

મિ. દિલકર્ષણ

મૃ ગાંધી ધૃ.

અથવા

વેદોની પ્રાચીનતાનો વિચાર

અન

વેદોમાં આર્યોનો ઉત્તરદ્રુવનિવાસ

અનુવાદક

કબીર નારાયણ વિશ્વનાથ

પ્રકાશક

‘ગુજરાતી’ પ્રેસના માલિક

મુંબઈ :

વિક્રમાર્ક ૧૯૧૯

ઈ સ ૧૯૧૩.

• (અંતે સ્વામિત્વના સર્વ અધિકાર પ્રકાશકે સ્વાધીન રાખ્યા છે.)

Printed and Published at
THE GUJARATI PRINTING PRESS
by Manilal Itcharam Doshi
BASSOON BUILDINGS, CIRCLE, FORT,
BOMBAY

પ્રસ્તાવના

—૪૪૪—

૧ ક્રમાન્ય બાળ ગંગાધર તિલકે વેદકાલ નિર્ણય વિષયક 'મૃગશીર્ષ' અથવા વેદાની પ્રાચીનતાનો વિચાર' નામનો અદ્વિતીય અંક, ઈ. સ. ૧૮૯૩ માં છપાવીને પ્રકટ કર્યો હતો. તેમાં મુખ્યતઃ જે વિષયોનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે, તે આ પ્રમાણે:—વેદકાળ નિર્ણયનું મહત્ત્વ અને તેની ભિન્ન ભિન્ન પંડિતોએ સ્વીકારેલી ભિન્ન ભિન્ન પદ્ધતિઓ; વૈદિકકાળના પંચાંગનું કેટલુંક વર્ણન અને યજ્ઞયાગકાળ તથા વર્ષારંભનું વિવેચન; વસંતસંપાત એક કાળે કૃત્તિકામાં હતો એનો નિર્ણય; વસંતસંપાત મૃગશીર્ષમાં હતો એમ સિદ્ધ કરવામાટે મૃગશીર્ષ નક્ષત્રનાં અન્ય નામ 'આમ્રહાયણ'ની વ્યુત્પત્તિનો વિચાર અને તેમાં જ 'આમ્રહાયણી' શબ્દની ભૂતભરેલી વ્યુત્પત્તિનાં યોગે બીજી ભૂતભરેલી વાર્તાઓ કેવી રીતે રચાઈ, એનો વિચાર કરી સંપાતના આન્દોલનની કલ્પનાથી એક જ શક્ય કારણનો નિશ્ચય; મૃગના શીર્ષ વિશેનાં વેદ, બ્રાહ્મણ અને પુરાણ, તેમ જ ગ્રીક પુરાણમાંનાં પ્રમાણો આપીને તેમના વિકટ સામ્યનું દર્શન; ગ્રીક 'ઝોરાયન' અને તેના પટ્ટાનું આપણા પ્રભવપતિ એટલે કે યજ્ઞ અને તેના ઉપવીત સાથે તથા પારસીઓના હોમ (આપણા સોમ) અને તેની મેખલા સાથે સામ્ય બતાવીને ગ્રીક 'ઝોરાયન' શબ્દ વૈદિક 'આમ્રહાયણ' શબ્દમાંથી જ નીકળેલો હોયો જ્ઞેષ્ઠ્ય, એનું નિર્ણયમાત્રક વિવેચન; (આ સર્વના મૂળમાં, વસંતસંપાત એકકાળે મૃગમાં હતો, એ કલ્પના રહેલી છે) વૈદિક કાળના લોકાનું ન્યૌતિવિષયક જ્ઞાન કેટલું હતું અને તે વેળાએ વસંતસંપાત મૃગશીર્ષમાં હતો, એ સિદ્ધ કરવામાટેના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ તરીકે ઋગ્વેદમાંની એક ઋચા અને એક સમસ્ત સૂક્તનું વિવેચન; અને અંતે, વસંતસંપાત તેનાથી પણ આગળ પુનર્વસુ નક્ષત્રમાં હતો એમ બતાવનારું પ્રમાણ આપીને પુનઃ એકવાર ત્રણ કાળ—એટલે કે, કૃત્તિકાકાળ, મૃગશીર્ષકાળ અને પુનર્વસુકાળ—ની મર્યાદા બતાવીને એ અનુમાનો ધતર વાર્તાઓથી સર્વથા અવિરુદ્ધ છે, એ વિશેના નિર્વિવાદ સિદ્ધાંતની સ્થાપના.

આપણામાંના બીજા પણ કેટલાક વિદ્વાનોએ વેદકાળના સંબંધમાં વિચાર કરેલો છે; અને તેમનામાંના સ્વર્ણવાસી શંકર બાળકૃષ્ણ દીક્ષિતે તો એ વિષયનો ધણો જ સારો ઉકાપોહ કર્યો છે. પણ અંતરે તે સર્વનો વિચાર ન કરતાં 'મૃગશીર્ષ' માં આવેલા મહત્ત્વના વિષયો વિશે સ્વ. દીક્ષિતનો શો અભિપ્રાય છે, તેનું જ સંક્ષેપમાં અવલોકન કરીશું. ઈ. સ. ૧૮૯૩ માં રા. ભટ્ટાચાર્ય 'ઝોરાયન' પુસ્તક પ્રકટ થયું, તે વેળાએ જ્ઞે કે "ભારતીય ન્યૌતિ:શાસ્ત્ર" છપાઈને બહાર પડ્યું નહોતું, તથાપિ તેની હસ્તલિખિત

પ્રત રા. તિલકે વાંચી હતી. પરંતુ સ્વ. દીક્ષિતને એ ગ્રંથ ‘ઝોરાયન’ પછી બહાર પડેલો હોવાથી સ્વ. દીક્ષિતે ‘ઝોરાયન’ માં પ્રતિપાદિત વિષયોપર કેટલાક આક્ષેપ કર્યા છે, તેમનો આપણે થોડોક વિચાર કરીએ.

પૂર્વે વર્ષારંભ વસંતના આરંભમાં થતો હતો, એ તત્ત્વ તો ઉત્કલને માન્ય છે; પરંતુ સ્વાર પછી ક્રિષ્ન મતભેદ જોવામાં આવે છે. તૈત્તિરીય સંહિતામાંના સંવત્સર સત્રના અનુવાદમાં જે ત્રણ વર્ષારંભ કહેલા છે, તે રા. તિલકના અભિપ્રાય પ્રમાણે ઉદગયનારંભના છે. પરંતુ તે વિશે સ્વ. દીક્ષિત એમ કહે છે કે;—“ઋક્સંહિતાકાળમાં ઋગમાં સંપાત હતો, એ તો સ્વતંત્રતાથી સિદ્ધ થાય છે. તેનો, કાશ્યપના ઉદગયન, એવો પૂર્વોક્ત અનુવાદમાં અર્થ કરીને તેનો આધાર લેવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી અને તેવો અર્થ કરવા જતાં ધણી અડચણો આવી પડે છે.”* રા. દીક્ષિતના અભિપ્રાય પ્રમાણે એ કાશ્યપી પૂર્ણમાસનો સંબંધ વસંત સાથે જ છે. એકંદર રીતે “યજુર્વેદ સંહિતાકાળમાં અને તદનુસાર સ્વાર પછી સર્વ વૈદિકકાળમાં વર્ષારંભ વસંતના આરંભમાં જ થતો હતો;”† અને વેદોમાં “ઉદગયનારંભે વર્ષારંભ થતો હતો, એનું યાપક પણ ક્યાંય નથી;”‡ એવો જ તેનો અભિપ્રાય છે.

કૃતિકામધ્યે વસંતસંપાત હતો, એ વિશે સ્વ. દીક્ષિતે એક પ્રત્યક્ષ આધાર બતાવેલો છે.‡ ‘શતપથ’ બ્રાહ્મણમાં “કૃતિકાઓ પુષ્કળ છે અને જે તેમનાપર અગ્ન્યાધાન કરે છે, તે પુષ્કળતાને મેળવે છે; એટલા માટે કૃતિકાઓપર આધાન કરવું. કૃતિકાઓ માત્ર પૂર્વ દિશામાંથી ચળતી નથી; અન્ય સર્વ નક્ષત્રો પૂર્વ દિશામાંથી ચળી જાય છે,”§ એવા અર્થનાં વાક્યો છે. એમાં ‘પૂર્વ દિશામાંથી ચળતી નથી’ એમ કહેલું છે; એથી તેઓ નિત્ય પૂર્વ દિશામાં જ ઉગે છે, એટલે કે, તેઓ વિષુવવૃત્તમાં છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. વિષુવવૃત્તમાંના અને ક્રાંતિવૃત્તમાંના સમાન ભાગ એટલે કે, એ સ્થળે વસંતસંપાત બિન્દુ જ છે. એમાં સપૂર્ણ પૂર્વ દિશા કઈ, એ સમજી લેવામાં કેદાચિત્ એકાદ અંશની ભૂલ પણ થઈ જાય, તોય તેના યોગે લગભગ ૨૦૦ વર્ષ કરતાં વધારે અવધિની ભૂલ તો નથી જ થવાની. એ પ્રત્યક્ષ આધારના યોગે, કૃતિકાદિ ગણનાપરના સર્વ આક્ષેપો દૂર થઈ જાય છે, એટલું જ નહિ, પણ ખીમ ન્યૂન પદ્ધતિના આધારોને પણ બહુ જ પુષ્ટિ મળે છે.

કૃતિકાઓની આગળ જતાં જતાં રોહિણીમાં પણ એકવાર વસંતસંપાત હતો, એમ બતાવવા, આરોપે. પ્રજાપતિ, અને પૃથ્વીની, કુબ્યારથી. એરોહ. આપ્તાર, મળી. રહે. છે.

* બા. જ્યો. પૃષ્ઠ, ૧૩૫. † બા. જ્યો. પૃષ્ઠ, ૬૮. ‡ બા. જ્યો. પૃષ્ઠ, ૧૩૨. § બા. જ્યો. પૃષ્ઠ, ૧૨૭. ¶ ૨-૧-૨-“एता इ वै प्राच्यै दिशो न च्यवन्ते सर्वाणि इ वा अग्नानि नक्षत्राणि प्राच्यै दिशश्च्यवन्ते।”

એની આગળ જઈએ એટલે મૃગમાં જે વેળાએ સંપાત હતો, તે કાળમાં આપણે આવી પહોંચીએ છીએ. મૃગમાં વસંતસંપાત હતો, એ સિદ્ધ કરી જતાવવા માટે દ્વાદશીની પૂર્ણ માસમાં ઉદયગયન સાથે વર્ષારંભ થતો હતો, એમ માનીને જે એક અપ્રત્યક્ષ આધાર હેવામાં આવ્યો છે, તે વિશેનો સ્વ. દીક્ષિતનો મતભેદ ઉપર દર્શાવેલો જ છે. ‘આગ્રહાયણ’ વિશે વિચાર કરતાં, માર્ગશીર્ષમાં એકવાર વર્ષારંભ હતો એવી પ્રાચીન જ્યોતિર્વિદોની કદપના ‘આગ્રહાયણી’ શબ્દની ભૂલ ભરેલી વ્યુત્પત્તિના યોગે જ થઈ હતી; કારણ કે, તેના પ્રસિદ્ધ અર્થ પ્રમાણે (વર્ષની પ્રથમ રાત્રિ) જેતાં ‘આગ્રહાયણિક’ની એટલે કે માર્ગશીર્ષની પૌર્ણિમા ને વર્ષારંભની રાત્રિ હોવી જોઈએ, એમ સિદ્ધ થાય છે; પરંતુ વર્ષારંભને વસંતારંભમાં સ્વીકારો કિંવા ઉદયગયનમાં સ્વીકારો—બન્નેમાંથી કોઈપણ એક પ્રકારનો સ્વીકાર કરવાથી વિલક્ષણ પ્રકારનાં અનુમાનો નીકળતાં હોવાથી ઉપર્યુક્ત અર્થ ભૂલભરેલો છે અને તેથી માર્ગશીર્ષ મહિનો તે વર્ષારંભનો મહિનો હતો, એમ માની શકાતું નથી, એમ રા. તિલકે પ્રતિપાદન કરેલું છે. એ વિશે સ્વ. દીક્ષિત કહે છે કે:—“માર્ગશીર્ષ માસ તે વર્ષારંભનો પ્રથમ માસ હતો, એમ જતાવનારાં પ્રસક્ત ઉદાહરણો હોવાથી, એ વાતનો અસ્વીકાર કરી શકતો નથી.”* તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે મૃગશીર્ષયુક્ત પૌર્ણિમાને બીજે દિવસે વર્ષનો આરંભ થવો અસંભવિત નથી, અને તે પ્રમાણે વર્ષારંભ થતો હતો. પણ દીક્ષિતનો આ અભિપ્રાય જરાપર હોય એમ દેખાતું નથી. કારણ કે, જે કાળ વિશે આ વાદ ચાલી રહ્યો છે, તે કાળમાં સૂર્ય વસંતસંપાતમાં હોય, તે વેળાએ વર્ષનો આરંભ થતો હતો અને એ મત દીક્ષિતને પણ સર્વથા માન્ય છે; અને ‘અગ્રહાયણ’ નો—જેની પછી વર્ષ ચાલુ થાય છે એટલે કે જે નક્ષત્રમાં આવીને સૂર્ય સંપાતમાં હોય છે અને વર્ષનો આરંભ થાય છે તે નક્ષત્ર, એવો અર્થ પણ તેમને માન્ય છે. તેઓ કહે છે કે:—“(પૌર્ણિમાન્ત) માસના અંતમાં મૃગશીર્ષ નક્ષત્રમાં ચંદ્ર હોય, તેને બીજે દિવસે વર્ષારંભ કરવાની પદ્ધતિ હતી, અને તેટલામાટે જ તે નક્ષત્રનું ‘આગ્રહાયણી’ નામ પડેલું હોવું જોઈએ.” હવે પૌર્ણિમાએ જો ચંદ્ર મૃગમાં હોય અને તે વેળાએ વસંતસંપાત મૃગમાં હોઈને જો સૂર્ય વસંતસંપાતમાં હોય, તે વેળાએ જ વર્ષારંભ થતો હોય, તો પછી સૂર્ય પણ તે વેળાએ મૃગમાં જ આવ્યો; પણ તે દિવસ પૌર્ણિમાનો છે, એ ભૂલી જવું ન જોઈએ—સૂર્ય અને ચંદ્ર તે દિવસે સ્થામરહામા હોવાના. અર્થાત્ આવી સ્થિતિ થવી શક્ય જ નથી, એમ જ સિદ્ધ થાય છે. એટલામાટે તે સમયના વર્ષારંભને સ્વીકારવાનું તત્ત્વ કાંઈક જિન્ય જ હોવું જોઈએ, અથવા તો માર્ગશીર્ષ માસ તે વર્ષારંભનો માસ ન હોવો જોઈએ, કિંવા ‘અગ્રહાયણ’નો જે અર્થ ઉપર આપવામાં આવ્યો છે, તે

ન હોઇને કોઈ ખીજે જ અર્થ હોવો જોઈએ. પરંતુ એમાંનું પ્રથમ અને અંતિમ તત્ત્વ એટલે કે વસન્તમાં વર્ષારંભ અને ‘અગ્રંદાયણ’નો ઉપર્યુક્ત અર્થ, એ બે વસ્તુઓ દીક્ષિતને માન્ય છે, અર્થાત્ માર્ગશીર્ષ માસ તે વર્ષારંભનો મહિનો નહોતો, એ સિદ્ધ થાય છે.

હવે, ઉદગયનમાં વર્ષારંભ થતો નહોતો, એનું જો દીક્ષિતનું કથન છે, તે વિષે આપણે કોઈક વિચાર કરીએ.

“ન પૂર્વયોઃ ફલ્ગુન્યોરગ્નિમાદધીત્ । एषा वै जघन्या रात्रिः सवत्सरस्य । यत्पूर्वे फल्गुनी ॥ उत्तरयोः (फल्गुन्यो) आदधीत ॥ एषा वै प्रथमा रात्रिः सवत्सरस्य । यदुत्तरे फल्गुनी । मुखत एव सवत्सरस्याग्निमाधाय । वसूयान् भवति ” (તૈ. બ્રા ૧-૧-૨)

એ ‘તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ’માંના વાક્યમાં પૂર્વાશ્વિની સંવત્સરની છેલ્લી રાત્ર અને તે ઉત્તરાશ્વિનીની પ્રથમ ગત છે, એમ કહેલું છે. એ વિશે દીક્ષિત કહે છે કે;—“વેદ-કાળમાં મહિના આદ્ર હતા, એટલે વર્ષારંભ આદ્રમાસના આરંભે થતો હતો, એ પ્રકટ છે. એથી ઉપર્યુક્ત વાક્યમાંનું પૂર્વાશ્વિની તે આદ્રમાસનું અંતિમ નક્ષત્ર અને ઉત્તરાશ્વિની તે ત્યાર પછીના માસના આરંભનું નક્ષત્ર છે, એ સ્પષ્ટ જ છે.” (ભા. જ્યો. પૃષ્ઠ ૧૩૩.) એ માસ પૂર્ણિમાનંત હતા, એવો દીક્ષિતનો અભિપ્રાય છે જ. હવે પૂર્ણિમાને દિવસે એદ્ર જ્યારે ઉત્તરાશ્વિનીમાં હોય, તે વેળાએ વર્ષારંભ થતો હોય, તો એ વર્ષારંભ કયા પ્રકારનો હોવો જોઈએ? સૂર્ય તે વેળાએ ઉત્તરાશ્વિનિપદ પાસે જ હોવાનો અને જો એ વર્ષારંભ વસંતારંભનો હોય, તો વસંતસંપાત ઉત્તરાશ્વિનિપદમાં આવે; એટલે કે લગભગ આજની સ્થિતિ અથવા તો ન્યૂમારે ૨૧૦૦૦ વર્ષ પૂર્વની સ્થિતિ આવીને ઉભી રહી. પરંતુ “તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ” કાળ એટલો બધો જૂનો છે, એ તો સ્વ દીક્ષિતને કદાપિ માન્ય નહિ જ હોય; અર્થાત્ એ વર્ષારંભ વસંતારંભનો નહિ, કિન્તુ ઉદગયના-રંભનો જ હોવો જોઈએ. હવે ‘તૈત્તિરીય સંહિતા’માંના સંવત્સરસત્રમાં આપેલા ત્રણ વર્ષારંભના વિચારપરથી, શ્વિની પૂર્ણિમાસે થનારો વર્ષારંભ તે સમયે ચાલુ ન હોઇને તેની પછી તે કોઈ પણ વખતે ચાલુ હતો, એમ સ્પષ્ટ થાય છે. તે સંહિતાકાળ પૂર્વે વસંતસંપાત મુગમાં હતો, એ તત્ત્વને દીક્ષિત પણ સ્વીકારે છે જ. અતઃએવ તે વર્ષારંભ ઉદગયનારંભમાં થનારો જ હતો, એ સ. તિલકનું કથન જ સત્ય અને યથાર્થ દેખાય છે.

માર્ગશીર્ષ મહિનો જ વર્ષારંભનો મહિનો હતો, એ સિદ્ધ કરી જતાવવા માટે દીક્ષિતે અધ્ધિરુનીના યજ્ઞનો આધાર આપેલો છે. તેઓ કહે છે કે;—“તેણે-અધ્ધિરુનીએ-લખેલું છે કે “સિંધુ આદિ પ્રાન્તોમાં માર્ગશીર્ષમાં જ વર્ષારંભ થાય છે.” પણ આ વર્ષારંભ

તે ઉત્તરાયણથી થતો વર્ષારંભ પણ નથી અને વસંતારંભનો પણ નથી, એ ઉપર અને આગળ પુસ્તકમાં પણ જણાવેલું જ છે. એટલે એ વર્ષારંભ બીજા કોઈ નવીન પ્રકારનો હોય, તો તે પ્રશ્ન જણે.

એ પ્રમાણે સ્વ. દીક્ષિતે કરેલા બે આક્ષેપોના આપણે કાંઈક વિચાર કર્યો હવે થોડીવાર આપણે એ આક્ષેપોને સત્ય માની લઈએ, તો પણ તેથી રા. તિલકે કરેલાં અનુમાનોમાં જરાએ બાધ આવી શકતો નથી અને એ દીક્ષિતે પોતે પણ કહેલું છે. એ અનુમાન વિશે દીક્ષિત લખે છે કે; “આ અનુમાનોથી વેદકાળની ઉત્તર મર્યાદાને જ સ્થૂલ પ્રમાણથી નિશ્ચિત કરી શકાય છે, ત્યારે તેની પૂર્વ મર્યાદાને કાણ નિશ્ચિત કરે? તે શક્યથી ૬૦૦૦ વર્ષ પૂર્વ કરતાં અર્વાચીન નથી, એટલું તો નિશ્ચિત છે. તે પૂર્વે વેદ-મંત્રો કયારે પ્રકટ થયા, એ કોઈથી પણ કહી શકાય તેમ નથી.”

તાત્પર્ય કે, વેદકાળ વિશે રા. તિલકે કરેલી મર્યાદાઓ હવે સર્વને ગ્રાહ્ય થયેલી છે. જર્મનીની ‘બાન’ યુનિવર્સિટીમાંના ડૉક્ટર જોકાબીએ પણ બીજાં કેટલાંક સ્વતંત્ર પ્રમાણોથી એ જ અનુમાનો કાઢેલાં છે. એ ઉપરાંત આપણા અહીંના વિદ્યમાન જ્યોતિઃશાસ્ત્રવિશારદ રા. રા. વે. બા. કેતકરે પણ ‘તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ’ (૩-૧-૧૫) માંના “વૃહસ્પતિઃ પ્રથમં જાગમાનઃ તિષ્વં નક્ષત્રમભિવંષમૂત”) એ વચનથી તેનું ગણિત કરીને બૃહસ્પતિ કૃત તિષ્ણ નક્ષત્રના અધિક્રમણનો કાળ ઈ. સ. થી ૪૬૫૦ વર્ષ પૂર્વનો સિદ્ધ કરેલો છે. આથી પણ રા. તિલકના અનુમાનને અધિક પુષ્ટિ મળે છે; અર્થાત્ હવે મેક્સ-મૂલર આદિ પાશ્ચાત્ય પંડિતોએ વેદકાળ વિશે કાઢેલાં અનુમાનો પર આધાર રાખવાની કશી પણ આવશ્યકતા રહી નથી.

આવા પ્રકારનાં પુસ્તકો ગુજરાતી વાચકોને કાંઈક ઠંડિન ભાસવાનો સંભવ છે. પરંતુ ખરી રીતે જ્ઞેતાં તે ઠંડિન નથી; કારણ કે, આવા ગ્રંથોને સમજવામાં જ્ઞે કે જ્યોતિઃશાસ્ત્ર વિષયક થોડા ઘણા જ્ઞાનની આવશ્યકતા છે, પરંતુ એમાં ગણિતની ઘડસાંજ નથી. જ્યોતિઃશાસ્ત્ર વિષયક કેટલાંક નામોના અર્થ યોગ્ય સ્થળે દિપ્તિમાં આપેલા છે, એટલે તેમના યોગે ભાવાર્થને સમજવાનું કાર્ય આસા છે કે સુલભ થઈ પડશે. તોપણ જ્ઞે સ્વ. દીક્ષિતકૃત “જ્યોતિર્વિલાસ” નામના પુસ્તકનાં પ્રથમનાં કેટલાંક અકરણો વાંચવામાં આવે, તો આ ગ્રંથના વાચનમાં વિશેષ સરળતા થવાનો સંભવ છે. વિશેષતઃ દિવ્ય ભ્રમણ, દેવોનાં મંદિરો અને પંચાંગ આદિ અકરણો અવશ્ય વાંચવા જેવાં છે. ‘ભારતીય જ્યોતિઃ-શાસ્ત્ર’નું વાચન પણ લાભકારક થઈ પડશે.

“વેદમાં આર્યોના ઉત્તરધ્રુવનિવાસ” એ ગ્રંથ “મૃગશીર્ષ” થી ઉપરના સોપાનરૂપ છે. સંપાતના ક્રાન્તિવૃત્તમાંના સ્થાનનો પ્રત્યક્ષ કેવા અપ્રત્યક્ષ ઉદ્દેશ્ય કરનારું

જે વચનો ઋગ્વેદમાં મળી આવે છે, તેમના આધારે વેદકાળને નિશ્ચિત કરવાનો પ્રયત્ન “મૃગશીર્ષ” માં કરવામાં આવ્યો છે. તેમાંના અતિ પ્રાચીન કાળની મર્યાદા શાલિવાહન શક પૂર્વે ૬૦૦૦ વર્ષથી પેલી તરફ જતી નથી. પરંતુ એ કાળને કંઈ વૈદિક ધર્મનો આરંભકાળ કહી શકાય નહિ; કારણ કે, તે વેળાએ યજ્ઞયાગોના નિયમનમાટે કાષ્ઠપણુ એક કાલમાપન પદ્ધતિની આવશ્યકતા જણાવા માંડી હતી. અર્થાત્ તેથી પૂર્વે ધણુક કાળપર્યંત યજ્ઞયાગોની વૃદ્ધિ થતી હતી, એમ પ્રકટ દેખાય છે. “મૃગશીર્ષ”માં સ્વીકારેલી પદ્ધતિના યોગે એ અતિ પ્રાચીન કાળની મર્યાદા પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી. કારણ કે, પુનર્વસુથી પર સંપાતની ક્રાંતિવૃત્તમાંની સ્થિતિનો ઉલ્લેખ વેદોમાં મળી શકતો નથી. પરંતુ નવીન શાસ્ત્રીય શોધોના આધારે એ કાળની થોડીધણી કદપના આવવાનો માર્ગ થયેલો છે. ભૂસ્તરશાસ્ત્ર અને પુરાણવસ્તુશાસ્ત્ર વિષયક શોધોના યોગે અત્યારે હવે કેટલીક મહત્વની બાબતો જાણવામાં આવી શકી છે. તેમાં, પૂર્વે એક સમયમાં ઉત્તરધ્રુવપ્રદેશો વસતિયોગ્ય હતાં અને ત્યાર પછી દ્વિમકાળમાં ત્યાંની હવા ભયંકર શીતળતાવાળી થઈ ગઈ હતી, એમ જાણવામાં આવ્યું છે. યૂરોપમાંના આર્ય લોકો મૂળ યૂરોપના જ નથી, કિન્તુ તેઓ ઉત્તર તરફથી જ નીચે આવેલા હોવા જોઈએ, એવો હવે આજકાલ વિદ્વાનોનો અભિપ્રાય થતા લાગ્યો છે. પરંતુ ઉત્તરધ્રુવના પ્રદેશો આજની પેઠે પૂર્વે પણ મનુષ્ય વસતિમાટે સર્વથા અયોગ્ય હતા, એવી માન્યતા ન્યાં સૂધી પ્રચલિત હતી, ત્યાં સૂધી આર્યોના આદિનિવાસનો પ્રશ્ન એમનો એમ જ લટકતો રહ્યો હતો તે સાથે આપણા વૈદિક ગ્રંથોમાંનાં કેટલાંક ઉપરથી સરળ દેખાતાં વચનોના અર્થ પણ ખોટી તાણીને કરેલા હોવાથી કેટલાક પંડિતોને તે અર્થ સમાધાનકારક લાગતા નહોતા. પારસી લોકોનો ધર્મગ્રંથ જે “અવેસ્તા” તેમાં તેમનું પ્રાચીન સ્થાન બર્ષના પૂરને લીધે નષ્ટ થઈ જવાથી ત્યાંના લોકોને અન્યત્ર જવું પડ્યું હતું એવું જે વર્ણન છે, તેનો પણ આજસૂધી મયાર્થ નિર્ણય થઈ શક્યો નહોતો. પરંતુ ઉત્તરધ્રુવપ્રદેશમાં પૂર્વે એક ભૂખંડ હતો, તેનો બર્ષના પૂરે નાશ કરી નાંખ્યો હતો, એમ અત્યારે હવે ભૂસ્તરશાસ્ત્રના યોગે જાણવામાં આવવાથી અને એ દ્વિમયુંગના કાળ તથા પ્રાચીન કાળ જાણનાને મેળ મળતો હોવાથી, આર્યોના આદિનિવાસ અને તેમની સુધારણાના પ્રાચીનત્વપર નવીન પ્રકાશ આવી પડ્યો છે. આ પ્રકારનું યથાક્રમ વર્ણન પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં કરેલું છે.

એ ગ્રંથમાં રા. તિરૂકે જે વિષયોનું પ્રતિપાદન કરેલું છે. પ્રથમ વિષય એ કે, દ્વિમકાળ પૂર્વે વૈદિક ઋષિઓના પૂર્વજો ધ્રુવ પાસેના પ્રદેશમાં વસતા હતા; અને બીજો વિષય એ કે, દ્વિમકાળમાં તે સ્થાનનો નાશ થવાથી તેઓ નવીન પ્રદેશને શોધતા દરિયુ પ્રતિ ઉતર્યા. આમાંના બીજો વિષય તે પ્રથમવિષયના આધારે સકળ નીકળના અનુ.

માનરૂપ જ છે. પ્રથમ વિષયને સિદ્ધ કરવા માટે વેદવચનોનો આધાર છે, એમ આ ગ્રંથમાં બતાવેલું છે. પરંતુ એ વચનોનો અર્થ જેવો અહીં કરવામાં આવ્યો છે, તેવો એ વચનોનો અર્થ કરી શકાય તેમ નથી, એવો કેટલાકોનો અભિપ્રાય છે. વાઈ નિવાસી ધર્મમાર્તીડ વે. શા. સં. કાશીનાથ વામન શાસ્ત્રી લેલેએ પોતાના ‘ધર્મ’ નામના સાપ્તાહિકમાં શા. તિલકના મૂળ પુસ્તકની સર્વથા વિરુદ્ધ ટીકા કરેલી છે. તેમની ટીકા અથવા તેમના એ આલેખમાં મુખ્ય મુદ્દા એ છે: પહેલા મુદ્દો એ છે કે, આર્યોનો આદિ નિવાસ ભરતખંડમાં જ હોવાથી તે ઉત્તરધ્રુવ પાસે હોય એ કદાપિ શક્ય નથી; કારણ કે, ઋગ્વેદમાં જે સ્થળોનાં નામો આવેલાં છે, તે નામો આજે ભરતખંડમાંનાં સ્થળોને જ અપાયેલાં છે અને તે નામનાં સ્થળો ઉત્તરધ્રુવપ્રદેશમાં છે જ નહિ; ગંગા, યમુના ઇત્યાદિ અનેક નદીઓનાં નામો ઋગ્વેદમાં આવેલાં હોવાથી તે કાળના લોકો ભરતખંડથી બિન્ન અન્ય કોઈ સ્થાનમાં વસતા હતા, એમ હેતુ સર્વથા અશક્ય જ છે. પણ શાસ્ત્રીજીનો આ આલેખ સર્વથા નિર્ચયક છે. જે પ્રશ્ન છે ‘તે વેદકાલીન આર્યોના નિવાસનો નથી, કિન્તુ વૈદિક ઋષિયોના પૂર્વજોના આદિ નિવાસનો છે. ઋગ્વેદમાં ૩૬૦ દિવસ અને ૧૨ માસનું વર્ષ સ્પષ્ટ કહેલું હોવાથી, વૈદિક ઋષિયો એવી સ્થિતિવાળા આ ભરતખંડમાં જ વસતા હતા, એ વિશે તો લેશ માત્ર પણ શંકા નથી જ; પણ તે જ ઋગ્વેદમાં કેવળ ધ્રુવપ્રદેશમાં જ બની શકે એવી વિશિષ્ટ ઘટનાઓનું વર્ણન પણ ક્યાંક ક્યાંક હોવાથી તે ઘટનાઓનું જ્ઞાન વૈદિક ઋષિયોને પોતાના પૂર્વજો પાસેથી પરંપરાગત મળ્યું હતું અને તેથી તેમના તે પૂર્વજો પૂર્વે ઉત્તરધ્રુવપાસે વસતા હોવા જોઈએ, એમ શા. તિલકે પ્રતિપાદન કરેલું છે. અર્થાત્ શાસ્ત્રીજીના એ પહેલા મુદ્દાથી તો એ પ્રતિપાદનમાં કશી પણ અડચણ આવતી નથી. તેમનો બીજો મુદ્દો એવો છે કે, શા. તિલકે પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં જે વૈદિક વચનો, આધાર તરીકે લીધાં છે, તેમનો તેમણે સૂચનામાં પ્રમાણે અર્થ થવો શક્ય નથી; અને એટલામાટે તેમના યોગે ધ્રૌવિક વસતિસ્થાન લેશમાત્ર પણ સિદ્ધ થતું નથી. શાસ્ત્રીજીએ એ વિશે પોતાના ‘ધર્મ’ માં જે વિવેચન કરેલું છે, તેની સત્યાસત્યતાના નિર્ણયકાર્યમાં પ્રવૃત્ત ન થતાં કેવળ એટલું જણાવવું જ પૂરું થશે કે, તે વચનોમાંનાં કેટલાંક વચનોને કદાચિત્ છોડી પણ દેવાં પડે, તોપણ તેમાં મૂળ સિદ્ધાંતનો નશ્વ કરાવનારાં કેટલાંક બીજાં વચનો પણ છે. એ વચનો સંખ્યામાં સ્વરૂપ હોય, તોપણ તેમનાં યોગે ધ્રુવનિવાસની સિદ્ધતા ધક્કી જ સરળતાથી થઈ શકે છે. ઉપાનીષદકાંઠર ગતિનું વર્ણન, દીર્ઘ રાત્રીના અતને ગ્રાસ કરાવવા વિશેની આતુરતાને દર્શાવનારાં વચનો અને ગવામયનનું વર્ણન ઇત્યાદિ વિષયો સર્વથા સરળ છે અને કેવળ એ ઘટનાઓથી જ મૂળ સિદ્ધાન્ત સહજમાં સ્થાપિત થઈ શકે છે. એ બીજા મુદ્દાના વિવેચનમાં કેટલેક સ્થળે તો શાસ્ત્રીજીનો ક્રોધિક સર્વથા નબળો જ પડી ગયો છે; એટલું

જ નહિ, પણ તેના વાચનથી, લેખક ખરેખર મન પૂર્વક આલેષ કરે છે કે, કેવળ મસ્કરી કરવા માટે જ લખે છે, એવો અશ્વ પશુ વાચકના મનમાં સદૃજ ઉત્પન્ન થાય છે.

અસ્તુત પુસ્તકમાં અર્થિત કરેલા સિદ્ધાંતોપર “શ્રી સરસ્વતી મંદિર” નામક મરાઠી ભાષાના માસિકમાં રા. સા. નારાયણ ભવાનરાવ પાવગીએ “સપ્તસિંધુવા પ્રાત અથવા આર્યવર્તાતીલ જામ્ની જન્મભૂમિ” (સિંધુને પ્રાત અથવા આર્યવર્તમાંની આપણી જન્મભૂમિ) એ નામથી લખેલા કેટલાક લેખોમાં પશુ ટીકા કરેલી છે એ ટીકા અંશતઃ અનુકૂલ અને અંશતઃ પ્રતિકૂલ છે રાવસાહેબ નાના પાવગીને રા. તિવક પ્રતિપાદિત પહેલો મુદ્દો તત્ત્વતઃ માન્ય છે, પરંતુ બીજા મુદ્દા વિશે તેમની કાંઈક સિત્ત માન્યતા છે. તેમના કથનનો ધ્યેય એવો છે કે, આર્યોનું ઉત્પત્તિસ્થાન ભારતખંડમાં હતું, અને પછીથી તેઓ પોતાના પરાક્રમેથી દિવિજન્ય કરતા કરતા ઉત્તરધ્રુવપ્રદેશમાં ગયા હતા, અને ત્યાં તેમણે વિસ્તીર્ણ વસાહતો(Colonies)સ્થાપી હતી, પરંતુ ત્યારપછી તે પ્રદેશમાં હિમયુગનો આરભ થવાથી પુનઃ તેમને પોતાના મૂળ સ્થાનમાં આવવું પડ્યું. ઉત્તરધ્રુવ પાસેના પ્રદેશમાં પૂર્વે આર્યોની વસતિ હતી, એ બતાવવા માટેના જ પ્રમાણો એટલે કે વૈદિક વચનો અસ્તુત પુસ્તકમાં આપેલાં છે, તે જ પ્રમાણોથી, રા. પાવગીએ પશુ, એ વાર્તા સિદ્ધ જ છે, એમ દર્શાવેલું છે. પરંતુ આગળ વધીને તેઓ એમ કહે છે કે, આર્યલેખિકા મૂળ ઉત્તરધ્રુવ-પ્રદેશના નિવાસી નહોતા, કિન્તુ તેઓ ત્યાં કેવળ વસાહત કરવામાટે જ ગયા હતા. આર્યોનું ખરેખર આદિનિવાસસ્થાન તો ભારતખંડ જ છે. પોતાના સિદ્ધાન્તની પુષ્ટિમાટે રા. પાવગીએ વિસ્તૃત વિવેચન કરીને ‘શ્રી સરસ્વતી મંદિર’ ના અતિમ અકમાં આઠ કારણો સકલિત કરી દીધાં છે. તેમનો સવિસ્તર વિચાર કરવાનું આ સ્થાન નથી. અહીં એટલું કહેવું જ પૂરું થશે કે, તેમણે આપેલાં કારણોથી, માત્ર ભારતખંડમાં પ્રાણી અને વનસ્પતિ સર્પથા પ્રાચીન કાળમાં ઉત્પન્ન થયેલાં હતાં, એટલું જ સિદ્ધ થઈ શકે છે. પણ આર્યોની ઉત્પત્તિ ભારતખંડમાં જ થઈ હતી કે કેમ, એ પ્રશ્નનો નિર્ણય તે કારણોનાં આધારે થઈ શકશે, એમ કદાપિ કહી શકાય નહિ. રા. નાના પાવગીના વિવેચનમાં કેવળ કલ્પનાનું સામ્રાજ્ય જ વિશેષ છે, એમ તેના વાંચનારને તે ક્ષણે જ અવશ દેખાઈ આવે છે.

અસ્તુ. હવે મૂળ પુસ્તકનો થોડોક પરિચય કરાવીને આ અસ્તાવનાને પૂરી કરીએ. ‘મૂળશીર્ષ’માં નિશ્ચિત કરેલાં વેદોનો કાળ બીજા પડિનાએ સ્વતંત્ર શોધના પરિણામે નિશ્ચિત કરેલા વેદકાળ સાથે મળતો આવે છે ખરો, પરંતુ પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે તે ઠાંઈ આર્ય સુધારણાને આરંભકાળ નહોતો, કારણ કે, વેદોમાં મળી આવતી આર્યસુધારણા બહુ ઉચ્ચ પદવી-પ્રકાર-ની છે. એ સુધારણાને આરંભકાળ સંપાતના સ્થાનપરથી દેખાઈ આવતા કાળથી ઘણા લાંબા પૂર્વકાળનો હોવો જોઈએ, એ સર્વથા સ્પષ્ટ જ છે.

“મૃગશીર્ષ અથવા વેદોની પ્રાચીનતાનો વિચાર”—Orion or Researches into the antiquity of the Vedas—નામક ગ્રંથ લખ્યા પછી રા. તિલકે એ કાળના શોધનો પરિશ્રમ ચાલુ રાખ્યો હતો. પરલોકવાસી પ્રો. મેક્સમુલર આદિ રા. તિલકના કેટલાક સ્નેહીઓના પ્રયત્નના પરિણામે ૧૮૬૭ માં જ્યારે રા. તિલકને કારાગૃહમાં મોકલવામાં આવ્યા હતા ત્યાં પણ તેઓ પોતાના ગ્રંથ વ્યાસંગને ચાલુ રાખી શક્યા હતા. પ્રો. મેક્સમુલરે પોતાના પ્રકટ કરેલા ‘ઋગ્વેદ’ ગ્રંથની બીજી આવૃત્તિની એક પ્રત રા. તિલકને મોકલી આપી હતી, અને સરકારે પણ કૃપાળુ થઈને એ તથા એવાં જ બીજાં પુસ્તકો દિવસે આપેા વખત અને રાત્રે પણ અમુક સમય પ્રવૃન્ત દીવાના યોગે વાંચવાની તેમને આજ્ઞા આપી હતી. એ વાચનના સમયમાં જ તેમણે ઉત્તરદક્ષિણ પ્રદેશોમાંની વસતિને દર્શાવનારાં ઋગ્વેદમાંનાં વચનોને એકત્ર કર્યાં હતાં. એક વર્ષ પર્યન્ત કારાગૃહવાસ ભોગવ્યા પછી પ્રો. મેક્સમુલરના વિશેષ પ્રયત્ન અને પરિશ્રમથી બંદિવાસમાંથી તેમને છૂટકો થયો હતો. પ્રો. મેક્સમુલર રા. તિલકને કવળ ‘આરાયન’ના કર્તા તરીકે જ ઓળખતા હતા, એથી વિશેષ તેમનો રા. તિલક સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ કિંવા અન્ય પરિચય નહોતો. કારાગારમાંથી છૂટતાંની સાથે જ રા. તિલકે પ્રો. મેક્સમુલરપર તેમના નિરપેક્ષ પ્રેમ અને ઉપકાર વિશે મનઃપૂર્વક આભાર પ્રદર્શિત કરવામાટે એક પત્ર લખ્યું અને તે પત્રમાં જ પોતે શોધી કાઢેલા નવીન સિદ્ધાંતોનાં પ્રમાણો સારાંશરૂપે લખી જણાવ્યાં. એ પત્રના ઉત્તરમાં પ્રો. મેક્સમુલરે એમ લખ્યું કે;—“તમેાએ સૂચવ્યા પ્રમાણે કેટલાંક વૈદિક વચનોનો અર્થ થવો શક્ય છે; તેપણુ કદાચિત્ તેમના આધારે નીકળતો સિદ્ધાંત બૃહસ્પતિના સિદ્ધાંત સાથે મળતો નહિ આવે, એવી મારા મનમાં શંકા છે.” પરંતુ સંપૂર્ણ વિવેચનાત્મક એ મૂળ ગ્રંથ પ્રકટ થવા પૂર્વે જ પ્રો. મેક્સમુલર પરલોકવાસી થવાથી તેમના આધકારયુક્ત અભિપ્રાયનો રા. તિલકને લાભ ન મળી શક્યો, એ એક મહા ખેદનો વિષય છે.

એ ગ્રંથનો મૂળ હસ્તલેખ ઈ. સ. ૧૮૬૮માં લખાયો; અને ત્યાર પછી રા. તિલકે હિન્દુસ્તાનના વિવિધ ભાગોમાં પ્રવાસ કરતી વેળાએ, મદ્રાસ, કલકત્તા, લાહોર અને કાશી ઇત્યાદિ સ્થળોમાં અનેક વિદ્વાનો સાથે એ વિશેની ચર્ચા ચલાવી. એ ગ્રંથમાં નિશ્ચિત કરેલો સિદ્ધાંત બૃહસ્પતિના સિદ્ધાંત સાથે મળવાનો નથી, એવો જ પ્રો. મેક્સમુલરે સશય દર્શાવ્યો હતો, તે સંશયનો રા. તિલકે પ્રથમથી જ વિચાર કરી રાખ્યો હતો. તેપણુ, બૃહસ્પતિ અનેક સહિશાસ્ત્રમાંના નવીન શોધોનું પોતાને યોગ્ય આકલન થયેલું છે કે નહિ, એવી શક્યતી તેમણે કેટલાક દિવસ પર્યન્ત એ પુસ્તકને પ્રકટ કરવાના કામને લંબાવ્યા કીધું. પાશ્ચાત્ય દેશોમાંનાં સકલશાસ્ત્રિકલાનાં કીડામંદિરે જનેલાં વિદ્યાપીઠ સમાન

વિદ્યાપીઠ અત્યારે આપણા દેશમાં ન હોવાથી, અમુક એક વિષયના શોધક વિદ્વાનને તદ્દાનુવંગિક ધતર વિદ્વાનોના જ્ઞાનનો, જ્યારે ઇચ્છા થાય ત્યારે, તે જ વેળાએ, લાભ મેળવવાનું સાધન નથી. એથી જો કોઈ એક પુરુષને અમુક એક કલ્પના સૂઝી આવે, તો તે વર્તમાન જ્ઞાનની સ્થિતિમાં શક્ય છે કે નહિ, એનો શોધ અહીં થઈ શકતો નથી; અને તેથી જ કોઈ શું કહેશે અને શું નહિ, એનો વિશેષ વિચાર ન કરતાં, ધૈર્યથી પોતાની તે કલ્પનાને જનસમાજ સમક્ષ રજૂ કર્યા વિના તેનામાટે બીજો કોઈ માર્ગ કિંવા ઉપાય હોતો જ નથી. આવી સ્થિતિમાં કામ ચાલતું હતું એવામાં પ્રસિદ્ધ આંગ્લ વિશ્વકોષ (Encyclopadia Britaneca) ની દશમ આવૃત્તિ પ્રકટ થઈ અને તેમાં આપેલા ભૂસ્તરશાસ્ત્રવિષયક સર્વથા નવીન શોધની પોતાના સિદ્ધાંતસાથે સંગતિ થવાથી, રા. તિલકે પોતાના ગ્રંથને મુદ્રિત કરી પ્રકાશમાં મૂક્યો.

એ મૂળ ઇંગ્લિશ ગ્રંથ ઇ. સ. ૧૯૦૩ માં છપાઇને બહાર પડ્યો અને ઇ. સ. ૧૯૦૪ માં મારા વાંચવામાં આવ્યો. એ ગ્રંથ વાંચ્યા પછી ત્વરિત જ, જો એનો સારરૂપ ગુર્જર અનુવાદ કરીને અગત કયો હોય, તો ગુર્જર ગ્રંથને આર્યોના આદિનિવાસવિશે એથી ઘણું જાણવાનું મળે, એવો વિચાર મારા મનમાં આવ્યો. પરંતુ તે વેળાએ સમસ્ત ગ્રંથના સારના પ્રકાશનની અનુકૂલતા ન હોવાથી તેનો “રા. તિલક અને આર્યોના આદિનિવાસ” એ શીર્ષકમક સંક્ષિપ્ત સાર લખીને મેં “સાહિત્ય” નામના માસિક પત્રમાં ઇ. સ. ૧૯૦૫ ના ૧-૨ અને ૩ અંકમાં પ્રકટ કરાવ્યો હતો, (જુઓ પૃષ્ઠ ૩૮ તથા ૧૩૩-આ માસિક અત્યારે અસ્તિત્વમાં નથી) ત્યાર પછી વળી મારા હૃદયમાં એવી ઇચ્છાનો ઉદ્ભવ થયો કે, “ઓરાયન” અને “આર્કિટસ હોમ ઈન ધિ વેસ્ટ” એ બન્ને ગ્રંથોના સારરૂપ અનુવાદ કરી એકત્ર પ્રકાશિત કરવામાં આવે, તો તે વળી વિશેષ ઉપયોગી થઈ પડે. આવી ઇચ્છા છતાં કેટલાક અન્ય વ્યવસાયોના યોગે તત્કાળ એ કાર્ય કરી શકાયું નહિ. એટલામાં ઇ. સ. ૧૯૦૮ માં ‘ઓરાયન’નો સંક્ષિપ્ત સાર ‘વેદકાલનિર્ણય’ નામથી મરાઠીમાં બહાર પડ્યો અને ઇ. સ. ૧૯૧૦ માં ‘આર્કિટસ હોમ ઈન ધિ વેસ્ટ’ નો સાર “આર્ય લોકાંચે મૂલસ્થાન” નામથી પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો. એ બંનેને હૃદયમાં કિંવિત નિદ્રિત થયેલી ઇચ્છા પુનઃ જાગૃત થઈ અને મેં એ બન્ને ગ્રંથોના સારરૂપ અનુવાદનો આરંભ કર્યો. અનુવાદ મૂળ ગ્રંથપરથી જ કરવા માંજો, પણ ઘણેક સ્થળે એ ઉપર્યુક્ત મરાઠી અનુવાદોનું સાદાચ્છ પથ લીધું. મારો એ પ્રયાસ સફળ થવાની તૈયારીમાં હતો, એટલે કે એ બન્ને ગ્રંથોનો સારરૂપ અનુવાદ પૂરો થયો હતો અને તેને મુદ્રણાલયમાં મોકલવાની તૈયારી હતી, એટલામાં અમદાવાદની “ગુજરાત વર્નોકયુલર સોસાયટી” એ એ ગ્રંથોના સારરૂપ અનુવાદનો નમૂનો માંગ્યો અને તેથી એ અનુવાદ સોસાયટી પ્રકટ કરવાની છે, એમ મારા જાણવામાં

આવ્યું. તરત મેં “ગુજરાતી” મુદ્રાચંત્રના માલિકને પ્રસ્તુત અનુવાદ વિશેનો મારો બધો ઇતિહાસ કહી સંભળાવ્યો અને તે સાંભળીને તેમણે એ અંથને પોતે પ્રકટ કરવાની ઇચ્છા દર્શાવી. તદનુસાર આજે તેમની ઉદારતાથી આ અંથ પ્રકટ થઈ શક્યો છે અને મારો પરિશ્રમ સફળ થયો છે.

આ પુસ્તક તે રા. તિલકનાં ઉપર્યુક્ત બે પુસ્તકોનો સારરૂપ અનુવાદ જ છે; તથાપિ એમાં કોઈપણ મહત્ત્વનો વિષય આવેલો રહી ગયો નથી; અને પૂર્વાપર સંબંધને પણ બરાબર જાળવી રાખવાની પૂરતી સંભાળ લેવામાં આવી છે. પ્રકરણોનાં મથાળાં જેમનાં તેમ જ કાયમ રાખવામાં આવ્યાં છે. છતાં કોઈ સ્થળે જો દૃષ્ટિકોણ કિંવા બ્રમહોયથી ભૂલ રહી ગઈ હોય તો તે માટે ક્ષમાની ચાચના કરવામાં આવે છે.

બીજા જે એક મહત્ત્વના વિષયનો અહીં સ્કેટ કરવાનો છે તે એ કે, પ્રસ્તુત અંથ સમાન અંથ ગુજરાતી ભાષામાં પ્રથમ જ થતો હોવાથી તેમાં આવેલી શાસ્ત્રીય સંજ્ઞાઓ ગુજરાતી વાચકોને બહુધા નવીન જ છે, અંથવાચન સમયે એ નવીન અને અપરિચિત શબ્દોના અર્થનો વાચકોને વિશેષ વિચાર ન કરવો પડે, એટલા માટે તેમના અર્થને પ્રથમ સ્પષ્ટ કરીને સાર પછી જ અંથવાચનનો આરંભ કરવામાં આવે, તો તે અધિક યોગ્ય થઈ પડવાનો સંભવ છે, તેમાં પણ મુખ્યતઃ જે શાસ્ત્રો સર્વથા નવીન એટલે કે ગયા સૈકામાં જ ઉત્પન્ન થયેલાં છે, તેમનાં નામોના અર્થનો ઉલ્લેખ તો આરંભમાં જ કરી દેવો, એ અત્યંત આવશ્યકીય છે. ગુજરાતી ભાષામાં આધિભૌતિકશાસ્ત્રવિષયક ગ્રંથો ઘણા જ થોડા છે; અને જે છે તે સાર્વત્રિક વાચનતા પ્રચારમાં ન હોવાથી અઘાપિ પારિભાષિક શબ્દો ગુજરાતી વાચકોને એટલા પ્રમાણમાં પરિચિત નથી થઈ શક્યા કે, તે શબ્દોને જોતાં જ તેમના અર્થને તેઓ જાણી શકે. એટલું જ નહિ, પણ ઘણાક શાસ્ત્રીય પારિભાષિક શબ્દો અઘાપિ ગુજરાતી ભાષામાં આવ્યા જ નથી, આવી પરિસ્થિતિ હોવાથી ગુજરાતી ભાષામાં શાસ્ત્રીય વિષયો લખનારને પ્રથમ તો શબ્દોની જ અડચણ આવી પડે છે અને પ્રસંગ વિશેષે નવા શબ્દો બનાવવા પડે છે. પણ એવી રીતે પ્રત્યેક લેખક પોતાની ઇચ્છાનુસાર નવીન શબ્દો બનાવતા રહે, તો તેથી ભાષામાં બહુ જ વિદ્વોલ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે: સર્વત્ર એક જ પરિભાષા હોવી જોઈએ. એટલામાટે, શાસ્ત્રીય વિષય વિશે લખનારે પોતાને જે શબ્દોની આવશ્યકતા હોય, તે શબ્દોનો પૂર્વે કોઈએ પ્રયોગ કરેલો છે કે કેમ, એનો યથાર્થ સોધ કરીને જો તેના પૂર્વપ્રયુક્ત શબ્દો મળી આવે, તો તેમને જ કાયમ રાખવા, એ ઉચિત છે. આ વિચારને મનમાં સ્થિર કરીને મહારાષ્ટ્રીય અનુવાદક રા. રા. કેશવ લક્ષમણ આગલે બી. એ. એ. ગ્રે. રાનડેના કાશમાંના શબ્દચોરેને અવિચળ રાખવાનો પ્રયત્ન

કરેલો છે અને તે જ પ્રમાણે રા. રા. ના. લા. પાવગીએ ભૂતરશાસ્ત્રની પરિભાષા, સૂક્ષ્મ વિચાર કરીને હિંદુસ્તાનના લોકોને સુલભ થઈ પડે તેવી રીતે ગ્રંથાધારે, નિશ્ચિત કરેલી છે, તેનાજ રા. ઝોગલેએ સ્વીકાર કરેલો છે. એ જ પદ્ધતિનો મારા ગુર્જરાનુવાદમાં મેં પણ સ્વીકાર કરેલો છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથનો વિષય બહુ જ પ્રાચીનકાળના મનુષ્ય સંબંધીનો હોવાથી એમાં પ્રાચીન મનુષ્યો વિશેના જ્ઞાનને મેળવી આપનારાં શાસ્ત્રોનો સ્થળે સ્થળે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. તે શાસ્ત્રો નીચે પ્રમાણે:—

૧ ગાથાશાસ્ત્ર (તુલનાત્મક), ૨ વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર (તુલનાત્મક), ૩ પુરાણ વસ્તુ-શાસ્ત્ર, ૪ મસ્તકવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર, ૫ આનુષંગિકશાસ્ત્ર, ૬ ભૂતરશાસ્ત્ર અને ૭ પ્રાણવ-શેષશાસ્ત્ર.

હવે એ શાસ્ત્રોનો ઉદ્દેશ શો છે, અને તેમનો પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં કયા પ્રકારે ઉપયોગ થવાનો છે, એની કાંઈક કલ્પના કરી શકાય એટલા માટે તેમનું કિમિત્ સ્વરૂપ જૂદા મથાળાથી આપવામાં આવ્યું છે. આ પુસ્તકમાં એ ઉપરાંત બીજા પણ કેટલાક શબ્દો આવેલા છે, અને તે સર્વના અર્થ પણ જૂદા મથાળાથી આપવામાં આવ્યા છે. જો આ ગ્રંથ ગુજરાતી પ્રજાને ઉપયોગી થઈ પડશે, તો અનુવાદક તથા પ્રકાશક પોતાના પરિશ્રમનું પૂર્ણ સાક્ષ્ય થએલું માનશે. ઇતિશમ.

મુખર્ષિ:—૨૪-૫-૧૨.

ઠક્કર નારાયણ વિસનજી.

“વેદોમાં આર્યોનો ઉત્તરધ્રુવનિવાસ” નામક ગ્રંથમાંના કેટલાક પારિભાષિક શબ્દો અને તેમની વ્યાખ્યા.

—૦૦૦૦—

૧ ગાથાશાસ્ત્ર:—આ શબ્દ અંગ્રેજી “માયથોલોજી” (Mythology) શબ્દના

સ્થાનમાં યોજાયા છે. ગાથા એટલે વાર્તા, અથવા કથા. પ્રાચીન કાળથી ચાલતી આવેલી જે દેવાદિકની કથાઓ છે, તેમને જ આ શબ્દ લગાડવાનો છે. એવી વાર્તાઓને આપણે પુરાણ કથા કહીએ છીએ. એ કથાઓમાંના પુષ્કળ ભાગ લાક્ષણિક હોવાનો સંભવ હોય છે—એટલે અત્યારે હવે એનો એ દૃષ્ટિથી અને સાચી પદ્ધતિથી વિચાર થવા લાગ્યો છે. તેમાં ભિન્ન ભિન્ન દેશોમાંની કથાઓનો પરસ્પર સંબંધ કિંવા તેમનું પરસ્પર સામ્ય કેટલી સીમા પર્યન્ત છે, એ તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી જોવામાં વિશેષ ચમત્કાર છે. કારણ કે એથી અનેક ઐતિહાસિક ઘટનાઓ પણ જાણવામાં આવી શકે છે. પાશ્ચાત્ય પંડિતોને સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન થયું ત્યારથી એવા તુલનાત્મક અધ્યયનને વિશેષ યગ મળ્યું છે અને તેથી ઇંગ્લિશ, જર્મન, ઇટાલી પાશ્ચાત્ય જાતિ અને પારસી તથા હિંદુ આદિ પૌરસ્ત્ય જાતિઓ મૂળ એકજ છે, એમ સિદ્ધ થયું છે. એવી રીતે પુરાણોમાંની કથાઓના વિચાર કરનાર શાસ્ત્રને ‘ગાથાશાસ્ત્ર’ નું નામ આપવામાં આવ્યું છે. એમાં જ ન્યારે ભિન્ન ભિન્ન રાષ્ટ્રોની કથાઓની તુલના કરવાની હોય છે, ત્યારે તેને ‘તુલનાત્મક ગાથાશાસ્ત્ર’ ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

૨ ઓપ્તિશાસ્ત્ર:—ભિન્ન ભિન્ન ભાષાઓના તુલનાત્મક અભ્યાસ કરીને તેમાં

શબ્દસામ્ય, રચનાસામ્ય અને પ્રત્યયસામ્ય આદિ કેટલા પ્રમાણમાં છે, એ વિશેષા વિચાર-દર્શક શાસ્ત્રને “તુલનાત્મક ઓપ્તિશાસ્ત્ર”નું નામ આપવામાં આવ્યું છે. (અંગ્રેજી, ફિલોલોજી-Philology). એક ભાષામાંથી બીજી ભાષામાં જતાં શબ્દોમાં શા શા ફેરફારો થાય છે, તેનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરીને તે અવલોકનના આધારે ભિન્ન ભિન્ન ભાષાઓ સંબંધીના નિયમો એ શાસ્ત્રમાં નિશ્ચિત કરેલા હોય છે. ઉદાહરણાર્થ, લૅટિન ભાષાના કે ના સ્થળે અંગ્રેજીમાં ઓ અને સંસ્કૃતમાં ભા થાય છે એમ જાણવામાં આવ્યું છે. જેમ કે, લૅટિન ફ્રેટર, અંગ્રેજી બ્રધર અને સંસ્કૃત બ્રાતૃ. આ નિયમો મૂળ ગ્રિમ નામક વિદ્વાન જર્મન નામક પંડિતે નિશ્ચિત કરેલા છે. એ શાસ્ત્રના અધ્યયનથી ગાથાશાસ્ત્ર પ્રમાણે જ ભિન્ન ભિન્ન લોકોના પ્રાચીન ઇતિહાસ વિશેષી પણ થોડી ઘણી માહિતી મળી શકે છે. યુરોપમાં સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસનો આરંભ થયા પછી એ શાસ્ત્રને પણ વિશેષ

મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થયેલું છે. એ બંને શાસ્ત્રોના યોગે નીકળતાં સ્થૂલ અનુમાનોનાં ઉદા-
હરણો પ્રસ્તુત ગ્રંથનાં અંતિમ બે દર્શનોમાં જોવામાં આવી શકશે.

૩ પુરાણવસ્તુશાસ્ત્ર:—(અંગ્રેજી—આર્કિઓલૉજી—Archaeology), કેઇ પણ
રાષ્ટ્રનો વિશ્વસનીય ઇતિહાસ લેખરૂપે અમુક નિર્ધારિત કાળ પર્યંત જ મળી શકે
છે. તેનાથી પેલી તરફના કાળની માહિતી મેળવવાનાં સાધનો તે લોકોની અવશિષ્ટ
રહેલી વસ્તુઓ જ છે. જુનાં વસતિસ્થાનોની ભૂમિને ખોદતાં અથવા તો ખીજી રીતે
નાણાંનાં સિક્કા, નાનાં પ્રકારનાં શસ્ત્રો, શિલાલેખ, તામ્રપટ, મોટી મોટી હમારતોના
અવશેષ, ઇલાદિ અનેક વસ્તુઓ મળી આવે છે. તેમનું વર્ગીકરણ કરીને તેમના યોગે
તે વસ્તુભોક્તા મનુષ્યો વિશે અનુમાનથી અમુક માહિતી એકત્ર કરી રાકાય છે; એવા
પ્રકારે વસ્તુનોં વિચાર કરનાર જે શાસ્ત્ર તે ‘પુરાણવસ્તુશાસ્ત્ર’ છે. એ શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતનું
વિવેચન પ્રસ્તુત ગ્રંથના પ્રથમ દર્શનમાં આવેલું છે.

૪ મસ્તકવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર:—મનુષ્યોની જે ભિન્ન ભિન્ન જાતિઓ પૃથ્વીપર અસ્તિત્વમાં
છે, તે સર્વ મૂળ એક જ જાતિમાંથી થઈ છે કિંવા અલેક જાતિના મૂળ પુરુષ
સ્વતંત્ર હતા, એ વિશેના એક મોટો વાદ, શાસ્ત્રજ લોકોમાં પ્રચલિત છે. અલેક પક્ષના
વિદ્વાનો પોતાના પક્ષના સમર્થનાર્થ અનેક પ્રમાણો બતાવી શકે છે. તેમાં પ્રાચીન મનુષ્યોનાં
ભિન્ન ભિન્ન સ્થળે અસ્થિપિંજર મળી આવે છે. તેમનાં મસ્તકોની આકૃતિથી અને
લંબાઈ પહોળાઈના પ્રમાણથી તેમનું વર્ગીકરણ કરવાનો એક પક્ષ પ્રયત્ન કરી રહ્યો
છે. તેમના એ ઉદ્ધોમને ‘મસ્તકવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર’—અંગ્રેજી—Craniology or Phreno-
logy—ના નામથી જાણખવામાં આવે છે. એવા પ્રકારના મસ્તક પરીક્ષણના યોગે
નીકળતાં કેટલાંક અનુમાનો પ્રસ્તુત ગ્રંથના પ્રથમ દર્શનમાં આવેલાં છે.

૫ માનુષ્યકશાસ્ત્ર:—ભિન્ન ભિન્ન મનુષ્ય જાતિના સ્વાભાવ, તેમણે ઉત્પન્ન
કરેલી ભિન્ન ભિન્ન કળાઓ, તેમની પૂર્વપરંપરા, તેમની શરીરરચના, માનસિક ઉત્પત્તિ
તેમણે ઉત્પન્ન કરેલી અને તેમનામાં જુદિંગત થયેલી સામાજિક, ધાર્મિક તથા રાજકીય
સંસ્થાઓ ઇત્યાદિ વિષયોનું વિવેચન એ શાસ્ત્રમાં કરેલું હોય છે. એ શાસ્ત્ર બહુ જ
વ્યાપક હોઈને તેમાંના કેટલાંક વિશેષ વિષયોના બહાપોહ કરનારાં કેટલાંક ઉપશાસ્ત્રો
પણ છે. અંગ્રેજી નામ, Anthropology.

૬ ભૂસ્તરશાસ્ત્ર:—પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ વિશે જે કાંઈ કલ્પનાઓ છે, તેમનામાંની
નિશેષ સચુકિતકે જે કાંઈ પણ કલ્પના હોય તો તે એ છે કે, પૃથ્વી મૂળ બાષ્પમય અથવા
તેજોમેધ સ્થિતિમાં હતી અને ત્યારપછી તેનું ધીમે ધીમે ધનાવસ્થામાં સંક્રમણ થયું. એ
ધનાવસ્થા આવતાં તેના પૃષ્ઠભાગપર પાતળું કવચ બંધાતું ગયું. એ કવચમાં એક પછી એક

થર-સ્તર-ઉત્પન્ન થઇને કાળાન્તરે તે સ્તરોપર વનસ્પતિથી તે મનુષ્યપર્યન્ત અનેક જાતિઓ નિર્માણ થઈ. તેમાં સર્વથી પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલો જે સ્તર, તે આજે પૃથ્વીના ગર્ભમાં ધણે જ ઊંડા-ઊંડાણમાં-હોવો જોઈએ. પરંતુ પૃથ્વીના ગર્ભમાં હજી પણ અત્યંત ઉષ્ણતા હોવાથી જે તેનાં કાર્યો શૂંકપાદિરૂપે દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તેમાં ઉપરની જમીન નીચે અને નીચેની જમીન ઉપર આવી જતી હોવાથી આઘ સ્તરો કેટલાંક સ્થળે ભૂપૃષ્ઠપાસે પણ જોવામાં આવી શકે છે. એ ભિન્ન ભિન્ન સ્તરોનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરીને તેઓ પ્રથમ જ્યાં મળી આવ્યાં હોય, તે સ્થળના આધારે ઇંગ્લિશ ભૂસ્તરશાસ્ત્રવેત્તાઓએ તેમને ભિન્ન ભિન્ન નામો આપેલાં છે. તેમ જ ભૂપૃષ્ઠને ધનાવસ્થા પ્રાપ્ત થવાપછી તેના પર જીવનને અનુકૂલ સ્થિતિ થયાને ધણો જ કાળ લાગેલો હોવો જોઈએ. એ કાળ વર્ષ અને માસથી ગણી શકાય તેવો ન હોવાથી એટલે કે સહસ્રાવધિ વર્ષોના હોવાથી તેને 'યુગ' સંગ્રા આપવી જ યોગ્ય છે. જીવનાનુકૂલ પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થયાપછી પ્રથમ, તુલ્ય આદિ વનસ્પતિ અને મત્સ્ય આદિ સાદાં પ્રાણીઓ ધીમે ધીમે અસ્તિત્વમાં આવ્યાં, સારપછી કૂર્મ આદિ પેટે આલતાં પ્રાણી અને પછી વરાહ આદિ સસ્તન પ્રાણી નિર્માણ થયાં. એ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ ચતાં સૂધીમાં જે મહાન કાળો વીત્યા તે કાળોને પણ તત્તદર્થક નામો આપેલાં છે. એવા મહાકાળ કિંવા યુગો ભૂસ્તરશાસ્ત્રવેત્તાઓએ આજ પર્યન્ત પાંચ માનેલા છે. એ પ્રત્યેક યુગમાં જે માટીના કિંવા પાષાણના અનેક સ્તરો બંધાતા ગયા, તેમને તેમનાં સ્થાનોપરથી કિંવા પ્રકૃતિ દ્રવ્યોત્સાર નામો અપાયેલાં છે. આપણા હિન્દુસ્તાનમાં પણ ઘણેક સ્થળે એ ભૂસ્તરવલોકન થયેલું છે અને તેવિશે જે પુસ્તકો પ્રકટ કરવામાં આવ્યાં છે, તેમાં એ ભિન્ન ભિન્ન સ્તરોને આપણાં અહીંનાં સ્થાનો પ્રમાણે જ નામો આપેલાં છે. એ પાંચ યુગો અને તેમના પેટાભેદ પ્રસ્તુત ગ્રંથના પ્રથમ દર્શનમાં કોષ્ટકરૂપે આપેલા છે. ભૂસ્તરશાસ્ત્રમાં પૃથ્વીના એકંદર સર્વ ધન કવચોનો વિચાર કરવાનો હોય છે. પ્રથમ સ્તરથી લઈને ઢાંઢા અત્યારસૂધીના સ્તરો કેવીરીતે બંધાતા ગયા; વાયુ, વૃષ્ટિ અને ઉષ્ણતા ઇત્યાદિ સૃષ્ટિની શક્તિઓનું તેમનાપર પરિણામ ચતાં તેઓ કેટલેક સ્થળે કેવી રીતે ફટી ગયા છે અને નવીન સ્તરો બનવાના કાર્યમાં આ સૃષ્ટિની શક્તિઓનો કેવો ઉપયોગ થાય છે; એ સર્વ વિષયોનો ભૂસ્તરશાસ્ત્રમાં સૂક્ષ્મ વિચાર કરવાનો હોય છે. એકાદ સ્તર બંધાયા પછી કાલાંતરે તેનાપર વનસ્પતિની વૃદ્ધિ થઈને પ્રાણીઓની વસતિ પણ થાય છે; પણ તે સ્તરપર કેટલાંક કારણોથી એકાએક જઈને મોટો જડો થર આવી બેસતાં તેપરનાં વનસ્પતિ અને પ્રાણી આદિ સર્વ તે જર્મમાં ગડપ થઈ જાય છે. એ જઈની સાથે અથવા તો પાણીના પ્રવાહની સાથે માટી પણ તણાઈ આવે છે અને તેના સ્તરો પણ તે પ્રાણીઓ તથા વનસ્પતિઓને પોતાના ઉદરમાં સ્થાન આપે છે. ત્યાર પછી યુગાન્તરે

પૃથ્વીના કવચમાં ખીણ કેટલીક ઉચ્ચપાયવેલો યતાં અથવા તે ખાણો ખોદતી વેળાએ એ ગડપ થએલાં અથવા દટાયલાં પ્રાણીઓ તથા વનસ્પતિ આદિના અવશેષ આપણી નજરે પડે છે. એ પ્રાણવશેષોના નરીક્ષણથી તે પ્રાણીઓ કઈ જાતિનાં હતાં અને તેમનો કાળ કયો, ધ્રુવાદિ વિષયો વિશે જે શાસ્ત્રમાં અનુમાનો કરેલાં હોય છે, તે શાસ્ત્રને “પ્રાણવશેષશાસ્ત્ર” કહેવામાં આવે છે. (અંગ્રેજી નામ,— ‘પેલિન્ટોલોજી’—“Palaeontology.”) એવી રીતે પ્રાણી અને વનસ્પતિઓ જેમાં ગડપ થઈ જાય એવા બર્ફના સ્તરો ઉત્પન્ન થવાનાં કારણો શું હોવાં જોઈએ, એનું સવિસ્તર વિવેચન પ્રસ્તુત ગ્રંથના દ્વિતીય દર્શનમાં કરેલું છે. એ કારણોનો આરંભ થયા પછી બર્ફનું પૂર આવીને તે કારણોના લુપ્ત થઈ જવા સૂધીમાં જે કાળ જાય છે, તેને હિમકાળ અથવા હિમયુગ (અંગ્રેજી નામ ‘ગ્લેશિયલ ઈપોક્’ કિંવા ‘પીરિયડ’ ‘Glacial epoch or period’ ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. એવા બે હિમકાળોના મધ્યમાં આવતો જે કાળ, તેને ‘હિમાન્તરકાળ’ (અંગ્રેજી નામ, ‘Interglacial period’ ઇન્ટર ગ્લેશિયલ પીરિયડ) કહેવામાં આવે છે, અને ગત હિમકાળની સમાપ્તિ પછી અત્યાર સૂધી જે કાળ ચાલતો આવ્યો છે, તેને ‘હિમોત્તરકાળ’ (Postglacial period પોસ્ટ ગ્લેશિયલ પીરિયડ) કહેલો છે.*

* પૃથ્વીપટના પુષ્પ પ્રદેશોનું ભૂસ્તરશાસ્ત્રીય અધ્યયન થવાનું છે. ગ્રેટબ્રિટન, ઉત્તર અમેરિકા, અને દિન્દુરગાન ઈંચર્કિ દેશોના વિશેષ ભાગનું ભૂસ્તરશાસ્ત્રીય અધ્યયન થઈ ચૂક્યું છે. દિન્દુરગાનના ભૂસ્તરો વિશે સમાધી ભૂસ્તરશાસ્ત્રીય પુસ્તક જુએ પ્રાગ્ મયું છે અને તેને એનાં દિન્દુરગાનની આજની રચના પ્રતીન ભૂસ્તર યુગમાંની રચના કરતાં સરેરાશ મિત્ર પ્રાચીન છે, એમ જણાય છે.

ઉત્તરાયણ—(' દક્ષિણાયન ' શબ્દ જુઓ.)

ઉત્તરારુણ—ધ્રુવથી દેટલાક અંશપર્યન્તના પ્રદેશમાં દેખાતો એક પ્રકારનો વિદ્યુતપ્રકાર. એને અંગ્રેજીમાં 'અરોરા ઓરિઆલિસ' નામ આપવામાં આવ્યું છે.

એકમૂલવાદી—સર્વ મનુષ્ય જાતિ મૂળ એક દેવતામાંથી જ દિપત થયેલી છે, એમ માનનારા લોકો.

કક્ષા—ગ્રહોનો સૂર્યની આસપાસ ફરવાનો માર્ગ.

કદંબ—ક્રાંતિવૃત્તની પુરાના હેડા અથવા ધ્રુવ.

કટિબંધ—હવામાન પ્રમાણે જૂમધ્ય વૃત્તથી ધ્રુવપર્યન્ત પૃથ્વીના જે ભાગ પડે છે તે. બન્ને અપનવૃત્તોની વચ્ચેના આસરે ૪૭ અંશના પટાને હિંબુ કટિબંધ, અપનવૃત્તો તથા દક્ષિણ અને ઉત્તરવૃત્તોની વચ્ચેના આસરે ૪૩ અંશના પ્રત્યેક ગોલાધર્મના પટાને સમશીતોબધુ કટિબંધ, અને ધ્રુવથી લગભગ ૨૩૫ અંશ પર્યન્તના પ્રત્યેક પટાને શીત કટિબંધ કહેવામાં આવે છે.

કંસ્થયુગ—(' પાષાણ યુગ ' શબ્દ જુઓ.)

કેન્દ્ર—દીર્ઘ વર્તુળના મોટા વ્યાસપરના બે વિશિષ્ટ બિન્દુ.

કેન્દ્રચુતિ—દીર્ઘ વર્તુળના બે વ્યાસોનું પ્રમાણ, કિંવા તેના બે કેન્દ્રોમાંનું અંતર (વિશેષ વિવેચન અને વ્યાખ્યા માટે જુઓ દ્વિતીય દર્શન પૃષ્ઠ ૯૩.)

ક્રાંતિ—અવિધ્રુવથી ગ્રહ કિવા તારાનું દક્ષિણ કિવા ઉત્તર તરફનું અંતર.

ક્રાંતિવૃત્ત—પૃથ્વીનો સૂર્યની આસપાસ ફરવાનો માર્ગ. અર્થાત્ દેખાવમાં સૂર્યનો પૃથ્વીની આસપાસ ફરવાનો માર્ગ.

ખરવસ્તિક—જોનારના બરાબર મસ્તકપરનો આકાશમાનો બિન્દુ.

ખવિધ્રુવ—આકાશનું વિધ્રુવવૃત્ત.

હવશૂન્યકાલ—(' અચૈતન્ય યુગ ' શબ્દ જુઓ.)

ત્રિવિષ્ટપકાલ—ટિબેટમાં મળી આવતા રક્તવાલુકાના રતરો જે વેળાએ બંધાતા હતા તે કાળ. એ જ પ્રમાણે ભૂસ્તરશાસ્ત્રમાંના ધતર કાળો વિશે પણ જાણી લેવું.

ધ્રુવોપપત્તિ—આમાંનો આદિનિવાસ ધ્રુવ પાસે હતો, એવી કલ્પના.

દક્ષિણાયન—સૂર્યનો દક્ષિણ માર્ગ એના, પ્રાચીન અને અર્વાચીન, એવા બે અર્થ છે. પ્રાચીન અર્થ—સૂર્ય શરત્સંપાતમાં આવીને દક્ષિણ ગોલાધર્મમાં ઉતર્યા પછી પાછો વસંતસંપાતમાં આવે, ત્યાં સુધીનો કાળ. અર્વાચીન અર્થ—કર્ક સંક્રાંતિથી તે મકર સંક્રાંતિ પર્યન્તનો કાળ. એ જ પ્રમાણે 'ઉત્તરાયણ' ના અર્થ વિશે પણ સમજ લેવું.

દીર્ઘશીર્ષ—જેના મસ્તક અને કપાળની લંબાઈ પહોળાઈ ત્રણે ચતુર્થોશ અથવા તેના કરતાં ઓછી હોય એવા લોક.

નવપાપાણુયુગ—પાપાણુયુગનો ઉત્તરાર્ધ.

નીચ—ગ્રહની કક્ષામાંના સૂર્યના અતિ નિકટનો બિન્દુ.

પરાવર્તન—પ્રકાશનાં કિરણોનો કોઈ એક પદાર્થના પૃષ્ઠ ભાગપર પડીને પાછા વળવાનો ધર્મ.

મંદકર્ણ—ગ્રહમાલાનો મધ્ય જે સૂર્ય, તેનાથી ગ્રહનું અંતર.

મધ્યએશિયાવાહી—આર્યોને: આદિનિવાસ મધ્ય એશિયામાં હતો, એમ પ્રતિ-
પાદન કરનારા લોકો.

મજ્જયરની—પારસી, મજ્જના લોકો.

માનવવંશશાસ્ત્ર—આ શબ્દ કેટલેક સ્થળે ‘માનુષ્યકશાસ્ત્રના’ સ્થાનમાં આવેલો છે. ‘જુઓ પારિભાષિક શબ્દો અને તેમની વ્યાખ્યા.’

પાપાણુયુગ—પુરાણ વસ્તુશાસ્ત્રમાંના, જે કાળમાં મનુષ્યો પાપાણુનાં ક્રિંવા હાડકાંનાં હથિયારો વાપરતાં હતાં, તે કાળ. એ જ પ્રમાણે તામ્રયુગ, કંસ્યયુગ અને લોહયુગ ઇત્યાદિનું પણ સમજ લેવું.

પૂર્વપાપાણુયુગ—પાપાણુયુગનો પૂર્વાર્ધ.

યુરેશિયા—યૂરોપ અને એશિયા એ બન્ને ખંડો મળીને યશ્વેલો ભૂપ્રદેશ.

લોહયુગ—(‘પાપાણુયુગ’ જુઓ.)

વક્રીભવન—પ્રકાશકિરણોનો એક ધર્મ. એક દ્રવ્યમાંથી બીજા ન્યૂન કિંવા અધિક વિસ્ત્ર અથવા ઘન દ્રવ્યમાં જતાં કિરણોની દિશા બદલાઈને તે, તે દ્રવ્યના ધનત્વ કિંવા વિસ્ત્રત્વના પ્રમાણથી ઓછાં વધારે તિર્પક જવા માડે છે; અને એ તિર્પક ગતિ—કિંવા તિર્પક થવાને ‘વક્રીભવન’ કહેવામાં આવે છે.

સંપાત—આકાશનું વિપુલવૃત્ત અને પૃથ્વીની કક્ષા એ બન્ને તિર્પક હોવાથી તેઓ એક બીજાને બે સ્થળે છેદે છે. એ છેદનબિન્દુને સંપાત કિંવા ક્રાંતિપાત કહેવામાં આવે છે. એ બિન્દુઓમાંના જે બિન્દુ પાસે સૂર્ય આવતાં વસંત ઋતુનો આરંભ થાય છે, તે વસંતસંપાત અને અન્વ શરતસંપાત. એ બિન્દુઓ સ્વ હોઈને પ્રતિવર્ષ થોડા થોડા પાછળ હટે છે. એ ગતિને સંપાતચલન કહેવામાં આવે છે. સંપાતની સાથે અર્થાત્ અયનબિન્દુ પણ પાછળ હટતો હોવાથી તેને ‘અયનચલન’ પણ કહેવામાં આવે છે.

હિંદી-ઇરાની—હિંદી અને ઇરાની લોકો જે વેળાએ એકત્ર હતા તે કાળ.

હિંદી-જર્મન—હિંદી અને જર્મન લોકો જે વેળાએ સાથે હતા તે કાળ.

હિંદી-યૂરોપીય—હિંદી અને યૂરોપીય લોકો જે સમયે સાથે હતા તે કાળ.

હિમકાળ

હિમાંતરકાળ {

હિમાત્તરકાળ { ' પારિભાષિક શબ્દો અને તેમની વ્યાખ્યા ' માંના ' ભૂતતરશાસ્ત્ર '

હિમપૂર્વકાળ { શબ્દની વ્યાખ્યાના પૈદામાં જુએ.

હ્રસ્વશીર્ષ—કપાળની પહોળાઈ-લંબાઈ કરતાં સંકે ૮૩ કરતાં વધારે હોય એવા લોકો.

અનુક્રમણિકા.

—સંગ્રહ—

પ્રારંભિક વિષયો.

૧ મુખપૃષ્ઠ
૨ પ્રસ્તાવના...
૩ “વેદોમાં આર્યોનો ઉત્તરધ્રુવનિવાસ” નામક ગ્રંથમાંના કેટલાક પારિભાષિક શબ્દો અને તેમની વ્યાખ્યા...
૪ “વેદોમાં આર્યોનો ઉત્તરધ્રુવનિવાસ” એ પુસ્તકમાં આવેલા કેટલાક શાસ્ત્રીય શબ્દોનું સ્પષ્ટીકરણ
૫ અનુક્રમણિકા.

પૃષ્ઠ ૧ થી
૨૪ નિરાળાં.

મૃગશીર્ષ

અથવા

વેદોની પ્રાચીનતાનો વિચાર.

(પૃષ્ઠ ૧ થી ૬૬)

ક્રમાં.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧ હું. ઉપોદ્ધાત.	...	૧-૬
૨ હું. યજ્ઞયાગકાળ અને વર્ષારંભ.	...	૬-૧૩
૩ હું. કૃતિકાઓ.	...	૧૩-૧૬
૪ હું. અમરદાયણ	...	૧૬-૨૮
૫ મું. મૃગશીર્ષ.	...	૨૮-૩૮
૬ હું. આરાયન અને તેનો પટા.	...	૩૮-૪૮
૭ મું. જ્યેષ્ઠો અને વૃષાકૃષિ.	...	૪૮-૫૪
૮ મું. અંત કિંવા નિષ્કર્ષ	...	૫૪-૬૫

વેદોમાં આર્યોનો ઉત્તરધ્રુવનિવાસ.

(૫૪-૬૭ થી ૩૩૪)

દર્શન.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧	હું. ઇતિહાસ પૂર્વકાળ. ...	૬૬-૮૪
૨	હું. હિમકાળ. ...	૮૪-૯૬
૩	હું. ઉત્તરધ્રુવપ્રદેશ. ...	૯૬-૧૧૬
૪	હું. દેવોની રાત્રિ. ...	૧૧૭-૧૨૭
૫	હું. વૈદિક કથા. ...	૧૨૭-૧૫૨
૬	હું. દીર્ઘ રાત્રિ અને દીર્ઘ દિવસ. ...	૧૫૨-૧૬૬
૭	હું. માસ અને ઋતુ. ...	૧૬૬-૧૮૬
૮	હું. મનો અવસ્થા. ...	૧૮૬-૨૧૪
૯	હું. વૈદિક કથા-‘નિરુદ્ધા આપઃ’ ...	૨૧૪-૨૪૨
૧૦	હું. વૈદિક કથા-પ્રાતઃકલિક દેવતા... ...	૨૪૨-૨૭૩
૧૧	હું. અવેશિતક પ્રમાણ... ...	૨૭૩-૨૮૮
૧૨	હું. તુલનાત્મક ગાથાશાસ્ત્રમાંનાં પ્રમાણ... ...	૨૮૮-૨૯૫
૧૩	હું. પ્રાચીન આર્યોની સુધારણા અને ધર્મસાથે પ્રત્યુત્તર અનુમાનોનો સંબંધ. ...	૨૯૫-૩૨૬
	પરિશિષ્ટ-શ્રાવ્યમિ. ...	૩૨૭-૩૩૪

आपण नेटिव्हस्

• Σημειώσεις

अथ। फेनेन नमुचेः शिष्ट इन्द्रोदवर्तयः
नमुचि-वृत्र-मृग

पुनर्वसू

प्रो. वसुदेव
प्रधान

कौन्सि मायनर

प्रोक्तव्योन् प्रथम

उत्तर.

प्रेमिद्विणी

पुस्तिका

सुगन्धपात्र
सिद्धिपात्र
कृष्णमेवा

१९ गृणिणगमिनच्युष्णमिन्द्रः । कं. १-३३-१२.
यदस्य मायिन सृणं तुमुत्वं मायनाथे । कं. १-८०-०
शिरोन्वस्य राविर्ष । कं. १०-८६-४
मा न्वस्य जभिषदपि कर्णे नराद्वयः । कं. १०-८६-४
। यो ते जानो यम रक्षितारो चतुराक्षो पथीगृध्रे । कं. १०-१४-११

મૃગશીર્ષ

અથવા

વેદાની પ્રાચીનતાનો વિચાર.

મૃગશીર્ષ

અથવા

વેદોની પ્રાચીનતાનો વિચાર.

—૪૧૪—
પ્રથમ દર્શન.

—૪૧૫—

ઉપોદ્ધાત.

આ સારસુધીના ઉપલબ્ધ સર્વ ગ્રંથોમાંથી એમ સિદ્ધ જ થયું છે કે, આપણા વેદો પ્રાચીનતમ છે અને એ વિશે હવે કાઠના મનમાં લેશ માત્ર પણ શંકા રહી નથી. સમસ્ત માનવજાતિના અને તેમાંની નિદાન આર્યજાતિના અતિ પ્રાચીન ઇતિહાસને જાણવામાટેનું વેદો સમાન બીજું કાઈ (એક) પણ સાધન નથી, એવો મેક્સમુલ્લર આદિ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃત પંડિતોના પણ પૂર્ણ નિશ્ચય થયેલો છે. 'એટલા માટે એ વૈદિક ઋચાઓને સહજ સ્વભાવે રચવાની, આદિ કવિ વાંભીકિ પ્રભાણે જ, અત્યંત પ્રાચીન વૈદિક ઋષિઓના હૃદયમાં જે કાળમાં સૂચિત થયાજરતી હતી, તે કાળનો સાધારણતઃ પણ નિર્ણય કરવો, એ અતિશય આવશ્યકીય છે. અત્યાર સુધીમાં, વેદકાલ સાથે તુલના કરતાં જેમને અત્યંત અર્વાચીન માનવા પડે છે તેવા ગૌતમ શુદ્ધ આદિથી લઈને શ્રી શંકરાચાર્યના હસ્તે બૌદ્ધ ધર્મનો પરિપાત થઈ, અદ્વૈત વેદાંત મતની સ્થાપના થઈ, ત્યાં સુધીના, કેટલાક ગ્રીક ગ્રંથો, અશોક રાજાના શિલાલેખ, કેટલાક ચીની પ્રવાસીઓનાં વર્ણનો અને તે જ પ્રમાણે બીજા કેટલાંક વધારે ઓછા મહત્વનાં સાધનોના સાહાય્યથી, સરાસરી કાલાનુક્રમ સિદ્ધ થયેલો છે. પરંતુ એ કાળને ઓળંગીને આગળ વધતાં આર્ષાવર્તના ઇતિહાસવિશે નિશ્ચિત કશું પણ જાણી શકાતું નથી; અને તે સર્વમાં પણ વળી પુરાતન, પરંતુ માનવજાતિના ઇતિહાસ સંશોધકોને અતિશય મહત્વનો અને ઉપયોગી થઈ પડનારો જે ઋગ્વેદકાળ—તે ઋગ્વેદકાળના સંબંધમાં તો અત્યારે કેવળ ઝાંખા ઝાંખા તર્કવિતર્કો જ ચાલતા જોવામાં આવ્યા કરે છે.

ત્યારે હવે વેદકાળને નિશ્ચિત કરવાનું કાર્ય શક્ય છે કે નહિ? એ પ્રશ્ને અનેક પ્રાચીન અને અર્વાચીન વિદ્વાનોની અગ્રાધ શુદ્ધિને આજપર્યન્ત ચકિત કરી નાખી

છે; અને અત્યારે મેં જો કે એ વિષયવિશે કાંઈક લખવાનું સાહસ કરેલું છે, તોપણ પ્રસ્તુત પ્રશ્નનો સંગોપાંગ વિચાર કરીને મેં એનો અંતિમ નિર્ણય કરેલો છે, એમ તો કદાપિ કહી શકાય જ નહિ. છતાં પણ આ વિવેચનના યોગે આર્થ લોકોના અતિ પ્રાચીન સુધારણા કાળપર થોડો ધણો પણ અધિક પ્રકાશ તો પડશે જ, એમ મને લાગે છે; તોપણ એ વિશેના નિશ્ચયનું કાર્ય અન્ય સમર્થ વિદ્વાનોને સોંપવું જ વિશેષ યોગ્ય છે.

પ્રસ્તુત વિવેચનનો આરંભ કરવા પૂર્વે વેદકાળનો નિર્ણય કરવા માટેની વિદ્વાન લોકોએ આજ સુધીમાં કઈ કઈ પદ્ધતિઓનો સ્વીકાર કરેલો છે, એનું આપણે કિચિત્ત અવલોકન કરીશું. મેક્સમૂલરે આદિ વિદ્વાનોએ એ કાર્યમાં ભાષાપદ્ધતિનો ઉપયોગ કરેલો છે. એ પદ્ધતિ પ્રમાણે એકંદરે વેદકાળના છંદકાળ, મંત્રકાળ, બ્રાહ્મણકાળ અને સૂત્રકાળ એવા ચાર વિભાગ થાય છે. એવા પ્રકારના ચાર ભાગો કદપીને તથા પ્રત્યેક ભાગને બસે બસે વર્ષ આપીને મેક્સમૂલરે ઋગ્વેદ કાળનો અવાધ આંકસો (૮૦૦) વર્ષનો કરેલો છે; અને એ સર્વ કાળ યુદ્ધના* કાળના પૂર્વના હોવાથી તે કાળથી આગળનાં આંકસો વર્ષ ગણતાં વેદકાળ ઈસ્વીસન પૂર્વે લગભગ બારસે (૧૨૦૦) વર્ષ પર્યન્ત જઈ પહોંચે છે.

પરંતુ એ પદ્ધતિ બહુ અશે સદોષ છે. કારણ કે, એ પદ્ધતિનો સ્વીકાર કરવાથી જ ભિન્ન ભિન્ન લોકોના ભિન્ન ભિન્ન અભિપ્રાયો પ્રકટ થયેલા છે. કેટલાક વિદ્વાનો, ઉપર કહેલા કાળના ચાર ભાગોને બદલે ત્રણ ભાગોનો જ સ્વીકાર કરે છે અને કેટલાકો ચાર ભાગોનો સ્વીકાર કરવા છતાં પ્રત્યેક ભાગને બસે વર્ષ આપવાને બદલે અધિક વર્ષ આપે છે. ડૉક્ટર હુઈએ પ્રત્યેક ભાગને પાંચસે (૫૦૦) વર્ષ આપીને વેદકાળનો આરંભ ઈ. સ. પૂર્વે ૨૪૦૦ થી ૨૦૦૦ વર્ષ પર્યન્તનો ઠરાવ્યો છે. અર્થાત્ એવી રીતે એ પદ્ધતિ સર્વથા અનિશ્ચિત હોવાથી વેદકાળને નિશ્ચિત કરવામાટે એનો વિશેષ ઉપયોગ થાય તેમ નથી જ.

હવે બીજી પદ્ધતિ તે ન્યોતિપદ્ધતિ છે. વેદ, બ્રાહ્મણ અને સૂત્રોમાં ન્યોતિષ વિશે જે કાંઈ પણ ઉલ્લેખ અને સળધા આવેલા છે, તેમના આધારે આપણે આર્થ સુધારણાના અતિ પ્રાચીન કાળનો નિર્ણય કરી શકીશું, એવી ધણોકોની ધારણા હતી; પરંતુ તેમના એ દિશાના પ્રયત્નોને, તેમની જેવી ધારણા હતી તેટલું યશ મળી શક્યું નહિ. કારણ કે, અત્યારે ન્યોતિ શાસ્ત્રવિષયક જે જે ગ્રંથો ઉપલબ્ધ છે, તેમાંના વેદાંગ ન્યોતિપને બાદ કરીએ તો અન્ય સર્વ ગ્રંથો અર્વાચીન કાળના જ છે. એ ગ્રંથોમાં વળી ગ્રીકલોકોના

* ગૌતમ બુદ્ધ ઈ. સ. થી ૫૦૦ વર્ષ પૂર્વે યજ્ઞ ગયો છે, એવા વિદ્વાનોનો અભિપ્રાય છે.

જ્યોતિઃશાસ્ત્રને પણ સમાવેશ હોવાથી, તેમ જ તેમનામાં કાળમાપનની રીતિઓ મિત્ર-મિત્ર હોવાથી અને એવાં જ બીજાં કેટલાંક કારણોને લીધે, અર્વાચીન ગ્રંથોમાં મળી આવતી જ્યોતિર્વિધિયક ઘટનાઓનો સમાર્થ અર્થ કરવો, એ કાર્ય બહુધા અશક્ય જ થઈ પડ્યું છે. એ ઉપરાંત એ પદ્ધતિમાં બીજી પણ કેટલીક ભાસમાન અડચણો રહેલી છે. ઉદાહરણ્ય, કેટલાક લોકોએ એવી રાંકાને જન્મ આપ્યો છે કે, 'વેદોના કાળ જેવા બહુ જ પ્રાચીન કાળમાં, અયનાન્ત જિન્દુ અને *સંપાતજિન્દુ આદિ વિધિઓનું સમાર્થ જ્ઞાન હોવું સંભવતું નથી.' એ રાંકામાં કેટલુંક તથ્ય-સત્ય રહેલું છે, એ આપણે આગળ જતાં જોઈશું. અત્યારે તો એટલું કહેવું જ આવશ્યકીય છે કે, આવા પ્રકારની રાંકાઓને જન્મ આપીને, વેદોમાં મળી આવતી પ્રત્યક્ષ વર્ણવાલકી કેટલીક જ્યોતિર્વિધિયક ઘટનાઓને પણ કેટલાક સંસ્કૃતપદ પંડિતોએ નિર્ણય માની લીધી છે.

પરંતુ એ જ્યોતિષપદ્ધતિને સદૌષ નિમિત્ત કરવામાં પાશ્ચાત્ય પંડિતોએ અયોગ્ય સાધના બતાવી છે. હવે એ પદ્ધતિમાં અડચણો નથી એમ તો નથી જ; પરંતુ એ લોકોએ તેને વિનાકારણ અતિ ભયંકર સ્વરૂપ આપી દીધું છે. સુખ્ય મુદ્દાને ખ્યાનમાં રાખીને તેમાં ભળી ગયેલી બીજી કેટલીક નિર્ણયક વાતોને કાઢી નાખવાનો યોગ્ય પ્રયત્ન ન થયેલો હોવાથી જ આવા પ્રકારના પ્રભાવો થયા છે. એટલે આદિ કેટલાક લોકોએ એ પદ્ધતિને સ્વીકાર કરતાં, પુરાણોમાંની વાર્તાઓ અને સમ્બોધી બ્યુનપતિપર ધરો જ આધાર રાખ્યો છે. પરંતુ એ માટે પ્રત્યક્ષ વેદોમાં કેવા અને કેટલા આધાર મળી આવે છે, એ જોવા કે બહુવાતો તેમણે પરિશ્રમ લીધો નથી. કારણકે, વેદોમાંની વાર્તાઓનાં કેટલાંક રૂપાન્તરો થઈને પુરાણોમાંની વાર્તાઓ નિર્માણ થયેલી છે અને એમ થવાથી તેમાં બીજી પણ કેટલીક વાતો ભેળાઈ ગયેલી છે. એટલા માટે તેમના વિશે વેદોના આધાર મળ્યા વિના તેમના આધારે કોઈ પણ નિશ્ચિત અનુમાન કાઢવું યોગ્ય કદી શકાય નહિ જ. એ સર્વ કારણોથી, આ ગ્રંથમાંના હવે પછીના વિવેચનમાં, સંદેહતા,

*સૂર્યનો (વાસ્તવિક પૃથ્વીનો) નક્ષત્રોમાં ભ્રમણ કરવાનો માર્ગ, એટલે કે ક્રાન્તિવૃત્ત અને આકાશનું વિષુવવૃત્ત એ બંને એક ને દેશમાં નથી, જિન્દુ એમની વચ્ચે સમજાવે રહે છે એટલે કે ક્રાન્તિવૃત્ત અને આકાશનું વિષુવવૃત્ત એ બંને વર્તુલો એકબીજાને બે જિન્દુમાં છેદે છે અને એ છેદન જિન્દુને સંપાત નામથી ઓળખવામાં આવે છે. એમાંના બે સંપાતવાસે સૂર્ય આવે છે એટલે કે, વસંતઋતુનો આરંભ થાય, તે વસંતસંપાત અને દ્વિતીય શરતસંપાત કહેવાય છે. એ જિન્દુથી ૯૦ અંશના અંતરે રહેલા દ્વિતીય જિન્દુને અયન-જિન્દુ કહેવામાં આવે છે અને તેમાંનો એક ઉત્તરણસ્થ તથા બીજો દક્ષિણાયન જિન્દુના નામથી ઓળખાય છે. હવે એ ઉપર કહેલાં વર્તુલોમાંનું પ્રથમ ને ક્રાન્તિવૃત્ત, તે રિશ છે; પરંતુ દ્વિતીય વિષુવવૃત્ત ચળ છે અને એટલા માટે તેમને છેદનારા સંપાતજિન્દુઓ પણ ચળ છે. ને સંપાતચળનું કિંવા અયનચળન થયેલું કહેવામાં આવે છે, તે પણ વિષુવવૃત્ત ચળ હોવાને કારણે જ.

બ્રાહ્મણો અને તે સર્વથી પ્રાચીન ઋગ્વેદમાં મળી આવતા ઉલ્લેખોના આધારે, ભારતીય વાક્યમયનું ભૌગોલિક અને ઐતિહાસિક પ્રમાણોથી નિશ્ચિત કરાયેલું પ્રાચીનત્વ પૂર્ણતાથી સ્થાપિત કરી શકાય એમ છે, એમ જતાવવાનો પ્રયત્ન મારે કરવાનો છે. ગોડબોલે અને દીક્ષિત ઇત્યાદિ ભારતીય જ્યોતિર્વિદોએ એવા પ્રકારના પ્રયત્નો કરેલા છે, પરંતુ તેમના પ્રતિ વિદ્વાનોનું દોરાનું જોડાણ તેટલું ધ્યાન, અઘાપ પર્યંત દોરાનું નથી. હવે પછીનું વિવેચન તેમણે ચાલુ કરેલી ઉપપત્તિની જ પૂર્ણિકા છે, એમ કહેવામાં કરોપશ્યુ પ્રત્યવાય નથી.

દ્વિતીય દર્શન.

—મમમ—

યજુર્વાગકાળ અને વર્ષારંભ.

કાળનો નિર્ણય કરવા માટે જે વેદવાક્યોનો આધાર લેવાનો છે, તે કેવા પ્રકારનાં છે, એ આપણે સંક્ષેપથી જોવું જોઈએ. વેદોના સમયમાં અત્યારના જેવાં વેદધર્મો નહોતાં, એ તો સ્પષ્ટ જ છે. અર્થાત્ તે સમયમાં નેત્રોથી જે દેખાય તેના આધારે જ સર્વ અનુમાનો કરી લેવાં પડતાં હતાં; એટલે તે નેત્રોના વેદમાં સૂક્ષ્મ ગણિતની લેશ માત્ર પણ આવશ્યકતા ન હતી. સર્વથા અટરમ્ભાટરમ્ પ્રમાણથી જ સર્વ ગણિત કરાવું હતું; અર્થાત્ વર્ષમાન પણ અત્યાર જેટલું સૂક્ષ્મ નહોતું. વર્ષના જૂદા જૂદા કાળ, એટલે કે ઋતુઓના એક ચક્રની સમાપ્તિ થઈને દ્વિતીય ચક્રનો આરંભ થાય, એટલે દ્વિતીય વર્ષનો પણ આરંભ થતો હતો. તે સમયમાં કાળના પ્રમાણને સર્વ લોકોની, જાણમાં લાવવા માટે વર્તમાન કાળ પ્રમાણે જોકે પંચાંગની વ્યવસ્થા નહોતી; તોપણ એવું બીજું કંઈ પણ સાધન તે લોકોએ કરી રાખ્યું હતું, એમાં તો સંશય નથી જ. અત્યારે કાળમાપનની જે સાવન, ચાન્દ્ર, નાક્ષત્ર અને સૌર આદિ રીતિઓ છે, તેમનો વૈદિક ગ્રંથોમાં ક્યાંય પણ ઉલ્લેખ નથી અને વેદાંગ જ્યોતિષવિના પંચાંગ સાધન વિષયક બીજા કંઈ પણ પ્રાચીન ગ્રંથ નથી. એટલા માટે, તેમની કાળમાપન રીતિ કેવા પ્રકારની હતી, એ કેવળ વેદોમાંના કેટલાક ઉલ્લેખો અથવા તો યજુર્ગ્રંથોમાં વર્ણવેલી કેટલીક દંતકથાઓના આધારે જ સમજી લેવું જોઈએ. ઋગ્વેદમાંના કેટલાંક યાગ-સૂક્તોપરથી તે સમયમાં યજુર્વાગપદ્ધતિ સારી રીતે ઔદ દર્શાને પ્રાપ્ત થયેલી હતી, એ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે; અને મહિના, ઋતુ તથા વર્ષનું સારું જ્ઞાન થયા વિના એટલી અને એવી સ્થિતિ થવી સંભવનીય ન હોય, એ સ્વાભાવિક જ છે. અર્થાત્ તે સમયમાં કાળનો નિર્ણય કરવા માટે વૈદિક ઋષિઓએ અવસ્ય કંઈપણ વ્યવસ્થા કરી રાખેલી

હોવી જ જોઈએ. હવે એ બ્યવસ્થાનું યથાર્થ સ્વરૂપ જો કે આપણા જાણનામાં ન આવે, તોપણ યજ્ઞયાગવિધિયક ગ્રંથોના વાચનથી એટલું તો દેખાઈ આવશે જ કે, ચંદ્રની વૃદ્ધિ અને ક્ષીણતા, ઋતુઓનું પરિવર્તન તથા સૂર્યનાં હિતર અને દક્ષિણ એ બે અપનો ધૃત્યાદિ તે સમયમાં કાલમાપનનાં મુખ્ય મુખ્ય ચિહ્નો હતાં. એમાં બીજી એક વિશેષતા એ છે કે, પુરાતન યાગ અથવા સત્રોમાંની મુખ્ય વાતો અને સંવત્સરમાંના મુખ્ય વિષયો એક જ છે. એ સત્રો એક એક વર્ષનાં થતાં હતાં અને તે સૂર્યની વાર્ષિક ગતિના અનુરોધથી જ કેવળ નિર્માતા હતાં. તેમના છ છ માસના બે ભાગ કરીને, પ્રત્યેક માસને ત્રીસ ત્રીસ દિવસ આપવામાં આવ્યા હતા. એ બે ભાગોના બરાબર મધ્યમાં વિષુવાનું એટલે મધ્ય દિવસ અથવા વિષુવ દિન રહેતો હતો. એ પરથી એમ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે કે, વૈદિક ઋષિઓએ મુખ્યતઃ પોતાનું પંચાંગ યાગ કર્મ માટે જ ઠરું હતું; તેમ જ યજ્ઞયાગને નિયમિત કરવાના યોગે પંચાંગની બ્યવસ્થા પણ યથાર્થ રહેતી હતી. એ વાર્ષિક સત્રમાં આહુતિના કાળ એટલે કે, નિલનના પ્રાતઃકાળ અને સાયંકાળ, દર્શમાસ, પૂર્ણમાસ તથા પ્રત્યેક ઋતુનો અને અપનનો આરંભ આદિ હતા.* એ ગ્રંથો સત્રની સમાપ્તિ થાય, એટલે વર્ષની પણ સમાપ્તિ થતી હતી અને એટલા માટે સંવત્સર તથા યજ્ઞ એ બે શબ્દો બહુધા સમાનાર્થક જ થઈ ગયા હતા. “સંવત્સરઃ પ્રજાપતિર્યજ્ઞઃ” એ ‘ઐતરેય બ્રાહ્મણ’માંના અને “યજ્ઞો વૈ પ્રજાપતિઃ । સંવત્સરઃ પ્રજાપતિઃ ।” એ ‘તૈત્તિરીય સંહિતા’માંના વાક્યથી તો એ સર્વથા સ્પષ્ટ જ થઈ જાય છે.

હવે એ સંવત્સરના અથવા અન્ય શબ્દમાં કહીએ તો યજ્ઞના જે મુખ્ય ભાગો છે, તેમનું પણ આપણે કિંચિત્ત્વ પરીક્ષણ કરવું જોઈએ. કાલામાપનમાં મૂલ પરિમાણ તરીકે સાવન દિવસનો સ્વીકાર કરવામાં આવતો હતો. એવા ત્રીસ સાવન દિવસોનો એક મહિનો અને એવા બાર મહિના એટલે કે, ત્રણસોને સાઠ (૩૬૦) સાવન દિવસોનું એક વર્ષ થતું હતું. પરંતુ તુલનાત્મક બ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રના આધારે, ગ્રાહીન આર્ય લોકો ચંદ્રપરથી જ મહિનાઓ નિશ્ચિત કરતા હતા, એમ દેખાય છે. પરંતુ ત્રીસ સાવન દિવસોનો મહિનો ચાંદ્રમાસ સાથે મળતો આવે, એ શક્ય નથી. અર્થાત્ સાવન અને ચાંદ્ર માસનો પરસ્પર મેળ મેળવવા માટે કેટલાક સાવન મહિનાઓમાંથી એક એક દિવસ બાદ કરવામાં આવતો હતો. પરંતુ ત્યાર પછી ચાંદ્ર અને સૌર વર્ષોનો પણ મેળાપ

* જુઓ, ‘બૌધાયન સૂત્ર’ ૨-૪-૨૩, તથા ‘મનુસ્મૃતિ,’ ૪-૨૫, ૨૬,

† જુઓ, ‘ઐતરેય બ્રાહ્મણ’ ૨-૭; તેમ જ ‘તૈત્તિરીય સંહિતા’ ૨-૫-૭-૩ અને ૭-૫-૭-૪ તેમ જ ૭-૨-૧૦-૩. ‡ બાર ચાંદ્ર માસ એટલે એક ચાંદ્ર વર્ષ. ચાંદ્ર માસ પણ વળી બે પ્રકારના હોય છે-એક નક્ષત્રમાં એકવાર આવી ગયા પછી પુનઃ તે જ નક્ષત્રમાં આવતાં જે કાળ લાગે છે તે નાક્ષત્ર માસ અને એક અમાવાસ્યાથી બીજી અમાવાસ્યા પર્યન્તનો જે કાળ, તેને અમામાસ કહે છે અને નિત્ય એ અમામાસનો જ સ્વીકાર કરવાનો હોય છે.

કરવાની આવશ્યકતા આવી પડી; અને એ માટે અધિક દિવસ અથવા અધિક માસને સ્વીકારવાની યુક્તિ પ્રાચીન આર્ય લોકોએ શોધી કાઢી હતી, એમ પ્રત્યક્ષ જણાય છે. કારણ કે, 'તૈત્તિરીય' અને 'વાજસનેયી સંહિતા' માં જેમાં અધિક માસનો ઉલ્લેખ કરાયેલો છે એવાં ધણાંક વાક્યો મળી આવે છે અને ઋગ્વેદના પ્રથમ મંડળમાં પણ, * "વેદમાસો ધૃતવતો દ્વાદશ પ્રજાવતઃ। વેદા ય વપજાયતે।" એમ કહેલું છે. એ અધિક દિવસ કિંવા અધિક માસને સ્વીકારવાની પદ્ધતિ પછીના સમયની હોવી જોઈએ, એવો કૃતલાકોનો અભિપ્રાય છે; પરંતુ તે નિરર્થક છે. કારણ કે, ઋતુના આધારે વર્ષનું અનુમાન કરવું, એ દંર્ધ વિશેષ કઠિન નથી અને ખરેખર પ્રાચીન કાળમાં ઋતુના ચક્રથી જ વર્ષની કલ્પના નિશ્ચિત કરવામાં આવી હતી. જ્યાં વસ્તુસ્થિતિ એવી છે, ત્યાં પછી બાર ચાંદ્રમાસનો કાળ ઋતુ ચક્રના કરતાં બાર દિવસ જેટલો ઓછો હોય છે, એ સાદી અને સરળ વાતનાં તે લોકો સમજી નહોતાં શક્યા, એમ કહેવું તે જરાક સાહસમય જ કહી શકાય. એ બાર દિવસોના ઉલ્લેખો પણ અનેક સ્થળે આવેલા છે અને સૌર વર્ષ સાથે ચાંદ્ર વર્ષનો મેળ મેળવવામાટે જ એ બાર દિવસોનો સ્વીકાર કરવામાં આવતો હતો, એમ એથી સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે.

પરંતુ એ સૌર વર્ષ નાક્ષત્ર થાય છે કે સાંપાતિક થાય છે, એ પણ આપણે જોવું જોઈએ. સૌર વર્ષની કલ્પના ઋતુ ચક્રપરથી કરવામાં આવતી હતી ખરી, તોપણ સંપાત ચાલનવડે ઋતુઓમાં થતું પરિવર્તન એટલું બધું સૂક્ષ્મ છે કે, તે દૃષ્ટિગોચર થવામાં સંકેતો વર્ષ જેટલો સમય જોઈએ. એટલા માટે એટલો બધો સૂક્ષ્મ ભેદ પ્રાચીન આર્યોના જાણવામાં આવ્યો હશે, એમ જણાતું નથી. કારણ કે, તેમનું સૂર્યના ક્રાન્તિવૃત્તમાંના સ્થાનને નિશ્ચિત કરવાનું સાધન પ્રતિદિવસ પ્રભાત સમયે સૂર્યની પાસેના સ્થિર તારકાને જોવા, એ જ હતું. સૂર્ય સિદ્ધાન્તના કાળમાં યદ્યપિ અયન ગતિનો શોધ થયો હતો, તો પણ તેમાં સૌર વર્ષનું પરિમાણ તો નાક્ષત્ર જ સ્વીકારવામાં આવ્યું હતું. એ ગતિ વિશેનો કોઈ પણ વૈદિક ગ્રંથમાં, પ્રત્યક્ષ કિંવા અપ્રત્યક્ષ ઉલ્લેખ મળી આવતો નથી.

* 'ઋગ્વેદ' ૧-૨૫-૮.

† વર્ષના એક કરતાં વિશેષ પ્રકારો છે. અમુક એક નક્ષત્રમાં આવ્યા પછી પુનઃ તે જ નક્ષત્રમાં આવતાં સૂર્યને જેટલો કાળવિધિ લાગે છે, તેને 'નાક્ષત્ર સૌર વર્ષ' કહેવામાં આવે છે; અને એક સંપાતમાં આવી ગયા પછી પુનઃ તે જ સંપાતમાં આવતાં સૂર્યમાં તેને જેટલો કાળ લાગે છે, તેટલા કાળને સાંપાતિક કિંવા આયનિક સૌર વર્ષના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. સંપાત ચક્ર દોવાથી પ્રતિવર્ષ તે કિંચિત્ પાછળ આવે છે અને એટલા માટે નાક્ષત્ર સૌર વર્ષ કરતાં સાંપાતિક સૌર વર્ષ કિંચિત્ (લગભગ એક ધટિકા જેટલું) ન્યૂન-ઓછું-દોષ છે.

એટલા માટે યજ્ઞ ક્રિયા સંવત્સર આયનિક સૌર નહિ, કિન્તુ નાક્ષત્ર સૌર હતો, એમાં તો સંશય નથી જ.

પરંતુ એ વર્ષમાનને સીકારતાં લગભગ પ્રતિ બે* હજાર વર્ષે ઋતુચક્ર સાથેના મેળને જળવા રાખવા માટે, વર્ષના આરંભને બદલવા પડે છે અને એવા પ્રકારના પરિવર્તનો વર્ષના આરંભમાં ખરેખર જ કરેલાં છે. એ વિધાન ઉપર્યુક્ત વિધાનને, એટલે કે, વર્ષમાન સાપાતિક નહિ કિન્તુ નાક્ષત્ર હતું, એ વિધાનને વિશેષ પુષ્ટિ આપનારું થઈ પડે છે.

હવે એ વર્ષારંભને તેઓ ક્યારે ગણતા હતા, એ આપણે જોવાનું છે એ તો ઉપર કહેવામાં આવેલું જ છે કે, સવત્સર અને યજ્ઞ એ શબ્દો સમાનાર્થક જ હતા અને એટલા માટે એ ઉભયનો આરંભ પણ, અર્થાત્ તત્કાળ (એકદમ) જ થતો હોવો જોઈએ. વેદાંગ જ્યોતિષમાં સવત્સરનો ઉત્તરાયણથી આરંભ કહેલો છે અને ઔત સૂત્રોમાં પણ ગવામયન આદિ વાપક સૂત્રોનો આરંભ તે સમયથી જ કરવો, એમ કહેલું છે† દેવસભ્ય સર્વ કર્મો ઉત્તરાયણમાં જ કરવાં જોઈએ, એવો જૈમિનિ આદિકોનો અભિપ્રાય છે. તેમ જ કેટલાક જ્યોતિષ ગ્રંથોમાં મકર સંક્રમણથી તે સંક્રમણ પર્યન્તના કાળને ઉત્તરાયણ નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરથી પ્રાચીન વૈદિક કાળમાં મકર સંક્રમણ જ સવત્સરનો તેમ જ ઉત્તરાયણનો પણ આરંભકાળ હોવા જોઈએ, એવો પ્રથમ દર્શને કાળને પણ ભાસ થાય એમ છે પરંતુ વાર્ષિક સત્રોમાંના પ્રયોગોનું જરા સૂક્ષ્મતાથી નિરીક્ષણ કરવાથી મકર સંક્રમણ, તે એ સત્રોનો આરંભકાળ ન જ હોવો જોઈએ, એમ તત્કાળ જણાઈ આવશે. કારણકે, એ તો પૂર્વે કહેવાયેલું જ છે કે, વિષુવ દિનના યોગે જેમવર્ષના, તેમ વિષુવાન્ દિવસના યોગે વાર્ષિક સત્રના બે સમાન ભાગ

* નાક્ષત્ર વર્ષ કરતા સાપાતિક વર્ષ સ્થૂળ પ્રમાણથી જોતા એક ઘટિકા જેટલું ન્યૂન-ઓછું-છે અને તેથી આજે જે ચૈત્રના આરંભમાં વસંતનો આરંભ થાય, તો લગભગ ૧૮૦૦ વર્ષે અથવા સર્વથા સ્થૂળ પ્રમાણથી કહીએ તો ૨૦૦૦ વર્ષ પછી, તે જ વસંતનો ફાલ્ગુનના આરંભ કાળમાં આરંભ થવો જોઈએ એટલામાટે વર્ષનો આરંભ જો વસંતના આરંભમાં રાખવાનો હોય, તો તે ૨૦૦૦ વર્ષ પછી ચૈત્રમાં ન કરતા ફાલ્ગુનમાં કરવો પડે અને ખીલ ૨૦૦૦ વર્ષના કાળ પછી માઘ માસમાં કરવો પડે એ સ્પષ્ટ જ છે એ પ્રમાણે પ્રતિ બે હજાર વર્ષ પછી વર્ષારંભને એક એક માસ પાછળ હસાવવો જોઈશે. સપાતો ચળ છે અને જે વેળાએ સૂર્ય વસંત સપાતમાં આવે, તે વેળાએ વસંત ઋતુનો આરંભ થાય છે. અર્થાત્ એક ઋતુપર્યન્ત એટલે કે ‘સાપાતિક સૌરવર્ષ’ એવો અર્થ થયો, એ સ્પષ્ટ છે.

† ‘વેદાંગજ્યોતિષ’ ૫ અને ‘આશ્વલાયન ઔત સૂત્ર’ ૧-૨-૧૪-૧, ૨-૨-૧૪-૩ અને ૨૨ જુઓ.

થાય છે.* સત્ર વર્ષનો પ્રતિજિજ્ઞ જ થાય છે અને તેથી પ્રથમતે તે તેનું વર્ષ સાથે સર્વાંશે સામ્ય હોવું જોઈએ. પરંતુ ઉપર્યુક્ત કલ્પના પ્રમાણે જે વર્ષનો આરંભ મકર સંક્રમણથી જ ગણવામાં આવે, તે વિપૂવાન દિવસ ખરેખર વિપુવ દિવસે એટલે કે સપાત દિવસે ન આવતા, કુર્ક સંક્રમણમાં જ આવનાનો, અને સમાન અંદોરારનો દિવસ એવો જ એનો અર્થ છે, તે સર્વથા નિરર્થક જ થવાનો. પરંતુ એમ કહેવું યોગ્ય નથી, કારણ કે, કાંઈ પણ વેળાએ એ શબ્દની યોગના સાર્થ થતી હોવી જ જોઈએ, અને કદાચિત્ એ વિધાન સત્રોને લાગુ ન પણ પડતું હોય, તોય તે નિદાન વર્ષને તો લાગુ પડતું હોવું જ જોઈએ, અર્થાત્ વિપૂવાન નામની સાર્થકતા થવામાટે વર્ષનો આરંભ સપાતમાં જ થવો જોઈએ. હવે ‘ઉત્તરાયણ’ શબ્દના પણ બે અર્થ ધર્ષ શકે છે એકાં તો ઉપર કહેલો અર્થ એટલે કે, મકરથી તે કુર્ક સંક્રમણપર્યન્તનો કાળ અને બીજો, વસત સપાતથી તે શારદ સપાતપર્યન્તનો કાળ-એવો તેનો અર્થ થાય છે. પ્રથમ અર્થ પ્રમાણે સૂર્ય ઉત્તર તરફ વળે છે, ઉત્તરાયણનો આરંભ થાય છે અને બીજા અર્થ પ્રમાણે સૂર્ય ઉત્તર ગોચાર્ધમાં જવા માંડે, એટલે ઉત્તરાયણ થાય છે. પ્રથમ અર્થ પ્રમાણે મકર સંક્રમણમાં અને દ્વિતીય અર્થ અનુસાર વસત સપાતમાં વર્ષનો આરંભ ગણવો જોઈએ, પરંતુ વાર્ષિક સત્રમાના મધ્યગામી દિવસને વિપૂવાન દિવસ કહેવો, તેમજ વસતને ઋતુઓના મુખના નામથી ઓળખવો અને આગ્રમણેષ્ટિ અથવા અર્ધ વાર્ષિક યત્ર, પ્રત્યેક વસત અને શરદ્-ઋતુમાં કરવા પડે, ઇત્યાદિ વિષયોનો વિચાર કરતા, ઉપર આપેલા બે અર્થોમાંનો બીજો અર્થ જ વિશેષ ટાલા દેખાય છે અને તે જ સર્વથા સત્ય અને પુરાતન અર્થ હોવો જોઈએ, એમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

વૈદિક યથોક્ત ઉત્તરાયણનો જે સબધ આવેલો છે, તે કેવળ દેવયાન અને પિતૃ-યાનના વર્ણનના સમયમાં જ છે ઋગ્વેદમાં દેવયાન અને પિતૃયાન એ શબ્દો અનેકવાર

* જુઓ, ‘અતદેય બ્રાહ્મણ’ ૪-૨૨, ‘તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ ૧-૨-૩-૧ અને ‘તાડક બ્રાહ્મણ’ ૪-૭ ૧ † સૂર્યનું ક્ષિતિજમાનુકૂળસ્થાન નિત્ય એક હોય નથી, એ તો સર્વને વિદિત છે જ વસતઋતુનો જે દિવસે આરંભ થાય છે, તે દિવસે સૂર્ય બરાબર પૂર્વમાં ઉદિત થાય છે અને ત્યાર પછી તે થોડો થોડો ઉત્તરતરફ ઢળતો જઈને ત્રણ મહિના પછી ઉત્તર સીમાપર નત્ય છે અને ત્યાર પછી પુનઃ દક્ષિણ તરફ વળવા માટે છે ને છ મહિના થતા દક્ષિણ સીમાપર જઈ પહોંચે છે એ જ માસના સમયને દક્ષિણાયન નામ આપાયું હોવાથી આગળના છ માસના સમયને ઉત્તરાયણ નામથી જાણવો, એ પ્રથમ અર્થ અને સૂર્યનો પૂર્વમાં ઉદય થઈ તે ઉત્તરતરફ વળીને સીમાપર પહોંચ્યા પછી પાછો ફરીને પૂર્વમાં ઊગવા માટે, એ વચ્ચે વીતેલા છ માસના સમયને ઉત્તરાયણના નામથી ઓળખવો, એ બીજો બીજો અર્થ છે.

† ‘તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ’ “ મુલં જાણતદ્ જતુનામ્ । વદસન્ત ” (૧-૧-૨-૬)

આવેલા* છે; છતાં ‘દેવયાન’ શબ્દનો અર્થ તેમાં ક્યાંય પણ સ્પષ્ટ કરેલો નથી. ‘બૃહદારણ્યક’ અને ‘છાંદોગ્ય’ ઉપનિષદમાં દેવલોક અને પિતૃલોકનું સવિસ્તર વર્ણન કરાયેલું છે.† અંચિપોદ્ગ્રહ લાપ્યમાણ પક્ષમાપૂર્વમાણપક્ષાયાન્યન્માસાનુદદદદિત્ય ઇતિ માસેભ્યો દેવલોકે તેષાં ન પુનરાગ્રતિઃ । ધૂમરાન્નિ રાત્રેરપક્ષીયમાણપક્ષમપક્ષીયમાણપક્ષાયાન્યન્માસાન્દક્ષિણાદિત્ય ઇતિ માસેભ્યઃ પિતૃલોકમ્ ” ॥ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં પણ એવા જ પ્રકારનું વર્ણન આવેલું છે. ‡ “અગ્નિજ્યોતિરહઃ શુક્લઃ યન્માસા ઉત્તરાયણમ્ ” । અને ત્યાર પછી તરત જ ધૂમો રાત્રિસ્તથા કૃણઃ યન્માસા દક્ષિણાયણમ્ ” । એમ પણ કહેલું છે. પરંતુ જ્યાં સૂધી સૂર્ય ઉત્તર તરફ હોય છે, તે છ મહિના અથવા તેા ઉત્તરાયણના છ મહિના એવા અર્થના ઉપર જે શબ્દો આવેલા છે, તેમના અર્થ શો? સર્વ ટીકાકારોના અભિપ્રાય પ્રમાણે, મકર સંક્રમણથી તે કર્ક સંક્રમણપર્યન્તના છ મહિના, એવા જ એનો અર્થ થાય છે. પરંતુ એ અર્થ વૈદિક ગ્રંથોમાંના વર્ણનથી સર્વથા વિરુદ્ધ છે. ઉપર કલા પ્રમાણે ઉત્તરાયણના બન્ને અર્થ થઈ શકે એમ છે, પરંતુ ‘સતપથ’ બ્રાહ્મણમાં દેવોના ઋતુ અને પિતરોના ઋતુ કહેલા છે, તેમનામાં “વસન્તો ગ્રીષ્મો વર્ષા । તે દેવા ઋતવઃ । શરદ્દેવમન્તઃ શિશિરસ્તે પિતરો....સયન્ન ઉદગા વર્તન્તે દેવેષુ તર્હિ ભવતિ દેવાંસ્તર્હિમિ-ગોપાયતિ અથ યન્ન દક્ષિણાવર્તન્તે પિતૃષુ તર્હિ ભવતિ પિતૃસ્તર્હિમિગોપાયતિ ” । એમ કહેલું છે. એ ઉપરથી ઉત્તરાયણના અર્થ વિશેની સર્વ શકિઓનો લોપ થઈ જવાનો સંભવ છે. જો વસંત, ગ્રીષ્મ અને વર્ષા એ દેવોના ઋતુ હોય અને સૂર્ય જ્યારે ઉત્તર તરફ વળે છે, ત્યારે જો તે દેવોમધ્યે જ વિચરતો હોય, તો તે પછી સ્પષ્ટ જ છે કે, વસંત સંપાતથી જ ઉત્તરાયણનો આરંભ થવો જોઈએ. મકર સંક્રમણથી તેનો આરંભ થાય છે, એમ કહેવું યોગ્ય થાય નેમ નથી; કારણ કે, દેવોનો પ્રથમ ઋતુ જે વસંત, તેનો કોઈ પણ સ્થળે મકરસંક્રમણથી આરંભ થતો નથી. એટલામાટે દેવલોક, દેવયાન કિંવા ઉત્તરાયણનો, વસંત સંપાતથી શરૂસંપાતપર્યન્ત થનારા વસંત, ગ્રીષ્મ અને વર્ષા એ ત્રણ ઋતુઓના છ માસનો કાળ, એવા જ અર્થ સ્વીકારવો જોઈએ.

આ સર્વ કારણોને લીધે જ્યાંસૂધી એથી વિરુદ્ધ કોઈ બળવાન પૂરાવો મળ્યો નથી, ત્યાંસૂધી પ્રાચીન વૈદિક કાળમાં સૂર્ય વસંત સંપાતમાં હોય, તે વેળાએ જ વર્ષનો આરંભ થતો હતો, એમ માનવામાં લેજી માત્ર પણ હરકત નથી. અને જ્યારે એ જ સમયે સૂર્ય ઉત્તર ગોલાર્ધમાં જતો હતો, એટલે તેના ઉત્તરાયણનો પણ તે જ સમયે આરંભ

* “ઋગ્વેદ” ૧-૭૨-૭ અને ૧૦-૨-૭. † “બૃહદારણ્યક” ૬-૨-૧૫.

‡ પ્રો. બાહુભા અભિપ્રાય પ્રમાણે ‘અગ્નિજ્યોતિ’ ના સ્થાનમાં જો ‘અગ્નિજ્યોતિ’ એ પ્રમાણેનો પાઠ હોય, તો સારુ થાય (શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા-ઉપસહસ્ર-ભગવદ્ગીતાનો અભ્યાસ. પૃષ્ઠ ૨૩ નીચે).

થતો હતો; એટલે કે, ઉત્તરાયણ, વસંતઋતુ, સંવત્સર અને યજ્ઞ એ સર્વનો, સૂર્ય વસંત સંપાતમાં હોય તે વેળાએ જ આરંભ થતો હતો. એની પછી છ માસ જતા વિપુલદિન શરત્સંપાતમાં આવતો હતો અને ત્યાર પછીના છ માસના કાળને પિતૃયાન અથવા તો દક્ષિણાયનના નામથી ઝોળખવામાં આવતો હતો. ઉપર એક સ્થળે કહેલું જ છે કે, વૈદિક કાળ પછીના ન્યોતિપ ત્રથેમાં મકરસક્રમણમાં પણ વર્ષનો આરંભ આપેલો છે, પરંતુ એ પરિવર્તન ક્યારે અને શા કારણથી થયેલું હોતું નેહ્યું, એ વિશે કાંઈપણ નિશ્ચય પૂર્વક કહી શકાય તેમ નથી જ. પરંતુ એ પરિવર્તન યજ્ઞ પછી ઉત્તરાયણનો અર્થ પણ બદલાઈ ગયો છે, એટલામાટે પ્રાચીન વૈદિક વાક્યોનો અર્થ કરતી વેળાએ ઉત્તરાયણ અર્થાત્ દેવલોક કિંના દેવયાનનો અર્થ સારી રીતે ધ્યાનમાં રાખવો નેહ્યું. પ્રખ્યાત ન્યોતિર્વિદ્ સિદ્ધાંતશિરોમણિકાર ભાસ્કરાચાર્યને પણ ઉત્તરાયણ એટલે દેવાનો દિવસ કેમ અને કેવી રીતે હોઈ શકે, એવા ભ્રમમાં પડી જવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો હતો, કારણકે, તેના સમયમાં મકરથી તે કર્ક સક્રમણ પર્યન્તનો કાળ, એવો અને એટલો જ ઉત્તરાયણનો પ્રચલિત અર્થ હતો. પરંતુ દેવાનો દિવસ એટલે ઉત્તર ગોલાર્ધમાં સૂર્ય હોય છે, તે સમય. ત્યારે ઉત્તરાયણ એટલે દેવાનો દિવસ, એવા અર્થનો મેળ કેમ મળી શકે વાર? એ શકાતું ભાસ્કરાચાર્યથી પણ સમાધાન યઈ શક્યું નથી; અને “દિનોમ્મુલ્લેકં તત્કલ્પીતનાય દિનમેવ તન્મતમ્” એમ* કહીને તેણે ગમે તેમ પોતાનું ગાર્હ ગળાવી દીધું છે. પરંતુ પૂર્વે વસંત સંપાતથી તે શરત્સંપાતપર્યન્તનો કાળ ઉત્તરાયણ તરીકે મનાતો હતો, એની જો તેને ખબર હોત, તો તેના હાથે કદાપિ આવી ભૂલ થઈ ન હોત.

એ પ્રમાણે પ્રાચીન વૈદિક કાળમાં વસંતસંપાતમાં વર્ષનો આરંભ થતો હતો; પરંતુ ત્યાર પછી કાળે કરીને તે વર્ષારંભ મકરસક્રમણમાં આવી લાગ્યો. આ પરિવર્તન ચત્રાની સાથે જ ઉત્તરાયણનો જૂનો અર્થ પણ બદલાઈ ગયો અને તે, વર્ષના આયનિક વિભાગનો દર્શક થયો. પરંતુ માત્ર એટલાથી જ કામ ચાલ્યું નહિ. વર્ષારંભની સાથે વાર્ષિક સત્રોનો આરંભ પણ મકરસક્રમણમાં આવ્યો અને ‘તૈત્તિરીય સહિતા’માં એ શ્રેષ્ઠ પૂર્ણ યજ્ઞનું સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે, તેમ જ ‘શતપથ બ્રાહ્મણ’માં ઉત્તરાયણનો કાંઈ સંબંધ ન હોત, તો તેનો જૂનો અર્થ સમજવો પણ અશક્ય યઈ પડ્યો હોત.

છતાં એ પુરાતન પદ્ધતિને સર્વથા વિસારી દેવામાં આવી હતી, એમ તો નહોતું જ, કારણ કે, નાક્ષત્ર સત્રોમાટે વસંતસંપાતને જ આરંભ કાળ તરીકે સ્વીકારવામાં

આવતો હતો. અત્યારે પણ નર્મદાની દક્ષિણે વસનારા વસંતસંપાતથી* જ પોતાના વ્યાવહારિક વર્ષનો આરંભ ગણે છે. છતાં ઉત્તરાયણમાં કરવા થોડા કહેલા સર્વ ધાર્મિક વિધિ મકરસંક્રમણથી આરંભાતા ઉત્તરાયણમાં કરવામાં આવે છે અને તેટલા માટે અત્યારે પણ જ્યારે બેવાર વર્ષારંભ ગણવામાં આવે છે, તો પછી પ્રાચીન આર્યોએ પુરાતન પદ્ધતિનો લોપ થઈ જવાની બીતિથી વર્ષને બે વાર ગણવાની પદ્ધતિનો સ્વીકાર કર્યો હોય, તો તેમાં આશ્ચર્ય ખામવા જેવું જરા પણ નથી જ.

તૃતીય દર્શન.

કૃત્તિકાઓ.

અ સાર સૂધી આપણે એમ જાણું કે, પ્રાચીન આર્ય લોકોનું વર્ષ નાક્ષત્ર સૌર હરું, મહિના ચાન્દ્ર હતા અને તેઓ વર્ષનો આરંભ વસંતસંપાતથી જ ગણતા હતા. તેમ જ જ્યારે તેઓ એ વર્ષના આરંભને ખદ્ધલીને મકરસંક્રમણથી ગણવા લાગ્યા, ત્યારે પણ પૂર્વના વર્ષારંભને સર્વથા ન ત્યાગતાં તેઓ તેનો યત્ન કર્યામાં ઉપયોગ કરતા હતા અને અન્ય બ્યવહારોમાં નવીન વર્ષારંભ સ્વીકારતા હતા. હવે સંપાતમલનના યોગે ઋતુચક્ર જેમ જેમ પાછું હટવા લાગ્યું, તેમ તેમ વૈદિક ઋષિઓએ પોતાના પંચાંગમાં પણ ફેરફાર કર્યો હતા કે કેમ, એ પણ આપણે જાણવું છે. અસારનાં આપણાં પંચાંગો વસંતસંપાત રેવતીના અર્ધ ચરણમાં છે, એમ ગણીને અથવા માનીને ફરેલાં હોય છે; અને અત્યારે જો કે વસંતસંપાત રેવતીથી અઘર અંશ પાછળ આવેલો છે, છતાં પણ અત્યારે આપણે અશ્વિનીથી જ નક્ષત્રમાળાનો આરંભ કરીએ છીએ. શાલિવાહન શક ૪૯૬ ની લગ્નગમાં વસંતસંપાત રેવતીમાં હતો અને તે સમયથી જ અત્યારની પદ્ધતિનો આરંભ થયેલો છે, એમ માનીને વસંતસંપાતનું સ્થાન નક્ષત્ર ચક્રમાં પરિવર્તિત થવા નિશ્ચેનો કાંઈ પણ પૂરાવો મળી શકે છે કે કેમ, એ હવે આપણે જાણવું છે. ઉપર એક સ્થળે કહેલું જ છે કે, વૈદિક ઋષિઓના આકાશવિધ્યક વેદ કેવળ નેત્રાવડે જ લેવાયલા હોવાથી તેમાં ગણિતની વધારે પંચાત નથી જ અને એટલા

* ખરી રીતે જોતાં હાલમાં જ્યારે સૂર્ય વસંતસંપાતમાં આવે છે, ત્યારે દક્ષિણ માસ હોય છે અને દક્ષિણ દેશમાં વર્ષનો આરંભ ચૈત્ર માસથી થાય છે. પાંચમી સદીમાં જ્યારે નક્ષત્રોનો અશ્વિનીથી આરંભ કરવાનો પ્રયાત પડ્યો, તે વેળાએ વસંતઋતુનો ખરેખર ચૈત્રમાં જ આરંભ થતો અને વર્ષારંભ પણ તે વેળાએ જ થતો હતો તે પણ વસંતસંપાત જો કે પાછળ હરેલો છે, તોપણ વર્ષનો આરંભ ચૈત્રમાં જ કરવાની પદ્ધતિ તો એમનીતેમ જ કાયમ રહેલી છે.

માટે આપણે પણ તેવા પ્રકારની સરળ અને સાદી પદ્ધતિનો જ સ્વીકાર કરવો જોઈએ. સૂર્યના બહુ જ નિકટમાં રહેતા તાગકેનેનિત્ય જોવા, એ જ જોમનું તેમની ગતિને નિશ્ચિત કરવાનું સાધન હતું, તે વૈદિક ઋષિઓએ ક્રાન્તિજ્વરના ૨૭ ભાગ* ગણિત પ્રમાણે કરેલા હશે એમ સમજવું નથી. એ ૨૭ ભાગ સ્થૂલ પ્રમાણથી મુખ્ય મુખ્ય તારાઓના ચિન્હો-પરથી જ કરેલા હોવા જોઈએ એટલા માટે, જ્યારે સૂર્ય અમુક નક્ષત્રમાં હતો, એવા પ્રકારના ઉલ્લેખો વૈદિક ગ્રંથમાં મળી આવે, તે વેળાએ સૂર્ય તે નામના તારકપુત્રની પાસે હતો, એવો જ તેનો અર્થ સમજવો. હવે એ તો સ્પષ્ટ જ છે કે, એવા સ્થૂલ વેધોમાં કોઈપર એ ત્રણ અશ્વપર્વન્ત જૂલ થાય, તો તે સર્વથા સ્વાભાવિક જ છે. જોતાં પણ તે વેદકાલ સમાન જીર્ણકાળનો નિર્ણય કરવાના કાર્યમાં સર્વથા નિરુપયોગી છે, એમ તો નથી જ કારણ કે, સૂર્યની ક્રાન્તિજ્વરમાની અમુક એક સ્થિતિમાં જે ચાર પાંચ અંશની ચૂક થયેલી હોય, તો પણ આપણા હિસાબમાં કેવળ ૩૬૦ વર્ષોનો જ અંતર વ્યાવશે અર્થાત્ જ્યાં સહસ્રની સખ્યાથી કાળની ગણના કરવાની હોય, ત્યાં આટલો અંતરાશ કાંઈ પણ મિસાતમાં નથી, એમ કહીએ તો તે ચાલે એમ છે. અર્થાત્ આપણા હવે પછીના વિવેચનમાં નક્ષત્રોને સમવિભાગાત્મક ન સમજતા તે તે નામના નક્ષત્રપુજ માનવાના છે હવે જેમ જેમ વસતસપાત ખિન્દુ બદલાતો જાય, તેમ તેમ અપનાન્ત ખિન્દુ પણ બદલશે જ અને તેથી જ્યારે વૈદિક ગ્રંથોમાં વસતસપાતની બદલાયથી સ્થિતિ વિશેના કાંઈ ઉલ્લેખ મળી આવે, ત્યારે તેના અનુરોધે થનારા અપનાન્તના પરિવર્તન વિશેના ઉલ્લેખો પણ મળવા જ જોઈએ અને જે એવા ઉલ્લેખ મળી આવે, તો તે આપણા અનુમાનોને અધિક પૂરાવા મળ્યા સમાન જ થઈ પડવાના એ ખુદ્દુ જ છે. ત્યારે હવે વસતસપાતની સ્થિતિવિશે કયા કયા ઉલ્લેખો છે, તેમનો આપણે વિચાર કરીએ અને તેમાં પણ પ્રથમ, તે (વસતસપાત) કૃતિકા નક્ષત્રમાં હતો, એમ બતાવનારા વાક્યોનો વિચાર કરીએ.

વરાહમિહિરના સમયમાં વસતસપાત રેવતીના ચતુર્થ ચરણમાં હતો, એ તો સુપ્રસિદ્ધ જ છે પરંતુ તેણે પોતાના ગ્રંથોમાં એ સ્થળે અપનાન્તની તેનાથી પૂર્વના ગ્રંથોમાં વર્ણવેલી સ્થિતિવિશેનો સ્પષ્ટતાથી ઉલ્લેખ કરેલો છે. તે કહે છે કે,—"અત્યારે અપનાનો પુનર્વસુથી આરભ થાય છે, પરંતુ, પૂર્વે તેનો આરભ આશ્વેષાથી થતો હતો" એ

* કેટલાક સાધનવાદીઓ આ સિદ્ધાન્તને સ્વીકારતા નથી. અતિ પ્રાચીન કાળમાં પણ નક્ષત્રો સમવિભાગાત્મક હોઈને વસતસપાતથી જ તેમનો આરભ થતો હતો એટલે કે, તે સપાતથી ૧૩°-૨૦°, એટલા ભાગને અધિકની અને ત્યાર પછી બરત્તી આદિ નામ આપવામાં આવ્યા હતા, એવો તેમનો અભિપ્રાય છે પરંતુ કેન્દ્ર શકર બાળકૃષ્ણ દીક્ષિતે એ મતનું ખડબ કરીને તે વેળાએ નક્ષત્રો તારાત્મક હતા, એમ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે † 'બૃહત્સંહિતા' ૩-૧ અને ૨.

વરાહમિહિરના કથનને, ગર્ગ પરાશરનાં વચનોનો પણ આધાર છે. તેમ જ ‘મહા-ભારત’માં લીળ્માર્ચ્ય જે વેળાએ શરપંજરમાં પડ્યા હતા, તે વેળાએ ઉદ્દગયનનો આરંભ થતાં સૂધી તેમના મરણનું કાર્ય અટકી પડ્યું હતું અને તે ઉદ્દગયનનો આરંભ માથે માસના શુકલ પક્ષમાં થયો હતો, એવું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. એ ઉપ-રથી, ધનિષ્ઠાના આરંભમાં* ઉદ્દગયન થઈને અર્થાત્ કૃતિકામાં વસંતસંપાત થતો હતો, એ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. વેદાંગ જ્યોતિષમાં પણ એ જ સ્થિતિ આપેલી છે અને તેમાં† ધનિષ્ઠાના આરંભમાં ઉત્તરાયણ ભરણીની આગળ દશ અંશે વસંતસંપાત, આશ્વિનાના અર્ધમાં દક્ષિણાયન અને વિશાખાની પાસે શરૂસંપાત એ પ્રમાણે અમન અને સંપાતનાં સ્થાનો આપેલાં છે. એ ઉપરથી, જ્યોતિર્વિદ્યાએ અયનચક્ષનની મધ્યમ ગતિ વર્ષની ૫૦ વિકલા પ્રમાણેની ગણીને વેદાંગ જ્યોતિષમાંના અયન આદિની સ્થિતિ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૩૦૦ વર્ષના લગભગમાં વર્તીવેલી છે.

તૈત્તિરીય સંહિતા, તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ અને ખીજા કેટલાક ગ્રંથોમાં અનેક સ્થળે નક્ષત્રચક્રનો આરંભ કૃતિકાથી જ કરેલો છે. ‘તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ’માં‡ કૃતિકામાં અન્યા-ધાન કરવું, કારણ કે, કૃતિકા નક્ષત્રોનું મુખ છે” એમ કહેવું છે. એનો, કૃતિકાથી વર્ષનો આરંભ થતો હતો, એવો સ્પષ્ટ અર્થ દેખાઈ આવે છે; કારણ કે, તે જ ‘બ્રાહ્મ-ણ’માં “મુલં વા દત્તવૃક્ષા વદ્વન્તઃ” એટલે કે, ઋતુઓનું મુખ વસંત છે અથવા તો વર્ષનો પ્રથમ ઋતુ વસંત છે, એમ કહેવું છે. અર્થાત્ એ ઉભય વાક્યોનો એક જ પ્રકારનો પ્રયોગ હોવાથી તેમનો અર્થ પણ એક જ પદ્ધતિથી કરવો જોઈએ. એ જ ‘તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ’માં§ “નક્ષત્રો તે દેવાનાં મંદિરો છે અને દેવનક્ષત્રોમાં કૃતિકા પ્રથમ તથા વિશાખા અંતિમ; તેમ જ યમનક્ષત્રોમાં અનુરાધા પ્રથમ અને અપભરણી અંતિમ નક્ષત્ર છે” એમ કહેવું છે. આગળ એક સ્થળે કહેવાયલા ‘ચતુષ્પથ બ્રાહ્મણ’માંના વચનના આધારે જ આ ‘તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ’માંના વાક્યનો અર્થ લગાડવો જોઈએ; એટલે કે, તેમાં કહેલા બે નક્ષત્રવિભાગોનો દેવયાન અને પિતૃયાન સાથે સંબંધ છે, અર્થાત્ કૃતિકાથી વિશાખા પર્યન્ત દેવનક્ષત્રો અને તેમાં સૂર્ય હોય ત્યાં સૂધી દેવયાન કિંવા ઉત્તરાયણ અને પ્વાષીનાં યમનાં કિંવા પિતૃયાન એટલે કે દક્ષિણાયનનાં નક્ષત્રો છે, એમ સમજવું જોઈએ.

એ દેવનક્ષત્રો દક્ષિણ તરફ ચાલે છે અને યમનક્ષત્રો ઉત્તર તરફ ચાલે છે, એટલે કે, સૂર્ય તે નક્ષત્રોમાં હોતાં અનુક્રમે ઉત્તર અને દક્ષિણ દિશામાં હોય છે, એમ વર્ત-

* આદિતિ જુઓ. † ‘વેદાંગ જ્યોતિષ’ ૫.

‡ ‘તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ’ ૧-૧-૨-૧ અને ૧-૧-૨-૬. § ‘તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ’ ૧૫-૨-૭.

માન કાળના રૂપમાં તેનું વર્ણન છે અને તેથી એ વર્ણન પ્રત્યક્ષ નિરીક્ષણ કરીને જ કરેલું હોવું જોઈએ, એમ સહજ જણાઈ આવે છે. એ સર્વ વિવેચનથી, તે જોયથાર્થ હોય તો, એ વૈદિક ગ્રંથોના કાળમાં વસંતસંપાતમાં કૃતિકામધ્યે ઉદ્ભવ્યનો આરંભ થતો હતો, એ નિર્વિવાદ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

પરંતુ ‘તૈત્તિરીયાં સંહિતા’માં એના કરતાં પણ અધિક મહત્ત્વનાં થઈ પડે તેવાં સ્થળો છે. તેમાં ગવામયન જેવા વાર્ષિક સત્રના આરંભમાટેનો ઉત્તમ કાળ કયો હોઈ શકે, એ વિશેનું વિવેચન કરેલું છે અને તેના સારાંશ આ પ્રમાણે છે;—“સંવત્સર માટે દીક્ષા લેનારાઓએ એકાદિકાના દિવસે દીક્ષા લેવી. એકાદિકા સંવત્સરની પત્ની છે અને એટલા માટે એકાદિકાના દિવસે દીક્ષા લેનારાઓ સંવત્સરના આરંભમાં જ દીક્ષા લે છે. પરંતુ તેઓ સવત્સરની પીડાપ્રતિ દીક્ષા લે છે અને તેના ઉપદાના નામનો ઋતુ થાય છે. તેમ જ સંવત્સર પણ વ્યસ્ત થાય છે. એટલા માટે દ્વાદશી પૂર્ણ માસમાં દીક્ષા લેવી. કારણ કે, તે સંવત્સરનું મુખ્ય છે અને તે દિવસે દીક્ષા લેનારા સંવત્સરના આરંભમાં દીક્ષા લે છે, તો પણ તેમાં એક દોષ છે અને તે એ કે, તેમના વિધવાન મેધયુક્ત દિવસ આવે છે. એટલામાટે ચિત્રા પૂર્ણ માસે દીક્ષા લેવી. કારણ કે, તે સંવત્સરનું મુખ્ય છે. એટલા માટે તે દિવસે દીક્ષા લેનારા સંવત્સરના આરંભમાં જ દીક્ષિત થાય છે. એમાં કાઈ પણ દોષ નથી. પૂર્ણિમાથી ચાર દિવસ પૂર્વે દીક્ષા લેવી, કારણ કે તેના યોગે એકાદિકાને સોમક્રય સાધ્ય થઈ શકે છે અને તેથી જ તે નિષ્ફળ થતી નથી. એ યજ્ઞમાનસત્ર આટોપાધને જોઈ, એટલે તેમની પાછળ પાછળ ઓષધિ અને વનસ્પતિઓ પણ જોઈ છે,” એવા જ પ્રકારનો ઉદ્દેશ ‘તાંડ્યાં બ્રાહ્મણ’માં પણ આવેલો છે અને ત્યાં થોડા ફેરફાર સાથે એના એ જ શબ્દો યોગ્ય થયા છે. આમાં જે ‘એકાદિકા’ શબ્દ આવેલો છે, તેને માધ માસની વદ અષ્ટમી એવા જ અર્થ થાય છે, એવા સર્વ મીમાંસકોનો એ વિશે અભિપ્રાય છે. એ દિવસે વાર્ષિક સત્રનો આરંભ કરવો એમ પ્રથમ કહેલું છે, પરંતુ એમાં તથ્ય અડચણો આવીને ઉભી રહે છે. પહેલી અડચણ એ છે કે, એકાદિકા જે વેળાએ આપણે શરદીથી સર્વથા ત્રાસી જઈએ છીએ તે વેળાએ આવે છે. બીજી અડચણ એ છે કે, એ દિવસે દીક્ષા લેવાથી જો કે વર્ષના આરંભમાં દીક્ષા લેવાનું શ્રેય તો મળે છે, તોપણ ઋતુના સંબંધથી જોતાં એ દીક્ષા અંતિમ ઋતુમાં લીધી એમ જ થાય છે. એ સંબંધી ‘તાંડ્ય બ્રાહ્મણ’માં વિશેષ એમ કહેલું છે કે, “તેઓ જ્યારે અન્વજ્ઞા સ્નાન કરવાને જાય છે, ત્યારે જળના

* “યાનિ દેવનશ્ચયાણિ તાનિ વધિજ્ઞેન પરિવન્તિ । યાનિ યમનશ્ચયાણિ તત્પુત્રેજા ॥”

† ‘તૈત્તિરીય સંહિતા’ ૭-૪-૮. ‡ ‘તાંડ્ય બ્રાહ્મણ’ ૫-૬.

સ્પર્શથી તેમને આનંદ થતો નથી.* એનું કારણ એ છે કે, જગ અત્યંત શીતળ હોય છે, એમ દીકાકાર કહે છે. હવે એકાબ્દકાએ સત્રનો આરંભ કરવામાં ત્રીજી અડચણ એ પ્રમાણેની છે કે, તે સમયે સંવત્સર વ્યસ્ત એટલે કે, ઉઘટો થાય છે. એનો શાખર આદિકાએ, દાક્ષિણ્યપત્ર બિન્દુથી સૂર્ય પાછે વળેલો હોવાથી અપન બદલાય છે, એવો અર્થ આપેલો છે. હવે એ અડચણ ન આવે એટલા માટે શાશ્વતી પૂર્ણમાસીએ દીક્ષા લેવાનું કહેલું છે. કારણકે, એ પ્રમાણે કરવાથી પણ સંવત્સરના આરંભમાં દીક્ષા લીધાનું શ્રેય મળે છે. પરંતુ તેમાં પણ એક એવો દોષ રહેલો છે કે, વિપ્લવના વર્ષાન્નતુમાં આવે છે અને તેમ થવું ઇષ્ટ નથી. એ માટે ચિત્રાપૂર્ણ માસે દીક્ષા લેવાની સૂચના કરવામાં આવી છે; અને તેમાં કાંઈ પણ દોષ કે અડચણ ન આવવાનું કહેલું છે. એટલે કે, વર્ષના આરંભમાં દીક્ષા લેવા સમાન થઈને ઉપર વર્ણવેલી એક પણ અડચણની એમાં આપાત્ત થતી નથી.

પરંતુ એના કરતાં પણ ઉત્તમ ખીન્ને સમય કહેવામાં આવ્યો છે, અને તે પૂર્ણ-માસથી ચાર દિવસ પૂર્વેનો સમય છે. એ સમયને સાધવાથી એકાબ્દકાનો પણ ઉપયોગ થાય છે; કારણકે, તે દિવસે સામકય આવી પડે છે, એમ કહેવું છે. અપરથી એ પૂર્ણમાસ એકાબ્દકાની પૂર્વેના એટલે કે, મધ્યાપૂર્ણ માસ છે, એમ જૈમિનિ આદિ મીમાંસકોએ નિશ્ચિત કરેલું છે. અને એનો અન્ય ઘટનાઓ સાથે પણ મેળ મળે છે. સૌમ-કારે ‘લોગાક્ષી’નું “માધી પૌર્ણમાસીથી ચાર દિવસ પૂર્વે સાંવત્સરિક સત્રમાટે દીક્ષા લેવામાં આવે છે, એવું વચન એક સ્થળે આપેલું છે અને તેથી એ પૌર્ણિમા પણ માધમાસની જ હોવી જોઈએ, એમ તરત દેખાઈ આવે છે. હવે જો ઉપર કહેલો મીમાંસકોનો અભિપ્રાય યથાર્થ જ હોય તો તે પરથી આપણા વિચયને અનુકૂળ થઈ પડનારાં જ અનુમાનો નીકળે છે, તે આ પ્રમાણે છે;—તૈત્તિરીય સંહિતાના ડાગમાં ઉદગયનનો આરંભ માધ માસની કૃષ્ણ અષ્ટમીની પૂર્વે અને બહુમા માધ માસની પૌર્ણિમાને દિવસે જ થતો હતો, કારણ કે, અષ્ટમીને દિવસે અપન પરિવર્તિત થએલું રહેતું અને પૌર્ણિમાની ચાર દિવસ પૂર્વે તેવી સ્થિતિનો અભાવ રહેતો હતો. ઉપર આપેલા તૈત્તિરીય સંહિતામાંના અવ-તરણમાં સત્રનો આરંભ વર્ષના આરંભમાં જ થવો જોઈએ, એવો કટાક્ષ દેખાય છે. અને તેટલા માટે માધીય પૌર્ણિમા તે એક વર્ષારંભ હોવો જોઈએ. એ વર્ષારંભ અર્થાત્ ઉદગયનના આરંભથી જ થતો હતો. પરંતુ એક જ ડાગમાં એક એક માસને અંતરે એક સરખા ત્રણ વર્ષારંભ હોવા શક્ય નથી. એટલા માટે શાશ્વતી પૂર્ણ માસ અને ચિત્રાપૂર્ણ માસ એ બે જુના વર્ષારંભો તૈત્તિરીયસંહિતામાં કહેલા છે, અને તે ડાગમાં વિપ્લવનનો ખરો અર્થ લોકોની જાણમાંથી આવ્યો ગયો હતો—લોકોને અજ્ઞાત થયો હતો એમ સ્પષ્ટ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

* “તસ સન્નેર્વો વરષોઽનનિન્દન્તે ડ્યવન્તિ.” (૫—૧—૩.)

માન કાળના રૂપમાં તેનું વર્ણન છે અને તેથી એ વર્ણન પ્રત્યક્ષ નિરીક્ષણ કરીને જ કરેલું હોવું જોઈએ, એમ સહજ જણાઈ આવે છે. એ સર્વ વિવેચનથી, તે જો યથાર્થ હોય તો, એ વૈદિક ગ્રંથોના કાળમાં વસંતસંપાતમાં કૃત્તિકામધ્યે ઉદ્ભવનનો આરંભ થતો હતો, એ નિર્વિવાદ સ્પષ્ટ યષ્ટ જાય છે.

પરંતુ ‘તૈત્તિરીય સંહિતા’માં એના કરતાં પણ અધિક મહત્વનાં યષ્ટ પડે તેવાં સ્થળો છે. તેમાં ગવામયન જેવા વાર્ષિક સત્રના આરંભમાટેનો ઉત્તમ કાળ કયો હોઈ શકે, એ વિશેનું વિવેચન કરેલું છે અને તેનો સારાંશ આ પ્રમાણે છે;—“સંવત્સર માટે દીક્ષા લેનારાઓએ એકાદિકાના દિવસે દીક્ષા લેવી. એકાદિકા સંવત્સરની પત્ની છે અને એટલા માટે એકાદિકાના દિવસે દીક્ષા લેનારાઓ સંવત્સરના આરંભમાં જ દીક્ષા લે છે. પરંતુ તેઓ સંવત્સરની પીડાપ્રતિ દીક્ષા લે છે અને તેના છેવટના નામનો ઋતુ થાય છે. તેમ જ સંવત્સર પણ વ્યસ્ત થાય છે. એટલા માટે ક્ષાસ્ત્રની પૂર્ણ માસમાં દીક્ષા લેવી. કારણ કે, તે સંવત્સરનું મુખ્ય છે અને તે દિવસે દીક્ષા લેનારા સંવત્સરના આરંભમાં દીક્ષા લે છે, તો પણ તેમાં એક દોષ છે અને તે એ કે, તેમનો વિપુલાન મેધયુક્ત દિવસ આવે છે. એટલામાટે ચિત્રા પૂર્ણ માસે દીક્ષા લેવી. કારણ કે, તે સંવત્સરનું મુખ્ય છે. એટલા માટે તે દિવસે દીક્ષા લેનારા સંવત્સરના આરંભમાં જ દીક્ષિત થાય છે. એમાં કોઈ પણ દોષ નથી. પૂર્ણિમાથી ચાર દિવસ પૂર્વે દીક્ષા લેવી, કારણ કે તેના યોગે એકાદિકાને સોમક્રય સાધ્ય યષ્ટ શકે છે અને તેથી જ તે નિષ્ફળ થતી નથી. એ યજ્ઞમાનસત્ર આટોપાપને ઊઠે, એટલે તેમની પાછળ પાછળ આપધિ અને વનરપતિઓ પણ ઊઠે છે.” એવા જ પ્રકારનો ઉક્તેષ્ઠ ‘તાંડય બ્રાહ્મણ’માં પણ આવેલો છે અને ત્યાં થોડા ફેરફાર સાથે એના એ જ શબ્દો યોગ્ય થયા છે. આમાં જે ‘એકાદિકા’ શબ્દ આવેલો છે, તેનો ‘માધ માસની વદ અષ્ટમી’ એવો જ અર્થ થાય છે, એવા સર્વ મીમાંસકોનો એ વિશે અભિપ્રાય છે. એ દિવસે વાર્ષિક સત્રનો આરંભ કરવો એમ પ્રથમ કહેલું છે, પરંતુ એમાં ત્રણ અડચણો આવીને ઉભી રહે છે. પહેલી અડચણ એ કે, એકાદિકા જે વેળાએ આપણે શરદીથી સર્વથા ત્રાસી જઈએ છીએ તે વેળાએ આવે છે. બીજી અડચણ એ છે કે, એ દિવસે દીક્ષા લેવાથી જો કે વર્ષના આરંભમાં દીક્ષા લેવાનું એમ તો મળે છે, તોપણ ઋતુના સંબંધથી જોતાં એ દીક્ષા અંતિમ ઋતુમાં લીધી એમ જ થાય છે. એ સંબંધી ‘તાંડય બ્રાહ્મણ’માં વિશેષ એમ કહેલું છે કે, “તેઓ બ્યારે અવભૂથ સ્નાન કરવાને જાય છે, ત્યારે જળના

* “યાનિ દેવનશ્રુયાણિ તાનિ લક્ષિનેન પરિચન્તિ । યાનિ યમનશ્રુત્રાણિ તન્નુતરેણ ॥”

† ‘તૈત્તિરીય સંહિતા’ ૭-૪-૮. ‡ ‘તાંડય બ્રાહ્મણ’ ૫-૬.

સ્પર્શથી તેમને આનંદ થતો નથી * એવું કારણ એ છે કે, જળ અત્યંત શીતળ હોય છે, એમ દીકાકર કહે છે હવે એકાદકાએ સત્રનો આરભ કરવામા ત્રીજી અડચણ એ પ્રમાણેની છે કે, તે સમયે સત્રસર વ્યસ્ત એટલે કે, ઉતરે થાય છે. એનો શખર આદિકાએ, દાક્ષિણ્યન પિન્દુથી સૂર્ય પાછો વળેલો હોવાથી અયન બદલાય છે, એવો અર્થ આપેલો છે. હવે એ અડચણ ન આવે એટલા માટે ક્ષત્રુની પૂર્ણમાસીએ દીક્ષા લેવાનું કહેલું છે કારણકે, એ પ્રમાણે કરવાથી પણ સત્રસરના આરભમા દીક્ષા લીધાનું શ્રેય મળે છે પરંતુ તેમા પણ એક એવો દોષ રહેલો છે કે, વિપ્વાન વર્ષાનુમા આવે છે અને તેમ થવું ઇષ્ટ નથી એ માટે ચિત્રાપૂર્ણ માસે દીક્ષા લેવાની સૂચના કરવામાં આવી છે, અને તેમા કાંઈ પણ દોષ કે અડચણ ન આવવાનું કહેલું છે એટલે કે, વર્ષના આરંભમા દીક્ષા લેવા સમાન થઈને ઉપર વર્ણવેલી એક પણ અડચણની એમા આપાત થતી નથી

પરંતુ એના કરતા પણ ઉત્તમ બીજો સમય કહેવામા આવ્યો છે, અને તે પૂર્ણમાસથી ચાર દિવસ પૂર્વનો સમય છે એ સમયને સાધવાથી એકાદકાનો પણ ઉપયોગ થાય છે, કારણકે, તે દિવસે સૌમ્ય આવી પડે છે, એમ કહેલું છે એપરથી એ પૂર્ણમાસ એકાદકાની પૂર્વનો સમય છે, મધ્યપૂર્ણ માસ છે, એમ જૈમિનિ આદિ મીમાંસકોએ નિશ્ચિત કરેલું છે અને એનો અન્ય ઘટનાઓ સાથે પણ મેળ મળે છે સૌમ્યકરિ 'લૌગાક્ષી'નું "માધી પૌર્ણમાસીથી ચાર દિવસ પૂર્વે સાત્તસરિક સત્રમાટે દીક્ષા લેવામા આવે છે, એવું વચન એ સ્થળે આપેલું છે અને તેથી એ પૌર્ણિમા પણ માધમાસની જ હોવી જોઈએ, એમ તરત દેખાઈ આવે છે હવે જો ઉપર કહેલો મીમાંસકોનો અભિપ્રાય યથાર્થ જ હોય તો તે પરથી આપણા વિષયને અનુકૂળ થઈ પડનારા જે અનુમાનો નીકળે છે, તે આ પ્રમાણે છે,--તૈત્તિરીય સહિતાના કાળમા ઉદગયનનો આરભ માધ માસની કૃષ્ણ અષ્ટમીની પૂર્વે અને બાહ્યા માવ નાસની પૌર્ણિમાને દિવસે જ થતો હતો, કારણ કે, અષ્ટમીને દિવસે અયન પરિવર્તિત થએલું રહેતું અને પૂર્ણિમાની ચાર દિવસ પૂર્વે તેની સ્થિતિની અભાવ રહેતો હતો ઉપર આપેલા તૈત્તિરીય સહિતામાના અવ તરણમાં અત્યંત આરંભ વર્ષના આરંભમા જ થવો જોઈએ, એવો કટાક્ષ દેખાય છે અને તેટલા માટે પૌર્ણિમા તે એક વર્ષારભ હોય જોઈએ એ વર્ષારભ અર્થાત્ ઉદગયનના આરંભથી જ રીતો હતો પરંતુ એક જ કાળમા એક એક માસને અતરે એક સરમા ત્રણ વર્ષારભ હોવા શક્ય નથી. એટલા માટે શાસ્ત્રની પૂર્ણ માસ અને ચિત્રાપૂર્ણ માસ એ જે જુના વર્ષારંભો તૈત્તિરીયસહિતામા કહેવા છે, અને તે કાળમા વિપ્વાનનો ખરો અર્થ લેકાની જાણમાથી ચાલ્યો ગયો હતો--વેદિકોને અજ્ઞાત થયો હતો એમ સ્પષ્ટ દૃષ્ટિગોચર થાય છે

* "तस्य सन्निर्वा यदपोऽनभिलन्दनोऽभ्यवगन्ति" । (५-९-३)

એવી રીતે ઉપર્યુક્ત વિવેચનથી તૈત્તિરીયસંહિતાના કાળમાં વસંતસંપાત કૃતિકામાં હતો, એમ સિદ્ધ કરી બતાવવા માટેનો સમ્પળ આધાર મળી આવે છે. કારણ કે, માધ પૌર્ણિમાએ ઉદ્ગયનનો આરંભ થાય, એટલે દક્ષિણાયનનો સૂર્ય જે વેળાએ મધ્ય નક્ષત્રમાં હોય, તે વેળાએ જ આરંભ થવો જોઈએ. એટલે કે, અર્થાત્ વસંતસંપાત તો કૃતિકામાં આવ્યો જ. એવી રીતે વેદાંગ જ્યોતિષ વિના તૈત્તિરીય સંહિતા અને બ્રાહ્મણમાં મળીઆવતાંચાર ભિન્ન ભિન્ન વચનો પરથી વસંતસંપાત કૃતિકામાં હતો, એ આપ-ણથી સ્પષ્ટ બતાવી શકાય છે. એમાંનું એક, નક્ષત્રચક્રનો અને તદ્વધિષ્ઠિત દેવતાઓનો કૃતિકાથી આરંભ કરેલો છે, એમ બતાવનારું વચન છે; બીજું, નક્ષત્રોનું મુખ્ય કૃતિકા છે, એવું સ્પષ્ટ વચન છે; ત્રીજું, દેવનક્ષત્રોનો આરંભ કૃતિકા છે, એ વચન છે; અને ચોથું, ઉદ્ગયનનો આરંભ માધપૌર્ણિમાએ થતો હતો એમ સ્પષ્ટ દર્શાવનારું સત્રારંભ દિવસ વિશેનું વિવેચન છે. એ સર્વ સ્થળે પ્રત્યક્ષ કેવા અપ્રત્યક્ષતાથી કૃતિકા સાથે વસંત-સંપાતનો સંબંધ લગાડેલો છે અને એ સિદ્ધાંતને સિદ્ધ કરવા માટે બીજા નવા પૂરાવાની અગત્ય હોય, એમ ભાસતું નથી.

હવે કૃતિકાને તે નામનો તારકાપુંજ માનવાથી તૈત્તિરીય સંહિતાકાળ ઇ. સ. થી લગભગ ૨૩૫૦ વર્ષ પૂર્વે જટલો આવે છે. પરંતુ કેટલાક યુરોપીયન પંડિતો એ કૃતિકા નક્ષત્રને વિભાગાત્મક સમજીને એ કાળને ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૨૬ પર્વત લાવી મૂકે છે. પરંતુ જે ગૃહસ્થ, વૈદિક ઋષિયોને અપનાન્તબિન્દુ અને સંપાતબિન્દુ આદિ વિષયોનું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન હોવું શક્ય જ ન હોતું એવો અભિપ્રાય દર્શાવે છે, તે ગૃહસ્થો જ-તે પંડિતો જ-તે ઋષિયોને નક્ષત્રોને સમવિભાગાત્મક કરવાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કરવાને તૈયાર થાય છે, એ એક મહદાશ્ચર્ય જ કહી શકાય. અર્થાત્ એમ કહેવું સર્વથા અયુક્તિક જ છે. પણ વૈદિક કાળની મર્યાદા એના કરતાં પણ એટલે કે ૨૩૫૦ વર્ષ કરતાં પણ બહુ જ દૂર છે, એમ સમ્પળ પૂરાવા સાથે સિદ્ધ કરી બતાવતાં એવી કુશંકાઓને લેશ માત્ર પણ અપ્રત્યક્ષ મળવાનો નથી જ.

એટલેએ વિશાખા એટલે ક્ષિશાખા અર્થાત્ 'એશાખાનું' એવો વિશાખાનો અર્થ કરીને અને એ નામ પડવાનો સમયમાં સાંપ્રતિક-યાત્રોત્તરવૃત્ત વિશાખાના બે તારાઓમાંથી બરાબર જતું હતું, એવું તેનું કારણ કહીને વસંતસંપાતને સમવિભાગ-ાત્મક કૃતિકાના આરંભમાં લાવી મૂક્યો છે. હવે તૈત્તિરીય સંહિતા અને વેદાંગજ્યોતિષના

* બન્ને મુવમાંથી બન્નાં જે દક્ષિણોત્તર વર્તુલો તેમને યાત્રોત્તરવૃત્ત કહેવામાં આવે છે અને એવાં જતો ગમે તેટલાં કદી શકાય એમ છે એમાંથી જે જત ઉભય સંપાતમાંથી પસાર થનારું તેને 'સંપાતિક યાત્રોત્તરવૃત્ત' ના નામથી ઓળખ્યું.

ઉદગયન આરંભમાં એક પક્ષ-પખવાડિયાનો અંતરાય રહેતો છે, અને એટલે બહુ
જે વસતસપાત યોગમાં યોગો ૧૪ અથવા પાંચ હોય તે જ પડી શકે. વેદાનુસાર તિથિમાં
તે સપાત ભરણીના દશમાં અથવા આપેતો છે અને એ સ્થાનથી સમભાગાત્મક
કૃતિકા* કેવળ ૩ અથવા અને ૨૦ કળા જેટલી જ દૂર છે. અર્થાત્ એથી જેટલેનો
સિદ્ધાંત નિર્ણય થાય છે એ કૃતિકાઓ તારકાત્મક જ સ્વીકારવી જોઈએ અર્થાત્
તૈત્તિરીય સહિતાકાળ જેટલે ઇલાખિના મત પ્રમાણે ૪૦ સં થી ૧૪૨૬ વર્ષ પૂર્વેનો
ન સ્વીકારતા ૪૦ સં થી ૨૩૫૦ વર્ષ પૂર્વેનો જ ગણવો જોઈએ.

ચતુર્થ દર્શન.

અગ્રહાયણ.

પર કહેના તૈત્તિરીય સહિતામાંના સવત્સરસત્રના અતુવાદમાં ચિત્રા પૂર્ણ માસ અને
દાશ્યુની પૂર્ણ માસ એવા (બે) વર્ષોમાં આપેલા છે. પરંતુ તૈત્તિરીય સહિતાના
કાળમાં ઉદગયનમાં માધ માસ મધ્યે વર્ષનો આરંભ થતો હતો, એમ ઉપર બતાવેલું
જ છે હવે ચિત્રા પૂર્ણ માસ અને દાશ્યુની પૂર્ણ માસનો વેગના કથન પ્રમાણે ચેત્ર
અને દાશ્યુન માસ એવો અર્થ ન સ્વીકારતા, તે તે માસમાંની પૌર્ણિમાંના દિવસો, એવો
જ અર્થ સ્વીકારવો જોઈએ કારણ કે, એકાદકાના દિવસે દીક્ષા લેવાથી આવનારી
અડચણોને ટાળવા માટે એ બીજા દિવસો કહેના છે. અર્થાત્ તેમનો સમય વિવર્તિત
સ્વિસે સાથે છે, મહિનાઓ સાથે નથી અને એ અર્થ સાચા સહિત સર્વ શ્રીમાસિકોને
માન્ય છે.

પરંતુ એ ચિત્રા અથવા દાશ્યુની પૂર્ણ માસને વર્ષારંભના દિવસો તરીકે માન
વાતું કારણ શું? સાચા આચાર્યના મત પ્રમાણે જોતા એ દિવસો વસતમાં આવે છે અને
તેથી તેમને વર્ષારંભના દિવસો કહેના છે. પરંતુ તૈત્તિરીય સહિતાના કાળમાં ચેત્ર અને
વૈશાખ એ મહિના વિસન્ત ઋતુના હતા, દાશ્યુન અને ચેત્ર એ બે મહિના વસન્ત

* એક સમભાગાત્મક નક્ષત્ર એટલે ૧૩°—૨૦° ભરતીયા ૧૦° થતા અઘાત કૃતિકા
૩°—૨૦° પરજ હોવાની એટલે કે, જેટલેના પ્રતિપદન પ્રમાણે જોતા તૈત્તિરીય સહિતાકાળથી
વેદાનુસાર તિથિના કાળપર્યન્ત સપાત કેવળ ૩°—૨૦° જેટલોજ પાળ્ય આવે છે. પણ ખરેખર તો
તે નિહાળ ૧૪° જેટલો તો પાળ્ય આવેલો છે જ.

† તે વેળાએ વસન્તસપાત કૃતિકામાં હતો, એટલે કે, વસન્તઋતુનો વૈશાખ માસમાં આવ્યો
થતો હતો એટલા માટે વાસ્તવિકતાથી જોતા વૈશાખ અને જ્યેષ્ઠ એ બે જ વસન્તઋતુના માદના
હતા, એમ ૨૫૫ જણાઈ આવે છે.

ઋતુના નહોતા એ અડચણને દૂર કરવા માટે સાયણાચાર્યે વસતની દ્વિગુણ કલ્પના કરી હતી અર્થાત્ એક આદ્રવસત અને દ્વિતીય સૌર વસંત આદ્રવસતમા ફાલ્ગુન તથા ચૈત્ર માસનો અને સૌર વસતમા ચૈત્ર તથા વૈશાખ માસનો સમાવેશ કરવામા આવ્યો હતો પરંતુ એમ કરવાની કશી પણ આવશ્યકતા નથી વળી આદ્રઋતુની અચલતાનો પણ અભાવ છે. કારણકે, આદ્રવર્ષનો સૌરવર્ષસાથે મેળ મેળવી દેવા માટે જ જ્યારે આવશ્યકતા હોય ત્યારે એક અધિક માસ ગણવામા-સ્વીકારી લેવામા આવતો હતો અર્થાત્ આદ્ર મહિનાઓ અને ઋતુઓનો પરસ્પર મેળ વધુ વખત સુધી અખડ ટકી રહેતો નહોતો પરંતુ સાયણાચાર્યના કહેવા પ્રમાણે જો દ્વિગુણ ઋતુ ગણવામા આવે તો પણ ફાલ્ગુન વસતમા આવી શકતો નથી સૌર વર્ષ કરતા આદ્ર વર્ષ લગભગ અગિયાર દિવસ જેટલો ઓછો હોવાથી અને ઋતુનું સૂર્યપર જ સર્વથા અવનળન હોવાથી જો એક વર્ષમા વસતનો આરભ ચૈત્ર માસની શુદ્ધ પ્રતિપદાને દિવસે થાય તો તે પછીના વર્ષમા તે આરભ ચૈત્ર માસની શુદ્ધ દ્વાદશીને દિવસે જ થવાનો એમ થતા થતા ત્રીજે વર્ષે એક અધિક માસ ગણતા પુનઃ તે ચૈત્રમા પૂર્વ સ્થળે આવવાનો, એવી રીતે દ્વિગુણ ઋતુ સ્વીકારવાથી વસતનો આરભ આગળ વૈશાખ પર્યન્ત જશે પરંતુ તેનું ફાલ્ગુનમા પાછું આવવું શક્ય નથી સાયણાચાર્યના સમયમા એટલે કે, ચૌદમા શતકમા વસતનો આરભ અત્યાર પ્રમાણે જ ફાલ્ગુનમા થતો હતો પરંતુ તે સમયે તૈત્તીરીય કાળ કરતા ઉદગમનનો આરભ એક મહિનાથી પણ કાર્ધક અધિક પાછળ હની ગયો હતો, એ ધટ્ટનાની યથાર્થ કલ્પના ન આવવાથી સાયણાચાર્યે પરસ્પર વિરુદ્ધ દેખાતા ઊપર કહેના વર્ષોરભોની દ્વિગુણ ઋતુ કલ્પીને યેનકેન પ્રકારેણ એકવાક્યતા કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે પરંતુ અત્યારે સપાતચનનને લીધે વર્ષોરભમા પરિવર્તન થતુ જાય છે, એ આપણા જાણવામા આવેલું હોવાથી સાયણાચાર્યની યુક્તિને અયુક્ત માનીને છોડી દેવી જોઈએ

સુશ્રુતાના વૈદક અથમા* કાલ્પનર્થેત્રૌ વસત (ફાલ્ગુન અને ચૈત્ર એ બે માસ તે વસત ઋતુ છે) એમ એક સ્થળે કહેતુ છે પરંતુ એ ભાગ તેમા કોઈએ પાછળથી ધુસેડી દીધેલો હોવો જોઈએ, એમ જ દેખાય છે કારણકે, તેથી જરાક પૂર્વે માધ આદિ માસચક્ર અને શિશિર આદિ ઋતુચક્રનો ઉલ્લેખ કરીને માધ તથા ફાલ્ગુન શિશિર ઋતુ છે અને ચૈત્ર તથા વૈશાખ વસત ઋતુ છે, ઇત્યાદિ કહેલું છે એપરથી કાલ્પનર્થેત્રૌ વસત ઇત્યાદિ વર્ણન પછીથી જ કોઈએ પ્રક્ષિપ્ત કરેલું હોતુ જોઈએ, એમ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે સુશ્રુત અને ચરકના અથોના સારને કથનારા વાગ્બટે “કાલ્પનર્થેત્રૌ વસત”

ધત્યાદિ વર્ણનનો કાંઈપણ સંગ્રંથ ન લાવતાં તેની પૂર્વે કહેલા માધ આદિ મહિનાઓ અને શિશિર આદિ ઋતુની પદ્ધતિ જ આપેલી છે. એ પરથી “કાલુનચૈત્રો વસંતઃ” ધત્યાદિ વર્ણન વાગ્બટના સમયમાં સુત્રુતના ગ્રંથમાં ન હોતું જ, અને કદાચિત્ તે હોય તો પણ તે ખાસ સુત્રુતનું જ છે, એમ વાગ્બટને ભાસ્યું નહિ, એ તો સ્પષ્ટ જ છે.

ત્યારે એ પ્રમાણે તૈત્તિરીય સંહિતાના કાળમાં શાસ્ત્રનું વસંત માસ હતો, એમ કહેવા માટેનો કોઈની પાસે કશોપણ આધાર નથી. અને એથી જ સાયણાચાર્યેનો એવો અર્થ નિદાન આ સ્થળે તો માન્ય રાખી શકાતો નથી જ. વળી કેટલાંક ‘આહણો’ અને ‘સૂત્રો’માં આવેલાં, શાસ્ત્રની* પૌર્ણિમા સંવત્સરની પ્રથમ રાત્રિ છે, એવા અર્થનાં વચનોથી પણ એ અર્થ વિરુદ્ધ છે. તૈત્તિરીય આહણ્યુમાં “ઉત્તરા શાસ્ત્રની સંવત્સરની પ્રથમ રાત્રિ છે અને સંવત્સરના આરંભમાં અગ્ન્યાધાન કરનાર વિપુલ સંપત્તિમાન થાય છે” એમ કહેલું છે. તેમ જ સૂત્રકારે પણ “સંવત્સરનો આરંભ શાસ્ત્રની અથવા ચૈત્રી પૌર્ણિમાને દિવસે કરવો” એમ સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ્ય કરેલો છે.† હવે જો આ સર્વ વચનોના કાંઈ પણ અર્થ થતો હોય, તો એક કાળમાં ખરેખર શાસ્ત્રની પૌર્ણિમાને વર્ષની પ્રથમ રાત્રિ માનતા હતા, એમ સ્વીકારવા વિના આપણા ઘટકો જ નથી.

હવે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે “શાસ્ત્રની પૌર્ણિમા સંવત્સરનું મુખ્ય છે” એ તૈત્તિરીય સંહિતામાંના વાક્યનો સાયણાચાર્યે આપેલો અર્થ તો આજ નથી જ. ત્યારે હવે બીજા કયા અર્થનો સ્વીકાર કરવો ? શાસ્ત્રની પૌર્ણિમાને દિવસે વસંતસંપાતમાં વર્ષનો આરંભ થતો હતો, એવી તો કલ્પના કરી શકાય તેમ નથી જ. કારણ કે, એ રીતિથી વસંત સંપાત ઉત્તરા ભાદ્રપદમાં આવે છે અને એવી અવસ્થા (સ્થિતિ) ના આગમન માટે. આપણે ઇ.સ. ૪૦૦૦ પૂર્વે ૨૦,૦૦૦ વર્ષ પર્યન્ત જવું જોઈએ. પરંતુ એમાં કાંઈપણ તાત્પર્ય નથી હવે અવશિષ્ટ રહ્યો દ્વિતીય માર્ગ; એટલે કે, તે પૌર્ણિમાને દિવસે ઉદય-યનમાં વર્ષનો આરંભ થતો હતો, એમ માનવું તે. માઘીય, શાસ્ત્રની અને ચૈત્રી એ સર્વ પૌર્ણિમાઓ એક જ સ્થળે અને એક જ કારણ માટે કહેલી છે, એ ધટનાને જોતાં

* “एषा ह सवतसरस्य प्रथमा रात्रिर्यत्काल्युनी पूर्णमासी” । १. २. ६-२, २. १८. † १-१, २. ८. ‡ २. १. २. १-२. १४. ૩.

ફે સંપાતની પૂર્ણ પ્રદક્ષિણા થવામાં લગભગ ૨૬૦૦૦ વર્ષ લાગે છે; પરંતુ ક્રાંતિવૃત્તની વિરુદ્ધ દિશાની એક વિશેષ ગતિને લીધે તે કાળ ૨૧,૦૦૦ વર્ષનો થાય છે. અત્યારે વસંતસંપાત પૂર્વા ભાદ્રપદમાં છે. પરંતુ, “શાસ્ત્રની પૌર્ણિમા સંવત્સરનું મુખ્ય હતું” એ ચરથી વસંતસંપાત ઉત્તરા ભાદ્રપદમાં હતો એમ સમજીએ, તો પણ તે સમયથી અત્યાર સુધીમાં સંપાતની એક પૂર્ણ પ્રદક્ષિણા પૂરી થઈ દ્વિતીય પ્રદક્ષિણાને આરંભ થયાં તે પુનઃ પૂર્વા ભાદ્રપદમાં આવ્યો છે, એમ માનવું જ પડે છે. અને એમ થવાને લગભગ ૨૨,૦૦૦ વર્ષો લાગી જાય એમ છે.

એ જ અર્થ ખરો હોવા નોંધ્યો, એવું સહજ અનુમાન થઈ શકે છે. એ અર્થ સર્વથા સ્વાભાવિક અને યુક્તિપુરઃસર દેખાય છે; અને તૈત્તિરીય સંહિતાના ભારકર ભટ્ટ નામક ભાષ્યકારે પણ પોતાનો એ જ અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કરેલો છે. તેના અભિપ્રાય પ્રમાણે ક્ષાત્ર્યુનો પૌણ્ડ્રિમાને દિવસે કાર્કપણ કાળમાં એક વાર ઉદ્દગયનમાં વર્ધનો આરંભ થતો હોયો જ નોંધ્યો. એ અભિપ્રાય પ્રમાણે વૈદિક કાળની મર્યાદા ખીજાં પણ ૨૦૦૦ વર્ષ જેટલી પાછળ ન્થ છે અને તેથી જ યુરોપીયન પંડિતો એ મતને માન્ય રાખવામાં આનાકાની કરે છે. પરંતુ જે વાર્તા સખળ પૂરાવાથી સિદ્ધ થઈ શકતી હોય, તેના યોગે, કેટલાક ભેડાની પૂર્વકલ્પિતા કલ્પનાઓ સાથે કદાચિત્ત વિરોધ થાય તોપણ કેવળ એટલા જ કારણથી આપણે તેનો ત્યાગ કરવાનો નથી જ.

ઉપર, વસંતસંપાત કૃત્તિકામાં હોતો એ વાર્તાને સિદ્ધ કરવા માટે આપણે એમ જોઈ આવ્યા છીએ કે, કૃતિકાથી જ નક્ષત્રચક્રનો આરંભ કરેલો છે; બીજું, ઉદગયન માધના શુક્લ પક્ષમાં થતું હતું; તૃતીય, દક્ષિણાયન નક્ષત્ર પિત્રધિષ્ઠિત હતું અને ચતુર્થ, શારદ સંપાત પાસેના નક્ષત્રમર્થી સાંપાતિક યાગ્યોત્તર વૃત્તના પસાર થવાનો સંભવ હોય છે. સારાંશ કે, જો વર્ષનો આરંભ માધમાં થતો હતો એમ માનીએ, તો તેની સાથે ક્રાન્તિવૃત્તમાંના અયન આદિ પ્રધાન બિન્દુઓનાં નક્ષત્ર સંબંધી સ્થાનો સર્વથા મળતાં આવે છે અને એવી રીતે તે વાર્તાને તેઓ અપ્રત્યક્ષતાથી સ્થાપિત કરે છે. હવે વૈદિક કાળમાં ફાલ્ગુની પૌર્ણિમાને દિવસે ઉદગયનના આરંભમાં વર્ષનો પણ આરંભ થતો હતો, એ વાર્તાને સિદ્ધ કરવામાટેનો એવો જ કોઈ પૂરાવો મળી શકે એમ છે કે નહિ, એ આપણે જોવાનું છે. ઋતુ એક માસ પાછળ આવવામાટે સ્થૂળ પ્રમાણથી વસંતસંપાત એ વિભાગાત્મક નક્ષત્ર જોડેલો પાછળ આવવો જોઈએ. અર્થાત્ જો ઉદગયનનો આરંભ માધમાં ન થતાં ફાલ્ગુનમાં થાય, તો વસંતસંપાત પણ કૃત્તિકાની આગળ એ નક્ષત્ર એટલે કે મૃગશીર્ષમાં જ આવવાનો. તેમજ દક્ષિણાયન અને શારદસંપાત અનુક્રમે ઉત્તર ફાલ્ગુની અને મૃગ નક્ષત્રમાં જ થવાનાં. એટલા માટે, સંપાત આદિ બિન્દુઓની એવા પ્રકારની ક્રાન્તિવૃત્તમાંની સ્થિતિને બતાવવા માટેનો વૈદિક ગ્રંથમાં શો આધાર છે, એ આપણે જોવું જોઈએ.

કૃતિકા પ્રમાણે મૃગ નક્ષત્ર પશુ નક્ષત્રોનું મુખ હતું અથવા થાય છે, એમ વૈદિક ગ્રંથમાં ક્યાંય પશુ રપટતાથી કહેલું મળી આવતું નથી. તોપણ મૃગશીર્ષનું ખીન્નું જે આમદ્વાયણી નામ છે, તે પરથી તેમ દેખાય છે ખરું. ‘આમદ્વાયણી’ના વર્ષારંભ કરનાર, એવો અર્થ છે. પરંતુ તે નક્ષત્રને એ નામ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયું, એ એક પ્રશ્ન છે. દ્વાપકારાએ વ્યુત્પત્તિ આપતાં માર્ગશીર્ષી પૈર્ણિમા વર્ષની પ્રથમ રાત્રિ હેવાથી તેને આમદ્વાયણી કહેવામાં આવે છે અને આમદ્વાયણીમાં પૂર્ણચંદ્ર માર્ગશીર્ષીમાં થાય છે એટલા

આપેના છે એ પરથી મૃગશીર્ષની પાછળ ૯૦ અશ એટલે રેવતીની પાછળ ૨૭ અશ વસતસપાત આવ્યો. પરંતુ વૈદિક ઋષોમા નક્ષત્રારભ કૃત્તિકાથી થતો હોઈને માધર્મા ઉત્તરાયણનો આરભ થતો હતો, એમ જણાવેલું છે એથી તે વેળાએ વસતસપાત નિદાન ૨૭ અશ જેટલો રેવતીથી આગળ હતો, એમ માનવું જ જોઈએ ત્યારે હવે એ પરસ્પર વિરુદ્ધ વાક્યોનો મેળ કેવી રીતે મેળવવો? વેદો પશુ અસત્ય નથી અને ગીતા પશુ અસત્ય નથી. ઉલ્લખ એકસરખી રીતે જ પ્રામાણ્ય-પ્રમાણ્ય ભૂત-છે છતાં બન્નેમા આવો અને આવડો બધો વિરોધ હોનાથી આપણા ન્યોતિથીઓએ સપાતના આન્દો લનની, એટલે કે, સપાત કાન્તિવૃત્તમા સબધ-સમસ્ત પ્રદક્ષિણા ન કરતા રેવતીની આગળ જ તે ૨૭ અશ જેટલો જ ચાસે છે એવી કંપના લદાવીને ઉપરના વિગ્રાધનો લોપ કરી નાખ્યો છે. અર્વાચીન ન્યોતિવિદોએ એ કંપનાને ગણિતશાસ્ત્રના નિયમથી વિરુદ્ધ દર્શાવી છે, પણ તેને ભારતીય ન્યોતિપ ઋષોમા કેમ અને કેવી રીતે સ્થાપન મળ્યું, એનું ખીજી સચુકિતક કારણ અદ્યપિ કોઈએ બતાવી આપ્યું નથી * એટલે બંને વિદ્વદનેના અભિપ્રાય પ્રમાણે એ આન્દોલનની સીમાઓ, રેવતીની આગળ ૨૭ અશ પર એટલે કે જે વેળાએ કૃત્તિકામા સૂર્ય હોય, તે વેળાએ વસતસપાતમા વર્ષારભ થતો હતો, એ ઘટનાના આધારે નિશ્ચિત કરેલી હોની જોઈએ પરંતુ એટલી જ વાર્તા આન્દો લનની કંપનાને ઉત્પન્ન કરવા માટે પૂર્ણ નથી. રેવતીની બન્ને બાજુએ ૨૭ અશ પર વસતસપાત થતો હતો, એમ સ્થિરતાથી જાણી લીધાવિના કાંઈ આપણા ન્યોતિરીચોએ એ આન્દોલનની કંપના ઉત્પન્ન કરી નથી, એટલા માટે એ કંપનાનું ઉપર કહેલું કારણ જ ખરું હોવું જોઈએ.

હારે એવી રીતે માર્ગશીર્ષ પૌર્ણિમાને દિવસે ઉદગયનમા વર્ષારભ થતો હતો, એમ જો માનીએ તો ઉપર કહેલી અપરિહાર્ય અડચણ આવી પડે છે અને તેથી અર્થાત્ એ કંપનાને આપણે સર્વથા છોડી દેવી જોઈએ. રેવતીની પાછળ ૨૭ અશ પર વસતસપાતને લાવવા માટે આપણે વર્તમાન આનતી સપાતપ્રદક્ષિણાના આરભમા તો જવું જ જોઈએ અથવા તો ૬૦૦ વર્ષ પર્વન્ત વિશેષતાથી માર્ગપ્રતીક્ષા કરવી જોઈએ અર્થાત્ જેમાથી આવા નિર્ચય અનુમાનો નીકળે છે, તે વાર્તાને જ આપણે છોડી દેવી જોઈએ. હવે “માર્ગશીર્ષ પૌર્ણિમા વર્ષની પ્રથમ રાત્રિ હતી” એ વચનનો ખીજો કોઈપણ અર્થ યર્થ શકતો નથી એ દિવસે ઉદગયન થતું હતું, એવા અર્થને સ્વીકારવાથી શુ પરિણામ થાય છે, એ તો આપણે અગ્રયારે જોયું જ છે એટલે હવે વર્ષારભને ગણવાની ખીજી પદ્ધતિ એટલે કે વસતસપાતથી વર્ષારભ ગણવાની પદ્ધતિ,

* ‘ભારતીય ન્યોતિ શાસ્ત્ર’ નામક મસાદી ગ્રંથમા કે દીક્ષિતે એ જ કારણ દર્શાવતું છે બુદ્ધો ‘બા. ન્યો. શાસ્ત્ર’ પૃષ્ઠ ૩૩૨

વચનપરના શાંકરભાષ્યની ટીકામાં, માર્ગશીર્ષ મહિનો સમૃદ્ધિનો હોય છે અને તેથી જ તેનું વિભૂતિમત્ત્વ વર્ણવાયતુ છે, એમ કહેલું છે. પરતુ એ કારણ સમાધાનકારક દેખાતુ નથી સદર્ભપરથી તો માર્ગશીર્ષને જ વર્ષારભનો મહિનો કહેવાનો આશય સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે સૂર્યપડિત નામના એક જ્યોતિર્વિદે પોતાની ‘પરમાર્થ પ્રભા’ નામક ગીતાની ટીકામાં કહેલું* છે કે, “માર્ગશીર્ષનું ખીન્નુ નામ આગ્રહાયણિક છે અને તેની પૌર્ણિમાં સવત્સરની પ્રથમ રાત્રિ (ચતી) હતી” હવે જો એવા અર્થનો સ્વીકાર કરવામાં આવે, તો ભગવદ્ગીતામાંતુ ઉપર્યુક્ત વચન આગ્રહાયણિક શબ્દની બૂનભરેલી ંયુત્પત્તિના આધારપર જ લખાયેલું હોતુ જોઈએ, એમ દેખાઈ આવે છે. પરતુ જો એ શબ્દની ંયુત્પત્તિ સારી રીતે અને વિચાર પુર સર કરવામાં આવે, તો એમાં ગડમડ-ગોટાળો થવા જેવું કશું પણ નથી. આગ્રહાયણિક પોતે સાધિત શબ્દ હોવાથી તે નામનો વર્ષારભનો મહિનો હોવો શક્ય જ નથી. પરતુ તે વેળાએ અગ્રહાયણ એટલે મૃગશીર્ષ પ્રથમ નક્ષત્ર છે, એ કંપનાનો સર્વથા લોપ થઈ જવાથી અને વર્ષારભનો માર્ગશીર્ષ મહિનો જ હતો એમ લોકો માનવા લાગેલા હોવાથી તેમ જ એ નવીન કંપનાને ગીતામાં સ્થાન મળવાથી એનો ત્વરિત સર્વત્ર પ્રસાર થઈ ગયો અને તેથી અતે નિદ્ધા નાએ પણ પોતાનો અભિપ્રાય એ પ્રમાણેનો જ બનાવી દીધો, એમ જ અહીં સમજવાનું છે.

એ બૂનભરેલી કંપનાનું કેવળ ખીન્ન વિદ્વાનોએ જ આવલમ્બન કર્યું હતું એમ નથી, કિંતુ જ્યોતિ શાસ્ત્રવેત્તાઓએ પણ તેમ જ કર્યું હતું પરતુ એનું પરિણામ શું થયું તે જુઓ. જૂના જ્યોતિર્ગ્રંથોમાં એમ લખેલું છે કે, વર્ષનો આરભ ઉત્તરાયણમાં થતો હતો એટલે કે, વર્ષનો જે પ્રથમ મહિનો તે જ ઉત્તરાયણનો પણ પ્રથમ મહિનો હતો હવે માર્ગશીર્ષ પૌર્ણિમાને જો સવત્સરની પ્રથમ રાત્રિ કહેવામાં આવે, તો સ્વાભાવિક-તાથી જ જ્યોતિર્ધીઓ તે દિવસે જ ઉત્તરાયણનો પ્રારભ થએલો સમજવાના જ અને એમ થતા અર્થાત્ દક્ષિણાયન મિન્દુ મૃગશીર્ષમાં આવવાનો જ એટલે કે વસતસપાત તેની પાછળ ૯૦ અથવા આવવાનો ‘સૂર્ય સિદ્ધાંત’માં મૃગશીર્ષના વિષુવાસ રેવતીથી ૬૩

* “યદા મૃગશિર પૂર્ણિમા સવથેન વર્ષોદિરમિદિતસ્તસ્મિન્નેવાગ્રહાયણીત્યમિથાનાત્ । આગ્રહાયણ વસ્ય સામ્રહાયણા અત્પવ આગ્રહાયણિક્ક ઇતિ માર્ગશીર્ષ નામ । અતોઽસ્ય માસસ્ય મુલ્યત્વાદિભૂતમેત્ત્વમ્” ।

† મુગમાં જે દિવસે પૂર્ણ ચંદ્ર થાય તે માર્ગશીર્ષ પૌર્ણિમાં પૌર્ણિમાને દિવસે ચંદ્ર અને સૂર્ય સદામરદામે એને કે એક ખીજથી ૧૮૦ અસપર હોવાના અર્થોત્ માર્ગશીર્ષ પૌર્ણિમાને દિવસે સૂર્ય મૃગ નક્ષત્રથી ૧૮૦ અસપર હોવાનો હવે તે દિવસે, જો અર્વાચીન પદ્ધતિનું ઉત્તરાયણ આરંભાતુ માનીએ તો અર્થાત્ વસતસપાત મૃગની પાછળ કેવળ ૯૦ અસપર જ આવવાનો વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ માટે જુઓ આકૃતિ

આપેલા છે એ પરથી મૃગશીર્ષની પાછળ ૯૦ અશ એટલે રેવતીની પાછળ ૨૭ અશ વસતસપાત આવ્યો. પરંતુ વૈદિક ગ્રંથોમાં નક્ષત્રારભ કૃત્તિકાથી થતો હોઈને માધર્મા ઉત્તરાયણનો આરભ થતો હતો, એમ જણાવેલું છે. એથી તે વેળાએ વસતસપાત નિદાન ૨૭ અશ જેટલો રેવતીથી આગળ હતો, એમ માનવું જ જોઈએ. ત્યારે હવે એ પરસ્પર વિરુદ્ધ વાક્યોનો મેળ કેવી રીતે મેળવવો? વેદો પણ અસત્ય નથી અને ગીતા પણ અસત્ય નથી. ઉભય એકસરખી રીતે જ પ્રામાણ્ય-પ્રમાણ્ય ભૂત-છે. છતાં બન્નેમાં આવો અને આવેલો બધો વિરોધ હોનાથી આપણા ન્યોતિપીઓએ સપાતના આન્દોલનની, એટલે કે, સપાત ક્રાન્તિવૃત્તમાં સબધ-સમસ્ત પ્રદક્ષિણા ન કરતા રેવતીની આગળ જ તે ૨૭ અશ જેટલો જ ચાલે છે એવી કંપના લઢાવીને ઉપરના વિગ્રહનો લોપ કરી નાખ્યો છે. અર્વાચીન ન્યોતિવિદોએ એ કંપનાને ગણિતશાસ્ત્રના નિયમથી વિરુદ્ધ ઠરાવી છે, પણ તેને ભારતીય ન્યોતિપ ગ્રંથોમાં કેમ અને કેવી રીતે સ્થાન મળ્યું, એવું બીજી સંયુક્તિક કારણ અભાષિ કાઢીને બતાવી આપ્યું નથી* એટલે અને બિહુલનેના અભિપ્રાય પ્રમાણે એ આન્દોલનની સીમાઓ, રેવતીની આગળ ૨૭ અશ પર એટલે કે જે વેળાએ કૃત્તિકામાં સૂર્ય હોય, તે વેળાએ વસતસપાતમાં વર્ષારભ થતો હતો, એ ધટનાના આધારે નિશ્ચિત કરેલી હોવી જોઈએ પરંતુ એટલી જ વાર્તા આન્દોલનની કંપનાને ઉત્પન્ન કરવા માટે પૂરું નથી રેવતીની બન્ને બાજુએ ૨૭ અશ પર વસતસપાત થતો હતો, એમ સ્થિરતાથી જણી લીધાવિના કાઈ આપણા ન્યોતિપીઓએ એ આન્દોલનની કંપના ઉત્પન્ન કરી નથી, એટલા માટે એ કંપનાનું ઉપર કહેલું કારણ જ ખરું હોવું જોઈએ.

સારે એવી રીતે માર્ગશીર્ષ પૌર્ણિમાને દિવસે ઉદગયનમાં વર્ષારભ થતો હતો, એમ જો માનીએ તો ઉપર કહેલી અપરિહાર્ય અડચણ આવી પડે છે અને તેથી અર્થાત્ એ કંપનાને આપણે સર્વથા છોડી દેવી જોઈએ. રેવતીની પાછળ ૨૭ અશ પર વસતસપાતને લાવવા માટે આપણે વર્તમાન ચાનતી સપાતપ્રદક્ષિણાના આરભમાં તો જવું જ જોઈએ અથવા તો ૬૦૦ વર્ષ પર્ચન્ત વિશેષતાથી માર્ગપ્રતીક્ષા કરવી જોઈએ અર્થાત્ જેમાંથી આવા નિરર્થક અનુમાનો નીકળે છે, તે વાર્તાને જ આપણે છોડી દેવી જોઈએ હવે “માર્ગશીર્ષ પૌર્ણિમા વર્ષની પ્રથમ રાત્રિ હતી” એ વચનનો બીજો કાર્ષપણ અર્થ યદ્ય શક્યતો નથી. એ દિવસે ઉદગયન થતું હતું, એવા અર્થને સ્વીકારવાથી શું પરિણામ થાય છે, એ તો આપણે અભારે જોયું જ છે એટલે હવે વર્ષારભને ગણવાની બીજી પદ્ધતિ એટલે કે વસતસપાતથી વર્ષારભ ગણવાની પદ્ધતિ,

* ‘ભારતીય ન્યોતિ શાસ્ત્ર’ નામક મરાઠી ગ્રંથમાં કે દીક્ષિતે એ જ કારણ દર્શાવેલું છે. જુઓ ‘બા. ન્યો શાસ્ત્ર’ પૃષ્ઠ ૩૩૨

અને તે પ્રમાણે જોવા જતાં પણ માર્ગશીર્ષમાં વસંતસંપાત આવવા માટે તે અભિજિત નક્ષત્રમાં હોવો જોઈએ. એટલે કે આપણે તે કાળને ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦,૦૦૦ વર્ષ પર્યંત પાછળ હસેલવો જોઈએ. પરંતુ એ તો અસંભવનીય જ દેખાય છે. એ સર્વ વિવેચનથી, આગ્રહાયણીના પ્રચલિત અર્થને સ્વીકારવાથી ચાલી શકે એમ નથી, એ હસ્તામલકવત્ ૨૫૪ દેખાઈ આવે છે. હવે તે નામના નક્ષત્રમાં સૂર્ય હોય તે વેળાએ વર્ષારંભ થતો હતો એવો જે અર્થ છે તે બાકી રહ્યો. તે નક્ષત્રનું નામ અગ્રહાયણ હોય, આગ્રહાયણી હોય કે અગ્રહાયણી હોય; પરંતુ તે નક્ષત્ર વર્ષમાં પ્રથમ હતું, એટલે જ આપણા મુદ્દાનો પ્રશ્ન છે. એટલે હવેથી અગ્રહાયણ એટલે મૃગશીર્ષ નક્ષત્ર એવો અર્થ લઇને જ આપણે આગળ વધવાનું છે.

સારે, જો કાલ્પનમાં ઉદગયન થાય, તો તે અન્વયે વસંતસંપાતમાં વર્ષારંભ મૃગશીર્ષ એટલે કે અગ્રહાયણમાં જ થવાનો. અર્થાત્ માધમાં ઉત્તરાયણ થતાં જેમ વસંતસંપાત કૃત્તિકામાં થાય છે; તેવો જ પ્રકાર અહીં પણ માનવાનો છે. એ પ્રમાણે 'તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ'માંના "કાલ્પની પૂર્ણમાસ સંવત્સરનું મુખ છે," એ વચનને અગ્રહાયણમાં ગુંથાઈ રહેલી વાર્તાથી પૃષ્ઠળગ મળે છે. મૃગશીર્ષમાં વસંતસંપાત થાય, એટલે શારદ સંપાત મૂળ નક્ષત્રમાં આવે છે. અને કદાચિત્ મૂળ નક્ષત્રનું એ નામ પણ એ જ કારણથી પડ્યું હશે; કારણ કે, તે વેળાએ વર્ષારંભમાં સૂર્યાસ્ત સાથે ઉદિત થનાર તે જ નક્ષત્ર હતું. એ મૂળ શબ્દની બ્યુપત્તિ કેટલેક અંશે મૂગમાં વસંતસંપાત હતો, એમ સિદ્ધ કરવાના કાર્યમાં ઉપયોગી થઈ પડશે.

ઉપર કહેલું જ છે કે, વર્ષનાં ઉત્તર અને દક્ષિણ એ જ બે અધનો છે, તેમના વૈદિક કાળના અર્થ અને સાર પછીના અર્થમાં ભેદ છે. વૈદિક કાળમાં સૂર્યની ઉત્તર ગોક્ષાર્ધમાંની સ્થિતિના કાળને ઉત્તરાયણ કહેતા હતા; પરંતુ પછીથી, તેનો, મકરથી કર્ક સંક્રમણ પર્યંતનો કાળ, એવો અર્થ થઈ ગયો. અર્થાત્ પૂર્વે, પિતૃયાન અથવા વર્તમાન દક્ષિણાયનનો આરંભ કર્કસંક્રમણથી થતો હતો. ઉદગયન કાલ્પની પૌર્ણિમાને દિવસે થાય, એટલે અર્થાત્ દક્ષિણાયન કિંવા પિતૃયાન બાદપદી પૌર્ણિમાને દિવસે થવાનું એટલે કે, બાદપદ

* માર્ગશીર્ષ પૌર્ણિમાને દિવસે વસંતસંપાત થતો હતો એટલે કે, તે દિવસે સૂર્ય વસંતસંપાતમાં હતો એમ માનીએ, તો વસંતસંપાત મૃગશીર્ષની આગળ અથવા પાછળ ૧૮૦° અંશપર હોવો જોઈએ. અભિજિત નક્ષત્રનો ક્રાંતિવૃત્ત સાથે (એમાં જ સર્વ નક્ષત્રો છે) કોઈ પણ સંબંધ નથી. તોપણ તેમાંથી ગમન કરનાર ચામ્યેત્તરવૃત્ત મૃગથી ૧૮૦° અંશપરથી પસાર થાય છે. એ પરથી અને એ વૃત્તમાં ક્રાંતિવૃત્ત પાસે એટલી મોટી બીજી કોઈ પણ તારા ન દોવાથી તેમાં વસંતસંપાત થવાનું ઉપર કહેલું છે. અરેબર વસંતસંપાત જિન્દુ કદ્રપિ અભિજિત નક્ષત્રમાં તે આવવાનો નથી જ.

માસનો કૃષ્ણપક્ષ તે પિતૃયાનનો પ્રથમ પક્ષ (પંદરવાડિયું) થયો. એટલા માટે તેને જ વિશેષતાથી પિતૃપક્ષનું નામ મળ્યું હતું. હજી સૂધી પૈણુ આપણે એ જ પક્ષમાં પિતરોનાં વિશેષ* શ્રાદ્ધો કરીએ છીએ. ભાદ્રપદ વષ પક્ષને પિતૃપક્ષનું નામ કેમ મળ્યું, એનું કારણ ક્રાઇએ પણ આજ સૂધીમાં બતાવ્યું નથી. પરંતુ કાલ્પુની પૌર્ણિમાને દિવસે વર્ષારંભ થાય છે, એ સંહિતા વચનનો યોગ્ય અર્થ લેવાથી—એ પૌર્ણિમાને દિવસે ઉત્તરાયણનો આરંભ થતો હતો, એમ માનવાથી અથવા સમજવામાં આવવાથી એ ભેદ સહજ ખુલી જાય છે. એટલે કે, તે વેળાએ દક્ષિણાયનનો આરંભ ભાદ્રપદી પૌર્ણિમાને દિવસે થતો હતો અને તેથી જ તેની પછીના પક્ષને પિતૃયાનના પ્રથમ પક્ષ કિંવા પિતૃ પક્ષના નામથી લોકો ઓળખવા લાગ્યા.

હવે, કેવળ આપણે પિતૃપક્ષ જ ભાદ્રપદમાં યાય છે એમ નથી. કારણ કે, પારસી લોકોનો પિતૃપક્ષ પણ એ જ સમયમાં યાય છે. અને એ ઘટના ઘણી જ મહત્વની છે. કારણ કે, જે જૂનાકાળ વિશેનો અત્યારે આપણે વિચાર કરીએ છીએ, તે કાળમાં ભારતીય, ઈરાની અને હિલનિક આર્ય એ સર્વ એક જ હતા. હવે આપણી ઉપપત્તિ જે ખરી હોય, તો તેને એ આર્યલોકોની જૂદી શાખાઓની ચાલ રીતિ અને દંતકથાઓ આદિનો સારો આધાર મળે એમ છે. વસંતસંપાત મૃગશીર્ષમાં હતો, એ બતાવવા માટેના એવા એક નહિ પણ અનેક પૂરાવા છે અને તે આપણે આગળ જતાં જોઈશું—અત્યારે તો આપણે પ્રાચીન અવેસ્તિક પંચાંગવિશે ડૉ. ગાઇગરે કરેલાં અનુમાનો વિશેનો થોડોક વિચાર કરવાનો છે. તેણે મધ્યયોર્પી એટલે કે ‘વર્ષનો મધ્ય ભાગ’ એ શબ્દને આધારભૂત માનીને તેપરથી પ્રાચીન અવેસ્તિક પંચાંગમાંના વર્ષનો દક્ષિણાયનથી આરંભ થતો હતો, એવું અનુમાન કરેલું છે. એ ઘટના આપણી ઉપપત્તિ સાથે બરાબર આવી મળે છે. પારસી લોકોએ એવા પ્રયેક વિષયમાં આપણાથી સર્વથા વિરુદ્ધ મતનો જ સ્વીકાર કરેલો છે. એથી અર્થાત્ આપણા વર્ષનો ઉત્તરાયણમાં આરંભ થતો હોય, તો તેમના વર્ષનો તેથી વિરુદ્ધ દક્ષિણાયનમાં જ આરંભ થવાનો અને ખરેખર વસ્તુસ્થિતિ એવી જ છે.* પારસી અને હિન્દુઓના જૂના પંચાંગનો કેવળ

* પક્ષ—મહાવય શ્રાદ્ધો † ગ્રીક્સો કો. ‡ મધ્યયોર્પી અને અંગ્રેજ મિડઈચર (Mid-June) નું અહીં પરસ્પર સામ્ય દેખાય છે.

* ઉદાહરણ તરીકે, દેવ અને અસુર શબ્દ લઈએ. આપણે પ્રભુ અથવા પૂજ્ય ઉત્તમ યોનિના અર્થમાં દેવ શબ્દનો પ્રયોગ કરીએ છીએ, ત્યારે પારસીઓની મૂળ ઝંદ બાયામાં એ દેવ શબ્દ પિશાચ, ભૂત કિંવા રાક્ષસના અર્થમાં યોજાયેલો જ બેવામાં આવે છે. અને જે અસુર શબ્દનો આપણે દાનવ કે નિરાયરના અર્થમાં પ્રયોગ કરીએ છીએ, તે અસુર શબ્દની તેઓ આપણા દેવ શબ્દના અર્થમાં યોજના કરે છે—જેમકે, અહુરમઝદે ઇલાહિ. પારસીઓની પ્રતીન બાયામાં કેટલાક સંસ્કૃત શબ્દોમાંના સ્ત્રનોહ થાય છે—જેમકે અસુરને બદલે અહુર અને સોમ-વહ્નીને બદલે હોમ-વહ્ની.

એટલો જ મેળ છે, એમ નથી ઉપર કહેલું જ છે કે, ઉભયના પિતૃપક્ષે ભાદ્રપદ માસમાં એક જ સમયે આવે છે પાસી લોકોનો પ્રથમ મહિનો દ્રુવશિનમ્ એટલે કે પિતૃમાસ છે અને તેના આરભ દક્ષિણાયનથી થાય છે એ મહિનાથી ચોથો મહિનો તિષ્ઠ્યેહે અથવા તિષ્ઠ્યનો મહિનો છે અને તે તિષ્ઠ્ય નક્ષત્ર એટલે કે, સિરિયસનો તારો છે, એમ તેઓ માને છે હવે આપણામાં ભાદ્રપદમાસથી ગણતા ચોથો મહિનો માર્ગશીર્ષ એટલે કે મૃગશીર્ષનો મહિનો આવે છે, અને મૃગશીર્ષ તથા સિરિયસ એ બન્ને પાસે પાસે જ આવેના છે તેમજ દ્રુવશિનમ્ મહિનામાં બે વર્ષનો આરભ દક્ષિણાયનમાં ગણીએ, તો દ્યુષો મહિનાનો આરભ બરાબર વસતસપાતમાં થાય છે એ દ્યુષો મહિનો સૃષ્ટિકર્તા અહુરમજ્દનો છે અને તેથી તે એક સમયમાં વર્ષના આરભનો મહિનો હોવો જોઈએ, એમ દેખાય છે એ પ્રમાણે જુના અવેસ્તિક પચાગમાં વસતસપાતમાં આરભાતા વર્ષના કેટલાક ચિન્હો આપણને મળી આવે છે એ સર્વ ધટનાઓ અને તેમાં પણ વિશેષ કરીને બન્નેના પિતૃપક્ષ એક હોવો, એ કેવળ કાકાત લીધે જ હશે, એમ સભવતુ નથી. હવે તેમના વર્ષનો આરભ ઉત્તરાયણમાંથી દક્ષિણાયનમાં ગમે તોપણ પિતૃપક્ષ જેવી પતિત્ર અને પરપરાગત ચાલતી આવેલી ધટનાને સ્થાન બ્રહ્મ કરવાનું તેમને ચોગ્ય જણાયું નહિ અને એ જ કારણથી અઘાપિ આપણે અને તેમનો ઉભયનો પિતૃપક્ષ એકનો એક જ ટકી રહ્યો છે

એ પ્રમાણે તત્તિરીય સહિતા અને ખીખ બ્રાહ્મણોમાંના ‘ક્રાદ્ગુની પૂર્ણમાસ વર્ષનું સુખ હર્ષ’ એ વચનના સ્વાભાવિક સદર્ભથી થનારા—એટલે કે તે દિવસે ઉત્તરાયણ થતું હતું એવા—અર્થને સ્વીકારવાથી અને મૃગશીર્ષવાચક અગ્રહાયણ શબ્દના ‘વર્ષારભ કારક’ એવા સત્ય અર્થને અગીકારતા તે નક્ષત્રમાં એકવાર વસતસપાત હતો, એમ ખુલ્લું દેખાઈ આવે છે પિતૃપક્ષના કાગથી પણ એમ જ જણાય છે અને તે જ સમયે પાસી લોકોનો પિતૃપક્ષ પણ આવે છે, એ ધર્મનાથી ઉપર્યુક્ત કથનને સારો અને સખગ આધાર મળે છે કૃત્તિકામાં વસતસપાત હતો, એ વાર્તા પણ એવા જ પ્રકારના પૂરાનાપથી સિદ્ધ દરેલી છે, અને તેથી મૃગશીર્ષના સખધમાં પણ એવા જ પ્રકારનું અનુમાન કરવામાં કરી પ્રત્યવાય દેખાતો નથી મૃગશીર્ષી નક્ષત્રચક્રનો આરભ થતા હતા, એમ બતાવનાર સ્પષ્ટ વાક્ય બે કે કરાય મળી આવતું નથી, તોપણ એમ માનવાની ફરજ પાડે એવી કેટલીક વાતો હવે પત્રીના વિવેચનમાં આરવાની છે, અને તેમના પેાગે ઉપર્યુક્ત અનુમાનના સર્વવશા ઉપર જાણી રહેલા અનુમાન અપાત મળતું અવસ્ય અટખી જ જશે, એનો નિશ્ચય છે

પંચમ દર્શન.

— ❧ —

મૃગશીર્ષ.

આ કાશના જે ભાગમા મૃગશીર્ષ નક્ષત્રપુજ છે, તે ભાગ સર્વ કરતાં અત્યંત પ્રેક્ષણીય છે અને તે એટલે સૂધી કે, નિરખ રાત્રિના સમયમા સદજ આકાશપ્રતિ દ્રષ્ટિપાત કરનારનું ધ્યાન પણ એ તારકાપુજના મનોહર સ્વરૂપમા નિમગ્ન થયાવિના રહી શકે તેમ નથી એટલે પછી પ્રાચીન આર્યજનોને તો તેમના સમયમા એ આકાશના ભાગમા વર્ષના આરંભે સૂર્યોદય થતો હોવાથી તે વિશેષ મનોવેધક લાગ્યો હોય તો તેમા આશ્ચર્ય શું હોઈ શકે વારુ? ખરેખર તેમ થયું જ નેપ્રત્ય એ પુજમા વ્યાધસદિત પાત્ર પ્રથમ પ્રતિના તારા છે, ખીજા પ્રકારના ધણા તારા છે અને એક બાળુએ આકાશગંગા આવેલી છે એ આકાશપ્રદેશમા પ્રાચીન કવિયોની પ્રતિભાને નૃત્ય કરવાનો સારો અવકાશ મળ્યો હતો. પ્રાચીન આર્યસમુદાયમા એ નક્ષત્રપુજના યોગે કેટલી બધી ધટનાઓ ઉત્પન્ન થઈ હતી, તેમની ગણના થવી અશક્ય છે, તોપણ તેમનામાની ટૂટલીક ધટનાઓનું પરીક્ષણ કરીને તેમનાયોગે આપણી ઉપપત્તિને કાંઈ આધાર મળે છે કે નહિ, એ હવે આપણે જોવાનું છે. આપણી ઉપપત્તિ પ્રમાણે જો તેમના આજપર્યન્તના અર્થથી અધિક સારો અને સમર્પક અર્થ આપણને મળી જાય, તો આપણી ઉપપત્તિને ખરી માનવાનું આપણને એક મહા સખગ કારણ મળે એમ છે. પરંતુ એ પરીક્ષણ કરવા પૂર્વે પ્રાચીન ગ્રંથોમા વર્ણવ્યા પ્રમાણે વિવક્ષિત તારાઓ અને તેમના કલ્પેલા આકારોને નિશ્ચિત કરવાનો આપણે થોડોક પ્રયાત્ન કરીએ.

મૃગશીર્ષ શબ્દના અર્થપરથી તે પુજના આકારની સદજ કલ્પના આવી શકે એમ છે. પરંતુ તેમા અનેક તારાઓનો સમાવેશ હોવાથી એ આકારને કલ્પવા માટે તેમાની કંઈ તારાઓ લેવી એ કહેવું જરા કઠિન છે. શીર્ષ શબ્દપરથી સમસ્ત મૃગ આકાશમા હતો, એમ દેખાતું નથી. રુદ્રે પ્રજાપતિને બાણવડે વીંધ્યો, એ શતપથ* બ્રાહ્મણમાની વાર્તા વિશે સાવણાચાર્ય પોતાના ભાષ્યમા કહે છે કે, “રુદ્રે પ્રજાપતિનું શિર બાણવડે છેલ્લું અને તે બાણ તથા શિર બન્ને અતરિક્ષમાં જઈને નક્ષત્રરૂપે રહેલા દેખાય છે.” પરંતુ ઋગ્વેદમાં એ શીર્ષવચ્ચે વિશેષ એ જ પ્રકારનું વર્ણન નથી. તોપણ તેમા પ્રજાપતિની વાર્તા તો આપેલી છે. ઋગ્વેદમાં એક ખીજા સ્થળે ઇન્દ્રે

* ‘શતપથ બ્રાહ્મણ’ ૨-૧-૨-૮

† “ઇપુણા તત્ત્વ શિરશ્ચિચ્છેદ . ઇપુ શિરથેત્યુમયમતરિક્ષમુક્ત્યનક્ષત્રમનાવસ્થિતં દદયતે” ॥

વૃત્તના શિરનું છેદન કર્યું અને વૃત્ત મૃગરૂપે દેખાયો, એવાં વર્ણનો પણ છે. એપરથી ઝંઝવેદમાં મૃગના શીર્ષનું જ વર્ણન છે, એમ દેખાય છે. ગ્રીકપુરાણમાં સુદાં પણ એ વાર્તા આવેલી છે. ‘એપોલો દેવ પોતાની બગિની, ઓરાયન (Orion) પર પ્રીતિ કરે છે, એમ જોઈને ક્રોધથી તેની મર્દત સમુદ્રમાંની એક દૂરની વસ્તુનો બાણ-વડે છેદ કરાવ્યો અને તે વસ્તુ ઓરાયનનું જ શિર હતું એમ પાછળથી જાણવામાં આવ્યું.’ એ સર્વ વાર્તાઓના આધારે હવે આપણે મૃગનું શરવિદ્ધ-છેદી નાખેલું-શિર જ ક્યાંક જોવું જોઈએ. અમરસિંહે મૃગશીર્ષની ઉપરના ત્રણ તારાને ‘ઈન્વકા’ નામ આપેલું* છે. પરંતુ કેટલાક જનોના અભિપ્રાય પ્રમાણે ઓરાયન પુંજના શિરાભાગે રહેલા ત્રણ ન્હાના તારાને જ જો મૃગશીર્ષ સમજવામાં આવે, તો મૃગશીર્ષ અને ઈન્વક એ ઉભય એક જ થાય છે. એટલે કે, અમરસિંહે આપેલા બેદ નિરર્થક સિદ્ધ થાય છે. એટલા માટે એ પુંજમાં સમસ્ત મૃગની આકૃતિ છે, એમ ન સમજતાં કેવળ તેમાં શરવિદ્ધ ભરતક જ છે, એમ જ સમજવું જોઈએ. એકવાર એમ સમજી લીધા પછી એ આકૃતિને નિશ્ચિત કરવાનું કાર્ય કઠિન નથી. કારણ કે, ઉપર્યુક્ત કથામાં જ બાણ આવેલો છે, તે ઓરાયનના પટ્ટામાંના ત્રણ તારા છે, એ સ્પષ્ટ જ છે. એટલે કે, મૃગશીર્ષની આકૃતિ, ઓરાયનનો પટ્ટો, તેના પાછળના એ પગ અને આગળના ડાબા પગને મેળવીને જ કંપવતી જોઈએ. એ આકૃતિ પ્રમાણે અમરસિંહે આપેલું ‘ઈન્વકા’નું સ્થાન પણ સિદ્ધ થાય છે. એ આકૃતિમાં ‘ઈન્વકા’ એટલે બાણ અથવા ઓરાયનના પટ્ટામાંના ત્રણ તારા જ છે. એ પુંજમાં બીજી પણ કેટલીક આકૃતિયોની કંપના કરી હતી. સર્વ મૃગશરીર અને યજ્ઞોપવીતધારી પ્રજાપતિ, એ આકૃતિની આ કંપના કરેલી છે, પરંતુ એ સર્વ કંપનાઓમાં શીર્ષની કંપના સર્વ કરતાં જુની જણાય છે અને તેપરથી જ વધતી વધતી બીજી કંપનાઓ નીકળેલી હોય એવો પ્રત્યક્ષ ભાસ થાય છે.

આ વિવેચનમાં મૃગશીર્ષ નક્ષત્ર ઓરાયન પુંજમાંજ છે એમ આપણે માનેલું છે અને જો કે એ વિશે કેટલાક પંડિતોએ શંકા દર્શાવી છે, તોપણ એમાં અસંભવ-નીય જેવું કંઈ પણ નથી. કારણ કે, રમણીય રાહિણી પછી તરત જ આવનાર દુર્વૃત્ત પ્રજાપતિ સ્વના ત્રિકાંડ બાણવડે વિદ્ધ યજ્ઞને પડેલો અને તે બાણ તેના શિરમાં અટકી રહેલો અઘાપિ દેખાય છે. એ સર્વ ઘટનાથી તારકાપુંજના સંબંધમાં શંકા રહેતી તો સંભવતી જ નથી.

એ પ્રમાણે મૃગશીર્ષની આકૃતિ પ્રથમતઃ કેવી કંપનામાં આવી હતી, એ જણાવ-પછી બીજી તારાઓને નિશ્ચિત કરવાનું કાર્ય સુવ્રત યઈ પડે છે. રાહિણીના ત્રિપદમાં

* “मृगशिरसि मृगशिरसि मृगशिरसि । इन्वकस्य उत देवे तारका निरुद्धा यः”

તો શંકા છે જ નહિ. રુદ્ર આદ્રાં નક્ષત્રની દેવતા હોવાથી તેનું સ્થાન અર્થાત્ આદ્રાં એટલે કે, ઓરાયનનો દક્ષિણ (જમણો) સ્કંધ જ છે. પરંતુ ‘ઐતરેય બ્રાહ્મણ’માં જેને અત્યારે આપણે મૃગશીર્ષ કહીએ છીએ, તે જ રુદ્ર હોવાનું કહેલું છે.* આકાશ ગંગાને તે સમયે કાંઈ વિશેષ નામ અપાયેલું જોવામાં આવી શકતું નથી. પારસી, ગ્રીક અને ભારતીય આર્ય એ ત્રણેમાં આકાશ ગંગાનું કોઈ પણ સાધારણ નામ નથી. તો પણ તેની તરફ લોકોનું તે વેળાએ વિદ્યુત્ત્વ ધ્યાન દોરાયું જ ન હોતું, એમ તો કહી શકાય તેમ નથી જ. ગ્રીક બ્યોતિયમાં એ ગંગાની બન્ને બાજુએ ‘કૈનિસ્ મેજર’ અને ‘કૈનિસ્ માયનર,’† એ નામનાં બે કૂતરાં છે. એ સર્વથા પૂર્વકાળથી જ ચાલતા આવેલા છે કે કેમ, એ વિશે અઘાપિ કેટલાકાના મનમાં શંકા છે. પરંતુ પ્લુટાર્કના લેખપરથી કૈનિસ, ઓરાયન અને અર્સા એ પુંજને ગ્રીક લોકો પરાપૂર્વથી જાણતા હતા, એમ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. કારણ કે, તે કહે છે કે, “જે પુંજને ઇન્ડો-પ્રીયન્ લોકો આધસીસ્ હોર્ન્સ અને ટાયફોનના નામથી ઓળખે છે, તેમને જ ગ્રીક લોકો અનુક્રમે કૈનિસ, ઓરાયન અને અર્સાના નામથી પિછાને છે.” એ પ્લુટાર્કના કથનપરથી એ ત્રણ પુંજે તો મૂળ ઇન્ડો-પ્રીયન્કિવા ખાલીયન્ નથી, એટલું તો નિશ્ચય સિદ્ધ થઈ જાય છે. એમાંથી અર્સા તે વેદોમાંના સપ્તરશ્મિ અને પારસીઓના હુષ્ટાધિગ છે. એપરથી પ્લુટાર્કના કૈનિસ, ઓરાયન અને અર્સા એ મૂળ આર્યોના જ પુંજ છે, એમાં લેશ માત્ર પણ સંશય નથી.

હવે એ તારકાપુંજ મૂળ જો આર્યોના જ હોય, તો આર્યજાતિની ત્રણ શાખાઓમાં એ પુંજેવિશે કેટલીક એક સરખી વાતો હોવી જોઈએ. વેદોમાં દેવયાન અને પિતૃયાનવિશેની કલ્પનાઓ સર્વથા સાર્વત્રિક થયેલી હતી, એમ કહેવામાં કરી શકાય નથી. એ કલ્પનાઓ બહુધા દિવસ અને રાત્રિ અથવા તો પ્રકાશ અને અંધકારપરથી જ થયેલી હોવી જોઈએ. વેદોમાં પિતૃયાન એટલે આકાશને એકદમ નીચેનો ભાગ એટલે કે જેમાં અપાર સમુદ્રો છે અને બધાં વૈવસ્વત એટલે યમનું રાજ્ય છે તે પ્રદેશ, એવું વર્ણન મળી આવે છે. તે જ પ્રમાણે દેવયાનમાં ધનું રાજ્ય છે. એ પ્રમાણે એકંદર આકાશ ગોઝના, એક પ્રકાશિત તથા જ્ઞાત; અને દ્વિતીય જલમય તથા અંધકારયુક્ત એવા બે ભાગો કરેલા છે. હવે એ દેવયાન અને પિતૃયાનરૂપી ગોલાધોને એક સ્થળે જોડવાના છે. એ કાર્ય વસંત અને શરદ સંપાતે કર્યું; અને એ સંપાત સ્થાને સ્વર્ગના-દેવલોકના-દેવયાનનાં દ્વારો થયાં. પછી તેમને સંભાળવા માટે કૂતરાં પણ મળ્યાં. એ સ્વર્ગદ્વારની કલ્પના વેદોમાંથી આવેલી છે.

* ‘ઐતરેય બ્રાહ્મણ’ ૩-૩૩. † ગ્રોટ્ટે કૂતરું અને ન્હાતું કૂતરું.

મારસી લેક્ષિમા આ વાર્તા વિશેષ પૂર્ણતાથી રહેલી જોવામા આવે છે. તેમનામા સપાત એટલે કેવળ દ્વાર નહિ, કિંતુ તે દેવલોક અને યમલોકના મધ્યમાનો સેતુ (પૂલ) છે અને તેને ચિન્વત્ સેતુ કહેવામા આવે છે અને તેને સભાજનનારા કૂતરા મૃતમનુષ્યોના આત્માઓને તેષરથી જવાના કાર્યમા સાહાય્ય આપે છે. ગ્રીક કથાઓમા કુંબેરાસ નામનો વ્રણ માથાના શ્વાન યમલોકના દ્વારને સભાજનવામાટે રાખેલો છે અને ઋગ્વેદમા* યમનો ચાર નેત્રોવાળો શ્વાન તેના રાજ્યના માર્ગનું રક્ષણ કરે છે એ કથાઓના આશ્ચર્યકારક સાદૃશ્યથી એમનું મૂળ એક જ હોવું જોઈએ, એ સ્પષ્ટ દૃષ્ટિ ગોચર થાય છે પરંતુ એમનો આજપર્યન્ત કાંઈએ પણ સમાધાનકારક અર્થ આપેલો નથી પણ આરાધનમા વસતસપાત હોતો, એમ જો આપણે સમજીએ, તો ઉપર કહેના શ્વાનો સ્વર્ગ લોક અને યમ લોકની સીમાપર આવશે, અને તેમ ચતા ઉપરની સર્વ ધટનાઓ આકાશમા સ્પષ્ટ દેખાવા માંડશે આપણા અથોમા મૃત મનુષ્યના આત્માને યમલોકમા જતી વેળાએ માર્ગમા એક નદી ઉલ્લંઘવી પડે છે, એવું વર્ણન છે, અને ગ્રીક લોકોમા પણ એવી જ એક કલ્પના છે હવે જો વસતસપાતને મૃગશીર્ષમા સ્વીકારવામા આવે, તો એ નદી બીજી કાંઈ નહિ પણ આકાશગંગા જ છે, એમ સહજ સમજવામા આવે તેમ છે યમલોકમા જવા માટે એ નદી પાસે ગ્રીક લોકોએ એક અર્ગીસ એટલે કે નીકા રાખેલી છે, અને વેદોમા પણ† દિવ્ય નીકામા બેસીને ઉત્તમ લોકમા જવાનું વર્ણન આવેલું છે ત્યાં ‘દૈવી નાવમ્’ એવા શબ્દો છે ‘અથર્વ વેદ’મા પણ (૧૮૦૩) ‘દિવ્યસ્ય જુન’ એવા શબ્દો છે એ બન્નેનો મેળ મેળવતા દિવ્ય કિંવા દૈવી શબ્દોનો ‘આકાશીય’ (દિવસબધી) એવા જ અર્થ સ્વીકારવો જોઈએ ‘મહિમ્ન સ્તોત્ર’ આદિ અર્વાચીન સંસ્કૃત અથોમા નૃદ્યુ દિવ્ય શરીર વર્ણવેલું છે તે સ્થળે દિવ્ય શબ્દોનો ‘આકાશમાનુ’ એવો અર્થ સ્પષ્ટ જ છે અસ્તુ એ ઉત્તમ લોકમા જવાના માર્ગને સભાજનવા માટે રાખેના શ્વાનોનું પણ ઉભય વાક્યમયમા સમાન વર્ણન આવેલું છે હવે જો આકાશગંગાને સ્વર્ગ એટલે દેવધાનની સીમા સમજવામા આવે, તો આ વાતનો સહજ નિર્ણય થઈ જાય છે એટલે કે, એ દિવ્ય નીકા અને એ શ્વાનો તે અર્ગો નેવિસ્ અને કુંનિસ્ નામના નક્ષત્રપુજે જ છે આ વિવેચનથી આકાશમાની સ્થિતિપરથી ઉપરની કલ્પનાઓ રચાયેલી છે, એમ જ સમજી લેવાનું કાંઈપણ કારણ

* ‘ઋગ્વેદ’ ૧૦-૧૪-૧૦

† એ નદીનું નામ ‘વૈતરગી’ છે મૃત મનુષ્યના નામથી એક માણનું દાન આપવું એટલે તે એ નદીને ઉલ્લંઘી જવા માટે નીકાનો અર્થ આપી શકે છે, એમ ‘ઋગ્વેદપુરાન’મા કહેડું

‡ ‘ઋગ્વેદ’ ૧૦-૧૩-૧૦

નથી. વિરુદ્ધપક્ષે પૂર્વે અસ્તિત્વ ધરાવતી કલ્પનાઓના આધારે પણ આકાશમાંના તારકાને અમુક વિશિષ્ટ નામો મળેલાં હશે. અનાર્થ લોકોની પુરાણ કથાઓને જોવાથી તો એમ જ જણાય છે. તોપણ ઉપર કહેલી આયોની કથાઓની ઉત્પત્તિ તો હમણાં કલા પ્રમાણે જ થયેલી હોવી જોઈએ, એમ ત્રણે આર્યશાખાઓની વાર્તામાંના વિવક્ષણ સાદર્યને જોતાં નિર્વિવાદ દેખાઈ આવે છે. હવે એ બિન્ન બિન્ન આર્યશાખાઓની કથાઓમાંના શ્વાનોના રૂપરૂપમાં કાંઈક ભેદ દેખાય છે અને તેથી કદાચિત્ એ સર્વ એક જ નહિ હોય, એવી શંકા આવવાનો સંભવ છે. પરંતુ એક જ ગ્રંથમાં પણ તેમનું ચિત્રિત્વ વર્ણન હોવાથી એવી શંકા નિરર્થક થાય છે. રૂપરૂપ, વચન અને લિંગ આદિ વિષયે આમાં વિશેષ મહત્ત્વના નથી. ઋગ્વેદમાંની સરમા નામની કૂતરી અને સ્વર્ગદ્વારરક્ષક શ્વાનો એ પણ એક જ હોવાનું દેખાઈ આવે છે. કારણ કે, ઇન્દ્રની ગાયને શોધવા માટે જ્યારે સરમાને મોકલવામાં આવી હતી, ત્યારે *પણિયોએ તેને પસવારીને પીવામાટે દૂધ આપ્યું હતું અને તે દૂધ તે પી ગઈ હતી; અને ત્યાર પછી પાછી આવીને તે ગાયને જોવાની વાતને નાકબૂલ કરવા લાગી, એટલે ઇન્દ્રે તેને લાત મારી અને તે સાથે તેણે પીધેલું દૂધ ઓઝી કાઢ્યું. હવે એ દૂધ તે આકાશગંગાનું પાણી કે અંગ્રેજી શબ્દ પ્રમાણે ડ્રુગ્ધ નદીમાંનું દૂધ એ સહજ લક્ષમાં આવી શકશે. ઋગ્વેદમાં શુનાશિરૌંડીની સ્વર્ગમાંના દુગ્ધની પૃથ્વીપર વૃષ્ટિ કરવામાટે પ્રાર્થના કરેલી છે. મૈક્સ મૂલરના અભિપ્રાય પ્રમાણે, એ શુનાશિરૌંડી તે કેનિસ્ કિંવા શ્વાનપુંજ જ છે. ઋગ્વેદના પ્રથમ મંડળમાંની એક ઋચામાં† “ઋતુદેવતા ઋણુને સંવત્સર સમાપ્તિના સમયે શ્વાન જાત્રત કરતો હતો,” એમ કહેલું છે. એ વર્ણન, કેનિસ્ કિંવા શ્વાનપુંજ વર્ણના આરંભમાં અથવા તો પિતૃ-યાનના અંતમાં પૂર્વ દિશામાં સૂર્યોદય પૂર્વે ઉદિત થતો હતો તેનું છે. આ સર્વ ઘટનાઓનો અને વિશેષતઃ શ્વાન વર્ષારંભ કરતા હતા, એ ઘટનાનો તે વેળાએ વસંતસંપાત શ્વાન-પુંજમાં અથવા તો મૃગશીર્ષમાં હતો, એમ માનવાથી યોગ્ય નિર્ણય થઈ જાય છે.

એ ઉપપત્તિના યોગે બીજી પણ કેટલીક ઘટનાઓનો સમાધાનકારક અને નિર્ણુ-યાતમક અર્થ કરી શકાય છે. મૃગશીર્ષ સૂર્યોદય સમયે ઊગતા માટે, એટલે વસંતઋતુનો

* પણ શબ્દનો સંસ્કૃતમાં પુરોહિતના વેશમાં ચોર એવા અર્થ થાય છે, પણ અહીં એનો સાધારણ ચોર, એવો અર્થ જ લીધેલો છે. ઇન્દ્રની ગાયને ચોરી જનારાના સંબંધમાં આ શબ્દ યોગ્ય છે. † મૃગશીર્ષપુંજ આગ્રશર્ગંગાની પાસે છે. અંગ્રેજીમાં આકાશગંગાને ‘દુગ્ધનો માર્ગ’ એવા અર્થને સૂચવનારું ‘Milky way’ નામ આપવામાં આવ્યું છે. વિષ્ણુનો નિવાસ પણ ક્ષીર સાગરમાં છે, એટલે એ ક્ષીર સાગર અને Milky way બંધુકા એક જ હોવા જોઈએ.

† ‘ઋગ્વેદ’ ૪-૫૭-૫. ‡ ‘ઋગ્વેદ’ ૧-૧૬૧-૧૩.

આરંભ થનાથી સમસ્ત સૃષ્ટિ પ્રકૃતિલત થતી હતી અને તેથી પુરાણમાં વિષ્ણુના જ સાત્ત્વિક ગુણો કહેલા છે, તે સર્વ એ મૃગશીર્ષમાં દૃષ્ટિગચ્છ થાય છે, એમ કહેવામાં કરો. પણ વાંધો નથી. પરંતુ જ્યારે એ નક્ષત્ર શરૂસંપાતમાં સૂર્યાસ્ત સમયે ઉદિત થતું હતું, તે વેળાએ અર્થાત્ સર્વ પરિસ્થિતિઓ બદલાઈ જતી હતી; અને તેથી તે ઇંદ્રવૃત્તની મુદ્દ ભૂમિ છે કિંવા તે ભયંકર સૂદૃઢ સ્થાન છે, એમ સહજ વૈદિક ઋષિઓના લક્ષમાં આવેલું હશે. તાત્પર્ય કે, એ નક્ષત્ર સાત્ત્વિક અને તામસ એ પ્રમાણે ઉભય ગુણાન્વિત એટલે કે, વિષ્ણુ અને સૂદ્ર ઉભયનું દ્યોતક હતું. ગ્રીક કથાઓમાં કૃર્ચેરાસ અને આઝ્રાસ એવા બે સ્વર્ગદ્વારલક્ષક શ્વાનોનું વર્ણન છે. એમાંના આઝ્રાસને, સર્વ વૈદિક વૃત્ત તરીકે જ સમજે છે. પણ એ વૃત્ત યમ લોકના દ્વાર પાસે કેવી રીતે આવ્યો, એ વિશે કોઈએ કંઈપણ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો નથી. પરંતુ ઋગ્વેદમાંની નમુચિની વાર્તાના આપણી પ્રસ્તુત ઉપપત્તિ પ્રમાણેનો અર્થ લેવાથી એ બધી વાતોનો સારી રીતે એકબીજા સાથે મેળ મળી જાય છે. ઉપર એક સ્થળે કહેલું જ છે કે, વૃત્ત, ઋગ્વેદમાં અનેકવાર મૃગરૂપે પણ આવેલો છે. હવે નમુચિ અને વૃત્તનાં વર્ણનોથી તેઓ બે હોવા જ્ઞેષ્ઠએ, એમ કંઈ ભાસતું નથી. ખરી રીતે જ્ઞેતાં શુષ્ણુ, પિમ્બુ, કૃવય, નમુચિ અને વૃત્ત એ સર્વ ઇન્દ્રના એક શત્રુનાં જૂદાં જૂદાં નામો છે. હવે, મૃગરૂપધારી વૃત્તને અથવા નમુચિને ઇન્દ્રે તેના મસ્તકનું હેઠન કરીને મારી નાખવાનું વર્ણન છે; અને તેથી સૂદ્રે તોડેલું પ્રજાપતિનું શિર અને એ મૃગનું શિર એક જ છે, એમ સહજ જ જણાઈ આવે છે. હવે, ઇન્દ્રે નમુચિને પરાવતિ એટલે કે, દૂરના પ્રદેશમાં મારેલો છે. એ પરાવતિ શબ્દનો અર્થ યમલોક હોય એમ દેખાય છે. પરંતુ ‘ઋગ્વેદ’ના* દશમાં મંડળમાં એક સ્થળે, ઇન્દ્રે નમુચિને મારીને દેવલોકના માગોંને મુક્ત કર્યાં, એવું વર્ણન છે; અને એથી નમુચિના વધનું નિશ્ચિત સ્થાન દેવધાનનું દારજ છે. ‘વાજસનેથી સંહિતા’ (૧૦-૧૪) માં એક યાગિક વિધિના વર્ણનમાં નમુચિના વધકાળ અને વધસ્થાનનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. તેમાં ઋત્વિજ યજમાનને પૂર્વ આદિ સર્વ દિશાઓમાંથી અને વસત આદિ સર્વ ઋતુઓમાંથી (વસંતથી શિશર પર્વન્ત) પસાર કરીને લઈ જવા પછી વ્યાધ્યર્ચન તળે ઢોકલા ધાતુના એક કકડાને દૂર ફેંકી દઈને કહે છે કે, “નમુચિનું મસ્તક ફેંકી દીધું.” એ શબ્દોનો જ્ઞે કંઈ અર્થ થતો હોય, તો તે એ જ કે, ઋતુના સંબંધથી જ્ઞેતાં શિશરના અંતમાં અથવા તો ઋગ્વેદમાં વર્ણવેલા પિતૃધાનના દ્વાર પાસે અથવા દ્વારમાં વૃત્તનો વધ થયો હતો. હવે એપરથી નમુચિ કિંવા વૃત્ત તે ગ્રીક લોકોનો આઝ્રાસ યમલોકના દ્વારમાં કેમ અને કેવી રીતે આવ્યો, એ સમજવામાં આવી શકશે.

* ‘ત્વ જઘય નમુચિ મલ્લસ્ય દાસં કૃષ્ણાન ઋપયે વિમાય । ત્વ ચક્રઃ મનવે સ્વોજાન્વયો દેવગ્જાસત્વે યાનાન્’ ॥ ‘ઋગ્વેદ’ ૧૦-૭૩-૭.

એ નમુચિના મરણ વિશે 'તાડય બ્રાહ્મણ'માં એક ચમત્કારિક વાર્તા આપેલી છે. ઇન્દ્ર અને નમુચિ વચ્ચે એવો ઠરાવ થયો હતો કે, ઇન્દ્રે નમુચિને રાત્રિના સમયે મારવો નહિ, દિવસે મારવો નહિ તેમજ શુક્ર અથવા કિંવત્ર (બીના અથવા લીલાશ-વાળા) શસ્ત્રવડે પણ મારવો નહિ એટલા માટે ઇન્દ્રે તેને દિવસ અને રાત્રિના સધિમા એટલે કે, ઉપાનો ઉદય થવા પછી અને સૂર્યનો ઉદય થવા પૂર્વે પાણીના શીણવડે મારી નાખ્યો. હવે એમનું એ યુદ્ધ દૈનિક નહિ, કિન્તુ વર્ષાકાળના આરભમા થનારું છે એ સમય નિશ્ચિત કહીએ તો દેવપાન અને પિતૃયાનના સધિકાળનો જ છે કારણ કે, ઋગ્વેદમાના વર્ણન પ્રમાણે નમુચિના મરણથી દેવલોકનો માર્ગ મુક્ત થાય છે. પરંતુ ઉપર્યુક્ત વાર્તાનો પાછળનો ભાગ એટલે કે, ઇન્દ્રે નમુચિને પાણીના શીણથી માર્યો, એ ભાગ વિશેષતાથી ધ્યાનમા રાખવા જેવો છે. ઋગ્વેદમા પણ આઠમા મંડળમા ઇન્દ્રે પાણીના શીણથી નમુચિના મસ્તકનું છેદન કર્યું, એવું વર્ણન આવેલું છે હવે એ શીણ આબ્યુ કયાથી? અર્થાત્ નમુચિને બ્યારે દેવપાનના દ્વારસમક્ષ મારેલો છે અને તેનું મસ્તક પણ અલ્પાર લગી ત્યાં જ છે, ત્યારે એ શીણ આકાશગંગા વિના બીજા કયા જળપ્રવાહનું હોઈ શકે વાર? આકાશને સાગરની અને તારાઓ-ને શીણની ઉપમા આપવાની પ્રણાલી સસ્કૃત વાસ્તવમા વિપુલતાથી ચાલેલી જોવામાં આવે છે "નેદ નમોમહલ્મયુરાશિર્નૈતાથ તારા નવકેનમગા"। આ સુભાષિત તો પ્રસિદ્ધ જ છે તેમજ 'શિવમહિમ્ન ડું સ્તોત્રમા' પણ "તારાગણગુણિતફેનોદ્ગમરત્નિ"। એટલે કે, તારકસમુદાયના યોગે જેના શીણનું રમણીયત્વ વૃદ્ધિગત થયેલું છે, એવું સ્કન્દના મસ્તકપરના ગંગાપ્રવાહને વિશેષણ આપવામા આવ્યું છે વળી એ જ સ્તોત્રના

* 'તાડય બ્રાહ્મણ' ૧૨-૬ ૮ † 'તાડય બ્રાહ્મણ' માનીએ કયાના આધારે જ પછાથી પુરાણમા હિરણ્યકશિપુ અને નૃસિંહાવતારની કથા આવેલી હોવી જોઈએ

‡ 'અપા કેનેન નમુચે શિર દન્દ્રોદવર્તય" ઋગ્વેદ, ૮-૧૪-૧૩.

§ "વિયદ્વ્યાપી તારાગણગુણિતફેનોદ્ગમરત્નિ પ્રવાહોવારાય ષ્ટપતલવુ દટ શિરસિ તે। જગદ્ દ્વીપાકાર જલધિવલય તેન કૃતમિત્યનેનૈવોજેય ષ્ટતમાદિમ દિવ્ય તવ વપુ" ॥

શિવમહિમ્ન સ્તોત્ર, શ્લોક ૧૭

આ શિવસ્વરૂપની કપાના ખરેખર બહુ જ ઉદાત્ત છે સર્વ વિશ્વને વ્યાપનારી આકારાગંગા જેના મસ્તકપર છે, તે રુદ્ર પોતે કેટલો મોટા હોવો જોઈએ, એની કદપના અવશ્ય કરવી જોઈએ, એમ કવિ કહે છે ખગોળને વતવશૂત થયેલી, એ આકારાગંગાનું એના કરતા વિશેષ વર્ણન થતું સર્વથા અશક્ય છે

એ પછીના ૨૨ માં શ્લોકમાં “ રુદ્રે સ્વકન્યાભિલાષી પ્રજાપતિને બાણવડે વિધેયો ” એ વાર્તાનો ઉલ્લેખ કરીને આ સર્વ ઘટના અઘાપિ આકાશમાં પ્રપક્ષ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, એમ કહેલું છે. એપરથી શિવના મસ્તકપરની ગંગા એટલે રુદ્ર અર્થાત્ વ્યાધતી તારા પાસેનો આકાશગંગાનો પટ્ટો જ છે, એવો એ કવિનો સ્પષ્ટ આશય જણાઈ આવે છે. હવે, મહિમ્નકારની પ્રતિભાને જ્યારે આકાશગંગામાં શીણ દેખાયું, તો પછી વેદિક ઋષિયોની ઉજ્જવલ પ્રતિભાને પણ તે દૃષ્ટિગોચર થયું હોય, તો તેમાં આશ્ચર્ય જોવું શું છે વારુ? પારસી ધર્મગ્રંથમાં પણ, મિત્ર રાક્ષસોપર પોતાના વનંતરૂપી વજ્રને ફેંકે છે, એવું વર્ણન છે. વનંત એટલે પારસી દસ્તૂરોના અભિપ્રાય પ્રમાણે આકાશગંગા જ છે. એપરથી ઇન્દ્રનું ફેનરૂપી શસ્ત્ર તે આકાશગંગા જ છે, એમ નિઃસંશય સિદ્ધ થાય છે. ત્યારે હવે જે સંપાતની એ પ્રમાણે આપણે માનેલી સ્થિતિને સ્વીકારીએ તો નમુચિની કથાનો ધણો જ સારો નિર્ણય થઈ ગયેલો આપણા જોવામાં આવી શકે છે.

હવે મૃગાતુસારી ભયંકર વ્યાધ જે રુદ્ર તે વિરોની કથા તરફ આપણે વળીએ. પૌરાણિક કથાઓમાંના રુદ્રનું, મસ્તકે ગંગા, સ્મશાનવાસની પ્રિયતા ને કિરાતવેપ, એવા પ્રકારનું વર્ણન છે. એ ઘટનાઓ, પિતૃયાનના દ્વારમાં અને આકાશ ગંગાથી જરાક નીચે જે વ્યાધ છે, તેને જ રુદ્ર સમજવાથી સારી રીતે એક બીજા સાથે મળતી આવી જાય છે. પરંતુ એ વાર્તાઓનો પ્રસ્તુત પ્રશ્ન સાથે કરો! પણ સંબંધ નથી. કિંતુ આપણે તો રુદ્રની વર્ષકમર્માની સ્થિતિને દર્શાવનારી ઘટનાઓને જ જોવાની છે. વસંત-સંપાત આરાધનમાં હોતાં પ્રજાપતિથી એટલે કે આરાધનથી જ વર્ષનો આરભ થતો હતો. હવે રુદ્રે પ્રજાપતિને મારી નાખ્યો; અને પૂર્વે કલા પ્રમાણે પ્રજાપતિ, સંવત્સર, અને યજ્ઞ એ સર્વ શબ્દો સમાનાર્થક છે—એટલે કે, રુદ્રે પ્રજાપતિને એટલે યજ્ઞને સંવત્સરના આરંભમાં માર્યો, એવો જ ભાવાર્થ નીકળે છે. એ જ વાર્તાના આધારથી રુદ્રના હસ્તે થયેલા દક્ષયજ્ઞના વિધ્વંસની કથા રચાયલી હોવી જોઈએ. ‘ મહાભારત ’ માં રુદ્રે યજ્ઞના હૃદયને બાણવડે વિદ્ધ કર્યું; ત્યાર પછી તે વિધાયલો યજ્ઞ અગ્નિસહિત મૃગ થઈને પલાયન કરી ગયો અને તેજ રૂપે આકાશમાં જઈને રુદ્ર બાણે તેની પાછળ પડેલો છે એવા રૂપે તે ત્યાં વિરાજમાન થયા કરે છે,” એવું વર્ણન આપેલું છે. એના

* “ પ્રજાનાયં નાય પ્રસમમામિકં સ્વાં દુહિવરં ગતં રોહિદ્રૂતાં રિરમયિષુ મૃચસ્ય વપુષા । ધનુષ્પાણેર્વાતં દિવમપિ સપત્રાક્તમમું ત્રસન્તં તેજ્યાપિ ત્યજતિ ન મૃગવ્યાધરમસઃ ” ॥

શિવમહિમ્ન સ્તોત્ર, શ્લોક, ૨૨.

† “ તતઃ સ યજ્ઞં વિદ્યાધરૌદ્રેણ હૃદિ પતિન્ના । અપર્વાતસ્તતો યજ્ઞો મૃગો ભૂત્વા સપાવઃ ॥

આધારે જ રુદ્રને યજ્ઞહા નામ મળેલું હોવું જોઈએ. 'તાંલ્યાશ્વાણુ' માં આપણી એ પ્રત્યક્ષતાથી કયા એથી જરાક લિપ્ત છે. ત્યાં તેણે પોતે જ પોતાને બલિ આપવાના હેતુથી દેવાને આધીન કર્યાનું વર્ણન આપેલું છે. હવે એ ગમે તેમ હોય, તોય રુદ્રે યજ્ઞ એટલે કે પ્રત્યક્ષતાને સંવત્સરના આરંભમાં માર્યો, એ વાત તો બધું નિશ્ચિત છે. એ કાળના સંબંધમાં એક બીજી પણ સૂચક વાર્તા મળી આવે છે અને તે એ કે શક્તિય યજ્ઞ વસંતમાં અથવા તો શરદઋતુમાં આદ્રા નક્ષત્રમાં કરવો, એમ 'આશ્વિયાયન મૃગશૂર'માં કહેલું છે. હાલમાં એ વાક્યનો અર્થ, જે દિવસે ચંદ્ર આદ્રામાં હોય, તે દિવસે-પછી તે દિવસ ગમે તે હોય-એ યજ્ઞનો આરંભ કરવો, એ પ્રમાણે લેવામાં આવે છે. પરંતુ, એનો મૂળનો અર્થ, વસંતમાં અથવા તો શરદઋતુમાં આદ્રા નક્ષત્રમાં પૂર્ણમાસ કિંવા દર્શ હોય તે વેળાએ જ એ યજ્ઞનો આરંભ કરવો, એવો જ હોવો જોઈએ એમ જણાય છે. એ અર્થને સ્વીકારવાથી એ યજ્ઞ ઉત્પન્ન થયો. તે વેળાએ વસંતસંપાત આદ્રા નક્ષત્ર પાસે હતો, એમ નિબ્ધન થાય છે. ત્યાર પછી કેટલાક કાળે સંપાત પાછળ આવતાં પૂર્ણ માસ કિંવા દર્શ આદ્રા નક્ષત્રમાં વસંતમાં કિંવા શરદમાં થતા અટકી પડ્યા પછી એ યજ્ઞનો આરંભદિવસ પૂર્ણમાસ કિંવા દર્શ લેવો શક્ય ન હોવાથી એ ઋતુમાંનો ચંદ્ર આદ્રા નક્ષત્રમાં હોય, તેવો કાંઈપણ દિવસ આરંભ માટે સ્વીકારી લેવો, એવો અર્થ થઈ ગયેલો હોવો જોઈએ. પરંતુ આ વાર્તા એટલી બધી નિશ્ચય કરાવનારી નથી. રુદ્રની પામે જ્ઞાનો છે, એ 'વાજસનેયી સંહિતા'માંના વર્ણનથી વૈદિક ઋષિઓ બાધ પાસે એટલે કે રુદ્ર પાસેના જ્ઞાનપુજને સારી રીતે બાજુતા હતા એમ દેખાય છે અને એ વાર્તા પણ ખાસ કરીને જ્ઞાનમાં રાખવા જેવી છે.

એ પ્રમાણે મૃગશીર્ષમાં વસંતસંપાત હતો, એમ સ્વીકારવાથી આપણું પુરાણોમાંના મુખ્ય મુખ્ય દેવતાઓનું મૂળ અને સ્થાન તે તારકાપુજમાં અથવા તો તેની આસપાસમાં ક્યાંય પણ છે, એમ આપણને સર્વથા સ્પષ્ટ દેખાયું. વસંતમાં મળી આવતા સાત્ત્વિક વૃત્તિવાળા દેવતાઓ વિષ્ણુ, મેઘ અને વિદ્યુદ્ આદિનો અધિપતિ રુદ્ર અને વર્ષારંભ કરનાર યજ્ઞદેવતા પ્રમખતિ, એ સર્વનો એક જ સ્થાનમાં મેળ મેળવેલો છે. એકંદરે આપણી ત્રેમૃતિનું પૂર્ણ સ્વરૂપ એ તારકાપુજમાં જ્યારે વસંતસંપાત હતો તે વેળાએ પ્રતિબિંબિત થયું હતું.

સ ॥ તેનૈવ રૂપેણ દિવં પ્રાપ્ય વ્યરાજત । અન્વીયમાનો સ્થેણ યુધિષ્ઠિર નમસ્તત્કે ॥

મ ભા 'સૌપ્તિક પર્વ ૧૮, ૧૩-૧૪.

આમાં વૈદિક ગ્રંથોમાં કહ્યા પ્રમાણે મૃગશૂર શીર્ષ વિધાયકું કહ્યું નથી; કિંતુ મૃગના દૃશ્યને વિષ્ણુ યજ્ઞે બાજુ છે એથી મહાભારતના કાલમાં સમસ્ત મૃગ આકારમાં હોવાની કલ્પના હોતી જોઈએ, એમ દેખાય છે. * 'તાંલ્યાશ્વાણુ' ૭-૨-૧. અને 'તેતિરીય શ્રાણુ' ૩-૬-૨૨-૧. † 'આશ્વિયાયન શલ સૂત્ર' ૪-૬-૨.

દત્તાત્રેય નામના એ ત્રિમૂર્તિ સ્વરૂપને શ્વાનરૂપી વેદોએ અનુગમ્યમાન તરીકે વર્ણવેલું છે. મૃગશીર્ષમાંના ત્રણ તારા અને તેમની પાછળ રહેલા શ્વાનપરથી તે સ્વરૂપની કલ્પના કરવી કઠિન નથી. આકાશના ખીમ કાઈ પણ ભાગમાં એ સર્વ ઘટનાઓ એટલી બધી મનોવેધક રીતિથી એકત્ર થયેલી મળી આવવી સર્વથા કઠિન છે.

૫૪ દર્શન.

ઝોરાયન અને તેના પદો.

મૃગશીર્ષ વિશે વિચાર કરતાં ગ્રીક લોકોએ ઝોરાયનપુંજને પોતે જ નામ આપ્યું હતું, એમ પ્લુટાર્કના કથનથી સ્પષ્ટ થાય છે, એ તો ઉપર કહેલું જ છે; અને તે સ્થળે એ કથનને પુષ્ટિ આપનારી અને એક સમયમાં વસંતસંપાત ઝોરાયનપુંજમાં હતો, એ મતને સિદ્ધ કરનારી કેટલીક વૈદિક ઘટનાઓનું પણ આપણે પરીક્ષણ કરી ચૂક્યા છીએ. હવે એ તારકાપુંજનું નામ અને આકૃતિ ગ્રીક, પારસી અને ભારતીય આર્ય લોકો એકબીજાથી ભિન્ન કિંવા દૂર થવા પૂર્વે જ નિશ્ચિત થયાં હતાં, એમ સિદ્ધ કરી બતાવનારી કેટલીક વાત્તાઓનો આપણે વિચાર કરવાનો છે. એ ઘટનાઓ અને કદાચિત્ત ઝોરાયન નામ સુદ્ધાં તે કાળમાં વસંતસંપાત મૃગશીર્ષપુંજ પાસે હતો, એમ માનવાથી જ સારી રીતે સમજવામાં આવી શકે છે, એમ હવે પછીના વિવેચનથી દેખાઈ આવશે.

પૂર્વે બતાવેલું જ છે કે, કદાચિત્ત અગ્રહાયણ શબ્દની નહિ; તોપણ આગ્રહાયણી શબ્દની પરંપરા તો પાણિનના કાળપર્યંત આપણે લગાડી રાખીએ છીએ અને એ શબ્દ નક્ષત્રવાચક હોવાથી તે પૌર્ણિમાના આગ્રહાયણી નામપરથી થયેલો છે, એમ કહેવું ભૂલભરેલું છે. હાથન શબ્દ ઋગ્વેદમાં આવેલો નથી; પણ ‘અર્ધવેદ’ અને ‘બ્રાહ્મણો’માં આવેલો છે. પાણિનના મત પ્રમાણે એ શબ્દ ‘હા’ એટલે જર્ણ અથવા ત્યાગર્ણ, એ ધાતુમાંથી નીકળેલો છે અને તેના વ્રીહિધાન્ય તથા વેળા એવા બે અર્થ છે અથવા થાય છે. એ હાથન શબ્દનો અથન અને આગ્રયણ (એટલે કે, અર્ધવાર્ષિક યજ્ઞ) એ બે શબ્દો સાથે સંબંધ જોડવાથી એ બન્ને અર્થોનાં કારણે તત્કાળ સમજવામાં આવી જાય છે. એકંદર વર્ણના અપનાતમક બે વિભાગો અત્યંત પ્રાચીન છે. એ ભાગો પૂર્વે દેવવાન અને પિતૃવાન રૂપે હતા. એ વિશે પૂર્વે વિવેચન કરેલું જ છે. એ અથન શબ્દની આગળ ‘દ’ જોડવાથી હાથન શબ્દ સદૃશ સિદ્ધ થાય છે. એવી રીતે જ શબ્દના આરંભમાં સ્વર રહેલો હોય, તેવા શબ્દોને ‘દ’ લગાડવાની રીતે અત્યારે પણ ચાલતી આપણા જોવામાં આવી શકે છે. ઉદાહરણાર્થે, અંમેષ

‘હિસ્ટરી’ (ઇતિહાસ) શબ્દ ‘ઇસ્ટરી’માંથી નીકળેલો છે, એમ સ્વ. મેંકસમૂહરે પોતાના ‘ભાષાશાસ્ત્ર’ નામના ગ્રંથમાં બતાવેલું છે. અર્થાત્ અયન શબ્દપરથી હાઇન અને પછી તેપરથી હાઇન શબ્દને સાધ્ય કરવામાં આવે, તો તેમાં વિદ્વદ્વક્ષતા જેવું કાંઈ-પણ નથી. હવે જો એક જ શબ્દનાં બે સ્વરૂપો હોય, તો તેમનો અમુક એક એક કાર્યમાં ઉપયોગ થઇને તેમનામાં અર્થભિન્નતાનો આવિર્ભાવ થાય છે. એવા શબ્દોને સંસ્કૃત કાવ્યકારો યોગરૂઢ શબ્દો કહે છે—એટલે કે, એ શબ્દોમાં ધાત્વર્થ અને રૂઢિ ઉભયનો થોડો થોડો ભાગ હોય છે. એ પ્રભાણે અયન શબ્દનો અર્ધવર્ષ એ પૂર્વનો અર્થ કાવ્યમ રહીને હાઇન શબ્દ સમસ્ત વર્ષનો વાયક થઈ બેઠેલો હોવો જોઈએ. હવે અયનનું રૂપ હાઇન થયા પછી આગ્રયણુ એટલે કે અગ્રનઅયનનું અગ્રનહયન કિંવા અગ્રહયણુ એવું રૂપ સહજ જ થયું; અને હાઇનનું પાણિનિના પ્રતાદિગણના અન્વયે હાઇન રૂપ થતાં અગ્રહયણુનું અગ્રહાયણુ રૂપ થયું, એ સ્પષ્ટ જ છે.

પરંતુ વર્તમાન બ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે આ રીતિ જો કે આટલી બધી સાદી અને સરળ દેખાય છે; તો પણ આપણા વૈધ્યાકરણિય એને માન્ય કરી નહોતી. આરંભમાં ‘હ’ અક્ષર જોડવો અથવા હોય તો તેને કાઢી નાખવો, એ તત્ત્વના આધારે ધણાક સંસ્કૃત શબ્દોની બ્યુત્પત્તિ સહજમાં જ કરી શકાય એમ છે. યુગના મસ્તકમાંની ત્રણ તારાઓ માટે ધન્વકા કિંવા હિન્વકા એ શબ્દો યોજેલા છે. પરંતુ સંસ્કૃત વ્યાકરણકારો એ બન્ને શબ્દોને ધન્વ અને હિન્વ એ બે ભિન્ન ભિન્ન ધાતુઓ-માંથી સિદ્ધ કરે છે. પરંતુ તેમણે, ધન્વ, હિન્વ; અય, હય; અટ, હટ; અને અન, હન; એવા બમણાં રૂપો શા માટે હોવાં જોઈએ, એનું કારણ કદાપિ આપેલું નથી. તેમનું કહેવું એમ છે કે, અયન શબ્દ અય-જનું એ ધાતુમાંથી નીકળેલો છે, હાઇન હય-જનું એમાંથી નીકળેલો છે અને હાઇન, શબ્દ હા-જનું એ ધાતુમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો છે. પરંતુ સર્વ શબ્દોની એ પ્રભાણેની જ બ્યવસ્થા ન કરી શકવાથી અનેક વાર તેમને પૂષ્પોદરાદિ* ગણનો આશ્રય લેવો પડ્યો છે. હવે એ ગમે તેમ હોય તો પણ એટલું તો ખરું કે, અયન અને હાઇન એ ઉભયશબ્દોનો મૂળ ધાત્વર્થ તો ગમન જ છે; અને જ્યારે એ ઉભયનો કાળભાગ બતાવવાના કાર્યમાં ઉપયોગ થતા લાગ્યો, ત્યારે એમને વિશિષ્ટ અર્થ પણ મળ્યો—એટલે કે, અયન શબ્દ અર્ધવર્ષ વાયક થયો અને હાઇન પૂર્ણવર્ષ વાયક થયો. હવે પ્રથમ અયનનો આરંભ તે જ વર્ષનો પણ આ ‘લ

* પૂષ્પોદર શબ્દ પૃષ્ઠ અને ઉદરના સંયોગથી થયેલો છે. એમાંના ત ના લોપ માટેનો કાંઈ નિયમ ન હોવાથી એ શબ્દ અનિયમિતતાથી સિદ્ધ થનારા સર્વ શબ્દોનો પ્રતિનિધિ થયેલો છે. પૂષ્પોદરાદિ ગણુ એટલે અનિયમિતતાથી સિદ્ધ થતા શબ્દોનો વર્ગ. વિશેષ માટે જુઓ પાણિનકૃત “અષ્ટાધ્યાયી.”

હોવાથી અર્થનોરૂઢ વાચક આગ્રયણ શબ્દનો સપ્તસરારૂઢ વાચક આગ્રહાયણ તરીકે રૂપભેદ થઈ ગયો.

અમન શબ્દના અર્થ વિશે વિચાર કરતા, પ્રથમત ‘સૂર્યનુ ગમન’ એટલો જ તેનો અર્થ હોઇને પછીથી એ ગમનપરથી ‘નિયમિત ચએલો સમય’ એટલે કે, ‘અર્ધ વર્ષ’ એવો તેનો અર્થ થએલો હોવો જોઈએ, એમ જણાય છે, અને એ પ્રત્યેક અમના રહતા દિવસે આગ્રયણેષ્ટિ કરવાની એ અર્ધવાર્ષિક ધ્રુષ્ટિઓ હોવી જોઈએ, એમ ભાસે છે. વેદકાળ પછીના ‘મનુસ્મૃત’ આદિ ગ્રંથોમા આગ્રયણેષ્ટિને નવાનભક્ષિ કહેલી છે પરંતુ સપાત અમનને લીધે ઋતુ પાછળ અને પાછળ આવતા એ ળિ અમનના આરભમા ન થતા બીજા કોઈ પણ સમયે થવા લાગ્યાથી મનુ આદિકની ઉપર કહેલી કે પના થએલી હોવી જોઈએ કારણ કે, આશ્વલાયને ‘ઔતસ્રત્રો’મા એ જ આગ્રયણેષ્ટિઓ કહેલી છે તેમાંની એક વસતના આરભમા કરવાની અને બીજી શરદના આરભમા કરવાની. વસત અને શરદ એ બે ઋતુઓ પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે દેવયાન અને પિતૃયાનના એટલે કે, જૂના ઉત્તરાયણ અને દક્ષિણાયનના આરભ છે આશ્વલાયને હવન માટે વ્રીહિ, શ્વામાઠ અને યન એ ત્રણ ધાન્યો* કહેલા છે, અને એપરથી જ પછી ત્રણ આગ્રયણેષ્ટિઓની કલ્પના નીકળેલી હોવી જોઈએ, એવું સ્પષ્ટ અનુમાન કરી શકાય છે. ‘તૈત્તિરીય સહિતા’† માંના “સપ્તસરમાટે બે વાર ધાન્ય સીજવતુ” એ વચનપરથી એ કલ્પના મૂળની નથી, એ તો સ્પષ્ટ જ દેખાઇ આવે છે. સારાશ કે, પૂર્વે પ્રત્યેક અમનના આરભમાં એક એક, એવી રીતે એકદર બે ધ્રુષ્ટિઓ હતી અને તે સમયે આગ્રયણનો પછીના ગ્રંથોમા કહ્યા પ્રમાણે નવાનભક્ષણ સાથે કરો. પણ સબધ નહોતો, એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે કારણ કે, એવો અર્થ લીધાવિના આશ્વલાયના કથન પ્રમાણે ધ્રુષ્ટિઓ વસન્ત અને શરદ ઋતુના જ આરભમા શામાટે કરવી, એનું કશું પણ નિરાકરણ થઈ શકતું નથી.

સારે એ પ્રમાણે અમરસિદ્ધના આગ્રહાયણી શબ્દની પરપરા પાણિનિની પૂર્વે વેદકાળપર્યન્ત પણ એટલે કે, આગ્રયણી એ વેદિક શબ્દસાથે પણ લગાડી શકાય છે. પરંતુ વેદિકકાળમાં આગ્રયણી શબ્દનો ‘એક તારકાપુજ’ એવો અર્થ હતો, એ માટેનો આધાર શો? એવો પ્રશ્ન સદજ જ ઉત્પન્ન થાય છે. પાણિનિના સમયમા ચાલતો ‘આગ્રહાયણી’નો ‘મુગશીય’ નક્ષત્ર એ અર્થ અર્થાત્ પરંપરાગત જ હોવો જોઈએ હવે, પ્રત્યેક અમનનો આરભ સૂર્ય જમાટે કાર્ધ પણ નક્ષત્રમાં હોય ત્યારે જ થવાને. એટલા માટે આગ્રયણ શબ્દનો ધીમેધીમે ‘અમનના આરભમા સૂર્યની સાથે ઠિત થનાર નક્ષત્ર’ એવો અર્થ થઈ ગયો એમ સમજવામાં કરોપણ પ્રત્યવાય આવે તેમ નથી.

જ વૈદિક ઇથોર્મા 'આત્રયણુનો 'તન્નામક નક્ષત્ર' એવા અર્થને બતાવનાર વચન કનાય પણ મળી આવતું નથી. પરંતુ 'તંતિરીય સહિતા'માં યજ્ઞમાના ઇહોનો એટલે કે, પાત્રોનો આરભ આત્રયણુથી હોવો જોઈએ, એમ કહેલું છે, અને એ પાત્રોમાના બીજાં બે પાત્રોને શુક્ર અને મંથિન્ એવાં ઇહનાયક નામો આપેલા છે એપરથી આત્રયણુ પણ આકાશમાના તારાગણુને સૂચવનાર નામ જ હોતું જોઈએ, એવું અતુ માન થઈ શકે છે, અને તેના સ્થાનપરથી તે નક્ષત્ર વર્ષારભ કાગનું હોતું જોઈએ એમ પણ જણાય છે યજ્ઞઐથોમાનો પાત્રનાયક 'અહ' રજ્ઞ આકાશમાના ઇહોનો વાયક થયો એ યજ્ઞપાત્રોની સખ્યા અને ચદ્ર તથા સૂર્યઆદિ આપણા ઇહોની સખ્યા એક સરખી જ છે એટલા માટે અત્યારનો મૃગશીર્ષ વાયક આત્રહાયણુ રજ્ઞ તે વૈદિક આત્રયણુ શબ્દનું જ રૂપાન્તર હોતું જોઈએ અને મૃગશીર્ષને પૂર્વ યજ્ઞકર્મમા લોકો આત્ર યણુ કહેતા હોવા જોઈએ, એવો ઘણો જ સભવ દેખાય છે આત્રયણુટિના ખરા અર્થનો લોપ થતા આત્રહાયણુ અર્થાત્ આત્રયણુ શબ્દનો 'અયનારભતુ નક્ષત્ર' એ અર્થ જતો રહીને જ મહિનામા તે ઇષ્ટિ થાય છે, તે મહિનાનો તે વાયક થયો અને તેપરથી 'માસાના મર્ગશીર્ષોઽહમ્' આદિ કલ્પનાઓનો ત્યાર પછી પ્રાદુર્ભાવ થયો આત્રયણુ શબ્દના 'મૃગશીર્ષ' અર્થનો ગમે તે પ્રકારે લોપ થયો હોય, તો પણ આત્ર હાયણુનો પાણિનિના કાળમા તે 'ઓરાયન નક્ષત્રપુજ' એવો જ અર્થ થતો હતો, એ તો નિશ્ચિત જ અને એ અર્થ પરપરાગત જ તેના જણવામા આવેલો હોવો જોઈએ

એ મૃગશીર્ષ એટલે કે, ઓરાયનપરથી કેવી કેવી કથાઓ ઉત્પન્ન થઈ હતી, એ તો આપણે પૂર્વે જોયું જ છે એકવાર તે પોતાની જ કન્યાનો અભિનાય કરનાર પ્રજાપતિનું શિર થયું હતું, કેટલાકાએ તેને યજ્ઞયોક્તા દ્વારમા ધરે છેદેલું નમુચ્ચિતું શિર માન્યું હતું, ત્રીક લોકોમા પણ ઓરાયનની એવી જ એ ત્રણ પ્રકારની કથાઓ છે કેટલાકો કહે છે કે,—"ઓરાયનમા ઇર્ષાસ્ (ઉર્ષ) નો પ્રેમ થવાથી તે તેને દૂર લઈ ગઈ, પરંતુ એ વાર્તા દેવોને ન સ્વવાધી આર્ષેભિમે તેને આર્ટિજિયામા બાણુવડે ઠાર મારી નાખ્યો" બીજાઓ કહે છે કે, "આર્ટેભિસનો તેનામા પ્રેમ બધાયો પરંતુ તેના બધુ અંજોલો એ વાતને સહન ન કરી શકવાથી તે, તેને સમુદ્રમાની એક દૂરની વસ્તુ બતાવીને કહેવા લાગ્યો કે, 'આ વસ્તુને તું બાણુવડે છેદી શકે તેમ નથી' અને એથી ઉરકેરાઈને તરત તેણે નિશાન તાકીને તે વસ્તુને બાણુવડે છેદી નાખી પરંતુ પાછળથી તે વસ્તુ એટલે સમુદ્રમા તરતા ઓરાયનનું જ શિર હતું,

* રૂદ્રમા પણ શુક્ર, મંથિન, આત્રયણુ, વિષ્ણુ અને ક્રુવ એ નામો એક જ રથગમા એક બીજાની પછી અનુક્રમે આવેલા છે.

એમ જણવામાં આવ્યું.” વગી બીજા દેટલાડો એમ પણ કહે છે કે:—“ઓરાયને આર્યેમિયનો અથોઅ રીતે અભિલાષ કરવાથી તે—આર્યેમિયે તેને એક જ બાણવડે માર કરી નાખ્યો.” એ સર્વ કથાઓમાં અભિલાષ, બાણ અને મનકહેદન એ વૈદિક યંત્રોમાંના સર્વ વિષયો મળી આવે છે. એ નક્કરનો સૂર્યોદયના સમયે અરત થવા માંડવો, એ વાદળો વગેરેનું એટલે કે, વર્ષાકાળના આગમનનું લક્ષણ છે, એમ ગ્રીક લોકો માનતા હતા; અને તદનુસાર એ નક્કરને, ઇમિક્સર અથવા એકવોસન્ એટલે કે, વર્ષાકાળને લાવનાર, એવાં અર્ધનાં નામો તેમણે આપ્યા હતા. અર્થાત્ વેદોમાં જ્વ નામક તારકાને જેની રીતે વર્ષારંભ કરનારી માનેલી છે, અને તેને જ વગી શુનાશિને નામથી પણ આગમન સૂચક કહેલી છે; તેવો જ પ્રકાર ગ્રીક લોકોનો પણ ઉપર્યુન વિષયમાં સમજવાનો છે.

પરંતુ જર્મન્ લોકોની દંતકથાઓ તો વગી એના કરતાં પણ વિશેષ રમ્ય છે. પ્રોફેસર કુલન કહે છે કે:—“અમારી પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઉભય દંતકથાઓમાં એક વ્યાપ્ત છે. તેને પરં વોડન દિવા ગોડન નામનો એક મધ્ય દેવ માનતા હતા.

વર્ષના મેળ મેળવવા માટે પ્રતિવર્ષ ચાંદ્ર વર્ષના અંતમાં બાર દિવસ ગણવામાં આવતા હતા. અને એ જ તે જર્મન્ લોકોના પવિત્ર બાર દિવસનું મૂળ હોવું જોઈએ. વૈદિક ગ્રંથોમાં પણ એ દ્વાદશાદ તે વાર્ષિક સત્ર માટે દીક્ષા લેવાનો કાળ હોવાથી પવિત્ર મનાયલો હતો. ને એ મુગ અને વ્યાધ વર્ષારંભ કરતાં હતાં, તે સમયને અનુલક્ષીને ઉદ્ભવેલી દેવતાકથાઓ છે, એમ માની એ, તો એમની ઉપપત્તિ સહજમાં જ કરી શકાય છે. આગળ એક સ્થળે કહેલું જ છે કે, ઋગ્વેદમાં “ઋગ્દેવતા ઋગ્ધુને શ્વાન વર્ષના અંતમાં જાત્રત કરતો હતો.” એવું વર્ણન છે અને એ જ વાર્તા પાશ્ચાત્ય દેશમાંના શ્વાનોના દિવસોનું મૂળ હોય, એમ દેખાય છે. અત્યારે હવે એ દિવસોનું વાર્ષિક સ્થાન બદલાઈ ગયું છે; પરંતુ તેનું કારણ સંપાત ચલનને લીધે ઋતુઓ પાછળ પાછળ આવતા જાય છે એ જ છે. પૂર્વનું અને અત્યારનું પિતૃપક્ષનું સ્થાન તે એવું બીજું ઉદાહરણ છે. પૂર્વે એ પિતૃપક્ષ દક્ષિણાયનના આરંભમાં રહેતો, પણ અત્યારે હવે તેમ નથી. એ વિશે પૂર્વે એક સ્થળે વિવેચન કરેલું જ છે. તાત્પર્ય કે, ઝોરાયન્ કિંવા વ્યાધ નક્ષત્રમાં વસંતસંપાત હતો. તે સમયને અનુલક્ષીને જ ઉપર વર્ણવેલી જર્મન્ કથાઓ ઉદ્ભવી છે. એમ માન્યા વિના એ હરિણનો ખેસ જૂના વર્ષના અંતમાં અને નવા વર્ષના આરંભમાંના બાર દિવસના સમયમાં જ શા માટે થતો હતો અને તે દિવસોને ‘શ્વાનતા દિવસો’ શા માટે કહેવામાં આવતા હતા, એનો કદાપિ નિર્ણય થઈ શકે તેમ નથી જ.

હવે, આ સર્વ વિવેચનથી સ્પષ્ટ જણવામાં આવી શકે તેમ છે કે, જર્મન્ અને ગ્રીક લોકોમાં, ઝોરાયન્માં વસંતસંપાત હોઈને જે વેળાએ વર્ષારંભ થતો હતો, તે કાળનું સ્મરણ અઘાપિ રહેલું છે. પૂર્વે જતાગયા પ્રમાણે પારસી લોકોના ‘પ્રાચીન પંચાંગપરથી પણ એ જ કાળનું અનુમાન થાય છે. એટલે કે, પારસી, ગ્રીક, જર્મન્ અને હિન્દીય એ આર્ય લોકોના ચાર વર્ગો એ કથાઓ ઉત્પન્ન થયા પછી અને આગ્રયણ કિંવા ઝોરાયનનું સ્વરૂપ નિશ્ચિત થયા પછી જ એક બીજાથી વિભક્ત થયા છે, એમ જણાય છે. આ વાર્તાને સિદ્ધ કરવા માટે બીજા પ્રમાણોની આવશ્યકતા હોય, એમ ભાસતું નથી. છતાં બીજી પણ એક ચમત્કારિક વાર્તામાં એ રાષ્ટ્રોના પરસ્પર વિશેષ સામ્યનો પરિચય દેખાઈ આવે છે અને તે વાર્તા રસપૂર્ણ અને મહત્વની હોવાથી આપણે અહીં તેનો પણ થોડોક વિચાર કરીશું.

ગ્રીક પુરાણોમાં, ઝોરાયન્ પોતાનો વધ થવા પછી આકાશમાં નક્ષત્ર રૂપથી રહ્યો; અને લાં તે પટો, તલવાર, સિંહચર્મ તથા ગદા આદિ ધારણ કરનાર રાક્ષસના રૂપમાં દષ્ટિગોચર થાય છે, એવું વર્ણન છે. હવે ઝોરાયનની ઉત્પત્તિ ને ઉપર કહેલાં આર્યરાષ્ટ્રોની વિભક્તતા થવાથી પૂર્વની હોય, તો એ ઝોરાયનનાં ઉપકરણો વિશે તે સર્વના ગ્રંથોમાં કાંઈ પણ ઉલ્લેખ મળવો જ જોઈએ, એવી શંકા સહજ ઉત્પન્ન થાય.

છે અને જરા સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી અવલોકન કરતાં તેવા ઉલ્લેખો અવશ્ય આપણને મળી આવે છે. વેદોમાં મૃગશીર્ષની દેવતા સોમ છે અને સોમ એટલે પારસી લોકોનો હુઓમ. અવેસ્તામાંના એ હુઓમના સૂક્તમાં એક શ્લોક છે અને તેમાં “હે હુઓમ, તને મળદે (ધૃશ્વરે) એક તારાખ્યિત મેખલા આપેલી છે,” એમ કહેલું છે. પણ મૂળમાં જે “ઐવ્યઓધનેમ્” એવો શબ્દ છે, તેની મેખલા શબ્દથી યોગ્ય કલ્પના આવી શકે તેમ નથી. એ શબ્દ મૂળ ઝંદ હોઇને તેનો અર્થ (કસ્તી)—એટલે કે, પારસી લોકો કમરે જે પવિત્ર સૂત્ર ધારણ કરે છે તે—ચાય છે. અર્થાત્ હુઓમની મેખલા તે તેની કસ્તી જ સમજવાની છે. ઓરાયનના પટાવિશે પારસી ધર્મગ્રંથોમાં એથી વિશેષ કશો પણ ઉલ્લેખ મળતો નથી. તોપણ ઉપરના શ્લોકના આધારે તેવા પ્રકારના ઉલ્લેખો આપણા ગ્રંથોમાં કયે સ્થળે મળી શકશે, એની આપણને સારી સૂચના મળી શકે છે. વદિક ગ્રંથોમાં મૃગશીર્ષને પ્રજાપતિ કિંવા યજ્ઞના નામથી ઓળખવાનું તો પૂર્વે કહેલું જ છે. એટલે એ ઓરાયન અર્થાત્ યજ્ઞની કમરની આસપાસના પટાને સહજ જ યજ્ઞના ઉપવસ્ત્ર અર્થાત્ યજ્ઞોપવીતના નામથી જ ઓળખવો પડશે. પરંતુ અત્યારે યજ્ઞોપવીતનો, બ્રાહ્મણના ગળામાંનું સૂત્ર,* એવો અર્થ યર્થ ગયો છે; છતાં તેના પણ ઓરાયનના પટાસાથે એટલે કે, પ્રજાપતિ ઉર્દે યજ્ઞના ઉપવસ્ત્ર સાથે જ ધન સંબંધ છે, એમ પ્રમાણપૂર્વક બતાવી શકાય એમ છે.

યજ્ઞોપવીત શબ્દ યજ્ઞ અને ઉપવીત એ બે શબ્દોના યોગે થયેલો છે, અને એ સમાસના ‘યજ્ઞ માટે ઉપવીત’ તથા ‘યજ્ઞનું ઉપવીત’ એવા બે વિગ્રહો થઈ શકે છે. હવે આમાંનો પ્રથમ અર્થ જો કે અશુદ્ધ કિંવા અયોગ્ય તો નથી જ, છતાં વિશેષ પ્રમાણે દ્વિતીય અર્થના પક્ષમાંજ જાય છે. પ્રયોગના લખનારાઓ એક સ્મૃતિનું પ્રમાણ આપીને એમ કહે છે કે, પરમાત્માને યજ્ઞના નામથી ઓળખવામાં આવે છે અને એ પરમાત્માનું ઉપવીત હોવાથી એને યજ્ઞોપવીત કહેવામાં આવે છે. તે મૂળ પ્રમાણ આ પ્રમાણે છે;—

“વશાત્પઃ પરમાત્મા ય ઉચ્યતે ચૈવ હોતૃભિઃ । ઉપવીતં યતોસ્વેદં તસ્માદ્યજ્ઞોપવીતકમ્” ॥
પારિજાતે સ્મૃતિગ્રારે.

અર્થાત્ આથી દ્વિતીય અર્થ જ ગ્રાહ્ય જણાય છે. હવે જે મંત્રનો ઉચ્ચાર કરીને બ્રાહ્મણ નિત્ય યજ્ઞોપવીત ધારણ કરે છે, તે મંત્રનો પૂર્વાર્ધ આ પ્રમાણે છે;—

* અત્યારે યજ્ઞોપવીત શબ્દનો કેવળ ‘બ્રાહ્મણના ગળામાંનું સૂત્ર’ એટલો જ નહિ, કિન્તુ યજ્ઞોપવીતના અધિકારી અને દિગ્ગ્ નામથી ઓળખાતા બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય આદિ સર્વના ગળામાંનું સૂત્ર એવો વિશાળ અર્થ થયેલો છે.

“યજ્ઞોપવીતં પરમં પવિત્રં પ્રજાપતેર્યત્સહજં પુરસ્તાત્” ॥

એટલે કે, ‘યજ્ઞોપવીત પરમ પવિત્ર છે અને તે પૂર્વે પ્રજાપતિ સાથે ઉત્પન્ન થયું હતું.’ હવે આ મંત્ર અત્યારે જે સર્વ સંહિતાઓ ઉપલબ્ધ છે તેમાંની કોઈ પણ સંહિતામાં મળી શકતો નથી; પરંતુ બ્રહ્મોપનિષદ*માં ઔઘાપને એ મંત્ર આપેલો છે. એ મંત્રનું અને ઉપર ‘હોમયસ્ત’માંથી ઉદ્ધૃત કરેલા પારસી મંત્રનું પરસ્પર બહુ જ સામ્ય છે. બન્ને મંત્રોમાં એ ઉપવીતને તે દેવતાની સાથે જ ઉત્પન્ન થવાનું કહેલું છે. એ સાદસ્ય કાકતાક્ષીય હોય એમ સંભવતું નથી અને એથી આપણા પવિત્ર સૂત્રની એટલે કે યજ્ઞોપવીત (જનોઈ) ની કલ્પના એ મૃગશીર્ષના પટાપરથી જ નીકળેલી છે, એમ જણાય છે. ઉપવીતનો મૂળ ‘કપડાનો એક કકડો’ એવા જ અર્થ છે; તેનો અર્થ ‘સૂત્ર’ નથી, એથી ઉપવીતનું, કમરની આસપાસ વીંટાળવા માટેનું પટ, એટલું જ મૂળ સ્વરૂપ હોય, એમ દેખાય છે. ‘તૈત્તિરીય સંહિતા’માં નિર્ણીત, પ્રાચીનાવીત અને ઉપવીત એ ત્રણ શબ્દો આવેલા છે. પરંતુ મીમાંસકોએ* એનો જનોઈ સાથે સંબંધ ન લગાડતાં યજ્ઞ સમયે ધારણ કરવાના પટસાથે અથવા તો મૃગાગ્નિ સાથે સંબંધ દર્શાવેલો છે. સૂત્રોમાં વર્ણવેલા ઉપનયન વિધિમાં પણ જનોઈના કશોય સંબંધ નથી. પરંતુ અત્યારે તો હવે ઉપનયનમાં જનોઈનું જ પ્રાધાન્ય થયેલું છે. ઔર્ધ્વદેહિક વિધિ કરતી વેળાએ અને યજ્ઞ કરતી વેળાએ જનોઈ ઉપરાંત બીજી પંચ વસ્ત્રનો એક કકડો પરિધાન કરવાનો હોય છે.† અને એ રીતે મૂળ પણ ઉપર કહેલી વાર્તામાં રહેલું હોય એમ દેખાઈ આવે જ. પરિધાન કરવામાટેનાં ત્રણ જનોઈમાંનું એક ઉત્તરીય વસ્ત્રના બદલાનું છે, એમ દેવલે કહેલું છે. એથી જૂની અને મૂળ રીતિ શી હતી, એ સ્પષ્ટ દેખાય છે. હવે આપણે તાત્પર્ય જ્ઞેવાનું એટલું જ કે, યજ્ઞોપવીતનો મૂળનો અર્થ ‘ન્હાતું સાંકડું વસ્ત્ર’ એવા અને એટલો જ હતો પરંતુ પછીથી ધીમે ધીમે સ્મૃતિ કાળમાં તેનો ‘જનોઈ’ અર્થ થયો. હવે એ વસ્ત્ર કિંવા સૂત્રને પરિધાન કરવાની આપણી અને પારસીઓની અભિપ્રાયની પદ્ધતિ ભિન્ન ભિન્ન છે. પારસી લોકો એ વસ્ત્ર અથવા સૂત્રને આપણા પ્રજાપતિ પ્રમાણે જ કમરની આસપાસ વીંટાળે છે; અને આપણે તેને ડાળા ખસાની ઉપર

* “અત્ર પ્રતીપમાન નિર્વૃત્તાદિકં વાસોવિષયમ્ । ન ત્રિસ્ત્રસૂત્રવિષયમ્ । ‘અગ્નિનં વાસો વા દક્ષિણતઃ ઉપવીય’ इत्यनेन सदृશत्वात् ॥”

એનો અર્થ એવો થાય છે કે, ‘આ સ્થળે નિર્ણીત આદિ શબ્દોનો સંબંધ વસ્ત્ર સાથે છે, ત્રિસ્ત્ર (જનોઈ) સાથે નથી.’ તૈત્તિરીય આરણ્યક ૨. ૧ માંના ‘અગ્નિન’ વસ્ત્રને અથવા તો ‘જનોઈ’ આનન્દે લઇને’ ઇત્યાદિ વચ્ચેનાથી એ સ્પષ્ટ દેખાય છે.

† “તૃતીયસુત્તરીયાર્યં વસ્ત્રાભાવે તદિવ્યતે” ॥

અને જમણી કક્ષાની નીચે ધારણ કરીએ છીએ. પણ એ આપણી પદ્ધતિનો પછીથી પ્રાદુર્ભાવ થયેલો હોય એમ જણાય છે. કારણ કે, 'તૈત્તિરીય સહિતા'માં જનોઈની નિત્યની સ્થિતિ 'નિવીત'જ આપેલી છે, અત્યારે નિવીત એટલે બન્ને હાથોને મોકળા રાખીને ગળામાં સરળ માળા પ્રમાણે રહેલી જનોઈની જમ્યા, એવો જ તેનો અર્થ થયેલો છે. પરંતુ કુમારીલ ભટ્ટે પોતાના 'તંત્રવાર્તિક'માં 'નિવીત'* એટલે કમરની આસપાસ વીંટાળવાનું વસ્ત્ર, એવો પણ અર્થ આપેલો છે. આનંદગિરિ અને ગોવિન્દાનંદે પણ શાંકર ભાષ્યપરની પોતાની ટીકામાં એવો જ અર્થ આપેલો છે. એપરથી બ્રાહ્મણો પણ પોતાના ઉપવીતને પારસી લેકા પ્રમાણે જ કમરની આસપાસ બાંધતા હતા; એટલે કે, જો કાંઈ પણ કરવાનું હોય, તો તેઓ તે વેળાએ જનોઈને કમરે ધારણ કરીને જ કરતા હતા, એમ સ્પષ્ટ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. એથી દ્વિજેનું જનોઈ અને પારસીઓની કરતી એ બન્ને પ્રજાપતિના ઉપવીતની જ પ્રતિકૃતિયો છે, એ પ્રકટ છે. આપણામાં ઓરાચનનાં ઉપકરણોમાંનું એટલું એ ઉપવીત જ રહેલું છે એમ નથી કિન્તુ ઉપનયન વિધિનું કિંચિત્ સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરવાથી મેખલા, દંડ અને ચર્મને પણ આપણે જાળવી રાખ્યાં છે એમ દેખાઈ આવે છે. જે બાળકને જનોઈ આપવાનું હોય છે, તેની કમરની આસપાસ દર્ભની એક મેખલા બાંધવામાં આવે છે, અને તે મેખલાને નાભિ સ્થાનપાસે ત્રણ ગાંઠો મારવાની હોય છે.† એ ગાંઠો એટલે મૃગશીર્ષમાંના ઉપરના ત્રણ તારાઓની પ્રતિમા જ છે. બીજું, તે છોકરાએ હાથમાં પલાશનો એક દંડ ધારણ કરવો પડે છે. નવીન ઉપનયન કરાવતા બાળકને એ ઉપરાંત મૃગાગ્નિની પણ આવશ્યકતા હોય છે. વસ્તુતઃ એ મૃગાગ્નિન પૂર્વે સમસ્ત અંગપર પરિધાન કરવા માટેનું હતું; પરંતુ ધીમે ધીમે તેની ગતિ જનોઈને જ એક ન્હાનો કકડો લગાડવા સૂધી આવી પહોંચી. એવી રીતે બાળકને સજ્જ કરવો એટલે તેને પ્રજાપતિનું સ્વરૂપ આપવું જ છે. બ્રાહ્મણ થવું એટલે આદ્ય બ્રાહ્મણ પ્રજાપતિનું સ્વરૂપ ધારણ કરવું. પ્રજાપતિયે મૃમનું રૂપ ધારણ કર્યું હતું, અને તેની કમરે મેખલા હતી તથા તેના હાથમાં દંડ હતો. એટલા માટે આપણે પણ બ્રાહ્મણ થનાર બાળકને મૃગાગ્નિ, મેખલા અને દંડ આદિ આપ્યાં. બ્રાહ્મણ બુદ્ધ (બાળક) ને એ પ્રમાણે પ્રજાપતિનો એટલે કે ઓરાચનનો ધણો ખરો પોષાક તો મળ્યો છે, પણ ઓરાચનની તક્ષવાર તેની પાસે નથી. એ ઉપરાંત ઓરાચનનું ચામડું સિંહનું છે અને બ્રાહ્મણ બુદ્ધ પાસેનું ચર્મ હરિ-

* = નિવીતં કેચિદ્ગલ્લવેળકાલથ સ્મરન્તિ । કેચિત્પુનઃ પરિકરચંધમ્ તત્ર ગલ્લવેળિવાર્વ-
થો યુદ્ધાદન્યત્ર ન પ્રાપ્નોતિ । પરિકરચંધસ્તુ સર્વ કર્મસ્વવ્યવ્રતાકરત્વાત્પ્રાપ્ત સ્તિ” ॥

† “ મેસલાં ત્રિપાકર્ચ નામિમદેશે પ્રચિત્તયં કુર્યેત્” ॥

ણું છે. આ બેદનું કારણ સમજી શકાય નથી, પરંતુ ધારી શકાય છે કે, ઓરાયન વિશેની એ કલ્પનાઓ કદાચિત્ પછીથી ઉદ્ભવી હશે. સિદ્ધ ચર્મ માટેનું કાષ્ઠક કિંચિત્ કારણ બતાવી શકાય એમ છે. સાયણાચાર્યે મૃગ શબ્દના હરિણ અને સિંહ એવા બન્ને અર્થો આપેના છે એટલે એ બે રાષ્ટ્રોએ એ બે જૂના જૂના અર્થોનો સ્વીકાર કરેલો હોવો જોઈએ. મૃગ શબ્દના સત્ય અર્થ વિશે અઘાપિ સંશય જ છે એકદર રીતે નવીન ઉપનયન સરકારને પામેલા બાહ્ય બહુનો પોષાક, ઓરાયનનો પોષાક અને પારખી લોકોની કસ્ટી એમના ઉપર બતાવેના વિનક્ષણ સામ્યપરથી ઓરાયનનું સ્વરૂપ અને તત્સબધી કથા તે એ ત્રણે લોકોની એટલે કે ગ્રીક, પારસી અને લાગતીય આર્ય જનોની શાટપૂટ થયા પહેલાની જ છે, એમા લેશ માત્ર પણ સંશય નથી.

હવે જ્યારે એ પ્રમાણે એ નક્ષત્રપુર્ણવિશેની પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય કથાઓમા આદ્ય બધું સામ્ય રહેલું છે, જૂના જૂના રાષ્ટ્રોમા તેના સ્વરૂપવિશેની કલ્પનાઓ એક સરખી જ છે, તેમજ એ નક્ષત્રપુર્ણની નીચે અને આગળના તારકાપુર્ણ કૃતિસ્* મેજર અને કૃતિસ્† માયનર એટલે કે, ગ્રીક કવોન્ અને પ્રોકવોન્ તથા આપણા ધેન અને પ્રથન (આગળનો કૃતરો અને પાછળનો કૃતરો) એ જ્યારે નામથી અને પરંપરાથી પણ મૂળના આર્ય જ છે, ત્યારે ઓરાયનનું પોતાનું નામ પણ કોઈ એક પ્રાચીન આર્ય શબ્દનું જ રૂપાન્તર હોવું જોઈએ, એમ માનવામાં શો પ્રત્યવાય છે વારુ? ઓરાયન સર્વથા પ્રાચીન ગ્રીક નામ છે. ઓરાયન, કવોન્, પ્રોકવોન્ અને અર્કટોસ્ એ ચાર શબ્દોમાના કવોન્ અને પ્રોકવોન્ સંસ્કૃત ધેન અને પ્રથનના જ રૂપાન્તરો છે અને અર્કટોસ્ નક્ષત્ર શબ્દનું રૂપાન્તર છે, એમ નિશ્ચિત કરેલું છે એથી, બાકી રહેલા ઓરાયનનું પણ કોઈ એક સંસ્કૃત રૂપાન્તર હોવું જોઈએ, એનું સદાચ અનુમાન થઈ શકે છે. પરંતુ એને નિશ્ચિત કરવાનું કાર્ય કાષ્ઠક કઠિન છે. ગ્રીક ઓરાયન પારખી હતો એટલે એની બરાબરીનો આપણો સ્પર્ધ છે. પરંતુ સ્પર્ધના નામોમાનું કોઈ પણ નામ ઓરાયનના નામ સાથે મળતું નથી તોપણ મૃગશીર્ષ પુર્ણના આગ્રહાયણ નામના મૂળ સ્વરૂપ આગ્રહાયણ શબ્દનું અને ઓરાયનનું પરસ્પર સામ્ય દેખાય છે.

આગ્રહાયણ શબ્દમાના પ્રથમ આ ન બદને ગ્રીક લાપામા ઓ યને અને આયન-ને બદલે ઇમ્યો, યશે પરંતુ ૨ ની પૂર્વના ગ્ નો લોપ કેમ અને કેવી રીતે થયો તે બતાવવું કઠિન છે. શબ્દના આરભમા એવા લોપ થવાના ઉદાહરણો છે પરંતુ બુદ્ધિશાસ્ત્રોના અભિપ્રાય પ્રમાણે ગ્રીક અને સંસ્કૃતના પરસ્પર સમ્યક્તા રાષ્ટ્રોમા

* વ્યાધ † પુનર્વસુના તારા ચાર માનીએ, તે આકાશમા પાસેના બે તારા.

‡ સંસ્કૃત આયનનું ગ્રીકમા લેઓસ રૂપ છે અને બ્રાહ્મણ ક્ષિત્રામ રૂપ છે.

એવો લોપ થતા માટેનું કોઈ ઉદાહરણ નથી બીજી ભાષાઓના સબધમાં એવા ઉદાહરણો અનેક મળી આવે છે અને તે નિયમને જો ગ્રીક અને સસ્કૃતના સબધમાં પણ લાગૂ કરવામાં આવે, તો આગ્રયણ શબ્દમાંથી ઓર-ધર્મ-ઓરાયન શબ્દની સહજ સિદ્ધિ કરી શકાય તેમ છે પરંતુ કદાચિત્ ઓરાયનનું મૂળ નિશ્ચયપૂર્વક આપણા જાણવામાં ન આવે, તો પણ બિન બિન આર્યશબ્દોમાંની દત્તકથાઓના પરસ્પર સાદૃશ્યથી તેનું મૂળ સ્વરૂપ કોઈ પણ પ્રાચીન આર્ય શબ્દમાં જ રહેલું હોવું જોઈએ, એમાં તો કશો પણ સંશય નથી જ અને એ મૂળ યદિ નિશ્ચિત જાણવામાં ન આવી શકે, તો પણ ઉપરના વિવેચનમાં કોઈ પણ પ્રકારનો બાધ આવતો નથી આ ઉપપત્તિનો ધણોખરો આધાર વૈદિક ગ્રંથોમાંના વાક્યોપર જ રહેલો છે અને તેનું એકદર ધોરણ એક વેળાએ વસતસપાત મૃગશીર્ષમાં હતો, એમ બતાવવા માટેનું જ છે, એમ આપણે જોઈ ચૂક્યા છીએ એ ઉપપત્તિને પારસી અને ગ્રીક દત્તકથાઓની સારી પુષ્ટિ મળે છે, તેમ જ જર્મન દત્તકથાઓનો પણ એ ઉપપત્તિથી સારો ખુનાસો થઈ જાય છે પુષ્કળ વૈદિક વાર્તાઓનો એ ઉપપત્તિ પ્રમાણે સમાધાનકારક અર્થ થઈ શકે છે, એ તો પૂર્વે બતાવેલું જ છે એવી જે એ ઉપપત્તિ આટલી વાર્તાઓનો, આટલી આખ્યાયિકાઓનો અને આટલી દત્તકથાઓનો સમાધાનકારક નિર્ણય કરી નાખે છે, તે ઉપપત્તિને સત્ય માનવામાં શી હરકત છે વારુ? પરંતુ એ ઉપપત્તિને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ રૂપ થનારા વેદવચનો પણ બતાવી શકાય એમ છે, અને તેમનું દર્શન કરાવ્યા પછી એ વાર્તાના સબધમાં શકા માટે કશું પણ સ્થાન રહેવાનું નથી અસ્તુ

વેદાગ્ર જ્યોતિષમાંની કૃત્તિકાની સ્થિતિપરથી કાઢેલા અનુમાનોને મેંકસમૂહને સંદોષ બતાવ્યા છે, અને તેનું કારણ એ બતાવ્યું છે કે, એ સ્થિતિવિશે વેદમાં કશો પણ ઉલ્લેખ નથી પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે, વેદકાળમાં જો વસતસપાત મૃગશીર્ષમાં હોય, તો તે કૃત્તિકામાં હોવાના પ્રમાણે વેદમાં કેમ કરીને મળી શકે વારુ? પરંતુ એ વિષયમાં ધ્યાન ન આપીને નિદાન લેક્ટિએ આજ સુધી બીજું જ વાતોપર ફાકટ માથાફટ કરેલી છે જો તેમણે વૈદિક સૂક્તનું યોગ્ય રીતિથી પરીક્ષણ કર્યું હોત, તો આ વાર્તા સહજ તેમના જાણવામાં આવી ગઈ હોત અને એમ થતા 'સવત્સરના અતમા નકુને જ્ઞાન જાગ્રત કરતો હતો' એ વૈદિક ઋચાનો સત્ય અર્થ જાણવામાં તેમને કશી પણ અડચણ પડી ન હોત યમના જ્ઞાનનું સ્થાન અને વૃત્તના વધનું રાગ, એ સ્થાન અને રચના ઋગ્વેદમાંના વર્ણનથી અને "વૃક" એટલે કે જ્ઞાનપુજ, દેવ જ્ઞાનને ટોચે રહેના સમુદાના ઉત્તરી આઝ્યા પડી સૂર્યથી પ્રથમ જિગવા માટે છે " એ વર્ણનથી તે કાગનું સપાતસ્થાન સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે.

સમમ દર્શન.

—૪૪—

ઋણ્યો અને વૃષાકપિ.

૬૬૬ ટકાકાનું કહેવું એમ છે કે, વેદિક ઋષિઓને આશ્રયસ્થ ગાયોની સામાન્ય ગતિ વિશેનું પણ જ્ઞાન હોય, એમ આપણે ધારી શકતા નથી. પરંતુ એ મત બહુ જ સંદિગ્ધ છે. અસારના જેવાં જૂઠાં જૂઠાં વેધયંત્રો તે સમયમાં નહોતાં અને એથી તે સમયના વેધો અત્યારના જેટલા સૂક્ષ્મ નહોતા, એટલે જ જો એ કથનનો અર્થ હોય, તો તો તે અશરે અસર સત્ય છે. પરંતુ વેદિક ઋષિઓ કેવળ સૂર્ય અને ઉપાવિના ખીજ કયાને જાણતા જ નહોતા; અને નક્ષત્ર, માસ, અયન અને વર્ષ આદિના તેમને પરિચય જ નહોતો, એવો જો ઉપર્યુક્ત કથનનો અર્થ હોય, તો એ કથન માટે ઋગ્વેદમાં જરા પણ આધાર નથી. અર્જુની અને અપા એ નક્ષત્રનાં નામો ઋગ્વેદમાં* આવેલાં છે. તેમ જ નક્ષત્રોનો સામાન્ય નિર્દેશ અને ચન્દ્ર તથા સૂર્યની ગતિનું ઋતુપાદકત્વ, એ ડિગ્રીના ઉચ્ચેષો પણ તેમાં છે. દેવયાન અને પિતૃયાન એ નામનાં વર્ષનાં બે અયનો તે વેળાએ પ્રસિદ્ધ હતાં. ચાંદ્ર અને સૌર વર્ષના મેળને જાળવી રાખવા માટે ગણેયા (સ્ત્રીકરેલા) અધિક માસનું પણ ઋગ્વેદ (૧, ૨૫, ૮)માં વર્ણન છે. વરુણે સૂર્યમાટે કહેવો જે વિખીર્ણ માર્ગ-કે જેમાં દ્વાદશ આદિત્યોને રાખેલા છે અને સૂર્ય આદિ જ્યોતિષો જે માર્ગનું કદાપિ અતિક્રમ્ય કરતી નથી-તે કાન્તિવૃત્તનો પટ્ટો જ છે. પ્રોટેમર લૅન્થિમૂના અભિપ્રાય પ્રમાણે તો ઋગ્વેદમાં કાન્તિવૃત્ત અને વિપુલવૃત્તમાંની નતિ એટલે કે કુતિર્યક્ત્વનો પણ ઉલ્લેખ આવેલો છે. વેદકાળમાં સપ્તર્ષિ ઋષિઃ||ના નામથી પ્રસિદ્ધ હતા. ઋગ્વેદમાં આવેલા રત્નભિષક તે યતતારકા નક્ષત્ર જ હોવું જોઈએ, એમ જણાય છે અને એના મંત્રમાં ઋગ્વેદના

* સૂર્યપાવહતુઃ પ્રાગાત્ સવિતાયમકગૃજા । અઘાસુ હન્યન્તે ગાયોર્જુન્યો વૃહ-
હતે ॥ ‘ઋગ્વેદ’ ૧૦-૮૫-૧૩. † “ સોમેનાદિવ્યા કલિતઃ સોમેન શૃષિકો મહા । અયો
નક્ષત્રાણામિયા ઉપસ્યે સોમ કલિતઃ ” ‡ ઋગ્વેદ ૧૦, ૮૫, ૨. § “ પૂર્વપરં ચરતો માન-
ચૈતૌ શિશુઃ કંઠ્યન્તી પરિણતો જલ્ધરમ્ । વિદ્વાન્યન્દો મુવનામિચટ ઋતુંત્વેવેદપત્વાને પુનઃ” ॥
ઋગ્વેદ, ૧૦, ૮૫, ૧૮. § કાન્તિવૃત્ત એટલે પૃથ્વીનો સૂર્યની આસપાસ ફરવાનો માર્ગ; અને પૃથ્વીનું પૂર્વ
પશ્ચિમ મધ્યરૂપે તે વિપુલવૃત્ત તેની સપાટીને તે આસપાસ જે માર્ગ જાય ત્યાં હમી વધારવાથી જે થાય
છે, તે આશરનું વિપુલવૃત્ત. એ વિપુલવૃત્ત અને કાન્તિવૃત્તની વચ્ચે લગભગ ૨૨½ અંશનો કેન્દ્ર
(ખૂણો) છે અને તેને જ ઉપર નતિ નામ આપવામાં આવ્યું છે.

। “ સપ્તર્ષિનુ હ સ્મ વૈ પુરણાં (પુરાજ્ઞા) રત્નાચરણે ” ॥ ય. બ્ર. ૨, ૧, ૨, ૪.

પંચમ મંડળમાંનું ચાળીસમું સૂક્ત તો બહુ જ મહત્વનું છે. એ સૂક્તમાં સૂર્યના એક ખત્રાસ ગ્રહણનું વર્ણન છે. એ સૂક્તની એક ઋચામાં અત્રિએ “સૂર્યને તુરીય ગ્રહરૂપે જાણ્યો,” એમ કહેલું* છે; અને તેનો ‘અત્રિએ તુરીય નામના વેદધંત્રવડે ગ્રસ્ત સૂર્યનો વેદ લીધો’ એવો જ અર્થ કરવો જોઈએ. એ પદ્ધતિથી ઉપર્યુક્ત સૂક્તનો ખેંચતાણ કયાંવિના સરળ અર્થ લાગી જાય છે. એવિશે કેટલાકોનું કહેવું એમ છે કે, વૈદિક ઋષિઓને કદાચિત જ્યોતિષનું એટલું બધું જ્ઞાન હોય, તોપણ તેમને ગ્રહોનું જ્ઞાન તો નહોતું જ. પરંતુ એ કથનમાં પણ કશું તથ્ય નથી. તેઓ નક્ષત્રોને જોવાના વ્યવસાયમાં નિમગ્ન થયા હોય અને શુરુ તથા શુક સમાન સર્વ નક્ષત્રો કરતાં વિશેષ તેજસ્વીજ ગોલ તેમને ન દેખાય, એ કેવળ અશક્ય જ નહિ, કિન્તુ અસંભવનીય પણ છે. શુકનું કેટલાક દિવસ પૂર્વદિશામાં દૃષ્ટિગોચર થવું, ત્યારપછી કેટલેક દિવસે પશ્ચિમમાં દેખાવું અને તેનું કેટલાક નિયમિત અંશપર્યંત જ ઉપર ચઢવું, એ બનાવોમાં કેવળ ઉપર ટપકેથી જોનારનું પણ ધ્યાન દોરાય એમ છે, તોપછી વેદકાલીન ઋષિઓનું ધ્યાન ન દોરાય, એ બની જ કેમ શકે વારુ? પરંતુ આ વિષયમાં કેવળ અનુમાનપર જ આધાર રાખીને યેસી રહેવાની કશી પણ આવશ્યકતા નથી. બ્રાહ્મણ કાળમાં ગ્રહો લોકોના જાણવામાં હતા, એમાં તો શંકા નથી જ. ‘તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ’માં ‘બૃહસ્પતિ પ્રથમ તિથ્ય એટલે કે પુષ્ય નક્ષત્ર પાસે ઉપજાયો’ એવું વર્ણન છે; અને અઘાપિ શુરુ પુષ્ય યોગને બહુ જ મંગળકારક માનવામાં આવે છે. હવે ઋગ્વેદના પોતાના સંબંધમાં પણ આપણે જોવાનું છે કે, યજ્ઞમાં જોઈતાં એ પાત્રોને શુક અને મંથિન નામ આપવામાં આવ્યાં છે. ઉપર એક સ્થળે કહ્યા પ્રમાણે એ નામો પાત્રોને આકાશસ્થ ગોલનાં નામોપરથી અપાયલાં હોવાં જોઈએ, એમ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. વાલ્મીકિ સત્ર તે સૂર્યની વાર્ષિક ગતિની પ્રતિમા જ છે; અને એથી યજ્ઞમાંની વસ્તુઓને નક્ષત્ર તથા ગ્રહ આદિનાં નામો આપવામાં આવે, એ સર્વથા સ્વાભાવિક જ છે. ઉપરનાં પાત્રોને શુકનું પાત્ર અને મંથિનનું પાત્ર, એવી રીતે પણ ‘તૈત્તિરીય સંહિતા’માં ઓળખાવેલાં છે. હવે શુક અને મંથિન આદિ શબ્દોનો સૌમરસ અથવા તો ખીજે કોઈ એવો જ અર્થ કરવા માટેનો કાંઈપણ આધાર નથી. એ કારણથી એ નામો ગ્રહોનાં જ છે, એમાં ભેદ માત્ર પણ સંશય નથી. ઋગ્વેદના દશમ મંડળમાં વેનનું એક સૂક્ત છે. વેન શબ્દ

* “ગૂહ્યં સૂર્યં તમસાપવ્રતેન તુરીયેણ ત્રણ્ણર્ણવિદદત્રિ:” ॥ ૫, ૪૦. ૬. (ઋગ્વેદ).

† “બૃહસ્પતિ: પ્રથમં જાયમાન: । તિથ્યં નક્ષત્રમભિર્વમ્ભવ ” ॥ તૈ. બ્રા. ૩, ૧, ૧, ૫.

‡ ઋગ્વેદ સંહિતાના ૪-૫૦-૪માં “બૃહસ્પતિ: પ્રથમં જાયમાનો મહોઽયોતિષ: પરમે ય્યોમન્” ॥ એવું ત. બ્રા. માંના ઉપર્યુક્ત વચન જેનું જ વચન છે.

વેન કિંવા વિન્ (પ્રીતિ કરવી) એ ધાતુમાથી નીકળેલો છે તેના સૂક્તમા “સૂર્યનો પુત્ર” “ઋતના અમ્ર ભાગે” અને “છોળ્યો પ્રમાણે સમુદ્રમાંથી આવે છે” એવાં તેના સમ્બંધના* વાક્યો છે અને એથી વેન નામ વીનસ્ શબ્દનું મૂળ આર્ય રૂપ હોતું જોઈએ, એમ કહી શકાય છે. શુક્ર ગ્રહવાચક લૅટિન વીનમ્ પ્રીતિના દેવતા છે, અને સસ્કૃત વેન શબ્દ પણ પ્રીતિ કરવાના અર્થને દેખાડનારા વેન ધાતુમાથી નીકળેલો છે એ ઉપરાંત યજ્ઞમાં શુક્રપાત્રને હસ્તમા લેતાની સાથે જ એ વેનના સૂક્તનો ઉપયોગ કરવાનો હોય છે એ સંયોગોને ધ્યાનમા લેતા વૈદિક વેન અને લૅટિન વીનમ્ એ બે એકજ હોવા જોઈએ, એમ તરત દેખાઈ આવે છે હવે એ શબ્દોના નિગ એકજ નથી લૅટિન વીનમ્ સ્ત્રી લિંગમાં છે પરંતુ એ લિંગ કિંવા જ્વલિતો બેદ કાષ્ટ એટલો બધો મહત્વનો નથી યૂરોપમા જતાં ચંદ્રનો પણ એવો નિગ વિપર્યય થઈ ગયો છે. વેદકાળમાં શુક્ર સાત હતો, એ વાર્તાને બીજે ગ્રીક ભાષામાના કુપ્રિસ શબ્દનો પણ આધાર છે, કારણ કે, એ શબ્દ પણ શુક્ર ગ્રહવાચકજ છે સ્વર સાંઝ (Phonetics) ના નિયમ પ્રમાણે સસ્કૃત શુક્ર શબ્દનું ગ્રીકરૂપ કુપ્રોસ થશે પણ યૂરોપમા જતાં એ શબ્દનો લિંગવિપર્યય થવાથી કુપ્રોસનું કુપ્રિસ એવું સ્ત્રીનિગદ્ધમક રૂપ થઈ ગયું એવી રીતે એ ગ્રહના લૅટિન અને ગ્રીક ભાષામાંના અનુક્રમે વીનમ્ અને કુપ્રિસ નામોની પરંપરાનો સમ્બંધ વૈદિક વેન અને શુક્ર શબ્દ સાથે મેળવી શકાય છે એથી એમ દેખાય છે કે, એ ત્રણે દેશના ત્રણ પ્રકારના લોકો ભ્વારે એકજ હતા, તે વેળાએ જ શુક્રનો શોધ થયો હતો અને તેનું નામકરણ પણ થઈ ગયું હતું.

એ ઉપરાંત વિવેચનમાની કેટલીક વાર્તા કદાચિત્ સસમાત્મક હોય, તો પણ એથી વૈદિક ઋણ્યો જ્યોતિષમાની સ્થૂન વાર્તાઓને તો અવરસ જાણ્યતા હતા, એટલું તો નિદાન સ્પષ્ટ થાય છે જ ચંદ્ર અને સૂર્યની વાર્ષિક ગતિથી થનારા ઠાનવિભાગોને તેમણે નિશ્ચિત કર્યા હતા, સૌરવર્ષનું પ્રમાણ પણ તેમણે નિશ્ચિત કર્યું હતું, અને ચંદ્ર વર્ષનો તેની સાથે મેળ મેળવ્યો હતો. નક્ષત્રોના ઉદય અને અસ્તનું તેમણે યોગ્ય નિરીક્ષણ કર્યું હતું અને તેમના જાણનામા આવી ગેના ચંદ્ર અને સૂર્ય આદિ ગ્રહો આકાશમાના એ-ઋત નામક વિશિષ્ટ પટ્ટાનું કદાપિ અનિક્રમણ કરતા નથી, એ તત્ત્વને

* “સૂર્યસ્ય શિશુમ્” (૧૦,૧૨૩,૧), “ઋતસ્ય સાનો” (૧૦,૧૨૩,૧), “સમુદ્રાદ્-મિમુદિયર્વિ વેન” (૧૦,૧૨૩,૨),

† એ પટ્ટો તે રાશિચક્ર (Zodiac) ન કાન્નિટતની જન્મે બાન્ધના આડ આડ અટા જેટલો ભાગ એમા આવે છે ચંદ્ર, સૂર્ય અને બીજા ગ્રહો નિત્ય એમા જ ફરે છે અને એની બહાર કદાપિ જતા નથી. અશ્વિની આદિ સર્વ નક્ષત્રો પણ એ પટ્ટામા જ રહેલા છે અર્થાત્ એ પટ્ટો તે નક્ષત્ર અને ગ્રહોના ભ્રમણની એક મર્યાદા જ છે.

ઉત્તરાયણનો આરંભ ફાલ્ગુની પૌર્ણિમાને દિવસે આવે છે અને મૃગશીર્ષ નક્ષત્રમાળાનો આરંભ થાય છે. ‘એવી રીતે’ ‘તૈત્તિરીય સંહિતા’ અને ‘બ્રાહ્મણ’ માંના વચનનો નિર્ણય થઈ જાય છે. વસંતસંપાત મૃગમાં હતો, એ દર્શાવવા માટેનું ઋગ્વેદમાંનું એ સ્પષ્ટ વાક્ય છે.

ખીજે પણ એવો જ એક સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. પરંતુ તે જે સૂક્તમાં છે, તેનો અર્થ આજસુધી સારી રીતે કોઈના સમજવામાં આવ્યો જ નથી. એ સૂક્ત તે ઋગ્વેદના દશમ મંડળ (૧૦,૮૬)માંનું વૃષાકપિનું સૂક્ત છે. વૃષાકપિ એટલે કાણ? એવિશે અનેક તર્ક છે. પણ તે સર્વના અભિપ્રાય પ્રમાણે તે સૂર્યનું કોઈ પણ એક સ્વરૂપ છે. પરંતુ હવે એ સ્વરૂપ નિશ્ચિત કયું હોતું જોઈએ, એ આપણે જોવાનું છે. વૃષાકપિ શબ્દ વિષ્ણુ અને શંકર ઉભયનો વાચક છે.* પૂર્વે મૃગશીર્ષના વર્ણનમાં કહેલું જ છે કે, એ ઉભય દેવોની કલ્પના મૃગશીર્ષના અનુક્રમે સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત સમયે ઉદિત થવાથી સૂચિત થનારી ઘટનાના યોગે જ ઉત્પન્ન થયેલી હોવી જોઈએ. એ વાતોને ધ્યાનમાં લેવામાં આવે, તો એ સૂક્તમાંના વૃષાકપિ શબ્દનો, શરત્સંપાતમતિ સૂર્ય, એવો જ અર્થ સ્વીકારવો જોઈએ. એ સૂક્તમાં જેવાર્તા છે, તેનો મથિતાર્થ એવો છે કે;—“વૃષાકપિ મૃગ હોઈને ઇન્દ્રનો મિત્ર છે. પણ તે જ્યાં ઉન્મત્ત થાય છે, ત્યાં યશ બંધ થઈ જાય છે. એ મૃગે ઇન્દ્રાણીની કૃદલીક પ્રિય વસ્તુઓનો નાશ કરી નાખ્યો હતો અને તેથી એ મૃગને એટલો બધો મોઢે ગડાવી દેવા માટે ઇન્દ્રાણી ઇન્દ્રપર કોપાયમાન થઈ હતી. પરંતુ ઇન્દ્ર તે મૃગને શિક્ષા ન કરતાં સહામિ તેની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યો. એથી બહુ જ કોપ કરીને ઇન્દ્રાણી તે મૃગના મસ્તકને છેદી નાખવાને તૈયાર થઈ અને તેણે એક સ્થાનને તેની પાછળ લગાડી દીધો. પરંતુ એટલામાં ઇન્દ્રે વચ્ચે પડીને તેના મનનું સમાધાન કર્યું. પછી તે કહે છે કે:—‘શિક્ષા અર્થાત્ શીર્ષચેદન ઇન્દ્રતા પ્રિય મૃગનું ન થતાં ખીજ જ એક મૃગનું થયું!’ હારપછી વૃષાકપિ પોતાના ગૃહે નીચે (નેદીવચ્ચ:) જવા માટે નીકળ્યો. ત્યારે ઇન્દ્રે તેને આજ્ઞા આપીને યજ્ઞોનો પુનઃ આરંભ થાય, એટલા માટે તેને પુનઃ પોતાને ત્યાં આવવાનું કહ્યું. એ પ્રમાણે જ્યારે વૃષાકપિ પુનઃ ઇન્દ્રના ગૃહમાં ઉપર (ઉદ્વચ:) આવ્યો, ત્યારે તેની સાથે તે પૂર્વેના પ્રમાદી મૃગ નહોતો અને તેથી ત્યાં વૃષાકપિ, ઇન્દ્ર અને ઇન્દ્રાણી એક ખીજને આનંદથી મળ્યાં ભેટ્યાં!” હવે આપણે એ વાર્તામાંના મહત્વના ભાગનો વિચાર કરીએ. વૃષાકપિના યોગે યજ્ઞ બંધ પડે છે, ઇન્દ્રાણીએ તેની પાછળ આનને લગાડી દીધો, તે પોતાને ઘેર એટલે કે નીચે (નેદીવચ્ચ:) ગયો અને પુનઃ ઇન્દ્રને ઘેર એટલે કે ઉપર (ઉદ્વચ:) આવ્યા પછી યજ્ઞનો પુનઃ આરંભ થયો, એ સર્વ એ વાર્તામાં મહત્વની અને ખાસ કરીને બહુવા જેવી ઘટનાઓ છે. વૃષાકપિ શબ્દના, ‘વસંતસંપાત મૃગશીર્ષમાં કોઈને શરત્સંપાતમાં સ્થિત સૂર્ય’ એવા અર્થને સ્વીકારવાથી એ સર્વ ઘટનાઓ સારી રીતે

* “હરો વિષ્ણુવૃષાકપિ:” ॥ इत्यमरः

સમજવામાં આવી જાય છે. પૂર્વે એક સ્થળે કહેલું જ છે કે, પૂર્વે ઉત્તરાયણ એટલે કે દેવયાનનો આરંભ વસંતસંપાતથી અને દક્ષિણાયન એટલે કે પિતૃયાનનો આરંભ શરત્સંપાતથી જ થતો હતો. હવે એ તો સ્પષ્ટ જ છે કે, પિતૃયાનમાં કોઈ પણ દેવકર્મ અને યજ્ઞ થતા નથી. જ્યારે મૃગ નક્ષત્ર સૂર્યાસ્ત સમયે ઊગવા માંડે, એટલે પિતૃયાનનો આરંભ થતો હતો, ત્યારે પછી વૃષાકપિના યોગેયજ્ઞો બંધ પડે, એ યોગ્ય જ છે. તેની પાછળ શ્વાનને લગાડી દેવાની વાર્તાથી તે નક્ષત્રનો પરિચય કરી લેવામાં હવે જરાપણ વિલંબ થાય તેમ નથી. એ શ્વાન તે શ્વાનપુંજ જ છે. હવે એ પછી ખુદી રીતે જ વૃષાકપિ દક્ષિણાયનમાં જવાથી નીચે ગયો અને ત્યારપછી પુનઃ વસંતસંપાતમાં એટલે કે દેવયાનમાં આવવાથી ઉપર એટલે કે ઉત્તર તરફના ઇન્દ્રના ગૃહમાં આવ્યો અને પછીથી અર્થાત્ નૂતન વર્ષનો આરંભ થવાથી યજ્ઞયાગાદિનો પણ આરંભ થાય છે. હવે એ વેળાએ એ નક્ષત્ર સૂર્યોદય સમયે ઊગવા માંડ્યાથી અર્થાત્ દેખાતું બંધ જ પડ્યું એટલે કે, સૂર્યનો ઇન્દ્રના ગૃહમાં એટલે કે ઉદ્ભવનમાં પ્રવેશ થતાં તે પ્રમાદી મૃગને લોપ થયો. એવી રીતે વૃષાકપિરૂપી સૂર્ય તે શરત્સંપાતમાંના સૂર્ય જ છે, એમ માનવાથી એ સૂક્તનો બહુ અંશે સમાધાનકારક અને સરળ અર્થ થઈ જાય છે. હવે એ પરથી એ સૂક્તમાં કેવળ મૃગશીર્ષ અને શ્વાનપુંજનું જ વર્ણન છે, એમ નથી; કિન્તુ સૂર્ય જે વેળાએ વિષુવવૃત્તની દક્ષિણે કિંવા ઉત્તરે ઢળવા માંડે છે, તે સમયની તેની સ્થિતિ પણ એમાં સ્પષ્ટતાથી વર્ણવેલી છે. એ વાર્તા સાથે ઋણુઓની વાર્તાને જોડી દેવામાં આવે, એટલે પછી જે કાળમાં એ કથાઓ રચાઈ હતી, તે કાળને નિશ્ચિત કરવામાં આપણને પ્રમાદરહિત અને સંતોષકારક આધાર કિંવા પુરાવો મળી જાય છે. આ સર્વ ઘટનાઓનો વિચાર કરવાથી ‘તૈત્તિરીય સહિતા’ અને ‘આઠણો’માં આપેલા પ્રાચીન વર્ષારંભ કેવળ કાલ્પનિક નહોતા, કિન્તુ તે પૂર્વથી જ પરંપરાગત આવેલા હતા, એમ ઇચ્છા હોય કે ન હોય તો પણ સ્વીકાર્યા વિના કોઈનો પણ ધ્વંસ થાય તેમ નથી અને નથી જ.

અષ્ટમ દર્શન.

અંત કિંવા નિષ્કર્ષ.

પ્રમાણ ‘તૈત્તિરીય સહિતા’માં કહેલા એ પ્રાચીન વર્ષારંભોમાંના એક વર્ષારંભની પરંપરાને આપણે ઋગ્વેદ પર્યંત પહોંચાડી; અને તત્સંબંધિની કથાઓને પારસી અને ગ્રીક એ બીજા આર્યશાખાઓના પુરાતન ગ્રંથો અને તેમાંની દંતકથાઓનું પણ પૂર્ણ પૃથક્કળ મળે છે, એ પણ આપણે જોઈએ અને જાણીએ.

એક એક રાષ્ટ્રમાંની કથાને વ્યાકિતશઃ સ્વીકારવામાં આવે, તો તે કદાચિત્ નિર્ણાયક ન પણ થાય; પણ તેમની પરસ્પર તુલના કરવાથી જો તે સર્વના આધારે એક જ અનુમાન નીકળતું જોવામાં આવે, તો તો પછી તે સર્વનું એકત્ર ઇળ નિર્ણાયક હોતું જ જોઈએ. ઉપર્યુક્ત ત્રણ રાષ્ટ્રોની પુરાણ કથાઓમાં રહેલા સામ્યને વિદ્વાન્ લોકો ધણા વખતથી જાણી ચૂક્યા છે. પરંતુ તે સર્વ લોકો જે કાળમાં એકત્ર રહેતા હતા, તે કાળનો ઈશો શોધ ન લાગવાથી એ સર્વ કથાઓનું એ વિદ્વાનો એકીકરણ કરી શક્યા નથી. છતાં એરાયન (યુગશીર્ષ) વિષયક વાર્તાઓ અને વિશેષતઃ તેની વસંતસંપાતમાંની સ્થિતિ આદિથી આપણને એનો પત્તો મળી શકે છે અને તેના યોગે અત્યંત પ્રાચીન આર્ય સુધારણાના કાળના અન્નનું સમાધાનકારક રીતિથી નિરાકારણ થઈ જાય છે. એરાયન કાણુ અને ક્યાંનો, એ હવે આપણે જાણી ચૂક્યા છીએ. હવે ઇન્દ્રનું ઇતને કિંવા નમુચિને મારવા માટેનું ફેનાતમક શસ્ત્ર એટલે શું ચિન્વત્ સેતુપર રાખવામાં આવેલો ચાર આંખોવાળો શ્વાન કાણુ અથવા તો ઋણને સંવત્સરના અંતમાં શ્વાને જગૃત કર્યાં એનો અર્થ શો, એ વિષયો વિશે પણ વિશેષ તર્ક નિતર્ક કિંવા ઊઠાપોઠ કરવાનું કાંઈ અગોચર રહ્યું નથી.

આટલા બધા વિષયો સારી રીતે સમજવામાં આવી ગયા પછી એ વિષયમાં ન્યોતિઃ શસ્ત્ર વિષયક કાંઈક લેશ માત્ર પણ અવશિષ્ટ રહેતું નથી. નક્ષત્રાદિના સ્થાન પર્યાયના આધારે જ આપણે કાળની ગણના કરીએ છીએ. પણ આ કાળમાપન કાષ્ટકમાં સંપાતના પ્રદક્ષિણા કાળ કરતાં કાંઈ મોટું પરિણામ હોય, એમ અઘાંપ જાણવામાં આવ્યું નથી. એટલા માટે જો આપણાં પ્રાચીન કાલીન નક્ષત્રોનાં સ્થાનો એકવાર નિશ્ચયપૂર્વક જાણવામાં આવી જાય, એટલે પછી તે કાળના માનને નિશ્ચિત કરવા માટેનું એ એક ઉત્તમ સાધન થાય, એ સ્પષ્ટ જ છે.

આપણા સદ્ગભાગ્ય યોગે ઋગ્વેદમાં એવા પ્રકારના ઉલ્લેખો છે અને તે ગ્રીક, પારસી તથા ભારતીય આર્યજનો જે વેળાએ એકત્ર વસતા હતા તે વેળાના છે, એ આપણે પ્રથમથી જ જાણી ચૂક્યા છીએ. એટલા માટે, આપણે એનું ગ્રીક અને પારસી કથાઓના સાહાય્યવડે સ્પષ્ટીકરણ કરી શકીશું. ક્રિસ્તુની પૂર્ણમાસ એક સમયમાં વર્ષને આરંભ હતો, એમ પ્રતિપાદન કરનારાં 'તૈત્તિરીય સંહિતા, અને 'બ્રહ્મસુ'માંનાં વચનો પરથી જોતાં જોતાં આપણને યુગશીર્ષનું એક એવું નામ મળી આવ્યું કે, તેના વાસ્તવિક અર્થને સ્વીકાર કરવાથી પ્રાચીન કાળમાં એકવાર વસંતસંપાત તે નક્ષત્રમાં હતો, એમ તેના યોગે પ્રત્યક્ષ દેખાઈ આવે છે અને એથી 'તૈત્તિરીય સંહિતા'ના વચનની સત્યતા પણ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થઈ યકે છે. કારણ કે, ક્રિસ્તુની પૌર્ણિમાને દિવસે જો સૂર્ય દક્ષિણાયનમાં હોય તો પૂર્ણ ચંદ્ર સૂર્યની જરાજરા સહાગ્રિ એટલે કે, ઉત્તર ક્રિસ્તુની

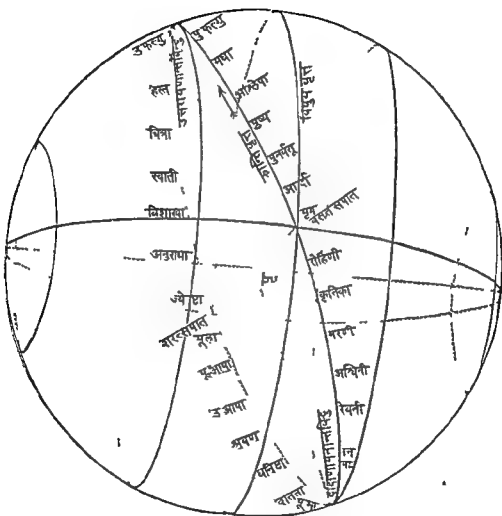
નક્ષત્રમાં હોવો જોઈએ અર્થાત્ ઉત્તરાશ્વિની નક્ષત્રમાં ઉત્તરાયણ મિત્રુ આવ્યો અને વસંતસંપાત મૃગશીર્ષમાં આવ્યો,* એ જ પ્રમાણથી જોતાં દક્ષિણાયન જો માધીય પૌર્ણિમાને દિવસે થાય, તો વસંતસંપાત કૃત્તિકામાં આવે છે; અને જો દક્ષિણાયન પૌષમાં થાય, તો વસંતસંપાત અશ્વિનીમાં આવે છે. એટલે કે, અશ્વિની અને પૌષ, કૃત્તિકા અને માઘ તથા મૃગશીર્ષ અને શ્રાવણ એ અયન ચલનના યોગે બદલતી જનારી વર્ષારંભની પરસ્પર સંબંધ જોડીઓ છે. એ સર્વ વર્ષારંભ આર્યસુધારણાના ભિન્ન ભિન્ન કાળમાં અસ્તિત્વમાં હતો, એમ બતાવનારાં વચનો અને પુરાણ કથાઓ અનેક છે, એ આપણે પૂર્વના વિવેચનમાં જોઈ આવ્યા છીએ.

અહીં સૂધી એ પ્રમાણે આપણે ‘તૈત્તિરીયસંહિતા’માં કહેલા એ પ્રાચીન વર્ષારંભોમાંના એક વર્ષારંભનો વિચાર કર્યો. પરંતુ એની બરાબરીના અને બહુધા તેના તે જ શબ્દોવડે કહેલા બીજા વચનનો અર્થ કેવી રીતે કરવો? એનું, જેવી રીતે એકનો અર્થ કર્યો, તેવી જ રીતે બીજાનો પણ અર્થ કરવો, એ જ ઉત્તર છે. શ્રાવણની પૌર્ણિમાને દિવસે દક્ષિણાયન થાય, તો વસંતસંપાત મૃગશીર્ષમાં આવે છે. તે જ પ્રમાણે જો દક્ષિણાયન ચૈત્રી પૌર્ણિમાને દિવસે થાય, તો વસંતસંપાત પુનર્વસુમાં આવે છે. (આકૃતિ જુઓ.) હવે એ કાળ બહુ જ પ્રાચીન થાય છે—યથા જાય છે. વેદોમાં કેટલીક સંદિગ્ધ વાર્તાઓ કરતાં એવિશેનું વિશેષ કશું પણ પ્રમાણ મળતું નથી અને ગ્રીક તથા પારસી લેખોમાં તો એવી સંદિગ્ધ વાર્તાઓના સુઠાં પણ સર્વથા અભાવ છે.

વસંતસંપાત પુનર્વસુમાં હતો અથવા તો તે નક્ષત્ર નક્ષત્રચક્રમાં કોઈ એક સમયે પ્રથમ મનાતું હતું, એમ સ્પષ્ટતાથી બતાવનારાં વચનો મળી આવતાં નથી; અથવા તદ્વાચક બીજું કોઈ એવું નામ પણ મળી શકતું નથી, કે જેના આધારે આગ્રહાયણમાં મળી આવેલી વાર્તા જેવી વાર્તાનો કોઈ શોધ મળી શકે. તોપણ યજ્ઞગ્રંથોમાં પુનર્વસુની પ્રાચીન સ્થિતિની કાંઈક નિશાનીઓ છે. અદિતિ પુનર્વસુની અધિષ્ઠાત્રી દેવતા છે; અને ‘ઐતરેયબ્રાહ્મણ’ તથા ‘તૈત્તિરીયસંહિતા’માં એમ કહેલું છે કે;—“અદિતિથી સર્વ યજ્ઞોનો આરંભ થવો જોઈએ, અને અદિતિની સમાપ્તિ સાથે જ તેમની સમાપ્તિ થવી જોઈએ, એવો તે (અદિતિ) ને વર મળેલો છે!” યજ્ઞ જ્યારે દેવો પાસેથી આવ્યો ગયો, એટલે તેઓ કોઈ પણ વિધિ કરતા અટકી પડ્યા અને તે ક્યાં ગયો હશે, એ

* આકૃતિ જુઓ.

† “યજ્ઞો વૈ દેવેભ્ય ઉદક્રામત્તે દેવા ન કિંચનાશક્રત્રુવન્કર્તુ ન પ્રાજાનસ્તેઽબ્રુવન્નાદિતિ ત્વયેમં યજ્ઞં પ્રજાનામેતિ સા તથેત્યબ્રવીત્સૌ વૈ ઓ વરં વૃણા ઇતિ।વૃણીન્વેતિ સૈતમેવ વરમટ્ટ્વતિ મત્રપ્રાયણા યજ્ઞાઃ સંતુ મદુદયના ઇતિ તથેતિ”॥ ‘ઐતરેય બ્રાહ્મણ’ ૧-૭.

પણ તેઓ જાણી શક્યા નહિ. એવી અવસ્થામાં અદિતિએ દેવોને સાહાય્ય કરીને યજ્ઞના આરંભ કરાવી આપ્યો;* અને એથી જ તેને ઉપર્યુક્ત વર મળેલો છે. એનો ગૂઢાર્થ એવો છે કે, પૂર્વે જ્યારે ગમે ત્યારે લોકો યજ્ઞ કરતા હતા; પરંતુ ત્યારથી તે અદિતિથી કરવા, એવો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો. એટલે કે, અદિતિ યજ્ઞ કિંવા સંવત્સરની આરંભક યજ્ઞ. ‘વાજસનેયી સંહિતા’માં (૪.૧૯.) અદિતિને ‘ઝમયતઃ શીર્ષા’ એટલે કે, બન્ને બાજુએ શીર્ષ ધરાવનારી’ કહેવામાં આવી છે; અને એ મસ્તકો તે અદિતિથી આરંભાતા અને અદિતિ સાથે સમાપ્ત થતા યજ્ઞના છેડા છે, એવો અર્થ ટીકાકારોએ આપેલો છે.

યાજ્ઞિક પરિભાષામાં વિષ્ણુવાનની પૂર્વેના ચતુર્થ દિવસને અભિજિત દિવસ કહેલો છે અને એનો ઉપરની વાર્તાને આધાર મળે છે. અભિજિત દિવસનું નામ અભિજિત નક્ષત્રપરથી પડેલું હોયું જોઈએ, એમ માનવાથી તે દિવસે સૂર્ય તે નક્ષત્રમાં હતો એમ જાણવામાં આવે છે અને એમ સિદ્ધ થતાં વિષ્ણુના એટલે કે શસ્ત્રસંપાત્ અભિજિત નક્ષત્ર પછી ચાર અંશે આવે છે અને વસંતસંપાત્ અદિતિ એટલે કે, પુનર્વસુમાં હતો, એમ માનવાથી પણ ગણિતવડે અભિજિત નક્ષત્રની એ જ સ્થિતિ સિદ્ધ થાય છે. ‘સૂર્યસિદ્ધાંત’ પ્રમાણે દેવતાથી પુનર્વસુના ૬૩ વિપુવાંશ અને અભિજિતનાં ૨૬૬ વિપુવાંશ અને ૪૦ કળા અથવા ૨૬૭ સુમાર છે. પુનર્વસુમાં વસંતસંપાત્ હતો, એમ માનવાથી શસ્ત્રસંપાતના ૬૩×૧૮૦=૨૭૩૪ વિપુવાંશ થયા એટલે કે, અભિજિત શસ્ત્રસંપાત્ એટલે વિપુવદિનની પાછળ ૨૭૩-૨૬૭=૬ અંશ આવ્યું. હવે વસંતસંપાત્ પુનર્વસુમાં હોય, તો એ વિપુવદિનની નિશાની રાખવા માટે અભિજિત જેટલું બીજું કોઈ પણ નક્ષત્ર શસ્ત્રસંપાતની પાસે—નજીકમાં—નથી. એવી રીતે એ નક્ષત્ર વિપુવાગમન સૂચક હોવાથી જ એનું નામ પૂર્વે નક્ષત્રોની સૂચિમાં પડેલું હોયું જોઈએ; અને જ્યારે અપન ચલનના યોગે તેના એ ઉપયોગનો લોપ થયો, તે વેળાએ તેના તેમાંથી બંહિષ્કાર થયેલો હોવો જોઈએ, એનું અનુમાન પ્રત્યક્ષ કરી શકાય છે. તાત્પર્ય કે, અભિજિત દિનના રંધાનથી અદિતિની ઉપર્યુક્ત કથાને સારો આધાર મળે છે. દ્વાદશશાદિત્ય અદિતિના પુત્ર છે, એનો આદિત્યના વાર્ષિક ક્રમનો અદિતિથી આરંભ થાય છે, એવો જ અર્થ કરવો જોઈએ. તેમ જ તે વસંતસંપાતમાં હોવાથી દેવવાન અને પિતૃવાન એ ઉભયના મધ્યમાં હતી અને તેથી જ ઝડવેદમાં (૧૦-૭૨-૫) તેને

* ગ્રીક પુરાણમાં એને મળતી જ ઓલિમ્પસ વિશેની એક દંતકથા વર્ણવેલી છે. તેમાં એમ જણાવેલું છે કે, “ પોતાની દૃષ્ટિને ખેંચીને એસાયન સૂર્યના ચોધ માટે પૂર્વે દિશાજાણી એક મર્દાદશકની પાછળ ચાલવા લાગ્યો. અને ત્યાં (પૂર્વમાં) ચઢતા સૂર્ય સમક્ષ પોતાના મુખને પ્રક્ષ કરવાથી તે પોતાની ગયેલી દૃષ્ટિને પુનઃ પ્રાપ્ત કરવાને ભાગ્યશાળી થયો.”

જે દેવોની માતા કહેલી છે, તે યોગ્ય જ છે. તેમાંથી આદિત્ય ઉત્પન્ન થયા (નગ્ગવે. ૬, ૧૦-૭૨-૮), એનો પણ સૂર્યના વાર્ષિક ક્રમનો અદિતિથી આરંભ થતો હતો, એવો જ અર્થ છે.

‘તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ’માં નક્ષત્રીય પ્રજાપતિના સ્વરૂપનું વર્ણન કરેલું છે; અને તેમાં ચિત્રા તેનું શિર છે, એમ કહેલું છે.* એ વિશે અનેક વિદ્વાનોના અનેક તર્ક છે, પરંતુ તેમાંનો એક પણ તર્ક સમાધાનકારક નથી. ઈષાદરાયણે પણ બ્રહ્માનું એવું જ સ્વરૂપ કહ્યેલું છે અને તેમાં તે કહે છે કે, તેનું શિર મેષ છે. હવે મેષ પ્રથમ રાશિ હોવાથી તેને શિરનું નામ આપવું જ યોગ્ય છે અને એ જ અનુરોધે ‘તૈત્તિરીય સંહિતા’માંના પ્રજાપતિસ્વરૂપનો અર્થ કરવાથી જે સમયે ચિત્રા પૂર્ણમાસે વર્ષનો આરંભ થતો હતો, તે વેળાએ ચિત્રાનું શિરરૂપ થવું સ્વાભાવિક અને સાહજિક હતું. છતાં એ વિશે નિશ્ચયપૂર્વક કંઈ પણ કહી શકાતું નથી.

એ જ વાર્તાઓને બાદ કરીએ, તો વેદકાલીન આઘ પંચાંગ વિશેની બીજી કંઈ માહિતી મળી શકે, એમ દેખાતું નથી. તો પણ એ વાર્તાઓપરથી અને ચિત્રા પૂર્ણ માસે વર્ષનો આરંભ થતો હતો, એ ‘તૈત્તિરીય સંહિતા’માંના સ્પષ્ટ વચનથી પૂર્વે વસંત-સંપાત પુનર્વસુમાં હતો. તે સમયે વર્ષારંભ કરનાર પંચાંગનું અસ્તિત્વ હતું, એ નિઃસંશય સિદ્ધ થાય છે.

અહીં સૂધી આપણે એકંદર ત્રણ પ્રકારના પ્રાચીન પંચાંગોનો વિચાર કર્યો. હવે તેમાંના સર્વથી પ્રથમ પંચાંગના કાળને આપણે અદિતિકાળ કિંવા મૃગશીર્ષ પૂર્વ-કાળ કહીશું. એની મર્યાદા અનુમાનથી ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦૦ થી ૪૦૦૦ પર્યંતની થવા જાય છે. એ કાળમાં પૂર્ણ ઋત્યા ઇત્યાદિની ઉત્પત્તિ થયેલી હોય, એમ જણાતું નથી. અર્ધગદ્યમય અને અર્ધપદ્યમય વાક્યોમાં દેવોનાં નામો, તેમની વિશેષ સંગ્રામો અને તેમનાં પરાક્રમો આદિ અથિત કરેલાં હોવાં જોઈએ. એ કાળવિશેનું કંઈ પણ સ્મારક ગ્રીક અને પારસી લોકોમાં અવશિષ્ટ રહેલું નથી; અને તેનું કારણ એ જ હોવું જોઈએ કે, એ લોકો જ્યારે પોતાના આદિનિવાસ સ્થાનને છોડીને નીકળી ગયા, ત્યારે તેમણે તે સમયમાં ચાલતા પંચાંગને માત્ર પોતાની સાથે લીધેલાં હોવાં જોઈએ.

* “યો વે નક્ષત્રીયં પ્રજાપતિં વેદ । ઝમયોરેનં લોકયોર્વિદુઃ । હસ્ત એવાસ્યહસ્તઃ ।

ચિત્રાશિરઃ નિષ્ઠયા હૃદયમ્ । ઝરુ વિચાસે । પ્રતિષ્ઠાનૂરાધાઃ । એષ વૈ નક્ષત્રીયઃ પ્રજાપતિઃ”

† “મેષઃ શિરોમ વદનં વૃષભો વિષ્ણુર્વિદ્યો મવેન્નૃમિયુનં હૃદયં કુલીરઃ । સિદ્ધસ્તપોદરમયો યુવતિઃકટિથ ચસ્તિ સ્તુલાચ્ચદય મેહનમટ્મઃ સ્યાત્ ॥ ધન્વી ચાસ્યોહ્યુગં મકરો જાનુદ્રવ્યં ભવતિ । જંષાદિતયં કુંભઃ પાદૌ મત્સ્યદ્વયં ચેતિ ॥”

પરંતુ ભારતીય આયોગે પોતાની પરંપરાગત વાર્તાઓ કિંવા કથાઓને ચિન્તા અને શ્રદ્ધાપૂર્વક ચલન કરીને અઘાપિ જાળવી રાખી છે.

હવે દ્વિતીય જે મૃગશીર્ષકાળ, તેની મર્યાદા સ્થૂલ પરિમાણથી ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦૦ થી ૨૫૦૦ પર્યન્તથી છે. એ કાળ તે વસંતસંપાત આદર્શ નક્ષત્રમાંથી કૃતિકામાં આવતા સૂધીનો કાળ છે. એ કાળ સર્વ કરતાં વિશેષ મહત્વનો છે; કારણ કે, એ વેળાએ ઋગ્વેદનાં ધણાંક સૂક્તો નિર્માણ થયાં હતાં અને કેટલીક કથાઓ પણ રચાઈ હતી. એ કાળના ઉત્તર ભાગમાં ગ્રીક અને ભારતીય આયોગ એક બીજાથી વિભક્ત થયા અને તેથી તેમનામાં તેમ જ ઋગ્વેદમાં પણ કૃત્તિકા કાળ વિશેનાં કર્શાં પણ પ્રમાણો મળી શકતાં નથી. એ કાળ તે વિશેષતઃ સૂક્તરચનાનો કાળ હતો.

તૃતીય કૃત્તિકાકાળ છે અને તેની મર્યાદા ઇ. સ. પૂર્વે ૨૫૦૦ થી ૧૪૦૦ વર્ષ પર્યન્તની થવા જાય છે; એટલે કે, જ્યારે વસંતસંપાત કૃત્તિકામાં હતો, ત્યારથી વર્ગાંજ ન્યૈતિય કાળ પર્યન્તનો કાળ. 'તૈત્તિરીય સંહિતા' અને કેટલાક 'બ્રાહ્મણો'ના સમય એ જ છે. એ સમયે 'ઋગ્વેદ સંહિતા' પુરાતન થયેલી હતી; અને તેનો અર્થ પણ ખરાબર લેકોની સમજમાં આવતો બંધ થયો હતો. ઋક્સૂકનો અને તેમાંની કથાઓના સત્ય અર્થના સંબંધમાં એ કાળના ભ્રષ્ટવાદીઓમાં થયેલ તર્ક વિતર્ક આશ્ચર્યક હતો. નમુચિના મરણના સંબંધમાં ઈન્દ્ર અને નમુચિ વચ્ચે થયેલા કરાર, તે એવા જ એક તર્કનું ઉદાહરણ છે. એ જ કાળમાં 'સંહિતા'ને વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું હતું અને અતિ પ્રાચીન સૂક્તો તથા યજુર્વાક્યોના અર્થોને નિશ્ચિત કરવાનો પ્રયત્ન થયો હતો. એ જ કાળમાં ભારતીય લોક અને ચીની લોકોના વ્યવહારનો આરંભ થયો હતો અને ચીની લોકોએ ભારતીય લોકો પાસેથી તેમની નક્ષત્રપદ્ધતિ લઈ લીધી હતી.

પ્રાચીન સંસ્કૃત વાર્તાઓના ચતુર્થ કાળ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦ થી ૫૦૦ સૂધીનો છે, અને એને જ છુદ્ધ પૂર્વકાળના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. સૂત્રો અને ઋષ્યશૈલ્ય એ કાળમાં જ નિર્માણ થયાં હતાં.

હવે જે એ કાળો આપવામાં આવ્યા છે, તે સર્વથા નિશ્ચિત તેવા જ છે, એમ કોઈએ પણ સમજવાનું નથી. કારણ કે, જેમ જેમ પાછળ જઈએ તેમ તેમ સો બસો વર્ષો ફેર એ તો જાણે કોઈ જણનામાં જ નહિ, એવી અવસ્થા થતી જાય છે. છતાં સ્થૂલ માનથી એ કાળ યથાર્થ જ છે. એ સર્વમાં સર્વ કરતાં જૂનો જે અદિતિ કાળ છે, તે કાળમાં 'પંચાંગની' આવશ્યકતા ઉત્પન્ન થઈ હતી, અને એથી એ જ આર્ય

* ૧ ન્યૈતિય, ૨ ન્યાય, ૩ મીમાંસા, ૪ નેદાંત, ૫ સાંખ્ય અને ૬ યોગ એ ઋષ્યશૈલ્ય કહેવાય છે.

સુધારણાના આરંભનો કાળ નહોતો, કિન્તુ એથી બહુ કાળ પૂર્વે આર્ય સુધારણાના આરંભ થયેલો હોવો જોઈએ, એ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. દ્વિતીય જે મૃગશીર્ષ કોળ તે ૬૦ સં પૂર્વે ૪૦૦૦ થી ૨૫૦૦ વર્ષ પર્થન્ત આવે છે. એ કાળમાં પારસી, ગ્રીક અને ભારતીય આર્ય જનો એકત્ર વસતા હતા અને તેથી જ એ ત્રણે લોકોના વિભક્ત થવા પૂર્વે પણ વેદોનો કેટલોક ભાગ તૈયાર થયો હતો, એવું સહજ અનુમાન થઈ શકે છે એ અનુમાનને વળી તુલનાત્મક બ્યુટપતિશાસ્ત્રના સારો આધાર પણ મળે છે. પુરાણ કથાઓમાંનાં લગભગ સાઠ નામો ગ્રીક અને સંસ્કૃત ભાષામાં એક સરખાં જ છે, એમ મૅક્સમ્યુરે સપ્રમાણુ બતાવી આપ્યું છે.* હવે જ્યારે બન્ને ભાષામાં એટલા બધા નામો પરસ્પર સમાન છે, તો તે નામના દેવોના કૃત્યોને વર્ણવનારા સૂક્તો તે કાળમાં ન હોય, એમ સંભવતુ જ નથી એ ત્રણ લોકોના વિભક્ત થવા પૂર્વે કવિતા પણ ઉત્પન્ન થવા લાગી હતી અને એ અનુમાન સ્ત્રોતચરણવાચક સંસ્કૃત પદ, અવે-સ્તિક પદ અને ગ્રીક પૌસ આદિ શબ્દોથી સર્વથા સત્ય સિદ્ધ થઈ શકે છે.†

અયનચલનના યોગે વર્ષારંભના એ વાર બદલાયાનો જ્યારે ઉલ્લેખ છે, ત્યારે તે વર્ષારંભની મધ્ય સ્થિતિ વિશેનો તેમ જ ઋતુકાળમાં થયેલા ફેરબદલ-પરિવર્તન વિશેનો ક્યાં કાંઈ પણ ઉલ્લેખ નથી મળતો, એવું સુ કારણ વારુ? તેમ જ તે વેળાએ વૈદિક લોકો અયનગતિને કેમ જાણી શક્યા ન હોતા? એવા પ્રશ્ન પણ કેટલાકો પૂછવાને તૈયાર થશે પરંતુ તેમના મનનું સામ્યાધાન કરવું, એ કાર્ય કાંઈ કઠિન નથી. સંપાતગતિના જ્ઞાનમાટે ગણિત આદિ શાસ્ત્રોની પણ થોડી ધણી પ્રગતિ થવી જોઈએ અને શતાવધિ વર્ષપર્થન્ત વેધો લેવાવા જોઈએ એ અડચણોને ધ્યાનમાં લેતા બીજા સર્વ રાષ્ટ્રોથી પૂર્વે અને વિશેષ સૂક્ષ્મતાથી ભારતીય લોકો અયનગતિને જાણી શક્યા હતા, એમ જ જાણવામાં આવશે ગ્રીક જ્યોત્ષ્ઠિ શાસ્ત્ર હિપાર્કસે એ અયનગતિને પ્રતિવર્ષ આઠામાં આઠી ૩૬ વિકલા માનેલી છે, પણ અત્યારે તે ખરેખરી રીતે ૫૦½ વિકલા છે. ભારતીય જ્યોતિર્વિદોના મત પ્રમાણે તે ૫૪ વિકલા છે અર્થાત્ એપરથી એ અયન-ગતિ ગ્રીકલોકો પાસેથી ભારતીય આર્યોએ લીધેલી નથી, એ સ્પષ્ટ થાય છે એ અયનગતિ ભારતીય આર્યોએ પોતે જ પોતાની પદ્ધતિથી શોધી કાઢેલી હોવી જોઈએ, એમાં લેશ માત્ર પણ શંકા નથી જ.

* ઉદાહરણ તરીકે, સંસ્કૃત ઋણુ અને ગ્રીક Orpheus, સ સરખા અને ગ્રી Eolones, સ વૃત્ર અને ગ્રી Orthros, અને સ વ્યાકર્ષિ ને ગ્રી Erikrapaos આદિ શબ્દોની એક બીજા સાથે સરખામણી કરેલી છે. એના વિશેષ વિસ્તાર માટે જુઓ પ્રો. મૅક્સમ્યુરરક્ટ “Biographies of Words” પૃષ્ઠ ૧૮૮-૧૮૯ † જુઓ. Dr Schrader's Pre-historic Antiquities of Aryan Peoples Part 1, Chap. 11, pp 27, 28 (ડૉ એડરક્ટ “આર્યલોકોની ઇતિહાસપૂર્વ પ્રાચીનતા” નામક ગ્રંથ, પ્રથમ ભાગ, દ્વિતીય પ્રકરણ, પૃષ્ઠ ૨૭ ૨૮)

હવે મૃગથી કૃતિકાપર્યન્ત અને કૃતિકાથી પુનઃ અશ્વિની પર્યન્ત વસંતસંપાત આવે ત્યાં સૂરીની મધ્ય સ્થિતિ વિશેના કરો પત્તો આપણને મળી શકે છે કે કેમ, તે આપણે જોઈએ. સંવત્સર દેવતા જે પ્રભાવિતેનું સ્થાન મૃગપુંગ્મમાં. પણ તે તો પોતાની કન્યાનો એટલે કે રેહિણીનો અભિલાષ કરીને પાછળ અને પાછળ હટવા લાગ્યો અને તેનું એ કૃત્ય અકૃત થયું, એટલા માટે રૂઢે તેને મારી નાખ્યો. એથી વસંતસંપાતના સમયમાં સૂર્ય મૃગમાં ન હોઈને ધીમેધીમે રેહિણી પ્રતિ આવવા લાગ્યો હતો, એ ૨૫૫૮ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. એની પછીની સ્થિતિ એટલે વસંતસંપાત કૃતિકામાં આગ્યો તે. એ વેળાએ ઋતુ બરાબર એક મહિનો પાછળ આવ્યાથી તે લોકોએ વર્ષના આરંભને ક્ષાત્યુનમાંથી કાઢીને માધમાસમાં લાવી મૂક્યો અને નક્ષત્રોના ક્રમનો મૃગને બદલે કૃતિકાથી આરંભ કર્યો.

એ પછીની સ્થિતિ વેદાંત જ્યોતિષમાં વર્ણવેલી છે. તે સમયે ઋતુઓ વળી પથ્થુ એક પક્ષ (જે સપ્તાહ) પાછળ હટવા હતા; અને વસંતસંપાત ભરણીમાં ધમ્ને ઉત્તરાયણ ધનિષ્ઠાના આરંભમાં આવ્યું હતું. એની પછીની સ્થિતિ વસંતસંપાત અશ્વિનીમાં આવ્યો તે સમયની. એ વેળાએ ઋતુઓ વેદાંત જ્યોતિષ કરતાં પથ્થુ એક પક્ષ પાછા હટવા હતા અને તેથી વિશ્વામિત્રે એવા પ્રકારનો પંચાંગમાં યોગ્ય ફેરફાર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. 'મહાભારત'ના *આદિપર્વમાં, વિશ્વામિત્રે પ્રતિષ્ઠિતિ નિર્માણ કરવાનો અને નક્ષત્ર માહાને ધનિષ્ઠાને બદલે શ્રવણથી આરંભવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, એવું વર્ણન છે અને પુનઃ અશ્વમેધ પર્વમાં પણ એ જ કથા વર્ણવાયેલી છે. બીજાં પુરાણોમાં પણ એ કથા આપવામાં આવી છે અને તેમાં વિશ્વામિત્રે એક નવીન આકાશ ઉત્પન્ન કરવાનો વિચાર કર્યો, એમ વર્ણવેલું છે. એનો અર્થ એટલો જ છે કે, વિશ્વામિત્રે નવીન પરિસ્થિતિ પ્રમાણે પંચાંગની સુધારણા કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ તે સિદ્ધ-સફળ ન થયો અને તેથી અર્થાત્ વેદાંત જ્યોતિષમાં કહેલી કૃતિકાથી જ નક્ષત્રોનો આરંભ કરવાની પદ્ધતિ અવિચળ રહી. પણ અતિ હટલાક દિવસ પછી અન્ય પરિવર્તન થતાં અશ્વિનીથી નક્ષત્રોનો આરંભ કરવાની પદ્ધતિનો આરંભ થયો.

એ પ્રમાણે સંપાતવ્યક્ત વિશેના એક સરખા ઉદાહરણ આપણા સંસ્કૃત વાસ્તવ્યમાં મળતા હોવાથી વેદોની પ્રાચીનતા વિશે ગમે તે કાંઈ પણ વર્ડ કરતા બેસવું, એ હવે

* “चक्रपान्त्यं च लोकं वै कुदो नक्षत्रसंपदा ।

प्रतिश्रवण पूर्वाणि नक्षत्राणि चक्षर सः” ॥ म. भा. भा. ५. ७१. ३४.

તેન પ્રમાણે:—

“अहः पूर्वं ततो रात्रिः माघाः शुक्रादयः स्यूताः ।

श्रवणादीनि ऋषाणि ऋतवःशिशिरादयः ॥ म. भा. भा. ५. ४४. २.

યોગ્ય કહેવાય તેમ નથી જ. જે કાળમાં કાશ્યપી પૂર્ણ માસે વર્ષારંભ થતો હતો, તે કાળની સ્મૃતિ ભાદ્રપદમાંના પિતૃપક્ષથી આપણને થઈ શકે છે, એ વિષે પૂર્વે વિવેચન કરેલું જ છે. પૂર્વે આપણે શ્રાવણીનો વિધિ ભાદ્રપદમાં થતો હતો, એમ ‘મનુસ્મૃતિ’ના આધારે દેખાઈ આવે છે. તે સમયે વર્ષાકાળનો પણ એ જ મહિનાથી આરંભ થતો હતો; કારણકે, શ્રાવણીનો વિધિ વર્ષા-કાળના આરંભમાં થવો જોઈએ, એમ ‘આશ્વલાયન ગૃહ્યસૂત્ર’ પરથી દેખાય છે.^૧ પણ પછીથી તે વિધિ શ્રાવણમાં થવા લાગ્યો. કારણકે, સંપાતચલનને લીધે વર્ષાકાળ એક માસ પાછળ ‘હટી ગયો’ અને તે એવી રીતે હટતો હટતો અત્યારે તો ઠીક જ્યેષ્ઠ પર્યન્ત આવી લાગ્યો છે. એ સર્વ ઘટનાઓના આધારે જોતાં ઋતુઓના કાળમાં થયેલાં પરિવર્તનોની પણ કેટલેક અંશે આપણા વાહ્મયમાં નિશાનીઓ મળી આવે છે, એમ કહેવામાં કરી શકાય નથી. તો પણ એ પૂરાવાને, વર્ષારંભમાં થયેલા પરિવર્તનના પૂરાવા જેટલું મહત્ત્વ આપી શકાય તેમ નથી; કારણકે, સ્થાનપરતે ઋતુઓ ભિન્નભિન્ન કાળમાં પણ થાય છે. અસ્તુ.

હવે કેવળ એટલું જ જોવાનું રહ્યું કે, આટલા પ્રમાણોના આધારે નિશ્ચિત કરેલો વેદકાળ પ્રાચીન તથા અર્વાચીન વિદ્વાનોના મતથી અવિરુદ્ધ છે કેંવા નહિ? જર્મન પંડિત વેબરે ભૂગોલ વિષયક અને ઐતિહાસિક પ્રમાણોના આધારે એવું અનુમાન કર્યું છે કે, ભારતીય વાહ્મયના આરંભને પારસી અને ભારતીય લોકો જે સમયે એકત્ર વસતા હતા, તે સમય પર્યન્ત જ લઈ જઈ શકાશે. ‘ઝેન્ડ અવસ્તા’ નામક પારસી લોકોના ધર્મગ્રંથમાં કેટલાક એવા ભાગો છે કે, તેમને સરળતાથી વેદિક સૂત્રોનાં રૂપાંતર તરીકે માની શકાય. એથી વેબરના ઉપર્યુક્ત કથનને સારી પુષ્ટિ મળે છે. ડૉક્ટર હૈના અભિપ્રાય પ્રમાણે, વેબરના કથનને સત્ય સિદ્ધ કરવામાટે વેદગ્રંથોનો કાળ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૪૦૦ વર્ષપર્યન્તનો માન્યો એટલે બસ છે. પરંતુ પારસી લોકો અને બ્રાહ્મણ જનો જ્યારે એકત્ર વસતા હતા, તે સમયમાં વસંતર્ષપાત મૃગશીર્ષમાં હતો, એમ સિદ્ધ

* શ્રાવણીય વિધિના જે ઉપાકર્મ અને હતસર્જન એ બે ભાગો છે, તેમનાં ‘મનુસ્મૃતિ’માં વિકલ્પે કરીને બે કાળ આપેલા છે અને તે આ પ્રમાણે—

શ્રાવણ્યાં પ્રાંષ્ટપયાં વાપ્તુપાકૃત્ય યથાવિધિ ।

યુક્તદર્શદાંસ્યધીયાંત માસાન્વિપ્રોઽર્ધપંચમાન ॥

પુણ્યે તુ હંદસાં કૃત્યોદ્વહિસ્તર્જનં દ્વિજઃ ।

માઘશુક્લત્ય વા પ્રાપ્તે પૂર્વાહ્ને પ્રયમેઽહનિ ॥ મનુ, ૪, ૬૫.

પ્રાંષ્ટપદી એટલે ભાદ્રપદી પોર્ણિમા કાળનો એ વિકલ્પ સાખાના અનુરોધ વડે છે, એમ રીકામરો લખે છે. † ‘આશ્વલાયન ગૃહ્યસૂત્ર’, ૩-૫-૨.

કરી શકાય છે, એ વાર્તા હૈના જાણવામાં નહોતી. પણ હવે એ ધટના જાણવામાં આવેલી હોવાથી વેદકાળને ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦૦ વર્ષ પર્યન્ત પાછળ લઈ જઈએ ત્યાં સુધી તો કોઈ એક પણ સચુક્તિત્ત ખાધાં આવી શકતી નથી. હવે પારસીધર્મ સંસ્થાપક ઓરોઝ્મસ્તર યુરોપમાં થએલા ટ્રોજનન સુદ્ધથી (ઇ. સ. પૂર્વે ૧૮૦૦ વર્ષ) પૂર્વે લગભગ ૬૦૦ વર્ષપર થઈ ગયો છે, એવો લિડિયા દેશના ઝેથસ્ નામક મંથકારનો અભિપ્રાય છે. એ મંથકાર પોતે ઇ. સ. થી ૪૭૦ વર્ષ પૂર્વે થઈ ગયો છે. આપણી ગણના (હિસાબ) પ્રમાણે જોતાં પારસી અને ભારતીય લોકો મૃગશીર્ષ કાલના દ્વિતીય અર્ધમાં એટલે કે ઇ. સ. થી ૩૦૦૦ થી ૨૫૦૦ વર્ષ પૂર્વે એકબીજાથી વિલક્ત થયા હતા. હવે એ ધટનાને ડૉક્ટર હૈના આદિ વિદ્વાનોના મત પ્રમાણે એના કરતાં બહુ જ અગામીન કાળમાં બનેલી માનીએ, તો ઇ. સ. પૂર્વના પાંચમા શતકમાં થઈ ગએલા મંથકારે તે ધટનાને તરતની બનેલી જ બતાવી હોત, એ તો કોઈ પણ કબૂલ કરે એમ છે. પરંતુ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ઝેથસ તેમ કહેતો નથી અને તેથી પારસી તથા ભારતીય લોકો એક બીજાથી વિલક્ત થયા, તે કાળ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૫૦૦ વર્ષથી પણ આગળનો હોવો જોઈએ, એ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થઈ શકે છે. હવે ગ્રીક તત્ત્વવેદના ઍરિસ્ટોટલસ તો (ઍરિસ્ટોટલસનો કાળ ઇ. સ. થી ૩૨૦ વર્ષ પૂર્વનો છે) એથી પણ આગળ વધીને કહે છે કે, ઓરોઝ્મસ્તર પ્લેટોથી ૫૦૦૦ કિંવા ૬૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે થઈ ગયો છે. હવે કદાચિત્ત એ અંકને સર્વથા નિશ્ચિત ન માનીએ, તો પણ એથી ઍરિસ્ટોટલસના સમયમાં ઓરોઝ્મસ્તર બહુ જ પ્રાચીન કાળમાં થઈ ગયો છે એવી લોક માન્યતા હતી, એટલું તો સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. હવે જો ઓરોઝ્મસ્તર એટલો પ્રાચીન હોય, તો પછી વેદો તેના કરતાં પણ વિશેષ પ્રાચીન હોવા જ જોઈએ, એમ માનવામાં શંકાનું સ્થાન જ નથી. ખીજા એક વિચારવા યોગ્ય વાર્તા એ છે કે, ગ્રીસ દેશમાં હોમર કવિએ ‘ઇલિયડ્’ નામક કાવ્યની ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦ વર્ષની લગભગમાં રચના કરી હતી. હવે ‘ઇલિયડ્’ અને વેદિક ગ્રંથોની ભાષા એટલી બધી ભિન્ન છે કે, એ જ (ગ્રીક અને ભારતીય) લોકોની વિલક્તતા થયા પછી બન્નેની ભાષામાં એટલી બધી ભિન્નતા આવતાં સહસ્રાવધિ વર્ષો વીતી ગયેલાં હોવાં જોઈએ. અર્થાત્ ઍરાયન અથવા મૃગશીર્ષની કથાઓ રચાઈ ગયા પછી અને વસતસંપાત કૃતિકામાં આવ્યા પૂર્વે એટલે કે, ઇ. સ. થી ૩૫૦૦ થી ૩૦૦૦ વર્ષની લગભગમાં ગ્રીક લોકો અને ભારતીય આર્ય લોકો એક બીજાથી વિલક્ત થયા હતા, એ કથન સર્વથા સત્ય અને પ્રમાણુ પુરસ્કર છે.

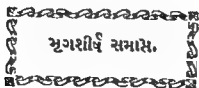
હવે અંતે, આપણા અત્યંત કુશાગ્રબુદ્ધિ અને મહાવિદ્વાન જ્ઞાતિવિદ્ તથા પંડિતોનો જે, વેદો સર્વથા અનાદિ અને તેટલા માટે ઈશ્વરદત્ત છે, એવો અભિપ્રાય છે, તેના આપણે કિંચિદ્ વિચાર કરીશું. શ્રુતિ જેવા પ્રકટ થયેલા ગ્રંથો અનાદિ જ હોવા જોઈએ, એવો કાંઈ નિયમ

નથી. અમુક એક વિવક્ષિત સમયમાં ગ્રંથ પ્રકટ થયો, એમ માનનારા લોકો છે અને એ પ્રમાણે માની શકાય છે, એમ ‘બાઈબલ’ તથા ‘કુરાન’ના ઇતિહાસના અવલોકનથી આપણે જાણી શકીએ છીએ. ‘બાઈબલ’ (નવો કરાર—New Testament) ક્રિષ્ટના સમયમાં એટલે કે, આજથી ૧૯૧૦ વર્ષ પૂર્વે નિર્માણ થયું હતું, એ તો સર્વ જાણે જ છે; તેમ જ ‘કુરાન’ની મહમ્મદ પયગંબરના સમયમાં એટલે કે, આજથી ૧૩૦૦ વર્ષ પૂર્વે ઉત્પત્તિ થઈ હતી, એ પણ કોઈથી અચ્છાત નથી જ. એ બંને ગ્રંથો પ્રકટ થયેલા છે, એમ તે તે ધર્મના લોકો માને છે અને તે ગ્રંથો ઉપર લખેલા દાખમાં પ્રકટ થયા હતા એમ પણ તેઓ માને છે—સ્વીકારે છે. એથી પ્રકટ થયેલા ગ્રંથો અવશ્ય અનાદિ જ હોવા જોઈએ, એવો નિયમ કોઈ સિદ્ધ થતો નથી. વસ્તુસ્થિતિ બ્યારે એવી છે, ત્યારે શ્રુતિગ્રંથો પ્રકટ થયેલા છે, એટલા જ કારણથી તે અનાદિ છે, એમ કહેવું કદાપિ યોગ્ય થઈ શકે નહિ. અર્થાત્ બ્રહ્મવાદી લોકોનો એવો અભિપ્રાય થવાનું અવશ્ય બીજું જ કોઈ પ્રયત્ન કારણ હોતું જોઈએ. એ બ્રહ્મવાદીઓમાંના કેટલાક જન ઇ. સ. થી કેટલાંક શતક પૂર્વે થઈ ગયેલા છે અને તે સમયે વેદો અનાદિ છે, એવી પૂર્વપરંપરાગત કલ્પનાના આધારે જ તેમણે પોતાનું મત નિશ્ચિત કર્યું હતું, એમ ઉપર્યુક્ત વિવેચનથી સિદ્ધ કરેલા વેદકાળપરથી દેખાઈ આવે છે. ખ્રીસ્તી ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે જોતાં જગતની ઉત્પત્તિ ઇ. સ. થી ૪૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે થયેલી છે, એમ દેખાય છે; એટલે કે, ખ્રીસ્તી ગ્રંથકારોની પ્રાચીનતા વિશેની કલ્પનાની મતિ બહુધા એના કરતાં આગળ વધી શકી ન હોતી; અને ૪૦૦૦ વર્ષ પૂર્વના કાળ વિશે તેઓ કોઈ જાણી શકેલા ન હોવાથી મૂળ વિશ્વની ઉત્પત્તિ જ તે સમયે થવાનો સિદ્ધાંત તેમણે ઠાકી બેસાડ્યો. આપણા બ્રહ્મવાદીઓએ પણ લગભગ એવો જ પ્રકાર કરેલો હોય એમ જણાય છે. ઉપર બતાવેલું જ છે કે, વેદકાળનો વિશેષ પ્રમતિ—હીલચાલ—વાળો ભાગ ઇ. સ. થી ૪૦૦૦ વર્ષ પૂર્વનો જ હતો અને કદાચિત્ તે તેથી પણ પૂર્વનો હશે, એમ સિદ્ધ કરવા માટેના પણ આપણી પાસે કેટલાક આધાર છે. હવે વેદોનું સ્વરૂપ અક્ષરશઃ તેનું ને તેનું જ કાયમ ન રહેતાં કાળે કરીને તેમાં કોઈક પરિવર્તન થયું હશે, પણ તેના હેતુનું પરિવર્તન તો થયું નથી જ. અર્થાત્ વેદો એટલા બધા પ્રાચીન કાળમાંથી આવેલા હોવાથી જૈમિનિ, યાજ્ઞિનિ અને પ્રાચીન બ્રહ્મવાદીઓએ તેમને તેઓ જગતના આરંભથી એટલે કે સર્વ સાત ધટનાઓના આરંભ કાળથી જ અસ્તિત્વમાં હોવાનું અનાદિ છે, એમ સિદ્ધ કર્યા હોય, તો એ સ્વાભાવિક જ છે.

એ પ્રમાણે આપણા પ્રાચીન વાડ્મયમાં મળી આવતી વાર્તાઓ અને જ્યોતિર્વિષયક ઉલ્લેખોના પૂર્ણ અનુરોધથી વેદકાળને જોઈ. સ. થી ૪૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે નિશ્ચિત કરીએ, તો વેદકાળના સંબંધમાં ભારતીય અને યુરોપીયન તથા પ્રાચીન અને અર્વાચીન

પંડિતોમાં આવતા વાદ અને મતમતાતર્યોના સર્વથા સમાધાનકારક રીતિથી નિર્ણય કરી શકાય છે. એવી રીતે સર્વ પ્રમેયોના યથાસ્થિત નિર્ણય થતો હોવાથી ઉપર બતાવેલા કાળના યોગે આર્યસુધારણાના અતિ પ્રાચીન કાળની માર્યાદા વર્તમાન જ્ઞાનની સ્થિતિમાં શક્ય હોય, તેટલી યથાર્થતાથી નિશ્ચિત કરી શકાય છે કે નહિ, એ વિશેના નિશ્ચયનું કાર્ય વિદ્વાનોના હસ્તમાં સોંપી દેવું, એ જ વિશેષ યોગ્ય છે.

અહીં એ કાળને નિશ્ચિત કરવાના કાર્યમાં જે સાધનનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, તે સાધન આકાશસ્થ કદાપિ લુપ્ત ન થનારું અને કદાપિ બંધ ન પડનારું સૃષ્ટિનું ઘટિકાયંત્ર છે. એના કરતાં અધિક નિશ્ચયકારક સાધન મળવું સર્વથા અશક્ય છે, એમ કહેવામાં કરોપણુ પ્રત્યવાય આવે તેમ નથી. ઉપરના વિવેચનમાં જે વાર્તાઓને પૂરાવાતરીકે લીધેલી છે, તે સર્વનો આ જગતમાંથી સર્વથા લોપ થઈ જવાનો અનિષ્ટ પ્રસંગ એક બે વાર આવ્યો હતો. ઝીકે લોકોએ જ્યારે ઇન્જિલિયન લોકો પાસેથી ન્યોતિ:શાસ્ત્રની પરિભાષા લઈ લીધી, તે વેળાએ એ સર્વ વાર્તાઓના લોપનો પ્રસંગ આવી પહોંચ્યો હતો; પણ સદ્ભાગ્ય યોગે ઓરાયન આદિ નામો અને તેના સંબંધની વાર્તાઓ, એટલાં સાધનો તે આધાતમાંથી બચી ગયાં. એ પછી તેમનાપર બીજાં પણ એક એવો જ પ્રસંગ આવ્યો હતો. નેલ્સન અને નેપોલિયન મોટાં મોટાં પરાક્રમે કરેલાં હોવાથી તેમના સન્માનાર્થ અને તેમનાં નામોને ચિરસ્થાથી કરવા માટે ઇંગ્લંડ અને જર્મનીમાં એક એવો ઉન્માદ ફેલાયો હતો કે, મૃગશીર્ષપુંજને તેના પૂર્વના જૂના ઓરાયન નામને બદલી નાખીને નેલ્સન અથવા તે નેપોલિયનનું નામ આપવું. પરંતુ ઓરાયનના સદ્ભાગ્ય યોગે એ કુપ્રસંગ પણ ટળી ગયો; અને આજે સાહસપ્રિય તથા દૃઢીપ્યમાન ઓરાયન પોતાના પરિચારક કૃનિસ્—શ્વાન—સહિત નેલ્સન અથવા નેપોલિયનના કાળ કરતાં કેટલા બધા અધિક મહત્ત્વના અને પવિત્ર, આર્ય લોકોના ઇતિહાસમાંના એક પૂર્વકાળનું આપણને રમરણુ કરાવે છે, એવું હવે વિશેષ વિવેચન કરવાની કરી પણ આવશ્યકતા નથી.

મૃગશીર્ષ સમાપ્ત.

વેદો માં

આર્યોના ઉત્તરધ્રુવનિવાસ.

વેદોમાં

આર્યોનો ઉત્તરધ્રુવનિવાસ.

પ્રથમ દર્શન.

ઇતિહાસપૂર્વકાલ.

કૌ ઈ પણ રાષ્ટ્રના ઇતિહાસનું અવલોકન કરવાથી એમ જ આપણા જાણવામાં આવે છે કે, તે વિશેની અમુક એક વિશિષ્ટ કાળ પર્યન્તની માહિતી જ આપણને મળી શકે છે. તેથી આગળ (પૂર્વે) દૃષ્ટિપાત કરીએ, તો કેવળ દંતકથાઓ અને કાલ્પનિક વાર્તાઓનું સામ્રાજ્ય જ વિસ્તરેલું દેખાય છે અને તેથી પણ પૂર્વે દૃષ્ટિસંચાર કરતાં કેવળ અંધકાર અને અંધકાર જ પ્રસરેલો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. જે કાળના યોગે અલ્પસ્વલ્પ પણ વિશ્વસનીય માહિતી મળી શકે છે, તે કાળ ઇતિહાસ-કાળ છે અને તેની પૂર્વેના કાળ ઇતિહાસપૂર્વકાળ છે. એ ઇતિહાસકાળનો સર્વ રાષ્ટ્રોમાં એક જ સમયે આરંભ થયો છે, એમ તો નથી જ. ગ્રીસ દેશના એ કાળની સીમા ૬૦૦ સં. પૂર્વે ૧૦૦૦ વર્ષ પર્યન્તની છે અને ઈજિપ્ત દેશમાંના સમાધિઓ (પિરમિડ્સ) માંથી અને બીજાં સ્મારક ચિન્હોમાંથી હાલમાં જ ઓઢી કાઢેલા લેખોના આધારે ત્યાંના ઇતિહાસકાળ ૬૦૦ સં. પૂર્વે ૫૦૦૦ વર્ષ પર્યન્ત લંબાય એટલો પ્રાચીન છે, એમ દેખાઇ આવે છે. એ કાળ જો કે આટલો બધો પ્રાચીન છે, છતાં ઉપર્યુક્ત ઉભય દેશોના ઇતિહાસ કાળની પૂર્વ પીઠિકા તો દંતકથાઓ અને પૌરાણિક વાર્તાઓ જ છે. આગણીસમાશયતકના મધ્ય સમય પર્યન્ત, ઇતિહાસ પૂર્વકાલીન મનુષ્યજાતિવિષયક જ્ઞાન મેળવવાનું એ દંતકથાઓ વિના બીજું કોઈ પણ સાધન ઉપલબ્ધ નહોતું, અને તેથી એ કથાઓનું જ પદ્ધતિ પુરઃસર અને ઉપપત્તિસહિત વિવેચન કરીને ધણાક વિદ્વાનોએ અતિપ્રાચીન કાળની મનુષ્ય જાતિના ઇતિહાસની કાંઈ માહિતી મળે છે કે નહિ, એ જોવા અને જાણવાના પ્રયત્નો કરેલા છે, પરંતુ નિષ્પક્ષપાતતાથી વિચાર કરનારા સર્વ પંડિતોને એમ જ લાગતું હતું કે, તે કથાઓની મીમાંસા કરવાની પદ્ધતિઓમાંની એક પણ પદ્ધતિ સમાધાનકારક નથી. પરંતુ તુલનાત્મક વ્યુત્પત્તિ શાસ્ત્રના અધ્યયનથી એ પુરાણ-વાર્તા વિષયક પ્રશ્નને

નવીન રીતિથી વિચાર કરવા માટેનું પ્રથમ પ્રોત્સાહન મળ્યું. યુરોપીયન લોકોના ભરતખંડની પ્રાચીન ભાષા અને ધર્મગ્રંથોનું જ્ઞાન થયું અને એથી જાણે એક નવીન જગત જ આવી મળ્યું હોયની, એવો તેમને આભાસ થવા લાગ્યો. એ પછી, સંસ્કૃત અને 'જન્દ એ બે ભાષાઓનો પરસ્પર નિકટ સંબંધ છે અને તેવો જ સંબંધ યુરોપમાંના મુખ્ય મુખ્ય લોકોની ભાષાઓમાં પણ રહેલો છે, એ તત્ત્વ જાણવામાં આવ્યું અને તેના યોગે, જગતના ઇતિહાસના સંબંધમાં સામાન્યતઃ જે મતો પ્રચલિત હતા, તેમાં પૂર્ણ ક્રાન્તિ થઈ ગઈ. યુરોપમાંના પ્રાચીન અને અર્વાચીન મુખ્ય મુખ્ય રાષ્ટ્રોની ભાષા અને ભરતખંડમાંના ક્ષાત્રજ તથા ઝોરાયેસ્તરના અનુયાયી જનોની ભાષામાં નિકટ સામ્ય રહેલું છે, એમ જાણવામાં આવતાં સહજ એવું અનુમાન નીકળ્યું કે, એ સર્વ ભાષાઓ એક જ મૂળ ભાષાની શાખાઓ હોવી જોઈએ; અને એ અનુમાનના આધારે ધીજ વળી એવા તર્કનો ઉદ્ભવ થયો કે, ઉપર્યુક્ત સર્વ રાષ્ટ્રોમાંના લોકોના મૂળ પુરુષો પણ અવશ્ય કોઈ આદિ આર્ય જ હોવા જોઈએ. એવી રીતે વૈદિક ગ્રંથ અને ત્યાર પછીના સંસ્કૃત વાક્ય (સાહિત્ય)ના અધ્યયનથી, પ્રાચીન કાળના મનુષ્યોના ઇતિહાસ અને તેમની સુધારણા વિશેની પાશ્ચાત્ય પંડિતોની કલ્પનામાં ધીમે ધીમે ક્રાન્તિ થતી ગઈ. એ વિશેનું વિશેષ વિવેચન કરવું અહીં કાંઈક અપ્રસરત જ ગણાશે. છતાં એટલું તો આ સ્થળે કહેવું જ જોઈએ કે, આગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં થયેલા શાસ્ત્રીય શોધોના યોગે, ઇતિહાસપૂર્વકાળ કરતાં પણ અતિ પ્રાચીન કાળના મનુષ્યો વિશેની માહિતી મળવાનાં નવીન સાધનો ઉપલબ્ધ થાય, ત્યાં સુધી ઉપર્યુક્ત પ્રશ્નના સંબંધમાં વિચાર અને શોધ કરવાનો ખર્ચા ધનરો તુલનાત્મક ગાથાશાસ્ત્ર અને શબ્દવ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર લોકોએ પોતાની પાસે જ રાખી લીધો છે.

• એ ગાથાશાસ્ત્રોને વેળાએ ઉપર્યુક્ત પ્રશ્નો વિશેનો વિચાર કરતા હતા, તે વેળાએ સર્વ સંમત અભિપ્રાય એવો હતો કે, હિમકાળ પછી જ મનુષ્ય પ્રાણીની ઉત્પત્તિ થયેલી છે; અને એથી પ્રાચીન મનુષ્યોની ભૌતિક અને ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ અત્યારની પરિસ્થિતિ કરતાં વિશેષ ભિન્ન નહોતી, એમજ તેઓ સમજતા હતા. અર્થાત્ સર્વ પ્રાચીન દંતકથાઓ અને પૌરાણિક વાર્તાઓની, લગભગ હાલના જેવા જ જળવાયુની પરિસ્થિતિવાળા દેશમાં તે ઉત્પન્ન અને વૃદ્ધિગત થઈ હતી, એવી પૂર્વ કલ્પના કરીને જ, મીમાંસા કરતાં આવડતી હતી. ઉદાહરણ તરીકે, તેઓ વેદોમાંની પ્રત્યેક વાર્તાના, પર્જન્ય ક્ષિપ્ર ઉપપ્રકાર સાથે તેનો સંબંધ જોડીને જ, અર્થ કરતા હતા. પણ એ અર્થ જાણ્યા બહુ સમય સર્વથા અસ-માધાનકારક જ રહેતો હતો. હિન્દ્રિ એટલે કેવળ પર્જન્ય દેવતા અને વૃત્ત એટલે અવરણનો અથવા તો નિત્ય સર્પાસ્ત પછી આવતા (વિસ્તરના) અંધકારનો દેવ, એમ જ તેઓ માનતા હતા. એ પદ્ધતિનો પ્રથમ આપણા નિરક્તકારોએ સ્વીકાર કર્યો હતો અને

પાશ્ચાત્ય પંડિતોએ એમાં કિચિત્ સુધારણા કરીને અત્યારે પણ એનું જ અવલંબન કરેલું છે; છતાં એના પૂર્વ સ્વરૂપમાં આજે પણ જાણવા નેવું કાંઈ દમ્ય પરિવર્તન થયું હોય, એમ જણાતું નથી.

ગાથાશાસ્ત્રના લોકોએ બીજું વળી એક એવું અનુમાન પણ ઉપજાવી કાઢ્યું છે કે, આર્યોના આદિ નિવાસ મધ્ય એશિયામાંના કાંઈ પણ એક સ્થાનમાં હોવો જોઈએ, અને ભારતીય આર્યો ત્યાંથી નીકળ્યા પછી વૈદિકસૂક્તોની રચના થયેલી હોવાથી તેમાં કેવળ સમશીતોષ્ણ કટિબંધમાં વસનારા લોકો વિશેની કલ્પના જ આવેલી છે. પરંતુ આગણીશમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં થયેલા શાસ્ત્રીય શોધોએ એવાં અનુમાનોને દૂર હાંકી કાઢ્યાં છે. યુરોપમાં રથને રથને જામિમાંથી મળી આવતા સૈંદરો પાપાણ અને કાંસાનાં શસ્ત્રો (હથિયારો) ના સાહાય્યથી, ઇતિહાસકાળ કરતાં પણ બહુ જૂના કાળમાં પ્રવર્તતા લોક, કાંસ્ય અને પાપાણ આદિ યુગો એક પછી એક કેવા ક્રમથી વીત્યા છે, એ પુરાણ વસ્તુશાસ્ત્રજોએ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. પરંતુ આપણા પ્રસ્તુત વિષયને જે કાંઈ વાત અનુકૂળ થઈ પડનારી હોય તે તે ચતુર્થ યુગના અન્તમાં દિમકાળ થઈ જવાની વાર્તાને સિદ્ધ કરી બતાવનારો જે પૂરાવો મળી આવ્યો છે, એ જ મહત્ત્વની વાત છે. એથી, મનુષ્ય પ્રાણી બહુ પ્રાચીન કાળ એટલે કે કેવળ ચતુર્થ યુગમાં જ હતો, એમ નહિ; કિન્તુ તે તૃતીય યુગમાં પણ હતો અને તે વેળાએ આ પૃથ્વીની વાયુ પ્રમાણ આદિની સ્થિતિ અત્યારના કરતાં તેમ જ દિમોત્તર કાળ કરતાં પણ સર્વથા ભિન્ન જ હતી, એમ સિદ્ધ કરી શકાયું છે. નવ પાપાણ યુગ અને પૂર્વ પાપાણ યુગ વચ્ચેના સમયમાં રચાયેલા સ્તરો (થરો) માંથી મળી આવેલા મનુષ્યો અને ઇતર પ્રાણીઓના શરીરાવશેષોના યોગે પણ, તે જે સ્થળે મળી આવ્યા છે, તે સ્થળમાં વસતા પ્રાચીન મનુષ્યો વિશેની કેટલીક વિશેષ વાર્તાઓ જાણવામાં આવી છે. એથી સત્તર જ એમ સ્પષ્ટ કેમકાંઈ આવ્યું કે, ગાથાશાસ્ત્રજોએ યોગ્યતાં પ્રાચીનકાળદર્શક સાધનોના વિશેષ વ્યાપકરીતિથી ઉપયોગ કરીને પુરાણ-કથા અને ઇતકથાઓના વિવેચનના આધારે પૂર્વે નિષ્પન્ન કરેલાં અનુમાનોને, નવીન શાસ્ત્રીય શોધોએ પોતે પ્રસિદ્ધિમાં લાવેલાં પ્રમાણોના સાહાય્યથી કાંઈક પણ પ્રતિબંધ કરેલો હોવો જોઈએ. વ્યુત્પત્તિ શાસ્ત્રજોના શિરપર એ પછી જરાક સંભાળીને જ પોતાનો અભિપ્રાય બાંધવાને ભાર આવી પડ્યો. તેમનામાંના કેટલાકોએ તો ઉપર્યુક્ત નવીન શાસ્ત્રીયશોધોની વાસ્તવિક યોગ્યતાનો સ્વીકાર પણ કર્યો અને પછી એ શોધોના આધારે નીકળતાં અનુમાનો પણ સત્તર જ તેમને માન્ય થઈ પડ્યાં. કેટલાક જર્મન પંડિતો, આર્યલોકોનું આદિ નિવાસસ્થાન મધ્ય એશિયા નથી, એમ સ્પષ્ટ કહેવા લાગ્યા; અને અત્યારે તો હવે તેમનું આદિ નિવાસસ્થાન હજી પણ ક્યાંક વિશેષ ઉત્તર તરફ હોયું જોઈએ, એવો અભિપ્રાય બહુધા સર્વસંમત થઈ ચૂક્યો છે.

હવે એવી રીતે ધ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર અને ગાથાશાસ્ત્રોના નિષ્પન્ન કરેલાં અનુમાનોમાં નવીન શાસ્ત્રીય શોધોના અનુરોધથી જો કે ફેરફાર કરવામાં આવે છે, તો પણ ખીજું એક એટલું જ મહત્ત્વનું કાર્ય અઘાપિ થવાનું જ છે. ઉપર કહેલું જ છે કે, ન્યારથી પાશ્ચાત્ય પંડિતોને વૈદિક ગ્રંથોની માહિતી મળી, ત્યારથી પ્રાચીન કથા પુરાણના અભ્યાસને એક નવીન પ્રોત્સાહન મળ્યું. પરંતુ આર્ય લોકોના ગ્રંથોમાં સર્વાનુમતે અત્યંત પ્રાચીન ગ્રંથ તરીકે સિદ્ધ થયેલા વેદોનો અઘાપિ સારો અર્થ સમજી શકાયો નથી. બ્રાહ્મણ-કાળમાં એટલે કે ઇ. સ. થી કેટલાંક શતક પૂર્વના કાળમાં અંશતઃ એમના અર્થજ્ઞતાને લોપ થયો હતો; અને જો આપણા નિરૂક્તકારો અને વૈધ્યાકરણોએ શ્રમ વેળા ન હોત, તો આજ પર્યન્ત તે સર્વથા અજ્ઞાત જ રહ્યા હોત. ધ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર અને ગાથા-શાસ્ત્રના તુલનાત્મક વિવેચનથી જાણવામાં આવતી વાર્તાઓના આધારથી પાશ્ચાત્ય પંડિતોએ પોતાની હાલની મીમાંસાપદ્ધતિમાં થોડી ઘણી સુધારણા કરી છે ખરી; તો પણ જેમાં સર્વથા પરકીય અને અપરિચિત કલ્પનાઓ તથા વિચારો રહેલા છે, એવાં વાક્યોનો કેવળ ધ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રના બળથી યથાર્થ અર્થ યવો કદાપિ શક્ય નથી. વેદોનો અર્થ કરવામાં એ જ એક મોટામાં મોટી અડચણ રહેલી છે. પર્જન્ય કિંવા ઉપાની કલ્પનાવડે કેટલીક વાર્તાઓના અર્થ કરી શકારો; પરંતુ વેદોમાં કેટલાંક વાક્યો એવાં છે કે, તેમનામાંના શબ્દો સર્વથા સરળ હોવા છતાં કોઈ પણ કલ્પનાના બળથી તેમનો અર્થ માત્ર કરી શકાતો નથી. જ્યાં એવાં વાક્યો આખ્યાં લાં પછી સાપ-છાચાર્ય જેવા ટીકાકારો પણ કેવળ શબ્દના પ્રતિશબ્દ આપે છે અને નહિ તો તેમાંથી પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણેના અર્થને ખેંચી કાઢવા માટે તે શબ્દની ગમે તેવી ખેંચતાણ કરી નાખે છે; અને કેટલાક યૂરોપીયન પંડિતો તો આ વાક્યો જૂલ ભરેલાં છે અથવા તો એમાંના કેટલાક શબ્દોનો લોપ થયેલો છે, એમ પણ કહે છે. એથી કેવળ એક વાર્તા સિદ્ધ-પ્રકટ-થાય છે, અને તે એ કે, કેટલાંક વૈદિક વાક્યોનો અર્થ અભારે બિસ્ફુલ કરી શકાય તેમ નથી અને તેથી તેમનું બાયાન્તર કરવાનું કાર્ય પણ અશક્ય છે. આ સિદ્ધાન્ત સ્વ. પ્રોફેસર એક્સમ્પ્લરને સર્વથા માન્ય હતો તેણે એક સ્થળે લખ્યું છે કે;—“અવેદના બાયાન્તરનું કાર્ય હવે પછીના શતકમાં ઉત્પન્ન થનારા લોકોનું છે; વર્તમાન પંડિતોનું તો એટલું જ કર્તવ્ય છે કે, ચારક આદિ ભારતીય પંડિતો પ્રમાણે કેવળ કડિન વાક્યોનો વિચાર કરીને તેમના કાઠિન્યને બને તેટલા પ્રમાણમાં ન્યૂન કરવું.”

પરંતુ જ્યારે ગત શતકના અંતમાં થયેલા શાસ્ત્રીય શોધોના આધારે અતિ પ્રાચીન મનુષ્યોના ઇતિહાસમાંની કેટલીક વાતો જાણવામાં આવી શકે છે, ત્યારે આર્ય લોકોની પ્રાચીનતમ કલ્પના અને વિચારણાઓના ભંડારરૂપ વેદોમાંની વાર્તાઓના અર્થને સ્પષ્ટ કરવાનું કોઈ નવીન સાધન એના યોગે ઉપલબ્ધ થઈ શકે એમ નથી કે

શું ? જો હિમકાળ પૂર્વે મનુષ્ય પ્રાણી અસ્તિત્વમાં હોય અને હિમપાત (બરફના પડવા) થી પૃથ્વીપર થયેલાં મોટાં મોટાં સ્થિત્યંતરો તેણે જોયાં હોય, તો તો મનુષ્યજાતિની અતિ પ્રાચીન દંતકથા અને કલ્પનાઓમાં તે વાર્તાનો, પછી હવે તે અતિશય ગૂઢ હોય તો પણ થોડો ધણો, ઉલ્લેખ તો મળવો જ જોઈએ. લૅક્ટર પૉર્ન નામક પંડિતે “નંદનવનોપક્ષબિંધ અથવા તો માનવ જાતિનું ઉત્તરધ્રુવપાસેનું આદિસ્થાન” (*Paradise Found or the Cradle of the Human Race at the North Pole*) નામના પોતાના ગ્રંથમાં નવીન શાસ્ત્રીય શોધ અનુસાર પ્રાચીન પરંપરાગ્રામ કથાઓનો અર્થ કરીને એવું અનુમાન નિષ્પન્ન કર્યું છે કે, સર્વ માનવ જાતિનું મૂળ નિવાસસ્થાન ક્યાંક પણ ઉત્તર ધ્રુવપાસેના પ્રદેશમાં જ હોતું જોઈએ. આપણે એટલી બધી વિશાળ દૃષ્ટિથી વિચાર કરવાનો નથી. આપણે તો કેવળ વેદોવિશેનો વિચાર કરીને એમ બતાવી આપવાનું છે કે, આજ પર્વન્ત સર્વથા દુબોધ્ય મનાયલાં કેટલાંક વૈદિક વાક્યોનો નવીન શોધ ગ્રંથોએ અર્થ કરવાથી વૈદિક કાળના લોકોના પૂર્વજોનું આદિ નિવાસસ્થાન ગત હિમકાળની પૂર્વે ક્યાંક પણ ઉત્તર ધ્રુવ પ્રદેશમાં હતું, એવું અનુમાન આપણને અવસ્થ કરવું જ પડે છે. આ વિષયને સિદ્ધ કરી બતાવવા માટે અત્યારે હવે જે વૈદિક વાક્યોનો આધાર લેવાનો છે, તે વાક્યોને પૌસ્ત્ર અને પાશ્વર્ય સર્વ પંડિતોએ દુબોધ્ય માનીને છોડી દીધાં હતાં અથવા તો પ્રત્યેક તેમના પોતાની ઇચ્છામાં આવે તેવા આડાઅવળા અર્થો ઠાકી બેસાડ્યા હતા; આ સર્વ બાબતોને ધ્યાનમાં લેવાથી એ તો સ્પષ્ટ જ દેખાય છે કે, પ્રસ્તુત કાર્ય બહુ જ કઠિન છે. તે વાક્યોના ટીકાકારોએ કરેલા અર્થોને આજ પર્વન્ત સર્વ પંડિતોએ માન્ય કરેલા છે, છતાં તે અર્થો લેશ માત્ર પણ સમાધાનકારક નથી. પણ હવે અત્યારે પુરાણવસ્તુશાસ્ત્ર અને બૃહસ્પતિશાસ્ત્રમાં થયેલા નવીનશોધોના થોડાં તેમના અર્થોને બંધ બેસાડવાનું વધારે સારું સાધન આપણને મળ્યું છે અને એ વાર્તાને હવે પછીના વિવેચનથી આપણે સિદ્ધ કરી શકીશું. એ શોધોના થોડાં ગાથાશાસ્ત્ર અને ઓપ્તિપતિશાસ્ત્રના આધારે કરવામાં આવેલાં અનુમાનો રહ્યાતલ થયાં છે; પરંતુ એથી પણ વિશેષ એમણે જે કાર્ય કર્યું છે તે એ કે, એના થોડાં આપોની ઘણી ખરી પૌરાણિક કથાઓના અર્થ કરવાનું એક નવીન સાધન ઉપલબ્ધ થયું છે. એ સાધનોના ઉપયોગવડે નીકળેલાં અનુમાનોના થોડાં પણ પુનઃ આર્થ લોકોના પ્રાચીન ઇતિહાસપર વિશેષ પ્રકાશ પડતાં પુરાણવસ્તુશાસ્ત્ર અને બૃહસ્પતિશાસ્ત્રે નિષ્પન્ન કરેલાં અત્યારનાં અનુમાનોમાં પુષ્ટિ આપીને કદાચિત્ તેમનામાં પરિવર્તન પણ થઈ જશે.

પરંતુ વૈદિક કાળના લોકોના પૂર્વજો ઉત્તરધ્રુવપ્રદેશમાં વસતા હતા, એમ બતાવનારાં વેદોમાંનાં વાક્યોનું વિવેચન કરવા પૂર્વે પુરાણ વસ્તુ શાસ્ત્ર, બૃહસ્પતિશાસ્ત્ર અને પ્રાણવશેષશાસ્ત્ર ઇલાદિ શાસ્ત્રોમાં થયેલા જે નવીન શોધોના ઉપર ઉલ્લેખો આવેલા

છે, તેમનો અહીં સંક્ષેપમાં સારાંશ આપવાની પ્રથમ આવશ્યકતા છે. કારણ કે, મનુષ્ય પ્રાણી હિમકાળ પૂર્વે અસ્તિત્વમાં નહોતો અને ધ્રુવપ્રદેશો કદાપિ વસતિ યોગ્ય ન હોતા, એવી હજી પણ ધણાક વિદ્વાનોની કલ્પના છે. એટલે એવી કલ્પના ધરાવનારાઓને, આર્ય લોકો ધ્રુવપ્રદેશમાં વસતા હતા, એ કથન પ્રથમ દર્શને જ ખોટું લાગવાનું અને ‘એમ થવું અથવા હોવું સર્વથા અશક્ય છે’ એમ પણ તેઓ કહેવાના. એટલા માટે, ઉત્તરધ્રુવપ્રદેશો એક સમયમાં વસતિ યોગ્ય હતા, એ સપ્રમાણુ બતાવવાને, ભૂસ્તર આદિ શાસ્ત્રોમાંના એ નવીન શોધો શા છે, એ વિશે અહીં કિંચિત્ વિવેચન કરવું આવશ્યકીય છે.

ઇતિહાસપૂર્વકાળના મનુષ્યો પોતાના અસ્તિત્વનાં અનેક ચિન્હો પોતાની પાછળ મૂકી ગયેલા છે. પણ તે ચિન્હો, ઇતિહાસ કાળમાંનાં મોટાં મોટાં સ્મારકચિન્હો, સમાધિસ્તંભો, મીનાર અને શિક્ષાલેખ જેવાં નહિ, કિન્તુ કેવળ સાદાં અને સરળ પ્રકારનાં જ છે. યુરોપમાં અનેક સ્થળે જૂની છાવણીઓ, ગ્રામીન કિલ્લાની ભીતો, સ્મશાનો, દેવાલયો અને જલનિવાસસ્થાન આદિ ગ્રામીન કાળની વસ્તુઓ મળી આવે છે, અને તેમને ખોદતાં પાપાણુ અથવા ધાતુનાં હથેરો હથિયાર મળી આવ્યાં છે ને એમાંનાં કેટલાંક ઉત્તમ સ્વચ્છ કરેલાં અને ઘૂંટેલાં છે તથા કેટલાંક જરાક અસ્વચ્છ અને ઝાઝડ ધાઝડ છે. પુરાણુવસ્તુ શાસ્ત્રોએ તેમનું પરીક્ષણ કરીને, ઈજિપ્ત દેશમાંની ચિત્રલિપિમાંના લેખોપરથી જે અનુમાનો નીકળે છે, તેવાં જ અનુમાનો નિષ્પન્ન કરેલાં છે. એ પાપાણુશસ્ત્ર અને ધાતુશસ્ત્ર આદિની અત્યાર સુધી કાંઈને ખબર ન હોતી, એમ તો નથી જ; પણ શાસ્ત્રપ્રવીણુ લોકોનું ધ્યાન અત્યાર સુધી એ વિષયપ્રતિ આકર્ષાયું નહોતું. એશિયા અને યુરોપ ખંડમાંના કૃષિબલો (ખેડુતો)ને ક્ષેત્ર (ખેતર)ને ખોદતાં એ શસ્ત્રો મળી આવતાં હતાં, એટલે તેમને આકાશમાંથી પડેલાં દેવતાનાં શસ્ત્રો માનીને તેઓ તેમની પૂજા કરતા હતા. પરંતુ એ વસ્તુઓનું સક્ષમ પરીક્ષણ કરીને પુરાણુવસ્તુશાસ્ત્રના પંડિતોએ એમના ત્રણ વર્ગ કરેલા છે. પાપાણુ શસ્ત્રો-એમાં શૂંગ, કાષ્ઠ અને અસ્થિ આદિનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે-પ્રથમ વર્ગમાં આવે છે, કાંસાનાં શસ્ત્રો દ્વિતીય વર્ગમાં અને લોહ (લોહા)નાં શસ્ત્રો તૃતીય વર્ગમાં સમાવિષ્ટ થાય છે. ધાતુના ઉપયોગનું જ્ઞાન યવા પૂર્વે પાપાણુ, કાષ્ઠ કિંવા અસ્થિનાં બનાવેલાં નિર્ધર્ણુ, કોદાળી, બાણુની અણીઓ, ટાંકી અને કટાર આદિ શસ્ત્રો જ વાપરવામાં આવતાં હતાં. પરંતુ લોકોને જેમ જેમ ધાતુઓનું જ્ઞાન થતું ગયું, તેમ તેમ પ્રથમ કાંસાનાં અને પછી લોહનાં શસ્ત્રો ઉપયોગમાં આવવા માંડ્યાથી ધીમે ધીમે પાપાણુનાં શસ્ત્રોનો ઉપયોગ ઓછો થવા લાગ્યો. ઉપર કહેલા ગ્રામીન મનુષ્યોની સુધારણાની ત્રણ ભૂમિકાઓ એકબીજાથી સર્વથા સિદ્ધ જ છે, એમ માત્ર સમજી લેવાનું નથી. એ વિશેષ સર્વથા

કઠિન નિબંધ કરી શકાય તેમ નથી. પાપાણ્યુયુગની અમુક એક સમયમાં સમાપ્તિ થઈ અને ત્યારપછી કાંસ્યયુગનો આરંભ થયો, એમ કહી શકાય તેમ નથી. એ ત્રણુ વિભાગો કેવળ ઉપરટપકેના જ છે. એક સોપાન-એક ભૂમિકામાંથી અન્ય ભૂમિકા-પર્યન્તનું થયેલું સંક્રમણ ધીમે ધીમે અને અનુક્રમથી થયેલું છે. એટલે કે, કાંસાના શસ્ત્રો ઉપયોગમાં આવવા લાગ્યા પછી પણ કેટલાક કાળ પર્યન્ત લોકો પાપાણ્યુનાં શસ્ત્રો વાપરતા હતા; અને ત્યાર પછીના લોહયુગનો પણ એવો જ પ્રકાર થયો હતો. તામ્ર (તાંબું) અને કૃત્રીરને વિશિષ્ટ પ્રમાણથી મિશ્ર કરવામાં આવે, એટલે કાંસુ થાય છે. એથી કાંસ્યયુગ પૂર્વે એક તામ્ર યુગને માનવાની આવશ્યકતા આવી પડે છે, પરંતુ એવા તામ્રયુગો અને વંગયુગો લિખિત હતા, એવી કંઈપના કરવા માટેનો અઘાપિ કોઈ એવો સંપૂર્ણ આધાર મળી આવ્યો નથી. અર્થાત્ કાંસુ બનાવવાની મૂળ યુક્તિ યૂરોપમાં ઉત્પન્ન થયેલી નથી, કિન્તુ યૂરોપીયનો એ યુક્તિ ઇતર દેશના લોકો પાસેથી શીખ્યા હતા અથવા તો ભારતીય યૂરોપીયન આયોજ એ યુક્તિને પોતાની સાથે લઇને ત્યાં ગયા હતા, એવો સંભવ દેખાય છે. એ યુગના સંબંધમાં બીજાં એક ધ્યાનમાં રાખવા જેવો વિષય એ છે કે, એમાંનો કોઇપણ એક યુગ લિખિત લિખિત દેશોમાં એક જ સમયમાં પ્રવર્તતો હતો એમ તો ન હોતું જ. ઉદાહરણાર્થ, યૂરોપમાંના લોકો જે સમયે પાપાણ્યુયુગની સર્વથા પ્રારંભિક ભૂમિકામાં જ હતા, તે સમયે એટલે કે, ઇ. સ. થી લગભગ ૬૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે ઇજિપ્ત દેશના લોકો સુધારણાની એના કરતાં ઉચ્ચ ભૂમિકામાં વિહરતા હતા-એના કરતાં ઉચ્ચ સોપાનપર ચઢ્યા હતા. એ જ પ્રમાણે, જે વેળાએ ગ્રીક લોકો લોહયુગપર્યન્ત ગયા હતા, તે વેળાએ ઇટલીના લોકો હજી કાંસ્ય-યુગમાં જ હતા અને યૂરોપના સર્વથા પશ્ચિમ ભાગમાં તો પાપાણ્યુયુગનું જ સામ્રાજ્ય ચાલતું હતું. એ સર્વ પરિસ્થિતિથી એમ જણાઈ આવે છે કે, કેટલાંક સ્થળોમાં સુધારણાની પ્રગતિ મંદ હતી અને કેટલાંક સ્થાનોમાં વેગવતી હતી અને તેની મંદતા કે વેગવત્તાનો આધાર પ્રત્યેક સ્થાનની પરિસ્થિતિપર જ રહેલો હતો. છતાં સ્થૂલ પ્રમાણુરૂપે જોતાં એ ત્રણુ યુગો અર્થાત્ પાપાણ્યુયુગ, કાંસ્યયુગ અને લોહયુગ ઇતિહાસકાળથી પૂર્વની સુધારણાની ત્રણુ લિખિત ભૂમિકાઓને દર્શાવે છે, એમ કહેવા અથવા માનવામાં કોઇ પણ પ્રકારનો અત્યવાય નથી.

એ યુગોમાંના સર્વથી પુરાતન પાપાણ્યુયુગના વળી પાછા એ વિભાગો કરવામાં આવે છે અને તેમને ‘પૂર્વપાપાણ્યુયુગ’ તથા ‘નવપાપાણ્યુયુગ’ ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. એ બન્નેમાં ભેદ કેવળ એટલો જ છે કે, પ્રથમ એટલે કે પૂર્વ પાપાણ્યુયુગમાં બનાવેલાં હથિયારોબહુજ આબડધાબડ હતાં એટલે કે, તેમને ફેડી ફેડીને તેમને સરાસરી આકારમાં લાવવામાં આવતાં હતાં, પરંતુ નવપાપાણ્યુયુગમાંનાં શસ્ત્રો સારાં મુશોભિત આકારનાં

અને સ્વચ્છ હતાં. પૂર્વપાપાણ્યુગના સંબંધમાં એક અન્ય પણ વિશેષતા છે અને તે એ કે, જે સ્થાનમાંથી તે કાળનાં શસ્ત્રો મળી આવે છે, તે સ્થળને જોતાં જ નવ-પાપાણ્યુગમાંનાં શસ્ત્રો કરતાં તે શસ્ત્રો વધારે જૂનાં છે, એમ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે; તેમ જ વળી એ ઉભય પ્રકારનાં શસ્ત્રો બહુધા એક જ સ્થાનમાંથી મળી આવતાં નથી. એ ઉપર્યુક્ત બે વિભાગોમાં વળી એક ત્રીજો ભેદ એ છે કે, પૂર્વપાપાણ્યુગમાંના મનુષ્યોના અવશેષો સાથે અનેક મોટાં મોટાં સસ્તન પ્રાણીઓના અવશેષો પણ મળી આવે છે અને એ પ્રાણીઓ એટલે કે, મોટા મોટા રીંછો, હાથીઓ અને ગેંડા નવ-પાપાણ્યુગમાંના મનુષ્યોનો અવતાર થવા પૂર્વે જ આ જગતમાંથી નિર્વશ થઈ ગયા હતા. તાત્પર્ય કે, એ સર્વ કારણોથી એ બે વિભાગોને અવસ્ય એક બીજાથી ભિન્ન માનવા જ જોઈએ. વળી બીજી એ વાર્તા પણ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે, પૂર્વપાપાણ્યુગમાં પૃથ્વીપરના જળ અને ભૂમિભાગની ઊંચણી પણ નવપાપાણ્યુગમાંની ઊંચણી કરતાં સર્વથા ભિન્ન હતી; પણ નવપાપાણ્યુગના આરંભથી અત્યાર સુધી ભૂપૃથ્વીની સ્થિતિ અને તેમાંના વાતાવરણની પ્રમાણ સ્થિતિ બહુધા અવિકૃત જ રહેલી છે.

એ ત્રણ યુગોનો ભૂગર્ભમાંના સ્તરોના કાળ સાથે શો સંબંધ છે અને કેવો સંબંધ છે, એને સમજવા માટે ભૂસ્તરશાસ્ત્રમાં તે સ્તરોનું વર્ગીકરણ કેવી રીતે કરેલું છે, એનું આપણે સક્ષિપ્ત અવલોકન કરવું જોઈએ. પુરાણવસ્તુશાસ્ત્ર અને ભૂસ્તર-શાસ્ત્રનો પરસ્પર એવો સંબંધ છે કે, પ્રથમની સીમાની સમાપ્તિ થઈ કે, તત્કાળ ત્યાંથી દ્વિતીય શાસ્ત્રની સીમાનો આરંભ થાય છે. એમાંનું ભૂસ્તર શાસ્ત્ર પૃથ્વીના આયુષ્યક-મમાંના અતિ પ્રાચીન કાળનું વિવેચન કરે છે અને પુરાણવસ્તુશાસ્ત્રનો ભૂપૃથ્વર કિંવા તેના ઉડાણમાંથી મળી આવેલી અવશેષ વસ્તુઓના આધારે પોતાનાં અનુમાનો બાંધે છે, પરંતુ ભૂસ્તરશાસ્ત્રવેત્તાઓ લક્ષ્યાવધિ વર્ષોથી બનેલા પાપાણ્યુ અને મૃત્તિકા (માટી)ના સ્તરો (થરો)નું વર્ગીકરણ કરીને પોતાનાં અનુમાનોને સ્થિર કરે છે. એ પાપાણ્યુના સ્તરોમાં મળી આવતાં પ્રાણીઓના અસ્થિશેષોના તેમના ભિન્ન ભિન્ન પ્રકાર અનુસાર ભૂસ્તરશાસ્ત્રજ્ઞોએ તે સ્તરોના પાંચ વર્ગ કરેલા છે અને તે વર્ગો આ ભૂગોળના આયુષ્ય ક્રમમાંના ભિન્ન ભિન્ન યુગોના દર્શક છે. ઉપર કહેલા પાપાણ્યુયુગ, કાંસ્યયુગ અને લોહયુગ એ ત્રણયુગો જેવી રીતે સર્વથા એક બીજાથી ભિન્ન નથી; તે જ પ્રમાણે એ ભૂસ્તરયુગો પણ સર્વથા એક બીજાથી ભિન્ન તો નથી જ; પરંતુ તેમના જોડેલા પ્રમા-ણમાં જ, એ યુગો પણ એક બીજાથી ભિન્ન છે, એમ, એ યુગોમાંના વિશિષ્ટ પ્રકારના અસ્થિશેષોનું અવલોકન કરવાથી સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે એ ભૂસ્તરયુગોમાંના પ્રત્યેક યુગના બીજા પણ વળી ઉપવિભાગો કરેલા છે. અત્યારે ચાલતા યુગથી તેમનો ક્રમ

યુગનામ.

વિભાગ.

૧ તૃતીયોત્તર કિંવા ચતુર્થ યુગ

૧ હિમોત્તર કાળ (આલુ યુગ). ૨ દ્વિમકાળ.

૨ તૃતીયયુગ અથવા વરાહ કાળ

૨ શૈવાલિકાત્તરકાળ, ૨ શૈવાલિકકાળ, અને
૩ પ્રાકૃ શૈવાલિકકાળ.

૩ દ્વિતીયયુગ અથવા કૂર્મકાળ

૩ કઠિકા કાળ, ૨ પારકાળ, અને ૩ તાલ-
ચીરકાળ.

૪ આદ્ય ચૈતન્યયુગ કિંવા ઓષ-

ધિમત્સ્ય કાળ.

૪ કોપાવૃત્ત ધાન્યવનકાળ, ૨ આંગારિકકાળ,
૩ ત્રિવિદ્ય કિંવા પુરાણરક્ત વાલુ-
કોષલ કાળ, ૪ વિંધ્યોત્તર કાળ,
અને ૫ આગર્વિષ્ય કાળ.

૫ અચૈતન્યયુગ કિંવા જીવ શૂન્ય-

કાળ, ૫ આદિરશ્મિક કાળ.

આથી દેખાઈ આવશે કે, અત્યારે પાષાણના જેટલા સ્તરો જાણીયાં અને જોવામાં આવેલા છે, તે સર્વમાં સર્વથી પુરાતન સ્તર ચૈતન્ય યુગીય છે અને એની પછી યજ્ઞેશ્વર સ્તરો અનુક્રમે આદ્યચૈતન્યયુગીય, દ્વિતીય યુગીય, તૃતીય યુગીય અને અંતિમ ચતુર્થ યુગીય છે.

હવે આપણે તો એમાંના અંતિમ એટલે કે ચતુર્થ યુગનો જ કેવળ વિચાર કરવાનો છે. એ ચતુર્થ યુગના હિમકાળ અને હિમોત્તર કાળ એવા બે ભાગ કરેલા છે. એમાંના પ્રથમ ભાગના અંતમાં અને દ્વિતીયના આરંભમાં અતિશય દિમ (ડાર્ક) ની ઉત્પત્તિ થઈ હતી અને તે હિમે યુરોપ અને અમેરિકા ખંડના ઉત્તર ભાગને બહુધા બાધી નાખ્યો હતો. એના સ્તરની રચના ક્રેટલાક હજાર ફૂટની હતી. ઉપર જે લોહ યુગ આદિ યુગો કહેવામાં આવ્યા છે, તેમાંના લોહ, કાંચ અને નવપાષાણ એ ત્રણ યુગો હિમોત્તરકાળમાંના છે. પરંતુ પૂર્વપાષાણયુગ તો હિમકાળમાં જ થઈ ગયેલો હોવા જોઈએ, એવા ક્રેટલાકો તર્ક કરે છે. છતાં એ પૂર્વપાષાણ યુગમાંના ક્રેટલાક અવશેષો હિમોત્તરકાળમાં પણ મળી આવતા હોવાથી પૂર્વપાષાણયુગમાંના મનુષ્યો બર્ષનું પૂર આવી ગયાપછી પણ ક્રેટલાક કાળ પર્યંત અસ્તિત્વમાં હતા, એમ દેખાય છે. સર્વથા નૂતન થયેલા સૌધાના આધારે, મનુષ્ય પ્રાણીઓની પ્રાચીનતા એ કરેતાં પણ વિશેષ છે, એટલે કે, તૃતીય યુગમાં પણ તેમનું અસ્તિત્વ હતું, એમ પણ હાલ જાણવામાં આવ્યું છે; નિદાન ચતુર્થ યુગમાં તો તેમનું અસ્તિત્વ સદૈવ હતું અને હતું જ, એ વાતને સિદ્ધ કરવામાટેના તો હવે જોઈએ તેટલા વિપુલ પૂરાવા મળી આવ્યા છે.

જે યુગને ઉપર નવપાપાણ્યયુગના નામથી ઓળખાવવામાં આવ્યો છે, તેના આરંભ ક્યારે થયેલો હોવો જોઈએ, એવિશે ભિન્નભિન્ન શાસ્ત્રજ્ઞોના ભિન્નભિન્ન અભિપ્રાય છે; પરંતુ તેમાંથી કાર્ષપણ્ય, એ કાળને ૫૦૦૦ વર્ષ કરતાં વિશેષ પ્રાચીન તો કહેતો નથી જ અને એટલી એ તેમના અભિપ્રાયોમાં રહેલી એકવાક્યતા છે. પરંતુ તે કાળમાં તો ઈર્ષ્મિ અને ખ્રીડિયા દેશમાં સુધારણાના શિખરે પહોંચેલાં સામ્રાજ્યો વિદ્યરતાં હતાં. પૂર્વપાપાણ્યયુગમાં રિપ્દરસર્લે દેશમાંના લોકો ન્હાનાં ન્હાનાં તળાવોમાં ચાંભલાપર ધરો બાંધીને રહેતા હતા. એ તળાવોમાં તે સમયથી એકઠા થઈ રહેલા-સંચિત-ગાળના પ્રમાણથી કાળવિશેષે ઉપર્યુક્ત અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે. ડેન્માર્ક દેશમાં મળી આવતી એક પ્રકારની સંચિત શેવાળ (લીલ) પરથી પણ ત્યાંના પૂર્વપાપાણ્યયુગના આરંભકાળનું સંધિક અનુમાન કરી શકાય છે. હિંમકાલીન હિમના પ્રવાહમાં સપડાયેલાં વૃક્ષો કેટલાક કાળપછી સડી જવાથી તેમનો કાયદા જેવો એક પદાર્થ બની ગયો છે અને તેમાંજ એ શેવાળ મળી આવે છે. એ પૃથક્કૃત વૃક્ષોના સ્તરોમાં ત્રણ પ્રકારનાં વૃક્ષો મળે છે. ઊપરના ભાગમાં ધીમ, મધ્યમાં એક અને નીચેના ભાગમાં દેવદારુ, વાતાવરણમાં થતા જતા ધીમા ધીમા ફેરફારોના પરિણામે જ ઉદ્ભવિતજમાં પણ એ ફેરફારો અચેક્ષા છે, એમ કહેવામાં આવે છે. એ સ્તરોમાંથી મળી આવતાં હથિપારો અને અન્ય અવશિષ્ટોના અવલોકનથી શાસ્ત્રજ્ઞોએ એવું અનુમાન કાઢેલું છે કે, પાપાણ્યયુગ, દેવદારુકાળ અને એકકાળનો થોડોક ભાગ એ સર્વ સમકાલીન હોવા જોઈએ અને કાંસ્યયુગ તથા લોહયુગ અનુક્રમે એક અને ધીમ કાળના સમકાલીન હોવા જોઈએ. ઉપર કહેલા શૈવાલસ્તરોના બનવામાં લગભગ ૧૬૦૦૦ વર્ષ જેટલો સમય લાગી ગયેલો હોવો જોઈએ, એવો સુમાર કાઢવામાં આવ્યો છે; અને એ અનુમાન પ્રમાણે જોવાથી ડેન્માર્ક દેશમાંના નવપાપાણ્યયુગનો આરંભ ઓછામાં ઓછો નિહાન ૧૦૦૦૦ વર્ષ પૂર્વેનો છે, એમ માન્ય કરવું જ પડે છે. પરંતુ આ કેવળ એક અનુમાન જ હોવાથી નવપાપાણ્યયુગનો આરંભ યુરોપમાં ઇ. સ. થી બહુધા ૫૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે થયેલો હોવો જોઈએ, એમ સામાન્યતઃ કહેવામાં કશી અડચણ આવે તેમ નથી.

પરંતુ નવપાપાણ્યયુગને છોડીને જો આપણે પૂર્વપાપાણ્યયુગના વિચારમાં જ પ્રવૃત્ત થઈએ, તો તેના આરંભકાળને નિશ્ચિત કરવાનું કાર્ય બહુ જ કડિન છે, એમ દેખાઈ આવે છે. પૂર્વપાપાણ્યયુગના કાળને નિશ્ચિત કરવો, તે ખરેખર હિમેત્તરકાળના આરંભ કાળને જ નિશ્ચિત કર્યા સમાન છે. હિમ (બર્ફ)ના પૂરનો લોપ થવા પછી થોડા જ સમયમાં યુરોપના પશ્ચિમ ભાગમાં પૂર્વ પાપાણ્યયુગમાંનાં મનુષ્યોએ પ્રવેશ કરેલો હોવો જોઈએ; અને એ યુગમાંનાં મનુષ્યો બર્ફનું પૂર આવ્યા પહેલાં પણ અસ્તિત્વમાં હોવાં જોઈએ, એમ માનવાનાં કેટલાંક યોગ્ય અને સમગ્ર કારણો છે, એવો પ્રખ્યાત

ઇંગ્લિશ બ્રૂસ્ટરશાસ્ત્રવેત્તા પ્રોફેસર ગીફોર્ડે આભિપ્રાય છે. હિમકાળમાં બૂપૃથ અને તેની ઉપરના વાતાવરણની સ્થિતિમાં ઘણા મોટા ફેરફારો થયેલા છે. હવે એ ફેરફારો શા અને તેનાં શાં કારણો છે, એનું વિવેચન હવે પછી કરવામાં આવશે. આ સ્થળે તો આપણે કેવળ હિમોત્તરકાળનો આરંભ ક્યારે થયો, એના જ નિશ્ચય કરવાનો છે. એ વિષયના સંબંધમાં બ્રૂસ્ટરશાસ્ત્રવેત્તાઓમાં બે એકબીજાથી ભિન્ન મતો પ્રચલિત છે. યુરોપીય શાસ્ત્રજ્ઞો કહે છે કે, “હિમકાળનો આરંભ ચતાંની સાથે જ ભૂમિની મોટી ઉચ્ચપાચ્ચ ચતાં તે ક્યાંક ઉંચા હતી ત્યાં ઉંડી ઉતરી ગઈ અને ઉંડી હતી ત્યાં ઉપર ચઢી આવી; અને એવા એ ફેરફારો બહુ જ ધીમા ચતા હોવાથી હિમોત્તરકાળનો આરંભ ૫૦ અથવા તો ૬૦ હજાર વર્ષ કરતાં અર્વાચીન તો હોઈ શકે જ નહિ.” પરંતુ કેટલાક અમેરિકન બ્રૂસ્ટરશાસ્ત્રવેત્તાઓ એવો આભિપ્રાય છે કે, “એ કાળ એના કરતાં બહુ જ અર્વાચીન છે.” બર્ફનું પૂર આવી જવાના સમયથી થયેલી ગિરિકંદરાઓની ક્ષીણતા અને નદીતીરે સંચિત થયેલા ગાળના સંયમમાં જેટલો કાળ લાગવો જોઈએ, તે કાળનો જૂદા જૂદા પ્રકારે હિસાબ કરીને તેમણે ઉપર્યુક્ત અનુમાન કાઢેલું છે. ઉદાહરણાર્થે, અમેરિકામાંની નાયાગારા નદીના ધોધની નીચેના ખાડા હાલમાં દેખાતાં પ્રમાણને જોતાં ૭૦૦૦ વર્ષની અંદર જ પડેલો દોષા જોઈએ, એમ ગિલ્ફર્ડનામક એક અમેરિકન શાસ્ત્રજ્ઞ કહે છે. બીજા પણ અમેરિકન બ્રૂસ્ટરશાસ્ત્રવેત્તાઓ એ અન્ય અનેક સ્થળે મેળવેલા અનુભવના આધારે એવું અનુમાન નિષ્પન્ન કર્યું છે કે, ગત હિમકાળની સમાપ્તિ થયાને કાંઈ આઠ હજાર વર્ષ કરતાં વિશેષ કાળ તો વીત્યો નથી જ. સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાંનાં કેટલાંક તળાવોમાં એકઠા થયેલા ગાળના પ્રમાણથી નવપાપાણ્યુથનો સ્થૂલ રીતિથી કાઢેલો કાળ અને અમેરિકન શાસ્ત્રવેત્તાઓનું ઉપર્યુક્ત અનુમાન એ બન્નેની યથાર્થ એકવાક્યતા થાય છે. પરંતુ યુરોપીય શાસ્ત્રજ્ઞોના મત સાથે એમનો બહુજ વિરોધ દેખાય છે. વર્તમાન માનનું અવલોકન કરતાં એમાંનું કયું અનુમાન સ્પષ્ટ છે, એ નિશ્ચિત કરવું અતિશય કઠિન છે. છતાં એવો એક સંભવ દેખાય છે કે, જેવીરીતે પાપાણ્ય અને કાંસ્ય આદિ યુગો જૂદા જૂદા દેશોમાં જૂદા જૂદા કાળમાં ચર્ચ થયેલા છે, તેજ પ્રમાણે, કેટલાંક સ્થાનિક કારણોને લીધે હિમકાળ પણ ભિન્ન ભિન્ન દેશોમાં ભિન્ન ભિન્ન સમયે જ આરંભાઇને સમાપ્ત થયો હશે. અમેરિકન શાસ્ત્રજ્ઞોના અનુમાનનો ઈજિપ્ત દેશમાંના પ્રાચીન મુન્ધારણાકાળ સાથે જરાપણ મેળ મળતો નથી અને તેથી એ અનુમાન અસાધ્ય છે, એવો પ્રોફેસર ગીફોર્ડે આભિપ્રાય છે. પરંતુ આફ્રીકામાં અઘાપિ હિમકાળનાં કાંઈ પણ ચિન્હો દૃષ્ટિગોચર થતાં ન હોવાથી એ સંકાની મહત્તા એટલી યથ જાય છે અને અમેરિકન શાસ્ત્રવેત્તાઓનું કથન કથાથી પણ વિરુદ્ધ નથી, એમ સિદ્ધ થાય છે.

અમેરિકન શાસ્ત્રોનો અભિપ્રાય સત્ય છે, એમ માનવાનાં બીજાં પણ કેટલાંક કારણો છે. હિમકાળ થઈ જવા વિશેનાં જે કંઈ ચિન્હો મળી આવે છે, તે સર્વ યુરોપ અને અમેરિકાના ઉત્તર ભાગોમાં જ મળી આવે છે; એશિયાના ઉત્તર ભાગ કિંવા ઉત્તર અલારકામાં એ ચિન્હો અઘણાં મળી આવ્યાં નથી. એથી ઉત્તર એશિયામાં પૂર્વે એક સમયમાં ઉત્તમ વાતાવરણ નહોતું જ, એમ તો કહી શકાય તેમ નથી જ. એ વિસ્તૃત પ્રદેશમાં અનેક રચણે ગાળમાં દટાવલા પ્રાચીન કાળના મોટા મોટા હાથી, ગેંડા, વનનંદી અને અન્ય આદિનાં શરીરોના અવશેષો મળી આવે છે; અને એ અવશેષો એટલીજથી સારી સ્થિતિમાં હોય છે કે, એકવાર તો એક હાથીનું ઉપર નીકળી આવેલું શરીર સર્વથા તાજું દેખાતું હોવાથી કૂતરાં તેનું માંસ ખાવા મંડી ગયાં હતાં. એ અને એનાં જ બીજાં કેટલાંક નિર્વિવાદ પ્રમાણોથી એમ જણાય છે કે, સામ્રાજીયમાં એક સમયમાં સારું સુખકારક વાતાવરણ હતું અને તે કાળ ત્યાં મળી આવતાં પ્રાચીન પ્રાણીઓનાં મૃતશરીરોના તાજાપણાને જોતાં બહુ જ જૂનો હશે, એમ તો નથી જ ભાસતું. ઉત્તર આફ્રિકા અને સિરિયાના શુષ્ક પ્રદેશોમાં નદી પ્રવાહના થોડે સંચિત થયેલો ગાળ ત્યાં જાણી આવે છે; અને એથી, યુરોપમાં જ્યારે હિમકાળ ચાલતો હતો, તે વેળાએ આફ્રિકામાં શ્રદ્ધિ જતી હતી, એમ માનવામાં આવે છે. આ વાત્તાં જો સત્ય હોય, એટલે કે, યુરોપમાં જે સમયે હિમકાળ ચાલુ હતો, તે સમયે જો ઉત્તર આફ્રિકામાં વર્ષાકાળ ચાલતો હોય; તે યુરોપીય શાસ્ત્રોએ યુરોપમાંના હિમકાળના આરંભકાળ વિશેના પોતાના મોટા મોટા તકોને છોડી જ દેવા પડશે—નિદાન એ તકોમાં ધણી બાદબાકી તો કરવી પડશે જ.

એટલા પ્રાચીન કાળમાં યુરોપમાં વસતા લોકો વિશે વિચાર કરતાં, ત્યાં મળી આવતાં પ્રાચીન મનુષ્યના શરીરાવશેષો અને કપાલો (મસ્તકના કવચો) થી એમ દેખાઈ આવે છે કે, તેઓ વર્તમાન યુરોપના ભિન્ન ભિન્ન ભાગોમાં વસનારા લોકોના પૂર્વજો જ હતા. અત્યારે મનુષ્ય જાતિનાં જે આર્ય, સેમેટિક અને મંગોલિયન આદિ વર્ગીકરણ કરવામાં આવેલાં છે, તે વર્ગીકરણ કેવળ ભાષાના તત્વના આધારે જ કરાયેલાં છે. પરંતુ પ્રાચીન લોકોવિશેના વિચાર કરતાં ધ્રુવણસ્તુશાસ્ત્ર અને જૂસ્તરશાસ્ત્ર પંડિતો એ વર્ગીકરણને માન્ય કરવાના નથી; કારણ કે, તેઓ જે ઐતિહાસિક આદિ પ્રમાણોના આધારે પોતાનાં અનુમાનો નિષ્પન્ન કરે છે, તે લોકો—અત્યંત પ્રાચીન લોકો—ની ભાષા આદિના સંબંધમાં કશો પણ તર્ક કરી શકાતો નથી. એટલા માટે તેમણે કપાલોના પ્રમાણ અને આકારથી જ ઇતિહાસ પૂર્વ કાલીન મનુષ્યોનું વર્ગીકરણ કરેલું છે. કપાલની જો વધારેમાં વધારે પહોળાઈ લંબાઈથી ત્રણ ચતુર્થાંશ કિંવા તે કરતાં પણ ઓછી હોય, તો તેને તેઓ દીર્ઘશીર્ષના વર્ગમાં નાખે છે; અને તે પહોળાઈ જો લંબાઈ કરતાં સંકે

૮૩ કરતાં વિશેષ હોય, તો તેને દુસ્વશીર્ષના વર્ગમાં નાખે છે. એ બે વર્ગોની વચ્ચેનો એક ત્રીજો વર્ગ પણ તેઓ માને છે અને તેને ઋણુશીર્ષ વર્ગના નામથી ઓળખે છે. નવપાપાણુ યુગમાંના સ્તરોમાંથી મળી આવેલા લિંગ લિંગ કપાડોની પરીક્ષા કરીને માનવવંશશાસ્ત્રવેત્તાઓએ એવો નિશ્ચય કરેલો છે કે, યુરોપમાં તે યુગમાં ચાર પ્રકારના લોકો વસતા હતા અને ઠંડ તેમના વંશમાંથી વર્તમાન યુરોપના લોકો ઊતરી આવેલા છે. એ ચાર વર્ગોમાંના બે વર્ગ દીર્ઘશીર્ષ છે અને બે દુસ્વશીર્ષ છે, તેમ જ એમાંના વળી એક વર્ગ ઊંચો હતો અને એક ઠીંગણો હતો, એમ પણ તર્ક થયો છે. અત્યારે એ સર્વ વર્ગના લોકો આર્યભાષા જ બોલે છે અને તેથી એમાંના દાઢ પશુ એક વર્ગ તો ખરેખર આર્ય હોવા જ જોઈએ, કિંબદ્ધતા, હતો જ, એ સ્પષ્ટ થાય છે. પરંતુ હવે ખરેખરી રીતે એ આર્યવર્ષ કયો હતો, એવિશે માત્ર લિંગ લિંગ પંડિતોના લિંગ લિંગ અભિપ્રાયો છે. કેટલાક જર્મન પંડિતો કહે છે કે, અત્યારના જર્મન લોકોના પૂર્વજો જે દીર્ઘશીર્ષ વર્ગમાંના જિઆ (લાંબા) લોકો, તે જ ખરેખરા મૂળ આર્ય હતા; પરંતુ ક્રૅચ પંડિતોના અભિપ્રાય પ્રમાણે મૂળના આર્યજનો દુસ્વશીર્ષ હતા અને તેમના ખરેખરા વંશજો ગાલ લોકો (ફ્રાન્સ દેશમાંના મૂળ નિવાસીઓ) જ હતા. એ વાદવિશે કેનનટેલર નામક એક ઈંગ્લિશ ગ્રંથકાર કહે છે કે, જ્યારે બે પ્રકારના લોકોનું સંધન થાય છે, ત્યારે તેમાંના જોડા વધારે સુધરેલા હોય છે, તેમની જ ભાષાનો ખુબ્યા અન્યજનો સ્વીકાર કરે છે; અર્થાત્ બાલ્ટિક સમુદ્રના કિનારાપરના દીર્ઘશીર્ષ જંગલી લોકોનો જ્યારે સુધરેલા દુસ્વશીર્ષ આર્યો સાથે સંબંધ થયો, ત્યારે તેમણે જ આર્યોની આર્યભાષાનો સ્વીકાર કર્યો, એમ કહેવું જ વિશેષ સચુકિતક દેખાય છે; એથી વિરુદ્ધ, તે જંગલી લોકોએ જ હિન્દુ, ગ્રીક અને રોમન લોકોને આર્ય બનાવ્યા, એમ માનવું સર્વથા અનુચિત અને અયોગ્ય જ છે.

ઉપર્યુક્ત ચાર વર્ગોમાંના કયા વર્ગને યુરોપમાંના મૂળ આર્યવર્ષ તરીકે ઓળખવો, એ તત્ત્વને નિશ્ચિત કરવાનું બીજું સાધન એ છે કે, સર્વ આર્યો જે વેળાએ એકત્ર વસતા હતા, તે વેળાએ તેમની જે સુધારણા થયેલી દેખાય છે, તે સુધારણાની અને નવપાપાણુયુગના મનુષ્યોનાં નિવાસસ્થાનોમાંથી મળી આવેલી વસ્તુઓના આધારે દષ્ટિગોચર થનારી તેમની સુધારણાની પરસ્પર તુલના કરી જોવી. વાસ્તવિકતાથી જોતાં એમ જ જણાઈ આવે છે કે, પૂર્વપાપાણુયુગના મનુષ્યોની સમાજસ્થિતિ અવિલક્ત આર્યોની અવસ્થા કરતાં બહુ જ કનિષ્ઠ હતી. પૂર્વપાપાણુયુગમાંના મનુષ્યો પાપાણુ, પરશુ અને હાડકાંની સહ્યો વાપરતા હતા અને સિંધપક્ષા તથા ચિત્રકળાનું પણ તેમને થોડું ધણું જ્ઞાન હતું; એમ તેમણે હાડકાંપર કોરેલી સિંચલિંગ પ્રાણીઓની આકૃતિપરથી પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. પરંતુ માટીનાં વાસણો બનાવવાની કળા અને ધાતુના ઉપયોગના

જ્ઞાનથી તેઓ સર્વથા અજ્ઞાત હતા. સર્વથી પ્રથમ માટીનાં વાસણો, નવપાપાણ્યયુગમાં સ્વિટ્ઝરલૅન્ડમાંના તડાગવાસી લોકોના યાંબજાવાળા ધરોમાંથી જ મળી આવે છે. પરંતુ એમનામાં પણ જે વધારે જૂના લોકો હતા, તેમને પણ ધાતુ અને રથ આદિનું જ્ઞાન હોય, એમ દેખાતું નથી. પરંતુ જ્યારે આર્યલોકો એકત્ર હતા, તે વેળાએ એ બન્ને વિષયોનું તેમને જ્ઞાન હતું. એ ઉપરાંત, એ તડાગનિવાસી લોકોમાં બિનનાં વસ્ત્રોનું નામ નિશાન પણ મળતું નથી. કાંસ્યયુગમાં તેમની પાસે ઘેટાં કાંઈ નહોતાં એમ નહોતું, અર્થાત્ પુષ્કળ હતાં, છતાં વસ્ત્રોનિર્મોની આવી સ્થિતિ છે. પરંતુ જો એટલાવિષયોને બાદ કરીએ, તો સ્વિટ્ઝરલૅન્ડમાંના તડાગવાસી લોકોની સુધારણા, યૂરોપમાંના ઇંડો-જર્મન્ આર્યશાખાના લોકોની સુધારણા જેવી જ બહુધા હતી, એવો ઝકટર એડર નામક એક જર્મન્ પંડિતનો અભિપ્રાય છે; અને એ પ્રમાણના આધારે તે કહે છે કે, સ્વિટ્ઝરલૅન્ડના પ્રાચીન નિવાસીઓ યૂરોપીય આર્યશાખાઓમાંની એક શાખાના લોકો હતા, એમ માનવામાં કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રત્યવાય નથી.

એ પ્રમાણે અર્વાચીન શાસ્ત્રીય શોધોના આધારે યૂરોપમાં ઇતિહાસકાળ પૂર્વે વસતા મનુષ્યોની જોકે આટલી માહિતી મળે છે અને તેથી નવપાપાણ્યયુગમાંના મનુષ્યોના ચાર વર્ગોમાંના એક વર્ગના લોકો યૂરોપીય આદિ આર્ય હતા, એમ આપણે કદાચિત્ માની લઈએ; તોપણ તે આર્યલોકો મૂળના જ ત્યાંના નિવાસી હતા, કે તેમણે અન્ય કોઈ સ્થાનેથી ત્યાં આવીને પોતાની શ્રેષ્ઠ સુધારણાના બળથી ત્યાંના મૂળ નિવાસીઓને પોતાના જેવા આર્ય બનાવ્યા હતા, એ પ્રશ્નનો એ શોધના યોગે નિર્ણય થતો નથી. નવપાપાણ્યયુગસ્થ સ્વિટ્ઝરલૅન્ડમાંના તડાગવાસી લોકોનો કાળ ૪૦ સંથી ૫૦૦૦ વર્ષ પૂર્વ કરતાં અર્વાચીન તો નથી જ; અને તે વેળાએ આર્યલોકો મધ્ય એશિયામાંની યક્ષાવર્ત (જઝાર્ટિસ્) નદીના તીરપ્રાંતમાં વસતિ કરીને રહ્યા હતા. યૂરોપના મૂળ આર્યલોકો પૂર્વપાપાણ્યયુગસ્થ મનુષ્યોના વંશજો નહોતા, એ મતનો તો હવે સર્વ નિર્વિવાદ સ્વીકાર કરે છે. એટલે એથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે, જો નવપાપાણ્યયુગના આરંભમાં આર્યલોકો યૂરોપમાં હોય, તો તેઓ કોઈ બીજા જગ્યાએથી જ ત્યાં ગયેલા હોવા જોઈએ. પણ જો એમ ન હોય, તો બીજો એક જ પક્ષ અવશિષ્ટ રહે છે; અને તે એ કે, યૂરોપમાંના નવપાપાણ્યયુગના મનુષ્યોના ચારવર્ગોમાંના એક વર્ગે બીજા વર્ગો સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ ન રાખતાં આર્યો પ્રમાણે પોતાની સુધારણા કરી લીધી હતી, એવી એક કલ્પના કરવી. પરંતુ એ કલ્પના પ્રથમ દર્શને જ સર્વથા અસંભવનીય દેખાય છે. એટલે કે, પ્રાચીન કાળમાં મધ્ય એશિયામાંના મૂળ સ્થાનમાંથી આર્યલોકોના ભિન્ન ભિન્ન સમુદાયો એક પછી એક અનુક્રમે યૂરોપમાં ગયા હતા, એમ કહેવું અસંભવ છે, એ જોકે નવીન શાસ્ત્રીય શોધોના યોગે આપણા જાણવામાં આવ્યું છે;

તોપણ આપણા આયોના આદિનિવાસ વિષયક પ્રશ્નનો કોનો પણ નિર્ણય થતો નથી. એ પ્રશ્ન તો જેવાને તેવો જ કાયમ રહે છે મૂળ આર્યભાષા કયાં અને કયા ઉત્પન્ન થઈ, એ પ્રશ્ન પણ તેવો જ મહા વિકટ છે અને એનું પણ આજ પર્યન્ત કોઈએ સમાધાનકારક ઉત્તર આપ્યું નથી. ફ્રેન્ચ-ગેલો આર્યભાષા અને ઉરલ પર્વતથી આપ-તાઈ પર્વતપર્યન્તના લોકોની ભાષાની પરસ્પર તુલના કરીને એવું સંદિગ્ધ અનુમાન કાઢ્યું છે કે, પૂર્વપાષાણયુગના અત્તમ ફ્રિન્લેન્ડમાની એક જાતિના લોકો પશ્ચિમ યુરોપમા આપના હતા અને તેમની બહુધા વધ્યા વિનાની રહેલી ભાષા અને વર્તમાન સમિષ્ટ બ્રાસક ભાષા (બ્રિટાના ઉપસાગરના તીરપ્રાંત પાસે અને પિરનીજ પર્વતની બંને બાજુએ બોલાતી ભાષા) એકરૂપ જ છે તે વળી નિશ્ચય એમ પણ કહે છે કે, તે કાળથી ઘણા સમય પછી, એટલે કે, મેંડા અને ગાય ઇત્યાદિ પશુઓના સમુદાયોને પાળી લોકો તેમનાપર પોતાની ઉપજીવિકા ચલાવવા લાગ્યા હતા ત્યારપછી, ફ્રિન્લેન્ડ માના પ્રથમ લોકો કરતા ઊંચા અને શક્તિશાળી ફ્રિનો-લિથિક લોકોએ મધ્ય યુરોપમા આવીને ત્યાં વિભક્તિવિશિષ્ટ આર્યભાષાની ઉત્પત્તિ કરી પણ આ ટ્રેવળ એક તરફ જ હોવાથી, યુરોપમાના લોકો નવપાષાણયુગમા હતા તે વેળાએ ઈંડો-ધરાની લોકો એશિયામાં સારી સુધરેલી સ્થિતિમા હતા, એનું શું કારણ, એ પ્રશ્નનું કયો ઉત્તર મળી શકતો નથી વળી ફ્રિન્લેન્ડમાની ભાષામા અનેક સુધારણા વિષયક શબ્દો આર્યભાષા પાસેથી જ લીધેના દેખાય છે અને તેથી આર્યભાષાએ પોતાના વિભક્તિ અને પ્રત્યય આદિ ફ્રિનિશ ભાષામાથી લીધા હોય, એ સર્વથા અસંભવનીય છે. કેવળ એમના વિભક્તિ-પ્રત્યય આદિમા સામ્ય રહેલું છે, એટલા જ પ્રમાણથી કહેવું પ્રતી વસ્તુ ઉઝીની લીધી, એનો નિશ્ચય કરી શકાય તેમ નથી પરંતુ ભાષાતત્ત્વના બાજી જ ઉપગમી કારણથી મધ્ય એશિયામાના આયોના આદિ નિવાસની કૃપનાને તોડી પાડનારા પડિતો જ પુનઃ ભાષાના તત્ત્વના આધારે ઉપર્યુક્ત વિધાન સમાન વિધાન કરવાને તૈયાર થઈ જાય, એ એક મહદાશ્ચર્ય જ કહી શકાય વળી વિશેષતઃ એ અનુમાનથી ફ્રિનિશ લોકો જે વાર પોતાના સ્થાનને ત્યાગીને નીચે શા કારણથી ઉતર્યા હતા, એ પ્રશ્નનો પણ નિર્ણય થઈ શકતો નથી એવા પ્રકારના એ સર્વ કારણોને જોતા, ફ્રિનિશ લોકોના ત્યારે આર્ય લોકોસાથે સંબંધ યોગ્ય, સાથે તેમણે સુધારણાવિષયક શબ્દો આર્યભાષા પાસેથી લીધા, અને આર્યલોકો મૂળ એશિયા કિંવા યુરોપમા નિવાસીઓ નહોતા, કિન્તુ નવપાષાણ-યુગમા તેમનો આદિનિવાસ ઉત્તરધ્રુવ પાસે જ ક્યાંક હતો અને ત્યાંથી તેઓ દક્ષિણ દિશાપ્રતિ એશિયા અને યુરોપમા ગયા હતા, અને એ ગમનનું કારણ ટ્રેવળ અનિવાર્ય મન પ્રવૃત્તિ જ નહિ, કિન્તુ તેમના આદિ નિવાસમાના વાતાવરણમાં ચનાક અહિનકારક પરિવર્તન જ હતું, એમ માનવું વિશેષ સંભવનીય દેખાય છે. આ કથન માટેના પાત્રો

લોકોના ધર્મગ્રંથોમાંથી પુષ્કળ પૂરાવા મળી આવે છે. આજસૂધી પારસીઓના ધર્મ-ગ્રંથોમાંની એ વાર્તાઓને નિરર્થક જાણીને શોધક પંડિતોએ મૂકી દીધેલી છે અને એ માટેનો વેદોમાં પણ કરો પૂરાવો નથી, એમ પણ તેઓ કહે છે. મનુષ્યપ્રાણી હિમ-કાળ પછીનો છે, એવી તેમની પૂર્વકલ્પના હતી. પરંતુ હવે નવીન શાસ્ત્રીય શોધોએ આપણને અતિ પ્રાચીન કાળદર્શક સાધન ઉપલબ્ધ કરી આપેલું હોવાથી, અવેસ્તામાં વર્ણવેલી વાર્તાઓ સહ ઇતિહાસ હોઇને તેમને વેદોનું પણ પરિપૂર્ણ પૃષ્ઠભૂત મળી શકે છે, એમ આપણે સિદ્ધ કરી જતાવી શકીશું. કેટલાક પ્રસિદ્ધ શાસ્ત્રોએ ઉત્તર-ધ્રુવને જ સર્વ વનરપતિ અને જીવ કોટિના આદિસ્થાનરૂપ માનેલો છે; અને આર્યોના આદિનિવાસ ક્યાંક પણ ઉત્તરધ્રુવ પાસે હતો, એ વાર્તાને સિદ્ધ કરવા માટેના વેદો અને અવેસ્તામાં ભરપૂર પૂરાવા ભરેલા છે, એ પણ આપણે જતાવી શકીશું. હિમ-કાળમાં પૃથ્વીપર વાતાવરણની સ્થિતિ કેવી હતી અને ઉત્તરધ્રુવ પ્રદેશમાં જ્યોતિર્વિષયક વિશિષ્ટ શી ઘટનાઓ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, એનો હવે પછીનાં બે દર્શનો (પ્રકરણો)માં વિચાર કરીને ત્યાર પછી આપણે તે પૂરાવા તરફ વળીશું.

— ❦ —

દ્વિતીય દર્શન.

— ❦ —

હિમકાળ.

પૃથ્વીની કક્ષા કિવા ક્રાન્તિવૃત્ત અને તેનું વિપુલવૃત્ત એક જ રેખામાં. રેખાઓ મધ્યે થોડોક (૨૩ અંશ, ૧૭ કળા) કાણુ (ખૂણો) રહેના છ. આ કારણથી પૃથ્વીપરનું પ્રકૃતિ પ્રમાણ કિવા વાતાવરણ સર્વદા સમાન ન રહેતાં તેમાં વસંત, ગ્રીષ્મ, વર્ષા શરદ, હેમંત અને શિશિર આદિ ઋતુપર્વાય થતા રહે છે. પૃથ્વીનો ઉત્તર-ધ્રુવ જ્યારે સૂર્ય પાસેથી દૂર હોય છે, ત્યારે ઉત્તર ગોલાર્ધમાં શિયાળો અને દક્ષિણ ગોલાર્ધમાં ઊંઘાળો થાય છે; અને ત્યારપછી જે વેળાએ પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ પ્રદક્ષિણા કરે છે અને તેનો દક્ષિણધ્રુવ સૂર્યથી દૂર જાય છે તથા ઉત્તરધ્રુવ નિકટમાં આવે છે, તે વેળાએ ઉપર કહેલી સ્થિતિથી વિરુદ્ધ સ્થિતિ થાય છે. એ બે ગોલાર્ધોમાં યનારા ઋતુપર્વાયોનું આ એક જાડુ જ સરળ કારણ છે; અને એ કારણ સદા અવિચલ હોવાથી અતિ પ્રાચીન કાળના જૂસ્તરયુગમાં પણ એવા જ ઋતુપર્વાય થતા હશે જ, એવો કોઇને પણ ભાસ થવાનો સંભવ છે. પરંતુ જૂસ્તરચાત્રના શોધોથી એ કલ્પના સર્વથા વિરુદ્ધ જ છે. પૃથ્વીની વિપુલવૃત્તરેખાનો ક્રાન્તિવૃત્તરેખા સાથેનો કાણુ (ખૂણો) એકલો જ ઋતુપર્વાય થવાનો હેતુ નથી, કિન્તુ સ્થાનપસ્તવે સમુદ્રની સપાટી કરતાં ઓછી

વધતી ઉચાઈ અને વિપુલવૃત્તપરતી ઉછુપ્તાને ઇતર સ્થાને ધસડી જનારા સમુદ્ર અને વાયુના પ્રવાહોના યોગે પણ એક જ અક્ષાંશમાંનાં ભિન્ન ભિન્ન ગ્યાનોમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિઓ થાય છે, એવાં ઉદાહરણો મળી આવ્યાં છે. એ સમુદ્ર પ્રવાહોમાંનો, મેક્સિકોના અખાતમાંથી નીકળી ક્યુબાખેટ અને અમેરિકામાં થઈ ઇસાન્ય દિશાથી યુરોપ પ્રતિ વહન કરનારો પ્રવાહ* વિશેષ સંસ્મરણીય છે. જો એ પ્રવાહનું અસ્તિત્વ ન હોત, તો યુરોપમાંના વાયવ્ય ભાગમાંનું વાતાવરણ અત્યારે છે, તેના કરતાં સર્વથા ભિન્ન પ્રકારનું જ હોત. અત્યારે પૃથ્વીપર જળ અને ભૂમિની જેવી જોડણી જોવામાં આવે છે, તેથી જો તે કાંઈક ભિન્ન પ્રકારની થાય તો તેના યોગે પણ વાતાવરણની સ્થિતિ ભિન્ન પ્રકારની થવાનો સંભવ છે; કારણ કે, એમ થવાથી વિપુલવૃત્તમાંની ઉષ્ણતાને અન્યત્ર ધસડી જનારા સમુદ્ર તેમ જ વાયુના પ્રવાહો પણ ફરી નવ્ય એમ છે. અતિ પ્રાચીન કાળના ભૂસ્તરયુગમાં આદ્ય પર્વત સર્વથા ઉંડા હતા અને હિમાલય તો હજી ઉપર નીકળવા પણ માંડ્યો ન હોતો; તેમ જ એશિયા અને આફ્રીકાખંડ તો કેવળ ન્દના ખેટોના સમુદાયરૂપ જ હતા. તે સમયના ભૂમિસ્તરોમાં મળી આવતા જે પ્રાણી અને વનસ્પતિના અવશેષો છે, તેમના વિચાર કરતાં, તે કાળની ભૂપૃથ્થિતિના યોગે તે વેળાએ પૃથ્વીપર સર્વત્ર સમશીતોષ્ણ વાતાવરણ હતું, એમ જણવામાં આવે છે; અને ઉપર્યુક્ત વિવેચનથી એમાં આશ્ચર્ય માનવા જેવું કાંઈ પણ નથી, એ સ્પષ્ટ જ છે. પ્રથમ 'દર્શન'માં કહેલા દ્વિતીય અને તૃતીય યુગમાં એ વાતાવરણમાં કાંઈક પરિવર્તન થયું હતું, એમ જણાય છે. પરંતુ એ યુગોમાં જોકે પ્રથમ યુગ જેવું અને જેટલું સમાન વાતાવરણ ન હોય, તોપણ તૃતીય યુગના અંતપર્યન્ત પૃથ્વીપર પ્રકૃતિ વિવિધ કટિબંધનો ભેદ થયેલો ન હોવાથી શીતલતા અને ઉષ્ણતામાં હમણાના જેટલા અંતર પડતો ન હોતો, એ તો ભૂસ્તરશાસ્ત્રમાંનાં પ્રમાણોથી સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. પરંતુ તૃતીય યુગના અંતિમકાળમાં અને ચતુર્થ યુગના પ્રથમાર્ધમાં વાતાવરણમાં ભયંકર પરિવર્તન થવાથી તેના યોગે હિમકાળ અને હિમાન્તર કાળનો ઉદ્ભવ થયો. પરંતુ અત્યારે હવે એમ નિઃસંશય સિદ્ધ થયું છે કે, હાલમાં જે વનસ્પતિઓ કેવળ ઉષ્ણ અને સમશીતોષ્ણ કટિબંધમાં જ વધી અને જીવી શકે છે, તે વનસ્પતિઓ તૃતીય યુગમાં સ્વિટ્ઝર્લન્ડ જેવાં સ્થાનોમાં એટલે કે, જ્યાં વર્ષના પાંચ મહિના પર્વન્ત સૂર્ય કિતિજની નીચે હોય છે એવા અતિ ઉત્તર અક્ષાંશમાં બહુ જ જળથી વધતી અને જીવી શકતી હતી. એથી તે સમયમાં ધ્રુવપ્રદેશમાં ઉત્તમ ઉષ્ણ વાતાવરણ હોવું એમ છે. કિંગડોના હતું જ, એમ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થઈ શકે છે.

* એ પ્રવાહ અમેરિકામાં 'ગોલ્ફ સ્ટ્રીમ' (Gulf Stream) ના નામથી પ્રખ્યાત છે.

એ પ્રદેશના સમશીતોષ્ણ વાતાવરણમાં એકાએક જે પરિવર્તન થઇને તેના યોગે હિમકાળ કિપત્ત થયો, તે ઘટના ચતુર્થ યુગના અથમાર્ધમાંની છે. ચતુર્થ યુગના પ્રથમાર્ધકાળ અને હિમકાળની મર્યાદા કદાચિત્ એક જ ન પણ હોય, તોપણ એ બંને કાળને સ્થૂળ પ્રમાણથી એક જ કહેવામાં અથવા માનવામાં કશી બાધા આવે તેમ તો નથી જ. એ કાળમાં એક જ હિમકાળ થયો હતો કે એક કરતાં વધારે હિમકાળ થયા હતા, એનું અહીં વિવેચન કરી શકાય તેમ નથી. તેનું સામાન્ય સ્વરૂપ શું છે અને બૃસ્તરશાસ્ત્રવેત્તા તથા સૃષ્ટિશાસ્ત્રવેત્તાઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે એવા પ્રકારનાં ભયંકર પરિવર્તનો થવાનાં કારણો શાં છે, એટલું જ માત્ર આપણે સંક્ષેપમાં અહીં કહી શકીશું. એનાં કારણો વિશે શાસ્ત્રજ્ઞ લોકોમાં જે કે અઘાપિ મતભેદ છે, તો પણ હિમકાળ થઈ જવા વિશે તો કોઈના મનમાં પણ સંશય નથી જ. હજી પણ હિમ (બર્ફ) ના સ્તરોનો પૃથ્વીપરથી સર્વથા લોપ થઈ ગયો નથી અને આર્ક્ટીક પર્વતની દરીઆમાં તેમ જ ઉત્તરદ્રુવ પાસેના પ્રદેશમાં હિમનદીઓના રૂપમાં આપણે બર્ફના ખેલ જોઈ શકીએ છીએ. ગ્રીનલેન્ડ જેવા પ્રદેશો હજી પણ એટલાં બધાં જડાં હિમાવરણવડે આચ્છાદિત થયેલા છે કે, ત્યાં વનસ્પતિનું જીવનું અને મનુષ્યોનું વસતું સર્વથા અશક્ય છે. એ પ્રદેશોમાંની હિમનદીઓનું નિરીક્ષણ કરવાથી બૃસ્તરશાસ્ત્રવેત્તાઓને પ્રાચીન કાળમાં ઉત્તર યુરોપ અને ઉત્તર અમેરિકામાં સર્વત્ર બર્ફનાં એવા જ પ્રકારનાં પરિણામો થવાનું દેખાઈ આવ્યું છે. એ સ્થળોમાં ગોળ ચળકતી અને ખડખડી શિલાઓ, અઘાપિ જેના સ્તરો બનેલા નથી એવી એક પ્રકારની ચીકણી માટી, ગોળ થઈ ગયેલા ખડકો અને ટેકરીઓ ઇલાદિ જે વસ્તુઓ મળી આવે છે, તેમને જોતાં એમ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે કે, ઉત્તર યુરોપ અને ઉત્તર અમેરિકાના પ્રદેશોમાં એક કાળમાં જેટલાક હજાર હાથ જડાઇને બર્ફનો સ્તર (થર) પ્રસરેલો હતો. એ પ્રદેશને વ્યાપી નાખનારો બર્ફનો બધો જ સમુદાય કેવળ ઉત્તરદ્રુવ તરફથી જ આવ્યો હતો, એમ નહોતું. બર્ફના યોગે ખડકોપર પડેલી રેષાઓ અથવા પટાની દિશાઓપરથી એમ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે કે, તે બર્ફના પ્રવાહ સર્વ સ્થળો અને પર્વતોપરથી જૂદી જૂદી દિશાઓથી નીચે ઉતર્યા હતા. એ હિમ (બર્ફ)ના સ્તરોએ સ્કેન્ડિનેવિયા (સ્વીડન નોર્વે)ના સર્વ ભાગને આચ્છાદીને, ઉત્તર સમુદ્રને ભરી નાખી, પ્રિટન (ઈર્લેન્ડ) માં પ્રવેશ કરી, ટેમ્સ નદીની દરી, ઉત્તર જર્મની, માર્કોપર્યન્ત રશિયાના સર્વ ઉત્તર ભાગ અને પૂર્વમાં ઉરલ પર્વત પર્યન્તના ઘણાખરા પ્રદેશને વ્યાપી નાખ્યો હતો. એ હિમ નદીઓવડે અને હિમપાતના યોગે દૂટેલા કૂટેલા ખડકોનાં અવશિષ્ટો યુરોપમાં આજમાં આજ ૧૦ લાખ ચોરસ માઇલ જેટલા પ્રદેશમાં અને અમેરિકામાંના તો એથી પણ વધારે વિસ્તારના પ્રદેશમાં પ્રસરેલાં હતાં, એવું અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે; અને

એ પ્રમાણના આધારે જ ભૂસ્તરશાસ્ત્રવેત્તાઓ હિમકાળ યર્ષ ગયા વિશેનાં અનુમાનને નિષ્પન્ન કરે છે. એ અવશિષ્ટો (કયરા અથવા બદલા) માં બે પ્રકારની ચીકણી માટી છે અને તેથી બેવાર બર્ફનું પૂર આવ્યું હતું. એમ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. બીજા વારનાં અવશિષ્ટોએ પ્રથમ વારનાં અવશિષ્ટોના ચરોને ધણેક સ્થળે તોડી નાખ્યા છે; છતાં પણ બે જૂદે જૂદે વખતે ચીકણી માટી અને વહી આવેલાં અવશિષ્ટોના બે જૂદા જૂદા ચરો થયા હતા, એટલું બતાવવા પૂરતા તેમના ભાગો બાકી રહેલા છે. પ્રોફેસર ગીકીના અભિપ્રાય પ્રમાણે યૂરોપમાં ચતુર્થ યુગના પર્વાર્ધમાં એક પછી એક ચાર હિમકાળ યર્ષ ગયા હતા; પણ બીજા ભૂસ્તરશાસ્ત્રવેત્તાઓ એ અભિપ્રાયને સ્વીકાર કરતા નથી. તે પણ બે હિમકાળ અને તેમનો મધ્યગામી એક હિમાન્તર કાળ, એ ત્રણ તો અવસ્થ યર્ષ જ ગયા છે, એ મારેનો સર્વનો એક નિશ્ચય યર્ષ ચૂક્યો છે.

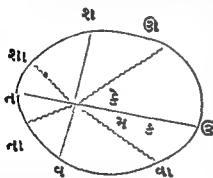
એ હિમકાળ અને એમની વચ્ચેના હિમાન્તર કાળમાં વાતાવરણ અનુક્રમે અતિ શીતલ અને અતિ ઉષ્ણ થતું ગયેલું હોતું જોઈએ; અને તે સાથે ભૂમિ પણ ક્યાંક એકદમ ઉંચી તો ક્યાંક એકદમ નીચી થયેલી (ઉડી ઉતરી ગયેલી) હોવી જોઈએ. જમીન જે ઉડી ઉતરતી હતી તે, તેનાપર બર્ફનો અસર ભાર પડવાને લીધે જ. હિમકાળનો આરંભ થતાં જમીન ઉંચી થવા માંડતી. વાતાવરણમાં ભયંકર શીતલતા થતી અને અત્યારે આપણે જેને સમશીતોષ્ણ કટિબંધ કહીએ છીએ, તે પ્રદેશમાં હિમ (બર્ફ) ના મોટા મોટા સમુદાયોના સમુદાયો આવી પડતા હતા. એ હિમકાળને અંત આવ્યો કે, પુનઃ જમીન ઉડી ઉતરવા લાગતી હતી અને વાતાવરણ નિયમિત યર્ષને ધ્રુવપ્રદેશ પણ વસતિયોગ્ય થતો હતો. ઉપર કહેલા બે હિમકાળમાંના ચીકણી માટીના સ્તરો (ધરો)માં દટાઈ-દખાઈ-ગયેલા પૂર્વપાષાણયુગના મનુષ્યોના અવશેષો અત્યારે મળી આવે છે; અને તેમના અવશેષોનથી ચતુર્થ યુગમાં હિમાન્તર કાળ મધ્યે મનુષ્ય પ્રાણીનું અસ્તિત્વ હતું, એમ નિઃસંશય સિદ્ધ થાય છે. હિમકાળ અને હિમાન્તર કાળમાંના વાતાવરણ વિશે પ્રોફેસર ગીકી કહે છે કે;— હિમાન્તર કાળમાં શિયાળા સમાનાવસ્થિત હતા અને ઉન્હાળા પણ તેવા જ થતા હતા અને તેથી ઉષ્ણ કટિબંધમાં મળી આવતાં હાથી, ગેડા તથા સરિસૃષ્ઠ આદિ મોટાં મોટાં પ્રાણીઓ અને વનસ્પતિઓ ધ્રુવપ્રદેશમાં સર્વત્ર સંચાર કરતાં હતાં. તેમ જ પૂર્વપાષાણયુગમાંના મનુષ્યો મારે પણ ત્યાં સુખકારક સ્થાન જ હોય એમ તો જ હોતું જ. એથી વાતાવરણના સંબંધથી જોતાં ચતુર્થ યુગના પ્રથમાર્ધમાંની સ્થિતિ પણ તે પૂર્વેના યુગની એટલે કે, સર્વત્ર સમાન વાતાવરણ હોવાની સ્થિતિ અને વર્તમાન એટલે કે, એક સ્થાનમાં અતિ શીતલતા, દ્વિતીય સ્થાનમાં સમશીતોષ્ણતા તો તૃતીય સ્થાનમાં વળી અતિ ઉષ્ણતા, એવી સ્થિતિ એમની મધ્યવર્તિની હતી. સારાંશ કે, એ કાળ વાતાવરણના સ્થિત્યંતરને જ હતો. વાતાવરણની સ્થિતિની હિમાન્તરકાળના

આક્રમિક પરિવર્તનો થાય એ ખરું છે; છતાં આ વાર્તા સંભવનીય નથી. કારણ કે, અક્ષાંશ બદલાય એટલે મહત્તમ મધ્યરત્ત અર્થાત્ વિષુવટત પશુ બદલાઈ જતું નેહ્યું. પૃથ્વીના ચક્રાકાર ભ્રમણના યોગે ધ્રુવ કરતાં વિષુવટતપર વધારે ફેગ આવેલો છે. એ ચક્રાકાર ગતિ અગ્રાહત ચાલુ છે, એટલે કે, અક્ષાંશ બદલાઈને તેના યોગે જ વિષુવટત પશુ બદલાઈ ગયું હોય, તો એ નવીન વિષુવટતપર પશુ ફેગ આવેલો હોવો નેહ્યું. પરંતુ એ ધટના ચના વિશેનું પશુ કાંઈ પ્રમાણ નથી. અર્થાત્ એ ઉપપત્તિ પશુ ઉપયોગ વિનાની જ છે. પૃથ્વી ઉપ્પુ વાયુના ગોળો હતી અને તે ધીમે ધીમે શીતલ થતી જવાથી ધ્રુવપ્રદેશો અન્ય સ્થળો કરતાં સત્વર જ વસતિશોધ્ય થયા હશે; પરંતુ એથી હિમકાળ એક પછી એક નિયમિત સમયે કેમ ચના હશે, એ સમજાતું નથી.

એ પ્રમાણે હિમકાળની ઉત્પત્તિનાં કારણોને દર્શાવનારી ઉપપત્તિઓમાંની ઘણી ખરી ઉપપત્તિઓના નિર્ણય થઈ જતાં કેવળ બે ઉપપત્તિઓ જ અવશિષ્ટ રહે છે. એમાંની પ્રથમ ઉપપત્તિ સિયલની છે. તે કહે છે કે:—“ભૂમિ અને જળની બેંચણીની ભિન્નતા અને મોટા મોટા ભૂપ્રદેશોનું ઉચું તથા જલાટત થતું, એ વ્યાપારોના યોગે વાતાવરણમાં પરિવર્તન થતાં હિમકાળ ઉત્પન્ન થાય છે.” બીજી ઉપપત્તિ ડૉક્ટર કોક્સની છે. તેના અભિપ્રાય પ્રમાણે, “સંપાતનું ચલન થતું હોવાથી અને પૃથ્વીની કક્ષા દીર્ઘવર્તુલાકૃતિ હોવાથી કેટલાક નિયમિત કાળ પછી હિમકાળ ઉત્પન્ન થશે.” વૉલેસ્ નામક વિદ્વાને સિયલની ઉપપત્તિને વિશેષ વિચાર કરીને એમ બતાવી આપ્યું છે કે, “જો ઉપર્યુક્ત પ્રકારનાં પરિવર્તનો ભૂપૃષ્ઠપર થાય, તો માત્ર લેટલાથી જ હિમકાળ અને હિમાન્તરકાળને ઉત્પન્ન કરે તેવી શીતળતા કિંવા ઉષ્ણતા ઉત્પન્ન થશે.” ભૂસ્તરયુગમાંના પ્રથમ પ્રથમ યુગોમાં સર્વત્ર પૃથ્વીપર સમાનાવસ્થિત વાતાવરણ હતું અને તે વેળાએ પૃથ્વીપર ભૂમિ અને જળની બેંચણી અત્યાર કરતાં ભિન્ન હતી, એ તેનું કારણ હતું, એમ પ્રથમ દર્શનમાં રહેલું જ છે અને સિયલની હિમકાળની ઉત્પત્તિનાં કારણોની ઉપપત્તિ કાંઈ એથી ભિન્ન તો નથી જ. જ્યારે સદસ્રાવધિ વર્ષો વીતશે, ત્યારે જ ભૂમિ આતશય ઉચ્ચ કિંવા નીચ (નીચી) થશે; અને એથી સિયલના અનુચાથી જનો કહે છે કે, ‘હિમકાળનું મુખ્ય કારણ જે ભૂપૃષ્ઠ અને ભૂગર્ભમાંની ઇયવપ્રાયલો, તેમને જો સ્વીકારવામાં આવે, તો હિમકાળનો અવધિ ઘનભગ બે લાખ વર્ષો હોવો નેહ્યું;’ પરંતુ એ જ મતવાલંબી અન્ય ભૂસ્તરશાસ્ત્રવેત્તાઓનો એવો અભિપ્રાય છે કે, “હિમકાળનો અવધિ બહુ બહુ તો ૨૦ અથવા ૨૫ હજાર વર્ષો જ હોઈ શકે”. હવે એ બે અનુમાનોમાં રહેલો અંતરાય કાંઈ નાનો સૂનો નથી. એમાંના કયો અભિપ્રાય સત્ય છે, એના નિર્ણયનું કાર્ય વર્તમાન જ્ઞાનની અવસ્થામાં કઠિન જ છે. આપણે અત્યારે કેવળ એટલું જ કહી શકીએ છીએ કે, અતુર્ય યુગના પૂર્વાર્ધમાં નિદાન બે હિમકાળ અને એક હિમાન્તરકાળ થઈ

ગયેલા હોવાથી તેનો અવધિ હિમાત્તરકાળના આરંભથી અત્યાર સુધીમાં વીતેલા કાળ કરતાં બહુજ વિશાળ હોવા નોંધએ.

સર રૉબર્ટ બૉક્સના અભિપ્રાય પ્રમાણે, હિમકાળના કારણે બ્રૂતરશાસ્ત્રમાં ન શોધતાં જે જ્યોતિઃશાસ્ત્રના આધારે શોધવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે, તો તેથી બધી અડચણ તત્કાળ દૂર થઈ જાય એમ છે. આપણી પૃથ્વીમાં થતા જે ઉત્પાતો આપણને અતિ બયંકર લાગે છે, તેવા તો અનેક ઉત્પાતો વિશ્વમાં નિસ નિયમિત રીતિથી થતા જ હોય છે અને તે જ્યોતિઃશાસ્ત્રમાં સર્વથા પ્રસિદ્ધ જ છે. અરતુ. ડૉક્ટર કોક્સની ઉપપત્તિમાં એ એક વિશેષતા છે કે, તેના યોગે, ચતુર્થ યુગના પૂર્વાર્ધમાં થયેલા બે હિમકાળ અને એક હિમાન્તરકાળનું કારણ સમાધાનકારક રીતિથી કહી શકાય છે. તેણે પોતાના ગ્રંથમાં મોટું ગણિત કરીને પોતાની ઉપપત્તિને સ્થાપિત કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે; અને તેમાં એમ બતાવેલું છે કે, સૂર્યની આસપાસની પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણામાં જે અરિથર માનો છે, તેમનામાં થનારા પરિવર્તનોના આધારે ચતુર્થ યુગના પૂર્વાર્ધમાં થઈ ગયેલાં વાતાવરણમાંના પરિવર્તનોની સકારણ વ્યવસ્થા લગાડી શકાય છે. તો હવે ડૉક્ટર કોક્સની એ ઉપપત્તિ શી છે, તે સંક્ષેપમાં કહીને, ત્યારપછી તેની સંભવનીયતાના સંબંધમાં તજ્ઞ લોકોના શા અભિપ્રાયો છે, તે પણ આપણે નોંધએ.

આ બાબતમાં આપેલી આકૃતિમાં ન, બ, કિ અને શ એ સૂર્યની આસપાસ ફરવાની પૃથ્વીની કક્ષા છે. એ દીર્ઘવર્તુલાકાર હોઈને સૂર્ય તેના મધ્યમાં એટલે કે, મ પાસે નથી હોતો, કિંતુ કે અથવા કે એ કેન્દ્રોમાંના કોઈપણ એક કેન્દ્રમાં હોય છે. હવે અભારે આપણે તે કે પાસે છે, એમ સમજીએ. હવે પૃથ્વી જે ન પાસે હોય, તો તેનાથી સૂર્યનું અંતર બહુ જ ઓછું હોવાનું, અને જે પૃથ્વી કિ પાસે હોય, તો તે જ અંતર

બહુ જ વધારે હોવાનું એ સ્પષ્ટ જ છે. એ ન અને કિ ગિન્દુઓનાં અનુક્રમે નીચ અને ઉચ્ચ એ બે નામો છે. ઉપર કહેલું જ છે કે, ઋતુઓનો જે ઉદ્ભવ થાય છે, તે પૃથ્વીની કક્ષા અને ત્રિવુવટ્તની રેખાના મધ્યમાં કોઈ પણ તિર્યક્તા હોવાથી જ થાય છે; એટલે કે, પૃથ્વી ન પાસે હોય અને તેનો ઉત્તરધ્રુવ જે સૂર્યથી દૂર હોય, તો ઉત્તરગોલાધર્મમાં હિમકાળનો ઉદ્ભવ થવો નોંધએ, પણ પૃથ્વી જે કિ પાસે આવે, તે ધ્રુવ સૂર્ય તરફ ન જતાં અને તેથી ને ઉત્તરગોલાધર્મમાં ઉન્દાળો થવા માટે. એ

સ્વાભાવિક જ છે. અહીં એક વાર્તા ખાસકરીને ધ્યાનમાં રાખવાની છે અને તે એ કે, જ્યારે પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ ફરતી હોય છે, તે વેળાએ તેના અક્ષાંશની દિશા બદલાતી નથી. હવે અક્ષાંશમાં જે કોઈ પણ પ્રકારની ગતિ ન હોય, તો એ ઋતુચક્ર એમનું એમ એક સરખું જ ભ્રમણ કર્યા કરે છે. એટલે કે, પૃથ્વી ન પાસે આવે એટલે ઉત્તર ગોલાર્ધમાં શિયાળો (હિમકાળ) અને ઉ ના નિકટમાં આવે એટલે ઉત્તરગોળ, એમ એકસરખાં ઋતુઓ થતા બન્ય છે. પરંતુ એ અક્ષાંશમાં ગતિનું અસ્તિત્વ છે અને તે ક્રાંતિવૃત્તાના ધ્રુવની આસપાસ એટલે કે કદંબની આસપાસ ૨૫૮૬૮ વર્ષમાં એક ફેરો કરે છે, અને તેના થોડે અવનમન એટલે કે સંપાતન થાય છે. અર્થાત્ પૃથ્વીનું અક્ષાંશ અને તેની કક્ષાના મધ્યમાં રહેલો કોણ (ખૂણો) કક્ષામાંના કોઈપણ એક બિન્દુથી એટલા વર્ષના અવધિમાં સમાન હોતો નથી. જોયા એ મોટા કાળચક્રમાં, પૃથ્વી પોતાની કક્ષામાં લિખલિખ બિન્દુઓના નિકટમાં આવે છે, ત્યારેજ વસંત આદિ ઋતુઓ થાય છે. ઉદાહરણ્યાર્થ:-પૃથ્વી ન પાસે હોય છે, તે વેળાએ જે ઉત્તર-ગોલાર્ધમાં એકવાર શિયાળો થયો હોય, તો કેટલાક કાળ પછી પૃથ્વી જે વેળાએ ના સમક્ષ આવે તે વેળાએ જ શિયાળો થવાનો; એવી રીતે એ શિયાળાનો બિન્દુ પાછળ હટતો હટતો ઉપર્યુક્ત ચક્રની સમાપ્તિના સમયમાં પુનઃ ન પાસે આવવાનો. એવો જ પ્રકાર ઉ પાસે થનારા ઉત્તરગોળનો પણ થવાનો. તેમજ એ જ સ્થિતિ વ અને શ સંપાતોની પણ થવાની. આકૃતિમાંની શા, વા, અને ના તથા ઊ રેખાઓ શ વ તથા ન ઉ ની બદલાયલી સ્થિતિને દર્શાવે છે. પણ એ અહીં ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે, જે કે ઉત્તરગોળ અથવા શિયાળો આદિ કોઈ પણ બિન્દુમાં થાય, તોપણ પૃથ્વીની કક્ષા અને તેની ઉચ્ચતા તથા નીચતા પરસ્પર સંબંધથી જોતાં બદલાતી નથી. અર્થાત્ પૃથ્વી ના પાસે હોય, તે વેળાએ જે ઉત્તર ગોલાર્ધમાં શિયાળો થાય, તો તે સમયનું પૃથ્વીનું સૂર્યથી જે અંતર હોય, તે ન સ્થાનના અંતર કરતાં વધારે જ હોવાનું. એમ થતાં થતાં પૃથ્વી એક વાર ઉ પાસે આવતાં ઉપર્યુક્ત કાળચક્રમાં શિયાળો થવાનો અને તે વેળાએ તે પોતાની ઉચ્ચતામાં હોવાથી સૂર્યથી તેનું અંતર પણ પરમ જ હોવાનું. હવે ન પાસે થનાર હિમકાળ અને ઉ પાસે થનાર હિમકાળમાં મહદંતર રહેલું છે, એ સ્પષ્ટ જ છે. પૃથ્વી જ્યારે ન પાસે હોય, તે વેળાએ સૂર્યથી તેનું અંતર બહુ જ અલ્પ હોવાથી ત્યાંના હિમકાળ સૂર્યસાન્નિધ્યના થોડે કાંઈક સૌમ્ય થવાનો. પણ તે પૃથ્વી ઉ પાસે આવતાં તે જ અંતર પરમ થતાં ત્યાંના હિમકાળ બહુ જ તીવ્ર થવાનો. ઉપર કહેલા ચક્રમાં એક વાર હિમકાળ ઉ પાસે થવાનો. એ ચક્ર ૨૫૮૬૮ વર્ષનું હોવાથી હિમકાળ ન પાસે થઈ ગયા પછી પુનઃ ઉ પાસે થતાં સૂર્યમાં સાધારણતઃ તેથી અર્ધ એટલે કે, ૧૨૯૩૪ વર્ષોના કાળ લાગવાનો.

પરંતુ ન અને ઉ બિન્દુઓની કિંચિદ્ વિરુદ્ધ દિશામાં ગતિ છે, એમ હાલમાં જાણવામાં આવ્યું છે અને તેથી ૨૫૮૬૮ વર્ષનું ચક્ર ગ્રાહ્યું થઇને તે ૨૦૯૮૪ અથવા સ્થૂલ પ્રમાણથી કહીએ તો ૨૧૦૦૦ વર્ષનું ચાલુ છે. એટલે કે, પૃથ્વી ન પાસે હોય, તે વેળાએ એક ગોલાર્ધમાં હિમકાળ થઇ જાય અને પૃથ્વી પોતાની ઉચ્ચતામાં એટલે કે, ઉ પાસે આવે અને ત્યાં હિમકાળ ચાલુ, એ ઉભયની મધ્યમાં ૧૦૫૦૦ વર્ષોનો ગાળો પડેલો જોઇએ. હવે ઇ. સ. ૧૨૫૦ ના વર્ષમાં પૃથ્વી પોતાની કક્ષામાં નીચી એટલે કે, ન પાસે હતી, તે વેળાએ ઉત્તર ગોલાર્ધમાં હિમકાળ થયો હતો; અને સાર પછી ઇ. સ. ૧૧૭૫૦ માં જ્યારે પૃથ્વી પોતાની કક્ષામાં ઉંચી એટલે કે, ઉ પાસે હશે, તે વેળાએ હિમકાળ થશે; અને તે સમયે સૂર્યથી તે પરમાન્તરે હોવાથી તે હિમકાળ તીવ્રતમ થશે. એ પ્રમાણે પાછળ પાછળ ફિસાળ કરતા જવાથી લગભગ ઇ. સ. ૯૨૫૦ વર્ષ પૂર્વે એવો અત્યંત તીવ્ર હિમકાળ થયો હતો, એમ આપણા જાણવામાં આવી શકે છે. એક ગોલાર્ધમાં જે વેળાએ હિમકાળ હોય છે, તે વેળાએ અન્ય ગોલાર્ધમાં ઉજ્જ્વળ પ્રવર્તેલો હોય છે, એવિશે તો ખીજી વાર કહેવાની કશી આવશ્યકતા નથી જ. ઉત્તર ગોલાર્ધમાંના હિમકાળની જે વાર્તા ઉપર કહી છે, તે જ થોડા ધણા ફેરફાર સાથે દક્ષિણગોલાર્ધમાંના જિન્દાજાને પણ લાગૂ પડી શકે છે.

કાર્ક પશુ ગોલાર્ધમાં ચનારા હિમકાળની તીવ્રતા અને જિન્દાજાની સૌમ્યતાનો વિચાર કરતી વેળાએ ખીજી પણ એક વાત ધ્યાનમાં લેવી પડે છે અને તે એ કે, એક સંપાત બિન્દુ (૫) થી ખીજી સંપાતબિન્દુ (૨૧) પર્યન્ત જવામાં પૃથ્વીને જે કાળ લાગે છે, તે જે જિન્દાજા છે એમ જો સમજવામાં આવે, તો એ કાળાવધિ સદા સ્થિર નથી. પૂર્વે કહેલું જ છે કે, ન અને ઉ જિન્દાજાના તથા હિમકાળના બિન્દુ અને ૨૧ તથા ૫ એ સંપાતબિન્દુ અચલ નથી; કિન્તુ તે ૨૧૦૦૦ વર્ષના અવધિમાં ક્રાન્તિવૃત્તમાં એક ફેરા ફેરે છે. એ ક્રાન્તિવૃત્ત જો વર્તુલાકાર હોત, તો ૨૧ ૫ અને ન ઉ એ રેખાઓ વડે તેના નિયમિત રીતે બે સમાન ભાગો થયા હોત. પરંતુ તે દીર્ઘવર્તુલાકાર હોવાથી તે વિભાગો સમાન થતા નથી. ઉદાહરણાર્થ; આપણે કલ્પના કરીએ કે, પૃથ્વી ન પાસે આવી અને હિમકાળ થયો, તો તે વેળાએ જિન્દાજાનો અવધિ ૫ ઉ ૨૧ જેટલો થશે; પણ જ્યારે તે હિમકાળ પૃથ્વી ઉ પાસે હોય તે વેળાએ થશે, તો તે વેળાએ જિન્દાજાનો અવધિ કેવળ ૨૧ ન ૫ જેટલો જ થવાનો. એ અવધિ ૫ ઉ ૨૧ કરતાં બહુ જ લઘુ છે, એ તે તે વર્તુલખંડપરથી સ્પષ્ટ દેખાયા જ કરે છે. બ્રહ્મા દીર્ઘવર્તુલાકાર હોવાને લીધે જ એ અંતર પડે છે; અને દીર્ઘવર્તુલના બે એટલે કે, જિન્દાજા અને મોટા વ્યાસોમાંના મોટા વ્યાસ જિન્દાજા વ્યાસ કરતાં જેટલા પ્રમાણમાં મોટો હોય તેટલા જ

પ્રમાણમાં એ અંતર પણ મોટું જ પડે છે; એટલે કે, બિન્દાળાના કાળ કરતાં હિમકાળ બહુ જ મોટો થવાનો. બૂકકાના દીર્ઘવર્તુલનાં પરિમાણો, તેનું સૂર્યથી જેટલું મધ્યમ અને પરમ અંતર હોય, તેના આધારે કાલ્પનામાં આવે છે અને તે દીર્ઘત્વને ન્યોતિ:શાસ્ત્રમાં 'કેન્દ્રમ્યુતિ'ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. એ કેન્દ્રમ્યુતિ અવિચલ નથી. તે ધીમે ધીમે વધતી જઈને મહત્તમ પરિમાણે પહોંચ્યા પછી પાછી ઓછી થવા-થટવા માંડે છે અને પુનઃ પૂર્વ સમાન થાય છે. એથી પ્રત્યેક ગોલાર્ધમાંના હિમકાળ અને બિન્દાળાના અવધિમાંનો અંતરાય પણ તેટલા પ્રમાણમાં દીર્ઘ કિંવા લઘુ થતો હોય છે. ઉપર કહેલું જ છે કે, હિમકાળ અને બિન્દાળાના અવધિ સંપાતરવાની સ્થિતિપર એટલે કે, ક્રાન્તિવૃત્તમાંના જે બિન્દુઓ પાસે પૃથ્વી આવેલી હોય અને એ ઋતુઓ થાય છે, તે બિન્દુઓનાં સ્થાનપર પણ અવલોકેલા હોય છે. એ બે બદલાતાં પરિમાણોનું સંયુક્ત પરિણામ એવું થાય છે કે, પૃથ્વીની કેન્દ્રમ્યુતિ મહત્તમ હોઈને પૃથ્વી પોતાની ઉચ્ચતામાં હોતાં હિમકાળ અને નીમી હોતાં ઉષ્ણકાળ થાય, તો તેમના અવધિમાં બહુ જ મોટો ફરક પડી જાય છે. એ ફરક મહત્તમ થાય તો ૩૩ દિવસનો હોય છે, એમ હાલમાં જાણવામાં આવ્યું છે. અત્યારે એ ફરક આશરે ૭૧ દિવસનો છે. એટલે કે, પૃથ્વી ન પાસે આવતાં તેની કેન્દ્રમ્યુતિ મહત્તમ હોઈને જે ઉત્તરગોલાર્ધમાં હિમકાળ થાય, તો તે સમયના બિન્દાળા કરતાં તે ૩૩ દિવસ જેટલો લઘુ હોવાનો. પણ ૧૦૫૦૦ વર્ષ પછી એ સ્થિતિનું પરિવર્તન થઈને પૃથ્વી ઉ પાસે આવતાં ચનારો હિમકાળ બિન્દાળા કરતાં તેટલો જ એટલે કે, ૩૩ દિવસ જેટલો મોટો થવાનો.

પૃથ્વી પોતાની કક્ષામાં ફરતી હોય છે, તે વેળાએ તેનો મંદકર્ણ સમાન કાળમાં ક્ષેત્રોને આક્રમે છે. એથી હર્યંદે એવી કલ્પના કરી કે, 'ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જે બિન્દાળા અને હિમકાળના અવધિમાં અંતરાય (ફરક) હોય, તો એક સંપાતથી બીજા સંપાત પર્યન્ત જતાં પ્રત્યેક સમયે પૃથ્વીને સૂર્ય પાસેથી એકસરખી જ ઉષ્ણતા મળ્યા કરે છે; કારણ કે, પ્રત્યેક અવધિમાંના સૂર્યની ઉષ્ણતાના અરિભવનનું પ્રમાણુ યદિ ન્યૂનાધિક હોય, તો પણ તે ન્યૂનાધિકતા એ અવધિની પોતાની ન્યૂનાધિકતાને લીધે સમાનચીજનામાં આવી રહે છે.' હવે જે આ કથનને સત્ય માનીએ, તો ડૉક્ટર કોલના કથનમાં કાંઈક ન્યૂનતાનો આવિર્ભાવ થાય છે. પરંતુ સર રૉબર્ટ ઓલ્ નામક સુવિખ્યાત ન્યોતિર્વિદે ગણિતવડે એમ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે કે, 'હર્યંત્રની ઉપર્યુક્ત કલ્પના સર્વથા પ્રમાદ પૂર્ણ છે; અને બિન્દાળા કે હિમકાળને અમુક એક ગોલાર્ધને સૂર્ય પાસેથી મળતી ઉષ્ણતાના

પ્રમાણનો પૃથ્વીની તિર્યક્તાપર જ આધાર રહેલો છે. તેનો કક્ષાની કેન્દ્રમ્યુતિ સાથે કાંધ વધારે સંબંધ નથી. પ્રત્યેક ગોલાધર્મે સમસ્ત વર્ષમાં સૂર્ય પાસેથી મળતી ઉજ્જ્વળતા ૩૬૫ એટલે કે, પ્રતિ દિવસની સરાસરીવડે એક ગણીને અને પૃથ્વીની તિર્યક્તા ૨૩° ૨૭' માનીને આંશે એમ બતાવેલું છે કે, પૃથ્વીની કક્ષા કેન્દ્રમ્યુતિ ગમે તેટલી હોય, તો પણ પ્રત્યેક ગોલાધર્મે ઉન્હાળામાં ૨૨૯ જેટલી ઉજ્જ્વળતા મળશે અને શિયાળામાં કેવળ ૧૩૬ જેટલી મળશે. હવે જો કે કક્ષાકેન્દ્રમ્યુતિનું એ આંકડાપર કાંઈ પણ પરિણામ ન થયું, તો પણ તેના થોડે ઉન્હાળા અને શિયાળાના અવધિમાં તો ફરક પડે છે જ, એ તો આપણે ઉપર જોઈ આગળ ધીએ જ. એથી ઉત્તર ગોલાધર્મમાં જ્યારે મહત્તમ અવધિનો શિયાળો થાય, તે વેળાએ સાંની ૨૨૯° ઉજ્જ્વળતા (ઉન્હાળાના) ૧૬૬ દિવસોમાં ઝૂંઝારી જમને ૧૩૬ જેટલી ઉજ્જ્વળતા શિયાળાના ૧૨૯ દિવસોમાં વિભક્ત થવાની. એટલે કે, ઉન્હાળામાં રોજની ઉજ્જ્વળતાનું સરાસરી પ્રમાણ $\frac{૨૨૯}{૧૬૬}$ અને શિયાળામાં રોજની ઉજ્જ્વળતાનું સરાસરી પ્રમાણ $\frac{૧૩૬}{૧૨૯}$ છે, તેમાંના અંતરાય વિશેષ થઈને ઉન્હાળો અસ્થાવધિ પણ અધિક ઉજ્જ્વળ અને શિયાળો દીર્ઘાવધિ પણ બહુ જ શીતળ થવાનો; અને તેથી દીર્ઘ શિયાળામાં એક જ થએલા બદ્. આદિના સમુદાયો ઉન્હાળામાં બધાને બધા પીગળી જશે નહિ અને તેથી ત્યાં દિમકાળનો ઉદ્ભવ થવાનો જ. આ સર્વ વિવેચનથી એ પણ લક્ષમાં આવશે કે, તે વેળાએ દક્ષિણ ગોલાધર્મમાં સૌમ્ય અને અસ્થાવધિ શિયાળા થશે અને ઉન્હાળા દીર્ઘાવધિ પરંતુ શીતળ થવાના, એટલે કે, ત્યાં ઉત્તર ગોલાધર્મ કરતાં સર્વથા વિપરીત અવસ્થા જ થવાની. સારાંશ કે, એ ઉભય ગોલાધર્મમાં દિમકાળ અને દિમાન્તરકાળ એકપછી એક અતુકક્રમે ૧૦૫૦૦ વર્ષ આવતા જશે; માત્ર બૂકક્ષાની કેન્દ્રમ્યુતિ શિયાળા અને ઉન્હાળાના અવધિમાં એટલો ફરક કરવા જેટલી હોવી જોઈએ.

હવે ડૉક્ટર કોલનું એટલું જ કથન હોત, તો તેના ખંડનનું કાર્ય કઠિન હિબહુના અસાધ્ય જ થઈ પડત; કારણ કે, ઉપર કહેલું કારણ વાતાવરણમાં દિમકાળને થોડા પરિવર્તન કરવામાટે પૂરતું છે. નિદાન દિમકાળની ઉત્પત્તિનું જો એટલું જ એ એક કારણ ન પણ હોય, તો પણ તેનું બહુ જ મોટું પરિણામ થએલું હોતું જોઈએ, એમાં તો કશી શંકા છે જ નહિ. પરંતુ લંબરિયરના કાષ્ટકમાંની બૂકક્ષાની કેન્દ્રમ્યુતિનું પરિણામ લઈને ડૉક્ટર કોલે એવું ગણિત કરેલું છે કે, ગત ત્રીસ લાખ વર્ષમાં પૃથ્વીની કેન્દ્રમ્યુતિ ત્રણવાર મહત્તમ થયેલી છે અને પહેલીવાર તે ૧૭૦૦૦૦ વર્ષની, બીજીવાર ૨૬૦૦૦૦ વર્ષની તથા ત્રીજી વાર ૧૬૦૦૦૦ વર્ષની હતી; એ ઉવટના કાળને યાદ રાખાને ૮૦૦૦૦ વર્ષ થયાં છે. ડૉક્ટર કોલના એ કથન પ્રમાણે જોતાં ચતુર્થ યુગના પૂર્વાર્ધમાંના અંતિમ દિમકાળ ૨૪૦૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે આરંભાયો હતો અને આજથી ૮૦૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે તેની સમાપ્તિ થઈને દિમાન્તરકાળનો આરંભ થયેલો હોવો જોઈએ. એ ૧૬૦૦૦૦ વર્ષના દીર્ઘ અવધિમાં

શિયાળો જેવી રીતે પૃથ્વી પોતાની કક્ષામાં નીચી અથવા ઉપર હોય તે વેળાએ થયો, હશે, તે જ પ્રમાણે વાતાવરણ પણ કેટલીક વાર સૌમ્ય કિંવા ઉષ્ણ થયું હશે. પરંતુ મહત્તમ કેન્દ્રચુતિકાળના પ્રથમ પ્રથમ ભાગમાં જ વાતાવરણ (વાયુ) ની તીવ્રતા મહત્તમ હોવાથી ડૉક્ટર કોલના અભિપ્રાય પ્રમાણે ગત મહાન દિમકાળ ૨૦૦૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે એટલે કે, ગત મહત્તમ કેન્દ્રચુતિના કાળના આરંભથી લગભગ ૪૦૦૦૦ વર્ષ પછી થયો હતો, એમ આપણે કહેવું જોઈએ.

પરંતુ એ ગણિતની વિશ્વસનીયતાવિશે જ્યોતિર્વિદો અને જૂસ્તરશાસ્ત્ર ઉભયના મનમાં એકસરખી જ શંકા છે. ડૉક્ટર કોલના ઘણા ખરા કથનને જોઈને પૃથ્થગ આપેયું છે. પરંતુ તેને, જૂઠ્ઠાની કેન્દ્રચુતિનું મહત્તમ પરિમાણ, ગત દિમકાળનો આરંભ ક્યારે થયેલો હોયો જોઈએ એનું અનુમાન, તેમના ભાવિ દિમકાળ ક્યારે થશે એ વિશેની અનુમાનપૂર્વક કલ્પના કલ્પાદિ વિષયોનું જ્યોતિઃશાસ્ત્રથી ગણિત કરવાનું સાદસ કરવાનું યોગ્ય લાગ્યું નહિ હોય. તે કહે છે કે;—“હું એવિશે કાંઈ પણ કદી શકતો નથી અને ઠાંઈ પણ સ્વચ્છ ગણિતશાસ્ત્ર વર્તમાન જ્ઞાનની સ્થિતિમાં આવા વિષયો-આવી ધટનાઓના સંબંધમાં ભવિષ્યો ભાવવાનું સાદસ કરવાનો નથી જ.” લક્ષાવધિ વર્ષ પૂર્વના કાળમાંની કેન્દ્રચુતિના પરિમાણમાં વિશ્વાસ રાખવો, એ સર્વથા એક મહા પ્રમાદ જ છે; કારણકે, જે પરિમાણોના આધારે કેન્દ્રચુતિ સિદ્ધ કરવાની છે, તે પરિમાણો જ મૂળમાં સંશયમય છે; અને વિશેષતઃ પ્રાચીન જૂસ્તરયુગમાંના કાળના સંબંધમાં તો તેમ કરી શકાય એમ છે જ નહિ, એવો પ્રસિદ્ધ અમેરિકન જ્યોતિષદ્વિજીય પણ પોતાનો અભિપ્રાય આપેલો છે. ડૉક્ટર કોલે એવિશે એટલું જ કહેવું છે કે;—“મારું ગણિત સર્વથા નવીન કાલેથી કેન્દ્રચુતિના પરિમાણના આધારે સર્વથા પ્રમાદરહિત કરાયેલું છે.” પરંતુ એ ઉત્તર યથાર્થ કિંવા સમર્પક નથી. કારણ કે, જે આરંભ કરાયેલો છે, તે ગણિતની પ્રમાદમયતા માટે નથી. કિન્તુ એ ગણિત કરવાના કાર્યમાં જે પરિમાણોનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે, તેમની પોતાની જ વિશ્વસનીયતા માટેનો છે.

એકવાર પંડિતોની એવી માન્યતા થઈ હતી કે, ડૉક્ટર કોલે નિશ્ચિત કરેલા મિત્ર મિત્ર કાળોનો જૂસ્તરશાસ્ત્રમાંની વાર્તાઓસાથે સારો મેળ મળે છે; અને તેથી દિમકાળ તથા દિમાન્તરકાળ મધ્યેની જૂજૂકપરની ગત્યવસ્થાને ક્યારે થયેલી હોવી જોઈએ, એ વિશેનાં અનુમાનોને એના આધારે સારું બળ પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ જૂસ્તરશાસ્ત્રને હવે તે અગત્યમ્ આંકડાનો અને કાળવિશેનો જરાક મુદ્દમ વિચાર કરવા લાગ્યા છે. ઉપર કહેલું જ છે કે, ગત ત્રીસ લાખ વર્ષમાં કેન્દ્રચુતિનું ત્રણવાર મહત્તમ પ્રમાણ થયું હતું, એવો ડૉ. કોલનો અભિપ્રાય છે; અને એથી એમ પણ જણાય છે કે, ત્રણ દિમયુગ પણ તે તે સમયે થયેલા હોઈને પ્રત્યેક યુગમાં કેટલાક દિમકાળ અને દિમાન્તરકાળ પણ થયેલા

હોવા જોઈએ. પરંતુ પ્રથમ પ્રથમ જૂસ્તર યુગમાં એવા હિમયુગો ચલાનું કાંઈ પણ પ્રમાણ નથી; અને તે કદાચિત્ત યથા હશે, તો પ્રથમ યુગમાંના કાષાવૃત્ત ધાન્ય કાળ અને આંગારિક કાળમાં જ યથા હશે. એ આસેપનું એવું ઉત્તર આયુષ્ય કે, જે કે તે સમયે જૂકેન્દ્રચુતિ મહત્તમ હતી, તોપણ તે વેળાએ ભૂપૃથ્થપરના પાણી અને જમીનની વ્યુચણી ચતુર્થયુગ કરતાં બહુ જ ભિન્ન હોવાથી, કેન્દ્રચુતિ વિશેષ હોવા છતાં પણ ચતુર્થ યુગના પૂર્વાર્ધમાં થયેલાં વાતાવરણમાંનાં પરિવર્તનો તે વેળાએ થયેલાં નહોતાં. એટલે કે, કેન્દ્રચુતિ અતિશય હોવા છતાં પણ પૃથ્વી પોતાની કક્ષામાં ઉચ્ચ હોય, તે વેળાએ જે હિમકાળ (શિયાળા) થતા હોય, તોપણ એટલાથી જ કાંઈ હિમકાળ ઉત્પન્ન થશે એમ તો નથી જ, એમ સ્વીકારવા પ્રમાણે જ થાય છે. એથી જૂકેન્દ્રચુતિ મહત્તમ ન હોવા છતાં પણ હિમકાળ થશે, એમ કહેવામાં પણ કરી અડચણ નથી. ખીજા પણ એક વિષયમાં ડૉ. કોલની ઉપપત્તિ અને જૂસ્તરશાસ્ત્રના પ્રમાણમાં પરસ્પર વિરોધ આવેલો છે. અમેરિકન શાસ્ત્રોએ ગત હિમકાળની સમાપ્તિથી થયેલી ફરીઓના ક્ષમ્પના આધારે નિયત કરેલા તેના કાળસાથે ડૉ. કોલનો અભિપ્રાય મળતો આવતો નથી. હિમોત્તરકાળનો આરંભ ૧૦,૦૦૦ વર્ષ કરતાં જૂનો નથી, એવો અમેરિકન શાસ્ત્રોનો અભિપ્રાય ‘પ્રથમ દર્શન’માં આપેલો છે. પરંતુ ડૉ. કોલના અભિપ્રાય પ્રમાણે જેતાં તે કાળ લગભગ ૮૦ અથવા ૧૦૦ હજાર વર્ષ પૂર્વેનો છે. આ અંતરાય કાંઈ નહોનો સૂનો નથી. પ્રોફેસર ગીફોને જે કે અમેરિકન શાસ્ત્રોનો અભિપ્રાય સર્વાંશે માન્ય નથી, તોપણ તેણે એટલું તો સ્વીકાર્યું છે કે, એક પછી એક હિમકાળના આવવાના સળંગ કારણને દર્શાવતી હોવાથી કેવળ ડૉ. કોલની ઉપપત્તિ જ સત્ય છે; તોપણ કદાચિત્ત તેણે જૂકક્ષાની કેન્દ્રચુતિનાં જ પ્રમાણે લીધાં છે, તેમાં કાંઈક જૂલ હોવાથી તેમના દિસાબમાં આટલો મોટો તફાવત પડતો હશે; જૂસ્તરશાસ્ત્રમાંના પ્રત્યક્ષ પ્રસવાના આધારે કાઢવામાં આવેલાં અનુમાનોને કાંઈ ખોટાં કહી શકાય નહિ, અર્થાત્ત તેમને જેવાં તેવાં ગણીને ત્યાગી શકાય તેમ નથી જ.” એ ડૉ. કોલની ઉપપત્તિ વિશે ખીજા એક હુડ્ડસ્ટન નામક વિદ્વાને આપેલો પ્રતિકૂલ અભિપ્રાય તો વળી બહુ જ કડક છે. તેનું એવું કથન છે કે:— “ડૉ. કોલની ગોળ ગોળ ઉપપત્તિથી પૂર્વેનું જૂસ્તરશાસ્ત્ર જૂલાવામાં કેમ પડી ગયું, એ જ એક મહદાશ્ચર્ય છે. હિમકાળ કદાચિત્ત કદાપિ થયેલો જ નહિ હોય અને આપણે આજે તે હિમકાળ વિશેનાં અનુમાનો ખરા છે કે ખોટાં, એનો વાદ ચલાવીએ છીએ. એક અતિક્રમમાંથી બીજા અતિક્રમ ઉત્પન્ન થાય છે અને કોલના તરફ જેવા અનિયંત્રિત હશે; તોપણ પૃથ્વીપરના કાંઈ પણ એક ગોલાર્ધમાં બર્ષનું પૂર આવશે, એવાં નિયતકાળે વાતાવરણમાં પરિવર્તનો ચલાવું એક સચુકિતક કારણ સુચવવા માટેનું માન તો તેને આપણે આપવું જ જોઈએ.

આવિશેના ગમે તેવા મતભેદો હોય, તોપણ જેમાં નિદાન એ હિમકાળ અને એક હિમાન્તરકાળ થઈ ગયા છે, તે હિમયુગનો અવધિ હિમાન્તરકાળના આરંભથી અસાર સૂંઘીમાં પીતેલા કાળ કરતાં બહુ જ મોટો હોવો જોઈએ, એમાં તો કશી પણ શંકા નથી જ. એકંદરે સ્થિતિ અનુકૂળ હોતાં, કક્ષકેન્દ્રચુતિ વિશેષ ન હોવા છતાં પણ જો પૃથ્વી પોતાની કક્ષામાં ઉચ્ચ હોવા સમયે શિયાળો થાય, તો તેટલાથી જ હિમકાળ કિપ્ત થઈ શકે એમ છે. ઉચ્ચ પામે એક બીજા પછી અપાઝપ થનારા એ શિયાળાની વચ્ચે ૨૧૦૦૦ વર્ષનો ગાળો પડવાનું તો ઉપર કહેલું જ છે. એથી જો ભૂકક્ષાની કેન્દ્રચુતિના પ્રશ્નને છોડી દઈએ, તોપણ એ હિમકાળ અને તેમની વચ્ચેના એક હિમાન્તરકાળને જ ૨૧૦૦૦ વર્ષ કરતાં થોડોક પણ વધારે કાળ આપવો જોઈએ; અને પ્રોફેસર ગીફના કથન પ્રમાણે, જો પાંચ હિમકાળ અને ચાર હિમાન્તરકાળ માનીએ, તો તે હિમયુગનો અવધિ નિદાન ૮૪૦૦૦ વર્ષનો તો થવાનો જ. અસ્તુ.

આ શાસ્ત્રીય કથનના વાદમાં એના કરતાં વધારે ઉંડા ઉતરવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી. પૂર્વે કહેલું જ છે કે, વેદોમાંનાં વાક્યોના આધારથી વેદકાલીન લોકો અને તેમની સાથે બીજા આર્યજનો યુરોપમાં કિંવા ઉક્સિસ્ (ઑક્સિસ), વક્ષવર્ત (જક્સાર્ટિસ) અથવા તો સિંધુ આદિ નદીઓના તીર પ્રાંતોમાં આવી વસવા પૂર્વે તેમનો આદિનિવાસ ક્યાં હતો, એ શોધી કાઢવાનો જ આપણો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. એ ઉદ્દેશને સાહાય્યભૂત થનારા જે શાસ્ત્રીય શોધોના અસારસૂધી આપણે વિચાર કર્યો, તેનો સારાંશ આ પ્રમાણે છે:—

૧ નવ પાપાણ્યયુગના આરંભમાં યુરોપમાં જે લોકો વસતા હતા, તેમના વંશમાંથી જ અસારના આર્યભાષા બોલનારા યુરોપીય લોકો ઉતરી આવેલા છે, એમ દેખાય છે.

૨ પરંતુ નવ પાપાણ્યયુગના આરંભમાં આર્યલોકોની એક શાખાના લોકો યુરોપમાં વસતા હતા, એમ જો કે સિદ્ધ થયું છે અને તેથી આર્યજનો હિમાન્તરકાળમાં એશિયામાંથી યુરોપમાં ગયા હતા, એ વિધાન અસંભવ કહ્યું છે, તોપણ એના યોગે, તે આર્ય લોકો મૂળ યુરોપના જ નિવાસીઓ હતા, એમ તો સિદ્ધ થઈ શકતું નથી જ; એટલે કે, એથી આર્યોના આદિનિવાસ વિશેના પ્રશ્નનો કશો પણ અંતિમ નિર્ણય થઈ શકતો નથી જ.

૩ અનેક કારણોથી એકું અનુમાન કરવું પડે છે કે, યુરોપમાં ધાતુયુગની સુધારણાને પરકીય લોકો જ લઈ ગયા હતા.

૪ પાપાણ્ય, કાંસ્ય અને લોહયુગ એક જ કાળમાં સર્વ દેશોમાં થયા હતા, એમ નહોતું; અને તેથી જ એકજ કાળમાં ધર્મિષ્ઠની મદતી સુધારણા અને યુરોપમાં પાપાણ્યયુગનું અસ્તિત્વ, એ બે ઘટનાઓ પરસ્પર વિરુદ્ધ નથી.

૫ ભૂસ્તરશાસ્ત્રમાંના સર્વથા નવીન શોધાના વિશ્વસનીય પૂરાવાના યોગે હિમકાળની સમાપ્તિને અને હિમોત્તરકાળનો આરંભ થવાને લગભગ ૧૦,૦૦૦ વર્ષ જેટલો કાલાવધિ, થઈ ગયેલો હોવો જોઈએ, એમ જણાય છે; અને સામ્યપીરિયામાં મળી આવેલાં જનાવરોનાં મૃત શરીરોના તામ્બપણાને જોતાં એ મતને પુષ્ટિ મળે છે.

૬ અસારસૂધી કેટલાકો માનતા હતા, તે પ્રમાણે મનુષ્ય પ્રાણી કેવળ હિમોત્તરકાલીન નથી, કિન્તુ તૃતીય યુગમાં નહિ, તોય નિદાન ચતુર્થ યુગમાં તો તેનું સર્વત્ર અસ્તિત્વ હતું, એમ બતાવી આપવામાટેના ભૂસ્તરશાસ્ત્ર પાસે બળવાન પૂરાવા તૈયાર છે.

૭ આજસૂધીમાં નિદાન એ હિમકાળ થઈ ગયા છે અને તેમના મધ્યમાં એક હિમાન્તર કાળ થઈ ગયો છે. એ હિમાન્તર કાળમાં પૃથ્વીપટ પર ભૂમિ અને જળની ઠંડેચણી અત્યારના કરતા બહુ જ ભિન્ન હતી.

૮ ચતુર્થ યુગના પ્રથમાર્ધમાં વાતાવરણ (હવા) નાં મોટાંમોટાં સ્થિત્યંતરો થયાં હતાં. તે વાતાવરણ હિમકાળમાં બહુ જ શીતળ હતું; અને હિમાન્તર કાળમાં ધ્રુવપ્રદેશમાં પણ તે સૌમ્ય અને સમશીતોષ્ણ હતું.

૯ એશિયા અને યુરોપ એ બન્ને ખંડમાંના ધ્રુવપાસેના પ્રદેશમાં હિમાન્તર કાળમાં ઠંડા ઊંઠાળા અને ગરમ શિયાળા હોવાથી તે વેળાએ ત્યાં અક્ષય વસંત વિહરતો હતો, અને અસારે કેવળ સમશીતોષ્ણ અને ઉષ્ણ કટિબંધમાં મળી આવતી વનસ્પતિઓ પણ પૂર્વે સ્થિપદજળજનન જેવા એટલે કે, જ્યાં કાર્તિક માસથી ચૈત્ર માસપર્યન્ત સૂર્ય ક્ષિતિજની નીચે હોય છે એના સ્થાનમાં પણ બહુ જ બળપૂર્વક વધતી હતી, એમ સિદ્ધ કરી બતાવી આપવામાટેના અનેક આધારો છે.

૧૦ હિમકાળના અવતારે એ સૌમ્ય વાતાવરણનો બગાડ કરી નાખ્યો અને તેથી તે પ્રદેશ ઉષ્ણ કટિબંધમાંનાં પ્રાણી તથા વનસ્પતિના નિવાસમાટે સર્વથા અયોગ્ય થઈ પડ્યો.

૧૧ એ હિમકાળના અવધિવિશે અનેક ભિન્ન ભિન્ન અનુમાનો કરવામાં આવ્યાં છે, આપણા સઘઃકાલીન જ્ઞાનના પ્રમાણથી જોતાં આ વિષયમાં આપણે ન્યોતિઃશાસ્ત્ર દરતાં ભૂસ્તરશાસ્ત્ર પર જ વધારે આધાર રાખવો જોઈએ; છતાં હિમકાળની ઉત્પત્તિના કારણના સંબંધને જોતાં તો ન્યોતિઃશાસ્ત્રના અભિપ્રાય જ અધિક સંભવનીય દેખાય છે.

૧૨ પ્રો. ગીકીના અભિપ્રાય પ્રમાણે તો એકંદર પાંચ હિમકાળ અને ચાર હિમાન્તરકાળ થઈ ગયા છે, અને હિમાન્તરકાળના આરંભમાં પણ ઠંડક અને સૌમ્ય હવા, નિદાન યુરોપના વાલ્ક્ય જાગમાં તો, બેવાર થઈ ગઈ હતી, એમ માનવામાટેના પણ પૂરાવો છે.

૧૩ કેટલાક પ્રસિદ્ધ શાસ્ત્રજોએ અત્યાર પહેલાં જ એવો અભિપ્રાય આપેલો છે કે, મનુષ્યનો આદિ નિવાસ ક્યાંક ધ્રુવ પ્રદેશમાં જ હોવો જોઈએ અને વનરપતિ તથા પ્રાણિકોદિનો ઉદ્ગમ પણ ત્યાં જ ક્યાંક થયેલો હોવો જોઈએ.

આપરથી એમ દેખાઈ આવશે કે, જે વેદવાક્યોનો આશય, વૈદિક વસતિસ્થાન એટલે કે, પૂર્વકાળમાં વૈદિક ઋષિઓ ન્યાં વસતા હતા, તે સ્થાન ધ્રુવપાસે જ હતું, એમ બતાવવાનો હોય, તો તેમાં અથમ દર્શને જ અપવાદ લાવે, એવી નવીન શાસ્ત્રીય શોધમાં એક પણ વાત્તા નથી. એથી વિરુદ્ધ, વેદોમાં કેટલીક વાત્તાઓ ધ્રુવપ્રદેશની ઉપપત્તિને જ સૂચવનારી છે; એટલું જ નહિ, પણ હાલમાં કેટલાક શાસ્ત્રજોનો એવો અભિપ્રાય થતો જાય છે કે, માનવજાતિના આદિનિવાસને ધ્રુવપ્રદેશમાં જ ક્યાંક શોધવો જોઈએ.

—મમમમમમમ—

તૃતીય દર્શન.

—મમમમમમમ—

ઉત્તરધ્રુવપ્રદેશ.

૧૩ ત દર્શન (પ્રકરણ) માં કહેલું જ છે કે, ચતુર્થયુગના પૂર્વાર્ધમાં પૃથ્વીપર ન્યાં લાંબુમિ બહુ જ ઊંચી અથવા ઊંડી થવાથી વાતાવરણમાં પણ વિલક્ષણ ઉપસ-પાથલ થઈ હતી. હિમકાળની પ્રખરતા ધ્રુવપ્રદેશમાં વિશેષ હોય, એ સ્વાભાવિક હોવાથી તે સમયમાં ભૂરૂપર થયેલાં મોટાં મોટાં પરિવર્તનો અન્ય સ્થાનો કરતાં ધ્રુવપ્રદેશમાં બહુ જ મોટા પ્રમાણમાં થયેલાં હોવાં જોઈએ, એવી કલ્પના કરવામાં કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રત્યવાય આવે તેમ નથી. એપરથી એક બીજું પણ અનુમાન કરવું પડે છે અને તે એ છે કે, હિમાન્તરકાળમાં ધ્રુવપાસેની ભૂમિની અને જળની ઠંડ્યણી અત્યાર કરતાં બહુ જ લિપ્ત પ્રકારની હોવી જોઈએ. ‘નંદનવનોપલબ્ધિ’ નામક પુસ્તકમાં ડૉ. વૉરને અનેક પ્રમાણો આપીને એમ બતાવેલું છે કે, છેલ્લામાં છેલ્લા નિકટના જૂસ્તરયુગમાં નોવા-ઝેમ્લા અને સ્પિટ્ઝબર્ગન એ બે ખેટા પાસેનો ઉત્તરધ્રુવપ્રદેશમાનો એક સારો મોટો પટ્ટો સમુદ્રમાં ડૂબી ગયો છે; અને એથી તેણે એવું અનુમાન કરેલું છે કે, ઉત્તર મહાસાગરમાંના અત્યારના ખેટા (નોવાઝેમ્લા, સ્પિટ્ઝબર્ગન ઇત્યાદિ) તે પૂર્વે સમુદ્રમાં ડૂબી ગયેલા પર્વતોનાં શિખરો જ હોવાં જોઈએ. તૃતીય યુગના છેવટના કાળમાં ઉત્તરધ્રુવની આસપાસ એક વિસ્તૃત જૂખંડ હોવાની વાતોનો સર્વ જૂસ્તરશાસ્ત્રજોએ સ્વીકાર કર્યો છે અને તે સર્વ તેજ પ્રમાણે ચતુર્થ યુગનાં પૂર્વાર્ધમાંપણ હોવાનું જો કે કોઈ પ્રમાણ મળી આવ્યું નથી, તોપણ હિમન્તરકાળમાં જમીન અને પાણીની ઠંડ્યણી અત્યાર કરતાં તો કાંઈક લિપ્ત જ હતી, એમ માનવાનાં અનેક સમજા કારણો છે; અને

પ્રો. ગીફો તો એમ કહે છે કે;—“પૂર્વ પાપાણ્ય યુગીય મનુષ્ય અને ચતુર્થ યુગમાં મળી આવતાં બીજાં પ્રાણીઓ તે સમયે ઉત્તરધ્રુવપ્રદેશમાં જ્યાં ત્યાં વસતાં હતાં.” હાલમાં પણ ધ્રુવપાસે એશિયા ખંડની ઉત્તર દિશાએ સાઇબીરિયા જેવો જમીનનો મોટો ભાગ છે; અને તે સ્થાનમાં પૂર્વે વસતિ થોડી સૌમ્ય વાતાવરણ હતું, એમ ખતાવવા માટેના આધારો પણ છે. સાઇબીરિયાની ઉત્તર મહાસાગરની ઉંડાઈ અઘાપિ ૧૦૦ વામ કરતાં પણ ઓછી જ છે; અને ચતુર્થ યુગના પૂર્વાર્ધમાં ભૂપૃષ્ઠ પર થયેલી મોટી મોટી ઉચ્ચ-પાથલોનો વિચાર કરતાં પાણીમાં ડૂબેલો જમીનનો ભાગ એક સમયે પાણીની ઉપર હતા, એમ માનવું અસંભવનીય દેખાતું નથી. એકંદર રીતે ગત હિમકાળથી પૂર્વે ઉત્તરધ્રુવની આસપાસમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા એક વિસ્તૃત ભૂખંડનાં અનેક ચિન્હો અઘાપિ અવશિષ્ટ છે.

વાતાવરણ કિંવા હવાવિશેનો વિચાર કરતાં આપણે પૂર્વે જોયું જ છે કે, હિમાન્તરકાળમાં ઉત્તરધ્રુવના આંતરિક પ્રદેશમાં પણ શીતળ ગ્રીષ્મકાળ અને ઉષ્ણ શરદ્-ઋતુ થતા હતા. સર રૉબર્ટ બોલે તો તે વેળાએ શિયાળા અને ઉન્હાળામાં પૃથ્વીને મળનારી ઉષ્ણતાને આંકડાઓથી ખતાવીને તે સમયના વાતાવરણની સૌમ્યતાની સારી કશ્પના કરાવી આપી છે. દીર્ઘાવધિ ઉન્હાળામાં એકંદર ૨૨૯ ભાગ ઉષ્ણતા અને અઠવાવધિ શિયાળામાં એકંદર ૧૩૬ ભાગ ઉષ્ણતા એટલે કે, લગભગ સમાન વસંતઋતુ જ થયો. અર્થાત્ પૂર્વપાપાણ્યયુગીય મનુષ્યો હિમાન્તરકાળમાં જો તે પ્રદેશમાં વસતા હોય, તો સૂર્ય એક સરખી રીતે કેટલાક દિવસપર્યન્ત (લિત્ર લિત્ર અક્ષાંશના પ્રમાણથી) ક્ષિતિજની નીચે હોવા છતાં પણ તેમને ત્યાં આનંદ ભાસેલા હોવા નેપ્રત્યક્ષ. ધ્રુવપાસેનું અત્યારનું કઠિન વાતાવરણ હિમોત્તરકાળ પછી થયેલું હોવાથી તે પૂર્વના કાળવિશે જાણતાં એના વિચારની આવશ્યકતા નથી.

પરંતુ એવા પ્રકારના સૌમ્ય અને સુખકર વાતાવરણથી યુક્ત એક ઉત્તર (ભૂમિ) ખંડ હિમાન્તરકાળમાં અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો અને પૂર્વપાપાણ્યયુગીય મનુષ્યો પણ ત્યાં વસતાં હતાં, એમ જો આપણે માની લઈએ, તો પણ તેથી આર્ય લોકોના પૂર્વજો તે સમયે ત્યાં વસતા જ હતા, એમ કાંઈ નિષ્પન્ન થતું નથી; માત્ર એમ હેતુ ધરો કે અંશે સંભવનીય છે, એટલું જ એથી દેખાઈ આવે છે. એ માન્યતાને નિશ્ચિત કરવા માટે એકે તો, પુરાણુવસ્તુશાસ્ત્રના કાંઈક નવીન શોધાવડે હિમાન્તરકાળમાં આર્ય લોકો ધ્રુવ પાસે વસતા હતા એમ સિદ્ધ થાય, ત્યાંસુધી આપણે થોભી જવું નેપ્રત્યક્ષ; અને નહિ તો, વેદ અને અવેસ્તા જેવા સર્વેએ પુરાણુતમ તરીકે સ્વીકારેલા આર્ય ગ્રંથો-માંથી મળી આવતી કથાઓ અને વિચારોનું પરીક્ષણ કરીને તેમના આધારે, હિમાન્તર કાળમાં આર્ય લોકો ધ્રુવપ્રદેશમાં વસતા હતા, એમ માનવાનો કાંઈ આધાર મળી

આવે છે કે કેમ, એ જોતું જોઈએ. એ કથાઓમાંની અનેક કથાઓના આધારે જે અર્થ કરાવવા છે, તે લેશ માત્ર પણ સમાધાનકારક નથી, એ વાતોના ખડકા સર્વ વિદ્વાનો સ્વીકાર કરે છે. એટલા માટે જેમ જેમ પુરાણવસ્તુશાસ્ત્ર, ભૂસ્તરશાસ્ત્ર અને માનુષ્યકશાસ્ત્રમાંના નવીન નવીન શોધોવડે પ્રાચીન મનુષ્યો વિશેના આપણા જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થતી જાય, અથવા તો તે જ્ઞાન નિદાન નિશ્ચિત થતું જાય, તો તે પ્રમાણે સમયે સમયે (વારંવાર) તે કથાઓના અર્થોને તપાસીને ગેરસમજથી, મનોનિકારનાં પ્રાપ્ત્યથી નિવારણ કરીને મનુષ્યોના આચાર વિચાર આદિના આપણા અપૂર્ણ જ્ઞાનના યોગે થયેલી ભૂલોને સુધારી લેવી જોઈએ. સર્વ લોકોમાં પ્રાચીન દંતકથાઓ આદિ અઘાપિ અવશિષ્ટ રહેલી છે, એમાં તો કાંઈ પણ શંકા નથી; કદાચિત્ કાળાન્તરથી તેમનામાં કેટલીક ખંચતાણુ થઈ હશે, નહિ થઈ હોય એમ નથી. અર્થાત્ આધુનિક શાસ્ત્રીય શોધોના આધારે આપણને પ્રાચીન મનુષ્યોવિશે જે માહિતી મળે છે, તેના પ્રાચીન કથાઓ સાથે મેળ મળે છે કે નહિ, એ જોવાનું કાર્ય આપણું છે. વૈદિક કથા અને તત્કાલીન લોકોની માન્યતાના વિષયમાં એક બીજી ધ્યાનમાં રાખવા જેવી વાતો એ છે કે, તે કથાઓ અને તે માન્યતાઓને સહસ્રાવધિ વર્ષો પૂર્વે એકત્ર કરવામાં આવેલી છતાં આજે તે આપણને તેવી જ સ્થિતિમાં મળી આવે છે. અર્થાત્ પ્રાચીન આર્ય લોકો જો એક સમયે ખરેખર ઉત્તરધ્રુવ પાસે રહેતા હોય, તો તેમના આદિ ગ્રંથોમાં તેમના તે આદિનિવાસ વિશેના કેટલાક ઉલ્લેખો મળવા અશક્ય નથી. કારણ કે, તે ગ્રંથોમાં અઘાપિ કેટલાક એવા જાગે છે કે, તેમનામાંના શખ્ડો સાદા અને સરળ હોવા છતાં પણ તેમનો આધુનિક કોઈ પણ મીમાંસાપદ્ધતિથી યોગ્ય અર્થ કરી શકાતો નથી. માનવ જાતિના આદિનિવાસ ધ્રુવપ્રદેશમાં છે, એવા પોતાના અભિપ્રાયને સિદ્ધ કરવા માટે ડૉ. વૉરને બીજાં રાષ્ટ્રોની કથાઓસાથે વૈદિક લોકોની કથાઓનો પણ આધાર આપેલો છે. પરંતુ ખાસ વૈદિક કથાઓના સંબંધને જોતાં એ પ્રયત્ન ઉપરઉપરથી જ કરાવેલો છે; અને એમ થતું સર્વથા સાહજિક જ છે. કારણ કે, વૈદિક કથાઓનો નવીન શાસ્ત્રીય શોધોના સાહાય્યથી આજ સૂધીમાં કોઈએ પણ કરી શકાવેલો હશે નથી; અને અધૂરામાં પૂરું વળી ડૉ. વૉરને તો કેવળ વેદોનાં જૂનાં લાખાન્તરોપર જ બધી આધાર રાખેલો પડ્યો હતો. એટલામાટે હવે આ નવીન શાસ્ત્રીય શોધોની દૃષ્ટિથી વૈદિક કથાઓ અને વચનોના પરીક્ષણનો પ્રયત્ન થવો જોઈએ. પરંતુ એમ કરવા પૂર્વે આપણે, ધ્રુવ અને તેની પાસેના આસપાસના પ્રદેશમાં જ મળી આવતી એવી વિશેષ વસ્તુઓ કે જેમને ન્યાયશાસ્ત્રમાં ‘વિશેષ’ કહે છે, તે વસ્તુઓ થી છે, તે જોવી જોઈએ; અને જો તે વસ્તુઓનું વર્ણન વેદોમાં આપણને મળી આવે, તો તો તત્કાલીન લોકોનો આદિનિવાસ ધ્રુવપ્રદેશમાં હતો, એ વાતો નિઃસંશય સિદ્ધ થઈ જાય એમ છે. પ્રસ્તુત,

ધ્રુવપાસેનું વાતાવરણ બહુ જ શીતળ છે; પરંતુ પૂર્વે તે તેનું નહોતું એટલે કે, વાતાવરણની શીતલતા એ કાંઈ ધ્રુવપ્રદેશમાંની વિશેષ વસ્તુ કિંવા વિશેષ ઘટના નથી, એ તો આપવી આગળ જોયું જ છે. અર્થાત્ એટલામાટે અત્યારે આપણને ઉપયોગી થઈ પડે એવું ધ્રુવવિશિષ્ટ ઘટનાઓ શી છે, એ આપણે જ્યોતિઃશાસ્ત્રના સાહાય્યથી જોઈશું.

ધ્રુવમાં સૂર્ય એક સરખો જ મહિના ક્ષિતિજમાં અને ત્યારપછી એકસરખી રીતે જ માસ પર્યન્ત ક્ષિતિજની નીચે રહેતો હોવાથી ત્યાં જ માસ પર્યન્ત એક સરખો દિવસ અને સૂર્યપ્રકાશ તથા જ માસ સૂર્ય એક સરખી કાળી રાત્રિ જ હોય છે, એવો સર્વનો અભિપ્રાય જોવામાં આવે છે. પરંતુ એ વિશે કાંઈક વધારે વિચાર કરતાં એ અભિપ્રાય કિંવા માન્યતા કેવળ સ્થૂલ માનથી સત્ય છે અને શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિથી એને સ્વીકાર કર્યા પહેલાં એમાં થોડો ઘણો ફેરફાર કરવાની આવશ્યકતા છે, એમ તત્કાળ દેખાઈ આવે છે. પ્રથમ તો ધ્રુવ પોતે અને ધ્રુવપ્રદેશ, એ ઉભયમાં રહેલા બેદને બરાબર સમજી લેવો જોઈએ. ધ્રુવ પોતે કેવળ એક બિન્દુ હોવાથી તેમાં પૂર્વે એક સમયે કાંઈ લોકોનો આદિનિવાસ ખરેખર હોય, તો પણ તે સર્વ લોકોના તે એક જ બિન્દુપર નિવાસ હોવો શક્ય નથી. ધ્રુવપ્રદેશ એટલે ઉત્તરધ્રુવ બિન્દુ અને ઉત્તરવૃત્ત (એટલે કે, ધ્રુવબિન્દુથી લગભગ ૨૭½ અંશપરવિષુવૃત્તના સમાન્તર વર્તુલ) ના મધ્યમાંના પ્રદેશ. રાત્રિ, દિવસ અને ઋતુનું પ્રમાણ ધ્રુવબિન્દુમાં અને ધ્રુવપ્રદેશમાંનાં બિજાં બિજાં સ્થાનોમાં એક જ હોતું કાંઈ શક્ય નથી અને તે તેમ હોતું પણ નથી. ધ્રુવબિન્દુવિશિષ્ટ વસ્તુપરથી ધ્રુવમંડળવિશિષ્ટ વસ્તુનું અનુમાન કરી શકાય એમ છે. તોપણ પ્રાચીન આર્યોનાં ત્યાંના આદિનિવાસ વિશેના પૂરાવાઓને એકત્ર કરતી વેળાએ તેમાંના બેદને ધ્યાનમાં રાખવાની ઘણી જ આવશ્યકતા છે. ધ્રુવપ્રદેશમાં વસનારા લોકોને જ જ માસના દિવસ અને રાત્રિની માહિતી હોવી જ જોઈએ; પરંતુ તેઓ ધ્રુવબિન્દુથી કાંઈક દક્ષિણે વસતા હોવાથી તેમનો કાલાદર્શ (પંચાંગ) ધ્રુવબિન્દુમાં વસતા લોકોના કાલાદર્શ કરતાં કાંઈક ભિન્ન હોવો જોઈએ અને એથી ધ્રુવબિન્દુવિશિષ્ટ તથા ધ્રુવપ્રદેશવિશિષ્ટ વસ્તુમાંના બેદ રૂપવૃત્તથી જાણવામાં આવી જાય, એટલા માટે તેમનું પૃથક ત્રિવેચન કરવાની જ આવશ્યકતા છે.

પૃથ્વીના ધ્રુવ એટલે પૃથ્વી જે અક્ષરેષાપર ફર્યા કરે છે, તે અક્ષરેષાના અમો. એ અક્ષરેષાની રિયતિ પૃથ્વીના પ્રમાણમાં, સર્વથા પ્રાચીન જૂસ્તરયુગમાં પણ બદલાઈ હોય, એમ બતાવનારું કાંઈપણ ચિન્હ નથી. એટલે કે, ધ્રુવબિન્દુ અને ધ્રુવપ્રદેશ એ જોવા પૂર્વે હતા તેવાને તેવા જ આજે પણ છે. તેમનામાંના પૂર્વના વાતાવરણ અને વર્તમાન વાતાવરણમાં જ માત્ર અવની અને આકારા જેટલો અંતર પડી ગયો છે. પરંતુ પૃથ્વીના અક્ષમાં થોડીક ગતિ હોવાથી એટલે કે, ક્રાંતિવૃત્તના કદંબની આસપાસ

તે (અક્ષ) ફરતો હોવાથી તેના યોગે સંપાતોનું ચલન થતાં ખગોલના ધ્રુવો નિત્ય બદલાયા કરે છે; પરંતુ એ જ પ્રમાણે કાંઈ પૃથ્વીના ધ્રુવો બદલાતા નથી. એથી લગભગ ૭૦૦૦ વર્ષપૂર્વે જે તારા ધ્રુવના સ્થાનમાં હતી, તે જ કાંઈ આજે નથી; છતાં પણ પૃથ્વીના ધ્રુવો તો અવિચળ જ છે. સંપાતચલનને ઉત્પન્ન કરનાર એ પૃથ્વીના અક્ષની ગતિનું પ્રાચીન વિદ્યાના પંડિતોને બહુ જ મહત્ત્વ છે; કારણ કે, તેના યોગે વારંવાર ઋતુના આરંભકાળ બદલાતા જાય છે. એ જ કાળગણનાના આધારે ‘મૃગશીર્ષ’ અથવા વેદોની પ્રાચીનતાનો વિચાર’ નામક ગ્રંથમાં, વૈદિક વાર્તાઓ વસંતસંપાત મૃગશીર્ષમાં હતો તે વેળાએ રચાઈ હતી અને એ સંપાતની સ્થિતિ અત્યાર સૂર્યોપણ બદલાતી ચાલી આવે છે, એમ બતાવનારાં પ્રમાણો વૈદિક ગ્રંથોમાં તેમજ તે પછીના વાક્યમયમાં પણ પુષ્કળ છે, એમ બતાવેલું છે. એથી તરત એમ જણવામાં આવે છે કે, તૈત્તિરીયસંહિતા અને આદ્યજ્ઞોના કાળમાં વસંતસંપાત કૃતિકામાં હતો. એ સિદ્ધ કરવાના આધાર તરીકે લીધેલાં વાક્યોના સંબંધમાં રહેલી સર્વ શકાઓ, કે. રાંકર બાળકૃષ્ણ દીક્ષિતે બતાવેલા ‘શતપથ બ્રાહ્મણ’માંના “एता (कृत्तिकाः) ह वै प्राच्यै दिशो न च्यवन्ते सर्वाणि ह वा अन्यानि नक्षत्राणि प्राच्यै दिशश्च्यवन्ते” એટલે કે, ‘કૃતિકા માત્ર પૂર્વ દિશામાંથી ચળતી નથી, બીજાં નક્ષત્રો ચળી જાય છે;’ એ વચનથી સર્વથા નષ્ટબ્રહ્મ થઈ ગઈ છે.* મનિષ્ઠ દેશમાંના સર્વ મીનાર અને જૂનાં દેવળોનું પૂર્વાભિમુખત્વ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી જોઈતું મહત્ત્વનું છે, તેટલી જ આ કૃતિકાની પ્રાચીન કાળની સ્થિતિ વેદના કાળાનુક્રમને નિશ્ચિત કરવામાટે મહત્ત્વની છે. પરંતુ ઋતુતનો કાળગણક એથી બિજા છે. ઉત્તરધ્રુવ અને ઉત્તરવૃત્ત-અંતર્ગત પ્રદેશમાં જ મળી આવનારી એવી જે કાંઈ ન્યોતિ:શાસ્ત્રવિષયક વિશિષ્ટ ઘટનાઓ છે, તેમના વિશેના કાંઈ પણ ઉલ્લેખ જો વેદોમાં મળી આવે, તો આધુનિક શાસ્ત્રીય શોધોના યોગે એમ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે એમ છે કે, વૈદિક ઋષિઓના પૂર્વજો ન્યારે તે સ્થાનમાં વસતા હતા, તે વેળાએ તેમને એ વિશિષ્ટ ઘટનાઓનું જ્ઞાન થયેલું હોવું જ જોઈએ, અને એ ઘટના તો કેવળ દ્વિમાન્તરકાળમાં જ શક્ય હતી. એટલામાટે, આપણે હવે ઊપર કહેલી ઉભય પ્રકારની વિશિષ્ટ ઘટનાઓનું પૃથક્ પૃથક્ વિવેચન કરીશું.

ઉત્તરધ્રુવમાંથી જોનારને પ્રથમ દર્શને જ જે એક ચમત્કાર દેખાય છે, તે ખગોળના મસ્તકપર થનારું છત્રાકાર-બ્રમણ છે. આપણે ઉપર અને સમશીતોપર દટિબંધમાં વસતા હોવાથી આપણને સર્વ આકાશસ્થ ન્યોતિઓ પૂર્વ દિશામાં ઊગતી અને પશ્ચિમ દિશામાં આયમતી દેખાય છે. એમાંની કેટલીક ન્યોતિઓ આપણા મસ્તકપર યઇને જાય છે. અને કેટલીક તિર્યક્ જાય છે. પરંતુ ધ્રુવમાંના ગ્રેશકને તો પોતાના મસ્તકપરથી સર્વ

* ‘ભારતીય ન્યોતિ શાસ્ત્ર’ પૃષ્ઠ ૧૨૭-૧૨૮.

અગોલાર્ધ ડાબી બાજુથી જમણી બાજુએ મસ્તકપર ઊંચા પકડેલા છત્ર પ્રમાણે ગોળ ફર્યા કરેછે, એમ જ દેખાવાનું. ત્યાં તારાઓ ઊગવાની પણ નહિ અને આથમવાની પણ નહિ, કિન્તુ કુંભકાર (કુંભાર) ના ચક્ર (ચાકડા) પ્રમાણે ક્ષિતિજ સમાંતર રેખામાં વર્તુલાકાર ફર્યા કરવાના; અને એક પ્રદક્ષિણા પૂરી થઇ કે બીજીનો આરંભ થયો, એ પ્રમાણેનો વ્યાપાર હમાસની દીર્ઘરાત્રિ પૂરી થતાં સુધી ચાલ્યા કરવાનો. ત્યાં સૂર્ય હમાસ પર્યન્ત ક્ષિતિજમાં હોય છે, સારે તે પણ એવીજ રીતે ગોળ ફરતો રહે છે. ત્યાંથી જોનારનું અસ્વસ્તિક એટલે અગોલનો ઉત્તરધ્રુવજ; અને તેની ઉત્તરદિશા તે ઊર્ધ્વદિશાજ; અર્થાત્ ક્ષિતિજની નીચે રહેલા અદૃશ્ય પ્રદેશો તેની દક્ષિણ દિશાએ જ હોવાના. પૃથ્વીના દૈનિક અક્ષમંડળના યોગે પૂર્વ અને પશ્ચિમ મિન્દુઓ જોનારની ડાબી બાજુથી જમણી બાજુ તરફ ફરતા રહેવાના અને તેથી પૂર્વમાંની સ્વસ્થ જ્યોતિષો પણ દરરોજ ક્ષિતિજની સાથે ડાબીતરફથી જમણીબાજુએ ફરતી રહેવાની. તે, આપણા અહીંના ઉષ્ણ કિંવા સમશીતોષ્ણમાં પ્રતિદિન પૂર્વમાં ઊભીને મસ્તકપરથી જઇ પશ્ચિમમાં આથમે છે, તેમ ત્યાં દેખાવાની નહિ. સૂર્યની આસપાસ ફરતાં પૃથ્વીના અક્ષાંશની દિશા વિશેષ બદલાતી ન હોવાથી ધ્રુવમાંથી જોનારને નિત્ય એક જ અગોલાર્ધ દેખાતો રહીને તે મસ્તકપર છત્ર સમાન ગોળ ફરતો રહેવાનો અને દ્વિતીય અર્ધ અને તેમાંનાં નક્ષત્રો તેને નિત્ય અદૃશ્ય જ હોવાનાં; અને આકાશનું વિપુલવૃત્ત જ તેનું ક્ષિતિજ હોવાનું. એવા પ્રેક્ષકને, સૂર્ય ઉત્તરગોલાર્ધમાં પ્રવેશ કરવા મડિ, એટલે તે જાણે દક્ષિણમાંથી ઊગતો હોયની એવા જ ભાસ થવાનો અને તેથી તે 'સૂર્ય દક્ષિણમાંથી જ ઊગે છે, એમ બેધડક યથને કહેવાનો; અને આ વિધાન આપણને ગમે તેટલું વિલક્ષણ તથા અમત્કારિક દેખાય, પરંતુ તેને તો તે સર્વથા સત્ય જ લાગે છે. ધ્રુવમાં સૂર્યનો ઉદય સમસ્ત વર્ષમાં કેવળ એક વાર જ થવાનો અને તે એકવાર દક્ષિણમાં જાયો, એટલે પછી છ માસ પર્યન્ત એક સરખો દેખાવાનો. એટલા અવધિમાં તે ક્ષિતિજપર લગભગ ૨૭^૧/_૨ અંશ આવશે અને સાર પછી નીચે નીચે ઊતરતો ક્ષિતિજની નીચે દક્ષિણમાં આથમી જશે. એ છ માસપર્યન્ત ચાલુ દિવસ જ હોવાનો અને અગોલ ૨૪ કલાકે મસ્તકપર એક પ્રદક્ષિણા કરતો હોવાથી સૂર્ય પણ પોતાની ક્ષિતિજ પ્રદક્ષિણાને ૨૪ કલાકમાં જ પૂરી કરવાનો. ધ્રુવપરથી જોનારને છ માસની દીર્ઘરાત્રિમાં કિંવા દિવસે તારાઓની અથવા તો સૂર્યની દર ચોવીસ કલાકે થનારી એક પ્રદક્ષિણા તે આપણા દિવસ પ્રમાણે કાળની ગણના (માપણી) કરવાનું એક સાધન થઇ પડવાનું. કોઈ પણ એક વૃક્ષ અથવા તો બીજી કોઈ પણ વસ્તુની નિશાની રાખીને ધ્રુવમાં સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા અને ઉષાની દર ચોવીસ કલાકે થનારી પ્રદક્ષિણાને મોજ-માપી-શકારો. એવી રીતે સૂર્યની આસરે ૧૮૦ પ્રદક્ષિણાઓ (એની નક્ષી સંખ્યાનો ગત 'દર્શન'માં કહેલા ઊન્હાળા અને શિયાળાના અવધિપર જ આધાર

રહેવાનો) થઈ, એટલે પાછો તે ક્ષિતિજની નીચે બેતરશે અને જે તારાઓ આજસૂધી સૂર્યના પ્રકાશમાં લુપ્ત થઈ ગઈ હતી, તે સર્વ હવે એકદમ દેખાવા માંડશે; આપણા અહીંના પ્રદેશ પ્રમાણે તે એકપછી એક અનુક્રમે બેગવાની નહિ. જે સૂર્યના પ્રકાશે તેમનો લોપ કરી નાખ્યો હતો, તેના પોતાનો જ હવે લોપ થવાથી તદ્દાજ તારાખંધિત સમસ્ત ઉત્તરગોલાર્ધ અચાનક દૃશ્યમાન થઈને તે જોનારના મસ્તકપર એક સરખી રીતે ૩ માસપર્યન્ત છવાઈ રહેતો રહેવાનો. એ પ્રમાણે ખગોલનું ક્ષિતિજ સમાન્તર સતતભ્રમણ, વર્ષમાં એક જ પ્રાતઃકાળ અને એક જ સંધ્યાકાળ તેમ જ ૩ માસનો એક જ દિવસ અને છ માસની એક જ રાત્રિ, એ ઉત્તર ધ્રુવમાંના કાલાદરીની મુખ્ય મુખ્ય વિશિષ્ટ ધટનાઓ છે.

ધ્રુવનિવાસીને એક રાત્રિ છ મહિનાની હોય છે, એમ ઉપર કહેલું છે અને તેથી ત્યાં અર્ધવર્ષપર્યન્ત એક સરખો અંધકાર હોવો જોઈએ, એમ કોઈને પણ ભાસે, એ સ્વાભાવિક જ છે. છ માસના અવધિ જેટલી મોટી રાત્રિના સમયમાં આવનારાં સંકટો અને વિધ્નોની કલ્પના મનમાં આવતાં જ ‘આ શો ભયંકર પ્રસંગ!’ એમ કોઈને પણ ભાસે એ નૈસર્ગિક છે. આટલી મોટી રાત્રિમાં પ્રકાશ નહિ તો નહિ, પણ સૂર્ય પાસેથી મળનારી ઉષ્ણતાનો પણ તે સમયમાં અભાવ હોવાથી એ જન્મે વસ્તુઓને કૃત્રિમ સાધનોવડે ઉત્પન્ન કરવા માટે કેટલો બધો પરિશ્રમ કરવો પડતો હશે! એવો ઉદ્દગાર પણ કોઈના મુખપ્રાંથી નીકળી જાય, એ સંભવિત છે. પરંતુ ખરી રીતે જોતાં એ કલ્પના ભૂતભરેલી છે. એ દીર્ઘ નિશાના સમયમાં અંધકારનો ધણે અંશે પરિહાર કરનારી પ્રથમ વસ્તુ તે ‘ઉત્તરાશુ’ નામક એક પ્રકારનો રમ્ય વિદ્યુતપ્રકાશ છે. ગ્રંથ પણ ત્યાં મહિનાના પંદર દિવસ પર્યન્ત ક્ષિતિજ પર હોઈને ત્યાંથી જોનારને પોતાની બહાલી જૂદી જૂદી કળાઓ એક સરખી રીતે બતાવતો રહે છે. પરંતુ ધ્રુવમાંની દીર્ઘ નિશાના અંધકારના ભયને નષ્ટ કરનારી એના કરતાં પણ જે એક પ્રખળ ધટના છે, તે સૂર્યના અસ્તંગત થવા પછી અને ઉદિત થવા પૂર્વે પડનારો એ વારનો સંધિપ્રકાશ છે. આપણા અહીંના પ્રદેશમાં એટલે કે, ઉષ્ણ અને સમશીતોષ્ણ કટિબંધમાં એ સંધિ-પ્રકાશ, પછી તે પ્રાતઃકાળનો હોય કે સંધ્યા કાળનો હોય, બહુ તો એક કલાક કે બે કલાક સૂધી જ વિસ્તરે છે; પરંતુ ધ્રુવપાસેની સ્થિતિ એના કરતાં સર્વથા ભિન્ન પ્રકારની છે ત્યાં વર્ષમાં માત્ર એકજવાર આવનાર દિવસ અને રાત્રિના મધ્યમાંનો અત્યેક સમયને સંધિપ્રકાશ ધણાક દિવસ પર્યન્ત દેખાતો હોય છે. માત્ર તે નખી કેટલાદિવસ સૂધી રહે છે, એ અઘાપિ નિશ્ચયપૂર્વક જાણવામાં આવ્યું નથી. કેટલાકોના અભિપ્રાય પ્રમાણે એ સંધિપ્રકાશ ૪૫ દિવસ સૂધી રહે છે, પણ બીજાઓ કહે છે કે, તે પૈરા બે મહિના સૂધી રહે છે. ઉષ્ણકટિબંધમાં સૂર્ય લગભગ ૧૬ અંશ જેટલો ક્ષિતિજની નીચે હોય છે, તે વેળાએ જ તેનાં (પ્રકાશ)

કિરણો પ્રથમ દેખાવા મારે છે પરંતુ ઉત્તર અક્ષાંશમા સૂર્ય ૧૮ કિંવા ૨૦ અંશ નેટલે ક્ષિતિજની નીચે હોય છે, તે વેળાએ તેના કિરણો પ્રથમ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, એમ પણ કહેવામા આવે છે એ બીજી મર્યાદા બહુધા ધ્રુવ પાસેના પ્રદેશને લાગૂ પડતી હોવી જોઈએ, અને જો તેમજ હોય, તો ત્યાં સધિપ્રકાર એ માસ પર્યન્ત રહે, એમા આશ્ચર્ય જેવું કાંઈ પણ નથી ડૉ. વૉરને પોતાના ગ્રંથમા કૈપ્ટન પિમે કરેલું ધ્રુવમાના વર્ષનું વર્ણન આપેલું છે, તે આ પ્રમાણે છે

“માર્ચ માસની ૧૬ મી તારીખે ત્યાં સૂર્યનો ઉદય થાય છે, તેની પૂર્વ ૪૭ દિવસ એટલે કે, જાનેવારી માસની ૨૯ મી તારીખથી ત્યાં અરુણ પ્રકાશ દેખાતો હોય છે ત્યાર પછી સપ્ટેમ્બર માસની ૨૫ મી તારીખે સૂર્યનો અસ્ત થાય છે અને તે પછીના ૪૮ દિવસ એટલે કે, નવેમ્બર માસની ૧૩ મી તારીખ સુધી સધિપ્રકાશ અવિચળ રોય છે એ પછી માત્ર સૂર્ય અને સધિપ્રકાશ ઉભરનો લોપ થવાથી થનારો અધકાર ૭૬ દિવસ પર્યન્ત છવાયો રહે છે, અને ત્યાર પછી પુનઃ અરુણપ્રકાશનો વિસ્તાર થતા સૂર્યનો ઉદય થાય છે અને તે ૧૯૪ દિવસ પર્યન્ત ક્ષિતિજમા હોય છે અર્થાત્ ધ્રુવમાનું વર્ષ એટલે ૧૯૪ દિવસ સૂર્યપ્રકાશ, ૪૮ દિવસ સંધ્યાપ્રકાશ, ત્યાર પછી ૭૬ દિવસ અધકાર અને અતઃ ૪૭ દિવસ અરુણપ્રકાશ, એ પ્રમાણેનું હોય છે”

પરંતુ બીજા કેટલાક વિદ્વાનો એ સંધ્યાપ્રકાશ કિંવા અરુણપ્રકાશના અવધિને વધારીને પૂર્ણ અધકારના અવધિને ઓછા કરે છે એટલે કે, તે અવધિને ૭૬ દિવસ પરથી સંકેતીને ૬૦ દિવસ-કેવળ એ મહિના-પર જ લાવી મૂકે છે. હવે એમાનું કયું વિધાન સત્ય છે અને કયું અસત્ય છે, એનો મથાર્ય નિશ્ચય કરનામાટે તો આપણે પ્રત્યક્ષ ધ્રુવ પ્રદેશમા જઈને જ અનુભવ મેળવવો જોઈએ સધિપ્રકાશના અવધિનું પ્રમાણ કિરણોના વક્રીભવન અને પરાવર્તન કરવાની વાતાવરણની શક્તિપર જ અવલંબેલું છે, અને એ શક્તિ હવાના પ્રમાણ આદિના કારણોથી જૂદી જૂદી હોય છે ધ્રુવમાની અત્યારની હવા ઘણી જ ઠંડી છે, પણ દિમાન્તરકાળમા તે સૌમ્ય હતી, અને એ એક જ કારણથી પણ દિમાન્તરકાળમાના લાના સધિપ્રકાશનું પરિમાણ બદલી શકે એમ છે હવે એનું કારણ ગમે તે હોય, તો પણ એટલું તો ખરું જ છે કે, ધ્રુવદેશમા વર્ષમાં માત્ર બેજવાર દેખાતો એ સધિપ્રકાશ ઘણા દિવસ સુધી રહે છે કારણકે, સૂર્ય ક્ષિતિજની નીચે હોય, તે વેળાએ તેની દૃષ્ટિગોચર થવાની ઓછામા ઓછી મર્યાદા જે ૧૬ અંશ છે, તેટલી મર્યાદાને જ ગણીએ, તોપણ આટલા અંતરને બેદીને ક્ષિતિજમા આવતા તેને એક મહિના કરતા કાંઈક વધારે સમય લગવાનો, અને તેટલા સમય સુધી ત્યાં અનિભગ અરુણપ્રકાશ વિસ્તરવાનો એટલે એ એટા મોટા અરુણપ્રકાશ અને સંધ્યાપ્રકાશ ધ્રુવમાની રાત્રિના

અંધકારના ધણાક ભાગને ઝાંછો કરીને તે રાત્રિને લંગભગ જે અથવા હદ તો અહીં મહિનાની કરી નાખવાના. અર્થાત્ ધ્રુવમાંની અર્ધવાર્ષિક રાત્રિ એટલે તે પ્રદેશને વસતિ માટે અયોગ્ય બનાવી નાખનાર એક સરખા અંધકારનો કાળ, એમ માનવું સર્વથા ભૂલભરેલું જ થવાનું. એટલું જ નહિ, પણ વિરુદ્ધ પક્ષે, ત્યાંના તારાઓ પ્રમાણે જ દેખાતા, ક્ષિતિજની આસપાસ એક સરખી પ્રદક્ષિણા કરનારી આટલી દીર્ઘ ઉષાના અદ્ભુત આનંદદાયક દેખાવને નેત્રોથી જોવાનો અધિકાર એકલા ધ્રુવરય સીકાને જ મળેલો છે. બીજાઓને તે મળ્યો નથી અને મળવાનો પણ નથી.

ઉપરું કિંવા સમશીતોષ્ણ કટિબંધમાંના ઉષાપ્રકાશ થોડી વાર ટકનારો હોઈને તે દર યોવીસ કલાકે પુનઃપુનઃ આવતો હોય છે. છતાં પણ કવિઓને કવિતા રચના માટેનો તે એક મુખ્ય વિષય થઈ રહ્યો છે. ત્યારે જે સ્થાનમાં તે જે માસના અંધકાર પછી આવીને ત્યાં ઊપર કલા પ્રમાણે આનંદના પ્રકારોને કરતો આછામાં આછા બધો આનંદ અને ઉત્સાહ થતો હશે અને તેઓ તેની કેટલી બધી ઉત્સુકતાથી માર્ગે ઉત્તમ છે. એ દીર્ઘ ઉષાપ્રકાશ તે ધ્રુવવિશિષ્ટ ઘટનાઓમાંની એક મુખ્ય અને પ્રધાન ઘટના છે. એનું ડૉ. વૉરને પોતાના 'નંદનવનોપવ્નબ્ધિ' નામક ગ્રંથમાં બહુ જ ઉત્તમ અને સરસ વર્ણન કરેલું છે. એ અવર્ણનીય અને અગ્રીકિંક શોભારતી ઉષાના સંબંધમાં તે લખે છે કે:—

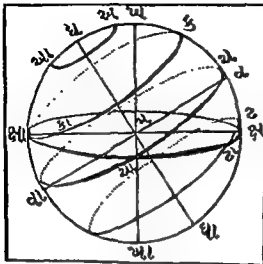
“પ્રથમારમે ધ્રુવદૃશ્યમાન એક તેજઃપુંજ રાત્રિના સમયમાં ખગોલના અપેક્ષા ભાગમાં ક્ષિતિજ પાસે દૃષ્ટિગોચર થવા મારે છે. આરંભમાં અન્ય નક્ષત્રોના તેજને કાંઈક હુમ્મ કરીને ત્યારપછી તે અનુક્રમે વધતો જઈ અઘાપિ કૃષ્ણવર્ણમાં જ રહેલા ક્ષિતિજને તિર્યક વર્તુલમધ્યે પ્રદક્ષિણા કરવા મારે છે. સાઠ ઘટિકાએ એક પ્રમિલિત પૂરી કરીને પુનરપિ તે પૂર્વ સ્થાનમાં આવે છે અને બીજા પણ કેટલાક તારોને નિસ્તેજ કરી નાખે છે. અદ્ય અવકાશમાં જ એ નિસ્તીર્ણમાણુ તેજોગોલ 'પ્રાચ્ય મૌનિ-ક'ની પ્રભાથી દેદીપ્યમાન થઈ પોતાની ઠાઠમાઠ ભરેલી પ્રદક્ષિણા કરતો હોય છે. તે વેળાએ તેની મૌકિકકથુબ્રતા અધિકાધિક ઉર્જાવલ થતી થતી નીચ અને પીન વર્ણ-વડે ખચિત યદને અંતે આરક્ત થાય છે. દિવસ દિવસે એ ઉર્જાવલ તેજને પૂર્વ-પ્રતિકૂલતા, હોય તે પ્રમાણે પ્રજ્વલિત કિંવા નિસ્તેજ થાય છે; અને નિસ્તેજ થાય તોય પુનરપિ અધિક જ પ્રજ્વલિત થાય છે. આ તેનો કમ ત્યાં સુધી હુમ્મપ્રય.”

પોતાના ઉદયગિરિના શિખરપર આવે ત્યાં સૂધી યાત્રાતો હોય છે. અને ન્યારે એ માસ પર્યન્ત આવા અદ્ભુત આદર્શથી અંતરિક્ષ ભરાઈ ગયેલું હોય છે, ત્યારે તેજોનિધિ સવિતા દીર્ઘકાળે પોતાના વિશ્રામસ્થાનમાંથી ઉપર આવવા મારી છે અને પુનરપિ મનુષ્યદષ્ટિને ગાયર થાય છે. આરંભે અર્ધવર્તુલાંકિત તેનું મંડળ એક એ પ્રદક્ષિણા પછી પૂર્ણ થતું અતિ દૂરના ગિરિશિખરને પણ પ્રસન્ન કરે છે અને ત્યાર પછી છ માસ પર્યન્ત પોતાની પ્રિય ધ્રુવભૂમિને રાત્રિના વાયુનો પણ સ્પર્શ ન થવા દેતાં તે વિશ્વના અક્ષની આસમન્તાત્ પૂર્ણિમા ચર્ષ ચક્રાકાર ભ્રમણ કરતો રહે છે. અંતે દષ્ટિથી દૂર થવા છતાં પણ તે પોતાની પાછળ અનુક્રમે પ્રજવચિત અને નિસ્તેજ થનારા સંધિ પ્રકાશને મૂકી જાય છે, અને એવી રીતે વિયોગદુઃખિત થનારી પૃથ્વીને પોતાના શીઘ્ર આગમન વિશેનું અભિવચન આપતાં જાણે સાંકેતિક વાર્તાલાપ જ કરતો હોયની! એમ જ દર્શાવે છે.”

અસ્તુ. સારે આવા પ્રકારના અદ્ભુત દસ્યનું ધ્રુવસ્થ પ્રેક્ષિકાની સ્મૃતિમાં અવિચલ પરિણામ થવા વિના રહે તેમ નથીજ; અને આગળ જતાં આપણને એમ પણ દેખાઈ આવશે કે, આર્યલોકોની અતિપ્રાચીન કથાઓમાં, તેમના પૂર્વજોએ પોતાના આદિ નવાસસ્થાનમાં અવલોકિતા એ અદ્ભુત ચમત્કારની એટલે કે, ક્ષિતિજમાં કેટલાક દિવસ પર્યન્ત એક સરખી તિર્થક્ પ્રદક્ષિણા કરનારી દીર્ઘ ઉગાની સ્મૃતિ જળવાઈ રહેલી છે.

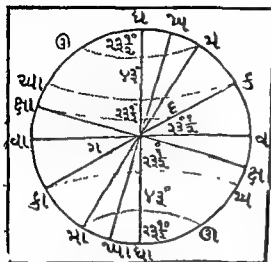
ઉત્તરધ્રુવમાંની એટલે કે, જૂગોડના અક્ષના ઉત્તર છેડાપરની એ વિશિષ્ટ ઘટનાઓ આ પ્રમાણેની છે. પરંતુ ઉત્તરધ્રુવ પોતે કેવળ એક બિન્દુ હોવાથી કૌંવિક વસતિસ્થાન પણ એક બિન્દુજ છે, એમ ન માનતાં એની સાથે ધ્રુવની આસપાસના ઘણાક પ્રદેશનો પણ સમાવેશ કરવો જોઈએ; અર્થાત્ એ બિન્દુની ન્યૂન કે અધિક દક્ષિણે જે પ્રમાણે પ્રેક્ષક હોય, તે પ્રમાણે જાેર વર્ણવેલી વિશિષ્ટ ઘટનાઓમાં શા શા ફેરફાર થાય છે, એ આપણે હવે જોવું જોઈએ.

પૂર્વે કહેલું જ છે કે, ધ્રુવનિવાસીના મસ્તકપર કેવળ એકજ ખગોલાર્થ જ સમાન ફરતો દેખાય છે, અને તેમાંના સર્વ તારાઓ પણ કદાપિ ભિન્નતા કે આચમતા ન હોઈને તે સર્વ એક સરખી રીતેજ ક્ષિતિજ સમાન્તર રેખાઓમાં ફરતા હોય છે. પરંતુ જેમ જેમ ધ્રુવબિન્દુની નીચે આવે, તેમ તેમ અવલોકનિતાનું સ્વસ્વસ્થિક ધ્રુવતારાસાથે ન રહેતાં તેની દક્ષિણખાતે આવવા મારી છે; અને ત્યાર પછી તેનું ક્ષિતિજ પણ ખગોલવિયુરપાસે ન રહેતાં તેની દક્ષિણે જવા મારી છે. ઉદાહરણાર્થ, આ બાબમાં આપેલી આકૃતિમાં ખ

તે જોનારનું સ્વસ્થસ્થિતક અને ધ તે
ખગોળનો ઉત્તરધ્રુવ છે. જોનાર (અવ-
લોકન કરનાર) જ્યારે પૃથ્વીના ધ્રુવમાં
હતો, ત્યારે તેનું સ્વસ્થસ્થિતક ધ અને
ક્ષિતિજ એટલે ખગોળનું વિષુવત્ત
મ હતો, અને તેથી વધ અને વાએ
ખગોળાર્ધમાંની સર્વ તારાઓ તેના
મસ્તકની આસપાસ ક્ષિતિજ સમાન્તર
વર્તુલમાં ફરતી હતી. પરંતુ હવે તે
સ્વસ્થસ્થિતક ખ પાસે આવવાથી તે
સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ છે. કારણ કે,
અત્યારે પણ ખગોળ પૂર્વ પ્રમાણે જ ધ,

મ અને ધા એ અક્ષાંશની આસપાસ ફરવાનો; ખ, મ અને ખા ની આસપાસમાં નહિ.
અવલોકન કરનાર જ્યારે ઉત્તરધ્રુવમાં હતો, ત્યારે એ બંને રેખાઓ એક જ હતી અને તેથી જ
તારાઓ બૃગોલના ધ્રુવની આસપાસ (પ્રદક્ષિણા કરે, એટલે તે પ્રદક્ષિણાઓ સ્વાભાવિક રીતે જ
સ્વસ્થસ્થિતક રેખાની આસપાસ પણ પોતાની મેળે જ ચર્ચ જતી હતી. પણ સ્વસ્થસ્થિતક,
આકૃતિમાં ખતાવ્યા પ્રમાણે ધ પાસેથી ખ પાસે આવે, એટલે જોનારનું ક્ષિતિજ પણ ક્ષ અને
ક્ષા થઈ જવાનું; અને એ કારણથી તારાઓ હવે ક્ષિતિજની આસપાસ તિર્યક્ ફરવાની.
ખાજીએ આપેલી આકૃતિમાં અ આ, ક કા અને ચ ચા એ કાળી રેખાઓથી દર્શાવ્યા
પ્રમાણે તેઓ ફરે છે, એમ દેખાશે. ક ધ અને કા એટલા ભાગમાંની તારાઓ
આખી રાત દેખાયા કરશે; કારણ કે, તેમના પ્રદક્ષિણામાર્ગ કા ચા કા કા એ
ક્ષિતિજ પર હોવાના. પરંતુ જે તારાની ઉત્તરક્ષાંતિ ક મ કરતાં ઓછી છે, તે સર્વ
નિત્ય કેટલીકવાર સંધી ક્ષિતિજમાં રહીને કેટલાક સમયપર્યંત નીચે હોવાની. તાત્પર્ય
કે, ધ્રુવપરથી જોનારને દેખાતા આકાશ કરતાં જેનું સ્વસ્થસ્થિતક ખ હોય, તે મનુષ્યને
દૃષ્ટિગોચર થનારું આકાશ સર્વથા બિન પ્રકારનું જ હોવાનું. તારાઓ ક્ષિતિજની
આસપાસ સમાન્તર નહિ, કિન્તુ તિર્યક્ જ ફરશે. તેમાંની ધ્રુવથી કેટલાક અંતરપરની
તારાઓ નિત્ય ક્ષિતિજમાં ધ્રુવની આસપાસ ફરતી દેખાશે; પરંતુ બીજી તારાઓ આપણા
આકાશ પ્રમાણે જ ઊગીને આથમી તિર્યક્ ફરતી જ દેખાશે. જે સ્વસ્થસ્થિતક બહુ ધ ના
નિકટમાં જ હોય તેા એવી ઊગીને આથમનારી તારાઓની સંખ્યા બહુ જ અલ્પ હોવાની
અને તેમનામાંનો ભેદ પણ તત્કાળ દેખાઈ આવે તેવો નહિ હોય. પરંતુ ખ જિન્દુ જેમ
જેમ દક્ષિણ પ્રતિ આવતો જશે, તેમ તેમ એ ભેદ વિશેષ સ્પષ્ટ દેખાવા માંડશે.

ધ્રુવગિન્દુની નીચે દક્ષિણે વસતા મનુ-
ષ્યોના દિનમાનમાં અને રાત્રિમાનમાં
સુદ્ધાં એવા ફેરબદલ થવાના. આ
પદએ આપેલી આકૃતિથી એ વાર્તા
સ્પષ્ટ રીતિથી જાણવામાં આવે એમ
છે. ધ તે ખગોળનો ઉત્તરધ્રુવ છે
અને વ વા એ તેનું વિપુલવૃત્ત છે.
સૂર્ય ક કા એ ક્રાન્તિવૃત્તમાં ફરતો
હોવાથી અને એ વૃત્તનો વિપુલવૃત્ત-
સાથે શુભારે ૨૩ $\frac{1}{2}$ ° (અરાબર ૨૩°
૨૮') કોણ હોવાથી આ ક અને કા
અ એ વૃત્તો પૃથ્વીના ઉત્તરવૃત્તથી સદૃશ

ચશે. સૂર્ય ક કા ક્રાન્તિવૃત્તમાં ફરતો હોવાથી તે પ્રતિ વર્ષ, અચનવૃત્તની અંદર વસનારા
મનુષ્યોના મસ્તકપર એ વાર આવવાનો; એકવાર કા થી ક પર્યન્ત આવતાં ત્યાં કેટલીકવાર
સુધી સૂર્ય, અવલોકયિતાના સ્વસ્વસ્તિકની ઉત્તરે પણ હોવાનો અને વર્ષના બાકીના
સમયમાં દક્ષિણ તરફ રહેવાનો. સૂર્ય વિપુલવૃત્તની ઉત્તરે ૨૩ $\frac{1}{2}$ ° કરતાં વધારે કદાપિ આવતો
ન હોવાથી આ ક વૃત્તની ઉત્તરે સ્વસ્વસ્તિકવાળા મનુષ્યને તે નિત્ય સ્વસ્વસ્તિકની
દક્ષિણે જ દેખાવાનો; અને જેમજેમ ધ્રુવતરફ ગમન કરવામાં આવે, તેમ તેમ સ્વસ્વસ્તિકથી
સૂર્યનો દક્ષિણ અંતરાય વધતો જવાનો. તોપણ આ ક અને કા એ વૃત્તો મધ્યે
સ્વસ્વસ્તિકવાળા મનુષ્યને વર્ષમાંના પ્રત્યેક દિવસે નિદાન કેટલાક કલાક સુધી તો સૂર્ય
ક્ષતિજની નીચે ગયેલો દેખાવાનો જ. ઉદાહરણાર્થ, મ તે એકનું સ્વસ્વસ્તિક છે,
એમ આપણે ધારી લઈએ. આકૃતિમાં બતાવ્યા પ્રમાણે મ સમશીતોણ્ય કટિબંધમાં
ઉત્તર તરફનો છેવટનો અક્ષાંશ છે. હવે ત્યાં ક્ષિતિજ મ ની બન્ને બાજુએ ૯૦° ની ઉપર
એટલે કે આ મ અ થવાનું; અને સૂર્ય કા કે ક્રાન્તિવૃત્તમાં ફરતો રોજ કેટલીક વાર
સુધી તો ક્ષિતિજમાં દેખાવાનો જ. પરંતુ એથી ઉત્તરતરફ શીત કટિબંધમાં જતાં ત્યાં
સૂર્ય વર્ષમાંના કેટલાક દિવસ પર્યન્ત એકસરખો ક્ષિતિજની નીચે રહેલો દેખાવાનો,
અને એ કાળ જેમ જેમ ઉત્તર તરફ જઈએ તેમ તેમ વધતો જઈને છેવટે ધ્રુવપાસે
છ માસનો થઈ જવાનો. તારપર્યંત કે, ધ્રુવમાં રાત્રિનું પ્રમાણ છ મહિનાનું હોઈને જેમ
જેમ દક્ષિણ તરફ જઈએ, તેમ તેમ તે ન્યૂન થઈને, સમશીતોણ્ય કટિબંધમાં આવતાં
સૂર્ય દરરોજ કેટલાક સમય પર્યન્ત તો ક્ષિતિજમાં હોવાથી તે ચોવીસ કલાક કરતાં
કાંઈક તો ન્યૂન થવાનોજ. હવે અવલોકયિતાનું સ્વસ્વસ્તિક અ શીતકટિબંધમાં છે,

એમ આપણે ધારીએ; એટલે એનું ક્ષિતિજ ૬૫ ૬૫ થવાનું; અને સૂર્ય વર્ષમાંના કેટલાક દિવસ પર્યન્ત એ ક્ષિતિજની નીચે હોવાનો. ઉદાહરણાર્થ, સૂર્ય ગ પાસે છે, એવી જ્ઞ કલ્પના કરીએ, તો તેની નિત્યની પ્રદક્ષિણાનો માર્ગ ગ ૬૫ થવાનો; એ સર્વ વર્તુલ ખ, જ્યાં સ્વસ્વસ્તિક છે તે સ્થાનના ક્ષિતિજની નીચે છે. અર્થાત્ ખ તે, સ્વસ્વસ્તિકવાળા મનુષ્યને-પ્રેક્ષકને-સૂર્ય ગ થી કા પર્યન્ત અને પુનઃ કા થી ગ પર્યન્ત આવે ત્યાં સુધી જરાપણુ દેખાનાર નથી. જે વેળાએ સૂર્ય એક સરખો ક્ષિતિજની નીચે હોય, તો દિવસોની જોડીમાં, તે ઉત્તરમાં આવતાં તેના એક સરખી રીતે ક્ષિતિજમાં દૃષ્ટિગોચર થવાના પણ તેટલા જ દિવસો હોય છે. ઉદાહરણાર્થ, ધારો કે, સૂર્ય દ પાસે છે, એટલે તેની દૈનિક પ્રદક્ષિણાનો માર્ગ દ ૬૫ સમસ્ત ૬૫ ૬૫ એ ક્ષિતિજની ઉપર હોવાનો; અને સૂર્ય દ પાસેથી ક પર્યન્ત અને પુનઃ ક પાસેથી દ પર્યન્ત જતાં તેવી જ રીતે નિત્ય ઉપરજ હોવાનો. એ સમયમાં સૂર્ય ઉગવાનો પણ નહિ અને આથમવાનો પણ નહિ, કિન્તુ જોનારના ભસ્તકપર ધ્રુવની આસપાસની તારાઓ પ્રમાણે ચક્રાકાર પરંતુ તિર્યક ભ્રમણ કરતો રહેવાનો. પરંતુ ગ થી દ પર્યન્ત અને કેટલાક દિવસ પછી પુનરપિ દ થી ગ પર્યન્ત સૂર્યની સ્થિતિ હોય, તે વેળાએ તે નિત્ય કેટલાક સમય પર્યન્ત તે ક્ષિતિજમાં દેખાવાનો અને બાકીના સમયમાં ક્ષિતિજની નીચે જવાનો. એટલે તે વેળાએ આપણા અહીંના પ્રદેશ પ્રમાણે એવીસ કલાકનાં દિવસ અને રાત્રિ થવાનાં. માત્ર જ્યારે સૂર્ય ઉત્તર ગોલાર્ધમાં હોય, તે વેળાએ રાત્રિ કરતાં દિવસ મોટો હોવાનો અને સૂર્ય દક્ષિણ ગોલાર્ધમાં હોય, તે વેળાએ દિવસ કરતાં રાત્રિ મોટી હોવાની અર્થાત્ ઉત્તરધ્રુવથી થોડાક અંતરપર સીતકટિબંધમાં વસતા લોકોનું વર્ષ, ધ્રુવસ્થ લોકોના વર્ષ પ્રમાણે છ માસની રાત્રિ અને છ માસના દિવસનું ન ચતાં કિચિત્ સિન્ન પ્રકારનું થઈને તેમાં એક કેટલાક મહિનાનો મોટો દિવસ, પછી આપણા અહીંના પ્રદેશપ્રમાણે કેટલાક દિવસરાત્રિ, ત્યારપછી મોટા દિવસ જેટલીજ એક મોટી રાત્રિ અને પુનઃ આગળ પ્રમાણેનાજ કેટલાક દિવસરાત્રિ, એ પ્રમાણેની રચનાવાળું થવાનું. એમાંનો મોટો દિવસ અને મોટી રાત્રિ છ માસના કાળ કરતાં નિત્ય નિયમિતરીતે કાંઈક આછાં જ હોવાનાં. મોટો દિવસ અને મોટી રાત્રિ એ વર્ષની બે વિરુદ્ધ દિશાનાં અંગ્રો હોઈને, જે વેળાએ સૂર્ય ઉદગમનના અંતિમ બિન્દુ પાસે હોય, તે વેળાએ મોટા દિવસનો મધ્યાહ્ન થવાનો અને તે જ્યારે દક્ષિણાગમનના અંતિમ બિન્દુપાસે હોય, તે વેળાએ મોટી રાત્રિનો મધ્યકાળ થવાનો. આ ત્રિપ્રકાર સંવત્સર વિભાગ આપણા માટે બહુ જ મહત્વનો છે, અને એટલામાટે એક બીજું ઉદાહરણ આપીને જોને આપણે વિશેષ સ્પષ્ટ કરીશું. કલ્પના કરો કે, એક મનુષ્ય ધ્રુવબિન્દુથી એટલો દક્ષિણે છે કે તેની દીર્ઘરાત્રિ કેવળ બે માસનીજ છે; એટલે કે, તે સ્થાનમાં સૂર્ય વર્ષના છ માસ પર્યન્ત ક્ષિતિજની

નીચે હોતો નથી, કિન્તુ કેવળ એ માસ પર્યંત જ ક્ષિતિજનાં નીચે હોય છે. એ રાત્રિનો મધ્યકાળ એટલે દક્ષિણાયન દિવસ (અર્થાત્ સાયન મકરસંક્રમણ દિવસ) હોવાથી એ રાત્રિ ડિસેમ્બર મહિનાની ૨૧ મી તારીખની એટલે કે દક્ષિણાયન દિવસની આગળ અને પાછળ એક એક માસ જેટલી હોય છે, એમ કહેવામાં કરી પશુ પ્રત્યવાય નથી જ. એ દીર્ઘ રાત્રિ પ્રમાણે જ એ મહિનાનો એક દીર્ઘ દિવસ, જૂન માસની ૨૧ મી તારીખની એટલે કે, ઉત્તરાયણદિનની આગળ અને પાછળ એક એક માસ એ પ્રમાણે હોવાનો. હવે વર્ષમાંથી જો એ ચાર મહિનાને યોજા કરીએ, તો બાકી બચેલા આઠ માસના સમયમાં સમશીતોષ્ણકટિબંધમાંના પ્રકાર પ્રમાણે દર ચોવીસ કલાકે એક પછી એક અનુક્રમે દિવસ અને રાત્રિ આવતાં જવાનાં. અનેવારી માસના અંતિમ સપ્તાહમાં દીર્ઘ રાત્રિની સમાપ્તિ થઈ, એટલે પછી એવાં ચોવીસ કલાકનાં દિવસ અને રાત્રિનો પ્રારંભ થવાનો; અને પ્રથમારંભે દિવસ કરતાં રાત્રિ કેટલીક મોટી હોવાની. પરંતુ સૂર્ય દક્ષિણમાંથી ધીમે ધીમે ઉત્તરગોલાર્ધમાં ગયો, એટલે રાત્રિ કરતાં દિવસ થોડો થોડો મોટો થતો જવાનો અને અંતે લગભગ એ માસમાં તે દિવસ એકસરખો એ મહિનાનો થવાનો. સારપછી જૂલાઈ માસમાં એ દીર્ઘ દિવસની સમાપ્તિ થઈને પુનઃ પૂર્વ પ્રમાણે જ ચોવીસ કલાકનાં દિવસરાત્રિનો પ્રારંભ થવાનો, અને તે વેળાએ પ્રથમારંભે રાત્રિ કરતાં દિવસ મોટો હોઈને સૂર્ય પાછો દક્ષિણ ગોલાર્ધમાં આવતાં રાત્રિ દિવસ કરતાં મોટી થવા માંડવાની અને અને નવેમ્બરમાસની લગભગમાં તે પૂર્વે કલા પ્રમાણે એ મહિનાની થવાની. એજ નિયમ થોડાધણા ફેરફાર સાથે, જે સ્થાનમાં દીર્ઘ રાત્રિ અને દીર્ઘ દિવસ ત્રણ ચાર કિંવા પાંચ મહિનાનાં હોય છે, તે સ્થાનને પણ લાગૂ પડે છે; અને સર્વથા પૂર્વમાં જતાં તે ઉભય છ છ માસનાં થઈને વચ્ચેનાં ચોવીસ કલાકનાં દિવસ અને રાત્રિનો એકદમ લોપ થઈ જાય છે.*

* એ વિશે હાર્દરકાર્યાર્થકૃત ‘સિદ્ધાન્ત શિશિમણિ,’ ગોલાધ્યાય, અધ્યાય ૭ શ્લોક ૬-૭ જુઓ તે આ પ્રમાણે:-

“સદા સમત્વ ઇનિશોર્નિરક્ષે નોન્મંડલં તત્ર કુઝાયતોઽન્યત્ ।

પટ્પટિ ભાગામ્યધિક્ષઃ પલંશા યત્રાય તત્રાસ્ત્યપરો વિશેષઃ ॥ ૬ ॥

લવાધિકા ક્રાંતિરુદક્ ચ યાવત્ તાવાદિનં સતતમેવ તત્ર ।

યાવન્ન યામ્યા સતતં તમિશ્વા તત્તથ મેરૌ સતતં સમાર્ધન્” ॥ ૭ ॥

“વિષુવવૃત્તસ્ય મેરેરામાં ક્ષિતિજ અને હર્મડલ એકજ હોવાથી ત્યાં રાત્રિ અને દિવસ સમાન હોય છે. પરંતુ જે સ્થાનમાં ઉત્તર અક્ષાંશો ૬૬° કરતાં વિશેષ હોય છે, ત્યાં એક વિશેષ ઘટના બની આવે છે, અને તે એ કે, તે સ્થળના લંબાંશ કરતાં સૂર્યની ઉત્તરક્રાંતિ ન્યાં સૂધી અધિક હોય

એ માસની ઉપા તે ધ્રુવસ્થાનમાં દૃષ્ટિગોચર થનારી એક વિશેષ મહત્વની ઘટના છે, એ તો આપણે પૂર્વે જોયું જ છે. ધ્રુવપાસેથી જેમ જેમ નીચે દક્ષિણતરફ આવીએ તેમ તેમ તે ઉપાની શોભા અને તેના અવધિની અતુકમે ન્યૂનતા થવા માંડે છે. છતાં ત્યાં પણ એ, ત્રણ અથવા તેના કરતાં પણ વધારે મહિનાઓની રાત્રિના અન્તે આવનારી ઉપા નિત્યની રાત્રિના અન્તમાં આવનારી ઉપા કરતાં ઘણી જ મોટી હોય છે એટલે કે, તે સતત કેટલાક દિવસોની પણ હોય છે. લગભગ એ દીર્ઘ રાત્રિની સમાપ્તિના સમયમાં પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે પ્રથમતઃ કિંચિત્ એક અસ્પષ્ટ તેજ દૃષ્ટિગોચર થવા માંડે છે અને પ્રેક્ષક જો બહુધા ધ્રુવની નિકટમાં હોય, તો તેને તે ઉપા ક્ષિતિજમાં કેટલાક દિવસ સૂધી પૂરતી દેખાઈને અતે સૂર્યમિત્ર બિપર આવે છે અને પછી રાત્રિ દિવસ (વ્યોવીસ કલાકનાં અહોરાત્ર) ના પર્વાયનો પ્રારંભ થઈ પુનઃ કેટલાક દિવસ પછી દીર્ઘ દિવસ આવે છે. ઉદાહરણ અરણ્યનું તેજ પણ ધ્રુવના પોતાના સ્થાન કરતા તેની નીચેના દક્ષિણ તરફના પ્રદેશમાં ઓછું ઓછું જ દેખાય છે.

ઉત્તરપ્રદેશમાંની અત્યાર સૂધી વર્ણવેલી વિશિષ્ટ ઘટનાઓ ધ્રુવમિન્દુમાંની વિશિષ્ટ ઘટનાઓ કરતાં જો કે ભિન્ન છે; તો પણ આપણને પ્રસ્તુત ઉપજી કિંવા સમશીતોષ્ણ કટિબંધમાં દેખાતી ઘટનાઓ કરતાં પણ તે તેટલી જ ભિન્ન છે. આપણને વર્ષમાંના પ્રત્યેક દિવસે સૂર્ય કેટલીકવાર સૂધી તો ક્ષિતિજમાં દેખાય છે જ. પરંતુ ઉત્તરવૃત્ત-અંતર્ગત મનુષ્યોને, તે કેટલાક દિવસ સૂધી એક સરખી રીતે ક્ષિતિજની નીચે હોવાથી, દેશ માત્ર પણ દેખાતો નથી. એ અખંડ દીર્ઘ રાત્રિના સમયને જો આપણે હિસાબમાં ન લઈએ, તો ધ્રુવપ્રદેશમાંનું વર્ષ એટલે સૂર્ય પ્રકાશયુક્ત કાળ, જ થી અગિયાર માસપર્યન્ત હોય છે, એમ કહેવામાં કાંઈ પણ પ્રકારનો પ્રત્યવાય નથી. એ ઉપરાંત, ઉપજી અને સમશીતોષ્ણ કટિબંધમાં ઉપા બહુ જ થોડા સમય પર્યન્ત હોય છે; કારણ કે, રાત્રિ અને

ત્યાં સૂધી ત્યાં સતત દિવસ જ હોય છે, અને લગાંશ કરતાં દક્ષિણકાન્તિ અધિક હોય છે, ત્યાં સૂધી ત્યાં સતત નિશા જ હોય છે અર્થાત્ એ કારણથી ધ્રુવમાં જ માસ પર્યન્ત રાત્રિ અને જ માસ પર્યન્ત દિવસ એ પ્રમાણેની કાળરચના હોય છે.”

હવે કોઈ અમુક એક સ્થાનના અક્ષાંશ ૭૦° હોય, તો ત્યાંના લગાંશ ૯૦°-૭૦°=૨૦° થયા. સૂર્ય વિષુવવૃત્તની ઉત્તરે કદાપિ ૨૩ $\frac{1}{2}$ ° કરતાં વિશેષ આવતો ન હોવાથી તેની ઉત્તરકાન્તિ ૨૩ $\frac{1}{2}$ ° કરતાં ઓછી અને ૨૦° કરતાં વિશેષ હોય છે, ત્યાં સૂધી તે સ્થાનમાં એક સરખો દિવસ જ હોવાનો, અને સૂર્યના દક્ષિણ ગોલાર્ધમાં જવાપણી તે દિવસ જેવડો જ એક રાત્રિ થવાની. સૂરોપનો સર્વથા ઉત્તર છેડો જે નાઈઝિન્ અથવા ઉત્તર બૃશિર છે, તે સ્થાનમાં (ઉત્તરઅક્ષાંશ ૭૨° ૬' ૫૦") દીર્ઘ રાત્રિ નવેગરની ૧૮ મી વારીએ આરંભાઈને બનેવાતીની ૨૪ મી વારીએ પૂરી થાય છે, એટલે કે, ત્યાં એકંદર ૬૭ દિવસ પર્યન્ત એક સરખી રાત્રિ હોય છે, એમ કહેવાય છે.

દિવસ મળીને ચોવીસ કલાક કરતાં કદાપિ વધારે ન થતાં હોવાથી અર્થાત્ તેમના મધ્યમાં આવનારી ઉષા વધારેમાં વધારે તો બે ત્રણ કલાકની જ હોય છે; એથી વધારે સમયની કદાપિ હોતી નથી. પરંતુ ધ્રુવસ્થાનમાંની વર્ષમાં એકવાર આવનારી ઉષા અને ધ્રુવપાસેના પ્રદેશમાંની દીર્ઘ રાત્રિના અન્તે આવનારી ઉષા, એ બન્ને ઉષાઓ કેટલાક દિવસ પર્યન્ત અખંડ અને અવિભાંગ રહે છે. આપણા અહીંના પ્રદેશોમાં ઊન્હાળો અને શિયાળો વગેરે ઋતુઓ થાય છે; પરંતુ ધ્રુવપ્રદેશમાં શિયાળામાં અખંડ દીર્ઘ રાત્રિ હોય છે અને ઊન્હાળામાં પ્રથમ દિવસ કરતાં રાત્રિ મોટી હોઇને ચોવીસ કલાક કરતાં ઓછી હોય છે, તેમ જ ત્યારપછી ધીમે ધીમે દિવસ મોટો થતો જાય છે અને અંતે તેના અખંડ દીર્ઘ દિવસ થાય છે. પ્રસ્તુત ધ્રુવપ્રદેશમાંનું વાતાવરણ અતિશય શીતલ અને કડક છે. પણ પ્રાચીનકાળમાં ત્યાંનું વાતાવરણ વર્તમાન વાતાવરણ કરતાં બહુ જ ભિન્ન હતું, એ વિશેનું પૂરું વિવેચન કરાયલું જ છે; એટલે હવે એ બેદાબેદના વિવેચનમાં વાતાવરણ કિંવા હવાના વિચારને સ્થાન આપવાનું કાંઈપણ પ્રયોજન નથી.

અહીં સૂધી કરેલા વિવેચનથી આપણે એમ જાણવાને સમર્થ થયા છીએ કે, એ વિશિષ્ટ ઘટનાઓનાં બે પૃથક્ જોડાં છે. એક ધ્રુવસ્થ લોકોને દષ્ટિગોચર થનાર અને દ્વિતીય, ધ્રુવ અને ઉત્તરવૃત્તના મધ્યમાં વસનારા લોકોની દષ્ટિનેા વિષય થનાર. વિવેચનની કેટલીક સરળતા માટે આપણે એ બે જોડાંને ‘ધ્રુવવિશિષ્ટ ઘટના’ અને ‘ધ્રુવમંડળ વિશિષ્ટ ઘટના’ એવાં અનુક્રમે બે નામો આપીને તેમના સંક્ષિપ્તમાં સારાંશ આપીશું.

૧ ધ્રુવવિશિષ્ટ ઘટનાઓ.

(૧) સૂર્યનો દક્ષિણમાં ઉદય થાય છે.

(૨) તારાઓ ઉગતી કે આથમતી નથી; કિન્તુ તેઓ ક્ષિતિજ સમાન્તર રેખાઓમાં વર્તુલાકાર ભ્રમણ કરીને ચોવીસ કલાકમાં એક પ્રદક્ષિણા પૂરી કરે છે. અહીં ઉત્તર ખગોલાર્ધ માત્ર નિત્ય ક્ષિતિજમાં હોઇને સમસ્ત વર્ષ પર્યન્ત દષ્ટિગોચર થયા કરે છે, પરંતુ નિમ્ન એટલે કે દક્ષિણ ખગોલાર્ધ કદાપિ દષ્ટિગોચર થતો નથી.

(૩) છ માસનો એક અખંડ દિવસ અને તેટલી જ એક અખંડ રાત્રિ મળીને ત્યાંનું એક વર્ષ થાય છે.

(૪) ત્યાં સમસ્ત વર્ષમાં એક જ પ્રાતઃકાળ અને એક જ સંધ્યાકાળ હોય છે, એટલે કે, ત્યાં સૂર્ય વર્ષમાં એકવાર જ ઊગે છે અને એકજવાર આથમે છે. પરંતુ ત્યાંના સંધિપ્રકાશ-પછી તે પ્રાતઃકાળનો હોય કે સંધ્યાકાલીન હોય—એક સરખો બે માસ પર્યન્ત એટલે કે, ચોવીસ કલાકના એક અવધિના હિસાબે ૬૦ અવધિ જેટલો હોય છે. એ રક્તસંધ્યાપ્રકાશ આપણા અહીંના પ્રદેશ પ્રમાણે (પ્રાતઃકાળમાં) કેવળ પૂર્વમાં

ફિવા (સંધ્યાકાળે) પશ્ચિમમાં જ ન દેખાતાં, ક્ષિતિજમાં એક સરખીરીતે ગોળ પ્રદક્ષિણાએ કરતો હોય છે. એ તેની પ્રદક્ષિણાનો ક્રમ સૂર્યગિર્વ્ય ક્ષિતિજમાં આવી લાગે ત્યાં સુધી અખડ ચાલુ હોય છે; અને ત્યાર પછી સૂર્ય પોતે પણ છ માસ પર્યન્ત એ ક્રમે ચાલુ રાખે છે; એટલે કે, તે પણ અત્યેક ચોવીસ કલાકે એક એ પ્રમાણે પ્રેક્ષકની આસપાસ પ્રદક્ષિણા કરતો રહે છે; આપણા અહીંના પ્રદેશ પ્રમાણે ચોવીસ કલાકે ઊભતો ફિવા આચમતો નથી.

૨ ધ્રુવમંડળવિશિષ્ટ ઘટનાઓ.

(૧) સૂર્ય નિત્ય પ્રેક્ષકના સ્વસ્વસ્થિતકની દક્ષિણે જ હોયછે, પરંતુ સમશીતોષ્ણ કટિ-મંધમાં પણ એ જ ઘટના જોવામાં આવતી હોવાથી એને વિશિષ્ટ ઘટના તરીકે સ્વીકારી શકાય તેમ નથી.

(૨) એ સ્થળે ધણીક તારાઓ નિત્ય ક્ષિતિજમાં રહીને ધ્રુવ તારાની આસપાસ પ્રદક્ષિણા કરે છે અને તેથી તેઓ સતત દેખાતી હોય છે. બાકીની તારાઓ સમશી-તોષ્ણ કટિબંધ પ્રમાણે ઊગે છે અને આચમે છે; પરંતુ તેમના ભ્રમણના માર્ગો વિશેષ તિર્યક્ હોય છે.

(૩) એ સ્થાનમાં વર્ષના ત્રણ ભાગ હોય છે:—૧ એક અખંડ દીર્ઘ રાત્રિ એ મહરસંક્રમણના સમયે ઉદ્ભવીને વિવક્ષિત સ્થગના અક્ષાંશના પ્રમાણથી ચોવીસ કલાક કરતાં મોટી અને છ માસ કરતાં ન્હાની હોય છે; ૨ એ દીર્ઘરાત્રિની જોડી-ના જ એક અખંડ દીર્ઘ દિવસ; એ કઈ સંક્રમણના સમયે થાય છે; અને ૩ બાકીના વર્ષભાગમાં સાદાં રાત્રિ દિવસનું એક ચક્ર, એમાં રાત્રિ અને દિવસ મળીને યનારા કાળ ચોવીસ કલાક કરતાં વધારે હોતો નથી. દીર્ઘ રાત્રિ યદ જ્યાં પછી આવનારો દિવસ, તે સમયથી યનારી અહોરાત્રમાંની રાત્રિ કરતાં ન્હાનો હોય છે અને ત્યારપછી તે મોટો થતો થતો તેનો ઊપર કહ્યા પ્રમાણે દીર્ઘ દિવસ થાય છે. એ દીર્ઘ દિવસ પછી આવનારી રાત્રિ, તે સમયથી પુનઃ આરંભાતા અહોરાત્રમાંના દિવસ કરતાં ન્હાની હોય છે અને ત્યારપછી તે મોટી થતી જઈને જ્યારે ઊપર કહેલી દીર્ઘ રાત્રિસાથે મળી જાય છે, તે વેળાએ વર્ષની સમાપ્તિ થાય છે.

(૪) એ દીર્ઘરાત્રિના અન્ત સમયે આવનારી ઊપા કેટલાક દિવસ પર્યન્ત એક સરખી ટકી રહે છે. પરંતુ એ તેનો અવધિ તેમ જ તેની તેજસ્વિતા સ્થગ સ્થગના અક્ષાંશના પ્રમાણને ધ્રુવસ્થાનમાંની ઊપાના કરતાં ઓછાં હોય છે. ધ્રુવથી થોડાક અંશ પર્યન્તના પ્રદેશમાં ચક્રાકર ફરનારા ઊપકાળના તેજનો દેખાવ તેના એકંદર અવધિ-માંના ધણીક કાળપર્યન્ત દેખાતો રહે છે. પરંતુ સાદા અહોરાત્રના મધ્યમાં આવનારી

ઉપાયો અન્ય સ્થાનોની ઉપાયો પ્રમાણે કેવળ એક બે કલાક સૂધી જ રહે છે. અખંડ દીર્ઘ દિવસ મધ્યે જે વેળાએ સૂર્ય ક્ષિતિજમાં હોય છે, તે વેળાએ, જેમ તે ધ્રુવપર ફરે છે તે પ્રમાણે જ પ્રેક્ષકની આસપાસ ફરતો હોય છે; પરંતુ ત્યાંની પેઠા આ સ્થળે તેની પ્રદક્ષિણાઓ ક્ષિતિજ સમાન્તર ન થતાં ધણે ભાગે તિર્યક થાય છે. અખંડ દીર્ઘ રાત્રિ, તે એક સરખો ક્ષિતિજની નીચે હોવાથી, લેશ માત્ર પશુ દેખાતી નથી; અને બાકી રહેલા સંવત્સર ભાગમાં ઉગી તથા આથમીને ચોવીસ કલાકમાંના કેટલાક સમયપર્યન્ત તો તે ક્ષિતિજમાં આવે છે જ; એ સમય અર્થાત્ અક્ષાંશમાનથી એછા કિંવા વધારે હોય છે.

એવીરીતે આપણીપાસે વિશિષ્ટ ધટનાઓનાં બે જોડાં થયાં—એક ધ્રુવસંબંધી અને બીજું ધ્રુવપ્રદેશસંબંધી. એ ધટનાઓ પૃથ્વીના બીજા કોઇપણ ભાગમાં દૃષ્ટિગોચર થાય તેમ નથી; અને વળી પૃથ્વીના ધ્રુવ ખરેખર જ ધ્રુવ (અચલ) હોવાથી તેઓ લક્ષ્યાવધિ વર્ષ પૂર્વે જેવા હતા તેવાજ આજે પણ છે, અને તેથીજ એ વિશિષ્ટ ધટનાઓ સર્વ કાળને લાગૂ પડનારી છે. ચતુર્થે યુગના પૂર્વાર્ધમાં ધ્રુવસ્થાનમાંના વાતાવરણમાં ભસેને ગમે તેવા અને ગમે તેટલાં મહાભારત પરિવર્તનો થઇ ગયાં હોય, તો પણ એ ધટનાઓ જેવી આજે છે, તેવી જ તે તે વેળાએ પણ હતી જ. સંક્ષેપમાં કહેવાતું માન એટલુંજ કે, એ ધટનાઓ અસ્તુત વિષયમાં આવસ્થકીય વૈદિક કથાઓના પરીક્ષણના કાર્યમાં ઇષ્ટ સ્થાનના પ્રમાદ રહિત માર્ગને બતાવવા માટે પરમ ઉપયોગી થઇ પડશે. એ ધટનાઓમાંની એકાદ ધટના આપણને વેદોમાંના વર્ણનમાં અથવા તો વેદોમાંની કથામાં મળી આવે, તો તે વર્ણન અથવા તે કથાનક મૂળ ધ્રુવવિષયક છે અને વૈદિક ઋષિઓએ કદાચિત્ તે ધટનાને પ્રત્યક્ષ નિહાળેલી ન હોય, તો પણ વંશપરંપરાગત અવિચલ રૂપે ઊતરી આવેલી દંતકથાઓના આધારે તો તેઓ એ ધટનાને જાણતા હતાજ, એમ આપણે નિઃસંશય માની લેવાનું છે. સદ્ભાગ્યયોગે એવા પ્રકારના ઉલ્લેખો અને વાક્યો વૈદિક વાક્યમયમાં ભરપૂર ભરેલાં છે. સરળતામાટે આપણે તેમને બે વિભાગમાં વહેંચી નાખીશું. પ્રથમ ભાગમાં દીર્ઘરાત્રિ અને દીર્ઘઉપાના પ્રત્યક્ષ વર્ણનને આપનારાં અથવા તો તેમનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરનારાં વાક્યો આવશે, અને દ્વિતીય ભાગમાં પ્રથમ ભાગમાંની ધટનાઓના અપ્રત્યક્ષ ઉલ્લેખ કરીને તેમને પુષ્ટિ આપનારી કથાઓ આદિના સમાવેશ કરવામાં આવશે. પ્રથમ ભાગમાંના પૂરાવો પ્રત્યક્ષ હોવાથી અધિક નિશ્ચયકારક છે, એટલે તેનું પ્રથમ વિવેચન કરીએ અને ત્યારપછી વૈદિક કથાઓના વિચારની દિશામાં વળીએ, એ વિશેષ ઉચિત્ છે.

ચતુર્થ દર્શન.

દેવોની રાત્રિ.

વેદિક વાક્યમયમંદિરના દ્વારમાં પ્રવેશ કરતાંની સાથે જ ત્યાં જહુજ વ્યવસ્થાપૂર્વક ઉપસ્થપાયેલી યજ્ઞપદ્ધતિ આપણા જોવામાં આવે છે. એ યજ્ઞોને ચાંદ્ર અને સૌર કાળમાનથી ઉત્તમ રીતે નિયમિત કરવામાં આવ્યા હતા અને એથી વૈદિક ઋષિઓની જ્યોતિઃશાસ્ત્રમાં ધણી જ સારી પ્રગતિ થયેલી હતી, એમ દેખાઈ આવે છે. તે સમયે દૈનિક, પાક્ષિક, માસિક, ત્રૈમાસિક, પાદમાસિક અને વાર્ષિક યજ્ઞો હતા અને તેમને તે વેળાએ કાલપરિમાણને દર્શાવવાના કાર્યમાં પણ ઉપયોગ થતો હતો. 'તૈત્તિરીય સંહિતા' અને 'ધ્યાહ્યજો' માં ત્રીસ દિવસનો ચાન્દ્રમાસ અને એવા બાર માસના એક વર્ષનો ૨૫૦૮ ઉલ્લેખ કરેલો છે. ચાંદ્ર અને સૌર કાળપરિમાણનો મેળ મેળવવા માટે તે સમયમાં એક અધિક માસનો પણ સ્વીકાર કરવામાં આવતો હતો. કાન્તિવૃત્ત (રાશિચક્ર)ના ૨૭ કિંવા ૨૮ ભાગ કરીને તેમને નક્ષત્રોના નામથી ઓળખવામાં આવતા હતા અને સૂર્યની વાર્ષિક પ્રદક્ષિણાના માર્ગની તેમ જ ચંદ્રની પ્રતિમાસ પૃથ્વીની આસપાસ થનારી પ્રદક્ષિણાના માર્ગની નિશાની રાખવામાટે તેઓ એ નક્ષત્રોનો ઉપયોગ કરતા હતા. વેદકાલીન આર્યોને અપનખિન્દુ, સંપાતખિન્દુ તેમ જ ઉત્તરાયણ અને દક્ષિણાયન આદિનું સ્થર જ્ઞાન હતું. વર્ષના ૭ ઋતુઓ કરીને પ્રત્યેક ઋતુમાંના ઉત્સવ(તહેવાર)ના દિવસો પણ તેમણે દૃઢતાથી નિશ્ચિત કર્યા હતા. સૂર્યની સાથે ઊગતી અને આથમતી તારાઓનું તેઓ સ્ફુર્ભતાથી નિરીક્ષણ કરતા હતા. તે કાળના પ્રમાણમાં શક્યતા હતી, તેટલી હદ સૂધી પૂર્વ તથા પશ્ચિમ ખિન્દુઓને પણ તેમણે નિશ્ચિત કર્યા હતા. તે લોકોને સંપાતના ચલનનું પણ જ્ઞાન હતું. સંપાત ચલનના તેમના ઉલ્લેખોના આધારે વેદોના બિન બિન ભાગોનું વર્ગીકરણ કરવું કેવી રીતે શક્ય છે, એનું વિવેચન 'મુમુર્શીર્ષ અથવા વેદોની પ્રાચીનતાનો વિચાર' એ ગ્રંથમાં આવી ગયેલું જ છે. એ વર્ગીકરણ પ્રમાણે જોતાં તૈત્તિરીયસંહિતાને કૃત્તિકાકાળમાં (શકાબ્દ ૨૫૦૦ વર્ષ પૂર્વ) નાખવી પડે છે. આથી કોઈને કદાચિત્ત એમ ભાસશે કે, ઉપર કહેલી ઘટનાઓનું જ્ઞાન કેવળ વેદકાળના ઉત્તરભાગમાંના ગ્રંથોમાં જ મળી આવે છે. પરંતુ ખરી રીતે એમ નથી. કારણકે, ઋગ્વેદનું અપ્સરવદ્ધ નિરીક્ષણ કરનારને પણ તેમાં ૪૬૦ દિવસનું વર્ષ, તેમાં કોઈ કોઈ વાર ઉમેરાતો અધિમાસ* અથવા બાર ચાન્દ્રમાસોનું વર્ષ અને

* 'વેદ માસો ધૃતવ્રતો દ્વાદશપ્રજાવતઃ । વેદા ય ઉપજાવતે' । ઋ. ૧, ૨૫, ૮. (મત ધારણ કરનાર વરુણ પ્રજાપતિ બાર માસને નણે છે અને (સંવત્સર સમીપ) ઉત્પન્ન થનાર માસને પણ નણે છે.)

પ્રત્યેક વર્ષના અન્તર્માં ગણવાના વધારાના બાર દિવસ* આદિના ઉલ્લેખો મળી આવશે. વસંતસંપાતથી શરત્સંપાત પર્યન્તનો સૂર્યનો ઉત્તરતરફનો માર્ગ અને શરત્સંપાતથી વસન્તસંપાત પર્યન્તનો તેનો દક્ષિણ તરફનો માર્ગ, એ ઉભયનો પણ ઋગ્વેદમાં કેટલેક સ્થળે દેખવાનું અને પિતૃયાનના નામથી ઉલ્લેખ કરેલો છે.† એથી ઋગ્વેદકાલીન કાલ-માપનપદ્ધતિ તૈત્તિરીયસંહિતા કાળની પદ્ધતિ કરતાં બહુ જ થોડા પ્રમાણમાં ભિન્ન હતી, એમ દેખાઈ આવે છે. હવે બાર મહિનાનું વર્ષ અથવા વર્ષના છ ઋતુઓ હોવાની પદ્ધતિ કેવળ સમશીતોષ્ણ કટિબંધ અને ઉષ્ણકટિબંધમાં જ શક્ય છે. એટલા માટે ઉપર કહેલી ઘટનાઓના આધારે જ ને જેનું હોય, તે એ પદ્ધતિ ને લોકોમાં આજુ હતી, તે લોકો સમશીતોષ્ણ કિંવા ઉષ્ણકટિબંધમાં એટલે કે ન્યાં સૂર્ય વર્ષના ૩૬૦ દિવસોમાંના પ્રત્યેક દિવસે થોડીવાર પણ ક્ષિતિજમાં દેખાય છે, એવા સ્થાનમાં જ વસતા હતા, એમ જ કહેવું જોઈએ. આજ પર્યન્ત વૈદિક કથાઓનો પ્રસ્તુત શાસ્ત્રપદ્ધતિથી ને વિચાર થયેલો છે, તેથી પણ એ જ અભિપ્રાયને પુષ્ટિ મળે છે. વૃત્ર એટલે અવર્ષણ અથવા તે અંધકારની દેવતા છે, એમ આ ગાથાશાસ્ત્રીઓ પણ માને છે અને કેટલીક કથાઓ પ્રકાશ તથા અંધકાર, ઉન્હાળો તથા શિયાળો અને દિવસ તથા રાત્રિ આદિની દેવતા અથવા તે ઇન્દ્ર અને મેધની થતી ઝટાપટીઓનો યોધ કરાવનારી છે, એવી કલ્પનાથી તેમના અર્થ કરવામાં આવે છે. બૅંગ્લોર નિવાસી નારાયણ આર્ય-ગારે એવી કેટલીક કથાઓના નાકત્રોપપત્તિથી અર્થો કરીને તે કથાઓનું વલન વૈદિક સુધારણાના અત્યંત પ્રાચીન કાળમાં વસંતસંપાત મૃગશીર્ષ પૂર્ણમાં હતો, એમ બતાવવા તરફ જ દગેલું છે, એમ સિદ્ધ કર્યું છે. પરંતુ એ સર્વ કલ્પનાઓમાં અને અર્થ કરવાની પદ્ધતિઓમાં પ્રાચીન વૈદિક આર્ય લોકો સમશીતોષ્ણ કિંવા ઉષ્ણકટિબંધમાં જ ક્યાંક વસતા હતા અને વેદોમાંની સર્વ ઘટનાઓ તેમ જ દંતકથાઓનો જન્મ તથા તેમની વૃદ્ધિ એવા જ કાર્ધ સ્થાનમાં થયેલી હતી, એવા મતનો સ્વીકાર કરવામાં આવેલો છે.

વૈદિક લોકોના આદિનિવાસ અને તેમની પુરાતન કથાઓની પ્રાચીનતાના સંબંધમાં બ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર, ગાથાશાસ્ત્ર અને કાલમાપનપદ્ધતિ ઇત્યાદિકના સાહાય્યથી કરેલાં વેદગ્રંથોના પરીક્ષણના યોગે ઉપર પ્રમાણે માહિતી મળે છે. પરંતુ એ દિશાથી વિચાર કરનાર સમક્ષ સહજ એવો એક પ્રશ્ન આવીને ઉભો રહે છે કે, ઉપર્યુક્ત પ્રકારના

* ‘દ્વાદશ યજ્ઞગોષ્ઠસ્પાતિષ્વે રણમૃમવ. સસત.’ । ઋ. ૪,૩૩,૭.

† વૈદિક કાળના લોકોનું ન્યેતિ શાસ્ત્ર વિષયક જ્ઞાન કેટલું હતું, એનું ને સવિસ્તર અવલોકન કરવું હોય,તો કે. દીક્ષિતકૃત ‘ભારતીય ન્યેતિ શાસ્ત્ર’ નામક ગ્રંથમાંના ‘વૈદિક કાલ’ નામક ખંડજનું નિરીક્ષણ કરવું.

શોધાની ગતિ અહીં સૂધી આવીને જ અટકી જાય છે કે શું ? ઋગ્વેદમાંની સર્વ દેવતાઓ, ધટનાઓ અને દંતકથાઓ આદિની એક જ કાળમાં ઉત્પત્તિ થઇ હતી, એમ માનવું જૂઠ્ઠાભરેલું છે એ તો સંપાતચલનના ઉત્સેખથી સ્પષ્ટ દેખાઇ આવે છે. ઋગ્વેદની કાલક્રમાનુસાર રચના કરેલી ન હોવાથી તેમાંના એક ભાગમાંની એક ધટનાને લઇને તેના સ્વતંત્ર વિચાર કરી શકાય તેમ છે જ નહિ. આવીન કાળના જૂદા જૂદા ભાગોમાંની ધટનાઓ તેમાં એટલી બધી વિવિધશી રીતિથી એકત્ર મળી ગયેલી છે, કે તેના કાલાનુક્રમને સંખ્યાબદ્ધ કરવામાટે બહુ જ દીર્ઘ પ્રયાસ કરવો જોઇએ. એ કાર્ય અત્યંત કઠિન છે, એટલું જ નહિ પણ કેટલાક વિષયોમાં તો સર્વથા અશક્ય પણ છે, તથાપિ પ્રત્યેક સંભવની પ્રગતિ પોતાથી બની શકે તેટલો પ્રયત્ન કરીને ભાવિપ્રજના પરિશ્રમને કેટલાક પ્રમાણમાં ઓછો કરવાના માર્ગો તૈયાર કરી રાખવા જોઇએ; અને એમ કરવાથી કાલાન્તરે પણ શાસ્ત્રોપ જ્ઞાનની વૃદ્ધિની સાથે સાથે ઉત્તરોત્તરની પ્રગતિને એ કાર્ય અધિકાધિક સુલભ થતું જશે. અરંતુ. ત્યારે હવે વૈદિક કાલમાપન પદ્ધતિમાંથી જે આજ પર્યન્ત ધ્રુવ પાસેના વસતિસ્થાનનું નામ નિશાન ન પણ મળ્યું હોય, તો પણ તેમાંની જ આજ સૂધી સુધક જાણીને ત્યાગી દીધેલી ધટનાઓનું આધુનિક શાસ્ત્રીય શોધના અનુરોધે પરીક્ષણ કરવાથી કેટલીક મહત્વની વાતોમાં જાણવામાં આવી શકે એમ છે. અર્થાત્ ઋગ્વેદમાંના દેવજાન્યંદ્રસૌરમાનના વર્ષને જોઇને જ આપણે આપણા શોધ કાર્યથી વિમુખ થવાનું નથી. ધ્રુવપ્રદેશમાંની વિચિત્ર ધટનાઓનું, તો પૂર્વે વિવેચન કરેલું જ છે. હવે એ ધટનાઓ આપણા સંમક્ષનાં વેદવાક્યો તથા વૈદિક કથાઓને કેટલેક અંશે લાગૂ પડે છે, એ જ દેવજાન્યંદ્ર આપણે હવે જોવાનું છે.

ખગોલનું છત્ર સમાન જમણુ, એ ધટના ધ્રુવખિન્દુવિચિત્ર છે; અને વૈદિક લોકો અથવા તો તેમના પૂર્વજો કોઈ પણ કાળમાં ત્યાં નિવાસ કરીને રહેલા હોય, તો એ ધટના તેમની દંતકથાઓમાં ક્યાંક પણ અવસ્થ મળવી જ જોઇએ. એવી રીતે જોતાં એવા પ્રકારનાં વાક્યો ઋગ્વેદમાં મળી આવે છે. ‘વા અશેનેવ ચક્રિયા રાત્રીર્મિર્નિષ્વક્ત-સ્તંમ પૃથિર્વાસુત રામ્’ । (ઋ. ૧૦, ૮૬, ૪.) ‘જેની રીતે ધુરા ચક્રને ધારણ કરે છે, તે પ્રમાણે જે પોતાની રાત્રિથી પૃથ્વીને અને આકાશને પૃથક્ પૃથક્ ધરી રાખે છે;’ ‘અવશે રામસ્તામયત્’ (ઋ. ૨, ૧૫, ૨.) ‘આધાર વિના આકાશને ટકાવી રાખ્યું;’ ‘ય દમે યાવાપૃથિવી જગન ઉર્વો ગમીરે રજસી મુમેકે અવંશે ધીરઃ સચ્યા સમૈત્’ । (૪, ૫૬, ૩.) ‘જે આ વિસ્તીર્ણુ યાવા પૃથ્વીને ઉત્પન્ન કરીને જે સુંદર અને વિસ્તીર્ણુ લોકોને સ્તંભ વિના પોતાની રાત્રિથી જ પ્રેરતો હોય;’ ‘સ સૂર્યઃ પર્યુક વરાંસ્વેદોવશ્યાઃસ્વ્યેવચક્ર’ । (૧૦, ૮૬, ૨.) ‘તે સૂર્યરૂપી ઇન્દ્ર વિશાળ વિસ્તાર (તારાગણયુક્ત આકાશ)ને રચના

ચક્ર પ્રમાણે ગોળાકાર ફેરવતો હશે।' આમાંના આ અતિમ વાક્યમાંની તારામણ્યુકત આકાશની ચક્રાકાર ગતિ અને બીજા વાક્યોમાંની તેને સ્તલ વિના ટકાવી રાખવાની વાતોનો એકત્ર વિચાર કરવાથી એ સ્થિતિ કેવળ ધ્રુવપ્રદેશમાં વસનારાઓતા જોવામાં આવનારી છે, એમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે; કારણ કે, શીતોષ્ણ અને ઉષ્ણ કટિબંધમાં પણ જો કે નક્ષત્રોની ચક્રાકાર ગતિ દેખાઈ આવે છે, તો પણ સ્તલ વિના આકાશને એ ચક્રાકાર ગતિ-અનુસાર પકડી રાખવાની કલ્પના તે સ્થાનોમાં શક્ય નથી, એ તો કેવળ ધ્રુવપ્રદેશમાં જ ઉત્પન્ન થનારી કલ્પના છે 'અમી ચ ક્રમ્યા નિહિતાસ ઉચ્ચા નક્ષત્રે કુદ્ધિચ્છિન્નેયુ । (ઋ ૧,૨૪,૧૦.)' એમાં (આકાશના) 'ઉચ્ચ પ્રદેશમાંના જે એ નક્ષ (સમર્પિ) તે રાત્રે જ દેખાય છે અને દિવસે ક્યાંક ચા'વા જાય છે, એમ કહેલું છે આમાં સમર્પિની ઉચ્ચતાનો જ સબંધ હોવાથી 'ઉચ્ચપ્રદેશમાંના' એ શબ્દને જોતા તે સમયમાં તેઓ જોનારના મસ્તકની બરાબર ઉપર હોવા જોઈએ, એ ખુલ્લું જણાઈ આવે છે, એ સમર્પિની સ્થિતિ પણ ઉષ્ણ કિંવા સમશીતોષ્ણ કટિબંધમાંની ન હોઈને ધ્રુવમંડળમાંની જ છે જગદેશમાં નક્ષત્રો કિંવા આકાશની ગતિનું વર્ણન કરનારાં વાક્યો વિશેષ પ્રમાણમાં ન હોવાથી જ માસનો દિવસ અને છ માસની નિશા, એ જે ધ્રુવ વિશિષ્ટ બીજી ધટના છે, તેનું આપણે મનન કરીશું

દેવોનો દિવસ અને દેવોની રાત્રિ એ બન્ને જ છ માસના હોય છે, એ કલ્પના આપણા સરકૃત વાક્યમાં એટલી બધી પ્રસિદ્ધ છે કે, એનો ઉલ્લેખ પૂર્વાપર સર્વ ગ્રંથોમાં આવેલો છે પુરાણ ગ્રંથ તેમ જ જ્યોતિર્ગ્રંથોમાં પણ એનું વર્ણન છે જોતિ બીજાનો જે ઉત્તરધ્રુવ, તે જ પુરાણોનો મેરુપર્વત 'સૂર્ય સિદ્ધાન્ત' માં 'મેરુપર્વત-પર દેવો સૂર્યને મેષરાશિથી આરબાતી અર્ધ પ્રદક્ષિણામાં એક વાર જ ઉગેલો જુએ છે, એમ કહેલું છે પુરાણોમાંના વર્ણન પ્રમાણે દેવોનું મૃદ મેરુ પર્વતપર છે, અને એથી તેમનાં જ માસનાં દિવસ અને રાત્રિ વિષયક વાક્યનો સહજ નિર્ણય થઈ જાય છે અને એ નિર્ણય સર્વ પ્રકારના પડિતોને માન્ય પણ છે દેવોનો દિવસ (દેવધાન) એટલે વસતસપાતથી યરતસપાત પર્વન્તનો સૂર્યનો માર્ગ એ જ કાળમાં સૂર્ય ઉત્તર ધ્રુવ પ્રદેશમાં દેખાતો હોય છે તેમ જ યરતસપાતથી પુન વસતસપાત પર્વન્તનો સૂર્યનો જે માર્ગ તે જ દેવોની રાત્રિ કારણ કે, તે સમયે સૂર્ય ઉત્તર ધ્રુવપ્રદેશમાં દૃષ્ટિગોચર થતો નથી. પરંતુ આ અર્થ ધ્યાનમાં ન આવવાથી 'સિદ્ધાન્ત ચિરામણિ' કાર બારકરાચાએ ઉત્તરાયણ એટલે દેવોનો દિવસ ફરી રીતે, એવો પ્રશ્ન* કરીને એ વિશે પોતાનો સચય વ્યક્ત કરેલો છે કારણ કે, તેના સમયમાં મકરસંક્રમણથી તે

* આ પ્રશ્ન 'મૃત્યુર્મર્ત્ય' માં સુવિસ્તર વિવેચન કરાયેલું છે જુઓ પૃષ્ઠ ૧ થી ૧૩ પર્વન્ત

કર્ક સંક્રમણ સૂચીના જે કાળ તે ઉત્તરાયણ, એવો જ ઉત્તરાયણનો અર્થ પ્રચલિત હતો; અને એ સર્વ કાળમાં મેરુપર્વત એટલે કે, ઉત્તરધ્રુવમાં કાંઈ સૂર્ય દેખાતો નથી. પરંતુ ઉત્તરાયણનો પૂર્વકાલીન સત્ય અર્થ ધ્યાનમાં ન આવવાથી જ હાસકેરાચાર્યનો એ પ્રમાદ થયેલો છે. કારણ કે, ઉત્તરાયણના ખરા અર્થને જોતાં ઉત્તરાયણ એટલે દેવોના દિવસ ક્ષત્રીરીતિ, એ સહજ આપણા જાણવામાં આવી જાય છે. દેવ એટલે દેવ સમાન માનેલા મનુષ્યોના મૃતપૂર્વજો એવો પણ કેટલાકો ‘દેવ’ શબ્દનો અર્થ સમજે છે; પરંતુ એમ કરવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી. કારણ કે, આપણા પૂર્વજો કદાપિ કાંઈ કાળમાં ઉત્તરધ્રુવપ્રદેશમાં રહેલા હોય તો તેમના દેવો પણ અર્થાત્ ત્યાંના જ હોવા જોઈએ. હવે પછીના આ ગ્રંથના એક ભાગમાં વૈદિક દેવતાઓનાં ધ્રુવનિશ્ચિત્ત લક્ષણોનું વિશેષ વિવેચન આવવાનું છે, એટલે પ્રસ્તુત પ્રશ્નમાં દેવને ગમે તે ધારી લેવામાં આવે તો તેથી કશી અડચણ થાય તેમ નથી. મુખ્ય મુદ્દો તેમાં ધ્રુવનિશ્ચિત્તા છે કે નહિ, એ જોવાનો જ છે; અને એની સિદ્ધિ થઈ એટલે આપણું કાર્ય થઈ ગયેલું જ સમજી લેવાનું છે.

એ વિશેષો બીજા આધાર મનુસ્મૃતિમાંથી મળી આવે છે;—

“દેવે રાત્ર્યહની વર્ષ પ્રવિમાગસ્તયોઃ પુનઃ ।

અહસ્તત્રોદગયન્ રાત્રિઃ સ્યાદક્ષિણાયનમ્ ” ॥

(મનુ. અ. ૧, શ્લોક ૬૭.)

—એનો અર્થ એવો થાય છે કે, ‘વર્ષ એટલે દેવોનું એક અહોરાત્ર—એમાં દિવસ એટલે ઉત્તરાયણ અને રાત્રિ એટલે દક્ષિણાયન.’ કાલવિભાગ પ્રકરણમાં આ વિષય આવેલો છે. એ દેવોના અહોરાત્રના કાલમાનના આધારે જ ત્યાર પછી કલ્પ આદિ કાલગણના કરાયેલી છે. પુરાણોમાં પણ એ કલ્પનાની સારી વૃદ્ધિ થયેલી દેખાય છે, એટલે કે, સર્વથા વૈદિક કાળથી તે પુરાણ કાળ પર્યન્ત એના ઉત્તરેજો મળી આવે છે અને તેથી એનો મૂળ પ્રચાર એના પ્રત્યક્ષ નિરીક્ષણથી જ થયેલો હોવો જોઈએ, એમ માનવું જ પડે છે. અસ્તુ; મહાભારતમાં પણ વનપર્વમાં મેરુપર્વતનું એટલું બધું ઉત્તમ વર્ણન આપેલું છે કે, તેથી મેરુ અને ધ્રુવની એકતાવિશે લેશ માત્ર પણ શંકા અવશિષ્ટ રહેતી નથી. મહાભારતમાંનું એ વર્ણન અર્જુન મેરુપર્વતપર ગયો હતો, તે વેળાના તેના પ્રવાસનું છે. એમાં કહેલું છે કે, ‘મેરુપર્વતપર સૂર્ય, ચંદ્ર અને સર્વ તારકા પ્રતિદિવસ તે (પર્વત)ની આસપાસ પ્રદક્ષિણા કરતા પ્રયાં કરે છે.’* એ જ પ્રમાણે આગળજતાં બીજું વર્ણન છે અને

* “एनंतवरहर्षेण सूर्यचन्द्रमौ ध्रुवम् ।

प्रदक्षिणाशुपावृत्य कुरुतः कुरुनन्दनम् ” ॥

તે આ પ્રમાણે;—“આ પર્વતરાજ આસ પોતાના તેજ્યથી અને તેનાપરની વનસ્પતિઓના પ્રભાવથી અંધકારનોનાશ કરતો હોવાથી ત્યાં રાત્રિ અને દિવસમાં બેદ જ દેખાતો નથી.”* એથી આગળ ચાલતો વળી ‘ત્યાંના લોકોનાં અહોરાત્ર વર્ષ સાથે સમાન થયાં’ એમ પણ કહેલું છે.† આ વર્ણનથી એટલું તો દેખાઈ જ આવે છે કે, જે સમયમાં મહાભારતની રચના થઈ, તે સમયમાં અંધ લેખકોને ઉત્તરધ્રુવવિશિષ્ટ ઘટનાઓનું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન હતું. હવે આટલું બધું જ્ઞાન તેમને કેવળ ગણિત અને જ્યોતિઃશાસ્ત્રના સાહાય્યથી જ મળ્યું હતું, એમ સંભવતું નથી. કાંઈ પણ એક સમયમાં પ્રત્યક્ષ નિહાળેલી ઘટનાઓ પરંપરાગત તે કાળમાં ગાત હતી. એ મેરુપર્વતના તેજનો જે ઉલ્લેખ આવેલો છે, તે વળી વિશેષ ધ્યાનમાં રાખવા જેવો છે. કારણ કે, તે તેજ તે ધ્રુવપ્રદેશમાં દેખાતો ‘અરોરાઓ-રિયાલિસ’ અથવા ઉદીચીન (ઉત્તરતરફનો) ઉપાપ્રકાશ જ છે. ત્યારે હવે એ પ્રમાણે વેદ કાળ પછીના ગ્રંથોમાં છ માસનાં રાત્રિ અને દિવસનો ઉલ્લેખ તેમ જ મેરુપર્વતનું સવિસ્તર વર્ણન આદિ વિષયો એટલા બધા સ્પષ્ટ છે કે, એ વાર્તા અત્યંત પ્રાચીન કાળથી જ પરંપરાગત આવેલી હોઈને તે ગમે ત્યારે પણ એકવાર પ્રત્યક્ષ જ્ઞેવામાં આવેલી હોવી જ જોઈએ, એમ માનવા વિના આપણો ધૂટકો જ થતો નથી અને વૈદિક ગ્રંથોમાં પણ એના ઉલ્લેખ હોવાથી એમ માનવા માટેનો વળી એક સારો આધાર પણ મળે છે.

‘તૈત્તિરીય આરણ્યક’માં “મેરુપર્વત સપ્ત આદિત્યોનું સ્થાન હોઈને આઠમો આદિત્ય જ કુસ્પષ્પ તે મહામેરુને છોડીને કદાપિ ક્યાંય જતો નથી અને તે સપ્ત આદિત્યોને પ્રકાશ આપીને પર્વતને પણ પ્રકાશમાન કરે છે,” એવું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. ‘તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ’માં તો ‘एकं वा एतदेवानामहः यत्संवत्सरः’ (એટલે કે, ‘જેને સંવત્સર કહે છે, તે દેવાનો એક દિવસ છે,) એમ સ્પષ્ટ કહેલું છે. (તૈ. બ્રા. ૩, ૬, ૨૨.) આવા એક સર્વથા સ્પષ્ટ વાક્યના આધારે પણ એક સમયે કાંઈ વિશેષ પ્રકારનું અનુમાન કરવાનું સાહસ હું કરી શક્યો ન હોતો. બ્રાહ્મણમાંના એ વચનની જોડીના સંદિના અંધમાં કરો! પણ આધાર ન મળવાથી ઉત્તરાયણ અને દક્ષિણાયનને અનુક્રમે દેવાનો દિવસ અને દેવાની રાત્રિ એમ બહુધા લક્ષણોથી જ કહેલાં હોવાં જાઈએ, એમ જ

ज्योतीषि चाप्यशेषेण सर्वाण्यनघ सर्वतः ।

મરિયાન્તિ મહારાજ શિરિંદાજ પ્રદક્ષિણમ્” ॥ મ. બા. ૧૧૫૧, અ. ૧૬૩.

* “स्वेजसा तस्य मणोमस्य महोपनीनां च तपा प्रभावात् ।

विमलभावो न बभूव ऋषिर्दक्षे निजानां पुरुष मन्त्रे” ॥ મ. બા. ૧૧૫૧, અ. ૧૬૪.

† “मभूव रात्रिर्दिवस्यतर्पा संचयरेणैव समानरुतः” ॥ મ. બા. ૧૧૫૧, અ. ૧૬૫.

મને ભાસતું હતું. પરંતુ સાર પછી કરેલા શોધોના આધારે એ વચનનો ધ્રુવ સાથે સંબંધ છે, એવું અનુમાન કરવાની મને ફરજ પડી. એ અનુમાન વિશેનો પૂરાવો હવે પછીના વિવેચનમાં આવવાનો છે. એ ઉપર આપેલા ‘તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ’માંના વચન વિશે કેટલીક શંકાઓ કરી શકાય એમ છે. એ વચન કેવળ કલ્પનાથી જ લખેલું હશે, કિંવા આલંકારિક હશે, અથવા તો જ્યોતિર્વિદોએ પછીથી પોતાના જ્યોતિઃશાસ્ત્ર વિષયક જ્ઞાનના યોગે તે વિશેનું અનુમાન કરી તેને પ્રત્યક્ષ અવલોકિતી ઘટના સમાન સ્વરૂપ આપ્યું હશે ઇત્યાદિ; પણ એ સર્વ શંકાઓ સર્વથા વ્યર્થ છે. આ વાર્તા જો કેવળ જ્યોતિષ ગ્રંથોમાં જ મળી આવી હોત, તો કદાચિત્ ઉપરની કલ્પના-ઓમાંની અંતિમ કલ્પના કિંવા શંકા સચુકિતક મનાઈ જાત, એમાં સંશય નથી જ. પ્રથમ દર્શને અસંભવનીય જેવી દેખાતી ઘટનાઓનાં કેવળ જ્યોતિષ જ્ઞાનના યોગે જ લોકોને વિશ્વાસ બંધાઈ જાય, એ શક્ય નથી. વળી આ વાર્તા વૈદિક ગ્રંથોમાં મળી આવતી હોવાથી ઉપર્યુક્ત કલ્પનાને ખરી માનવા સાથે તે કાળના લોકોને જ્યોતિ ગણિતનું બહુ જ ઉત્તમ અને સૂક્ષ્મ જ્ઞાન હતું, એમ પણ માનવું પડે છે. પરંતુ તે શક્ય દેખાતું નથી. હીરિડોટસ્ નામના ગ્રીક ઇતિહાસકારના કાળમાં (ઇ. સ. થી ૪૫૦ વર્ષ પૂર્વે) પણ ‘૭ માસ પર્યન્ત નિદ્રાધીન થઈ રહેનારા લોકો પૃથ્વી પર છે’ એ કથન લોકોને અસત્ય લાગતું હતું. અર્થાત્ હીરિડોટસ્થી કેટલાંક સતતકે પૂર્વે એ વાર્તા કિંવા ઘટનાની વૈદિક ઋષિઓએ ગણિતના આધારે રચના કરી હોય, એમ કહેવું શક્ય નથી; કિન્તુ એ ઘટનાને તેમણે કિંવા તેમના પૂર્વજોએ અવરણ પ્રત્યક્ષ નિહાળેલી હોવી જ જોઈએ. પણ એ સર્વ શંકાઓનો પારસી લોકોના ધર્મ ગ્રંથોમાંના એ જ અર્થને સૂચવનારા એક વાક્યના આધારે તત્કાળ લોપ થઈ જાય એમ છે. તેમાં ‘તએચ અચર મર્ધન્ય એન્તે થત્ યરે’ એટલે ‘જે વર્ષ છે તેનેતેઓ દિવસ માને છે.’ એમ કહેલું છે; અને ‘તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ’ માંના વાક્યનું એ કેવળ રૂપાન્તર છે.* એ વાક્ય જે પ્રકરણમાં આવેલું છે, તેમાં અહુરમઝદ અને યિમનો સંવાદ વર્ણવેલો છે. તેમાં અહુરમઝદ મનુષ્યોના આદિ રાજા યિમને સૂચના કરે છે કે; “ભયંકર શીતઋતુને કાળ સત્તર જ આવવાનો છે અને તે હિમ (બરફ) ના ધન આવરણના યોગે સંપૂર્ણ જીવસૃષ્ટિનો વિનાશક છે; એટલામાટે હે યિમ, તું વનસ્પતિ અને પ્રાણીઓનાં બીજને યત્નથી સંભાળી રાખવામાટે એક વર (ધર) બાંધ.” આ સંવાદ ‘અધર્યન વર્ધજે’ (ધરાનીઆના

* આ વાક્ય સર્વથા સરેકૃત જેવું જ છે ‘તેચ અહર્મન્યન્તે ચર્દર્મ્ય’ એવું એવું સંસ્કૃત રૂપાન્તર થઈ શકે છે. વર્ષ વાક્ય ચર શબ્દનું સ્વરૂપ સંસ્કૃતમાં દેખાયું નથી. અંગ્રેજીમાં ઇયર (year) શબ્દ એની સાથે મળતો આવતો દેખાય છે.

નન્દનવન) માં થયો હતો, એમ કહેલું છે. એ પ્રમાણે વર (ધર) બાંધ્યા પછી યિમે અહુરમજ્દને પૂછ્યું કે; ‘હે જગદ્રાજવ, હે પવિત્ર પુરુષ, તે વર (ધર) માં પ્રકાશ પાડવા માટેના દીપક કયાં છે વારુ?’ એના ઉત્તરમાં અહુરમજ્દે કહ્યું કે;—“તે સ્થાનમાં સૃષ્ટ અને અસૃષ્ટ દીપક છે. ત્યાં ચંદ્ર, સૂર્ય અને તારકાઓ વર્ષમાં એક વાર જ ઉગે છે અને એક વાર જ આથમે છે અને સમસ્ત વર્ષ એક દિવસ સમાન જ દેખાય છે !” આ વાક્યમાંની સર્વ વાતો એકંદર રીતે બહુ જ મહત્વની છે. પ્રથમ તો ‘અમર્થ્યન્ વષજ્ને’ એટલે કે, ધરાની લોકોનો આદિ નિવાસ હિમાવતરણના યોગે વસતિ માટે અયોગ્ય થયો હતો; દ્વિતીય, તે સ્થાનમાં ચંદ્ર અને સૂર્ય વર્ષમાં એકવાર જ ઉગતા અને એકવાર જ આથમતા હતા. તેમ જ ત્યાંનું વર્ષ દિવસ સમાન હતું. હવે આ વિગત અને ‘તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ’માંનું ઉપર આપેલું વાક્ય એ ઉભયમાં કેટલું બહુ સામ્ય રહેલું છે, એ વિશે વિશેષ કહેવાની અગત્ય નથી. ઉપર્યુક્ત વર્ણનથી ‘અમર્થ્યન્ વષજ્ને’ અને યિમે બાંધેલું વર (ધર), એ બન્ને ધ્રુવ પાસે જ હતાં, એ સર્વથા સ્પષ્ટતાથી જ દેખાઈ આવે છે. અવેસ્તિક અને વૈદિક આર્ય લોકોના ઉભય વાક્યોમાં મળી આવતી એ ઘટના કેવળ કવિકલ્પના કિંવા ન્યોતિષીઓએ અતુમાનથી કાઢેલી કલ્પના હશે, એમ સંભવતું નથી. કિન્તુ એ ઘટના ગમે ત્યારે પણ અવશ્ય પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવેલી હોવી જ જોઈએ.

એ કિંવા એવા પ્રકારનો ખીજો કોઈ ઉલ્લેખ ઋગ્વેદમાં નથી એ ખરું; પણ તેમાં એને પ્રુષ્ટિ આપનારા ખીજા પુષ્કળ વચનો છે. પ્રાચીન વૈદિક વર્ષના દેવયાન અને પિતૃ-યાન એવા બે ભાગ કરેલા મળી આવે છે, તે તથા ઉત્તરાયણ અને દક્ષિણાયન પૂર્વે એક જ હતાં. દેવયાન શબ્દ ‘દેવોના માર્ગ’ના અર્થમાં યોજાેલો ઋગ્વેદમાં અનેક સ્થળે મળી આવે છે.* ઋગ્વેદ, ૧, ૭૨, ૭ માં અમિને ‘દેવયાનયતા’ કહેલો છે. તેમ જ, ૧, ૧૮૩, ૬ અને ૧, ૧૮૪, ૬, માં ‘હે અશ્વિનો, અમે તમ (અંધકાર) ને પાર આવી પહોંચ્યા છીએ, એટલે હવે દેવયાન માર્ગથી તમે અમારી પાસે આવો’ એવા વિષય આવેલો છે. પુનઃ ૭, ૭૬, ૨, માં ‘દેવયાન માર્ગ મને દેખાવા લાગ્યો,—ઉપાનો કેતુ (નિશાન) પૂર્વ દિશામાં ફરકતો દેખાય છે, એમ કહેલું છે. એ વાક્યોથી દેવયાનનો આરંભ ઉપાનો

* ‘અંતર્વિદ્વો અશ્વનો દેવયાનાન્’ । ઋ. ૧, ૭૨, ૭.

‘અતરિષ્મ તમસસ્પારમસ્ય પ્રતિ વાં સ્તોમો અશ્વિનાવધાયિ ।

‘एह यात पथिमिर्देवयाने:’ । ઋ. ૧, ૧૮૩, ૬.

‘પ્રમે પંયા દેવયાના અદ્યન્.....અમુદુ કેતુરપસઃ પુરસ્તાન્’ । ઋ. ૭, ૭૬, ૨.

‘परं मृत्यो अनु परेहि पथां यस्ते स्व इततो देवयानात्’ । ઋ. ૧૦, ૧૮, ૧.

ઉદયથી એટલે કે અંધકારની સમાપ્તિ થવા પછી થતો હતો, અને એ જ માર્ગે અગ્નિ, અશ્વિની, ઉષા તથા સૂર્ય આદિ પ્રાતઃકાલિક દેવતાઓ પોતાના દિવ્ય લક્ષણમાં ફરતી હતી, એ માસન દેખાઈ આવે છે. અન્ય પક્ષે પિતૃયાનને દેવયાનનો વિરોધી કિંવા મૃત્યુનો માર્ગ મળવેલાં કહેલો છે. એથી પિતૃયાનનો આરંભ અંધકાર છવાયા પછી થતો હતો, એમ જણાય છે. ૧૦,૮૮,૧૫ માં એ સૂક્તનો ઋષિ કહે છે કે:—“એ કેવળ એ માર્ગોવિશેજ સાંભળેલું છે; એક દેવોનો અને બીજો પિતરોનો માર્ગ.” હવે જ્યારે એ પ્રત્યેક યાનના ત્રણ ત્રણ ઋતુઓ હોય છે એવું ‘ચતુષ્પદ બ્રાહ્મણ’માં ‘વર્ણન’ છે, ત્યારે તે નિત્યનાં દિવસ રાત્રિ ન હોઈને વર્ષના એ ભાગ-જે ધ્રુવપ્રદેશમાંના જ માસનો દિવસ અને ત્યાંની જ માસની રાત્રિ-જે હોવાં લેખે. એ ભાષા ત્યાર પછી બદલાતા રયાનને જોઈ અનુરૂપ નહોતી, તોપણ તે એકવાર ૨૬ થયેલી હોવાથી તેમની તેમ જ રહી ગઈ. તાત્પર્ય કે, દેવયાન અને પિતૃયાનરૂપી વર્ષવિભાગનો ઉપર પ્રમાણે અર્થ કરવાથી ‘તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ’માંના ‘સંવત્સર એટલે દેવોનો એક દિવસ’ એ વચનને બહુ જ સારું પૃષ્ઠબળ મળે છે. એ દેવયાન કિંવા દેવોના માર્ગનો પારસી ધર્મગ્રંથમાં પણ ઉલ્લેખ છે, એ અહીં કહેવું જ લેખે. તે ગ્રંથમાં એકરચળે “ફવશીઓ (પિતરો) એ ચંદ્ર અને સૂર્યને મળી કહેલો માર્ગ-દેવોએ કહેલો માર્ગ-ખતાઓ.” (ફર્વરીનીયસ્ત) એવું અને અન્ય એક રચળે “દેવોના (અસુરોના) ત્રાસને લીધે આગળ ન વધતાં ચંદ્ર અને સૂર્ય ફવશીએ તેમને મળ્યાને (દેવોનો) માર્ગ ખતાઓ ત્યાં સુધી ધણા સમય પર્યન્ત ત્યાં જ થોભી રહ્યા.” એવું વર્ણન છે. એથી મળ્યાને માર્ગ પણ દેવયાન પ્રમાણે અસુરોના ત્રાસમાંથી સૂર્ય મુક્ત થવા પછી જ આરંભાય છે, એમ સિદ્ધ થયું. એ પ્રમાણે વૈદિક અને પારસીક વાર્ષિકની એ ધટનાના સંબંધમાં સંપૂર્ણ એકવાક્યતા છે.

હવે ભારતીય અને પારસીક ધર્મ ગ્રંથોમાંના એ સાદસ્યની આટલેથી જ સમાપ્તિ થાય છે, એમ નથી. આપણી પેઠે પારસી લોકોમાં પણ પિતૃયાણના સંબંધમાં એક મોટો કટાક્ષ છે. પિતૃયાણ એટલે કે દક્ષિણાયનમાં મરણ થવાને આપણે અશુભ માનીએ છીએ અને એ જ કારણથી ભારતગ્રંથોમાં લીંગમાચાર્યના મરણનું કાર્ષ્વ ઉદગયન આવર્તા સુધી મુલતવી રહ્યું હતું (તેઓ ઇચ્છામરણી હોવાથી એમ બની શક્યું હતું), એવું મહાભારતમાં વર્ણન છે. ઉપનિષદ ગ્રંથોમાં પણ ઉત્તરાયણમાં અને દક્ષિણાયનમાં મરણ પામનારા આત્માઓની ગતિનું વર્ણન કરીને ઉત્તરાયણ એટલે કે દેવયાનમાર્ગના શ્રેયસ્કરત્વનું કથન કરેલું છે. એ સર્વ વાક્યો શંકરાચાર્યે ‘બ્રહ્મસૂત્ર’ના

* ‘દે સુતી અગ્નિયં પિતૃણામહં દેવાનામુતમર્ત્યાનામ્’ । ઋ. ૧૦,૮૮,૧૫

† એ વિરોધ સ્પષ્ટિસર વિવેચન ‘મૃત્યુશીર્ષ’ના ‘શ્લોકાલંકાર’ નામક દર્શનમાં .

છે. એનાં સૂક્તો અત્યંત મનોહર અને કાવ્યશુભ્ર પ્રચુર છે, એવો વિદ્વાનોનો અભિપ્રાય છે. એનું વર્ણન બહુ જ સવિસ્તર કરેલું હોઇને તેમાં એના વાસ્તવિક સ્વરૂપનો આલંકારિક વર્ણને જના પણ બગાડ કર્યો નથી. એ ઘટના વળી આપણા માટે વિશેષ મહત્વની છે; અને એથી આપણી ઉપપત્તિની સત્યતાના પ્રતિપાદનમાં એનું બહુ જ સારું સાહાય્ય અર્થ પડશે. ઉપર ઉપરથી વિચાર કરતાં પણ વૈદિક ઋષિઓએ ઉષ્ણ કિંવા સમશીતોષ્ણ કટિબંધમાં દેખાતી કલાક દોઢ કલાકની ઉષાના વર્ણનમાં પોતાના આદક્ષા બધા આતુર્યને વેરી નાખ્યું હોય, અથવા તો એ વર્ણનમાં દેખાઇ આવતા ઔત્સુક્ય જેવું ઔત્સુક્ય તેના આગમનમાટે બ્યક્ત કર્યું હોય અને તેનું વળી તેમની ખાસે ચોવીસ કલાક કરતાં ઓછા અવધિના અંધકારને હુમ કરવા માટેનાં વિદ્યુદ્ગ્રીપ આદિ સાધનો નહોતાં, એટલું જ કારણ હોય, એ સંભવનીય દેખાતું નથી. આજ સૂધીમાં એ ઉષાનાં સૂક્તોનો કાષ્ઠએ પણ એ દૃષ્ટિથી વિચાર કરેલો નથી. વૈદિક ઉપા એટલે આપણી કલાક એ કલાકના અવધિની ઉષ્ણ અને સમશીતોષ્ણ કટિબંધમાંની જ ઉષા, એમ જ આજ સૂધી સર્વ વિદ્વાનો સમજતા આવ્યા છે; કારણ કે, તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે આર્ય લોકોનો આદિનિવાસ મધ્ય એશિયામાંના પર્વત સપાટીના પ્રદેશમાં જ હતો. પરંતુ એ ઉપપત્તિપર સર્વથા અવલંબી રહ્યાં ઉષાના વર્ણનમાંનાં કેટલાંક વાક્યો બરાબર સમજવામાં આવતાં નથી અને તેથી આજ પર્યંત તેમના ગમે તે અર્થ કરીને તેમના તરફ દુર્લેક્ષ જ કરાયેલું છે. એવાં વાક્યોનો જેવો થતો હોય તેવો સ્વાભાવિક અર્થ કરવાથી આપણી ઉપપત્તિની કેવી ઉત્તમતાથી સિદ્ધિ થાય છે, એ હવે આપણે જોઇએ.

વૈદિક ઉષાના દીર્ઘાંશધિ વિશે પ્રથમ ‘ઐતરેય બ્રાહ્મણ’ માં ઉક્તેષ* આવેલો છે. ‘ઋક્ષાન્ મયન્મ’ નામક સત્રનો આરંભ કરવા પૂર્વે હોતાએ લગભગ એક દર્નર મંત્રોનું પાઠ કરવાનું હોય છે અને એ મંત્રોને આર્ધિનશસ્ત્રે કહેવામાં આવે છે. એ અગ્નિ, ઉષા અને અર્ધિનૌ આદિ પ્રાતઃકાલીન દેવતાઓને અનુલક્ષીને કરેલું છે. એના પઠનનો કાળ મધ્યરાત્રિ પછીનો એટલે કે, “રાત્રિના અંધકારનો ઉપકાળના પ્રકાશવડે લોપ થતા માટે તે સમયનો” છે, એમ ‘તયોઃ કાલઃ કર્ણ મર્ષતગ્રામ્યઘણી માક્ષ્યાન્ વિષ્ટમ્’ એ નિરૂક્તથી દેખાય છે. ઋગ્વેદમાં (૭,૬૭,૨૩) પણ એજ કાળ

* નાથિનં દૈવ તયદર્શક સહસ્રે તસ્માત્સહસ્રર્થવ શંસેદ્વયો વા, પ્રાદય પૂતં શંસેયવા દ વા દદં મનો વા રપો વાક્તોવર્તયે एवं દેવાક્તો વર્તયે” ‘ઐતરેય બ્રાહ્મણ’ ૪,૭.

કહેલો છે. ‘આ શસ્ત્રનું પઠન કરવા પૂર્વે હોતાએ ધૃતભક્ષણ* કરવું; કારણ કે, જેવી રીતે ચાકમાં તેલ પૂરવાથી ગાડી સારી પડે ચાલે છે, તેવી રીતે હોતાને પણ ધૃત-ભક્ષણથી પઠનનું કાર્ય સુગમ થઈ પડે છે,’ એમ કહીને ‘એતરેય બ્રાહ્મણ’માં એ શસ્ત્રનું લાંબાપણું વ્યક્ત કરેલું છે. “સૂર્યોદય પૂર્વે જ એ એ શસ્ત્ર પૂરું થઈ જાય, તો સૂર્યનો ઉદય થતાં સુધી બીજા મંત્રનો ઉચ્ચાર કરીને પઠન ચાલુ રાખવું.” એમ આશ્વલાયન ‘ઔતસૂત્ર’ (૬,૫,૮)માં કહેલું છે. આપસ્તંબે તો “એ શસ્ત્ર પૂરું થઈ જાય અને ત્યાર પછી અગ્નિ પડે તો ઋગ્વેદનાં દર્શી મંડળો બાણી નાખવા” એવી આજ્ઞા પણ આપેલી છે. હવે જ્યારે એ પઠનનો ઉપાના ઉદય સાથેજ આરંભ કરવાનો હોય છે, ત્યારે ઉપાના ઉદયથી તે સૂર્યનો ઉદય થાય ત્યાં સુધી ધણીવાર વાટ જોઈને બેસી રહેવું પડતું હતું, એ તો સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે; અને ‘તૈત્તિરીય સંહિતા’માં તો ટટસેક સ્થળે “અપેક્ષિતકાળમાં સૂર્યોદય ન થાય, તો દેવાને પ્રાવચિત કરવું પડતું હતું.” એમ કહેલું પણ મળી આવે છે.

ઉપાના દીર્ઘકાલાવધિને સૂચવનારી બીજી એક વાર્તા ‘તૈત્તિરીય સંહિતા’માં છે. તેમાં ઉપસ, વ્યુષ્ટિ, ઉદ્યત, ઉધત, ઉદિત, સુવર્ગ અને લોક એવી જુદી જુદી સાત દેવતાઓને આપવાના હવિર્ભાગ કહેલા છે. એમાંના પ્રથમ પાંચ હવિર્ભાગો તો સ્પષ્ટતાથી ઉપા દેવતાનાં પાંચ સ્વરૂપોને જ આપવાના છે. ‘તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ’માં એમાંના પ્રથમ બેનું સ્પષ્ટીકરણ ઉપસ એટલે રાત્રિ અને વ્યુષ્ટિ એટલે દિવસ એમ કહીને કરેલું છે, અને એને જ સત્ય માનીએ, તો બાકીના ત્રણ ભાગોની વ્યવસ્થાનું કાર્ય તો પાછું અવશિષ્ટ જ રહે છે. ધ્રુવકટિબંધ ચિના ધતર સ્થાનની ઉપા એટલીબધી નહાની હોય છે કે, તેનો ઊગવા માંડતી (ઉદ્યત), ઊગતી (ઉધત) અને ઊગેલી (જદિત) એ ભેદ તે બિનતારહિત ભેદ જ કહી શકાય. અર્થાત્ જોના એવો ભેદ કરવામાં આવેલો છે એવી જ ઉપા તે ધ્રુવપ્રદેશમાંની દીર્ઘ ઉપા છે એમજ સમજવું જોઈએ, એમ અવશ્ય આપણને માનવું જ પડે છે.

ઋગ્વેદમાં પણ ઉપાનો એ ત્રિપ્રકાર ભેદ અજ્ઞાત હતો એમ તો નહોતુંજ. “તે(વરુણ)ના પ્રિયજનોએ તેના માટે ત્રણ ઉપાઓ વર્ધમાન કરી” એવો ઋગ્વેદ (૮,૪૧,૩) માં

* “યસ્યાશ્વિને પ્રાસ્યમાને સૂર્યો નાવિર્મવતિ સૌર્યં બહુરૂપમાલમતે ॥ ૧ ॥ સર્વા અપિ લાગત-ચૌરનુગ્રૂયાત્” ॥ આપસ્તંબ, ૧૪,૧-૨.

† “અસાવાદિત્યો ન વ્યરોન્નત તસ્મૈ દેવાઃ પ્રાયથિત્તિન્નૈચ્છન્” ॥ તે. સં. ૨,૧,૨,૪.

‡ “ઉપસે સ્વાહા વ્યુટથૈ સ્વાહોદિષ્યતે સ્વાહોવતે સ્વાહોદૈતાય સ્વાહા સુવર્ગાય સ્વાહા લોકાય સ્વાહા” ॥ તે. સં. ૭,૨,૨૦ ડું “રાત્રિર્વો ઉપાઃ । અહવ્યુષ્ટિઃ” ॥ તે. બ્ર. ૩,૮,૧૬,૪.

ઉલ્લેખ છે.* તેમજ ૧,૧૭૪,૭, માંના 'તિલ્લઃ દાનુચિત્રાઃ' એટલે કે, 'દાનુએ (દેવે) ચિત્ર વિચિત્ર થએલી ત્રણ' એ શબ્દોવડે ત્રણ ઉપાગો જ વિવક્ષિત હોવી જોઈએ, એમ દેખાય છે. ઋગ્વેદ (૧૫,૭૬,૯) માં "હે ઉષાદેવતે, સત્વર ઉદિત થા, વિલંબ ન કર, નહિ તો સૂર્ય તને પોતાના તેજથી બાળી નાખશે;" અને ૨,૧૫,૬ માં ઉપાનાં અશ્વોને (અજવસઃ) ધીમા ચાલનારા કહેલા છે. એથી ક્ષિતિજમાં બહુ જ લાંબા વખત સુધી રસગતી હોવાથી લોકોને કાંઈ કાંઈવાર એ ઉપાનો કંટાળો પણ આવતો હતો, એમ પણ દેખાઈ આવે છે. પરંતુ એના કરતાં પણ "પૂર્વે ઉષાદેવી લાંબા સમય પર્યન્ત અખંડ ઉદિત રહેતી હતી!"† (ઋ. ૧,૧૧૩,૧૩) એ વાક્ય અને 'શશ્વત્તા' એટલે 'લાંબા વખત રહેનારી' એ ઉષા દેવતા વાચક શબ્દ (૧,૧૧૮,૧૧) વળી વિશેષ મહત્વનાં છે. ઉષસ્ અને વ્યુષ્ટિ એ ઉભય એક જ ધાતુમાંથી નીકળેલા શબ્દો ઉપાના દીર્ઘત્વની સાક્ષી આપે છે. કારણ કે, તે જ બહુ જ ન્હાની હોત, તો તો તેના સંબંધમાં 'પૂર્ણ ઉદિત' અને 'જિગતી' વગેરે કહેવાની જરા પણ આવશ્યકતા નહોતી. પરંતુ આ સર્વ વાતો ગમે તેટલી અને ગમે તેવી સૂચક હોય, તો પણ પૂર્ણ સાધક ન હોવાથી હવે આપણે બીજી કેટલીક પૂર્ણ સાધક વાતોનો વિચાર કરીએ. તેમાંની પ્રથમ ઋચા આ પ્રમાણેની છે:—

“કિયાત્યા યત્સમવા મવાતિ યા વ્યુષ્યાંઘ નૂન વ્યુચ્છાન્

અનુ પૂર્વાઃ કૃપતે ઘાષણાના પ્રદીધ્વાના જોપમન્યા મિરેતિ” ॥ ઋ. ૧,૧૧૩,૧૦

હવે આ ઋચામાં જે અડચણ છે તે પ્રથમ ચરણમાં જ છે. એમાંના 'સમવા'નો સાધણાચાર્યે 'સમીપ' (પાસે) એવો અર્થ આપેલો છે. મૅક્સમૂલરે (ગ્રીક ઓર્થોક્સ અને લૅટિન્ સાધમલ્ડ શબ્દો સાથેના એના આશયને લીધે) એનો 'સહવર્તમાન' 'એક સમયે' એવો અર્થ કરેલો છે; તેમ જ બીજા કેટલાક પૂરાંપીય વિદ્વાનો 'સમવા મવાતિ' એ બન્ને શબ્દોને એકત્ર લઈને "બન્નેની વચ્ચે આવનારી" એવો એનો અર્થ કરે છે. પણ હવે એમાંના જો કાંઈ પણ અર્થને સ્વીકારવામાં આવે, તો તેથી આખી ઋચાની દિશા કાંઈ પલટાઈ જતી નથી. એ ઋચાનો ભાવાર્થ એવો છે કે,—"ઉપાના ઉદયને કેટલો કાળ થયો વારુ અને હજી તે કેટલીક વાર જિગતી રહેશે? (અથવા) તો, 'પૂર્વે જ જે જિગતી હતી અને જે અસારે જિગવાની છે તે ઉપાએ એકત્ર કેટલી વાર મુઠી રહી?' } અમારા આરે પ્રકાશ કરનારી (આ વર્તમાન) ઉપા પૂર્વની ઉપાએ

* "સ ક્ષપઃ પરિ પરવજે...તત્પ્રયેનીરનુવ્રતમુપસ્તિસો અવર્ધયન્" ॥ ઋ. ૮,૪૧,૩.

† "વ્યુચ્છા દુદિતર્દિવો મા ચિરં તનુ યા અપઃ | નેત્વાસ્તેનં યચારિન્ તપાતિ સૂરો અર્ચિયા |

ઋ. ૫,૭૬,૯. ‡ "શશ્વતુરોપા વ્યુવાસદેવી" ॥ ઋ. ૧,૧૧૩,૧૩

પ્રમાણે જ દેદીપ્યમાન થતી બીજી (હવે પછી આવનારી ઉપા) સાથે ચાલ્યા કરે છે !” હવે આમાં એટલી વાતો તો સ્પષ્ટ છે કે, ‘યા વ્યુપુઃ’ એટલે ‘જેનો ઉદય થયો’ છે, અને ‘યા વ્યુચ્છન્’ એટલે ‘જેનો ઉદય થવાનો છે,’ એવી બે પ્રકારની ઉપાના એ કલાપો એ ઋચામાં વર્ણવેલા છે. સાયણાચાર્યના અર્થ પ્રમાણે જેતાં એ ઉભય ઉપ-કલાપોને મેળવી એક મોટી લાંબી ઉપાનો સ્વીકાર કરવો પડે છે. કારણ કે, એ બન્ને કલાપો બહુ જ દીર્ઘ અવધિ પર્યન્ત ‘સમીપ’ રહે છે, એમ એ ઋચામાં કહેલું છે. એ ઋચાનો ઇતર યુરોપીય પંડિતોના મત પ્રમાણેનો અર્થ જો સ્વીકારવામાં આવે, તો પણ એ વર્ણન મુવને લાગૂ પાડ્યા વિના છૂટકા થતો નથી. કારણ કે, તેમાના અભિપ્રાય અનુસાર ‘એ બે ઉપકલાપોની વચ્ચે બહુજ દીર્ઘકાળ વીતી જાય છે’ એવો એ ઋચા-માના પ્રથમ ચરણનો ભાવાર્થ છે. એ ભાવાર્થને સ્વીકારવાથી એ મધ્યવર્તી દીર્ઘકાળ એટલે મુવદેશમાંની અખંડ દીર્ઘ રાત્રિનો જ કાળ, એમ ગમે તે રીતે પણ માનવું જ પડે છે. અર્થાત્ એમાંના કાષ્ઠપણુ અર્થને સ્વીકારીએ, તોપણ એ ઋચામાં મુવપ્રદેશસ્થ ઉપાનું વર્ણન છે, એની તો કાષ્ઠથી પણ ના પાડી શકાય તેમ નથી જ. છતાં ત્યાર પછી જેમનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે તે કેટલાક વેદવાક્યોને જેતાં ઉપર્યુક્ત સાયણાચાર્યનો અર્થ જ યથાર્થ દેખાય છે. એ ઉપરાંત, એજ સૂક્તની પછીની એક ઋચા (૧૩) માં ‘ઉપા પૂર્વે એકસરખી (શબ્દત્) પ્રકાશમાન થતી હતી’ એમ કહેલું છે, અને એથી પણ એ ઉપાનો અવધિ બહુજ લાંબો હોવો જોઈએ, એ સ્પષ્ટ જણાય છે.

ઋગ્વેદના સાતમા મંડળમાં ઉપા વિશેનાં ઘણાંક સૂક્તો છે. તેમાં એક સ્થળે ‘મને દેવયાન માર્ગ દેખાવા લાગ્યો; કારણ કે, ઉપાનો જેટું (ધ્રુવ) પૂર્વમાં ફરકવા લાગ્યો.’ એમ કહીને તે પછીની ઋચામાં ‘ઉપા પ્રથમ દેખાવા માંડી ત્યારથી તે સૂર્યોદય થતાં સુધીમાં વચ્ચે કેટલા બધા દિવસ વીતી ગયા !’ એમ સ્પષ્ટ કહેલું છે. તે ઋચા આ છે:—

“તાનો દહાનિ ચતુલાન્યાસન્ । યા પ્રાચીનમુદિતા સૂર્યસ્ય ।

યતઃ પરિજાર ઇવાચરન્તી । ડયો દદસે ન પુનર્યતોવ ” ॥ ઋ. ૭,૭૬૩.

એ ઋચાનો અર્થ કરતાં ભાષ્યકાર ગિચારા ગોટાળામાં પડી ગયા છે. કારણ કે, ‘ઉપાનો ઉદય થયો ત્યારથી સૂર્યનો ઉદય થતાં સુધીમાં કેટલાબધા દિવસ વચ્ચે વીત્યા !’ એ વાક્યનો તેમનાથી નિર્ણય કરી શકાતો નહોતો. ઉપાનો ઉદય થવા પછી સૂર્યનો ઉદય થતાં સુધીમાં વચ્ચે કેટલાક દિવસ નીકળી જાય, એ સર્વથા તેમને અશક્ય જ ભાસતું હતું. એથી એ વિદ્વાર્થથી પાર પડવામાટે સાયણાચાર્યે ‘અહન’ (દિવસ) નો ‘ઉપઃ પ્રકાશયુક્ત કાળ’ એવો અર્થ કરેલો છે. (ઉપઃ પ્રકાશયુક્તયૈ

કાલસ્ય અહઃશબ્દવ્યવહારાત્) પરંતુ આપણને તેમ કરવાનું કાંઈપણ પ્રયોજન નથી. દિવસ એટલે સૂર્ય જોટલીવાર ક્ષિતિજમાં હોય છે, તેટલો કાળ, એવોજ કેવળ અર્થ ન હોઈને તેનો ‘અહોરાત્રિ એટલે કે ચોવીસ કલાકનો એક અવધિ’ એવો પણ સામાન્ય અર્થ છે. અર્થાત્ સૂર્યનો ઉદય થવા પૂર્વે કેટલાક દિવસ કેમ વીતી ગયા, એ બ્યારે ન્યોતિષના સાહાય્યથી આપણા જણવામાં આવી શકે છે, ત્યારે પછી વિના કારણ દ્રાવિડી પ્રાણાયામ કરીને ‘અહન’ના નિત્યના અને સ્વાભાવિક ‘દિવસ’ અર્થને ન સ્વીકારતાં ‘ઉપઃપ્રકાશ યુક્ત કાળ’ એવા વિપરીત અર્થનો શા માટે સ્વીકાર કરવો? નેપ્રએ વારુ? અર્થાત્ એનો ‘દિવસ’ના અર્થમાં જ સ્વીકાર કરવો યોગ્ય અને પ્રશસ્ત છે. હવે એવા અર્થને સ્વીકારવાથી ઉપર્યુક્ત ઋચાનાં એકંદર ત્રણ વાક્યો થાય છે—એક મુખ્ય અને બે ગૌણ. મુખ્ય વાક્ય. ‘તાનિ ઇત્ અહાનિ યદુલાનિ આસન્’—‘ખરે-ખર તે પુષ્કળ દિવસ થયા’ એ છે; અને બાકી રહેલાં બે ગૌણ વાક્યો મુખ્ય વાક્ય-માંના ‘અહાનિ’ શબ્દનાં વિશેષણો છે. પ્રથમ, ‘યા પ્રાચીનમ્ ઉદિતા સૂર્યસ્ય’—‘જે સૂર્યના ઉદય પૂર્વે થઈ ગયા’ અને દ્વિતીય, ‘યતઃ પરિજાર ઇવાચરન્તી દદલો’—‘જે (દિવસ)ની આસપાસ ઉપા જાણે પોતાના ગ્રિયકરની આસપાસ ફરતી હોયતી તે પ્રમાણે ફરતી દેખાઈ’ એ છે. એ ઋચાનો આનાથી ભિન્ન બીજો અર્થ થવો શક્ય જ નથી. વૈદિક ઋષિઓના પૂર્વજે ધ્રુવની નિકટમાં વસતા હતા, એની કલ્પના જ મૂળ ન હોવાથી સાયણ્યુચાર્ય પ્રમાણે પાશ્ચાત્ય પંડિતો પણ જિયારા એ ઋચામાં આવીને ચકરાઈ ગયા છે; અને તેથી તેમણે પણ ‘અહન’ શબ્દનો ‘તેજ’ના અર્થમાં જ સ્વીકાર કરેલો છે. પરંતુ ઊપર કહ્યા પ્રમાણે ‘અહન’ એટલે ‘સૂર્યોદયથી તે સૂર્યાસ્ત પર્વન્તનો કાળ’ એમ જ સમજવાનું કાંઈ ખાસ કારણ નથી. ઋગ્વેદ ૬,૯,૧. માં ‘અહઃ કુષ્ણમ્ અહઃ અર્જુનમ્ ચ’—‘અંધકારમય દિવસ અને પ્રકાશમય દિવસ’ એવા શબ્દો આવેલા છે તેમ જ ‘તૈત્તિરીય સંહિતા’ (૩,૩,૪,૧)માં ‘एतद्वा अहो रूपम् यद् रात्रिः’—‘રાત્રિ દિવસનું જ રૂપ છે’ એમ કહેલું છે. ‘શમ્ અહોમ્યામ્’ એ ‘તૈત્તિરીય સંહિતા’ (૧,૩,૯,૧)માંના ‘અહન’ શબ્દનો અર્થ ‘અહોરાત્ર’ જ આપેલો છે. (‘શમહોમ્યામિતિ નિનત્વહારાત્રામ્યામેવ’) તાત્પર્ય કે, એ ઋચામાં ઉપાનું દર્શન થવા માંડ્યું ત્યારથી સૂર્યનો ઉદય યતાં સુધીમાં વચ્ચે ધણા દિવસ વીતી ગયા, અને તે દિવસોમાં ઉપા પ્રવર્તમાન હતી’ (પતિને) છોડી જનારી સ્ત્રી સમાન ન હોતી (‘ન પુનઃ યતી દવ’) એટલે કે, આટલા દિવસના કાળમાં ઉપઃપ્રકાશ એકસરખો હતો, એમ સ્પષ્ટ કહેલું છે. આ વર્ણન ધ્રુવથી ભિન્ન બીજા કોઈ સ્થાનને લાગૂ પડનારું નથી. આયોનો આદિનિવાસ ધ્રુવદેશમાં હતો, એ કલ્પના માટે આજ સુધી વિકટ બાસેલાં અનેક વાક્યોનો સરળ અને સ્વાભાવિક જ થનારો અર્થ માત્ર કેવો અને કેટલો બધો સમાધાન-

કારક હોય છે, એનાં અનેક ઉદાહરણો હવે પછીના વિવેચનમાં આવવાનાં છે; અને તેમાંનું આ એક બહુ જ ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. એ કલ્પનાના અભાવે ટીકાકારોને વાક્યમાંથી કંઈ પણ અર્થ તો નીકળતો જ ન્તેઈએ, એવી ધારણાથી તેવા કોઈ અર્થને ખેંચી કાઢવા માટે શબ્દોની ગમે તેવી ખેંચતાણ કરવી પડે છે; અને તેમ કરવા છતાં પણ તેમાંથી સમાધાનકારક અર્થ નીકળતો નથી તે તો નથી જ, એ બતાવવા માટે જ આ ઋચાનું આટલું બધું વિવેચન કરવું પડ્યું છે. અસ્તુ.

આ વિવેચનથી, ધ્રુવમાંની ઉપા ક્ષિતિજમાં વર્તુલાકાર ફરતી હોવાથી તેની પ્રત્યેક પ્રદક્ષિણા એટલે એવીસ કલાકનો એક એક જૂદો ભાગ છે, એમ માનવામાં કરો. પણ પ્રયવાય નથી, એમ દેખાઈ આવશે; અને તદન્વયે પ્રત્યેક ભાગને 'એક ઉપા' નું નામ આપીને એવી કેટલીક ઉપાઓ આવી ગએલી છે અને કેટલીક આવવાનાં છે, એમ પણ કહી શકાય તેમ છે. એ 'કિંચિત્વા યત્સમયા મવાતિ' એ ઋચાથી સર્વથા સ્પષ્ટ થાય છે જ. તેમ જ વળી "આટલા દિનાવધિની ઉપાઓ આવી ગઈ, તોય હજી સૂર્યોદય થતો નથી" એમ પણ કહી શકાય એમ છે. ઋગ્વેદ, ૨, ૨૮, ૬ માં જે વરુણની પ્રાર્થના કરેલી છે, તે આ પ્રમાણે છે;—

“વરઃ ક્રુણા સાવરિષ મઠ્ઠતાનિ, માદં રાજગન્ધકૃતેન મોગમ્ ।

અઘ્યુષ્ટા ઇન્તુ મૂયસીરપાઘ, આ નો ઔવાન્વરણ તાસુ ચામિ ॥

એ ઋચાનો સરળ પદ્યઃ અર્થ એવો છે કે;—“મેં કરેલાં ઋણોને દૂર-હુમ-કર. હું રાજન, ખીમઓનાં કૃત્યોનું ફળ મને ભોગવવું ન પડે. પરંપર ધણી ઉપાઓ પૂર્ણ ઉદિત થએલી નથી, હે વરુણ, તેમનામાં અમે હવિત રહી શકીએ એમ કર.” આ ઋચામાં પ્રથમનાં બે ચરણો અને ચોથા ચરણમાં નિત્ય પ્રમાણે વરુણની પ્રાર્થના કરેલી છે. હવે એમાં જે તૃતીય ચરણમાંનાં ‘મૂયસી રપાઘઃ અઘ્યુષ્ટાઃ’ એ પદો છે, તે જ વધારે ભાંજકનો ભાગ છે. એમાં પણ પ્રથમનાં બે પદો સરળ જ છે; અને તેમનો ‘ધણી ઉપાઓ’ એટલો જ અર્થ થાય છે. એટલે હવે બાકી રહ્યું ‘અઘ્યુષ્ટાઃ’ એટલું એક જ પદ. એમાં ‘ઘ્યુષ્ટ’ શબ્દને ‘ન’ કાર્યક ‘અ’ જોડીને એ પદની યોજના કરાયેલી છે, અને ‘ઘ્યુષ્ટ’ શબ્દ ‘ઉષ્ટ’ શબ્દને ‘વિ’ ઉપસર્ગ લગાડીને કરાયેલો છે. ઉપર એક સ્થળે ઉપસૂ અને ઘ્યુષ્ટિ એ શબ્દોથી દેખાઈ આવતી ઉપાના ત્રિપ્રકારભેદ વિશે વિવેચન કરેલું જ છે. ‘તૈત્તીરીય બ્રાહ્મણ’ માં ‘અહ ઘ્યુષ્ટિઃ’ એ પદોથી ‘ઘ્યુષ્ટિ’ એટલે વિ પૂર્ણતાથી અને ‘ઉષ્ટિ’ એટલે ઉદિતથએલી ઉપા—અર્થાત્ ‘ઊગેલો દિવસ’ એવો અર્થ આપવામાં આવ્યો છે. ધ્રુવપ્રદેશમાંની દીર્ઘઉપાવિશેનું જ્ઞાન ન હોવાથી સામણ આદિ ટીકાકારોએ એ ઉપસૂ અને ઘ્યુષ્ટિમાંના ભેદને માનેલો નથી; અને તેથી ‘ધણી ઉપાઓ ઉદિત થએલી

નથી-તેમનું સૂર્યોદયમાં પર્યવસાન થએલું નથી' એ વાક્ય તેમને એક મહાભારત શમરયા સમાન થઈ પડ્યું હોય, તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કંઈ પણ નથી. સૂર્યોદયમાં પર્યવસાન પામનારી ઉપાનું જ તેઓ જ્ઞાન ધરાવતા હતા; અને તેથી તેમણે એ શબ્દોમાંથી કાંઈપણ અર્થને ખેંચી કાઢવા માટે 'અવ્યુષ્ઠ' નો 'અઘાપિ જે ઉગેલી નથી તે ઉપાઓ એટલે કે હવે પછી આવનારા દિવસો' એવો ભવિષ્યવાચક અર્થ કરેલો છે. પરંતુ એ અર્થ કિલ્લે છે. 'અવ્યુષ્ઠાઃ ઉપાસઃ' એટલે સૂર્યગ્નિય ક્ષિતિજની નીચે હોવાથી પૂર્ણતાથી ઉદિત ન થએલી દિનાવધિ ઉપાઓ, એવા સરળ અને સ્વાભાવિક અર્થને સ્વીકારવાથી સૂર્યનો ઉદય થવા પૂર્વે એવી કેટલીક ઉપાઓ કેમ અને કેવીરીતે થઈ ગઈ હતી, એનો સારી રીતે નિર્ણય થઈ શકે છે.

ઋગ્વેદમાં એ મતને પુષ્ટિ આપનારા બીજાં વચનો પણ છે. ઉપર્યુક્ત ઋચામાંના 'મૂલસીઃ' શબ્દ પ્રમાણે જ 'પૂર્ણઃ' એવું એક અનેકવચનાર્થક વિશેષણ ઉપાઓને ઋગ્વેદ (૪,૧૬,૮ અને ૬,૨૮,૧) માં લગાડવામાં આવેલું છે. ઋગ્વેદમાં ઉપા શબ્દનો બહુ વચનાત્મક પ્રયોગ અનેકવાર આવેલો છે. ઋગ્વેદ (૧,૬૨) ના એ સૂક્તનો 'एताः त्वाः उपसः' (આ, તે ઉપાઓ) એ પ્રમાણે આરંભ કરેલો છે. ઋગ્વેદ ૭,૭૮,૪ માં પણ એવા જ શબ્દો છે. નિરુક્ત (૧૨,૭)માં ચારકે, એ બહુવચન બહુમાનાર્થ યોગ્યતા છે, એમ કહેલું છે. સાયણાચાર્યે, પ્રાતઃકાલને અધિષ્ઠિત કરનારી દેવતાઓને અનુલક્ષીને આ બહુવચનાત્મક પ્રયોગ કરેલો છે, એવો પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો છે; અને પાશ્વાલ ધંડિતોએ બહુધા તેનો-સાયણાચાર્યનો-જ અનુવાદ કરેલો છે. પરંતુ એ ક્ષયન યથાર્થ દેખાતું નથી. કારણ કે, જો બહુમાનાર્થ જ બહુવચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો હોય, તો તે બહુવચન એક જ સૂક્તમાં તો સર્વત્ર હોવું જ જોઈએ કે નહિ? જોઈએ જ; પરંતુ તેવો પ્રકાર દેખાતો નથી. એક બહુવચનાત્મક પ્રયોગ પછી તરત જ ઉપાને એક વચનથી પણ સંબોધેલી છે. ચારકના કરેલા અર્થપર એ ઉપરાંત મીઞ પણ કેટલાક આક્ષેપો આવી શકે તેમ છે. ઉપાને જે નાના પ્રકારની ઉપમાઓ આપેલી છે, તેમને જોતાં તે ઉપાઓ અનેક છે એમ કહેવાનો વૈદિક ઋષિઓનો આશય :પદ દેખાઈ આવે છે. ઋગ્વેદ, ૧,૬૨,૧ માં તેમને 'वृणवः' (વરિની) અને ૬,૬૨,૩ માં 'ઉદ્યોગ વ્યાપ્ત નારીઓની' ઉપમા આપેલી છે. ૬,૬૪,૧ માં 'જળના તરંગો પ્રમાણે (ઘર્ષણ કર્મયઃ) તેઓ ક્ષિતિજમાં દેખાય છે' એમ, અને ૪,૫૧,૨ માં 'મહસ્તંભો પ્રમાણે' ('अध्वरोषु स्वरवः) એમ તેમના સંબંધમાં કહેલું છે. 'તેઓ સળગેલેલા પુરુષો પ્રમાણે' (विशोन युताः) કાર્ય કરે છે, એમ ૭,૭૬,૨ માં અને 'ગાયોના ક્ષાપ પ્રમાણે ચાલે છે' (गवान सर्गाः) એમ ૪,૫૧,૮ માં કહેલું છે. તે બધી પ્રતી ' (सर्दाः) છે અને 'એક મતાવસંથી' (सजानते) છે, એવું તેમનું ૪,૫૩,૬

અને ૭,૭૬,૫ માં અનુક્રમે વર્ણન આપેલું છે એ અંતિમ ઋચ્યામાં તો “તેઓ એક જ સ્થાનમાં વસતી છતાં પણ (સમાને ઉર્વ) પરસ્પર લડતી ઝગડતી નથી (મિષ ન યતન્તે)” એમ પણ સ્પષ્ટતાથી કહેલું છે તેમ જ ૧૦,૮૮,૧૧ માં “એકદર અગ્નિને કેટલા છે, સૂર્ય કેટલા છે તેમ જ ઉપાઓ (ઉપાસ) કેટલી છે? (ક્લગ્નય કતિ સૂર્યાસ કલુપાસ કલુ સ્વિદાસ) એવો સ્પષ્ટ પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો છે ઉપાને કેવળ બહુમાનાર્થ બહુ વચન લગાડવામાં આવ્યું હોય, તો પછી આ આવા પ્રકારો જોવામાં આવે છે, તેમનો નિર્ણય કેવી રીતે કરવો વારુ? એ વિદ્વાનો વિચાર કરીને જ બહુધા સામણ્યાચાર્યે તે બહુ વચનનો સમ્બંધ પ્રાત કાલીન અનેક દેવતાઓ સાથે લગાડી દીધો છે પરંતુ એ માર્ગ સમાધાનકારક તો નથી જ એ વિશે હવે એ પક્ષના પ્રતિપાદકોનું એટલું જ કથન બાકી રહ્યું છે કે, એ અનેક વચનનો જૂદા જૂદા દિવસોની જૂદી જૂદી ઉપાઓ સાથે જ કાંઈક સમ્બંધ હશે એ કથન કદાચિત્ પ્રથમ દર્શને સાત્ત્વ ભાસશે પણ ખરું, પરંતુ જરાક સૂક્ષ્મ વિચાર કરતાં એનું પોષકપણ તરત જાણવામાં આવી જશે ૩૬૦ દિવસોની ૩૬૦ ઉપાઓને અનુવર્તીને જો એ બહુ વચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો હોય, તો ‘એ તે ઉપાઓ જે ક્ષિતિજમાં પ્રરકવા લાગી’ એવું જે પછીથી બનતી ઘટનાનું વર્ણન ઋગ્વેદ, ૧૯,૨,૧ માં કરવામાં આવ્યું છે, તેના અર્થ શો વારુ? એ ઉપરાંત વર્ણની ૩૬૦ ઉપાઓને ‘યુદ્ધ માટે સજ્જ થએલા વીરો’ની ઉપમા કેમ કરીને બધ બેસતી આવશે વારુ? તેમજ, ‘એક સ્થાનમાં વસતી છતાં પણ તેઓ પરસ્પર લડતી ઝગડતી નથી’ એ વચન ચોવીસ કનાકના અવધિથી વિભક્ત થએલી વર્ણની ૩૬૦ ઉપાઓને કેમ કરીને લાગૂ પાડી શકાય વારુ? અર્થાત્ એકદર ઉપર્યુક્ત સર્વ વર્ણનો સૂર્યોદયથી અખડિત ઉપ કલાપને એટલે કે, ધ્રુવપ્રદેશમાંની દીર્ઘ ઉપાને લાગૂ પાડવા વિના ખીજે ઉપાસ જ નથી ઉપાની ચોવીસ કલાકની એક પ્રદક્ષિણાને એક ઉપા કહેવાથી અને એવી અનેક ઉપાઓ મળીને એક જ મોડી લાખી ઉપા થતી હોવાથી જ તેના સમ્બંધમાં આવા એકવચનાત્મક ક્રિયા અનેકવચનાત્મક પ્રયોગો આવેલા છે, એમ માન્યા વિના ઉપાના ભિન્ન ભિન્ન વર્ણનોનો યોગ્ય નિર્ણય થવો શક્ય નથી.

પરંતુ એ મત વિશેની સર્વ રાકાઓને દૂર કરનારા સ્પષ્ટ વચનો ‘તૈત્તિરીય સહિતા’ માં છે ‘તૈત્તિરીય સહિતા’ ના ચતુર્થ કાંડના તૃતીય પ્રપાઠકના એકાદશ અનુવાકમાં ઉપાઓ ‘ત્રીસ ભગિનીઓ’ ત્રિશત્ સ્વચાર’ હોઈ ને તેઓ ‘પાય કનાપ વડે’ (પવમિ) ‘વર્તુનાકાર પ્રતી’ (પરિવાન્તિ) ‘એક જ સ્થાનમાં પહોંચે છે’ (સમાન નિષ્કૃત ઉપયન્તિ) અને ‘તે સર્વનો એક જ ધ્વજ છે’ (સમાન કેતુ પ્રતિમુચ્ચમાન્તા) એવું વર્ણન આપેલું છે એ અનુવાકમાં ૧૫ મત્રો હોઈને તે ‘વ્યુટિ’ નામની ધીટાને વેદીપર રાખતી વેળાએ ઉચ્ચારવાના હોય છે એ સર્વ અનુવાક અને તેપરના ‘આલણો’ આદિ સર્વ આ

વિષયમાં બહુ જ મહત્વની વસ્તુઓ છે. એમાંના કેટલાક મંત્રો અથર્વવેદમાં પણ આવેલા છે. પ્રથમ મંત્રથી પ્રથમ વ્યુષ્ટિ રાખવાની હોષ્ટને તેમાં કેવળ એક જ ઉપા વિશે કહેલું છે. બીજામાં એક જ સ્થાનમાં સંચાર કરનારી એ ઉપાઓ આવેલી છે. ત્રીજામાં ત્રીજી તથા ત્યાર પછી ચોથી અને પાંચમી ઉપા આવેલી છે. ત્યાર પછી તરતજ એ પ્રત્યેક ઉપાની બીજી પાંચ પાંચ ભગિનીઓ છે એમ કહીને એકંદર ઉપાઓની સંખ્યા ત્રીસની કરેલી છે. એ પછી એ ત્રીસ ભગિનીઓ એક જ સ્થાનને પકડી રાખીને છ છ ભગિનીઓના એક કલાપના હિસાબે કુલ પાંચ કલાપ વડે વર્તુલાકાર ભ્રમણ કરે છે, એમ કહેલું છે. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં, એ પાંચ મુખ્ય ઉપાઓમાંની પ્રથમ ઉપા ઋક્તથી ઉત્પન્ન થએલી હોષ્ટને (ક્તસ્ય ગર્ભઃ) બીજી ‘જળના મહિમાને વધારનારી છે,’ (ભવાં મહિમાનં વિમર્તિં) ત્રીજી ‘સૂર્યના પ્રદેશમાં ફરનારી,’ (સૂર્યસ્ય નિષ્ક્રાંતેષુ ચરતિ) ચોથી, ‘ધર્મના પ્રદેશમાં ફરનારી છે’ અને ‘પાંચમીનું નિયમન સવિતા કરે છે.’ (સવિતા એકાં નિયચ્છતિ) એમ કહેલું છે; એ વર્ણનથી એ ઉપાઓ ઉપજી અને સમશીતોષ્ણ કટિબંધમાં પ્રતિ સૂર્યોદય પૂર્વે દેખાતી ઉપાઓ નથી, એ તો સ્પષ્ટ જ જણાઈ આવે છે. અંતિમ મંત્રમાં એ સર્વના તાત્પર્ય તરીકે ‘એ ઉપા ભિન્ન ભિન્ન રૂપે પ્રકાશિત થતી હોય, તો પણ ખરી રીતે એક જ છે’ એમ પણ વળી કહેલું છે. એ સર્વ અનુવાકોમાં સૂર્યોદયનો સંબંધ ક્યાંય પણ આવેલા ન હોષ્ટને તેપરના ‘બ્રાહ્મણ’માં તો કહેલું છે કે, ‘આ કાળ દિવસનો કિંવા રાત્રિનો ન હોષ્ટને અબ્યાવૃત્ત (ન ઓળખી શકાય તેવો) હતો. તે વેળાએ દેવોએ એ વ્યુષ્ટિઓને જોઈ અને તેમનું ઉપાધાન (યોગ્ય સ્થળે યોજના) કર્યું; અને ત્યાર પછી પ્રકાશ થયો. એથી અર્થાત્ જેમના માટે તેમનું ઉપાધાન થાય છે, તેમને પ્રકાશ મળે છે અને તેમના તમને નાશ થાય છે.’ એ મંત્રથી જ એ વ્યુષ્ટિઓને શા માટે યોજવી, એનું કારણ દર્શાવીને એ ‘બ્રાહ્મણ’માં દિવસ પણ ન હોય ને રાત્રિ પણ ન હોય એવા સંધિના સમયમાં (એક પછી એક અનુક્રમે આવતા દિવસે નહિ) ત્રીસ ઉપાઓ દેવોને આપ્યા વિશેની એક પુરાણ કથા આપનામાં આવી છે. એ ‘બ્રાહ્મણ’ અને એ અનુવાકમાં ‘ખરેખરી ઉપા એક જ છે’ એમ બતાવનારો જ અંતિમ મંત્ર છે, તેથી એ ત્રીસ ઉપાઓ અખંડ હોષ્ટને આપણા પ્રદેશમાંની ઉપાઓ પ્રમાણે સૂર્યોદયથી ખંડિત થએલી ન હોતી, એ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ એના કરતાં પણ જો વધારે સ્પષ્ટ પૂરાવો જોઈતો હોય, તો તે ‘તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ’ (૨,૫,૬,૫,) માં છે.* તેમાં ‘જે પ્રથમ પ્રકાશેલી તે જ એ ઉપાઓ

* “इमा एव ता उपसो या प्रथमा व्योच्छन् । ता देव्यः कुर्वते पंचरूपा शश्वतीर्नाय
 रुज्यन्ति न गमन्त्यन्तम्” ॥ तैत्तिरीय ब्राह्मण. २,५,६,५.

છે; એ દેવીઓ પાંચ રૂપો કરે છે. તેઓ અખંડ હોય છે—ખંડિત હોતી નથી અને તેમના અંત પણ થતો નથી’ એવું વર્ણન મળી આવે છે. એ પાંચ રૂપો એટલે ઉપર્યુક્ત અનુવાકમાંના પાંચ ઉપઃકલાપ હોઈને તેઓ અખંડ છે એમ સ્પષ્ટ કહેલું છે. ઋગ્વેદ (૧,૧૫૨,૪)માંના ‘ઉપાઓના પ્રવકરનું વસ્ત્ર અખંડિત (અનવગૂણ) અને વિસ્તૃત (વિતત) છે’ એ વાક્યનો અર્થ ઉપર્યુક્ત ‘બ્રાહ્મણ’ના અનુરોધથી જોતાં ‘એ ઉપા અખંડ અને દીર્ઘ છે’ એવો જ કરવો જોઈએ. અથર્વવેદ (૭,૨૨,૨) માં* ઉપાઓ ને ‘સચેતસઃ’ અને ‘સમચીઃ’ એટલે કે, ‘એક મતાવલંબી’ અને ‘એકત્ર ચાલનારી’ કહેલી છે. એમાંનું પ્રથમ પદ ઋગ્વેદમાં આવેલું છે; અને દ્વિતીય પદનું સમાનાર્થક વર્ણન તેમાં છે. ‘સમચીઃ’ (એકત્ર ચાલનારી) શબ્દથી પણ ધ્રુવ-પ્રદેશમાંની અખંડ ઉપાનો જ બોધ થાય છે.

સાયણાચાર્યે ‘તૈત્તિરીયસંહિતા’ માં કહેલી ત્રીસ ઉપાઓની શી વ્યવસ્થા કરેલી છે, એનું અવલોકન આપણને વળી કાંઈક વિચિત્રતાનું દર્શન કરાવે છે. ‘તૈત્તિરીય સંહિતા’ માંના ઉપર્યુક્ત અનુવાકપરના પોતાના ભાષ્યમાં સાયણાચાર્યે કહેલું છે કે, ‘એ અનુવાકના પ્રથમ મંત્રમાં કહેલી પ્રથમ ઉપા સૃષ્ટિના આરંભ કાળની છે; અને બીજી નિત્યની છે.’ પરંતુ એટલાથી જ કાંઈ ઉપાઓનો અંત આપ્યો નહિ. અર્થાત્ તે સર્વ ઉપાઓની યોગ્ય વ્યવસ્થા ન કરી શકવાથી પાછળથી ‘ઉપા પોતાની યૌગિક શક્તિથી અનેક રૂપો ધારણ કરે છે.’ એમ કહીને તેમણે છૂટવાની બારી શોધી કાઢી. પણ તરત જ પાંચ ઉપાઓની ત્રીસ ઉપાઓ થઈ એટલે તેમણે પણ એક માસના ત્રીસ દિવસની ત્રીસ ઉપાઓ તરીકે તેમને ઠાકી બેસાડી. પણ એથી એક એવો પ્રશ્ન ઉપ-સ્થિત થાય છે કે, એ મંત્રમાં વર્ણવેલી વર્ષની ૩૬૦ ઉપાઓમાંથી કેવળ એક માસની ત્રીસ ઉપાઓ જ કેમ લીધી વાર? અર્થાત્ એ સર્વ અર્થ પરસ્પર વિરુદ્ધ હોઈને અંતિમ મંત્રમાં ‘ઉપાઓ અનેક નહિ, કિન્તુ એક જ છે.’ એમ જ કહેલું છે એથી તો સર્વથા વિરોધ ભાવ જ ધરાવે છે. પરંતુ સાયણાચાર્યને પણ ધૃતર વેદવેતા પંડિતો પ્રમાણે જ ધ્રુવપ્રદેશમાંની ઉપાનું જ્ઞાન નહોતું—કેવળ અહીંની ઉપાને જ તેઓ જાણતા હતા; અને એથી જ એ ઉપાનો ખરો અર્થ તેમના સમજવામાં ન આવ્યો હોય, તો તેમાં વિશેષ આશ્ચર્ય જેવું કાંઈ પણ નથી. ઉલટો તેમણે ઉપર ઉપરથી સંયુક્તિક દેખાતા અનેક અર્થોને સૂચવીને ભિન્નભિન્ન મંત્રોના અર્થ કરવાના કાર્યમાં આવતી અડચણોને દૂર

* “વ્રજઃ સમીચીરુપસઃ સપૈરયન્। જરેપસઃ સચેતસઃ સ્વસરે મન્યુવત્તમાધિતે ગોઃ”
ભાવાર્થઃ—“નિકટસંલગ્ન, એકમતાવલંબી અને તેજસ્વી ઉપાઓને સૂર્ય પોતાથી આગળ મોકલી લીધી છે.”
અથર્વવેદ. ૭,૨૨,૨

કરવાનો જે પ્રયત્ન કર્યો છે, તે તેમની અગાધ વિદ્વતાને જ સૂચવે છે. જે તેઓ વર્તમાન જ્ઞાનની અવસ્થામાં હોત, તો તેમણે પણ એનો આપણા જેવો જ અર્થ કર્યો હોત. જ્યોતિષ વેદનું નેત્ર છે, એમ ‘વેદાંગ શિક્ષા’માં* કહેલું છે. એટલે એ નેત્રના બળ અને ક્ષેત્રની જેમ જેમ વૃદ્ધિ થતી જાય, તેમ તેમ વેદોમાંનાં અઘાપિ દુર્લભ રહેલાં વાક્યોના અર્થ કરવાના કાર્યમાં એ નેત્રોના સાહાય્યથી મળેલા જ્ઞાનનો આપણે ઉપયોગ ન કરી શકીએ તો તે કૃતિ આપણને દોષાર્પણ કરનારી જ કહેવાય.

“ઉપાઓ ત્રીસ છે” એમ કેવળ ‘તૈત્તિરીય સંહિતા’માં જ કહેલું છે; અને તેથી એનો ઋક્સૂક્રોમાંના વર્ણન સાથે મેળ મેળવીને એ બન્નેના આધારે કેટલાક અનુમાનો કાઢવાનું કાર્ય યોગ્ય થાય તેમ નથી; કારણ કે, “ઉપર્યુક્ત અનુવાદ્માંના મંત્રો મૂળ પરસ્પર સંબંધ ન હોઈને જિજ્ઞાસુ સ્થાનેથી કેવળ વિશિષ્ટ યજ્ઞ કર્મમાટેજ લેવામાં આવ્યા હશે.” એમ કેટલાકેનું કથન છે; અને એ મંત્રોમાંના યોગ્યક મંત્રો માત્ર અથર્વ-વેદમાં આવેલા છે, એ ઘટનાથી એ કથન સત્ય બાસવાનો પણ સંભવ છે. પરંતુ એનું કિંચિત્ વિચારપૂર્વક અવલોકન કરવાથી એ શંકા દૂર થઈ જાય એમ છે. કારણ કે, ૬ ઠા મંત્રમાં ‘તે ત્રીસ ભગિનીઓ છે’ એમ સ્પષ્ટ કહેલું છે; અને એ ઉપરાંત જે એ માટેના ઋગ્વેદના પૂરાવો જોઈતો હોય, તે તે પણ છે. ઋગ્વેદ, ૬, ૫૬, ૬ માં ‘ઉપા ત્રીસ પગલાં ચાલી’ એવું વર્ણન આવેલું છે. એ વાક્યનો આજ પર્યંત કાંઈ પણ નિર્ણય થયેલો નથી. ‘એક જ સ્થાનને વળગી રહીને ત્રીસ ઉપાઓ વર્તુલાકાર ફર્યા કરે છે’ એ ‘તૈત્તિરીય સંહિતા’માંના ઉપર કહેલા અનુવાદ્માંની ઘટના જ ‘ઉપા ત્રીસ પગલાં ચાલી’ એવા અન્ય શબ્દોથી ઋગ્વેદમાં વર્ણવેલી છે. ઋગ્વેદની ૧, ૧૨૩, ૪૬ એ ઋચ્યા પણ અઘાપિ એ પ્રમાણે જ દુર્લભ રહી ગઈ છે. તેમાં ‘આજેપણ સમાન અને આવતી કાલે પણ સમાન એવી ઉપાઓ વરુણના ગૃહમાં દીર્ઘકાળ પર્યંત રહે છે. તે નિરવઘ અને નિર્દોષ ઉપાઓ પોતાપોતાના માર્ગમાં ત્રીસ યોજન ચક્રાકાર ગોળ ફરે છે.’ એમ કહેલું છે. એમાંના ત્રીસ યોજનનો અર્થ શો? સૂર્ય જ્યારે ત્રીસ યોજન ક્ષિતિજની નીચે હોય છે, તે વેળાએ તેના કિરણો દેખાવા માંડે છે એટલે કે, તે વેળાએ

* “શિક્ષા-સંદઃ પાદૌ તુ વેદસ્ય હસ્તી કલ્પોઽય પઠયતે । ‘જ્યોતિયામયનં’ ચતુર્નિરુક્તં તોત્રમુચ્યતે ॥ ૪૧ ॥ શિક્ષા પ્રાણં તુ વેદસ્ય મુખં વ્યાકરણં સ્મૃતમ્ । તસ્માત્સાંગમધરિયેવ પ્રદ્ધાન્નેકે મહીયતે ॥ ૪૨ ॥ † “દ્વિગ્મી અપાદિયં પૂર્ણગાત્પદ્ધતીભ્યઃ । દ્વિતી શિરો જિહ્વાયાવાવદચ્ચત્વર્શત્પદાન્યક્રમીત્ ॥” ॥ ઋગ્વેદ, ૬, ૫૬, ૬.

‡ સદશીરય સદ્ગોરિદ્ધિ શ્વો દીર્ઘ સવન્તે વરુણસ્ય ધામ । અનવચાલિશતં યોજનાન્યેકેન્ન હવં પરિયન્તિ સયઃ ॥ ॥ ઋગ્વેદ, ૧, ૧૨૩, ૪.

ઉપાનો ઉદ્ધ થાય છે, અને તેથી 'ઉપા ત્રીસ યોજન ચાલે છે, અર્થાત્ ઉપાનાં કિરણો ત્રીસ યોજન જેટલા પ્રદેશને પ્રકાશિત કરે છે, એવા પ્રકારનું સાયણુચાર્યે એ 'ત્રીસ યોજન' નું સ્પષ્ટીકરણ કરેલું છે આમાં તેની મોગી કલ્પકતા દેખાઈ આવે છે ખરી, પણ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિથી વિચાર કરતા એ સ્પષ્ટીકરણ સર્વથા નિરર્થકજ સિદ્ધ થાય છે સૂર્ય મેરુની આસપાસ એટલે કે, પૃથ્વીની આસપાસ ૨૪ કલાકમાં ૫૦૫૯ યોજન ભ્રમણ કરે છે, એમ સાયણુચાર્ય કહે છે એટલે કે, તેના અભિપ્રાય પ્રમાણે પૃથ્વીનો પરિધ ૫૦૫૯ યોજનનો થયો પરંતુ પૃથ્વીનો એ પરિધ ૨૪૮૭૭ માઇલનો છે, એ તો હવે સર્વ વિદિત વાતો થઈ ચૂકી છે તેપરથી એક યોજન એટલે લગભગ પાંચ માઇલ થયા અને ત્રીસ યોજન એટલે ૧૫૦ માઇલનો અંતરાય થયો પરંતુ સૂર્યનાં કિરણો તો વસ્તુતઃ તે ક્ષિતિજની નીચે ૧૬ અંશપર હોય છે, તારથીજ ખાસ કરીને દેખાવા માંડે છે હવે એક અંશ એટલે ૬૦ માઇલ એમ સ્વીકારીએ તો ૧૬ અંશના ૯૬૦ માઇલ થયા આ અંતર સાયણુચાર્યના અંતર કરતા ૭ ગણા કરતા પણ વધારે છે એજ પ્રમાણે વળી ઋગ્વેદ ૬,૫૯,૬ માંના 'ત્રીસ પગનાં'નો પણ એથી કશોક સમાધાનકારક નિર્ણય થતો નથી અર્થાત્ અતઃ 'ત્રીસ યોજન, ત્રીસ ભગિનીઓ અને ત્રીસ પગલાં, એ સર્વ શબ્દો એકજ ધટનાના એટલે કે, ધ્રુવ પ્રદેશમાંની દિનાવધિ ત્રીસ ઉપ પ્રદક્ષિણાઓના વાચક છે, એમ કહેવા અને માન્યા વિના છૂટકાજ થતો નથી. એ વર્ણનમાં 'પરિચન્તિ' (ગાળ કરેછે) એ શબ્દો પણ ધ્રુવમાંની ઉપાની પ્રદક્ષિણાને જ ભરાયેર લાગૂ પડે છે 'યોજન' શબ્દનો મૂળનો અર્થ 'રથ' હોઈને પછીથી એક આસથી આવેલો જેટલા અંતરને કાપી જાય છે, તેટલા અંતરમાં અથવા તો મજલના અર્થમાં તેનો સમાવેશ થઈ ગયો છે એ મજલ (મજલ) એટલે એક દિવસનો પ્રવાસ, એમ માનવામાં કોઈ પણ પ્રકારની અડચણ નથી સ્વ મેંકસમૂહરે ઋગ્વેદ ૫,૫૪,૯ માંના 'યોજન' શબ્દનો એવો જ અર્થ કરેલો છે એ અર્થને સ્વીકારવાથી 'ત્રિશત યોજનાનિ પરિચન્તિ' ત્રીસ યોજન વર્તુલાકાર ભ્રમે છે એનો અર્થ, ઉપા દિનાવધિ ત્રીસ પ્રદક્ષિણાઓ કરે છે, (ઉત્તરધ્રુવમાં કરે છે તે પ્રમાણે) એવો જ થવાનો. એ વાક્યમાં ચક્રાકાર ગતિ જ ઉદ્દિષ્ટ છે, એમાં તો સંશય નથી જ, કારણ કે, ઋગ્વેદમાં એક અન્ય સ્થળે (૩ ૧૧,૩, મા) 'એક જ અથ પ્રતિ જનારી તું ચક્રાકાર ફર્યા કર' એમ ઉપાને સંબોધીને સ્પષ્ટ કહેલું છે * હવે ચક્રાકાર ગતિને ક્ષિતિજ સમાન્તર કિંવા 'ગાડીના ચાક પ્રમાણે' ઉભી એમ ગમે તેવી કલ્પી શકાય એમ છે, પરંતુ ઉપાની

* ઉપ પ્રતીચી મુવનાનિ વિશ્વોર્ધ્વા તિષ્ઠસ્યમૃતસ્ય ક્તુ ।

સમાનમર્થ ચરણામગ્ના ચક્ષમિવ નવ્યસ્યા વશસ્ત્વ" ॥ ઋ ૩,૬૧,૩

ઉભી ચક્રાકાર ગતિ કર્યાં પછી હોવી શક્ય નથી. અર્થાત્ એથી બાકી રહેલી કુંભારના ચાકડા પ્રમાણેની આડી ગતિને જ સ્વીકારવી જોઈએ, અને તે તો ધ્રુવથી ઇતર સ્થાનમાં સંભવનીય છે જ નહિ. સારાંશ કે, ઉપર્યુક્ત ઋચામાર્તું વર્ણન કેવળ ધ્રુવસ્થ ઉપાને જ લાગૂ પડનારું છે, એમ જ એથી નિષ્પન્ન થાય છે. 'એક જ સ્થાને પહોંચનારી' એ વર્ણન પણ એક સ્થળમાંથી નીકળીને ચોવીસ કલાકના અવધિપછી પુનઃ પુનઃ તેજ સ્થળે આવનારી ઉપાને જ કેવળ લાગૂ પડનારું છે. તાત્પર્ય કે, ઋગ્વેદ અને 'તૈત્તિરીય સંહિતા' એ ઉભયમાં ત્રીસ દિનાવધિ ઉપા મળીને થયેલી એક અખંડ અને દીર્ઘ ઉપાનું જ એટલે કે, ધ્રુવવિશિષ્ટ ઉપાનું જ વર્ણન છે, એવું ઉપર્યુક્ત સમસ્ત વિવેચનથી નિષ્કર્ષરૂપ નિશ્ચિત એક જ અનુમાન નીકળે છે.

ઋગ્વેદમાં ઉપાવિશેષના બહુવચનાત્મક વાક્યપ્રયોગો ખીજાં પણ અનેક સ્થાને આવેલા છે; અને તેમાં ધણેક સ્થળે ઉપાની પછી પ્રાતઃઅધિક દેવતાઓ આવે છે, એવું વર્ણન* કરેલું છે. એ અનેક ઉપાઓ એટલે ૩૬૦ દિવસની ૩૬૦ ઉપાઓ નહિ, કિન્તુ ધ્રુવવિશિષ્ટ દીર્ઘ ઉપાના દિનાવધિ ભાગે જ છે, એ ઋગ્વેદ, 'તૈત્તિરીય સંહિતા' અને અથર્વવેદમાંનાં વચનો વિશેના ઉપર કરેલા વિવેચનથી ત્વરિત જણાઈ આવે એમ છે. તથાપિ એથી ઋગ્વેદમાં આપણા અહોના પ્રદેશમાંની અસ્પષ્ટતાવાળી ઉપા જેવી ઉપાનું જરા પણ વર્ણન છે જ નહિ, એમ માત્ર સમજી ન લેવું. એટલું જ નહિ. પણ તેમાંના ઉપાના એકંદર વર્ણનમાંના ધણેક ભાગ ચોવીસ કલાકના દિવસે દેખાતી નહાનકડી ઉપાને અને તે જ પ્રમાણે ધ્રુવવિશિષ્ટ દીર્ઘ ઉપાને પણ લાગૂ પડનારો છે. ઉદાહરણ્યાર્થ, 'પ્રત્યેક માણીને જાગૃત કરનારી' કિંવા 'તમથી આવૃત્ત નિધિને પ્રકાશમાં લાવનારી' એવા પ્રકારનાં વર્ણનો ઉભય પ્રકારની ઉપાઓને લાગૂ પડી શકે એમ છે. એટલે ઋક્સૂક્રતોમાં મળી આવતી વિશેષ વાર્તાઓના આધારે કરેલાં અનુમાનોને એવાં વાક્યોથી કશી પણ બાધા થતી નથી. જે ઉપાના આગમનની વૈદિક ઋષિયો એટલી બધી આતુરતાથી વાટ જોતા હતા અને જેનું તેમણે પોતાનાં સૂક્તોમાં યથાતથ્ય સૂદર મનોહર વર્ણન કરેલું છે, તે ઉપા અહોની ઉપા જેવી અસ્પષ્ટતાવધિ ન હોતી, કિન્તુ ધ્રુવવિશિષ્ટ દીર્ઘ ઉપા જ હતી, એમ ખતાવી આપવાનો જ આ વિવેચનનો ઉદ્દેશ છે. જો એ ઉદ્દેશની સિદ્ધિ થાય, તો પછી ઋગ્વેદમાં અન્ય કેટલેક સ્થળે સાદી અસ્પષ્ટતાલીન ઉપાનું વર્ણન હોય, તો તેથી કશી પણ હાનિ થવાનો ભય નથી. આંદ્ર અને સૌર કાળમાનનો મેળ મેળવવા માટે કોઈ કોઈ વાર વર્ષમાં તેરમા મહિનાને સ્વીકારનારા ઋષિયોને અસ્પષ્ટતાવધિ ઉપાનું જ્ઞાન હતું, એ તો સ્પષ્ટ જ છે. વૈદિકદેવતા ઉપા

* ૧,૬,૩; ૧,૧૮૦,૧; ૫,૭૬,૧; ૭,૯,૧; ૭,૬૩,૩ ઇત્યાદિ.

ઋષિયોથી પણ પ્રાચીન હોઈને તેનું વર્ણન પરંપરાગત તેમના જાણવામાં આવ્યું હતું અને તે વર્ણનને જોવાને તેવા સ્વરૂપમાં આપણા માટે તેમણે આજે પણ જાળવી રાખ્યું છે. એ જ્ઞાનને તેઓ સદસાવધિ વર્ષોપર્યન્ત કેવી રીતે જાળવી શક્યા, એનો વિચાર આપણે આગળ ઊપર કરીશું; અત્યારે તો એટલું કહેવું જ બસ છે કે, આજે બ્રાહ્મણોએ જેવી રીતે ચાર પાંચ હજાર વર્ષથી વેદોને શબ્દસઃ જાળવી રાખ્યા છે, તે જ પ્રમાણે વેદો તે કાળમાં પણ જળવાયલા હતા.

ઉપર્યુક્ત વિવેચનથી એમ દેખાઈ આવશે કે, વૈદિક વાક્યમયમાંની ઉપાના વર્ણનનું આધુનિક શાસ્ત્રીય શોધના સાહાય્યથી સફળ નિરીક્ષણ કરવાથી તેના આધારે નિમ્ન લિખિત અનુમાનો સ્પષ્ટ નીકળે છે;—

(૧) ઋગ્વેદમાં વર્ણવેલી ઉપા એટલી બધી દીર્ઘ હતી કે તેના પ્રથમ દર્શનથી સૂર્યોદય પર્યન્ત વચ્ચે કેટલાક દિવસ (ચોવીસ કલાકના અવાધ) પીતી જતા હતા. અથવા તો એક પછી એક અનેક ઉપાઓ આવતી હતી અને તે સર્વનું સૂર્યોદયમાં પર્યવસાન થતું હતું. (ઋગ્વેદ, ૭, ૭૬, ૩; ૨, ૨૨, ૯.)

(૨) ઋગ્વેદમાં ઉપાવિશે જે બહુવચનાત્મક પ્રયોગો છે, તે કેવળ બહુમાનાર્થક કિંવા વર્ણની ૩૬૦ ઉપાઓના દર્શક નથી; કિન્તુ ધ્રુવ પ્રદેશમાંની દીર્ઘ ઉપાના દિવસાવધિ ત્રીસ લાગોના છોતક છે. (ઋગ્વેદ, ૧, ૨૩, ૮; ૫, ૯, ૬; ‘તૈત્તિરીય સંહિતા’ ૪, ૩, ૧૧, ૬.)

(૩) અનેક ઉપાઓ એક જ સ્થાનમાં વસીને એક મતથી વર્તતી અને કદાપિ પરસ્પર લડતી ઝગડતી નહિ. (૪, ૫૧, ૭, —૯, ૭, ૭૬, ૫; અથર્વવેદ ૭, ૨૨, ૨)

(૪) ઉપાના ત્રીસ ભાગ જૂદા જૂદા નહોતા, કિન્તુ એકને એક વળગેલા અખંડિત હતા. (૧, ૧૫૨, ૪; ‘તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ’ ૨, ૫, ૬, ૫; અને અથર્વવેદ ૭, ૨૨, ૨.)

(૫) એ ત્રીસ ઉપાઓ કિંવા એક જ ઉપાના ત્રીસ ભાગ ચક્ર પ્રમાણે વર્તુલાકાર ગોળા દ્વરતા હતા, અને પુનઃ તેજ સ્થળે આવતા હતા.

આ સર્વ ઘટનાઓ ધ્રુવમાં અથવા તો તેની આસપાસના પ્રદેશમાંજ દૃષ્ટિગોચર થનારી છે, એ નવેસરથી કહેવાની કશી પણ અગત્ય નથી. અને એમાંની અંતિમ ઘટના તો કેવળ ધ્રુવબિન્દુમાં જ શક્ય છે. એટલે એથી હવે મૂળ વૈદિક દેવતા ઉપા ધ્રુવોત્પન્ન છે, એનું અનુમાન કરવામાં કશો પણ પ્રત્યવાય નથી. એ વિશે એક શંકા ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે, અને તે શંકા એ કે, ધ્રુવવિશિષ્ટ ઉપા ૪૫ થી ૬૦ દિવસની હોવા છતાં ઉપર્યુક્ત વર્ણનમાં તેને કેવળ ત્રીસ દિવસની જ કહેલી છે, એનું શું કારણ પારૂ? પણ એ અડચણ વધારે મહત્વની નથી. તેજનું વક્રીભવન કિંવા પરાવર્તન કરનાર વાતાવરણની શક્તિપરજ ઉપાનો અવધિ અવલંબેલો હોય છે; અને એ શક્તિનો

ન્યૂનાધિક ઉણુતાના પ્રમાણપર દિવા તેવીજ બીજી પરિસ્થિતિઓપર આધાર રહેલો હોય છે. એ ઉપરાંત ધ્રુવબિન્દુથી કાંઈક નીચેના ભાગમાં આવતાં પણ ઉપાનો અવધિ ઓછો થઈ જાય છે. એટલે કે, ઉપાના ઉપર આપેલા વર્ણનમાં જ્યોતિઃસાક્ષીથી વિરુદ્ધ જવું હોય એવું કાંઈપણ વર્ણન નથી. વળી વિશેષતઃ એપણુ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે, એ ઉપા કોઈ કોઈવાર નિશ્ચિત સમય કરતાં વધારે સમય ક્ષિતિજમાં રહેતી હતી અને એટલામાટે તેનાથી કંટાળીને સત્વર ચાલી જવા માટે ઋગ્વેદમાં તેની પ્રાર્થના કરેલી છે.* (૫,૭૯,૯.) એવા સમયમાં એટલે કે, ઉપા નિશ્ચિત કરતાં વધારે અવધિ પર્યન્ત ક્ષિતિજમાં રહે તે વેળાએ કોઈ કોઈ વાર ઇન્દ્રને ઉપાના રથને તોડીને સૂર્યને ક્ષિતિજમાં લાવવાની ફરજ પડતી હતી (ઋગ્વેદ,† ૨,૧૫,૬). એ જ વાત ઇતર સ્થાનોમાં પણ અન્ય રૂપે આવેલી છે. ઋગ્વેદના ૪,૩૦. એ સૂક્તમાં ઇન્દ્રના પરાક્રમાનું વર્ણન કરતાં ‘તેણે (ઇન્દ્રે) ઉપાના રથના કકડેકકડા કરીને તેનું હનન કર્યું’ એમ કહેલું છે.* આ વાર્તાનો સંબંધ આજ પર્યંત મેઘાડંબરને લીધે લુપ્ત થયેલી ઉપા સાથે વિદ્વાનો જોડતા આવ્યા છે; પરંતુ એમ કરવું એટલું બધું સયુક્તિક દેખાતું નથી કેવળ એક વાર જ બનેલો બનાવ આવી કયાનો મૂળ આધાર હશે, એમ સંભવતું નથી; તેમ જ પ્રતિ દિવસ નિયત ઉપાના સમયમાં મેઘો આવતા હતા અને તે લુપ્ત થતી હતી, એમ પણ સંભવતું નથી. વળી ‘તે બહુ જ વધારે વાર ટકી રહેવાથી તેનો રથ તોડી નાખવામાં આવ્યો’ એ શબ્દોનો ઉપરના ખુલાસાથી કશો પણ સંતોષકારક નિર્ણય થતો નથી. આપણી ઉપપત્તિથી જ એટલે કે સાધારણ પરિમાણથી ત્રીસ દિવસ દેખાતી ઉપા સ્થાનપરતે અને વાતાવરણ પરતે અધિક દિવસ પર્યન્ત દેખાવાના સમયનું એ વર્ણન છે, એમ માનવાથી જ એનો યોગ્ય નિર્ણય થઈ શકે છે. ઉપા અને ઇતર પ્રાતઃકાલીન દેવતાઓ વિશેની બીજી પણ અનેક કથાઓ ધ્રુવોપપત્તિના થોડે સારી રીતે સમજવામાં આવી શકે એમ છે; પરંતુ એ ઉપપત્તિની સિદ્ધિ માટેનાં સર્વ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણોને દર્શાવવાના કાર્યની સમાપ્તિ થવા પછી આપણે તેનો સ્વતંત્રતાથી વિચાર કરીશું.

હવે વેદિકદેવતા ઉપા મૂળ ધ્રુવોત્પન્ન છે એમ માનવાથી એક એવો પ્રશ્ન આવીને ઉપસ્થિત થાય છે, ‘વેદિક ઋષિયોના પૂર્વજેએ તેને હિમાચરકાળમાં ન જોતાં હિમપૂર્વકાળમાં જ નિહાળેલી હોવી જોઈએ; અને જ્યારે એમ છે, ત્યારે એ પ્રાચીન-કાળના ઉલ્લેખો ઋક્સૂકોમાં કેમ નથી મળી આવતા ‘વારુ?’ એના ઉત્તરમાં અમારે

* “વજ્રેણાન ચપસઃ સપિપેવ.” ॥ ઋગ્વેદ, ૨,૧૫,૬. † “બુચ્છા દુહિતાદવા માચિર તનુયા ઇવઃ । નેત્વાસ્તેનં યથા રિપું તપાતિ સુરે અર્ચિષા” ॥ ઋગ્વેદ, ૫,૭૯,૯.

જાણાવવું જોઈએ કે, સદ્ભાગ્યયોગે ઋગ્વેદમાં કેટલેક સ્થળે એવા ઉલ્લેખો છે ‘શશ્વતુરોપાન્યુવાસ દેવી’ એટલે ‘પૂર્વે ઉપાદેવી ઐક સરખી પ્રકાશતી હતી’ (ઋ. ૧, ૧૧૩, ૧૩) એમ જે કહેલું છે, તેમાં ‘પુરા’ શબ્દનો અર્થ ‘આ કલ્પમાંના જ પ્રાચીન કાળમાં’ એવો ન હોઈને ‘જૂના કલ્પમાંના (પુરા કલ્પમાંના) કાળમાં’ એવો જ છે. ઈન્દ્રના પ્રથમ પરાક્રમે (‘ઇન્દ્રસ્ય નુ ધીર્વાણિ પ્રયોચં યાનિ ચકાર પ્રથમાનિ વક્ત્રી ઋ. ૧, ૩૨, ૧.) કિંવા ‘એ પ્રથમ ધર્મો હતા’ (‘તાનિ ધર્માણિ પ્રથમાન્યાસન્’ ઋ. ૧૦, ૮૦, ૧૬) એ વાક્યોમાંના ‘પ્રથમ’ શબ્દનો ‘અતિ પ્રાચીન’ એવો જ અર્થ કરવો જોઈએ, એ જ કારણથી ગદ્યમાં સાપ્તાયાર્યે ‘પ્રથમા ઉપા’ એટલે સહિતના આરંભકાળની ઉપા, એવો એનો અર્થ કરેલો હોવો જોઈએ. ‘તૈત્તિરીય સંહિતા’માં તે દેવોએ ત્રીસ ઉપાઓને જોવાની કથાને પ્રાચીન જ કહેલી છે. વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવા છતાં ઋગ્વેદમાં ઉપાની પ્રાચીનતા વિશે કંઈ કહેલું જ નથી, એમ કેમ કરીને કહી શકાય વારુ? આ વિષયનું વિશેષ વિવેચન, જે આપણી ઉપપત્તિને આધારભૂત છે તેવા ખીજા બધા પ્રત્યક્ષ પૂરાવા આપી જવા પછી નીચે તે કરીશું. ઋગ્વેદમાંનાં કેટલાંક મનોરમ સૂક્તોનો પરમ વિષય ચર્ચાએટલી જે ઉપા તે ઉપાના અવધિનો વિચાર કરીને તે દેવતા દ્રુવવિશિષ્ટ છે એમ બતાવી આપવા માટે અહીં સુધી પૂરાવા આપીને તેનું આપણે વિવરણ કર્યું. હવે એની પછીની દ્રુવવિશિષ્ટ ઘટનાઓને લઈને તેમના આધારે આપણી ઉપપત્તિને પુષ્ટિ આપનારો ખીજો કોઈ પૂરાવો ઋગ્વેદમાંથી મળી આવે છે કે કેમ, તે આપણે જોઈએ.

चतुष्टोमो अभवद्या तुरीया यज्ञस्य पक्षावृत्तयो भवन्ती ।
 गायत्रीं त्रिष्टुभं जगतीमनुष्टुभं बृहदकं युञ्जानाः सुवराभरात्रिदम्* ॥४॥
 पंचभिर्धाता विदं धाविदं यत्तासा ५ स्वसृजजनयत् पंचपंच ।
 तासां मु यन्ति प्रयवेण पंच नाना रूपाणि कर्तवो वसानाः ॥ ५ ॥
 त्रिंशत्स्वसार उर्प यन्ति निष्कृत ५ समानं केतुं प्रतिमुञ्चमानाः ।
 ऋतूश्च तन्वते कवयः प्रजान्तिर्मध्ये छन्दसः परि यन्ति भास्वतीः ॥ ६ ॥
 ज्योतिर्मती प्रति मुञ्चते नमो रात्रीं देवी सूर्यस्य व्रतानि ।
 विपश्यन्ति पशवो जायमाना नानारूपा भ्रातुरस्या उपस्थे ॥ ७ ॥
 एकाष्टका तपसा तप्यमाना ज्ञानं गर्भं महिमानमिन्द्रम् ।
 तेन वस्युन् व्यसहन्त देवा हन्ताऽसुराणामभवच्छचीभिः ॥ ८ ॥
 अनानुजामनुजां मामकर्त सत्यं वदन्त्यान्विच्छ एतत् ।
 भूयासंस्य सुमतौ यथा यूयमन्या वो अन्यामति मा प्रयुक्त ॥ ९ ॥
 अभून्मम सुमतौ विश्ववेदा आष्टे प्रतिष्ठामविदद्वि गाधम् ।
 भूयासंस्य सुमतौ यथा यूयमन्या वो अन्यामति मा प्रयुक्त ॥ १० ॥
 पंच व्युष्टीरनु पंच दोहा गां पञ्चनान्मीमुतवोऽनु पंच ।
 पंच दिशः पंचदशेन ऋताः समानमूर्ध्नोराभि लोकमेकम् ॥ ११ ॥

* टीप.—आ अनुवाङ्मांता १, २, ३, ४, अे भवे। अथवेदोभां पञ्च वेदाः पञ्च देवैः साधे
 आवेसाः ७, ते आवा रीते;

इयमेव सा या प्रथमा व्यौच्छदास्वितराष्टं चरति प्रविष्टा ।

महान्तो अस्यां महिमानो अन्तर्वर्धूजिगाय नवगजजनित्री ॥

(अ. वे. ३, १०, ४ व ८, ९, ११).

छन्दःपक्षे उपसा पेपिशाने समानं योनिमनु संचरते ।

सूर्यपत्नी संचरतः प्रजानती वेदुमती अजरे भूरि रेतसा ॥

ऋतस्य पन्यामनु तिस्र आणुख्यो धर्मो अत रेत आणुः ।

प्रजामेका जिन्यत्यूजमेकां रात्रमेकां रक्षति देवयुताम् ॥ अ. वे. ८, ९, १२-१४.

ઋતસ્ય ગર્ભઃ પ્રથમા વ્યૂપુલ્યપામેકા મહિમાનં વિભર્તિ ।

સૂર્યસ્યૈકા ચરતિ નિષ્કૃતેપુ ઘર્મસ્યૈકા સવિતૈકા નિ ચંચ્છતિ ॥ ૧૨ ॥

યા પ્રથમા વ્યૌચ્છત્ સા ધેનુરભવચ્છમે ।

સા નૃ: પર્યસ્વતી ધુક્વોર્તરામુત્તરા ૧ સમામ્ ॥ ૧૩ ॥

શુક્રર્પમા નર્મસા જ્યોતિષાઽઽર્ગાદ વિશ્વસ્વ્યા શવલીરમિકૈતુઃ ।

સમાનમર્થ ૨ સ્વ સ્યમાના વિભ્રતી જરામંજર ઉપ આગાઃ ॥ ૧૪ ॥

ઋતૂનાં પત્ની પ્રથમેયમાગાદન્હાં નેત્રી જનિત્રી પ્રજાનામ્ ।

एका सुती बहुधा व्याचक्ष्यर्जीर्णा त्वं जरयति सर्वमन्यत् ॥ १५ ॥

ન વા હૃદં દિવા ન નર્કમાસીદવ્યાવૃત્તં તે દેવા એતા

व्युष्टीरपश्यन् ता उपादधत् सतो वा इ दंध्यौ च्छद्यस्येता

उपधीयन्ते ज्येवास्मा उच्छत्ययो तम एवाप हते ।

અગ્નિયોમાંવદધુર્થા તુરીયાસીર્ધાસ્ય પર્કાર્પય કલ્પયન્તઃ ।

गायत्रीं त्रिष्टुभे जगतीमनुष्टुभे बृहदकीं यजमानान् स्वराभरोतीम् ॥

અ. વે. ૮, ૧, ૧૪.

આ મંત્ર અથર્વવેદમાં પણ આવેલો છે (૩, ૧૦, ૧૨). પણ તેમાંના બીજા અક્ષરમા થોડો ફેર છે, તે આ પ્રમાણે,

तेन देवा व्यर्पहन्त शत्रूं हुन्ता दस्यूनामवच्छन्वीपातिः ।

૧૧. અ. વે. ૮, ૧, ૧૫, "સમાનમર્મ્મીઃ" ને બદલે તેમાં 'તા એકમર્મ્મીઃ' એ પ્રમાણે છે.

૧૨. અ. વે. ૩, ૧૦, ૧. 'યા પ્રથમા વ્યૌચ્છત્' ને બદલે તેમાં 'પ્રથમા હ વ્યુવાસા' અને 'ધુક્વ' વદલ 'હુક્વા' એ પ્રમાણે છે. ક. ૪, ૫૭, ૪. આમાં પણ દ્વિતીય અર્ધ અથર્વવેદ પ્રમાણે જ ॥

ભાવાર્થ.

—મન્ત્ર—

“તૈત્તિરીય સંહિતા” ૪,૩,૧૧.

* ૧ જે પ્રથમ પ્રકાશમાન થઈ, તે જ એ (ઉપા) એનામાં (પૃથ્વીમાં) પ્રવિષ્ટ થતી તે બ્રમણ કરે છે. નૂતન વિવાહવતી પ્રજોત્પાદિકા વધુ ઉત્પન્ન થઈ મહિમાયુક્ત ત્રણ તેને અનુસરે છે.

૨ છદોવડે યુક્ત, પ્રકાશમાન થનારી અને એક જ સ્થાનમાં સચાર કરનારી જે ઉપાઓ સૂર્યની પત્નીઓ જરા વિરહિત અને પ્રચુર ખીજવડે યુક્ત થતી (પોતાના માર્ગને) બરાબર જાણતી અને પતાકાને પ્રકટ કરતી બ્રમણ કરે છે

* ટીપ—૧ ‘યા પ્રથમા ડ્યૌચ્છદ્’—‘જે પ્રથમ પ્રકાશમાન થઈ’ અર્થાત્ પછાથી કહેલી ત્રીસ ઉપાઓમાંની પહેલી ઉપાના સમયથી નૂતન વર્ષનો આરંભ થાય છે, એમ આગળ જતા ૧૩ મા મન્ત્રમાં કહેતું છે અર્થાત્ એ ત્રીસ ઉપાઓ વર્ષારંભની હોયને તેમાંની પ્રથમાતું પ્રથમ મન્ત્રમાં વિવેચન કરેતું છે એ ઉપા સૃષ્ટિના આરંભ કાળની છે, એવો સાયણાચાર્યનો અભિપ્રાય છે. (‘શાદિ સૃષ્ટિકાલે પ્રથમો ય પ્રભાતકાલસ્તદ્વપેયમિષ્ટકેત્યર્થ’) પરંતુ સહર્ષથી એમ દેખાતું નથી ‘એનામાં પ્રવિષ્ટ થતી’ એનામાં એટલે પૃથ્વીમાં (‘પૃથિવ્યા’ સાયણ) અથર્વવેદ માના પાંડ પ્રમાણે એનો ‘ઇતરોમા (ઉપાઓમાં) પ્રવિષ્ટ થતી’ એવો અર્થ થશે એ અર્થ પ્રમાણે એતા અનેક ઉપાઓના કયાપમાંની એ એક ઉપા છે, એમ સ્પષ્ટ થાય છે

‘મહિમાયુક્ત ત્રણ’ અગ્નિ, સૂર્ય અને ચંદ્રસ્વરૂપ દેવતાઓ (સાયણ) ચારેકે અગ્નિ, વાયુ કિંવા ઈન્દ્ર અને સૂર્ય એ પ્રમાણેની ત્રણ મુખ્ય દેવતાઓ કહેલી છે (નિરૂક્ત, ૭,૫,) ‘ત્રણ અગ્નિ (ધર્મ) ઉપાસાએ આવે છે’ (‘ત્રયો વર્માસા વપસ સન્વન્તે’) એમ ઋગ્વેદમાં કહેલું છે (૩,૩૩,૭) તેમજ ૭,૭૮,૩ મા ઉપાએ સૂર્ય, ચંદ્ર અને અગ્નિને ઉત્પન્ન કર્યા, એમ કહેલું છે. એ ત્રણ દેવતાઓ બિન્ન બિન્ન પ્રકારે વર્ણવાયેલી હોય, તો પણ પ્રસુત મન્ત્રમાંના ઉલ્લેખનો સબંધ પ્રથમ ઉપાના ઉદય પછી થનારા સૂર્યોદય સાથે અને યજ્ઞાગ્નિના પ્રત્યવનનસાથે રહેલો છે, એ તો સ્પષ્ટ જ છે

૨ ‘છદોવડે યુક્ત’ ‘છદોયુક્ત મંત્રોવડે એમની સ્તુતિ કરાયેલી છે તે (સાયણ) યુક્ત પદોવડે પ્રભાતકાળ ગર્જનામય થનારું ઋગ્વેદ, ૬,૬૧,૧ અને ૬ માના વર્ણુનથી દેખાઈ આવે છે ત્યારપછી ૬ ટું મન્ત્રમાં ‘મયે હ્રદસ’ એ સંજોગમાં પણ એ જ દેવતા રહેલી છે

એ મન્ત્રમાંના ઉપાને આપેના વિરોધણો ઋગ્વેદમાં પણ ઉપાને અનેક સ્થળે આપેલા છે (જુઓ, ઋગ્વેદ, ૧,૮૨,૪,૭,૭૬,૫,૪,૫,૧૩, અને ૧,૧૧૩,૧૩)

એ ઉપાઓ—સાયણાચાર્યના અભિપ્રાય પ્રમાણે પ્રથમ ઉપા સૃષ્ટ્યારંભ કાળીન અને બીજી નિત્યની છે (‘દ્વેષ્યસૌ, ઇશાસૃષ્ટિકાલીના ‘પ્રથમા’ इति पूर्वमनोक्ता अपरा प्रतिदिनसचारिणी’) પણ એ પછી સાયણાચાર્યે એ અર્થને ત્યાગી દીધો છે પ્રથમ ઉપા પછી બીજી એક ઉપાના

૩ ત્રણે (ઉપાઓ) ઋતુના માર્ગથી આવતી યર્ષ. પ્રકાસ સહિત ત્રણ અમિ (ધર્મ) તેની પાછળ આવતા યથા. તે ઉપાઓમાંની એક (યજ્ઞમાનની) પ્રજનું રક્ષણ કરે છે, બીજી બળનું રક્ષણ કરે છે અને ત્રીજી પ્રાસિની ધ્વજા કરનારાઓના કર્મનું રક્ષણ કરે છે.

૪ જે ચોથી ઉપા છે, તે યજ્ઞના પક્ષ જે ઋષિઓ, તે ઋષિઓ પ્રમાણે આચરણ કરનારી યતી ચતુષ્ટામ યર્ષ. માયત્રી, ત્રિષ્ટુભ્, જગતી અને અતુષ્ટુભ્ તથા મોટાં સ્તોત્રોની યોજનાથી તેણે આ પ્રકાશને આપ્યો.

૫ વિધાતાએ એ પાંચ ઉપાઓમાંની પ્રત્યેકની બીજી પાંચ પાંચ સ્વસાઓ (ભગિનીઓ) નિર્માણ કરી. તેમના પાંચ ભાગો (ઋતુઓ) નાના સ્વરૂપે ધારણ કરતા સમૂહવડે ગમન કરે છે.

આવવાથી હવે તે બે યર્ષ એ સ્પષ્ટ ન છે. બે, ત્રણ, પાંચ અથવા ત્રીસ ઉપાઓના ક્ષાપો એકત્ર સંચાર કરે છે, એમ કહેવું હોવાથી તે ઉપાઓ અતિદિન આત્મ્યારી ઉપાઓમાંની નથી, એમાં તો શંકા છે ન નહિ. એ ઉપાઓ સૂર્ય પ્રકાશાન્તરિત ન હોઈને એક પછી એક આચરનારી અર્પક છે.

૩ ‘ત્રણે ઉપાઓ’—આગળની બે અને આ એક મળીને હવે ત્રણ ઉપાઓ યર્ષ. એ સંખ્યાવૃદ્ધિનું કારણ સ્વાયણ્યાર્યે દર્શાવેલું નથી.

૪ ‘ચોથી ઉપા’—એક વિશેષ ઉપા મળીને ચાર ઉપાઓ યર્ષ. ઉપા વાસ્તવિક એક ન હોઈને યોગ સામર્થ્યથી તે અનેક સ્વરૂપે ધારણ કરે છે, એમ સ્વાયણ્યાર્યે પોતાનો અભિપ્રાય આપે છે! (‘યદપિ એકંવ ઉપાતયાપિ જગદ્દક્ષણાય યોગેશ્વર્યાદિનેકસરીસ્વીકારે સતિ બહવ ઉપસો ભવન્તિ’)

‘ઋષિઓ પ્રમાણે આચરણ કરનારી’ ઈત્યાદિ—ચાર ઉપાઓને ચતુષ્ટામની ઉપમા આપેલી છે. ‘ઐતરેય બ્રાહ્મણ’ ૩,૪૨ માં ચતુષ્ટામનું વર્ણન આપેલું છે. માયત્રી ઈત્યાદિ તેમાંના છંદો છે. એ સ્તોત્રોનું કૃષ્ણ પ્રકાસ છે. ‘સુવ:’ શબ્દનો સ્વાયણ્યાર્યે ‘સ્વર્ગ’ અર્થ કરેલો છે.

૫ ‘પાંચ ઉપાઓ’ ઉપાની સંખ્યા પાંચની થવાપછી પાંચપાંચ વડે ન પછીની સૃષ્ટિ નિર્માણ યર્ષ.

‘પાંચ ભાગ’—‘ત્વસાં પંચ કતવઃ પ્રવચનયન્તિ’ એવો અન્વય ‘કતવઃ’ એટલે ‘યજ્ઞ’ એવો સ્વાયણ્યાર્યે એનો અર્થ કરેલો છે. પણ ‘અનવચા શ્રિશતં યોજનાન્યેકેકા કૃતું પરિયન્તિ સવઃ’ આમાં ‘કતુ’નો અર્થ ‘નિયત સ્થાન’ સુલ્લો છે (૧,૧૨૩,૮ પૃષ્ઠ ૧૩૮ શ્લોકો.), અને એ ન અર્થ અહીં પણ લેવા જોઈએ.

‘સમૂહવડે’—છ ઉપાઓનો એક ક્ષાપ એવી રીતે ત્રીસ ઉપાઓના પાંચ ક્ષાપ થયા. ‘તા દેવ્યઃ કુર્વંતે પદ્મરૂપા’ એ ‘તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ’ માંના (૨,૫,૬,૫) આગળ કહેલા વાક્યને જુઓ. (૫૪ ૧૩૬). પોતપોતાના નિયત સ્થાનમાં વ્યક્તિશઃ ફરનારી ત્રીસ ઉપાઓના પાંચ ક્ષાપો એમાં વર્ણવેલા છે. પ્રત્યેક ક્ષાપમાં છ છ ઉપાઓ હોઈને તે પ્રત્યેકના નિયત ભાગ હોવાથી એ પાંચ ઋતુ વિવિધ સ્વરૂપે ધારણ કરે છે, એમ કહેવું છે.

૬ સમાન પતાકાને ધારણ કરનારી ત્રીસ સ્વસા (ભગિની)ઓ નિયમિત સ્થાન પ્રતિ ગમન કરે છે. જ્ઞાનયુક્ત થતી તેઓ ઋતુઓને ઉત્પન્ન કરે છે. તે તેજસ્વી ભગિનીઓ (પોતાના માર્ગને) જાણતી છદોના નાદની આસપાસ ચક્રાકાર જમણ કરે છે (પરિચલિન્તિ).

૭ નબોમંડળમાં પ્રકાશમાન થનારી રાત્રી દેવી સૂર્યના વ્રતનો સ્વીકાર કરે છે. એ માતા (પૃથ્વી)ના ઉત્સંજ (ઓળા)માં ઉત્પન્ન થનારા નાનાવિધ પશુઓ વિવિધ વ્યવહારોને જોવા માંડે છે.

૮ તપના યોગે તેજસ્વી થનારી એકાષ્ટકા મહિમાયુક્ત ઈન્દ્ર રૂપ ગર્ભને જન્મ આપતી થઈ. તેના સાહાય્યથી દેવોએ શત્રુઓને હતવીય કર્યાં. પોતાના સામર્થ્યથી તે અમુરોનો વધકર્તા થયો.

૬ ‘ત્રીસ સ્વસા’—મહિનાના ત્રીસ દિવસની એકત્ર મળીને ત્રીસ ઉપાઓ થાય છે તે, એમ સાયણાચાર્યે પાંચમા મંત્રના બાળ્યમાં કહેલું છે. પરંતુ ૩૬૦ દિવસમાંના કેવળ એક જ માસની ત્રીસ ઉપાઓનો ઉલ્લેખ કેમ કરવામાં આવ્યો હશે, એનો કાંઈ ખુલાસો તેમણે કરેલો નથી. એ ઉપરાંત તેમનો એ અર્થ બળી સંદર્ભથી પણ વિરુદ્ધ છે. (પૃષ્ઠ. ૧૩૭ જુઓ.) ઉપાઓને ઋગ્વેદ, (૧,૧૨૪,૮,૬)માં પણ સ્વસા (ભગિનીઓ) કહેલી છે.

‘નિયત સ્થાન’—‘નિષ્કૃતમ્’ આ શબ્દ ઉપાના માર્ગના વાયકરણે ઋગ્વેદમાં પણ આવેલો છે (૧,૧૨૩,૬ ‘હરહર્નિષ્કૃતમાચરન્તી’). દૈનંદિન પરિભ્રમણમાં ઉપાઓ ને એક જ સ્થાનમાં આવતી હોય, તો જ આ શબ્દ યથાર્થ થાય એમ છે, અન્યથા નહિ.

‘મધ્યેચ્છન્દસઃ પરિચલિન્તિ’—‘મધ્યેચ્છન્દાઃ’ એને સૂર્યનું વિરોધણ સમજીને ઉપાઓ સૂર્યની આસપાસ ફરે છે, એમ સાયણાચાર્યે કહેલું છે. પરંતુ એટલા બધા દૂરના અર્થને સ્વીકારવાનું કાંઈપણ કારણ નથી. ઉપકાળમાં પણ છદોમાયન તો ચાલતુ જ હોય છે.

‘નબો મંડળમાં’—‘નમઃ’ એટલે ‘નમસ્કાર્ય’ એમ ધારીને સાયણાચાર્યે એનો સંબંધ સૂર્ય સાથે જોડી દીધો છે. ગમેતેમ કરવા છતાં મુખ્યાર્થ તો બદલાનો નથી જ.

‘પશુઓ’—‘પશવઃ’ આ શબ્દ પ્રાતઃકાલીન તેજનો જ વાયક છે. એનો બહુધા ‘ગાય’ (ગાવઃ) પદથી ઉલ્લેખ કરેલો હોય છે. ઋગ્વેદ, (૧,૬૨,૧૨)માં ઉપાને ‘પશૂન્ પ્રવાના’ ‘પશુઓને પ્રસારનારી’ કહેલી છે.

૮ ‘એકાષ્ટકા’—ઈન્દ્રનો જન્મ એટલે અર્થાત્ એ ત્રણ અખંડ ઉપાઓ પછી થનારો સૂર્યોદય જ. એકાષ્ટકા એટલે માથ વધ અષ્ટમી, એવો અર્થ ‘આપસ્તંબ સૂત્ર’ (૮,૨૧,૧૦) ને અનુસરીને સાયણાચાર્યે કરેલો છે. ‘મૃગશીર્ષ’ માંના ‘કૃત્તિકા’ નામક દર્શનમાં કહેલા સંવત્સર સૂત્રના અનુવાદમાં (‘તૈત્તીર્ય સંહિતા’ ૭,૪,૮) એકાષ્ટકાનો એજ અર્થ દોરો નોંધ્યો; એ વિરોધ વિવેચન લાંબા આવેલું જ છે. એકાષ્ટકા તે સંવત્સરનો પ્રથમ દિવસ કિંવા તેની પત્ની,

૯ અનુજ (પછીથી જન્મેલા સાથી) વિરહિત જે હું તે મને તમે સાનુજ (અનુજ સહિત) કર્યો. તું સત્યબાણ રક્ષારી છે અને તેથી હું માથું છું કે, જેવીરીતે તમારામાંથી કોઈ પણ બીજાનું અતિક્રમણ કરતી નથી, તે જ પ્રમાણે હું પણ તે (અનુજ)ની કૃપામાં રહું.

૧૦ સર્વ જ્ઞાતાઓ (ધન્વો) વિશે મારી સારી બુદ્ધિ છે. તેણે તેને સ્થિર કરી છે, અને તેને તેમાં સ્થાન પણ મળેલું છે. (તો) જેવીરીતે તમે એકબીજાનું અતિક્રમણ કરતાં નથી, તે પ્રમાણે હું પણ તેની કૃપામાં રહું.

૧૧ પાંચ ઉપાઓને અનુસરીને પાંચ દોહ છે; પાંચ નામની ગાયને અનુસરીને પાંચ ઋતુઓ છે. પંદર જણે સંપાદિત કરેલી પાંચ દિશાઓ મળીને એક લોકાભિ-મુખ એક જ શીર્ષ છે.

એમ કહેલું છે એટલે કે, તે સમયે સૂર્ય દક્ષિણાયનની સમાપ્તિ કરીને ઉત્તર પ્રતિ વળેના હતા અને તેથી એકાષ્ટકાએ વર્ષનો આરંભ કરેલો, એમ કહેવામાં આવ્યું છે. પણ એ સિધ્ધિ વસંત-સંપાત ને વેળાએ કૃતિકામાં હોય તે સમયની છે. એ કાળની પૂર્વે એકાષ્ટકા એટલે સૂર્યોદયથી પૂર્વે આવનારી અનેક ઉપાઓમાંની અંતિમ ઉપા, એવા અર્થ હોવા નોંધએ એમ ભાસે છે. એકા-ષ્ટકા રાષ્ટ્રમાંના 'એક' રાષ્ટ્રનો અર્થ કદચિત્ 'વર્ષનો પ્રથમ મહિનો' હોઈને અંતિમ ઉપા ત્યાંદ્રમાસની અષ્ટમીએ થતી હોવી નોંધએ.

૯ 'મને સાનુજ કર્યો'—એ અનુજ એટલે ગત મંત્રમાં કહેલો ઇન્દ્ર કિંવા સૂર્ય. એની અમારાપર કૃપા હોય, એવી ઋષિની પ્રાર્થના છે. એ ઇન્દ્ર એટલે કે સૂર્યનો જન્મ ત્રીસ ઉપાઓ થઈ ગયા પછી થયેલો છે, એ ખાસ કરીને ધ્યાનમાં રાખવા જેવો વિષય છે.

'સત્ય બાણ રક્ષારી'— 'સત્ય વદન્તી' એ વચનને આચાર્યે સુબોધનના ષડ્વચન તરીકે માનેલું છે; પરંતુ એ માન્યતા બાહ્યભૂતી વિરુદ્ધ છે. પદપાઠમાં 'વદન્તી' એ પ્રમાણેલું જ પ્રથમાના એક વચનનું ૨૧૫ ૨૫૯ આપેલું છે પણ બીધી બાષાંતરને અડચણ થાય છે. 'સત્ય વદન્તી' એ જ અર્થનું 'સૂરતા ફરવન્તી' એક વિશેષણ ઋગ્વેદમાં (૩,૧૧,૨) ઉપાને લગાડેલું છે.

'તમે એક બીજાનું ઇત્યાદિ—ઋગ્વેદ ૭,૭૬,૫ જુઓ અનેક ઉપાઓ એકત્ર હોવામાં તેઓ પરસ્પર વિરુદ્ધ બદલાઈ ગઈ નથી (ન ચતન્તે મિયસ્તે), એમ કહેલું છે.

'સર્વ જ્ઞાતાઓ'— 'વિષ્વેદાઃ' એટલે ઉપા, એવા અર્થનો સ્પષ્ટભાષાએ સ્વીકાર કરેલો છે. પરંતુ એ પદનો 'અનુજ' સાથે જ બુદ્ધિ બુદ્ધિ સંબંધ છે. ઋષિને પરસ્પરની બુદ્ધિ પરસ્પર માટે સારી હોવી નોંધએ, એમ ભાસે છે. ઇન્દ્રવિશે મારી બુદ્ધિ સારી છે, એમ કહીને તેની પણ મારામાટે એવી જ બુદ્ધિ હોવી નોંધએ એમ તે કહે છે. 'વિષ્વેદાઃ' એ વિશેષણ ઋગ્વેદ (૧,૪૭, ૨૨; ૧,૧૪૭,૩ ઇત્યાદિ) માં ઇન્દ્ર તથા ઋષિને અનેક સ્થળે લગાડવામાં આવ્યું છે.

૧૧ 'પાંચ દોહ'—પાંચ દોહ, એટલે તમિસા (અંધારું), ન્યેત્રસના (ચંદ્રપ્રકાશ), બે સંધ્યાઓ અને દિવસ, એમ આચાર્યે 'દૈતિરીય બ્રાહ્મણ' (૨,૨,૬,૬) ને અનુસરીને કહેલું છે.

૧૨ પ્રથમ ઉપા તે ઋતુનું અપત્ય. એક જળના મહિમાને વૃદ્ધિગત કરે છે, એક સૂર્યના પ્રદેશમાં સંચાર કરે છે, એક ધર્મના પ્રદેશમાં સંચાર કરે છે; અને એકનું સવિતા નિયમન કરે છે.

૧૩ જે પ્રથમ ઉદય પામી તે યમલોકમાં ધેનુ થઈ; તે પયોયુક્ત અમોને પ્રતિ-વર્ષ દુગ્ધ આપ્યા કરે!

૧૪ પ્રકાશયુક્ત નક્ષત્રોમાં (શુક) ઐષઃ અનંત રૂપોને ધારણ કરનારી, શબ્દ વર્ણની અને અગ્નિરૂપ પ્વળયુક્ત એ ઉપા પ્રકાશસહિત આકાશમાં આવી. સમાન અર્થનું સંપાદન કરવામાટે સારી રીતે મથનારી, અને જરા (વૃદ્ધતા)ને ધારણ કરનારી પણ જરાયુક્ત ન થનારી જે તું તે હે ઉપે, તું આવી!

૧૫ ઋતુઓની પત્ની, દિવસોની નેત્રી, અને પ્રજાઓને ઉત્પન્ન કરનારી આ પ્રથમ ઉપા આવી. હે ઉપે, સ્વતઃ જરાસહિત હોઈને ધૃતર સર્વને તું જીર્ણ કરે છે. તું એક હોઈને અનેક પ્રકારથી પ્રકાશિત થાય છે.

એ પ્રજાપતિના હોહ છે (એતે વૈ પ્રજાપતેદોહઃ). એમાં, પાંચ ઉપ: ક્લાષોમાંથી તે પછીની સર્વ પંચવિધ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થઈ છે, એમ કહેવાનો આશય દેખાય છે.

‘પાંચ નામની આય’—એટલે પૃથ્વી, (સાયણાચાર્ય.) પાંચ ઋતુઓમાં પૃથ્વીને પાંચ ભૂદાં ભૂદાં નામો મળેલાં છે; વસંતમાં પુષ્પવતી, ગ્રીષ્મમાં તાપવતી, વર્ષાઋતુમાં વૃષ્ટિવતી, શરદમાં જલપ્રસાદવતી અને હેમંતશિશિરમાં શૈલ્યવતી. હેમંત તથા શિશિરને એક સમજીને એકંદરે ઋતુઓની સંખ્યા પાંચની કહેલી છે.

‘પંદર’—‘ઐતરેય બ્રાહ્મણ’ ૩,૪૨ માં કહેલો એ પંચદશ સ્તોત્ર છે.

૧૩ ‘પ્રતિવર્ષ’—એ શબ્દથી એ પ્રથમ ઉપા સંવત્સરાંબંધજની હોવાનું સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. ઋગ્વેદ, ૨,૩૩,૧૦ માં તમમાંથી ગાય (પ્રકાશ)નું દોહન કરવાનું કહેલું છે (તમસા ગા બધુક્તવ).

૧૪ ‘સમાન અર્થ’—ઋગ્વેદ, ૩,૬૧,૩ જુઓ. એમાં સમાનઅર્થપ્રતિ ગમન કરનારી ઉપાને ચક્રાકાર ફરવામટિ કહેલું છે.

‘જરાને ધારણ કરનારી’—‘સમાનમર્થસ્વપસ્યમાના જરાં વિગ્રતી’ એવો અન્યથ અર્થ લીધેલો છે. સાયણાચાર્યે ‘સ્વપસ્યમાના સમાનમર્થ વિગ્રતી જરામાયા:’ એ પ્રમાણેનો અન્યથ લીધો છે. હવે એમાંનો ગમે તે અન્યથ લેવામાં આવે, તોપણ એકંદર મંત્રના તાત્પર્યમાં કાંઈ વિરોધ ફેરાર થતો નથી.

૧૫ ‘એક હોઈને અનેક’ ઇત્યાદિ—એ વર્ણનથી અનેક ભાગો મળીને યએલી એક અખંડ ઉપા એ અનુવાકમાં વિવક્ષિત છે, એમ દેખાય છે.

‘દિવસોની નેત્રી’ ઇત્યાદિ—એ વિરોધજી. ઋગ્વેદ (૭,૭૩,૨)માં પણ ઉપાને લખાઈલાં છે.

‘તૈત્તિરીય સંહિતા’ ૫,૩,૪,૭.

તે (કાલસ્વરૂપ) દિવસ પણ નથી અને રાત્રિ પણ નથી એમ અનિશ્ચિત હતું. (તે વેળાએ) દેવોને (તેનો નિશ્ચય કરાવનારી) વ્યુષ્ટિઓ દેખાઇ. (એ ઉપર આપેલા તેમનું આધાન કરતી વેળાએ ઉચ્ચારવાના પંદર મંત્રો છે) તેમણે તેમનું (વ્યુષ્ટિઘટકોનું) આધાન કર્યું. તે વેળાએ તે (કાલસ્વરૂપ) સ્પષ્ટ થયું. અર્થાત્ જેના માટે તેનું આધાન થાય છે, તેને પ્રકાશ મળે છે—તેના (શ્રાંતિરૂપ) વચનો લેાપ થાય છે.

એ ઉપર આપેલા પંદર મંત્રોવડે વ્યુષ્ટિ નામક ઇષ્ટકોનું આધાન કરવાનું હોય છે. યજ્ઞકર્મમાટે જોઇતા મંત્રો ધણીકવાર જૂઠાં જૂઠાં સૂક્તોમાંથી અથવા તો અનુવાકોમાંથી લેવામાં આવે છે. હવે એથી એ પંદર મંત્રોનો પરસ્પર કરો. પણ સંબંધ નથી, એમ કદાચિત્ કોઇને ભાસશે, પણ તેમાં આપેલા ત્રીસ ઉપાઓના વર્ણનથી એ સર્વ મંત્રોના મૂળ શો સંબંધ છે, એ સર્વથા સ્પષ્ટ દેખાઇ આવે છે. તેમજ વળી જો એ સર્વ મંત્રો જૂઠાં જૂઠાં સૂક્તોમાંથી લેવાયલાં હોત, તો તેમની સંખ્યા સોળની થતી જોઇતી; કારણકે, આધાન સોળ વ્યુષ્ટિ ઇષ્ટકોનું કરવાનું હોય છે. અર્થાત્ એ અનુવાકમાં પંદર મંત્રજ છે, એ એકજ ઘટના તેમના પરસ્પર સંબંધને સિદ્ધ કરવા માટે સંપૂર્ણ છે. હવે એમાંના કેટલાક મંત્રો અર્થવેદમાં ત્રોટક ત્રોટક અથવા તો અન્ય સંદર્ભમાં આવેલા છે ખરા; પણ માત્ર એટલાથી જ આ અનુવાક ત્રીસ ઉપાઓનું સુસંગઠ્ય વર્ણન કરનાર ન હોઇને પ્રકાર્ય મંત્રોનો બનેલો છે, એમ કહી શકાય તેમ નથી. ખરી રીતે જોતાં આ પ્રશ્ન જ મૂળ તો વિશેષ મહત્ત્વનો નથી; કારણકે, એમાંના પંચમ અને પંચઃ એ એ મંત્રો જ પ્રસ્તુત કોટિને એટલે કે વૈદિક ઉપા તે ત્રીસ ઉપાઓનો કલાપ હતો, એ વાતને સિદ્ધ કરવા માટે સંપૂર્ણ શક્તિમાન છે. ઉપા ત્રીસ પગલાં આલી (ઋગ્વેદ, ૬,૫૯,૬) કિંવા તેઓ ત્રીસ યોજન ચક્રાકાર બને છે (૧,૨૧૩,૮) એમ જે ઋગ્વેદમાં કહેલું છે, એ અત્યાર સુધી પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય ઉભય વિદ્વાનોના સમજવામાં આવ્યું ન હોતું. પરંતુ ઉપાની સંખ્યા ત્રીસની હતી, એ જાણવામાં આવતાં જ એ વાક્યનો સદજ નિર્ણય થઇ જાય છે. હવે પ્રસ્તુત વિષયના સંબંધમાં કેવળ એકજ મહત્ત્વનો પ્રશ્ન અવશિષ્ટ રહે છે, અને તે એ કે, એ ઉપાઓ તે ત્રીસ દિવસની ત્રીસ ઉપાઓ

* આ વગેરે ઉપર્યુક્ત અનુવાક પછી પંચમ કાંડમા આવેલો છે. એમાં વ્યુષ્ટિ નામક ઇષ્ટકોનું આધાન હકત પંદર મંત્રોવડે શામલિ કરવાનું છે, તે કહેલું છે. ‘તૈત્તિરીય સંહિતા’, માં જેમાં એવું સ્પષ્ટીકરણ કાચલું હોય છે, તે બાબને ‘આદ્યાલ્’ સંજ્ઞા આપવામાં આવેલી છે.

† ‘તે વેળાએ’ ઇત્યાદિ—‘તે વેળાએ’ એ શબ્દથી સૂર્યોદય પૂર્વે ત્રીસ ઉપાઓ આવી ગઈ હતી, એમ કહેવાને આશય દેખાય છે. પૂર્વે ૧૩૬મા પૃષ્ઠમાં ‘ઉપાઓ અખંડ એક સરખી હતી’ એમ બતાવનાર ‘તૈત્તિરીયસંહિતા’નું વચન આપેલું જ છે (શશ્વતીર્નાવ પૃજ્યાન્તિ).

કે સર્વની મળીને થયેલી ત્રીશ દિવસના અવધિની એકજ ઉપા ? ‘પ્રથમ દર્શન’ માં આપેલાં પ્રમાણોથી એમાંની બીજી કલ્પનાજ સત્ય છે, એમ તો કોઈના પણ જાણવામાં આવી શકે એમ છે. વૈદિક ઋષિઓ સાદી ઉપાગ્રાને જાણતા હતા; પણ જેને તેમણે પ્રાતર્દેવતા તરીકે ખાતી હતી, તે તો દીર્ઘ રાત્રિની પછી આવનારી દીર્ઘ ઉપાજ હતી; એ ચક્રાકાર બ્રમણુ કરનારી ત્રીશ દિવસના અવધિની ઉપા ધ્રુવથી થોડા પણ અંશથી બહાર દેખાય તેમ નથી જ.

બીજું દર્શન.

—મધ્યમ—

દીર્ઘ રાત્રિ અને દીર્ઘ દિવસ.

ત્રીશ દિવસના અવધિની અખંડ ઉપા કિંવા નિકટ સંબંધ દિનાવધિ ત્રીશ ઉપાગ્રાના ઉલ્લેખોને ઋગ્વેદમાં બતાવી દીધા, એટલે એવી દીર્ઘ ઉપાની પૂર્વે આવતી દીર્ઘ રાત્રિ અને તે દીર્ઘ રાત્રિની જોડીના તેટલો જ દીર્ઘ દિવસ એ પણ તેની પાછળ તરત આવ્યાં જ સમજવાં. એ દીર્ઘરાત્રિ અને દીર્ઘ દિવસને બાદ કરતાં બાકી બચેલા વર્ષના ભાગમાં એવીસ કલાકના અવધિનાં કેટલાંક અહોરાત્ર હોઈને તેમાં કેટલીકવાર રાત્રિ કરતાં દિવસ મોટા અને કેટલીકવાર દિવસ કરતાં રાત્રિ મોટી, એવો પ્રકાર હોવાનો જ. એ ઘટનાઓ પરસ્પર એટલી બધી સંબંધ છે કે, એમાંની એક પણ ઘટનાનો જો કયાંય પણ ઉલ્લેખ મળી આવે, તો બીજી ઘટનાઓના ભિન્ન ઉલ્લેખને જોવાની કે શોધવાની હશી પણ અગત્ય નથી. પરંતુ આપણે હજારો વર્ષ પૂર્વે અસ્તિત્વ ધરાવતી ઘટનાઓનો વિચાર કરવાનો હોવાથી અને તે વિચાર જે પ્રમાણોના આધારે કરવાનો છે, તે પ્રમાણો પરંપરાગત આવેલાં હોવા છતાં તેમનો અર્થ આપણે અસારે કરીએ છીએ, તેવો આજસુધી કોઈએ કરેલો ન હોવાથી ઉક્ત જ્યોતિઃશાસ્ત્રવિપયક ઘટનાઓ જાણે જરા પણ પરસ્પર સંબંધ નથી જ, એમ ધારીને તેમાંની પ્રત્યેક ઘટનાવિશે સ્વતંત્ર પ્રમાણો મેળવવાનો ચત્ત કરવો ઇષ્ટ છે. એવો પ્રયત્ન કરવાથી એ ઘટનાઓના અન્યોન્ય સાપેક્ષત્વના સંબંધમાં આપણે કાંઈક સંશય બતાવીએ છીએ, એમ માત્ર નથી. તથાપિ કોઈપણ વાર્તાને સિદ્ધ કરવા માટે જે પ્રમાણો આપવાનાં હોય, તે જેટલા જુદા જુદા દિશાએથી આપી શકાય તેટલું વધારે સારું. એટલે હવે દીર્ઘ દિવસ, દીર્ઘ રાત્રિ, સૂર્ય પ્રકાશમય કિંવા અંધકારમય મહિનાઓની સંખ્યા અને સંવત્સરના સ્વરૂપવિશે વૈદિક વાદ્યમયમાં મળી આવતાં પ્રમાણોનો આ અને આની પછીના પ્રકરણમાં આપણે સ્વતંત્રતાથી વિચાર કરીશું.

પ્રથમ આપણે દીર્ઘ રાત્રિને લઈએ. એ રાત્રિ કેટલાક દિવસોના અવધિની હોવાથી અત્યારે ઉત્તરધ્રુવપ્રદેશો બહુજી શીતલ અને અગવડભરેલા ચર્મજવાથી મનુષ્યોની વસતિમાટે સર્વથા અયોગ્ય થયેલા છે. પરંતુ હિમાન્તરકાળમાં એ દીર્ઘ રાત્રિના યોગે કેટલાક દિવસ પર્યન્ત ટકી રહેનારા અખંડ અંધકાર વિના ઉત્તરધ્રુવપ્રદેશમાં બીજી કોઈપણ અડચણ થતી હોવાનું દેખાતું નથી. અંધકાર મહા સુખકારક હતો, એમ તો નહોતું જ. અર્થાત્ તેનો અનુભવ લેનારા મનુષ્યો ‘આ અંધકાર ક્યારે પૂરો થાય અને આપણે ક્યારે ધૂરીએ’ એવા ઉદ્ગારો મહા ઉત્સુકતાથી કાઢતા હોવા જોઈએ. એ દીર્ઘાવધિ ભયંકર અંધકારનું વર્ણન ઋગ્વેદમાં અનેક સ્થળે આવેલું છે. ઇન્દ્રના શત્રુઓનાં આશ્રય સ્થાનો એ અંધકારમાં જ રહેતાં અને તેમનો નાશ કરવા માટે ઇન્દ્રને દાસો સાથે યુદ્ધ કરવું પડતું હતું. ઉદાહરણાર્થે, ૧,૩૨,૧૦ માં ‘દીર્ઘ તમ આશયર્દિન્દ્રઞ્ચુઃ’ ‘ઇન્દ્રનો શત્રુ પુત્ર દીર્ઘ અંધકારમાં પડ્યો,’ એમ કહેલું છે; તેમ જ ૫,૩૨,૫ માં ‘યુયુત્સંતં તમસિ હર્મ્યે ધાઃ’ ‘યુદ્ધમાટે ઉત્સુક થએલા (શુબ્ધ) ને ઇન્દ્રે અંધકારમય ખાડામાં ઢોળી દીધો’ એમ કહીને તે પછીની ઋચામાં ‘અસૂર્ય તમ’ (ભયંકર અંધકાર) નો ઉલ્લેખ કરેલો છે. એ સર્વ સ્થળે ઇન્દ્ર અને તેના શત્રુ (વૃત તથા શુબ્ધ આદિ) ના પરસ્પર યુદ્ધનું વર્ણન કરેલું છે. એ યુદ્ધ તે પ્રતિ દિવસ થતું પ્રકાશ અને અંધકારનું જ યુદ્ધ છે, એમ સર્વ વિદ્વાનો આજ સૂધી સમજતા આવ્યા છે; પરંતુ એમ માનવાથી જીવર જેમનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તે શબ્દોની લેશ માત્ર પણ સાર્યકતા થતી નથી. જો દીર્ઘ અને ભયંકર અંધકાર સાથે ગગડવામાં ઇન્દ્રને પોતાના સાથીઓ સહિત આટલો બધો પરિશ્રમ થતો હતો અને જેના અંત માટેની વૈદિક ઋષિઓ મહા ઉત્કંઠા અને કાકદૃષ્ટિથી માર્ગ-પ્રતીક્ષા કર્યા કરતા હતા, તે અંધકાર ખરેખર ચોવીસ કલાકનાં અહોરાત્રમોના નહિ, પણ ધ્રુવપ્રદેશ પાસેની દીર્ઘ રાત્રિનો જ હોવો જોઈએ.

પરંતુ એ ઇન્દ્ર અને પુત્રના યુદ્ધની કથાને છોડી દઈએ, તો પણ આપણા અહીંના પ્રદેશની રાત્રિ કરતાં અત્યંત વિશાળ મોટી રાત્રિનો ઉલ્લેખ કરનારાં વાક્યો ઋગ્વેદમાં છે. પોતાને અંધકારમાંથી મુક્ત કરવા માટે વૈદિક ઋષિઓએ પોતાની દેવતાઓની એક નહિ, પણ અનેકવાર પ્રાર્થના કરેલી છે. ૨૨,૭,૧૪ માં “જે અમે તમારો કાંઈ અપરાધ કર્યો હોય, તો તેની ક્ષમા કરો, અમને નિર્ભય પ્રકાશ મળે અને દીર્ઘ અંધકાર અમારા પર ન આવે!” એવી મૃતસમદે અર્પિતિ, મિત્ર અને વરુણ આદિ દેવતાઓની પ્રાર્થના કરેલી છે.* એમાં ‘દીર્ઘાઃ તંમિલાઃ’ એ પદોનો ‘અખંડ અંધકારમયી દીર્ઘ રાત્રિ’

* “અર્પિતે મિત્ર વરુણોત મૃદ્ય યદ્યો વયં ચક્રમા કષિદાણઃ । ઉર્વરયામમયં જ્યોતિરિન્દ્ર માનો દીર્ઘા અમિનશન્તમિલાઃ ” ॥ ઋગ્વેદ, ૨,૨૭,૧૪.

એવો અર્થ કરવો જ યોગ્ય છે. પરંતુ ગમે તે અર્થને સ્વીકારવામાં આવે, તો પણ એ ઋચ્યામાં દેખાડેલી એટલી બધી ચિન્તા એ ચોવીસ કલાક કરતાં ઓછા અવધિના અંધકાર માટે જ કેવળ હોય, તો તે કાંઈ યોગ્ય દેખાતી નથી. ૧,૪૬,૬,* માં ‘જે અમને અંધકારમાંથી તારે, એવી શક્તિ અમને આપ’ એવી કુલ્લ ઋષિએ અધિનની પ્રાર્થના કરેલી છે. ૭,૬૭,૨† માં વસિષ્ઠ ઋષિ કહે છે કે, “—અગ્નિ પ્રદીપત યવા માંડયો, અમને તમ (અંધકાર) નો અન્ત દેખાયો અને ઉપાનો દેતુ પૂર્વમાં દરકવા લાગ્યો.” એ સર્વ વાક્યોમાંના ‘તમ’ શબ્દનો ‘શિયાળામાંનો (દિવસ કરતાં) મોટો રાત્રિનો અંધકાર, એટલોજ અર્થ લેવો સયુક્તિક નથી. એવી એક યત્કિચિત્ત ઘટના માટે વૈદિક ઋષિયો આટલી બધી આતુરતાથી દેવોને વિનવે, એ શક્ય દેખાતું નથી. વીશમી સદીના મુધરેલા મનુષ્યો પાસે છે, તેવાં વિદ્યુદ્દીપ આદિ તમોનાશક સાધનો વૈદિક ઋષિયો પાસે નહોતાં અને તેથી રાત્રિ તેમને મૃત્યુ પ્રમાણે ભયપ્રદ ભાસતી હતી એમ માનીને પણ કેટલાકા ઉપર્યુક્ત વાક્યનો અર્થ કરશે. પરંતુ આજના કાળમાંના પૂર્ણ જંગલી અવસ્થાના મનુષ્યો પણ વૈદિક ઋષિઓ પ્રમાણે પ્રકાશવિશે આતુરતા બતાવતા હોય, એમ સાંભળવામાં આવતું નથી; વળી મનુષ્યો જ નહિ, કિન્તુ દેવોના દીર્ઘ તમ (અંધકાર) માં હોવાનું વર્ણન પણ ઋગ્વેદમાં મળી આવે છે. ૧૦,૧૨૪,૧ માં અગ્નિના સખધમાં ‘જ્યોગેવ દર્શિતમ આશાયિષ્ઠાઃ’ એટલે કે, ‘અતિ દીર્ઘ કાળ દીર્ઘઅંધકારમાં રહેવા લાગ્યો—રહેતો થયો એમ કહેલું છે. આમાં ‘જ્યોગ’ અને ‘દર્શિ’ એ દીર્ઘત્વ વાચક શબ્દોની જોડી શિયાળામાંની સાદી રાત્રિ ગમે તેટલી મોટી હોય તો પણ તેને લાગૂ કરી દેવી એ યોગ્ય થવાનું નથી. ઋગ્વેદ (૨,૨,૨) માં રાત્રિવાચક ‘ક્ષપ્તઃ’ શબ્દ બહુ વચનમાં આવેલો હોઈને મંકસમૂહરે તેનું ‘નિરંતરની રાત્રિયો,’ એવું બાપાન્તર કરેલું છે. પરંતુ ‘નિરંતરની રાત્રિયો,’ એટલે શું, એનો કશો પણ રેશદ તેણે કરેલો નથી. સૂર્યપ્રકાશના યોગે જમાં ખંડ પડતો નથી એવી રાત્રિ એવોજ ‘નિરંતર,’ શબ્દનો અર્થ સમજવો કે, નિત્યની રાત્રિયો’ એટલો એનો અર્થ લેવો? મંકસમૂહરે પોતાના બાપાન્તરમાં જે શબ્દની યોજના કરી છે તે શબ્દ મથાર્થ હોવા છતાં પણ તેના સત્ય અર્થપ્રતિ તેનું ધ્યાન ગમેલું નથી, એમ જ દેખાય છે.

ધ્રુવપાસેની દીર્ઘ રાત્રિને પ્રાચીન કાળના વૈદિક લોકો બહુતા હતા, એ કાટિને સિદ્ધ કરવા માટે ઉપર આપેલાં ત્રોટક વચનોપર જ કાંઈ સર્વેર આધાર રાખવાની

* “યાન. પીપરદશિના જ્યોતિષ્મતી તમસ્તિરઃ । તામસ્મે રાસાયા મિપમ્” ॥ ઋગ્વેદ, ૧,૪૬,૬. † “અગ્નોચ્યમ્નિઃ સમિધાનો અસ્મે વપો અદ્યન્ત મસધિદન્તાઃ । અવોતિકેતુપુરુષઃ પુસ્તા-
ચ્છિયે દિવો હુદિતુર્જામનઃ” ॥ ઋગ્વેદ, ૭,૬૭,૨.

આવશ્યકતા નથી. ઋગ્વેદના દશમ મંડળમાંનું ૧૨૭ મું સૂક્ત રાત્રિ દેવતાનું હોઇને તેની ૬ ટૂંકી ઋચામાં ‘અયાનઃસુતરા મવ’ એટલે ‘અમોને તરી જવા માટે સુલભ થા’ એવી તેની પ્રાર્થના કરેલી છે; અને તેના પરિશિષ્ટના રાત્રિ સૂક્તમાં* પણ ‘અમને સુખરૂપ પર તીરે પહોંચવા દે’ એવી તેની વિનંતિ કરેલી છે. અથર્વવેદમાં પણ એ પરિશિષ્ટનો અનુવાદ કરીને જેનું પર તીર દેખાતું નથી એવી રાત્રિમાં પ્રત્યેક ગતિમાન વસ્તુ વિશ્રામ પામે છે. હે પ્રશસ્ત તમોમય રાત્રિ, અમને નિર્વિઘ્નતાથી તારા તીરે પહોંચવા દે, એમ કહેલું છે. એમાં જ અન્ય એક સ્થળે ‘પ્રત્યેક રાત્રિ અમારા શરીરને કાંઈ પણ અપાય થવા વિના વીતી જાયો’ એમ પણ વળી કહેલું છે. હવે અહીં જે એક પ્રશ્ન ઉપજ થાય છે તે એ છે કે, એ વાક્યમાં દેખાઇ આવતી રાત્રિના પર તીરે પહોંચવા માટેની આટલી બધી આતુરતાનું કારણ શું? વળી એનું પર તીર દેખાતું નથી, એમ શા કારણથી કહેવામાં આવ્યું હશે વારુ? એ રાત્રિ તે આપણા અહીંના શિયાળાની મોટી રાત્રિ હતી કે ધ્રુવપાસેની કેટલાક મહિના-આના અવધિની દીર્ઘ રાત્રિ હતી? એ સર્વ પ્રશ્નોનાં ઉત્તરો સદ્ભાગ્ય યોગે ‘તૈત્તિરીય સંહિતા’માં આપી રાખેલાં હોવાથી એ વિશે અર્વાચીન દીકાકરોના તર્કોપરજ બધા આધાર રાખવાની કશી પણ આવશ્યકતા નથી. તે સંહિતાના પંચમ કાંડના પંચમ પ્રપાઠકના પંચમ અનુવાકમાં ‘હિ ચિત્રાવસો, અમને સુખપૂર્વક તારા તીરે જવા દે,’ એમ કહીને ત્યાર-પછી સપ્તમ અનુવાકમાં ‘ચિત્રાવસુ એટલે રાત્રિ-પૂર્વકાળમાં એની સમાપ્તિ થઇને ઉપા આવવાની નથી એમ ધારીને બ્રાહ્મણો ભયભીત થતા હતા,’ એ પ્રમાણે તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરેલું છે. એટલે કે, એમાં, રાત્રિની સમાપ્તિ થવાની નથી, એવી લોકોને તે કાળમાં ભીતિ રહેતી હતી, એમ સ્પષ્ટતાથી બતાવનારુ વચન આપણને મળ્યું છે. હવે, એનો અર્થ શો? જો રાત્રિ સાદી હોય, તો તેની સમાપ્તિ થવાની નથી એવી શકા આવવાનું કારણ શું? એ રાત્રિ

* “પ્રવજોઽહં શિવાં રાત્રીં પારમશીમહિ મદ્રે પારમશીમહિ” ॥

† “તવદ્યાઃ પારં વદ્ધ્વે ન યોયુવટિષ્ઠમસ્યાં નિવિચતે ચદેજતિ ।

અરિષ્ઠાસસ્ત ઉર્ધ્વં તમસ્વાતિ રાત્રિ પારમશીમહિ મદ્રે પારમશીમહિ” ॥ અપર્ધવેદ, ૧૯, ૪૭, ૨.

રાત્રિ રાત્રિમરિષ્યન્તતરેમ તન્વાવયમ્” ॥ અપર્ધવેદ, ૧૯, ૫૦, ૩.

‡ “ચિત્રાવસો સ્વસ્તિ તે પારમશીય” ॥ ‘તૈ. સં ૧, ૫, ૫, ૪.

“ચિત્રાવસો સ્વસ્તિ તે પારમશીયેત્યાહ । રાત્રિર્વૈચિત્રાવસુરવ્યુત્થૈ વાણ્તસ્યં પુરા બ્રાહ્મણા અમૈયુઃ” ‘તૈત્તિરીય સંહિતા’ ૧, ૫, ૭, ૫. એની સ્મરણાર્થે કરેલી દીકા આ પ્રમાણે છે, “હેમંતર્તો રાત્રે દીર્ઘત્વેન પ્રમાતં ન મરિષ્યતિ એવ ઇતિ કદાચિદ્ બ્રાહ્મણાઃ ભીતા અત પારમશીયેતિ પ્રાર્થનયા પ્રમાતં લમતે” ॥ આવાર્થઃ—“હેમંતઋતુમાં રાત્રિ દીર્ઘ હોવાથી પ્રભાત થવાને નથી એમ લાગવાથી પૂર્વે બ્રાહ્મણો બહીત હતા અને તેથી ‘પાર પહોંચવા દે’ એવી પ્રાર્થના કરવાથી પ્રભાત થતો હતો.”

એટલે શિયાળાની થોડીક મોટી રાત્રિ, એવો એનો નિત્ય પ્રમાણેનો અર્થ સાપણાચાર્યે કરે છે. પણ એમ કરવામાં આવ્યાર્યે જરા પણ ગહનતા જતાવી હોય, એમ દેખાતું નથી કારણકે, તેમણે જ બીજા એક પ્રકરણમાં આપેલી એક વાતથી એ તેમના અર્થનું સદા ખંડન કરી શકાય એમ છે. 'તૈત્તિરીય સંહિતા'ના જે ભાગોમાં મંત્રોનું સ્પષ્ટીકરણ હોય છે, તેમને 'બ્રાહ્મણ' નામથી ઓળખવામાં આવે છે. "રાત્રિની સમાપ્તિ થયે પછી આવરો કે નહિ, એવી શંકાથી પૂર્વે બ્રાહ્મણો બંદીતા હતા," એ સંહિતા વાંચનારોએ 'બ્રાહ્મણ'નાં વિષયમાં આવવાનું. 'બ્રાહ્મણો'માંના વિષયોના આપણા અભિપ્રાય પ્રમાણે વર્ગ કરેલા છે; અને તે આ પ્રમાણે: હેતુ, નિર્વચન (બ્યુત્પત્તિ), નિશ્ચય, આટલીક જાણીએ (નિયમ), પરક્રિયા, પુરાકલ્પ (બૂની આજ કિવા વાર્તા), સંદેહના મુદ્દાઓ, પ્રશ્ન, સંદેહ (નિશ્ચિત કરવી) અને ઉપમાન. હવે સાપણાચાર્યે ઋગ્વેદપરના પ્રશ્નોપાસે 'નવમણિ' કવચ (અર્થ) એમાંના પ્રથમ નવ વર્ગનો ઉલ્લેખ કરેલો છે અને તેમાં અષ્ટાદશ પાંચ કેટલાક પ્રશ્નો સાથેની પ્રશ્નો ઉપર કહેલું 'તૈત્તિરીય સંહિતા'માંનું વાક્ય આપેલું છે. એ આવરવાના પ્રશ્નોપાસે 'પુરાકલ્પ' કવચ (અર્થ) 'રાત્રિની સમાપ્તિ થવાની નથી, એવી પૂર્વ કાળમાં બ્રાહ્મણોને એમ સંભગવા હોય, આચાર્યની રીય સંહિતા'નું વાક્ય પુરાકલ્પ એટલે કે પ્રાચીન દંતકથાનાં પ્રશ્નોમાં હોવાનું 'શ્રેષ્ઠ કાવ્ય' કવચ (અર્થ) અને તે કેવળ અર્થવાદાત્મક નથી, એમ એમાંના 'પુત્ર' ચબ્દથી 'જ્યોતેય' કવચ (અર્થ) દ્વારા જ પછીનો પ્રશ્ન એવો છે કે, એ રાત્રિ જે આપણી અટીની વાગ્યો-રહેતો રહેતો તે સદા સર્વ કાળ તે જ પ્રકારની હોવાથી તે વિશે પૂર્વે માન્ય થયેલાં ચબ્દોની શ્રેષ્ઠતા એમ કહીને અત્યારે તેઓ બંદીતા નથી, એમ શા માટે દર્શાવ્યું છે? કહી દેવી એ પ્રશ્ન સ્પર્શિત પછી કેટલાક ક્ષણે ઉશ્કારો ઉઠ્ય થાય છે એ ધટનાને જાણનાર વચનમાં આ પ્રશ્નનો ઠાંઠ ઉત્તર આપશે; પરંતુ ચાંદસીર માનના મેળાપ કરવા પર્યન્ત જે પ્રશ્ન નિર્વર્તન થઈ જાય, તે વેદિક ઋષિઓના જાણવામાં આટલી બધી સાદી વાત ન આવી જાય તેને કહેવું અથવા માનવું તે એક પ્રકારનો ઉન્માદ જ હતી શકાય. સારાંશક, એ કે, નિયતી સાપણાચાર્યનો જે અભિપ્રાય છે તે મર્યાદા ત્યાગ્ય છે. વેદિક ઋષિઓ બંદીતાની શિયાળાની સાંધારણ મોટી રાત્રિથી બંદીતા નહોતા. તે રાત્રિ તો ધ્રુવમાંની જ હતી નહીં, સંજના યોગે તે રાત્રિ પ્રાચીન કાળથી પરંપરાગત વેદિક ઋષિઓના જાણવામાં હતી, સ્પષ્ટ જિજ્ઞાસામાં આવે છે. 'મૃગશીર્ષ'માં કયા પ્રમાણે તૈત્તિરીય સંહિતાના કાળ દર્શન

• "દેવે નિવચનં નિન્દાદશંગાં મંત્રોદિધિઃ ।

વાદિકાં પુણ્યપો મ્દવપરજ્જગ્મતા ॥

ગમ્યત્વં દર્શયેતે વિષયો દ્વાદશયુઃ ॥

જગ્મૈર્મર્ષદે નિવનં નિવિજગ્મન્ ॥

લગભગ ૨૫૦૦ વર્ષ પૂર્વેનો છે; એટલે તે કાળની લગભગમાં 'જેનું' પર તીર દેખાતું નથી એવી તે રાત્રિનો એક વાર ક્યારે અંત આવી જાય, એવી રીતે મહા ઉત્સુકતાથી માર્ગ-પ્રતીક્ષા કરતા આચીન વૈદિક ઋષિઓ તેના તીર પ્રદેશમાં પોતાના પહોંચવા માટે દેવોની પ્રાર્થના કરતા હતા, એવી વાર્તા પરંપરાગત તત્કાલીન લોકોના મધુવામાં હતી, એમ કહેવા અથવા માનવામાં કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રત્યવાય નથી. એ જે રાત્રિવર્ણન છે તે મુવમાંની દીર્ઘ રાત્રિનું જ વર્ણન છે, એમ જ ન માનીએ તો તે બહુ જ અયુક્ત છે.

હવે દીર્ઘ તમ (અંધકાર)ના ઉત્થેષ્ઠ ઉપરાંત ઋગ્વેદમાં દીર્ઘ દિવસ અને દીર્ઘ રાત્રિ વિશેનાં કાંઈ પ્રત્યક્ષ વચનો છે કેવા નહિ, એ આપણે જોઈએ. ઋગ્વેદ કાલીન પંચાગમાંનું વર્ષ ૩૬૦ દિવસનું હતું, એ તો પૂર્વે કહેલું જ છે. અર્થાત્ એ વર્ષ મુવમંડળસ્થ નથી, એ તો બહુ જ છે. પરંતુ એ સાદા ૩૬૦ દિવસોના વર્ણન સાથે મુવમંડળની આ બાબતના પ્રદેશ-રજાના અહોરાત્રને લાગૂ ન પડે તેવું અહોરાત્રનું વર્ણન ઋગ્વેદમાં છે. વૈદિક વાદ્યમયમાં 'અહોરાત્ર' અને રાત્રિની જોડી કદી પીને તેના દિવસનાત્મક નામથી ઉત્થેષ્ઠ કરેલો છે. 'ઉપાસાનક્તા' (૧, ૧૪૨, ૨.) 'નક્ષોપાસા' (૧, ૧૪૨, ૭) કેવા 'ઉપસૌ' (૧, ૧૬૮, ૬) એવા શબ્દપ્રયોગો હોઈને તે સર્વને 'દિવસ અને રાત્રિની જોડી,' એવો જ અર્થ છે. એ જોડીનું વર્ણન 'અહોરાત્ર'માં 'અહોરાત્ર' નામ પણ છે. ('અહોરાત્રે વા ઉપાસાનક્તા' એ. ધા. ૨, ૪.) એ ઉપર એ ઉપરને જોડિયાં બાઈ બહેન તો કાંઈવાર બે ભગિનીઓ તરીકે આગળખાવેલાં ઋગ્વેદ, ૩, ૫૫, ૧૧ માં 'અહોરાત્રે' દેવતાનું વર્ણન છે અને તે ઋચા આ પ્રમાણે;—

“નાના ચક્રાતે ચમ્યાનપૂંપિ તયોરન્યદોચ્ચતે કૃષ્ણમન્યન્ ।

શ્યાવી ચ મદરૂપી ચ સ્વચારી મહદેવાનામણત્તલ્લભેન્મ્” ॥

એમાંનાં પ્રથમ ત્રણ ચરણોમાં મુખ્ય વાર્તા કહેલી હોઈને ચતુર્થ ચરણ સર્વ સૂક્તોમાં સમાન છે. એનો સરળ અર્થ આ પ્રમાણે છે;—“એ જોડીઆ બહેનો અનેક રૂપો (રિ.) કરે છે; એમાંની એક તેજસ્વી છે અને બીજી કૃષ્ણ (કાળી) છે. એ બે ભગિની હોઈને એક શ્યાવી (કાળી) અને બીજી અરૂંધી (પ્રકાશવાણી) છે. દેવનું મહત્ત્વ “ત્વ અદ્વિતીય છે.” એ ઋચામાંના શબ્દો સાદા હોવા છતાં એની બે મહત્ત્વની વાર્તાઓના અંધમાં આજ સુધી એક સરખો અર્થવિપાસ થયો આપ્યો છે. પ્રથમ અર્થમાં ‘એ જોડીઆ બહેનો વિવિધ રૂપો કરે છે, અને તેમાંની એક પ્રકાશ છે તથા બીજી કાળી છે’ એમ કહેલું છે. આ સર્વ વર્ણન ગમે તે દિવસ રાત્રિની જોડીને, બાજે તેવું નથી. એમાંનો દ્વિતીય ભાગ માત્ર સર્વને લાગૂ પડી શકે એવો છે. પ્રથમ ભાગમાંના મૂળના શબ્દો ‘નાના ચક્રાતે વર્ણપિ’ એ પ્રમાણેના હોઈને એમનો શબ્દસઃ ‘અનેક રૂપો કેવા ચરિરિ કરે (ધરે) છે’ એવો અર્થ ધાય છે. એ ઋચામાં દિવસ રાત્રિની જોડીનું બે પ્રકારનું વર્ણન છે; અને

તેને તેજસ્વી તથા કૃષ્ણ કહીને નાનારૂપ ધરનારી પણ કહેલી છે. ઋગ્વેદ (૧,૧૨૩,૭)માં અહોનાત્રને 'વિપુરુષે સદ્ગતી' કહીને અન્ય રચને એને 'વિરુપે' એનું વિશેષણ આપવામાં આવ્યું છે. આમ હોવાથી 'નાના વર્ણવિ' 'વિપુરુષે' અથવા 'વિરુપે' એ શબ્દોનો સંબંધ પ્રકારા અને અંધકાર સાથે ન હોઈને બીજા કયાક સાથે હોવો જોઈએ, એમ જ દેખાય છે. જો એમ ન હોય, તો એ બમણા વર્ણનને દ્વિરૂપિતનું નામ જ આપવું પડે એમ છે. રૂપ અને વર્ણનો સાયણાચાર્યે એ પ્રકરણમાં વર્ણ અને રંગ એવા અર્થ કરેલો છે; અને પાશ્ચાત્ય પંડિતોએ તેના જ અનુવાદ કરેલો છે. પણ દિવસ રાત્રિના રંગ એટલે શું? વર્ણી રૂપ શબ્દનો રંગ અર્થ થઈ શકે, પણ પછી 'વર્ણવિ' શબ્દની શી વ્યવસ્થા? આ પ્રશ્નમાં આજ સુધીમાં કોઈએ સૂક્ષ્મ ધ્યાન આપેલું હોય એમ જોવામાં આવતું નથી. તથાપિ *ઋગ્વેદની ૧,૧૧૩,૩, એ ઋચાના સંબંધમાં સાયણાચાર્ય કરતાં એક વિશેષ પ્રાચીન ટીકાકારના અભિપ્રાયને જાણવાથી એ પ્રશ્નનો કાંઈક નિર્ણય થવાનો સંભવ છે. એ જ ઋચા સામવેદની ઉત્તરાર્ધિકામાં આવેલી હોઈને માધવ નામના ભાષ્યકારે વિવરણ નામક સામવેદના પોતાના ભાષ્યમાં 'વિરુપે' શબ્દની જે વ્યાખ્યા કરેલી છે, તે આ પ્રમાણે છે,—"સુમેકે-સંવત્સરે, દક્ષિણાયને-ચૌત્વે શ્દિઃ, ઉત્તરાયણે સ્વસ્તઃ, નકું રાત્રિઃ, ઉપાકલ્પ પ્રમત્વઃ." ॥ -"સંવત્સરમાં દક્ષિણાયન મધ્યે રાત્રિ મોટી થાય છે અને ઉત્તરાયણમાં દિવસ મોટો થાય છે," એટલે કે, તેના અભિપ્રાય પ્રમાણે રૂપ શબ્દથી દિવસ રાત્રિના અવધિનો યોધ થાય છે, એમ સિદ્ધ થયું. અર્થાત્ 'વિરુપે'નો અર્થ 'ન્યૂનાધિક અવધિના' એવો જ કરવો જોઈએ. એવી રીતે માધવના વિવરણથી 'નાના વર્ણવે' એ ઋચાના પ્રથમ અર્ધનો "તે જોડીયા ભગિની-ઓ ન્યૂનાધિક દીર્ઘ અવધિ લે છે; તેમાંની એક પ્રકારી છે અને બીજી કાળી છે," એવો અર્થ કરવામાં કરી શકાય તેવો પ્રત્યવાય નથી.

પણ એટલાથી જ કાંઈ કાર્યની સમાપ્તિ થતી નથી; કારણકે, તૃતીય ચરણમાં એક બીજી અડચણ તૈયાર થઈને જામેલી જ છે. 'તે જે બહેનો હોઈને એક કાળી અને બીજી પ્રકાશિત છે' એમ તેમાં કહેલું છે. હવે અહીં પ્રશ્ન એવો છે કે, એ તૃતીય ચરણમાંની ભગિનીઓ પ્રથમ ચરણમાં કહેલી જોડીયા બહેનો કરતાં ભિન્ન છે કે એક જ છે? હવે જો એમને એક જ માનીએ છીએ, તો તૃતીય ચરણ નિરુપયોગી સિદ્ધ થાય છે; અને જો ભિન્ન માનીએ તો તે કેવી રીતે એ આપણે કહેતું જોઈએ. ટીકાકારોથી એનો નિર્ણય ન કરી શકાયને લીધે દ્વિરૂપિતાના દોષને સ્વીકારીને તેમણે એક જ માની લીધી છે. પણ એ માર્ગ પ્રશસ્ત ન હોવાથી જો શક્ય હોય તો એના કરતાં એ પ્રશ્નનું અધિક સમાધાનકારક

* "સમાનો બ્રહ્મ સ્વર્ણોદનન્તસ્તમન્યાન્યા ચરતો દેવશિષ્ટે । ન મેષેતે ન તત્થતુઃ સુમેકે નકોષાસા સમનસા વિરુપે" ॥ ઋગ્વેદ, ૧,૧૧૩,૩.

ઉત્તર આપણે મેળવ્યું જોઈએ. રાત્રિ દિવસની સર્વથા પૃથક્ જોડીતું વર્ણન એ એટલું જ છે એમ નથી. ઋગ્વેદમાં અહોરાત્રનો વાચક ‘અહની’ શબ્દ આવેલો છે. અહુનીનો અર્થ ‘જે દિવસ’ નહિ પણ ‘અહોરાત્ર’ એ ઋગ્વેદ (૬,૯,૧) માં ‘અદ્ય કૃણ મહર્જુનંચ (અંધકારમય દિવસ અને પ્રકાશમય દિવસ) એમ જ કહેલું છે, તે પરથી સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. હવે એ અહુની અને અહોરાત્ર અથવા ઉપાનક્તા એક જ છે કે ભિન્ન છે? ઋગ્વેદમાંની ૪,૫૫,૩ એ* ઋચાથી એ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરી શકાય છે; કારણ કે, એમાં અહુની અને ઉપાનક્તાની સંરક્ષણ કરવામાટે પૃથક્ પ્રાર્થના કરેલી છે, અને તેથી એ બે ભિન્ન પ્રકારની જોડીઓ છે, એમ સ્પષ્ટ થાય છે. હવે વર્ણના બધા મળીને ૩૬૦ દિવસ અને ૩૬૦ રાત્રિ બે આપણા અહીંના પ્રદેશ સમાન જ હોત, તો તેમના ઉપાનક્તા અને અહુની એવા બે વર્ગ કરવાનું કાંઈ પ્રયોજન જ નહોતું. ‘અંધકારમય, પ્રકાશિત અને ન્યૂનાધિક અવધિના’ એવા સરળ અને સાદા વર્ણનથી જ કાર્ય ચાલી ગયું હોત. પરંતુ ‘ઝમે યયાનો’ એ ઋચામાં દૃષ્ટિગોચર થતા અહુની અને ઉપાનક્તામાંના ભેદને જો અસત્ય ન માનીએ, તો તે ભેદના કારણને અવરય શોધી કાઢવું જોઈએ. હવે પૃથ્વીના પૃષ્ઠપરનાં ભિન્ન ભિન્ન સ્થાનોમાંનાં દિવસ અને રાત્રિનો વિચાર કરવાથી ઉપર્યુક્ત વાક્યમાં આવેલું વર્ષ ધ્રુવ પ્રદેશમાંનું હોઇને તે એક દીર્ઘ દિવસ અને તેના જેટલી જ એક દીર્ઘ રાત્રિની જોડી અને બાકી ભિન્ન ભિન્ન અવધિનાં સાદાં દિવસ રાત્રિની કેટલીક જોડીઓની એકત્રતાથી થયેલું હતું, એમ માનવું એ જ એક ઉપર્યુક્ત પ્રશ્નના નિર્ણયને માર્ગ દેખાય છે. એ વર્ણન પૃથ્વીના બીજા કોઈ પણ ભાગને લાગૂ પાડી શકાય તેમ છે જ નહિ; કારણ કે, વિપુલવૃત્તમાં નિસ દિવસ અને રાત્રિ સરખાં જ હોય છે અને તેથી તેમને ‘અંધકારમય, પ્રકાશિત અને સમાનાવધિનાં’ (સરુપે) કહી શકાય એમ છે; વિપુલવૃત્તથી ધ્રુવવૃત્ત પર્યંતના પ્રદેશમાં દિવસ અને રાત્રિ મળીને એવીસ કલાક કરતાં કદાપિ વિશેષ અવધિ હોતો નથી; માત્ર ત્યાં દિવસ રાત્રિના અવધિમાં સ્થાન પરત્વે. પુષ્કળ ફરક પડવાનો સંભવ હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે, ધ્રુવ મંડળથી બહુ જ નિકટના પ્રદેશમાં કોઈવાર ૨૩ કલાકની રાત્રિ અને એક કલાકનો દિવસ હોય છે, તો કોઈવાર એથી સર્વથા વિરુદ્ધ ૨૩ કલાકનો દિવસ અને એક કલાકની રાત્રિ, એવા પ્રકાર પણ હોય છે. એવાં દિવસ રાત્રિને ‘અંધકારમય, પ્રકાશિત અને ભિન્ન ભિન્ન અવધિનાં’ (વિરુપે) કહી શકાય એમ છે. પરંતુ ધ્રુવમંડળ ઉત્તરીને દીર્ઘ રાત્રિના પ્રદેશમાં જવાની સાથે જ ઉપર્યુક્ત વર્ણનમાં પરિવર્તન કરીને તેમાં સાદાં દિવસરાત્રિની જોડી સાથે ભિન્ન ભિન્ન અક્ષાંશ અનુસાર બદલાતાં દીર્ઘ રાત્રિદિવસની એક જોડી જોડવી પડવાની જ. એ દીર્ઘ દિવસ અને દીર્ઘ રાત્રિ, કોઈપણ

* “ ઝમે યયા નો અહની નિપાત ડપસાવત્તા કરતામદન્યે ” ॥ ઋગ્વેદ, ૪,૫૫,૩.

એકં સ્થાનમાં જોતાં સમાન અવાધિનાં હોઇને અદ્વાંશપરત્વે માત્ર ભિન્ન હોવાથી તેમને પણ વિરુપે એવું વિશેષણ લગાડી શકાશે. એવી રીતે વર્ષનાં દિવસ અને રાત્રિને દર્શાવવા માટે દિવસ રાત્રિની જોડીના પ્રમાણને પકડવાથી પૃથ્વીપર ભિન્ન ભિન્ન સ્થળે દેખાતા દિવસવિષયક બેદોના ત્રણ વર્ગ થાય છે અને તે આ પ્રમાણે:-

૧ પ્રથમ વર્ગ-વિષુવદ્વૃત્તમાંની-એક જ જોડી-કૃષ્ણ અને પ્રકાશનારી હોઇને તે નિત્ય એક જ સ્વરૂપની (સરુપે) હોય છે.

૨ દ્વિતીય વર્ગ-વિષુવદ્વૃત્તથી દ્રુવદ્વૃત્ત પર્યન્તના પ્રદેશમાંની-એક જ જોડી-કૃષ્ણ અને પ્રકાશિત-પણ ન્યૂનાધિક અવધિની (વિરુપે) હોય છે.

૩ તૃતીય વર્ગ-દ્રુવદ્વૃત્તના અંતરમાંની-બે જોડીઓ-પ્રત્યેક કૃષ્ણ અને પ્રકાશાતી પણ ન્યૂનાધિક અવધિની (વિરુપે) હોય છે.

દ્રુવપ્રદેશમાં ૭ ૭ માસનો એક જ દિવસ અને ૭ ૭ માસની એક જ રાત્રિ હોય છે હવે ‘ઉમે યથાન્તો’ એ નક્યામાં ‘ઉપાસાનકા’ અને ‘અહની’ એવાં બે ભિન્ન અહો રાત્રની જોડીઓ ન્યારે સ્પષ્ટ દેખાય છે, સારે તે અવસ્થા દ્રુવપ્રદેશમાંની જ હોવી જોઇએ અને એથી એ નક્યાના આધારે ‘નાના ચક્ષાતે’ એ નક્યાનો અર્થ કરીને એક જોડીયા બહેનાની જોડી અને બીજી ભગિનીઓની જોડી, એવી બે જૂઠી જોડીઓનું તેમાં વર્ણન છે, એમ જ માનવું જોઇએ. એ પ્રમાણે એ નક્યાનો જે અર્થ થાય તે આમ;—“તે જોડિયા બહેનો (પ્રથમ જોડી) નાના રૂપે (અવધિ) કરે છે; તેમાંની એક પ્રકાશે છે અને બીજી કાળી છે. તે બે ભગિનીઓ (બીજી જોડી) એક શ્યાવી (કાળી) અને બીજી અરુપા (પ્રકાશમાન) છે.” આવો અર્થ કરવાથી દ્વિરુક્તિનો દોષ ટળી જઇને બધી બાબતોનો સમાધાનકારક નિર્ણય કરી શકાય છે.

રાત્રિ દિવસ વચ્ચે ‘અહની’ શબ્દ ન્યાં ન્યાં આવેલો છે, તે પ્રત્યેક સ્થાનમાં તેનો અર્થ ‘ઉપાસાનકા’ થી ભિન્ન જ છે, એમ કાંઈ કહી શકાય તેમ નથી; પણ કેટલેક સ્થળે તો તેમનામાં-તેમના અર્થમાં અવસ્થાભેદ રહેલો છે, એ તો ‘ઉમે યથાન્તો’ એ નક્યાથી સર્વથા સ્પષ્ટ અને પ્રકટ છે. હવે એ ભેદ જો સલ હોય, તો સાદાં રાત્રિ દિવસની જોડી અને અહની શબ્દથી બતાવેલી જોડીમાં બીજી પણ એક ભેદ દેખાઈ આવે છે. સાદાં દિવસ રાત્રિ અનુક્રમે એક એક સરખી રીતે આવ્યાં કરે છે એટલે દિવસ અને રાત્રિ કિંવા રાત્રિ અને દિવસના ક્રમમાં કદાપિ ખંડ પડતો નથી. પણ દ્રુવપ્રદેશમાંની દીર્ઘ રાત્રિ અને દીર્ઘ દિવસ કદાચિત્ સમાન અવધિનાં હોય, તો પણ તેમાંના એકની સમાપ્તિ થઇ કે તરત અન્યનું આગમન થતું નથી. સૂર્ય મકરમાં ગય

દિવસ થાય છે અને એ જે બિન્દુઓની વચ્ચે ૧૮૦ અક્ષનો અતરાય છે અહુની વિપયક એ વાર્તા આરણ્યક કાળમાં જાણીતી હતી એમ દેખાય છે. 'તૈત્તિરીય આરણ્યક*' માં સવત્સરરૂપી પુરુષતુ વર્ણન કરતા તેને એક જ મરતક પણ જે ભિન્ન મુખો હોઈને એ સર્વ ઋતુલક્ષણો છે, એમ કહેલું છે. એ જે મુખો એટલે સવત્સરના જે અપનો એવો ટીકાકારે એનો અર્થ કરેલો છે પરંતુ એની પછી આવેલું વર્ણન આપણા માટે અધિક મહત્વનું છે "સવત્સરની જમણી અને ડાબી બાજુએ પ્રકાશયુક્ત અને કૃષ્ણ (દિવસ) છે તેને અનુવક્ષીને આ હવે પછીનો મત ('શુક્લં તે' ઇત્યાદિ) છે—'તારુ એક (રૂપ) પ્રકાશમાન હોઈને બીજી યજ્ઞત (કૃષ્ણ) છે, એ જે ભિન્ન ભિન્ન રૂપના અહન (દિવસ) છે, તુ ઘૌ સમાન છે હે સ્તત્ર પૂષન, તુ સર્વ માયાનું રક્ષણ કૃષ્ણ છે, તારો ઉપહાર શુભકારક થાયો." આમાં અધકારમય અને પ્રકાશિત દિવસ એટલે દીર્ઘ રાત્રિ અને દીર્ઘ દિવસ, તે સવત્સર દેવતાના ડાબા જમણા હાથ એટલે કે જે છેડાના જે ભાગ છે એમ કહેલું છે અર્થાત્ અન્ય શબ્દોમાં કહીએ, તો અહુનીના શુકલ અને કૃષ્ણ જે ભાગો એક પછી એક અનુક્રમે આવનારા હોઈને સવત્સરના ફરના જે છેડા-આમાં રહેલા હોય છે, એવો એનો સ્પષ્ટ અર્થ થાય છે એ વાર્તા અહુની શબ્દથી નિર્દિષ્ટ દિવસ રાત્રિ એટલે ધ્રુવપ્રદેશમાંના દીર્ઘ અહોરાત્ર, એમ માન્યા વિના સભવતઃ નથી ધ્રુવ સમીપ એ દીર્ઘ રાત્રિ અને દીર્ઘ દિવસ સમાન હોઈને એકનું મકરસક્રમણના સમયમાં અને અન્યનું કર્કસક્રમણના સમયમાં આગમન થતું હોવાથી અહુનીના એ જે ભાગ તે સવત્સર દેવતાના ડાબા જમણા હાથ એમ આરણ્યકમાં સર્વથા યથાર્થ કહેલું છે અને એથી અહુની વિપયક ઉપરના વિવેચનને સારુ બળ મળે છે

દીર્ઘ દિવસનું સ્પષ્ટ વર્ણન કરનારા વાકેનો પણ ઋગ્વેદમાં છે ૫,૫૪,૫, માં સૂર્યની વર્ધથી ગતિ (દૈર્ઘ્ય યોજનમ્) નું વર્ણન છે પરંતુ એના કરતા પણ વિરોધ સ્પષ્ટ વર્ણન ૧૦,૧૩૮,૩ માં છે એ સૂક્તમાં ઈન્દ્રના અતારક્ષિમાના પરાક્રમેનું વર્ણન હોઈને પ્રથમ ઋત્યામાં ઈન્દ્રે વૃત્રને મારીને ઉષા તથા પાણીને મુક્ત કરવાનું કહેલું છે બીજી ઋત્યામાં સૂર્યને એ જ પ્રમાણે પ્રકાશ પાડવા માટે મુક્ત કર્યાનું જણાવેલું છે ત્રીજી ઋત્યા આ પ્રમાણે છે —

* " एक हि शिरो । नाना मुखे । कृत्स्न तटतुल्यगणम् ॥ ३ ॥ शुक्लकृष्णे सवत्सरस्य दक्षिणवामयो पार्श्वयो । तथैषा भवति । शुरु ते अन्यद्यजत ते अन्यद्विरूपे अहनी द्यौरि-
वाधि । विश्वा हि माया अवसि स्वधावो भद्रा ते पूषनिह यतिरस्तु । नात्र भुवन । न पूषा न पशव । नादित्य । सवत्सर एव प्रत्यक्षेण प्रियतम विवात् ॥ ૫૪ ૥ તૈત્તિરીય આરણ્યક ૧૨

† " तदीर्य वो मरुतो महित्वन दार्घ्यं ततान सूर्यो न योजनम् ॥ ५, ५४, ५-

“ વિસૂર્યો મધ્યે અમુચ્ચદયં દિવા વિદહાસાય પ્રતિમાનમાર્યં ।

દક્ષણાનિ વિપ્રોરસુરસ્ય માયિન દ્વો વ્યાસ્યચ્ચત્વર્વો ઋજિશ્વના ” ॥

આ ઋચા પ્રસ્તુત વિષયના સળધમાં બહુ જ મહત્વની છે. એનો સરળ ભાવાર્થ આ પ્રમાણેનો છે — “ સૂર્યે આકાશના મધ્યમાં જ રથને ઊડી દીધાં આર્યને દાસનું પ્રતિમાન મળ્યું. ઋજિશ્વ સાથે પરાક્રમ કરીને ઇન્દ્રે માયાવી અસુર પિત્રુના દૃઢ દુર્ગોને ભેદી નાખ્યા. ” આના પ્રથમ ચરણમાં સૂર્યે આકાશના મધ્યભાગમાં (ક્ષિતિજ પાસે નહિ) પોતાના રથને ત્યાં થોભાવવા માટે ઊડી નાખ્યો, એમ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહેલું છે; અને દીકાકારોથી સૂર્યના એ નિલક્ષણ વર્તનનો નિર્ણય કરી શકાયો નથી, એ વાતનો અહીં સાથે સળધ હશે, એવો કેટલાકેનો અભિપ્રાય છે, પરંતુ એમાં કશું પણ તાત્પર્ય નથી, કારણ કે, અહીં સમયે સૂર્ય કંઈ થોભતો નથી. સાયણાચાર્યે ‘ રથવ્યમુચ્ચદ ’ નો રથને ચાલવા માટે મુક્ત કર્યો, એવો અર્થ કરીને ‘ મધ્યે દિવ ’ નો આકાશના મધ્ય ભાગ પ્રતિ એવો અર્થ કરેલો છે પરંતુ એ અર્થમાં શબ્દોની બહુ જ ખેંચતાણુ જરૂરી છે. ‘ વિમુચ્ ’ શબ્દ ઋગ્વેદમાં બીજા દસ બાર રથને આવેલો હોઈને તે પ્રત્યેક રથને તેના ‘ રથના ઘોડાને ઊડી નાખવા ’ એવો જ અર્થ છે, અને સાયણાચાર્યે પણ એ જ પ્રમાણે તેના અર્થનો સ્વીકાર કરેલો છે અર્થાત્ ઉપર્યુક્ત ઋચામાં ‘ સૂર્યે પોતાના રથના અશ્વોને ઊડી નાખ્યા ’ એવા સ્વાભાવિક ધનરા અર્થનો જ સ્વીકાર કરવો જોઈએ વળી ‘ દિવો મધ્યે ’ નો ‘ આકાશના મધ્ય પ્રતિ એવો અર્થ થવો શક્ય જ નથી પુનઃ સાયણાચાર્યના અર્થને માન્ય કરવાથી ‘ પ્રતિમાન ’ શબ્દનું કંઈ પણ મહત્ત્વ દેખાતું નથી કારણ કે, એ શબ્દના યોગે દાસના દુષ્ટ કૃત્યથી વિરુદ્ધ તોડ ઇન્દ્રે કર્યો, એવો અર્થ નીકળે છે. એ દાસનું દુષ્ટ કૃત્ય અને તેની વિરુદ્ધ ઇન્દ્રે કરેલો તોડ જોઈએ શું? દાસ અને આર્ય એ શબ્દોના યોગે યુરોપીયન પડિતોમાં ગડબડ ગોટાળો થઈ ગયો છે એ શબ્દોના અનર્થ અને આર્ય એવા અર્થોને સ્વીકારીને આર્યોએ અનાર્યોપર મેળવેલા વિજયનું એમાં વર્ણન છે, એમ તેઓ માને છે પરંતુ પ્રથમ અનાર્યોએ કરેલા આર્યોના પરાલવનું વર્ણન આવ્યા વિના આર્યોએ જીતેલો બદલો લીધો, એમ કદાપિ કહી શકાય તેમ નથી વળી દાસ શબ્દનો જો કે ‘ અનાર્ય ’ અર્થ યાય છે ખરો, નયાપિ પ્રત્યેક રથને તેના એ અર્થનો જ સ્વીકાર કરવો જોઈએ, એવો કાંઈ નિયમ નથી કારણ કે શંખર, પિત્રુ અને નમુચિ આદિ ઇન્દ્રના શત્રુઓને અનેકવાર દાસ શબ્દ લગાડવામાં આવેલો છે * ‘ વિ સૂર્યો મધ્યે ’ એ

* “ ઉત દાસ કીલિતર વૃહત પર્વતાદધિ । અવાહનિન્દ શવરમ્ । ઋગ્વેદ ૪, ૩૦, ૧૪

“ યઃ સર્વદમનર્શન પિત્રુ દાસ મહીશુભ । વધીદુમ્નો રિણજ્ઞય । ” । ૮, ૩૨, ૨

ઋતુમાં પણ ઇન્દ્રે કરેલા પિપ્પુના પરાજયનું જ વર્ણન છે; અને અન્ય સ્થળે પિપ્પુને દાસ કહેલો છે. એટલા માટે આ સ્થળે આર્ય અને દાસ શબ્દો ઇંદ્ર અને પિપ્પુના વચ્ચે છે, એવી રીતે જ એમનો અંગીકાર કરવો જોઈએ. વળી એ સૂક્તમાં વર્ણવેલા ઇન્દ્રના સર્વ પરાક્રમે આકાશમાંના હોવાથી એટલાએક મધ્યમાંના પરાક્રમનો જ આર્ય અને અનાર્ય વચ્ચેના સુદ્ધ સાથે સંબંધ સાધી લેવો, એ કાષ્ઠ પણ રીતે ઉચિત નથી. સૂર્યનારાયણે આકાશના મધ્ય ભાગમાં વિશ્રામ (મુકામ) કર્યાનું વર્ણન ઋગ્વેદમાં બીજાં સ્થાનોમાં પણ છે. ૭,૮૭,૫માં ‘વરુણ આકાશમાં એ સુવર્ણમય (સૂર્ય) ને હીડીળા પ્રમાણે કરતો થયો’ એમ કહેલું છે; એથી પણ સૂર્ય આકાશમાં આગળ પાછળ સૂતતો હોઈને ક્ષિતિજમાં દેખાતો હતો, એમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. એ સર્વ વિવેચનથી પ્રસ્તુત ઋતુનો “સૂર્યે આકાશમાં વચ્ચે જ મુકામ કર્યો, (એટલે કે, દિવસ બહુ જ લંબાયો) અને એવી રીતે ઇન્દ્રને દાસના કૃત્યથી વિરુદ્ધ તોડ મળ્યો” એવો જ પ્રકટ અર્થ દેખાય છે. અંધકારને ઉપન કરીને રાત્રિને દીર્ઘ કરવી, એ દાસનું કૃત્ય છે. એટલે અર્થાત્ એથી વિરુદ્ધ પ્રકાર કરીને એ વૈરનો બહોલો લેવો, એટલે એ રાત્રિ જેટલી જ મોટી એક દીર્ઘ દિવસ નિર્માણ કરવો, એજ એનો રહસ્યાર્થ છે અને ‘પ્રતિમાન’ શબ્દમાં પણ એજ સારાંશ રહેલો છે. યુરોપીયન પંડિતોની ઇતિહાસ વિષયક કલ્પના સામણીઆર્યના લંડોળમાં ન હોવાથી તેણે એ પંડિતો પ્રમાણે જમમાં ન પડતાં આર્ય અને દાસ શબ્દોનો ‘ઈંદ્ર અને તેનો શત્રુ’ એવો જ યોગ્ય અર્થ કરેલો છે; પરંતુ આકાશના મધ્યમાં એકાએક સૂર્ય ચોલી કેમ ગયો, એ રહસ્યને તો સામણીઆર્ય સુદ્ધાં પણ સમજી શક્યા નથી. શબ્દ સરળ અને સાદા હોવા છતાં પણ અર્થ કરવાની ખાતરીવાળી શુરુ કિલ્લી ચાત ન હોવાથી પ્રચલિત કલ્પનાના પ્રવાહમાં જ લોકો કેવી રીતે તણાતા ચાલ્યા જાય છે, એનું આ વિવેચનથી પ્રત્યક્ષ દર્શન થઈ શકે છે.

એવી રીતે રાત્રિ દિવસની એ લિન જોડીઓના ઉત્સેખો ઋગ્વેદમાં છે, એમ આપણા જાણવામાં આવ્યું. પ્રથમ જોડી સાદાં રાત્રિ દિવસની અને બીજી જોડી ધ્રુવમંડળમાંનાં અહુની નામક રાત્રિ દિવસની, એને જ ‘તૈત્તિરીય આરણ્યક’માં સંવત્સર દેવતાની ડાબી જમણી બાજુઓ તરીકે જાણખાવેલી છે. રાત્રિ બહુ જ મોટી

“અત્રા દાસસ્ય નમુચેઃ શિતો યદવર્તવઃ” ॥ ૫,૩૦,૭. દાસાય મિયસં દધાતિ” ॥ ૧૦,૧૨૦,૨. (ઇંદ્રે દાસના મનમાં બાંધિ ઉત્પન્ન કરી) સમર્થ ત્રિદાસં મન્યમાનમવામિનદ” ૨,૧૧,૨. (પોતાને અમર માનનારા દાસને ઇંદ્રે બિન્ન બિન્ન કર્યો). એ પ્રમાણે કેટલેક સ્થળે ઇન્દ્રના શત્રુઓને મોઢમપણે દાસ કહેલા છે. * ગૃહ્યો રાજા વરુણચક્ર દ્વારાં દિવિ પ્રેરવં દિવસમયે શમેકં” ॥ ઋગ્વેદ, ૭,૮૭,૫.

લાંબી હોવામાં તે કદાચિત્ પૂરી નહિ થાય, એવી પૂર્વે બ્રાહ્મણોના મનમાં બીતિ રહેતી હતી, એમ 'તૈત્તિરીય સંહિતા' માં સ્પષ્ટ કહેલું છે. ઋગ્વેદમાં પણ 'દીર્ઘ તમઃ' 'દીર્ઘસ્તમિદ્રાઃ' 'અસૂર્ય તમઃ' અને 'સૂર્યં દીર્ઘ યોજન' એવા શબ્દો અનેક સ્થળે આવેલા છે. એવી રાત્રિમાંથી પાર પડવા માટે વેદમાં દેવોની પ્રાર્થના કરેલી છે; અને અંતે તો, સૂર્ય આકાશમાં વચ્ચે જ થોભી ગયા અને એવી રીતે દાસે કરેલી દીર્ઘ રાત્રિ માટે વૈરનો બદલો વાળી લેવામાં આવ્યો, એવું સ્પષ્ટ વચન ઋગ્વેદમાં આવેલું છે. એ પ્રમાણે ઋગ્વેદમાં કેવળ દીર્ઘ દિવસ અને દીર્ઘ રાત્રિ વિશેનાજ ઉલ્લેખ છે, એટલુંજ નહિ પણ તેમની જોડીની તેમને મળતી કલ્પના પણ તેમાં સ્પષ્ટ છે, અને એથીજ તેમને સંવત્સરની ડાબી જમણી બાજુએ તરીકે 'તૈત્તિરીય આરણ્યક' માં આગળખાવેલાં છે. એવી રીતે દીર્ઘ ઉપાના અસ્તિત્વને સિદ્ધ કરનારાં વચનો ઉપરાંત પણ ધ્રુવ-પ્રદેશમાંનાં દીર્ઘ દિવસ અને દીર્ઘ રાત્રિનું વૈદિક ઋષિઓને સારી રીતે જ્ઞાન હતું એમ બતાવી આપવા માટેનો સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર પૂરાવો આપણને મળી આવ્યો છે; અને 'તૈત્તિરીય સંહિતા' માં એ ઘટનાઓ પૂર્વના કલ્પમાંની (પુરા) છે, એમ સ્પષ્ટ કહેલું છે.

હવે ધ્રુવપ્રદેશમાંની એક બીજી વિશેષ ઘટનાનું ચોક્કસ વિવેચન કરીને આપણે આ પ્રકરણની સમાપ્તિ કરીશું. એ ઘટના તે સૂર્યનો દક્ષિણમાં-તરફ-થી આવવાનો માર્ગ છે. આગળ એક પ્રકરણમાં કહેલું જ છે કે, સમશીતોષ્ણ કિંવા શીતકટિબંધમાં વસતા મનુષ્યોને સૂર્ય મસ્તકપર આવેલો કદાપિ દેખાતો નથી અને ઉત્તરગોળાર્ધમાંના એ કટિબંધમાં વસનારાઓને તો તે દક્ષિણમાં દેખાઇને ઉત્તરધ્રુવમાં તો તે દક્ષિણે ઉત્તરો દેખાય છે. 'દક્ષિણ' શબ્દનો અર્થ વૈદિક સંસ્કૃતમાં તેમજ બીજી આર્ય ભાષાઓમાં પણ 'જમણી બાજુ' અથવા 'દક્ષિણ દિશા' એવી રીતે બે પ્રકારનો થાય છે. 'દાન' કિંવા 'ઉપહાર', એવો એક એ શબ્દનો ત્રીજો અર્થ પણ છે; અને બહુધા એ અર્થ-પર જ જ્યારે ને ત્યારે વધારે ભાર આપવામાં આવે છે. ઋગ્વેદ (૩,૫૮,૧) માં સૂર્યને 'દક્ષિણાનો પુત્ર' કહેલો છે. હવે આમાં કદાચિત્ 'દક્ષિણ' ને 'ઉપા' સમજાએ, તો પુત્ર: ઉપાને દક્ષિણા શાને કહી છે, એ પ્રશ્ન આવીને ઉભો રહે છે. દક્ષિણાનો કુશળ અર્થ કરીને તેનો ઉપા સાથે સંબંધ સાંધવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે, પરંતુ એના કરતાં દક્ષિણ દિશા સાથે તેનો સંબંધ જોડવો એ વધારે સારું છે, એમ ઉપર્યુક્ત વિવેચનના આધારે કહેવામાં કરો પણ પ્રલવાય નથી. વૈદિક ઋચાઓનું વિવેચન કરતી વેળાએ કેટલીક સૂક્ષ્મ વાર્તાઓનો સૂક્ષ્મ નિચાર કરવો પણ આવશ્યકીય છે ખરો; પરંતુ દક્ષિણ કિંવા એમાંથી નીકળતા ઈતર શબ્દોનો ઋગ્વેદમાં ક્યાંય પણ દક્ષિણ દિશા સાથે સંબંધ બતાવેલો નથી, એમ કહેવું તે એક સાહસ જ છે. હીરો-

ડોટસ્ નામક ગ્રીક ઇતિહાસકારે લખેલું છે કે, 'ધર્મિષ્ઠ દેશના રાજાએ ફેટલાક શીનિશિયન સામુદ્ર દોડાને નીકામાં બેસી આફ્રીકા (લિબિયા) ને પ્રદક્ષિણા કરીને જિબ્રાલ્ટરની સામુદ્રધુનીની બાજુથી પાછા આવવાનું કહ્યું હતું. એ આજા પ્રમાણે પોતાના પ્રવાસની સમાપ્તિ કરીને તે નાવિકા ત્રીજે વર્ષે પાછા આવ્યા અને તેમણે રાજાને કહ્યું કે, લિબિયાને પ્રદક્ષિણા કરતી વેળાએ સૂર્ય અમને જમણી બાજુએ દેખાતો હતો.' પરંતુ એ નાવિકાએ ખરી રીતે લિબિયાને પ્રદક્ષિણા કરી જ નહોતી; કારણ કે, જો તેમણે ખરેખર એવી પ્રદક્ષિણા કરી હોત તો 'સૂર્ય અમને જમણી બાજુએ દેખાતો હતો,' એવી ખોટી અપ્પગેળા જેવી વાતો તેમણે કરી ન હોત, એવી ટીકા કરીને હીરોડોટસે તે નાવિકાને અસત્યવાદી સિદ્ધ કર્યા છે. હવે હીરોડોટસ પોતે કેવળ સમશીતોષ્ણ કટિબંધમાં જ (વિષુવવૃત્તથી ૨૩ $\frac{1}{2}$ અંશ ઉત્તરે) ફરેલો હોવાથી સૂર્ય ઉત્તરે દેખાવો શક્ય જ નથી, એમ જ તેને લાગતું હતું; પરંતુ જે કથનને તેણે અવિશ્વસનીય માનેલું છે, તે જ કથન આપણને તે નાવિકાના સત્યવાદના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણરૂપ દેખાય છે. પણ હીરોડોટસને એ પછીના ભવિષ્યની કલ્પના શાની હોય વારુ? અસ્તુ. સારે હીરોડોટસના એ ભ્રમનું ઉદાહરણ લખને ઋગ્વેદમાં જે જે સ્થળે દક્ષિણા શબ્દ મળી આવે, ત્યાં સર્વત્ર તેના કેવળ 'જમણી બાજુ' અથવા 'ઉપહાર' એટલે જ અર્થ કરવાના હકને છોડી દેવા બેઠાએ. દક્ષિણ અથવા એ સ્વરૂપના બીજા શબ્દોના ઋગ્વેદમાં ક્યાંય પણ દક્ષિણ દિશા સાથે સંબંધ નથી, એમ કહેવું અજ્ઞાનના પ્રદર્શન સમાન જ થવાનું. સૂર્ય દક્ષિણ તરફથી આવે છે, એમ સ્પષ્ટ કહેનારાં વચનો વેદમાં કદાચિત્ નહિ હોય પરંતુ ઉપાને દક્ષિણા કહેવી (ઋગ્વેદ ૧,૧૨૩,૧-૧૦,૧૦૭,૧) કિંવા સૂર્યને 'દક્ષિણાના પુત્ર' કહેવો, એ વાતોથી બહુ જ સૂચક હોઈને વૈદિક કાળમાં એ શબ્દો રૂઢ હોવાથી જ અપિઓએ એમનો પ્રયોગ કરેલો હોવો બેઠાએ. ભૂગર્ભશાસ્ત્રમાં જેની રીતે અસ્થિશેષ, તેજ પ્રમાણે લાપાશાસ્ત્રમાં જુના શબ્દો ઇતિહાસપૂર્ણ હોય છે. એ શબ્દોનો મૂળ ઇતિહાસ કદાચિત્ અપિઓના સ્મરણમાંથી ચાલ્યો મથો હશે, પરંતુ તેમના થોડે સ્વાભાવિક નીકળનારાં અનુમાનો કાઢવામાં આપણને શી હરકત છે વારુ? ઉત્તરદિશાવાચક ઉત્તર શબ્દ 'ઉત્તર' એવા અર્થનો અને દક્ષિણ દિશાવાચક અધર શબ્દ 'નીચ' એ અર્થનો છે, એથી પણ ઉપરબુદ્ધા અનુમાનને જ પુષ્ટિ મળે છે. 'કૃષિ પિતા' ઉત્તર સ્થાનોમાં ઉત્તર દિશાને 'ઉપરની દિશા' કહી શકાય તેમ નથી. મધ્ય કાલીન સંસ્કૃત વાઙ્મયમાં સૂર્ય સપ્તર્ષિ યુગની નીચે

* આફ્રિકાનો દક્ષિણ છેડો દક્ષિણ ગોલાર્ધમાંના સમશીતોષ્ણકટિબંધમાં હોવાથી ઉત્તર ગોલાર્ધમાંના સમશીતોષ્ણકટિબંધમાં જેમ સૂર્ય દક્ષિણે દેખાય છે, તેમ ત્યાં તે ઉત્તરે દેખાય એ તો દર્શનવાદ ૨૫૪ જ છે.

હોય છે, એવી કલ્પના* મળી આવે છે સૂર્યનો માર્ગ (અર્થાત્ ક્રાંતિવૃત્ત) સમર્પિની દક્ષિણે છે, પણ સૂર્યને તેની નીચે રહેલો માનીએ, તો તે સ્થાને સૂર્યને જોનારો ધ્રુવમંડળસ્થજ હોવો જોઈએ. સમર્પિત્યોને ઉચ્ચ સ્થાને બેસાડેલા છે, એવા અર્થનું એક વાક્ય પૂર્વે આપેલું જ છે સમર્પિતોષ્ણકટિબદ્ધમા પણ સૂર્ય નિત્ય દક્ષિણ તરફ જ હોવાથી તેનો દક્ષિણ માર્ગ સ્થાપિત થયો, છતાં તે આપણી ઉપપત્તિનો કાર્મિ ત્રિશેષ સાધક થતો નથી, અને એટલા માટે એનાપર વધારે બગ આપવાની કે આધાર રાખવાની કશી પણ આવશ્યકતા નથી, અસ્તુ દીર્ઘ રાત્રિ અને દીર્ઘ દિવસ વિષેના પુષ્કળ પૂરાવો પ્રસ્તુત પ્રકરણ (દર્શન)મા આપ્યો છે, એટલે હવે આ પછીના પ્રકરણમા માસ અને ઋતુ વિશેનું વિવેચન કરીને તત્સબધી વેદ ગ્રંથોમાંનું વર્ણન અહીં સૂધી આપેલા પૂરાવાના આધારે સ્થાપિત થનારી ઉપપત્તિ સાથે સર્વથા તતોતત કેવી રીતે મળતું આવે છે, એ આપણે જોઈશું.

સસમ દર્શન.

માસ અને ઋતુ.

૬ વાની પાદમાસિક રાત્રિના સબધમાં સરકૃત અને અવેસ્તિક વાહુમયમા મળતા ઉલ્લેખોના અનુરોધથી જોતા ત્રીસ દિવસની અખડ ઉપાનું તેમજ ૭ માસ કરતાં ન્યૂન પરંતુ એવીસ કલાક કરતાં અધિક અક્ષાંશપરંતે ન્યૂનાધિક અખડ દીર્ઘ રાત્રિ દિવસનું વર્ણન કરનારા વાક્યો ઋગ્વેદમા મળી આવે છે અને એ ઘટનાઓને તેમા પ્રાચીનકાળની (પુરા) તરીકે વર્ણવેલી છે, એ તો આપણે પૂર્વ (૫૪) દર્શનમા જોયું, એટલે હવે એ પછી પ્રશ્ન એવો આવીને ઉભો રહે છે કે, વેદોમા માસ, ઋતુ, કિંવા વર્ષ વિશેના પણ એવા જ પ્રકારના ઉલ્લેખો છે કિંવા નહિ? ધ્રુવપ્રદેશમાંની કાલમાપન પદ્ધતિ (પચાગ) સહિતા કાળમાંની કાલમાપન પદ્ધતિ કરતાં ભિન્ન છે, એ તો પૂર્વે કહેલું જ છે પરંતુ ઋષિ વર્ણના પૂર્વજો યદિ પૂર્વે કોઈ પણ કાળમા ધ્રુવ-

* “અષ પ્રસ્થાપિતાસ્ત્વેન સમાવર્જિતકેતુના ॥

સહસ્રરશ્મિના સાક્ષાત્ સપ્રણામમુદીક્ષિતા ” ॥

કર્તવિદાસકૃત ‘કુમારસબવ’ ૧,૭

“સતર્પિદ્દસ્તાવચિતાવશેપાનષો વિવસ્વાન્ પરિવર્તમાન ” ॥

કર્તવિદાસકૃત ‘કુમાર સબવ’ ૧,૨૬

શેષ માટે એ સ્વોકોની મદદનાથે જે ટીકા દેલી છે, તેનું પણ અવલોકન કરવું

પ્રદેશમાં વસેલા હોય, તો તેમના સમયમાં ચાલતી કાલમાપન પદ્ધતિને તેમના પુરાણ મતાભિમાની વંશજોએ કોઈ પણ પ્રકારે જાળવી રાખેલી હોવી જ જોઈએ. બદલાયેલી પરિસ્થિતિના યોગે નવીન પદ્ધતિનો વ્યવહાર માટે સ્વીકાર કરીને તેમજ જૂની પદ્ધતિને ધાર્મિક વિધિઓ માટે રાખીને જૂની ઘટનાઓ વિશે આદર બતાવવાનો પ્રકાર ઈજિપ્ત દેશમાં પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તો પછી જૂની વસ્તુ વિશે વૈદિક આર્યોએ એવો આદર ન દર્શાવ્યો હોય, એમ કેમ બની શકે વારુ? ધ્રુવપ્રદેશમાંના કાલમાપન અને તેની આ તરફનાં પ્રદેશમાંના કાલમાપનમાં એટલો મોટો ભેદ રહેલો છે કે, ધ્રુવપ્રદેશમાંથી બહાર નીકળતાંની સાથે જ નવીન કાલમાપનો અવસ્ય સ્વીકાર કરવો જ પડે છે. વૈદિક આર્યોએ એવો પ્રકાર કયો હોય, તોપણ તેમણે પોતાના પુરાણાભિમાનિત્વને દીધે એ પરંપરાગત વાર્તાને કોઈ પણ રૂપથી પોતાના યાત્રિક વિધિમાં પ્રથિત કરી રાખેલી હોવી જોઈએ. જિજ્ઞાસુ આર્ય ભાષામાંના શબ્દોના પરસ્પર સામ્યથી યત્ન કરવાનો રિવાજ સર્વથા આદિકાળથી જ ચાલતો આવેલો છે, એ વાર્તા સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે. ખરેખર જો એમ જ હોય તો આર્ય લોકો ધ્રુવપ્રદેશમાંથી જેમ જેમ નીચે અને નીચે આવતા ગયા, તે વેળાએ તેમની યત્નપદ્ધતિમાં બહુ જ મોટા મહાભારત ફેરફારો થયેલા હોવાજોઈએ. કાલમાપન પદ્ધતિ તથા યત્નપદ્ધતિ અને વિશેષતઃ સંવત્સર સત્રો, એ સર્વનો નિકટ સંબંધ હોઈને એ સર્વને સૂર્યની વાર્ષિક ગતિપર રાખવામાં આવ્યાં હતાં, એ ‘મૃગશીર્ષ’ અથવા વેદોની પ્રાચીનતાના વિચાર’માં જણાવેલું જ છે. અગ્નિને જાગૃત રાખીને વાર્ષિક યાગપર્ચાં યોગ્ય ઋતુઓમાં જ થાય છે કે નહિ, એ જોવાનું કર્તવ્ય ઋતિજોનું હતું. ધ્રુવનિવાસ સમયની પદ્ધતિ અને ત્યાર પછીથી સ્વીકારેલી પદ્ધતિ જો કે એક ખીખીથી ભિન્ન હતી, તોપણ એ નવીન પદ્ધતિમાં પુરાતન પદ્ધતિનાં અનેક ચિન્હો મળી આવતાં હોવાથી, આપણા વૈદિક ઋષિઓના પૂર્વજો ધ્રુવપ્રદેશમાં વસતા હતા, એ તો નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે જ. પરંતુ એનાં પ્રભાવો બતાવવા પૂર્વે સર્વથા આદ્ય યત્નપદ્ધતિ અને ઋષિકાલીન યત્નપદ્ધતિમાં પરસ્પર ભેદ હોવાનો સંભવ ક્યાંકયાં રહેલો છે, તે આપણે જોઈએ.

સંહિતા અને બ્રાહ્મણમાં વાર્ષિક સત્રો બાર મહિના સુધી ચાલવાનાં, એમ કહેલું હોત. પણ એ ઘટના ધ્રુવપ્રદેશના અંતર્ભાગમાં તો ચક્ર નહોતી જ; કારણ કે ત્યાં સૂર્ય કેટલાક દિવસ અને કેટલાક મહિનાઓ પર્યન્ત એક સરખા ક્ષિતિજની નીચે હોવાથી ત્યાં દીર્ઘ રાત્રિ થતી હતી; અને તેથી અત્યંત પ્રાચીન વાર્ષિક સત્રોનો કાળ બાર માસ કરતાં કાંઈક પણ ઓછો હોવો જ જોઈએ. અર્થાત્ બાર માસ કરતાં ઓછા મહિનાનું વાર્ષિક સત્ર, તે પુરાતન પદ્ધતિનું એક વિશિષ્ટ લક્ષણ થયું. હવે ધ્રુવપ્રદેશમાં સર્વ સ્થળે દીર્ઘ રાત્રિ દિવસનો કાળ કાંઈ એકસરખો હોતો નથી. કેવળ ધ્રુવમાં જ રાત્રિ અને દિવસ છ છ માસનાં હોય છે. પરંતુ સર્વ લોકો ધ્રુવનિવાસી હોવાનો

સંભવ નથી. એટલા માટે ધ્રુવપ્રદેશમાં સૂર્યના જતાં આવતાં ક્ષિતિજમાં દૃષ્ટિગોચર થવાનો કાળ સ્થાનપરત્વે સાતથી અગિયાર મહિના સુધીનો જ હોવાનો. એ સૂર્યપ્રકાશનો કાળ એક દીર્ઘ દિવસ અને ત્યાર કેડે એક પછી એક અનુક્રમે આવનારાં સાદાં ચોવીસ કલાકનાં અહોરાત્ર મળીને થયેલો હોવાનો. યજુર્વાક, વ્યાપાર વ્યવસાય તેમજ ધાર્મિક અને ખીજા મહત્ત્વના વિધિ આદિ સર્વ એજ કાળમાં થવાના. એ કાળની સમાપ્તિ થતાં દીર્ઘ રાત્રિ આવીને તેની સમાપ્તિની લગભગમાં ઉષાપ્રકાશ પડ્યો કે પુનઃ કર્મકાળનો આરંભ થયો જ સમજવો. આમ હોવાથી ધ્રુવ પાસેના વાર્ષિક સત્રનો કાળ એટલે વસ્તુતઃ સૂર્ય પ્રકાશનો કાળ જ હોવાનો. એથી પ્રકાશયુક્ત માસોની જે આછી વધારે સંખ્યા, તે ધ્રુવ પાસેના વાર્ષિક કાળમાનનું એક વિશિષ્ટ લક્ષણ હોવાનું જ. ઋગ્વેદ અને ઇતર સંહિતાઓમાંના અતિ પ્રાચીનકાળના કાળમાનનો વિચાર કરતી વેળાએ આ વાર્તા આપણે સારી રીતે ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ.

આપણે જેવા દિવસોને ગણીએ-જોઈએ-છીએ, તેવા ત્રીસ દિવસની ઉષા જ્યાં હોય, તે પ્રદેશ એટલો ધર્ધા ધ્રુવની નિકટમાં હોવો જોઈએ કે, ત્યાં સૂર્ય પ્રકાશનો કાળ, ચાર પાંચ માસનો દીર્ઘ દિવસ અને ત્યાર પછી સાદાં દિવસ રાત્રિની કેટલીક જોડીઓ મળીને એકંદર સાત મહિના કરતાં વધારે તો ન જ હોવો જોઈએ. ઋગ્વેદમાં એવા કાળમાનનાં ચિન્હો અવશિષ્ટ રહેલાં દેખાઈ આવે છે. અક્ષિતિ અને તેના સાત પુત્રોની કથામાં એ કાળનો સંબંધ હોઈને તે કથા કોઈ પણ સૃષ્ટ ચત્રતકારપર રચેલી છે. એ કથામાં અત્યંત પ્રાચીનકાળમાં આદિત્યની સંખ્યા સાતની હતી એમ કહેલું હોઈને ઋગ્વેદમાં પણ ખીજાં અનેક સ્થળે એ જ કૃત્વના સ્વતંત્ર રૂપે મળી આવે છે. ઋગ્વેદ ૯,૧૧૪,૩ માં સાત આદિત્ય અને સાત ઋત્વિજો એક જ સ્થળે કહેલા છે. ૨,૨૭,૧ માં મિત્ર, અર્ધમા, ભગ, વરુણ, દક્ષ અને અંશ; એ પ્રમાણે છ આદિત્યોનાં નામો આપેલાં છે, પણ સપ્તમ આદિત્યનું નામ આપેલું નથી. તથાપિ સૂર્યનું સપ્તવિશિષ્ટત્વ અનેક પ્રમાણોથી સંપૂર્ણ સિદ્ધ થાય છે. ઋગ્વેદ ૫,૪૫,૯ માં તેને સપ્તાય્ય (સાત અશ્વો ધરાવનાર) કહેલો છે; ૧,૫૦,૮ માં તેના સ્થને સાત હરિત અશ્વો ખેંચે છે, એમ કહેલું છે; તેમજ ૧,૧૬૪,૨ માં એક ચક્રવાળા સ્થને સપ્ત નામક અશ્વ-ખેંચે* છે, એનું વર્ણન કરેલું છે. અથર્વવેદમાં પણ (૭,૧૦૭,૧) સૂર્યના સાત તેજસ્વી રશ્મિ કહીને ઋગ્વેદમાં આવેલા આદિત્ય શબ્દને ‘અદિતે: પુત્રા:’ એવા શબ્દો ઉમેરીને અધિક સ્પષ્ટ કરેલો છે. (અથર્વવેદ ૧૩,૨,૯.) હવે સૂર્યના સાત જ રશ્મિ કેમ અને શી રીતે છે, એનો ટીકાકારોએ કોઈ પણ સ્થળે નિર્ણય કર્યો નથી. લોકલકમાંથી

દેખાતા સાત પ્રકારના કિરણોને વૈદિક ઋષિઓ જાણતા હતા, એમ જો માનીએ, તો તે એક જૂરી વાત છે. પરંતુ યાસ્ક કિંના સાયણાચાર્યને એ વિશેની કાંઈ પણ માહિતી હોવાનું દેખાઈ આવતું નથી હવે એ સાત રશ્મિઓને ગૃહિત માનીને જો સાત આદિ ત્યોનો નિર્ણય કરી નાખીએ, તોપણ એથી આઠમા મૃત આદિયની જે વ્યવસ્થા નથી કરી શકાતી તે તો નથી જ કરી શકાતી અદિતિની કથામાં કહેવું છે કે, “અદિતિને પોતાના શરીરમાંથી જે આઠ પુત્રો થયા, તેમાંના સાત સહિત તે દેવો પાસે ગઈ, અને (આઠમા) માર્તંડને તેણે નાખી દીધો. પૂર્વ યુગમાં અદિતિ સાત પુત્રો સહિત (દેવો પ્રતિ) ગઈ ત્યાં તે માર્તંડને જન્મના અને મરવા માટે પુનઃ લઈ આવી.” એ કથા વૈદિક ગ્રંથોમાં અનેક સ્થળે આવેલી હોઈને એના અર્થની ચોજનાના પ્રયત્ને પણ અનેક સ્થળે કસાયેલા છે. ‘તૈત્તિરીય સહિતા’ (૬૫,૮,૧) માં સાંધે માટે (દેવો માટે) બ્રહ્મોદન રાધનારી અદિતિની કથા આપેલી છે. “એ બ્રહ્મોદનનો ભાગ દેવોએ તેને આપ્યો અને તેના યોગે તેને ચાર આદિય થયા. પુનઃ તેણે બીજાવાર બ્રહ્મોદન રાધીને તેનો કેવળ પોતે જ આહાર કર્યો, અને એના યોગે તેને એક અપકન અડની પ્રાપ્તિ થઈ. ત્રીજાવાર તેણે બ્રહ્મોદન રાધતા તેને મનુષ્ય જનિતો આદિજનક વિવસ્વત્ આદિય ઉત્પન્ન થયો.” એ કથામાં આદિયોની એકદર સખ્યા અને નામો આપેલા નથી પરંતુ એ ન્યૂનતાની ‘તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણે’ (૧,૧,૯,૧) પૂર્ણતા કરી નાખી છે. તેમાં કહેવું છે કે, ‘અદિતિએ ચારવાર બ્રહ્મોદન રાધ્યા અને પ્રત્યેક વેળાએ દેવોએ તેને તેમનો શેષભાગ આપ્યો. એવી રીતે તેને પુત્રની ચાર જોડીઓ થઈ. પ્રથમ જોડી ધાતૃ અને અર્ચમાની, બીજી મિત્ર અને વરુણની, ત્રીજી અશ અને ભગની, તથા ચોથી ઈંદ્ર અને વિવસ્વતની.” પરંતુ એ બ્રાહ્મણમાં પણ આઠમા આદિયને માર્તંડ નામ કેમ આપવામાં આવ્યું અને તેને નાખી શામાટે દીધો, એનો કશો પણ નિર્ણય કહેલો નથી. ‘તૈત્તિરીય આરણ્યક’માં એ કથા આપીને આઠ આદિયોના નામો પણ આપેલા છે. પરંતુ તેમાં પણ એ આદિયોમાંનો માર્તંડ કથો, એ વિશે કાંઈ પણ કહેવું નથી તોપણ એ આરણ્યકમાંના અન્ય એક સ્થળે આપેલા એક વર્ણનથી આ પ્રશ્નનો થોડો ધણો નિર્ણય કરી શકાય છે એ વર્ણનમાંના આદિયોના નામો જુદા છે, અને

* “અર્થાં પુત્રાસો અદિતેયં જાતાસ્તન્વસરિઃ । દેવા ઉપૌસ્તસમિ પામાર્તાંડમાસ્યન્ ॥ સપ્તમિ પુત્રૈરદિતિરપ્ત પ્રૈતપ્ત્યૈ યુગ । પ્રજાયૈ મૃત્યવેત્વપુનર્માર્તાંડમામરત્ ॥” ઋગ્વેદ, ૧૦, ૭૨, ૮-૯.

† ‘તૈત્તિરીય આરણ્યક’ ૧, ૭ આરોજોબ્રાજ પટર પત્રગ સર્ણરોજ્યોતિર્પિમાન્ વિમાસ । કસ્યપોષ્ઠમ મહામેઠ ન જહાતિ । જો અસ્મૈ સર્વે કસ્યપાજ્યોતિર્લમન્તે ।...સપ્તર્ષિર્ણ્યા પ્રાણા સૂર્યાં દિત્યાચાર્યા । તપામેષા ભવતિ । સપ્તદિશો નાના સૂર્યાં સપ્ત હોત્વાર ઋત્વિજ

તેમાંનો આઠમો આદિત્ય કશ્ચપ મહામેરુને કદાપિ ત્યાગી જતો નથી, એમ કહેલું છે એ સપ્ત આદિત્ય એટલે સપ્ત પ્રાણુ, એવો કેટલાક આચાર્યોએ પોતાનો અભિપ્રાય આપ્યો છે અને બીજા કેટલાક આચાર્યો એમ કહે છે કે, એ સાત ઋત્વિજો છે, એમ એ આરણ્યકમા જણાવેલું છે ત્યારપછી જે તૃતીય અર્થ આપવામા આવ્યો છે, તે આ પ્રમાણે — “ભિન્ન ભિન્ન ઋતુઓમા સૂર્યકિરણે નું ભિન્ન ભિન્ન પરિણામ થતું હોવાથી સાત સૂર્ય ભિન્ન હોવાનું કહેલું હોય જોઈએ” એ અર્થની પુષ્ટિ માટે એ આરણ્યકમા ‘દિગ્બ્રાજ ઋતુન્કરોતિ’ (અનેક દિશાઓમા પ્રકાશીને તેઓ ઋતુઓને ઉત્પન્ન કરે છે) એ વૈદિકમત્ર આપેલો છે એ મત અસ્તુત ઉપસૃખ્ધ વેદ સહિતા ઓમા કયાય પણ મળી શકતો નથી સાયણુચાર્યે પણ એ આરણ્યક પરના પોતાના ભાષ્યમા “ભિન્ન ભિન્ન સૂર્યો ઋતુઓને ઉત્પન્ન કરે છે એમ માન્યા વિના ભિન્ન ભિન્ન ઋતુધર્મો સંભવતા નથી એટલા માટે ભિન્ન ભિન્ન દિશાઓમા ભિન્ન ભિન્ન સૂર્યો હોવા જ જોઈએ” એટલું જ કહેતું છે. પરંતુ એ અર્થને માન્ય કરતા ઋતુના હળરો લક્ષણો દોવાથી સૂર્યની સખ્યા પણ હળરોની જ માનવી પડશે એવી શંકા એ આરણ્યકમા જ વૈરાપાયને કરી હતી અને તેથી જ તે અહીં આપી છે, પણ છેવટે અનેક સૂર્યો હોય તોપણ શ્રુતિ પ્રમાણુ સિદ્ધિ આઠ જ હોવાથી તેટલાને જ માનવા, એવો તેમં છેવટનો શેરા મારી દીધો છે ‘શતપથ બ્રાહ્મણુ’ (૩,૧,૩,૩) માં એ અદિતિની કથાના સંબંધમા યોગ્યતા એમ કહેતું છે કે, ‘તેના કેવળ સાત પુત્રોને જ દેવા. આદિત્યાઃ કહે છે, અને આઠમો માર્તાંડ પૂરો વધેનો ન હોવાથી દેવ આદિત્યોએ તેમાંથી મનુષ્યો અને ઇતર પ્રાણીઓને નિર્માણુ કર્યા’ એ ‘બ્રાહ્મણુ’ માં બીજા એક યે સ્થળે (૬,૧,૨,૮ અને ૬,૬,૩,૮) આદિત્યોની સખ્યા બારની જણાવેલી છે પ્રજાપતિના બાર મિન્દુઓમાંથી બાર આદિત્યો ઉત્પન્ન થયા અને તેમને પ્રજાપતિએ ભિન્ન ભિન્ન

— દેવા આદિત્યા ચ સપ્ત તેભિ સોમામિરક્ષ ન ” इति (ऋग्वेद ૬,૧૧૪,૩) સપ્તર્ષિજ સૂર્ય દિત્યાચાર્યા । तदप्याम्नाय । दिग्ब्राज ऋतुन्करोति । एतदेवावृता सदहसूर्यताया इति वैशंपायन । । नानालिंगत्वाद्नूनां नानासूर्यत्व । अष्टौ तु व्यवसिता इति ” । એ વિશે સાયણુચાર્ય કહે છે કે — “દિગ્બ્રાજ ’ ॥ તા દિશ પ્રાપ્યાવસ્થિતા સૂર્યો ’ ‘ઋતુન્ ’ ઘસતાદિસૂચિતા રુતુધર્મોન્ ‘કરોતિ’ तस्यां तस्या दिशि कुर्वन्ति ॥ नहि ऋगुनिष्पादक सूर्यव्यतिरेकेण तत्तदनुधर्मा समवन्ति तस्मात्सन्त्येव दिशु विभिन्ना सूर्याः ॥ ॥ नानालिंगत्वादिति ॥ यदि एक एव सूर्य स्यात् तदानीं यमतामृतानां नानालिंगत्व न स्यात् । नहि कारणभेदमन्तरेण कार्यभेदः समवति । तस्मा रतुधर्मवैलक्षण्यसिद्धये ऋतुसूर्यव्यभ्युपेयम् ।... । ‘अष्टौ तु व्यवसिता - ’ इति याजम् । रायेव तत्तत्प्लूककृत्वा अनन्ता मूर्याः । किन्तु तत्रास्ति यथिद् विशेष । ‘व्यवसिता ’ निर्दिष्टा ।

દિશામાં રાખ્યાં, એમ એક રથએ કહીને, અન્ય યથે, ‘આદિત્યો કટલા છે?’ એવો પ્રશ્ન કરીને સંવત્સરના જે બાર માસ તેજ આદિત્યો’ એવું તેનું ઉત્તર* આપેલું છે. ઉપનિષદોમાં પણ બાર આદિત્યો જ કહેલા છે. આદિતિના સ્વરૂપ વિશે અનેકાના અનેક તર્ક છે, પરંતુ તેમાંના કેઇએ પણ આદિત્યોની સંખ્યા વિશેનો યોગ્ય નિર્ણય (ખુલાસો) કરેલો નથી. વિરુદ્ધ પક્ષે, આદિત્યોની સાત કિંવા આઠની સંખ્યાનો સૂર્યની ગતિ સાથે કાંઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ નથી, એમ માનવા તરફ ધણા લોકોનું વલન છે. આઠ આદિત્ય તે મુખ્ય આઠ દિશાઓના દર્શક છે, એવો કટલાકોનો અભિપ્રાય છે; પણ નાખી દીધેલા આઠમા આદિત્યની તેમાં કશી પણ વ્યવસ્થા ન થતી હોવાથી તે માર્તાડ પ્રમાણે એ અભિપ્રાય પણ નાખી દેવા જેવો જ છે, એમ કહેવામાં દર્શી પણ અડઅણુ નથી.

અર્થ લગાડવાની ખરી કુચીના અભાવે કાંઈ એક સરળ અને સાદી વાર્તાના સંબંધમાં પણ કેવા તર્ક વિતર્કોનો આરભ થાય છે, એ બતાવવા માટે જ અદિતિની કથા વિશે આટલો બધો ઉકાપોદ કરવો પડ્યો. અસ્તુ. બાર આદિત્ય એટલે બાર મહિનાની બાર દેવતાઓ, એમ ‘શતપથ બ્રાહ્મણ’ માંના ઉપર આપેલા વાક્યથી સ્પષ્ટ થાય છે. આદિત્યોની સંખ્યાનો આ સ્પષ્ટ નિર્ણય, અને ઋતુઓનાં નાનાવિધ લક્ષણો અનેક સૂર્યો હોવાથી જ ઉત્પન્ન થાય છે એવી શ્રદ્ધા, એ જો વાતો આપણા સમક્ષ હોવાથી આજે બાર આદિત્ય એટલે જેમ વર્ષના બાર મહિનાના દર્શક છે, તેમ પૂર્વે (પૂર્વયુગમ્) સાત આદિત્યો વર્ષના સાત મહિનાના દર્શક હતા, એ માનવામાં કદપનાની વધારે ખેંચતાણુ કરવાની કશી પણ આવશ્યકતા નથી. પરંતુ આયોનો આદિ-નિવાસ ક્યાંકપણુ મધ્ય એશિયામાં હતો, એવી પૂર્વ કદપનાથી બદ્ધ યથેષા પંડિતોને આ અભિપ્રાય રચ્યો નહિ હોય અને કદાચિત્ સૂર્યો પણ નહિ હોય. અર્થાત્ ‘તૈત્તિરીય આરણ્યક’ માં જૂદા જૂદા મહિનાઓ વિષે વિષે સૂર્યોને લીધે થાય છે, એમ કહીને તેના આધાર તરીકે અત્યારે અનુપલબ્ધ એક વેદ મંત્ર પણ આપેલો છે અને અને સાત આદિત્યો સાત પ્રદેશમાં રહીને ઋતુઓને ઉત્પન્ન કરતા હોય છે, એ મતને જ પુષ્ટિ આપેલી છે, એ બહુ જ સમાધાન માનવા જેવી વાર્તા છે. સાત સૂર્ય અને સાત

* “स मनसैव वाच मिथुन समभवत् । स द्वादश दृष्टान् ग्रह्यंभवत् । ते द्वादश आदित्या बह्व-
च्यन्त तान् दिक्षुपादधात् (‘शतपथ ब्राह्मण’ (१,१,३,८) कृम आदित्या इति द्वादशमासा
संवत्सरस्यत आदित्याः (‘शतपथ ब्राह्मण’ १,१,३,८)”

દ્વિપ્રાતોનો પરસ્પર સબ્ધ ઋગ્વેદમા પણ કહેનો છે (૧૮, ૧૧૪, ૩) અન્તુ સારે હવે અદિતિની કથાનું સરળ તાત્પર્ય એવું થયું કે, તેણે પોતાના સાત પુત્ર જે સાત આદિત્યો તેમને પ્રકાશયુક્ત સાત માસ કરવા માટે દેવોને આપ્યા (સોંપ્યા), તેને આઠમો પુત્ર પણ થયો, પરંતુ તે અપૂર્ણ વૃદ્ધિનો હોવાથી એ આઠમો મહિનો પ્રકાશયુક્ત ન હોઈને સાથી અધિકારનો આરભ થયો આ ઘટના પૂર્વ યુગમા થયેલી હોવાનું જે કહેલું છે, તે કથન બહુ જ મહત્વનું છે એ સૂક્તની પ્રથમની બે ઋચાઓમા 'યુગ' શબ્દને કાલરિભાગવાચક તરીકે નાખેલો છે, એ 'દેવાના પૂર્વે યુગે' અને 'ઉત્તરે યુગે' એ પ્રયોગોથી સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે યુરોપીયન પડિતો પ્રત્યેક સ્થળે 'યુગ' શબ્દનો અર્થ 'પેઢી' (Generation) જ કરે છે પરંતુ પ્રસ્તુત ઋચામા તેના એવા અર્થનો સ્વીકાર કરી શકાય તેમ નથી સૂર્યના સાત રશ્મિ કિંવા સાત ઘોડા અથવા 'સૂર્ય' નામનો એક ઘોડો, એ સર્વમાની સમ સખાનો સબ્ધ સૂર્ય પ્રકાશયુક્ત વર્ષના સાત મહિનાઓ સાથે જ છે જના ત્રીસ દિવસની દીર્ઘિતા છે, ત્યાં સૂર્યપ્રકાશના સાત મહિના હોવા જ જોઈએ. સાત આદિત્ય એટલે પ્રકાશયુક્ત સાત મહિના અને આઠમો માર્તંડ એટલે અધિકારનો કાળ, એમ માનવાથી અદિતિની કથાનો યોગ્ય નિર્ણય થઈ જાય છે માર્તંડ શબ્દ માર્ત એટલે મૃત (મૃ-મરવું-એ ધાતુમાથી ઉદ્ભૂત) અને અમ્હ એટલે ઈંડુ અથવા પક્ષી-એ બે શબ્દોના સંયોગથી થયેલો છે, અને એનો મૃત સૂર્ય એટલે કે, ક્ષિતિજની નીચે રહેલો સૂર્ય એવો અર્થ થાય છે, કારણ કે, ઋગ્વેદ ૧૦, ૫૫, ૫ માં 'મમ્મ' (મૃત થયો) એ શબ્દ સૂર્યના પ્રાત્યાહિક અસ્તને લગાડેલો છે ઋગ્વેદમા કેટલેક સ્થળે સૂર્યને પક્ષી પણ કહેલો છે (૫, ૪૭, ૩ સુવર્ણ-૧૦, ૫૫, ૬-સુવર્ણ ૧૦, ૧૧૯, ૩ કુવિત્ અને ૧૦, ૧૭૭, ૧૮ પતંગ) ત્યાં નાખી દીધેનો માર્તંડ એટલે ક્ષિતિજની નીચે દુખેલો સૂર્ય હોઈને એ ઘટના જે સ્થાનમા સૂર્ય સાત માસ પર્યન્ત ક્ષિતિજમા રહીને આઠમા મહિનામા ક્ષિતિજની નીચે જાય છે, તે સ્થાન માનીજ છે, એ નિશ્ચિત છે સૂર્યનું એ વિશિષ્ટ સ્વરૂપ સ્મૃતિ પટનમા એકવાર કાતરાઈ ગયા પછી કેવળ સ્થાનાન્તરથી જ તેની સ્મૃતિનો કાંઈના મનમાથી પણ લોપ થવો શક્ય નથી જોકે વૈદિક ઋષિઓ દ્વારા આદિત્યોના પ્રદેશમા વસતા હતા, તોપણ તેમને એ સૂર્યના સ્વરૂપનું પરપરાગત જૂની કથાના રૂપે જ જ્ઞાન હતું

અક્ષાંશ પટ્ટે ન્યૂનાધિક થનારી માત્રોની સખ્યા તે ધ્રુવપ્રદેશનું એક વિશિષ્ટ લક્ષણ હોવાથી ઋગ્વેદમા કેવળ સાત મહિનાના પ્રકાશયુક્ત કાળનો જ ઉલ્લેખ મળી

* આ ઋચા ઉપર ૧૬૯ પૃષ્ઠમાના ટિપ્પણમાના 'તેતિરીય આરબ્યક માના અવતારણમા આવેલી છે અને એનો ખાવાઈ એવો છે કે- 'દ્વિપ્રાતો સાત દોહને તેમના સાત સૂર્ય છે, સાત ઋત્વિન હોતા છે; હે સોમ, જે સાત આદિત્ય દેવ છે, તેઓ સદિત વ અમારૂં રક્ષણ કરે. "

આવે છે, એમ કહેવાથી જ કાઈ ચાલી શકે તેમ નથી કારણ કે, જે પ્રસ્તુત ઉપપત્તિ ખરી હોય તો સાત મહિના સાથે આઠ, નવ કિંવા, દશ મહિનાઓનો સમય પણ એક કે બીજા રૂપમાં અવશ્ય મળવોજ નોંધાશે, એવો સમય પણ વેદમાં મળી આવે છે, પણ તે કયા છે અને કેવા પ્રકારનો છે, એ માત્ર આપણા સમજવામાં (ધ્યાનમાં) આવવું નોંધાશે. સૂર્યના સાત અથો કિંવા બીજી સપ્તાક નિશિષ્ટ વાર્તાઓનો સાત મહિના સાથે સમય છે પરંતુ ‘સૂર્યના દશ અથો છે, એમ પણ ઋગ્વેદ (૮,૬૩,૮) માં કહેલું છે એટલે એનો પણ અર્થાત્ ‘દશ મહિના’ એવોજ અર્થ સ્વીકારવો નોંધાશે પણ એ માટે કેવળ અદિતિની કથાપરજ બધા આધાર રાખવાની કશીપણ અગય નથી. માસિક પ્રક્રિયામાં એ માટેનો વ્યવસ્થા પૂરાવો મળી આવે છે. ઋગ્વેદમાં ‘આપણા પૂર્વ પિતર’ એ નામથી કેટલાક પ્રાચીન ઋત્વિજો વિષયક કથન કહેલું છે એ ઋત્વિજોએ પ્રાચીન કાળમાં યજ્ઞની સ્થાપના કરીને ભાવી પ્રજા માટે માર્ગ કરી રાખ્યો (ઋગ્વેદ ૨,૩૨,૧૩-૧,૨૨,૨.) ઋગ્વેદ (૧,૭૬,૫) માં મનુએ આપેના હવિ સાથે ઇતરોની તુલના કરેલી છે. પરંતુ પ્રાચીન કાળમાં કાઈ એકલા મનુએ જ દેવાને હવિર્ભાગ આપ્યો હતો, એમ નથી તેણે સાત હોતુ સહવર્તમાન આદિત્યોને પ્રથમ હોત્રા આપી, એમ ૧૦,૬૩,૭ માં કહેલું છે, ૧,૩૧,૧૭ માં અંગિરસ અને યજ્ઞાતિને મનુની બરામરીના ઋત્વિજો કહેવા છે અન્ય સ્થળે (૮,૪૩,૧૩, મા) ભૃગુ અને અંગિરસ, (૧,૮૦,૧૬) અથર્વણ અને હૃદ્યંચ, (૧,૧૩૬,૮), હૃદ્યંચ અંગિરસ, કણ્વ અને આત્રિ-એમના નામો પણ પૂર્વ ઋત્વિજો તરીકે મનુના નામ સાથે જ આપેલા છે અથર્વણે યજ્ઞ કરીને પ્રથમ માર્ગ કરી આપ્યો, એટલે સૂર્યનો જન્મ થયો (૧,૮૩,૫) એ અથર્વણોને મહુ વચનમાં અંગિરસ, નવગ્ન અને ભૃગુ સહિત ‘અમારા પૂર્વજો’ (‘ન પિતર’) કહેલા છે (૧૦,૧૪,૬) ૨,૩૪,૧૨ માં દશગ્વોએ પ્રથમ યજ્ઞ કર્યો, એમ કહીને (તે દશગ્વા-પ્રથમા યજ્ઞમૂર્ધિ) ૧૦,૬૨,૧૦ માં બ્યારે ભૃગુઓએ પોતાની દક્ષતાથી પોતામાં દેવ-ત્વનો આધિકાર કર્યો, સારે પ્રથમ જ અથર્વાએ યજ્ઞોના ચેંગે ધારણા (સુ-વ્યવસ્થા) કરી, (‘યજ્ઞેરયર્થા પ્રથમો વિષારયદેવા દક્ષૈર્મૃગવ સધિક્ષિત્રેરે’) એમ કહેલું છે. વ્યુત્પત્તિ શાસ્ત્ર પ્રમાણે વૈદિક અથર્વણ શબ્દ અગ્રવણ (અગ્નિના ઉપાસક) રૂપે અવેસ્તા પ્રથોમાં મળી આવે છે, અને અંગિરસ શબ્દનો, વ્યુત્પત્તિનિયમના આધારે ગ્રીક આર્ગીલોસ (Argilos)-હૂત અને પાર્શિયન અંગાર-ઘોડેસ્વાર-શબ્દ સાથે સમય દેખાય છે ‘અંતરેય બ્રાહ્મણ’ (૩,૩૪) માં અંગિરસ તે અગારાજ (બળતા કાપવા જ) છે, એમ કહેલું છે (‘યે અગારા બ્રાહ્મણે તે અગિરસોમવન્’) ઋગ્વેદ (૧૦,૬૨,૫) માં

* “उतत्या हरितो दश सूरौ अयुक्त यातवे । इदौद इतिवृत् ” ॥ ऋग्वे., ૧,૬૩,૮.

પણ અંગિરસ્ અગ્નિમાથી ઉત્પન્ન થયા (‘તે અંગિસ્તઃ સૂનવસ્તે અગ્નેઃ પરિજાગિરે’) એમ કહેલું છે. હવે જો એ સર્વ વ્યુત્પત્તિઓને ખરી ન પણ માનીએ, તોપણ એ શબ્દો- માંના સાદૃશ્યથી અર્થર્થન અને અંગિરસ્ કેવળ વૈદિક ઋષિઓના જ પૂર્વ ઋત્વિજો ન હોઈને સમસ્ત આર્ય શાખાઓના ઋત્વિજો હતા, એમ કહેવામાં કરો. પણ પ્રત્યવાય નથી જ. એ નામો વિશેષ વ્યક્તિઓનાં નહિ, કિન્તુ પૂર્વ કાળમાં યજ્ઞોને ચલાવનારા ઋત્વિજોનાં કુળોનાં હોય, તોપણ તેથી આર્ય લોકોની વિભક્તતા થવા પૂર્વે જ તેમનામાં દેવોની યોગ્યતા આવેલી હતી, એ તો પ્રકટ જ દેખાઈ આવે છે. પરંતુ એથી કાંઈ તેમના અનુધ્યાવનો લોપ થતો નથી. કારણ કે, તેમને અનેક રથો ‘પૂર્વ યજ્ઞિય’ કહેલા છે. ત્યારે એ આપણા પૂર્વ પિતરો આર્ય લોકોની વિભક્તતા થવા પૂર્વે જ યજ્ઞ કરતા હતા, તેમના અવધિ દેવા હતા, એને બતાવવા માટેની કાંઈ વાર્તાઓ યજ્ઞિય વાશ્મયમાં છે કિંવા નહિ, એનું અવલોકન કરવું બહુજ મહત્ત્વનું છે; કારણ કે, તેથી આપણી ક્ષુભ- વ્યપત્તિને વિશેષ આધાર મળવાનો સંભવ છે.

અંગિરસો વિના મનુ, અર્થર્થન, ભૃગુ કિંવા બીજાઓએ કરેલા યજ્ઞોના કાળને નિશ્ચિત કરનારાં વચનો જ્યાં સુધી મેં શોધ ઓળ કરી છે, ત્યાં સુધી મને વૈદિક ગ્રંથો- માંથી મળી આવ્યાં નથી. ‘ઐત સૂત્રો’ માં ‘અગિરમામ્ અયનમ્’ નામક વાર્ષિક સત્રનું વર્ણન આપીને, તે સમસ્ત વાર્ષિક સત્રોનું આદર્શરૂપ જે ‘ગવાં અયનમ્’ તે ‘ગવામ્ અયનમ્’ નુંજ એક રૂપ છે, એમ કહેલું છે. પરંતુ તેમાં કાંઈ ‘ગવામ્ અયનમ્’ નો અવધિ આપેલો નથી. ‘તૈત્તીર્યસંહિતા’ માં ‘ગવાંમ્ અયનમ્’ નો અવધિ આપેલો છે અને તેનું વર્ણન આપણે આની પછીના ‘દર્શન’ (પ્રકરણ)માં સ્વતંત્રતાથી કરીશું. અત્યારે તો અંગિરસોના કાલાવધિનો નિશ્ચય કરી શકાય છે કે કેમ, એનોજ આપણે વિચાર કરીશું. એના નિશ્ચયનું સાધન સદ્ભાગ્ય યોગે ઋગ્વેદમાં જ છે. ઋગ્વેદ ૧૦, ૬૨૫-૬ માં ‘નવગ્વ’ અને ‘દશગ્વ’ એવી અંગિરસોની જાતિઓ આપેલી છે, અને ધણે ખરે રથો તેમના એકત્રઉદ્ગમ કરીને અંગિરસોને લગાડેલી વાતો અને તેમને લગાડેલાં વિશેષણો આમને પણ લગાડવામાં આવ્યાં છે. એમને અંગિરસ અને ભૃગુ પ્રમાણે જ ‘આપણાં પિતર’ કહેલાં છે (૬, ૨૨, ૨ અને ૧૦, ૧૪, ૬). ‘બલસરમા’ અને ‘પણા’ નો ઈન્દ્ર પરાજય કરવાની કથામાં પણ અંગિરસો પ્રમાણે જ નવગ્વોનો સંબંધ પણ આવેલો છે (૧, ૬૨, ૩ અને ૪; ૫, ૨૯, ૧૨; ૫, ૪૫, ૭; ૧૦, ૧૦૮, ૮). તેમાં એક રથો (૧, ૬૨, ૪) ઈન્દ્રે બળ અને તેના અદ્વિતે ક્ષૂણ્ણી વેળાએ તેનું સાહાય્ય લેવાનું કહેયું* છે. ૫, ૨૯, ૧૨ માં

* “શઘવલં રથેણ દરયો દશગ્વે.” ૧, ૬૨, ૪.

† “નવગ્વાસઃ સુતયોમાસ ઇન્દ્રં દશગ્વાસો અધ્યર્ચત્યર્ચઃ.”

ગમ્યં ચિદુર્ધમપિધાનવંતં તં વિપ્રતઃ શશમાના અપત્રન” ॥ ઋગ્વેદ, ૫, ૨૯, ૧૨.

નવગ્વોએ ઇન્દ્રની સ્તુતિ કરીને ધનતાથી ઢોકલા ગાળના ગોડાને ફેાડો, એમ કહેલું છે. પરંતુ એમાંનાં જો સ્થળે જ તેમના સત્રના અવધિનો સંબધ આવેલો છે. ૫,૪૫,૭ માં “જે અદ્રિવડે (પાષાણેવડે) નવગ્વોએ દશ માસ અર્ચન કર્યું, તે હસ્તવડે તડિત થવાથી વાગતો હતો.” એમ કહીને ત્યાર પછીની ૧૧ મી ઋચામાં “જે-વડે નવગ્વ દશ માસ તર્ધા, તે પ્રકાશની વૃષ્ટિ કરનારી તમારી સ્તુતિ દુ અપો (જ્યો) ને અર્પણ કરું છું” એમ કહેલું છે.* પુનઃ ૨,૩૪,૧૨ માં “તે દશગ્વોએ પ્રથમ યજ્ઞ કર્યો, તે ઉપાના ઉદ્યમાં અમારા ૫૨ કૃપા કરો!” એમ કહીને ૮,૫૧,૪ માં “ઉપા નવગ્વ અંગિરસો પર અને સમાસ્ય દશગ્વો પર બહુ પ્રકાશી” એમ કહેલું છે.† આનો સ્પષ્ટતાથી એવો જ અર્થ થાય છે કે:-તેમનાં સત્રો કેવળ દશ માસનાં હોઇને તેમનો ઉપાના ઉદ્ય સાથે સંબધ છે. એ નવગ્વ અને દશગ્વોએ પત્રોના સાહાય્યથી શું શું કર્યું, એનું વળી ૫,૨૯,૧૨ માં જે વિશેષ વર્ણન કરેલું છે, તે આ પ્રમાણે છે:-“સામનો દિવિ આપીને નવગ્વ અને દશગ્વોએ ઇન્દ્રની સ્તુતિ કરી. નરોએ પરિશ્રમ કરીને ગાળના ગોઠો મજબૂત આપ્છાદેલો હતો, વોષણ તેને ફેાડી નાખ્યો.” ૩,૨૯,૫ માં “પોતાના મિત્ર જે શક્તિમાન નવગ્વ, તેમની સાથે ઇન્દ્ર જ્યાં ગયો ત્યાં દશ દશગ્વો સહિત ઇન્દ્રને સૂર્ય તમમાં રહેલો મળી આવ્યો એવું વર્ણન કરેલું છે.‡ ૧૦,૬૨,૨-૩ માં દશગ્વ અને નવગ્વોએ પોતે જ બળને મારવાનું અને સૂર્ય તથા ગાળને ઊડવવાનું કાર્ય વર્ણના અંતમાં કર્યાનું કહેવું છે; પરંતુ એના, તેમણે તેમ કરવામાં ઇન્દ્રને મદદ કરી, એવો જ અર્થ એવો નેહ્યો. અસ્તુ. એ સર્વ વચનોનો એકત્ર મિચાર કરતાં જે અનુમાનો નીકળે છે, તે નીચે પ્રમાણે —

૧ નવગ્વ અને દશગ્વના સત્રની દશ માસે સમાપ્તિ થઈ હતી.

૨ એ સત્રનો સંબધ ઉપાના પ્રથમ પ્રકાશ સાથે હતો.

* “અન્નોદય્ર હસ્તયતો અદિરાર્ચન્ યેન દશમાસો નવગ્વાઃ” ॥ ૫,૪૫,૭.

“ધિયે વો બપ્સુ દધિપે સ્વર્ષા યવાતરન્ દશમાસો વગ્વાઃ” ॥ ૫,૪૫,૧૧.

† “તે દશગ્વાઃ પ્રથમા યજ્ઞમૂહિરે તે નો દિન્વં તૂપસો વ્યુષ્ટિયુ” ॥ ૨,૩૪,૧૨.

“યેના નવગ્વે અંગિરે દશગ્વે સમાસ્યે રેવતી રેવદ્ય” ॥ ૪, ૫૧,૪.

‡ “સક્તા હ યન્ સસ્તિમિર્નવગ્વૈરભિત્વા સત્ત્વમિર્મા અનુગમન્ । સત્ત્વં તદિદો દશમિ-ર્દશર્ચ્વ. સૂર્ય વિવેદ તમસિ ક્ષિયન્તમ્” ॥ ઋગ્વેદ, ૩,૩૬,૫.

§ “ય ઉદાજમ્પિતરો ગોમય વસ્તુતે નામિન્દન્પરિવત્સરે વલમ્” ॥ ૧૦,૬૨,૨.

“ય ઋતેન સૂર્ષમારોચન્ દિવ્ય પ્રયવન્પૃષિવો માતર વિ” ॥ ૧૦,૬૨,૧.

૩ એઓ યાજ્ઞિક વલધી ગાયની મુક્તતા કરવાના કાર્યમાં વર્ષના અંતમાં (પરિવત્સરે) ઇન્દ્રને મદદ કરતા હતા; અને

૪ જે સ્થળે ઇન્દ્ર ગાયને શોધવા ગયો, ત્યાં સૂર્ય તેને અંધકારમાં રહેલો (તમસિ ક્ષિયન્તમ્) મળી આવ્યો.

હવે નવગ્વ અને દશગ્વ વિષયક એ ચાર વિધાનોનો આપણે જરા સૂક્ષ્મ વિચાર કરીએ. એ વિશેનો પ્રથમ પ્રશ્ન એવો થાય છે કે, તેમનાં સત્રો દશ મહિનામાં જ કેમ સમાપ્ત થતાં હતાં અને વર્ષના બાર મહિના સૂધી તે કેમ ચાલતાં નહોતાં વારુ? વલનો વધ કરીને ઇન્દ્રે નવગ્વોના સાહાય્યથી ગાયો અને સૂર્યને વર્ષના અંતમાં મુક્ત કર્યાં; એમ જે તેમના પરાક્રમેને વર્ણવતા ઉપર આપેલા વાક્યમાં કહેલું છે, તેનો, સૂર્ય અને પ્રકાશ કિરણરૂપ ગાયોની વાર્ષિક મુક્તતા સાથે સંબંધ છે, એ તો પ્રકટ જ છે; અને ‘ઇન્દ્રને સૂર્ય અંધકારમાં રહેલો મળી આવ્યો’ એ શબ્દોથી તો વળી આ વિધાનને વિશેષ આધાર મળે છે. “અધિનોએ નિર્ઋતિના ઉપસ્થ પર (ધ્રુવના ઓળામાં) સૂતેલા પ્રભાતેના કિંવા અંધકારમાં પડી રહેલા સૂર્ય સમાન કિંવા દોટેલા તેજસ્વી સુવર્ણ જેવા વસ્ત્રને મુક્ત કર્યું” એવું ઋગ્વેદ ૧,૧૧૭,૫*માં કહેલું છે. એથી તમસિ ક્ષિયન્તમ્ શબ્દો વડે ક્ષિતિજ તળે જઈને અદૃશ થયેલા સૂર્યનો જ યોધ થાય છે, એમ તરત દેખાઈ આવે છે. અર્થાત ઇન્દ્રે સંવત્સરના અંતમાં વસને જે સ્થાનમાં માર્યો તે સ્થાન અંધકારમય હોઈને નવગ્વો તે વેળાએ તેને પોતાનાં સૂક્ષ્મતાવડે સાહાય્ય આપતા હતા, એમ જ માનવું જોઈએ. એથી, નવગ્વ અને દશગ્વોના સોમના હવિ-ભાંગો જે વેળાએ વધ સાથે યુદ્ધ ચાલતું, તે વેળાએ આપવામાં આવતા હતા, એમ પ્રથમ દર્શને ભાસશે; પરંતુ વૈદિક કલ્પના એથી સર્વથા ભિન્ન જ છે. ઉદાહરણાર્થઃ પ્રભાતની સૂર્યોપાસના (સંધ્યા) સૂર્યના ઉદય પૂર્વે જ કરવાની હોય છે; તેમજ ઇન્દ્રને સાહાય્ય આપવામાટે કરવાના યજ્ઞો પણ યુદ્ધની પૂર્વે જ કરવા પડતા હતા. વળી દશ માસનો અંધકારમય કાળ પૃથ્વીના પૃથ્વર તો ક્યાંય પણ શક્ય નથી. એટલે અર્થાત નવગ્વો અને દશગ્વોનાં સત્રો પ્રકાશમુક્ત દશમાસમાં થતાં હતાં, એમજ માનવું પડે છે. એ પ્રકાશનો કાળ જો બાર માસનો હોત, તો તે દશગ્વોને પોતાના સત્રની દશમહિનામાંજ સમાપ્તિ કરવાનું કાંઈ પ્રયોજન નહોતું. એ સર્વ પરિસ્થિતિથી નવગ્વોનું સત્ર દશમાસ ચાલ્યા પછી સૂર્ય ક્ષિતિજની નીચે જવાથી અંધકાર છવાતાં તેની સમાપ્તિ થતી હતી,

* “મુણ્વાણં ન નિર્ઋતેરુપસ્યે સૂર્યં ન દદ્યા તમસિ ક્ષિયન્તમ્ । શુમેદમન દર્શતં નિરવાતમુદપમુરાશ્વના વંદનાય” ॥ ૧,૧૧૭,૫.

એમ માન્યાવિના અવંતર જ નથી. એ અંધકારમયી દીર્ઘ રાત્રિમાં સોમપાન કરીને પુષ્ટ થયેલો ઈંદ્રિ વધના દુર્ગોને ભેદીને પ્રકાશરૂપ ગાય અને સૂર્યને જૂના વર્ષના અંત અને નવીન વર્ષના આરંભમાં યુક્ત કરતો હતો; અને સાર પછી પુનઃ એ અંગિરસો ઉપકાળમાં નવીન સત્રનો આરંભ કરતા હતા. તાત્પર્ય કે, નવમ્વ અને દશમ્વ આદિ સર્વ આઘ યજ્ઞિયે દશમાસના વર્ષવાળા સ્થાનમાં વસતા હતા. એ દશમ્વોની કથા ઉપરાંત ઇતર યજ્ઞિયવાહમયમાંના ઉલ્લેખોથી પણ દશમાસિક વર્ષની સિદ્ધતા થઇ શકે છે; એનો વિચાર આપણે હવે પછીના દર્શન (પ્રકરણ) માં કરીશું.

નવમ્વ અને દશમ્વ, એ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિને જોતાં પણ એ જ અનુમાન નીકળે છે. 'નવ' અને 'દશ' શબ્દોને, 'વ' જોડીને એ શબ્દો થયેલા છે. પણ 'નવ' નો અર્થ નવની સંખ્યા (૯) ન કરતાં નિરુક્તકારે એનો 'નવીન' ના અર્થમાં સ્વીકાર કરેલો છે (૧૧,૧૯). પરંતુ નવમ્વ અને દશમ્વ ઋગ્વેદમાં બહુધા એકત્ર આવેલા હોવાથી દશમ્વોનો જે સંબંધ દશ શબ્દ સાથે છે, તે જ સંબંધ નવમ્વનો નવ (૯) શબ્દ સાથે હોવો જોઇએ. અર્થાત્ દશનો દશની સંખ્યા વિના બીજો કોઇ પણ અર્થ ન હોવાથી નવ શબ્દનો પણ નવની સંખ્યાના અર્થમાં જ સ્વીકાર કરવો જોઇએ. હવે 'વ' ના અર્થને નિશ્ચિત કરવો જોઇએ. કેટલાકે એ શબ્દને ગો (ગાય) શબ્દમાંથી નીકળેલા તરીકે સિદ્ધ કરે છે અને કેટલાકે એની ઉત્પત્તિ 'ગમ્' (જવું) ધાતુમાંથી થયેલી બતાવે છે. પણ ઋગ્વેદ ૩,૩૯,૫ માં 'દશમ્વ દશ છે' એમ કહેલું છે અને તેથી નવ ગાયોના કિંવા દશ ગાયોના, એવો એનો અર્થ ન કરતાં દશ કિંવા નવવડે ગમન કરનારા, એવો જ એનો અર્થ વિશેષ અશસ્ત્ર દેખાય છે. પરંતુ એ નવમ્વ અને દશમ્વ શબ્દોનો એક-વચ્ચાત્મક પ્રયોગ પણ આવેલો હોવાથી (ઋગ્વેદ, ૬,૬,૩; ૮,૧૨,૨; અને ૯,૧૦૮,૪) એમનો નવનો અથવા દશનો અર્થ, એવો જ અર્થ નિત્ય થતો હોય, એમ દેખાતું નથી. અર્થાત્ નવ અને દશની સંખ્યાઓનો અર્થ બીજો કાંઈ પણ હોવો જોઇએ. સાયણના અર્થ ઋગ્વેદ, ૧૦,૬૨,૪ પરના પૌતાના ભાષ્યમાં* કહે છે કે:— 'અંગિરસોની બે જાતિઓ છે. નવ માસે સત્રની સમાપ્તિ કરીને જે ઉઠ્યા તે નવમ્વ, અને દશ માસે સત્રને સમાપ્ત કરીને ઉઠ્યા તે દશમ્વ.' નવમ્વ અને દશમ્વોનાં સત્રો દશ મહિને સમાપ્ત થતાં હતાં.

* "અંગિરસો દિવિષાઃ । સત્રયાગમનુતિષ્ઠન્તો યે નવમિર્માસૈઃ સમાપ્ય ગતાસ્તે નવમ્વાઃ । 'નવમ્વા નવનીતગતય' इति यास्को व्याचक्ष्यौ । ये तु दशमिर्मासैः समाप्य जग्मुस्ते दशम્वाः' ઋગ્વેદ. ૧૦,૬૨,૪ પરંતુ બાળ્ય "સત્રમાસીનાનામંગિરસાં મધ્યે કેચન નવસુ માસુ કર્મ કૃત્વોદતિષ્ઠન્ । કેચન દશસુ માસ્વિતિ । एवमंगिरसामयनमुत्तम् । तेषामग्निर्वैवधदशम्व द्योक्तः" ॥ ઋગ્વેદ, ૧૦,૬૨,૬. પરંતુ બાળ્ય.

એ તો ઋગ્વેદ ૫,૪૫,૭-૧૧ માં કહેલું જ છે. અર્થાત્ સાયણાચાર્યનો અર્થ સર્વથા સચુકિત હોઈને તે કાંઈક પરંપરાથી જ આવેલો હોવો જોઈએ. હવે એમાં એક ખાંચ છે અને તે એ કે, ઋગ્વેદમાં નવગ્વોના સંબંધમાં પણ દસ માસનું જ સત્ર કહેલું હોઈને નવ મહિનાના સત્રનો લેશ માત્ર પણ ઉલ્લેખ કરેલો નથી. પરંતુ જો દસ માસિક સત્રથી જ દશગ્વોને એ નામ મળેલું હોય, તો નવગ્વોને એ નામ નવમાસિક સત્રથી જ મળેલું હોવું જોઈએ, એ તો સર્વથા સ્પષ્ટજ છે; કારણ કે, એ બે યજુદોમાં કેવળ સંખ્યાનો જ ભેદ છે. અર્થાત્ દશગ્વોએ જે દસવડે કર્યું તે જ કર્મ નવગ્વોએ નવવડે કર્યું, એમ સ્વાભવિક જ સિદ્ધ થાય છે.

ઋગ્વેદ ૪,૫૧,૪ માં સપ્તાસ્ય કલાનું પૂર્વે કહેલું જ છે. એ સર્વના અર્થની જો યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવી હોય, તો અંગિરસ કેવળ નવ કિંવા દશ માસે જ સત્રયાગની સમાપ્તિ કરીને ઊઠનારા ન હોઈને બીજા અવધિ પછી પણ ઊઠનારા હતા અને તેમનાં સત્રો સ્થાનપરવે સૂર્ય જોડલા મહિના ક્ષિતિજમાં રહેતો હતો, તેટલા મહિના પછી જ આટોપાતાં હતાં, એમ જ આપણે માનવું જોઈએ. અર્થાત્ એથી એમ સિદ્ધ થયું કે, સર્વથા પ્રાચીન સત્રો સાતથી તે દશમાસ પર્યન્ત ચાલતાં હતાં અને તેમાંની હોતુસંખ્યા પણ મહિનાઓ પ્રમાણે જ સાતથી દશ પર્યન્ત રહેતી હતી. દીર્ઘરાત્રિનો આરંભ થતાં એ સત્રો બંધ થતાં હતાં અને વર્ષ સમાપ્તિની લગભગમાં ઈન્દ્ર વલ સાથે યુદ્ધ કરીને તેને ચીત કરતો હતો. આમાં 'પરિચરસરે' (વર્ષનાં અંતમાં) ચળદ બદુ જ સૂચક હોઈને વર્ષનો દીર્ઘ રાત્રિની સાથે જ અંત થતો હતો, એમ એથી સ્પષ્ટ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

દીર્ઘતમસૂની કથામાં પણ દશમાસના સૂર્ય પ્રકાશ યુક્ત કાળનો સંબંધ આવેલો છે. વૈદિક કથાઓનું પરીક્ષણ હવે પછીના એક સ્વતંત્ર દર્શનમાં કરવાનું છે. પણ દીર્ઘતમસૂની કથામાં તેના આશુખ્ય વિશે કરેલા સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ્યથી દશગ્રવિપયક ઉપર કરેલા અનુમાનને સારી પુષ્ટિ મળતી હોવાથી તેની કથાનો આપણે અહીં જ વિચાર કરીશું. મહાભારત આદિપર્વ અધ્યાય ૧૦૪ માં દીર્ઘતમસૂની કથા આપેલી છે. તે ઉત્તર્ય અને મમતાનો પુત્ર હોઈને બૃહસ્પતિના શાપના પ્રતાપે જન્માન્ધ થયો હતો. ત્યાર હેઠે પ્રદ્વેષી સાથે તેનાં લગ્ન થયાં અને તેનાં ફેટલાંક સંતાનો પણ થયાં. કાલાન્તરે તે સંતાનોને પોતાના અંધ પિતાને પોષવાનો ફંદાઓ આવવાથી તેમણે તેને એક ત્રાપાપર બેસાડીને ગંગામાં મૂકી દીધા. ફેટલાંક સમય પર્યન્ત તે ગંગાના પ્રવાહમાં વહ્યો જતો હતો. અંતે લાંબા અંતરે જવા પછી બધિ રાગ્યે તેને બહાર કાઢ્યો. ઋગ્વેદની કથામાં તેની મુક્તતા આશ્વિનોએ ક્યાંનું વર્ણવેલું છે. તે મમતા અને ઉત્તર્યનો પુત્ર હોઈને (૧,૧૫૨,૬; ૧,૧૫૮,૧) તેણે પોતાને ત્રેતાનના બંધનથી હોડવવા માટે અશ્વિનોની પ્રાર્થના કરેલી છે. પણ ઋગ્વેદ ૧,૧૪૭,૮ અને ૪,૪,૧૩ માં 'તેને અગ્નિએ દૃષ્ટિ આપી' એમ કહેલું* છે. ઋગ્વેદમાં એક દેવતાનાં કૃપોનો બીજા દેવતામાં અનેકવાર આરોપ કરવામાં આવતો હોવાથી અગ્નિના એ કૃસનો અશ્વિનોપર આરોપ કરવામાં કાંઈ પણ અડચણ જેવું નથી. એ ઉભય દેવતાઓ પ્રાતઃકાલીન હોવાથી તેમના પરાક્રમેનું મિત્રણ થવું સ્વાભાવિક અને સાદૃશ્યિક છે. અત્રુ. અશ્વિનોએ એકલા દીર્ઘતમાની જ મુક્તતા કરેલી છે, એમ નર્થકિંન્તુ તેમણે વ્યવનને વૃદ્ધમાંથી

* "चे पायवो मामतेयंतं अग्ने पश्यन्तो अंधं दुरितादक्षन्" ॥ ઋગ્વેદ ૧,૧૪૭,૮, અને ૪,૪,૧૩.

તરણુ કર્યો હતો. (ઋગ્વેદ, ૧,૧૧૬,૧૦), અને ભુજ્યુને સમુદ્રમાંથી બહાર કાઢ્યો હતો (ઋગ્વેદ, ૧,૧૧૬,૪) ઇત્યાદિ તેનાં પરાપકારમય અનેક પ્રકારનાં કૃત્યો ૧,૧૧૬ માં વર્ણવેલાં છે. એ સર્વ પરાક્રમેના સંબંધ શિયાળામાં બળહીન થએલા સૂર્યને પુનઃ શક્તિ-માન કરવા સાથે છે, એવો ધણાકોનો અભિપ્રાય છે. પરંતુ ‘તમસિ ક્ષિયન્તં સૂર્યનં’ (અંધકારમાં પડેલા સૂર્ય પ્રમાણે) એ વંદનની કથામાંના શબ્દો સ્પષ્ટતાથી સમક્ષ હોવાથી કેવળ શિયાળાના હીનબળ થએલા સૂર્ય સાથે જ એ પરાક્રમેના સંબંધ જોડવાથી ચાલી શકે તેમ નથી; ક્ષિતિજની નીચે ઢૂંઢેલા સૂર્ય સાથે જ એ પરાક્રમેના સંબંધ જોડવો જોઈએ. આ વાર્તાને ધ્યાનમાં રાખીને દીર્ઘતમાની કથાના આધારે પ્રસ્તુત વિષયને અનુકૂળ થનારું કાંઈ પણ અનુમાન નીકળે છે કે કેમ, તે હવે આપણે જોઈએ.

એ કથામાંનું વિશેષ મહત્ત્વનું વાક્ય ઋગ્વેદ ૧,૧૫૮,૬ માં આવેલું* છે, અને તેનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે;—“મમતાનો પુત્ર દીર્ઘતમા દશમયુગમાં જરાજીર્ણ થવાથી તે પોતાના અર્થ (ઉદિષ્ઠસ્થાન) પ્રતિ જનારા અપોનો, આજણુ સારથિ થયો.” હવે આમાં ‘દશમ યુગમાં’ અને ‘પોતાના અર્થ પ્રતિ જનારા આપ:’ એ પદોનો જ અર્થ જરાક ગૂઢ છે. એ વિનાનો ખીજે ભાગ સર્વથા સરળ છે. દીર્ઘતમા દશમ યુગમાં ૫૬ થઈને અને મહાભારતમાં કલા પ્રમાણે જલપર આરૂઢ થઈને (સારથિ બનીને) પાણીના અર્થપ્રતિ (ઉદિષ્ઠસ્થાન પ્રતિ) ચાલતો થાય છે. પરંતુ એમાંના ‘યુગ’ શબ્દના અર્થ વિશે પંડિતોમાં ભેદભર્યો નથી. કેટલાકો એ શબ્દનો વેદાંગ ન્યોતિ-પર્માના ‘પંચસંવત્સરમય કાળચક્ર’ ના અર્થમાં સ્વીકાર કરે છે અને ‘દીર્ઘતમા પચાસમે વર્ષે ૫૬ થયો, એમ કહે છે. કેટલાક યૂરોપીયન પંડિતોનો તો ઋગ્વેદમાં ‘યુગ’ શબ્દનો પ્રત્યેક સ્થળે ‘પેઢી’ (Generation) ના અર્થમાં જ સ્વીકારવાનો આગ્રહ જ થઈ ગયો છે. એટલા માટે એનો જરાક વિશેષ વિચાર કરવો આવશ્યકીય છે. ‘યુગ’ શબ્દનો અર્થ ‘કાળભાગ’ થાય છે—નિહાન એના અનેક અર્થોમાંનો એ પણ એક અર્થ છે, એમાં તો શંકા જ નથી. પરંતુ ‘યુગ’ શબ્દ અને વિશેષતઃ ‘માનુષા યુગા:’ એવો પ્રયોગ ઋગ્વેદમાં જ્યાં જ્યાં આવે છે’ ત્યાં ત્યાં એનો પાશ્ચાત્ય પંડિતો ‘પેઢી’ ના અર્થમાં જ સ્વીકાર કરે છે, અને આપણા સાયણુ આદિ ટીકાકારો બહુ સ્થળે એનો ‘મત્યોના યુગો’ના અર્થમાં સ્વીકાર કરે છે. પરંતુ કેટલેક સ્થળે વિકલ્પથી એનો તેમણે ‘જેડી-યુગમ’ એવો અર્થ પણ કરેલો છે. વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિથી જોતાં ‘યુગ’ શબ્દ ‘યુજ્’ (જોડવું) ધાતુમાંથી ઉત્પન્ન થએલો હોવાથી તેનો ‘રાત્રિ દિવસની જેડી,’

* “દીર્ઘતમા મામતેજો જુલુર્વાન દશમે યુગે । અપામર્ય યતીનાં વ્રદા મવતિ સારથિઃ-

‘મહિનાની જોડી,’ (ઋતુ), કિવા ‘પક્ષોની જોડી,’ અર્થાત્ સૂર્ય ચંદ્રનો સંયોગ કાળ એટલે કે માસ, એવો કોઈ પણ અર્થ થઈ શકે એમ છે. કલિયુગના આરંભમાં સર્વ ગ્રહો એકત્ર થયા હતા, એવી એક કલ્પના છે, અને તેથી જ તેને યુગ નામ આપ્યાનું કહેવાય છે. મનુષ્યમાં એ શબ્દનો આરોપ કરવાથી એનો—યુગ શબ્દનો—‘જોડી’ અથવા ‘પેઢી’ એવો અર્થ પણ થઈ શકશે. એટલે કે, ‘માનુષા યુગાઃ’ એ ઋગ્વેદમાંના પ્રયોગા માંના ‘યુગ’ શબ્દના અર્થને નિશ્ચિત કરવાના કાર્યમાં વ્યુત્પત્તિનો વિશેષ ઉપયોગ થાય તેમ નથી. પુરાણોમાંની યુગપદ્ધતિ વેદોને લગાડી શકાય તેમ નથી, એવા અભિપ્રાયને લીધે જ પાશ્વત્ય પંડિતો ‘યુગ’ શબ્દનો ‘પેઢી’ વિના ખીન્ને કોઈ પણ અર્થ કરતા નથી. પણ એ તેમનો કેવળ (દુર) આગ્રહ જ છે.

‘યુગે યુગે’ એ પ્રયોગ ઋગ્વેદમાં નિદાન પાંચ કે છ સ્થળે તો આવેલો છે (૩,૨૬,૩; ૬,૧૫,૮; ૧૦,૮૪,૧૨ ઇત્યાદિ), અને તે સર્વનો સામ્યભાવાયે ‘કાલભાગ’ અર્થ જ કરેલો છે. ૩,૩૩,૮ અને ૧૦,૧૦,૧૦ માં ‘ઉત્તરા યુગાઃ’ એવા શબ્દો છે, તેમ જ ૧૦,૭૨,૧ માં ‘ઉત્તરે યુગે’ એવો પ્રયોગ આવેલો છે. એ પછીની ઋચામાં ‘દેવાનાં પૂર્વે યુગે’ અને ‘દેવાનાં ઉત્તરે યુગે’ એવા પ્રયોગો છે. એ સર્વ સ્થળે ‘યુગ’ શબ્દનો ‘કાલભાગ’ વિના ખીન્ને અર્થ થવો શક્ય નથી, એ સંદર્ભથી સ્પષ્ટ દેખાય છે; કારણ કે, ‘યુગ’ શબ્દનો તે સ્થળે કાળ સાથે સંબંધ છે. હવે ‘દેવાનાં યુગે’ નો જો ‘દેવાના કાળ’ ના અર્થમાં સ્વીકાર કરીએ, તો પછી ‘માનુષા યુગાઃ’ નો પણ ‘મનુષ્યોના કાળો’ એવો અર્થમાં સ્વીકાર કરનાથી શી હાનિ છે વાર? પરંતુ ઋગ્વેદમાં કેટલાક સ્થળો તો એવા છે કે, તેમાં ‘યુગ’ નો (પેઢી) ના અર્થમાં કદાપિ સ્વીકાર કરી શકાતો જ નથી. ઉદાહરણ્ય, ૫,૫૨,૪ માં મરુતોના સંબંધમાં જે ‘વિશ્વે યે માનુષા યુગા પાન્તિ મર્ત્ય રિપઃ’ એમ કહેલું છે, તેમાં પાન્તિ ક્રિયાપદ હોઈને તેનો યે વિશ્વે (જે સર્વ) કર્તા અને મર્ત્ય તેનું કર્મ છે, તેમજ ‘રિપઃ (ત્રાસથી)’ એ પંચમ્યંત શબ્દ જેનાથી રક્ષણ કરવાનું છે, (પાન્તિ-રક્ષણ કરે છે) તેનો વાચક છે. હવે એટલા શબ્દોનો ‘જે સર્વ ત્રાસથી મનુષ્યોનું રક્ષણ કરે છે’ એવો અર્થ થયો. આડી રહી ‘માનુષા યુગાઃ’ એ પદ, એટલે તેનો અર્થ શો? એ પદને દ્વિતીયાત સમજીને એનો ‘મનુષ્યોની પેઢીઓને’ એ પ્રમાણેનો અર્થ કરવાથી દ્વિતીયાત ‘મર્ત્ય’ પદ સર્વથા નિરર્થક થઈ જાય છે. અર્થાત્ ‘યુગ’ શબ્દનો ખીન્ને પ્રસિદ્ધ અર્થ જે ‘કાળ’ તેનો જ અહીં સ્વીકાર કરવો આવશ્યકીય છે. એવા અર્થને અંગીકારવાથી એકંદર વાક્યનો ‘જેઓ સર્વ મનુષ્યોના કાળોમાં તેમનું ત્રાસથી રક્ષણ કરે છે, એવો સ્વાભાવિક સરળ અર્થ થાય છે.’ પરંતુ દ્વિચ્છેદના દોષને મસ્તકપર ઉપાડીને પણ એકસમૂહરે ‘જે સર્વ મનુષ્યોની પેઢીઓનું, મનુષ્યોના ત્રાસથી રક્ષણ કરે છે,’ એવો એનો અર્થ

કરેલો છે. ‘યુગ’ શબ્દના અર્થને નિશ્ચિત કરનારું બીજું વચન ઋગ્વેદ ૧૦,૧૪૦,૬ એ છે. એ ઋચ્યા અગ્નિની હોઇને તેમાં ‘અગ્નિ પાસેથી આશીર્વાદ લેવા માટે જનોએ તેને આગળ જ રાખ્યો’ એમ કહેલું છે. તે ઋચ્યા આ પ્રમાણે:—

“ઋતાવાનં મદિયં વિશ્વદર્શતમ્ અગ્નિં સુમ્નાય દધિરે પુરો જનાઃ ।

શ્રુત્કર્ણં સપ્રથસ્તમં ત્વા ગિતા દૈવ્યં માનુષા યુગા ॥”

એ ઋચ્યામાં ઋતાવાનં, મદિયં, વિશ્વદર્શતં; શ્રુતકર્ણ, સપ્રથસ્તમં, ત્વા, દૈવ્યમ્ એ સર્વ શબ્દો દ્વિતીયાન્ત હોઇને અગ્નિનાં વિશેષણો છે. ‘અગ્નિ’ એ દ્વિતીયાન્ત પદ ‘દધિરે’ ક્રિયાપદનું કર્મ છે. ‘જનાઃ’ કર્તા હોઇને ‘દધિરે’ (રાખતા થયા) એ સમસ્ત ઋચ્યામાં એક જ ક્રિયાપદ છે. ‘સુમ્નાય’ એ યતુર્થન્ત શબ્દ ‘દધિરે’ ક્રિયાનો ઉદ્દેશ અને ‘પુરઃ’ શબ્દ સ્થાન બતાવે છે. હવે એમાંના વિશેષણાત્મક શબ્દોને કાઢી નાખવાથી એકંદર ઋચ્યાનો ‘જનોએ પોતાનું કલ્યાણ-થવા માટે અગ્નિને પુરોભાગે રાખ્યો’ એવો અર્થ થાય છે. હવે રહ્યું ‘માનુષા યુગા’ એ જ પદ. એને સ્વાભાવિકતાથી ધતર શબ્દો સાથે દેખાતો સંબંધ તે કાલવાચક દ્વિતીયા જ છે, અને એ સંબંધને લેવાથી એ ઋચ્યાનો ‘જનો પોતાના કલ્યાણ માટે (યથા વર્ણિત) અગ્નિને મનુષ્યોના કાળમાં સ્તુતિ પૂર્વક પુરોભાગે રાખતા થયા,’ એવો અર્થ થાય છે. પણ અિદ્રિથ્ નામક પાશ્ચાલ્ય પંડિતે ‘યુગ’ શબ્દના પોતાના નિયત ‘પેઢી’ અર્થને સ્વીકારીને અને પોતા તરફથી એક વિશેષ ક્રિયાપદનો એમાં જોમેરો કરીને ‘મનુષ્યોની પેઢીએ સૂકતોવડે અગ્નિને (મહતા આપતી થઇ.)’ એવો એ ઋચ્યાના અંતિમ ચરણનો અર્થ કરેલો છે. ‘યુગ’ શબ્દનો ગમે તેમ થઇ જાય, તો પણ ‘પેઢી’ વિના બીજો અર્થ કરવોજ નહિ, એવો નિયમ સદાને માટે કરી રાખવાથી શબ્દોની કેવી ખેંચતાણ કરવી પડે છે, એ અિદ્રિથ્ના કરેલા આ અર્થને જોતાં સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. ‘વાજસનેયી સંહિતા’માં એ મંત્ર આવેલો હોઇને તેમાં મહીધરે ‘માનુષા યુગા’ નો ‘મનુષ્યોના યુગો’ એટલે કે કાળ, એવો જ અર્થ કરેલો છે. એવી રીતે જો સર્વમાન્ય અર્થ પદ્ધતિનેજ અવલંબ કરવો હોય, તો ‘માનુષા યુગા’ નો ‘મનુષ્યોના કાળ’ વિના જોમાં બીજો કોઈ પણ અર્થ થવો શક્ય નથી, એવાં બે સ્થળો આપણને મળી આવ્યાં. ‘માનુષા યુગા’ એ શબ્દો ‘મર્ત્યાઃ જનાઃ’ એવા મનુષ્ય વાચક શબ્દો સાથે ઋગ્વેદમાં અન્ય સ્થળે આવેલા મળતા નથી. પરંતુ એક વાર એક શબ્દનો અર્થ, કેવળ એક જ સ્થળના આધારે પણ ખૂર્ણતાથી નિશ્ચિત કરી શકાયો. એમ, તો અન્ય સ્થળે પણ જો તે સંબંધથી વિરુદ્ધ ન હોય તો તે જ અર્થનો સ્વીકાર કરવો જોઇએ. યાસ્કે અનેક વૈદિક શબ્દોના અર્થોનો એ જ પદ્ધતિવડે નિશ્ચય કરેલો છે, અને તેથી પ્રસ્તુત પ્રસંગે તે પદ્ધતિનું અવલંબન કરવાથી લેશમાત્ર પણ પરિપાઠ વિરુદ્ધ વર્તન થતું નથી.

‘માનુષા યુગ’ નો ‘મનુષ્યોના કાળ’ એવો અર્થ સિદ્ધ થયો. પણ એ કાળનો અવધિ કેટલો, તે આપણે હવે જોઈએ. અર્થવેદ (૮,૨,૨૧) માં ‘યુગ’ શબ્દનો ‘દશ હજાર વર્ષ કરતાં ઓછો ન હોય તેટલો કાળ’ એવો જ અર્થ સ્વીકારવો પડે છે. પરંતુ ઋગ્વેદમાંના ‘યુગ’ શબ્દથી એના કરતાં બહુ જ ઓછા કાળનો બોધ થાય છે, એમ માનવા માટેના કેટલાક સખળ આધારો છે. ઋગ્વેદમાં અનેક સ્થળે ‘પ્રથમા ડયા’ ‘આયતીનાં પ્રથમા’ (આવતી ઉપાઓમાં પ્રથમ) એવા અર્થોએ અનેકવાર આવેલા છે, (૧,૧૧૩,૮;૨૩,૨; અને ૭,૭૬,૬ ઇત્યાદિ) અને ૭,૭૧,૩ માં ‘અવમા’ (અંતિમ) ઉપા કહેલી છે. ૧,૧૨૩,૬, માં ‘ઉપા પ્રથમ દિવસને જણે છે, એમ કહેલું છે. (જાનત્યઙ્ગ: પ્રથમસ્ય.) પૂર્વે એક પ્રકરણમાં કરેલા વૈદિક ઉપાના વિવેચનને એક બાળુએ મૂકીએ તો પણ ‘પ્રથમા’ એ ક્રમવાચક વિશેષણથી એ ઉપા તે વર્ષની પ્રથમ ઉપા એટલે કે, વર્ષના પ્રથમ દિવસની ઉપા છે, એમ તરત દેખાઈ આવશે. એ પ્રથમા અને અવમા ઉપા એટલે વર્ષના પ્રથમ અને અંતિમ દિવસની ઉપા જણવાની છે. એ જ અર્થે વૈદિક ઉપા-વિષયક પૂર્વ વિવેચનને વિચારમાં લેવાથી એ પ્રથમા ઉપા એટલે દીર્ઘરાત્રિના અંતે આવનારા અને વર્ષારંભ કરનારા ઉપકલાઓમાંની પ્રથમ ઉપા છે, એવું અનુમાન કરવામાં પણ કશી બાધા નથી. એ પ્રથમ ઉપા “મનુષ્યોના યુગને ધીમે ધીમે ન્યૂન કરે છે,” (“પ્રમિતતી મનુષ્યા યુગાનિ”) એમ ૧,૧૨૪,૨ અને ૧,૬૨,૧૧ માં કહેલું હોઈને ઉપાનો ઉદય થતાં “દેવભક્ત લોકો યુગોને પ્રસારે છે.” (“નરો દેવયંતો યુગાનિ વિતન્વતે”) એ પ્રમાણે ૧,૧૧૫,૨ માં કહેલું છે. પૂરોપીય પંડિતો અહીં પણ ‘યુગ’ નો ‘પેટી’ ના અર્થમાં જ સ્વીકાર કરે છે. પરંતુ સંદર્ભાનુસાર તો એના ઉપર નિશ્ચિત કરેલો ‘કાલવિભાગ’ અર્થ જ લેવો જોઈએ. ‘એ પ્રથમ ઉપા ફેવી યુગોને આરંભે છે, (‘અમિતતી દેવ્યાનિ વ્રતાનિ’) અને માનુષ યુગોને પ્રસારે છે, એમ જ કહેલું છે, તેથી, પ્રથમ ઉપા આવતાંની સાથે જ યજ્ઞ અને માનુષ યુગો આરંભાતા હતા, એટલે કે, ‘માનુષા યુગ’ એ પદથી બોધિત થતો કાળ પ્રથમ ઉપાથી જ ગણવામાં આવતો હતો, એવો તર્ક થઈ શકે છે. ‘માનુષા યુગ’ અને ‘પ્રથમા ડયા’ ના એ સાદુઅર્થથી માનુષ યુગોના અવધિને નિશ્ચિત કરવાનું આપણને એક સાધન મળી આવ્યું છે; કારણ કે, એ માનુષ યુગોનો જો પ્રથમ ઉપા સાથે આરંભ થતો હોય, તો તેમનો અંતિમ ઉપા સાથે અંત થતો હોવો જ જોઈએ, એ તો સ્પષ્ટ જ છે. એટલે કે, માનુષ યુગોના એ સમુચ્ચય પ્રથમ અને અંતિમ ઉપાના મધ્યસ્થ પ્રકાશયુક્ત કાળનો ઘોતક હોઈને એવો એક યુગ એટલે તે એ કાળના કોઈ પણ એક ભાગનો દર્શક હતો. એવી રીતે ‘યુગ’ શબ્દનો ઋગ્વેદમાં ‘વર્ષ કરતાં ઓછો ઘણો પણ ઓછો કાળ’ એવો અર્થ થાય છે, એ બતાવવા માટે દીર્ઘતમાની કથા ઉપરાંત બીજો પણ સ્વતંત્ર પૂરાવો છે.

આમ હોવાથી ‘દીર્ઘતમા દશમ યુગમાં જરાશ્ચ યથો’ એ વાક્યના નિર્ણયનું કાર્ય હવે સરળ થઇ પડ્યું છે, એટલું જ નહિ પણ એથી ‘યુગ’ શબ્દનો નિશ્ચિત અર્થ શો છે, એને જાણવાનો માર્ગ પણ ખુલ્લો થયો છે. ‘માનુષ યુગો’ નો કાળ વર્ષ કરતાં ઓછો એટલે પ્રથમ અને અંતિમ ઉપા અર્થાત્ સંવત્સરના બે છેડાઓના મધ્યમાંનો હોઇને દીર્ઘતમાની કથા બે સૂર્યના રૂપક રૂપ હોય, તે ‘દશમ યુગમાં જરાશ્ચ યથો’ એનો અર્થ ‘તે દશમા મહિનામાં ક્ષિતિજની નીચે ગયો’ એ પ્રમાણેનો જ કરવો જોઇએ. વર્ષની પ્રથમ ઉપા અને અંતિમ ઉપાના મધ્યમાંનો કાળ, દશ દિવસ કિંવા દશ પક્ષનો બહુ જ થોડો-કિંબદ્ધના અશક્ય-હોવાથી તેને દશ મહિનાનો જ માનવો જોઇએ. એટલે કે, ‘યુગ’ શબ્દનો ‘માસ’ અર્થ જ કરવો જોઇએ. તાત્પર્ય કે, દીર્ઘતમા એટલે દશમા મહિનામાં વૃદ્ધ થતો સૂર્ય; અને તે જળપર આરૂઢ થઇને તેમની (જળોત્તી) સાથે પોતાના ઇષ્ટસ્થાન પ્રતિ ગયો એટલે તે ક્ષિતિજની નીચે ગયો, એમ જ સમજવાનું છે. એમાં આવેલું પાણી એટલે જેનો રાગ વરુણ છે, (૭,૪૬,૨,) જેમને તેણે ઋત નામનો માર્ગ ખણી આપીને (૨,૨૮,૪) સૂર્યને વાટ પાડી આપી (૭,૮૭,૧) અને જે ઇન્દ્રે તેમને વલના તડાકામાંથી છોડ્યા પછી તેઓ સૂર્યને ઉપર લાવે છે (૧,૫૧,૪) તે જ પ્રસિદ્ધ આપ: (જળો) છે. દીર્ઘતમાની કથા, ધ્રુવ પાસેના પ્રદેશમાના શુક્ર અર્ણવમાં (૭,૬૦,૪) એટલે કે, તેજોમય સમુદ્રપર ક્ષિતિજમાં આવ્યા પછી ત્યાં માનુષા યુગા એટલે દશ માસ પર્યંત રહીને પુનઃ સમુદ્રમાં ડૂબી જનારા સૂર્યનું એક રૂપક છે. આપ: વિશેનું સવિસ્તર વિવેચન હવે પછીના એક પ્રકરણમાં આવવાનું છે. અહીં માત્ર એટલું જ કહેવાનું છે કે, દીર્ઘતમાની કથાનો ઉપર કહ્યા પ્રમાણેનો અર્થ કરવાથી તેના દશ માસે સત્રની સમાપ્તિ કરનારા દશગ્નેતી કથા સાથે લેશમાત્ર પણ વિરોધ થતો નથી.

યુગ અને માનુષા યુગા વિશે આટલું મોટું વ્યાખ્યાન કરવાનું કારણ એટલું જ કે, તેના ‘કાલભાગ’ અર્થને સ્પષ્ટતાથી બતાવનારાં વચનો ઋગ્વેદમાં હોવા છતાં પણ પાશ્ચાત્ય પંડિતો એમના ઐતિહાસિક અર્થો જ ક્યાં કરે છે. ‘વિશ્વે વે માનુષા યુગા’ ઇત્યાદિ (૫,૫૨,૪) અને ‘ઋતાવાર્ણ વિશ્વદર્શતમ્-દૈવ્યં માનુષા યુગા’ (૧૦,૧૪૦,૬) એ બે વચનોથી ‘માનુષા યુગા’ એટલે મનુષ્યોના યુગો (કાળ) એવો અર્થ દેખાઇ આવ્યો. પ્રથમ ઉપા સાથેના તેના સંબંધને લીધે (પ્રમિતતી મનુષ્યાં યુગાનિ આયતીનાં પ્રથમોપા વ્યઘૌત્ ૧,૧૨૪,૨) માનુષા યુગા એટલે વર્ષ કરતાં કાંઈક ઓછો કાળ, એવો અર્થ સિદ્ધ થયો; અને દીર્ઘતમા દશમા મહિનામાં જરા-શ્ચ યથો એ વાક્યથી ‘યુગ’ શબ્દનો ‘માસ’ ના અર્થમાં સમાવેશ કરી શકાયો છે. મદ્રાસના પ્રોફેસર ફંગ્વાયર્થે પોતાના ‘યુગ’ વિષયક નિબંધમાં સ્વતંત્ર આધારોથી

એ જ અનુમાનો કાઢેલાં છે. 'યુગ' શબ્દની ન્યુત્પત્તિથી તેનો 'યુતિ' અર્થ કરીને આકાશની વિશિષ્ટ જ્યોતિની યુતિવડે યુગના કાલાવધિને નિશ્ચિત કરવાની કલ્પના પ્રથમ ચંદ્રની કળાઓપરથી નીકળેલી હોવી જોઈએ, એવો તેમણે તર્ક (અનુમાન) કરેલો છે. 'પૂર્વિશ બ્રાહ્મણ' માં* (૪,૬) ચાર યુગોનાં સર્વથા પ્રાચીન નામો આપેલાં હોઈને ત્યાં તેમનો ચંદ્રની કળાઓ સાથે સંબંધ છે. પ્રો. ફેગ્યાર્થ અમાવાસ્યાના પ્રાચીન 'દર્શી' નામનો વિચાર કરીને યુગની પ્રાચીન કલ્પના એટલે ૪, એક દર્શથી દ્વિતીય દર્શ પર્યંતનો કાળ અર્થાત્ એક માસ, એવી જ હોવી જોઈએ, એવો તર્ક કરેલો છે. 'માનુષા યુગા' નો આરંભ પ્રથમ ઉપાધી થાય છે, એમ જે ઋગ્વેદમાં કહેલું છે, તેની સાથે, ઇન્દ્રે વૃત્તને મારીને અને ઉપા તથા સૂર્યને ઉત્પન્ન કરીને આકાશમાં માસોતું વિધાન કર્યું. ('માસાં વિધાનમદયા અધિચવિ' ૧૦,૧૩૮,૬) એ વાક્યને જોડી દેવાથી, પ્રથમ ઉપાધી આરંભાતું કાળચક્ર તે માસચક્ર જ છે, એ વળી એક વિશેષ તત્ત્વ સિદ્ધ થાય એમ છે. ત્યારે હવે 'માનુષા યુગા' નો અર્થ પ્રાચીન કાળમાં 'માસ-ચક્ર' થતો હોઈને જે કાળમાં સૂર્ય ક્ષિતિજમાં હોઈને આર્ય લોકોના આદિ પૂર્વજો યજ્ઞયાગાદિ ધાર્મિક અને સામાજિક વિધિ કરતા હતા, તે કાળનો દર્શક એ શબ્દ હતો, એવું અનુમાન કરવામાં કોઈ પણ પ્રકારનો અત્યવાય નથી.

આ કથનને બલવાન બનાવનારાં હજી બીજાં વચનો પણ ઋગ્વેદમાં છે. 'માનુષા યુગા' નો પ્રયોગ ઉપર આપેલાં સ્થાનો ઉપરાંત ઇતર સ્થાનોમાં પણ આવેલો છે. પરંતુ ત્યાં પણ પાશ્ચાત્ય પંડિતોનો 'મનુષ્યોની પેઢીઓ કિંવા જાતિયો' એ અર્થ આમ તેમ ખેંચતાણુ કરવાથી કાંઈક બંધાયેલો થાય છે, છતાં તે સમાધાનકારક તો નથી તે નથી જ. એનું ઉત્તમ ઉદાહરણુ ઋગ્વેદ ૨,૨,૨ નું છે. એ ઋચામાં 'અગ્નિ માનુષા યુગા અને ક્ષપઃ' એટલા કાળ પર્યંત પ્રકાશે છે, એમ કહેલું છે, 'ક્ષપઃ' નો અર્થ 'રાત્રિ' હોવાથી માનુષા યુગા અને ક્ષપઃ એ બે શબ્દો જોડીના હોઈને એ ઉભયનો કાળવાચક અર્થ સમજવો જ યુક્ત અને પ્રશસ્ત છે. માનુષા યુગા શબ્દોપડે દીર્ઘ દિવસ અને તે પછી આવનારાં સાધારણુ અહોરાત્ર મળીને બનેલા પ્રકાશયુક્ત કાળનો જો બોધ થતો હોય, તોપણ તે કાળ પછી આવનારી દીર્ઘરાત્રિનો કાંઈ એમાં સમાવેશ થતો નથી. એટલા માટે સમસ્ત વર્ષ વિશે બોધતી વેળાએ માનુષા યુગા અને ક્ષપઃ એ ઉભય શબ્દોનો પ્રયોગ કરવાની આવશ્યકતા હતી

* "પુણ્યે (કલૌ) ધાનુમતિર્જૈયા સિનીવાલીતિ દ્વાપરે । સાર્વાયાં (ત્રેતાયાં) તુ મહે-
દ્રાકા કૃતપર્વે કુદ્ધર્મયત્ ॥ † "દિવ દિવેદરાતિર્માનુષા યુગા ક્ષપો જ્ઞાસે પુષ્કાર સંયતઃ"
ઋગ્વેદ. ૨,૨,૨.

અને એ જ અર્થ ૨,૨,૨ એ ઋચામાં માનુષા યુગા અને ક્ષપઃ શબ્દોવડે વ્યક્ત કરેલો છે. ઋગ્વેદની ૧,૧૬,૧૨ ઋચાના સબધમાં પણ એવી જ ભૂય થયેલી છે. એમાં 'ક્ષપો મદેમશરદ્ધશ્ચ પૂર્વી' એ પ્રમાણેના શબ્દો આવેલા છે. 'બહુ શરદ્ધ (ઋતુ) અને રાત્રિ પર્યંત અમને આનંદિત રહેવા દે' એવી રીતે સાપણાચાર્યે એનું ભાષાન્તર કરેલું છે અને તે સર્વથા યથાર્થ પણ છે. પરંતુ શરદ્ધ અને રાત્રિ એ શબ્દોનો હેતુ શો વારુ? 'ચ' સમુચ્ચયબોધક ઉભયાન્વયી અવ્યય હોવાથી એ બે શબ્દોને વિભક્ત કરીને તેમનો ભિન્ન ભિન્ન ક્રિયાપદો સાથે સંબધ જોડવો, એ કદાપિ થોડું નથી જ. ધ્રુવ પાસેના વસતિ ગ્રહોની કંપના નહોતી, તે વેળાએ એ શબ્દોનો અર્થ ન થાય, એ શક્ય હતું, પરંતુ તે કંપના જ્ઞાત થયા પછી તો શરદ્ધ અને રાત્રિ એ બન્ને શબ્દોને એકત્ર લખને તેમનો દીર્ઘ દિવસ, ચૌડાંક સાદાં અહોરાત્ર (ઋતુ) અને દીર્ઘ રાત્રિ (ક્ષપ) મળીને થનારો વર્ષનો અવધિ, એવો અર્થ કરવો જ સમુક્તિક છે.

દશમ્વ અને દીર્ઘતમાની કથાઓના યોગે નીકળતા અનુમાનોને બળવાન બનાવનારો સ્વતંત્ર પૂરાવો પણ વેદોમાં આવેલી ઋતુસંખ્યાના ઉલ્લેખરૂપે મળી આવે છે. ઋગ્વેદની ૧,૧૬૪,૧૨ એ ઋચામાં પાંચ પાદ અને બાર આકૃતિયોનો પિતા કહેલો* છે. એ જ ઋચા થોડા ધણા ફેરફાર સાથે 'અથર્વવેદ' અને 'પ્રશ્નોપનિષદ્'માં પણ આવેલી છે. એનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે,—"એમ કહે છે કે, પાંચ પાદ અને બાર આકૃતિયોનો પિતા આકાશના દ્વિતીય અર્ધમાં ધૂમ્રવડે વ્યાપ્ત છે. બીજાએ એમ કહે છે કે, સર્વત્ર જ્ઞેનારો તે સાર્ત આક અને છ આરાવાળા રથમાં બેઠેલો આકાશના ઉપરના ભાગમાં છે." આમાં સવત્સરનું વર્ષનું હોવાથી પાંચ પાદોને પાંચ ઋતુ જ સમજવાને જોઈએ. દશ માસાવધિના વર્ષમાં ઋતુ પાંચ જ હોવાના, એ સ્પષ્ટ જ છે. એની પૂર્વની ઋચામાં 'બાર આરાનુ ચક્ર આકાશમાં હોધને તેમાં અગ્નિનાં ૭૨૦ બાળકો રહે છે, એમ કહેલું છે આ ઉલ્લેખ બાર માસના વર્ષ અને તે વર્ષમાંના ૭૨૦ દિવસ તથા રાત્રિ વિશેનો છે, એ તો હસ્તામયકવત્ ખુલ્લું જ છે. અર્થાત એની પડીની ઋચામાંનું

* "દ્વાદશારં નહિ તઞ્જરાય વર્વાર્તિ ચક્રં પરિ ચામૃતસ્ય । ગા પુના અગ્ને મિયુ-
નાસો અત્ર સમ્પશ્તાન્નિ વિંશતિશ્ચ તસ્યુઃ ॥ ૧૧ ॥ પચપાદ પિતર દ્વાદશાકૃતિં દિવ
આહુ પરે અર્ષે પુરીષિણમ્ ॥ અયમે અન્ય ઉપરે વિચક્ષણ સમ્પચક્રે પલ્લર આહુરર્પિતમ્ ॥ ૧૨ ॥"
'પ્રશ્નોપનિષદ્' પરના બાબ્યમાં શંકરાચાર્યે 'પર અર્ષે' નો 'તૃતીયસ્યા દિવિ' એટલે કે, 'તૃતીય લોકમાં' એ પ્રમાણેનો અર્થ કરેલો છે. એ તૃતીય લોક તે વિષ્ણુના તૃતીય અવસ્થ ચરણનું સ્થાન હોવાથી સંવત્સર દેવતા તે વેળાએ આતિ દૂરના સ્થાનમાં અદૃશ્ય હોય છે, એવો જ એને અર્થ થાય છે

વર્ણન પણ સવત્સરનું જ છે, એ પણ નિસશય છે એ ઋતુના બે ભાગોમાં બાર વ્યક્તિવાળા પિત વિશે બે મતો દર્શાવેલા છે પ્રથમ ભાગમાં તેને પાંચ પાદ અર્થાત્ ઋતુ છે, એવો જે કેટલાકોનો અભિપ્રાય છે તે દર્શાવીને, ત્યાર પછી તેનો રચ આરાવાળો છે, એટલે કે તે ૭ ઋતુવાળો છે, એમ જે કેટલાકો કહે છે, તે પણ કહેલું છે હવે એવો ભેદ શા માટે હોવો જોઈએ વારુ? એતરેય બ્રાહ્મણ, (૧,૧) માં “પર્વતો હેમન્તશિશિરો સમાસેન” એટલે કે હેમન્ત અને શિશિરને એક જ ગણવાથી કેવળ પાંચ જ ઋતુઓ થાય છે, એમ કહેલું છે. ‘શતપથ બ્રાહ્મણ’ (૧૩,૮,૧,૧૦) માં વર્ષા અને શરત ઋતુને સાથે ગણેલા છે અર્થાત્ એથી એમ જણાય છે કે, છ માંથી ઋતુની સંખ્યા પાંચની કરવા માટે ક્યા બે ઋતુઓને એક જ ગણવા, એ નિશ્ચય મતની એકતા નથી. અર્થાત્ બે ઋતુઓને એક જ ગણીને ઋતુ સંખ્યાને ન્યૂન કરવાની કલ્પના પછીથી આવેલી દેખાય છે ઋગ્વેદમાં પાંચ ઋતુઓ કહેલા છે અને તેમનો ગમે તેવી રીતે પણ નિર્ણય કરવો જોઈએ એટલા માટે જ બીજા સંયુક્તિક કારણોના અભાવે બે ઋતુઓને એક જ કરવાની કલ્પનાનો ઉદ્ભવ થયેલો હોવો જોઈએ પરંતુ એમાં કશોએ અર્થ ન હોવાથી ‘પવ્વપાદ વિતર’ એ ઋતુવાડે ઋતુસંખ્યાનો નિર્ણય થાય છે કિંવા નહિ, એતુ આપણે નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ તેના પ્રથમ અર્ધમાં ‘પાંચ પાદનો પિતા વ્યાકાશના દ્વરના ભાગમાં ધૂમ્રવડે વ્યાપ્ત હોય છે, એમ કહીને દ્વિતીય અર્ધમાં ‘છ આરાવાળા રથમાં બેઠેલા સવત્સર સર્વત્ર જોનારો (નિયંત્રણ) છે’ એમ કહેલું છે એ પછીની એટલે કે ૧૩ મી ઋતુમાં ‘પાંચ આરાનું ચક્ર આવીને છતાં પણ શીર્ષ થતું નથી’ એમ કહીને ૧૪ મી ઋતુમાં ‘જરા વિરહિત ચક્ર નિજ નેમિ સહિત ભ્રમે છે, તેને જોડેલા દશ ખેંચે છે, સૂર્યનું ચક્ષુ રજવડે આચ્છાદિત થયેલું ચાલે છે અને તેનાપર સર્વ વિશ્વો અવલંબેનાં છે’ એમ કહેલું* છે ઉપર અગિયારમી ઋતુમાંના ‘પુરોવિણમ્’ (પાણીના ધૂમ્રવડે વ્યાપ્ત) શબ્દ અને ૧૪ મી ઋતુમાંના ‘રજવડે આપૃત’ એ શબ્દો સર્વથા સામાનાર્થક છે, એમ ઉલ્લેખ ઋતુઓની ટુનના કરવાથી તરત દેખાઈ આવે તેમ છે એથી એટલું જ અનુમાન નીકળી શકે છે કે, ‘એ પચ્ચપાદ સવત્સર વર્ષના કેટલાક ભાગમાં ધૂમ્ર કિંવા અધકારથી વ્યાપ્ત થઈ જતો હતો.’ ‘તેને દશ અશ્વો ખેંચે છે’ એ વાક્યથી પણ એમ દેખાય છે કે, ૭ ઋતુના પાંચ ઋતુ કર્યાં તે કાઈ કાઈ પણ બે ઋતુઓને એક જ ગણીને કર્યાં નહોતા, કિન્તુ ખરેખર

૧ ‘પચારે ચક્રે પરિવર્તમાને તસ્મિન્ના તસ્યુર્મુવનાનિ વિશ્વા । તસ્ય નાક્ષત્રસ્તપ્યતે મૂરિમાર સનાદેવ ન શીર્યંતે સનામિ ॥ સનેમિ ચન્નમજર વિવા જૃત ઉત્તાનાયા દરાયુષ્કા વદાતિ સૂર્યસ્ય ચ રજસૈત્યાવૃત તસ્મિન્નાર્ષિતા મુવનાનિ વિશ્વા ” ॥ ૧૩ ૧૪ ॥

પાંચ ઋતુઓ કિંવા દશ માસના વર્ષનો નિર્દેશ કરવાનો જ ઉપર્યુક્ત વર્ણનનો ઉદ્દેશ છે. પાંચના ત્યારે છ ઋતુઓ થયા, ત્યારે ‘ધૃત્રયો વ્યામ્’ (પુરીપિણમ્) સંવત્સર ‘સર્વત્ર જ્ઞેનાર’ (વિચક્ષણં) થયો. એવી રીતે પાંચ ઋતુવાળા અને છ ઋતુવાળા વર્ષનું વર્ણન એમાં જોડીથી કરેલું છે. પરે અર્ધે પંચપાદ (કિંવા પંચારે) અને પુરીપિણમ્ એ શબ્દોની જોડીમાં અનુક્રમે ઉપરે (અર્ધે), પછ (હ) રે અને વિચક્ષણં એ શબ્દો નાંખેલા છે. એ એ પરસ્પર વિરુદ્ધ વર્ણનો એક જ કાળમાં અને એક જ સ્થાનને લાગૂ પડવાં શક્ય નથી. ૧૨ મી ઋતુમાં પાંચ ઋતુ અને દશ માસાત્મક વર્ષનું વર્ણન સ્પષ્ટ હોઇને તેમાં આગળ જતાં સૂર્યના તમોભય આવરણનો એટલે કે અખંડ દીર્ઘરાત્રિનો પણ સંબંધ આવેલો છે. એ વર્ણન કેવળ દ્રુવપ્રદેશસ્થ વર્ષને જ લાગૂ પડનારું છે, એ આગળના સમસ્ત વિવેચનથી જણાવામાં આવી શકે એમ છે. હવે એમાં ઋતુવાળા વર્ષનું વર્ણન કરતાં ‘સમચક્ર’ એટલે ‘સાત ચક્રનો’ અર્થાત્ ‘સાત માસનો’ એવો એક શબ્દ નાખેલો છે અને પંચપાદ પિતાને એટલે કે, પાંચ ઋતુઓના વર્ષને દ્વાદશાકૃતિ એટલે કે બાર માસાત્મક કહેલું છે. પ્રથમ દર્શને આ જોડે વિશેષ દેખાય છે; પરંતુ બાપામાંના શબ્દોના ઇતિહાસનો કિંચિત્ વિચાર કરતાં એ વિશેષ કાંઈ એટલો બધો મહત્ત્વનો જણાતો નથી. કારણ કે, પ્રથમ અમુક એક વિશિષ્ટ કલ્પનાનો દર્શક શબ્દ તે કલ્પનાના નાશ થઈ ગયા પછી પણ બાપામાં તેવાને તેવા જ રહી જાય છે. સાયંકાળે સૂર્ય સમુદ્રમાં ડૂબીને પ્રભાત સમયે પુનઃ નભોમંડળમાં આવે છે, એવી જ વેળાએ કલ્પના પ્રચલિત હતી, તે સમયે જ ‘ઉદય’ શબ્દ વ્યવહાર-પ્રચાર-માં આવ્યો હતો; પણ અત્યારે તે કલ્પના જોડે નષ્ટ થઈ જાય છે, તોપણ અદ્યપિ આપણે ‘સૂર્ય દેખાવા માંજો’ એમ ન કહેતાં એને બદલે ‘સૂર્ય ઉગ્યો’ કિંવા ‘સૂર્યનો ઉદય થયો’ એમ જ કહીએ છીએ. એ જ પ્રમાણે ‘સમોદય’ કિંવા ‘સમચક્ર’ એ શબ્દ બાપામાં એકવાર રુદ્ધ થઈ ગયો હતો અને ત્યાર કેડે દીર્ઘ કાળપથાત્ તેમાંની મૂળ કલ્પનાનો સર્વથા નાશ થવા છતાં કેવળ ગતાનુગતિકલ્પના યોગે પરિસ્થિતિનું પરિવર્તન થઈ જવા છતાં પણ વૈદિક ઋષિઓએ તેનો ઉપયોગ કરેલો છે. આદ્ય અંથોમાં જૂની વૈદિક કલ્પનાઓની વર્તમાન સ્થિતિ સાથે સંગતિ કરવા માટેનો નાનાપ્રકાર અને યુક્તિ પ્રયુક્તિથી પ્રયત્ન કરેલો છે, અને એમ કરવું ધર્મની દૃષ્ટિથી આવશ્યક પણ હતું. પરંતુ ઘટનાઓનું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી પરીક્ષણ કરતી વેળાએ જૂની અને નવી ઘટનાઓ-વાર્તાઓ-ને પૃથક્ પૃથક્ કરી નાખવી જોઈએ. પાંચ ઋતુ અને દશ માસાત્મક વર્ષનું કથન કરતાં વર્તમાન વર્ષનું પણ થોડુંક વર્ણન તેમાં આવી ગયું છે. પરંપરાગત વેદોનું અસ્તુત સ્વરૂપમાં રૂપાંતર કરનારા વૈદિક ઋષિઓએ ચાલુ ઘટનાઓ-વાર્તાઓ-પણ

તેમાં કયેલી હોવી જ જોઈએ. વાસ્તવિકતાથી જોતાં આટલી જૂની વાર્તાઓને તેમજ સંભાળી રાખી, એ જ આશ્ચર્ય છે. વૈદિક ગ્રંથોનું જે ધર્મની અને ઇતિહાસની દૃષ્ટિથી મહત્ત્વ છે, તે કેવળ એ જ કારણથી.

અસ્તુ. ત્યારે હવે એ અમારું પૂર્વે એક સમયમાં વર્ણના સાત અથવા તે દશ મહિના હતા, એમ બતાવનારી અદિતિ કિંવા દશગ્વ અને દીર્ઘતમાની કથા સમાન કથાઓ ઋગ્વેદમાં સ્પષ્ટતાથી મળી આવે છે. પરંતુ એમનો ધ્રુવોપપત્તિ વિના યોગ્ય નિર્ણય થતો નથી. ગ્રાચીન આર્ય યજ્ઞિયોનું સત્ર એ દશ માસના અવધિમાં જ થતું હતું. એ કાળની ‘માનુષા યુગા’ સંગ્રા હતી. તેમાં દશમ યુગમાં સૂર્ય ક્ષિતિજની નીચે ડૂબી જતો હતો. ત્યાં અંધકારમાં ગ્રહેતા તે સૂર્યને ઈન્દ્ર વજ્રને મારીને વર્ષના અન્તમાં ઉપર લાવતો હતો. એકંદર વર્ષ ‘માનુષા યુગા’ અને અખંડ અંધકારમયી દીર્ઘરાત્રિના સંયોગથી થતું હતું. આ સર્વ વાર્તાઓ-ઘટનાઓ દંતકથાત્મક હોય, તેપણુ તેથી કંઈ તેમના પ્રામાણ્યની ન્યૂનતા થતી નથી. કારણ કે, એમાંની કેટલીક વાર્તાઓ આર્યોના વિભક્ત થવા પૂર્વેની છે, એ રહસ્ય ભિન્ન ભિન્ન આર્ય શાખાઓની પુરાણ કથાઓથી દેખાઈ આવે છે. એ વિશેનું વિશેષ વિવેચન આગળ ઉપર એક પ્રકરણમાં આવવાનું જ છે. પાંચ ઋતુઓનું વર્ષ હતુ અને સૂર્યના રથને દશ ઘોડા જોડેલા હતા, એ કંપના પણ ઉપર્યુક્ત કથા સાથે સુસંગત છે. હવે આની પછીના ‘દર્શન’ માં એમ બતાવવાનું છે કે, વૈદિક વાઙ્મયમાં દશ માસના સત્રના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો હોઈને તેમનો ઉપર્યુક્ત કથાઓ સાથે કરી પણ સંબંધ ન હોવાથી પ્રસ્તુત ‘દર્શન’ માં વર્ણવેલી કથાઓના યોગે જે અનુમાનો નીકળે છે, તે અનુમાનોની તેમનાથી સ્વતંત્ર રીતિથી પણ સિદ્ધિ થાય છે.

અષ્ટમ દર્શન.

ગવાં અયનમ્.

દેશ માસના અવધિમાં સત્રની સમાપ્તિ કરનારા દશગ્વોની જે કથા છે, તેટલો જ કંઈ યાજ્ઞિકવાક્રમમાં ગ્રાચીન વર્ષનો બગી રહેલો અવશેષ નથી. ‘ઐતરેય બ્રાહ્મણ’ માં વર્ણવેલા પ્રવર્ચ નામક વિધિમાં પણ એ ગ્રાચીન વર્ષનું ચિહ્ન દેખાઈ આવે છે. એ વિધિ કર્યા વિના પશુપાત્ર કિંવા સોમયાગ કરી શકતો નથી. એ સર્વ વિધિમાં બીજા રૂપે રાખેલા સૂર્યનું કિંવા યજ્ઞનું પ્રજનન (પુનરુજ્જવન) લાક્ષણિક રૂપે કહેલું છે.* ધર્મ કિંવા મહાપીર નામક એક શ્રુતિપાત્રને અધ્ધર્યુ વેદીપર ખર

નામક માટીનું એક વર્તુળ કરીને તેની ઉપર રાખે છે અને તે લાલચોળ થાય ત્યાં સુધી તેને તપાવે છે. પછી તેને ઉપાડી લઈ તેમાં ગાયનું દૂધ નાંખી તેમાં મૃતવત્સ* અળા (બકરી) નું દૂધ મેળવે છે. ત્યાર પછી તે મિશ્રણને આહવનીય અગ્નિમાં આતે છે અને તેમાંનો બચેલો ભાગ હોતા (હોત) પી જાય છે. “એ પાત્રમાંનું દૂધ એટલે રેતસ (બીજ) અગ્નિરૂપી દેવયોનિમાં પુનર્જનન માટે સિંચે છે; કારણ કે, અગ્નિ દેવોની યોનિ છે,” એ પ્રમાણે ‘ઐતરેય બ્રાહ્મણ’ માં † ઉપર્યુક્ત વિધિનું કારણ આપેલું છે. એથી એ અગ્નિમાં યજ્ઞના બીજને, તેનું કેટલાક દિવસ પછી પુનર્જનન થવા માટે આતે છે, એમ સિદ્ધ થયું. એ દુગ્ધને મહાવીર પાત્રમાં આતતી વેળાએ બહુવાનો મંત્ર ‘દુદન્તિ સતૈકામુષ’ (ઋગ્વેદ, ૮, ૬૧, ૮) આ છે. ‡ આ મંત્રને કેવળ શબ્દ સામ્યથી જ લીધો હશે, એમ દેખાતું નથી. જે સૂક્તમાં એ મંત્ર આવેલો છે, તે સૂક્ત જ જરા ગૂઢ છે. પરંતુ એ અને એની પછીના બે મંત્રો સરળ છે, અને તેમને બાવાર્ય નીચે પ્રમાણે છે:—

“હવે તેનો મોટો અને બારી રથ, ઘોડા અને રથોની હાર દેખાવા લાગ્યા ॥ ૬ ॥ સાત એકનું દોહન કરે છે; ગર્જતા સમુદ્રના તીરપર બે પાંચને નિર્માણ કરે છે.” ॥ ૭ ॥ “વિવસ્વતના દશ પછી ઈન્દ્ર પોતાની ત્રણગણી એડી (હથોડા) થી આકાશના કાષને નીચે પાડતો થયો.” ॥ ૮ ॥

હવે એમાં ‘સૂર્યનો રથ દેખાવા માંજો’ એટલે ઉપા ક્ષિતિજમાં દૃષ્ટિગોચર થવા લાગી, એ સ્પષ્ટ જ છે. સાત એટલે સાત હોતાઓ ઉપાનું દોહન કરીને બે એટલે કે દિવસ અને રાત્રિને ઉત્પન્ન કરે છે. એ દોહનવિધિ ઋગ્વેદમાં અનેકવાર આવેલો છે. ૧, ૩૩, ૧૦ માં ઈન્દ્રે તેમનું દોહન કરીને ગાયો (ઉપાઓ) ને નિર્માણ કરી (‘તમસોગા બધુક્ષત્’), એમ કહેલું છે. આગળ જતાં એ ઉભયના દોહનથી પાંચ એટલે કે પાંચ ઋતુઓ ઉત્પન્ન થાય છે. દિવસ અને રાત્રિને ૩, ૫૫, ૬ માં સૂર્યની માતાઓ કહેલી છે, તેમ જ અહીં તેમને ઋતુઓની માતાઓ કહેલી છે. પછીથી એ ઋતુઓની સમાપ્તિ પછી શું થાય છે, એ દર્શાવતાં ઇંદ્રે વિવસ્વતના દશ પછી એટલે કે દશ માસ પછી પોતાના ત્રણગણા (ત્રેવડા) હથોડાવતી આકાશકટાહને શેડીને કાષને નીચે પાડ્યો, એમ કહેલું છે. એના અર્થ એવો છે કે, દિવ્ય જળના ત્રણ

* જેનું બન્ધુ મરી ગયું હોય એવી બકરી.

† “યત્પવસ્તદેતસ્તાદિયમગ્નૌ દવ્યોન્યાં પ્રજનને રેતઃ સિચ્યતેઽગ્નિર્નૈવ દેવયોનિઃ॥” ઐતરેય બ્રાહ્મણ ૧, ૨૨.

‡ આમાં વાસ્થજિલ સૂનોને ગણવામાં આવે, તો આ સૂત્ર ૭૨ નું થાય છે (આવે છે.)

કાશી (૭,૧૦૧,૪) ન ભેદીને સમુદ્રમાં છોડી દીધા અને તેમની સાથે સૂર્ય પણ ફૂળી ગયો. ૭,૧૦૧,૨ માં સૂર્યનો પ્રભાસ (જ્યોતિ) ત્રણ પ્રકારનો કહેવો છે, અને 'તૈત્તિરીય સહિતા' * માં પણ (૨,૧,૨,૫) સૂર્યની વસત, ગ્રીષ્મ અને શરદ્ગ્રી ત્રણ જ્યોતિઓ છે, એમ કહેતું છે, અર્થાત્ પ્રસ્તુત સત્યામાં પણ એ ત્રિપ્રકાર માર્ગ સૂર્યના ત્રિપ્રકારપ્રકાશનો ઘોતલ હોઈને એ સર્વ પ્રકારની વિવસ્વતના દશ પછી સમાપ્તિ થાય છે, એમ કહેલું છે એ ગુપ્ત થએલો સૂર્ય કિના યત્ન પુનઃ તેનું જનન થતા માટે બીજા રૂપે રખાયેલો હોય છે એ સ્થિતિ પ્રવર્ગ્યમાં લાક્ષણિકરૂપથી કહેવી છે યજ્ઞિય વાદ્મયમાં સૂર્યના આકાશમાંથી નીચે ગળી પડવાનો ઉત્લેખ અનેકનાર આવે છે 'એતરેય બ્રાહ્મણ' † માં 'સૂર્ય પેની તરફ પડી જતો, એવા લયથી દેવોએ તેને ઉચ્ચ લોકોના સાહાય્યથી આધાર આપ્યો, એવું વર્ણન છે એમાં 'પેલી તરફ' (પરાચ અતિપાતાદ) એ શબ્દો ધણા જ મહત્વના છે, કારણ કે, એથી સૂર્ય પેની તરફના પ્રદેશમાં જાય છે, એમ તરત દેખાઈ આવે છે અશ્વિનોએ વ્યવન નામક એક ભક્તને તરણ કર્યો હતો, એવી ઋગ્વેદમાં એક કથા છે, અને તેનો સ્પર્ટાર્થ પણ મ્યુત થએલા સૂર્યને તેઓ પુનઃ પૂર્વસ્થાને લઈ આવ્યા, એવો જ છે તાર્પર્ય કે, યજ્ઞના બીજને રાખી મૂકવાનો પ્રવર્ગ્યમાંનો વિધિ તે સૂર્યના પેલી તરફના પ્રદેશમાં પડવાનું લાક્ષણિક સ્વરૂપ જ છે કારણ કે, તેમાં યોજેલો મત્ર કાઠ નિરર્થક નથી, એટલું જ નહિ, પણ એનો યોગ્ય નિયાર કરનાથી પાત્ર ઋતુ અને દશ માસાત્મક પ્રાચીન વર્ણન ચિહ્ન એમાં જ દક્ષિણેચર યજ્ઞ શકે એમ છે.

એ સત્રોના અવધિ વિશેનો આના કરતા પણ જો સ્પર્ટ પૂરાવો જોઈતો હોય, તો તે પણ સર્વમાન્ય વૈદિક ગ્રંથમાંથી મળી આવે છે. યજ્ઞસત્થા અત્યંત પ્રાથમિક કાળથી ચાલુ હોવાથી તેમાંની પરંપરાગત આવેલી સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મ ધટના-વાર્તા-ઓ પણ ઋત્વિજોને નિશ્ચિત કરવી પડતી હતી. એમાંની કેટલીક ધટનાઓના કારણે આપતા તેમની કલ્પનાશક્તિ જેમ ગમે તેમ ફૂદકા મારતી હતી પરંતુ એવી પણ કેટલીક ધટનાઓ તેમનામાં હતી કે, તેમના કારણે લેશમાત્ર પણ ઋત્વિજોના સમજવામાં ન આવવાથી કેવળ 'આવો પૂર્વાપરનો પરિપાઠ છે,' એમ કહીને તેમને કામ ચલાવી લેતું પડતું હતું સવત્સર સત્રના અવધિને નિશ્ચિત કરવા માટે હવે આપણે એવા કેટલાક પ્રમાણોનો વિચાર કરવાનો છે.

* "ત્રીણિ વા બાદિત્યસ્ય તજાતી વસતા પ્રાત્રીખ્યે મધ્યદિને ચરણપરાદે" ॥ તૈત્તિરીય સહિતા' ૨,૧,૨,૫, † "તસ્ય પરાચોઽતિપાતાદનિમયુસ્ત પરમે. સ્વૌલોકે પરસ્તાત્પ્રયસ્તમ્બુવન્" ॥ 'એતરેય બ્રાહ્મણ' ૪,૧૮,

‘બ્રાહ્મણો’ અને ‘ત્રીતસૂત્રો’ માં અંગિરસોનું અયન (બાહિરણં અયનમ્), ગાયોનું અયન (ગવાં અયનમ્) અને આદિત્યોનું અયન (આદિત્યાનાં અયનમ્) એવાં અનેક સંવત્સર સત્રો કહેલાં છે; અને એ સર્વની રચના સૂર્યના વાર્ષિક ક્રમપર જ કરેલી છે. વૈદિક યજ્ઞમાં એ સત્રો અત્યંત પુરાતન હોઇને યાજ્ઞિક ગ્રંથોમાં એમનું બહુ જ સૂક્ષ્મતાથી અને સંભાળપૂર્વક વિવેચન કરાયેલું છે. એ સત્રો તત્ત્વતઃ એકબીજાથી ભિન્ન ન હોઇને એક જ સત્રનાં પરિસ્થિતિનુસાર અનેક સ્વરૂપો યથેલાં છે; અને ‘ગવાં અયનમ્’ તે સર્વના આદર્શરૂપ છે. ‘ઐતરેય બ્રાહ્મણ’ (૪,૧૭) માં ‘ગવામયન’ સત્ર કહે છે; આદિત્યો જ ગાયો છે એટલે કે, તેઓ આદિત્યોનું જ અયન કરે છે’ એમ કહેલું* છે. એ ‘ગવાં અયન’ નો અવધિ જો નિશ્ચિત થઈ જાય, તો તે જ સર્વને લાગૂ પડનારો હોવાથી ઇતર સત્રોના અવધિનો ભિન્નભિન્ન વિચાર કરવાની કશી પણ અગત્ય નથી. એ ‘ગવાં અયન’ નું એક વાર ‘ઐતરેય બ્રાહ્મણ’ માં અને એ વાર ‘તૈત્તિરીય સંહિતા’માં એમ દર ત્રણ સ્થળે સવિસ્તર વર્ણન આવેલું છે. ‘ઐતરેય બ્રાહ્મણ’માં એ સત્રનું મૂળ અને એનો અવધિ આપેલાં છે, અને તેમાં ‘શક્ર તથા શુંગોને મેળવવા માટે ગાયોએ સત્ર આરંભ્યું અને દશમા મહિનામાં તેમને તે મળ્યા પછી તેઓ જીડી, પણ જ્યેષ્ઠા વધારે વાર બેડી, તેમની અશ્રદ્ધાના યોગે તેમનાં શક્ર અને શુંગોનો લોપ થઈ ગયો,’ એમ કહેલું છે. એ કથનને જોતાં ‘બ્રાહ્મણો’માં દ્વાદશ માસિક તરીકે વર્ણવેલા સત્રની પૂર્વે દશમાસમાં જ સમાપ્તિ થતી હતી, એ સર્વથા સ્પષ્ટ દેખાય છે. પરંતુ આમ શા માટે થયું જોઇએ વારુ? યજ્ઞ કરનારને બારમાસે મળેલું રૂળ દશમાસમાં જ કેમ મળ્યું વારુ? એ મહત્ત્વના પ્રશ્નો ‘ઐતરેય બ્રાહ્મણ’માં જરો પણ વિચાર કરેલો નથી. પરંતુ ‘તૈત્તિરીય સંહિતા’માં એ પ્રશ્ન પૂછીને અને એ સત્રની યજ્ઞમાનની ઇચ્છાનુરૂપ બાર કિંવા દશમાસે સમાપ્તિ થાય છે, એમ કહીને એ વિકલ્પનું ખરું કારણ ન દર્શાવી શકાવાથી ‘પૂર્વાપર પરિપાઠ પ્રમાણે તે કહે છે’ (પદેન ચલ્લ વા एते यन्ति) એવો શોરો તેમાં મારી દીધેલો છે. એ ત્રણ વર્ણનોમાં કાંઈક ન્હાના સૂતા બેઠે હોય, તોપણ એ સત્ર દશ કિંવા બાર માસે સમાપ્ત થતું હતું, એવો તો એ વાર્તા વિશે સર્વનો એક જ અભિપ્રાય છે. ‘તાંજ બ્રાહ્મણ’માં પણ ‘ગવાં અયન’ ના વર્ણનમાં એ દ્વિપ્રકાર અવધિ કહેલો છે. હવે એ સત્રના અવધિવિષયક સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો અને ગત ‘દર્શન’ (પ્રકરણ)માંના દશમાસ પર્યન્ત સત્ર ચલાવનારા દશગ્વેની કથાનો એકત્ર વિચાર કરવાથી પ્રાચીનકાળમાં વૈદિક આર્યોનું સંવત્સર સત્ર દશમાસે જ સમાપ્ત થતું હતું, એવું અપ્ર-

* “गवामयनेन यन्ति । गायो वा आदित्या आदित्यानामेव तदयनेन यन्ति” ઐતરેય

તિકાર્ય અનુમાન નીકળી શકે છે. વેદિક જનો જ્યારે ધ્રુવપ્રદેશમાંથી નીકળીને નીચેના ભાગમાં આવ્યા, તે વેળાએ એ અવધિ બદલાઈ જતાં સર્વ સત્રો બાર માસનાં થઈ ગયાં. છતાં પણ ધાર્મિક ઘટનાવિષયક પુરાણપ્રિયતા બહુ જ બલવતી હોવાથી વિકલ્પે સત્રોના જૂના અવધિને પણ કાયમ રાખવામાં આવ્યો; અને એટલામાટે જ પૂર્વપરંપરાના કારણથી ‘તૈત્તિરીય સંહિતા’માં બારમાસના કાળ સાથે દશમાસના કાળને પણ માન્ય કરેલો છે. અને એથી મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે પુરાતન કાલીન સત્ર-અવધિના પ્રશ્નનો નિર્ણય થઈ જાય છે. હવે એનાં કારણો ગમે તે હોય, પણ એટલું તો ખરું જ કે, પ્રાચીન સંવત્સર સત્ર કેવળ દશ માસ પર્યન્ત જ ચાલતું હતું.

પ્રાચીન કાલમાપન પદ્ધતિના અવરોધરૂપ એ વાર્ષિક સત્રના દશ માસના અવધિનું કારણ શું હોવું જોઈએ, એ ન સમજી શકવાના પ્રમાણની કેવળ ‘તૈત્તિરીય સંહિતા’ એકલી જ ઉત્તરદાત્રી છે એમ નથી. યૂરોપીય સૌર વર્ષના બારમા મહિનાનું નામ ડિસેમ્બર માસ છે; પણ વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિથી જોતાં એ શબ્દનો અર્થ ‘દશમે મહિને’ છે. (ડિસેમ્-(-સં) દશન-દશ, અને ઘેર-(-સં) વાર-કાલાવધિ). એ પૂર્વના યૂરોપીય સૌર માસોનાં નામોના પણ સાતમે, આઠમે અને નવમે ઇત્યાદિ અર્થો છે (સેપ્ટેમ્ સપ્તમ્, ઇત્યાદિ). પ્રથમાર્ધે રોમન લોકોનું વર્ષ દશ માસનું હતું અને ત્યાર કેડે કેટલાક કાળ પછી ન્યૂમા નામક રાજાએ તેમાં પ્રથમના બે મહિનાનો ઉમેરો કર્યો, એમ રહુટાઈ પોતાના ‘રોમન લોકોનાં ચરિત્રો’ નામક ગ્રંથમાં લખેલું છે. પરંતુ એનું કારણ શું હોવું જોઈએ, એનો આજ સૂધીમાં કોઈએ કંઈ પણ વિચાર કરેલો નથી. રાજીય જ્ઞાનની આટલી બધી વૃદ્ધિ થયેલી હોવા છતાં પણ આજે રોમન લોકોનું વર્ષ પ્રથમ દશ માસના અવધિનું કેમ હતું, એ વિશે કંઈ કહી શકાતું નથી; તો પછી ‘તૈત્તિરીય સંહિતા’માં ‘ગવાં અયન’ નો અવધિ દશ માસનો શા માટે હતો, એનો ‘પૂર્વાપર પરિપાઠ’ વિના જો બીજું કંઈ (૫૬) કારણ ન કહેલું હોય, તો તે વિશે વિશેષ આશ્ચર્યચકિત થવાનું કંઈ પણ કારણ નથી. પરંતુ હવે ધ્રુવોપપત્તિના થોડે ઘણીક અજ્ઞાત વાર્તાઓપર પ્રકાશ પડવાનો છે. ‘ગવાં અયન’ નો દશ માસનો અવધિ અને રોમન લોકોનું દશ માસનું વર્ષ, એ ઘટનાઓ જો ઉભય આર્થ શાખાઓ એકત્ર હતી, તે સમયના ચિન્હરૂપ હોય, તો સમસ્ત વર્ષમાંથી બચેલા બાકીના બે માસનો દ્વિસાપ્ત ઈન્દ્ર વલ્લને મારીને તેણે ગોંધી રાખેલી ગાયોને છોડાવતો હતો અથવા તો પોતાની રાત્રિનો જ કાળ હતો. ધ્રુવપ્રદેશમાંથી નીચે આવ્યા પછી આર્થોને પોતાના પંચાંગમાં આવશ્યકીય ફેરફારો કરવા પડ્યા હતા અને એ પ્રમાણે તેમણે પોતાના જૂના વર્ષમાં

એ મહિનાનો ઉમેરો કર્યો. પરંતુ એ પૂર્વની રૂઢિઓ સર્વથા હુમ્મ થનારી ન હોવાથી તે રૂઢિઓ પુરાણકથા અને યજ્ઞપદ્ધતિમાં અઘાપિ દૃષ્ટિગોચર થયા કરે છે. એ સર્વ પ્રમાણેથી જ્ઞેતાં જે વેળાએ સર્વ આર્ય લોકો એકત્ર વસતા હતા, તે સમયે તેમનું વર્ષ દશ માસનું હોઈને એ દશ માસ પછી અંધકારમયી દીર્ઘ રાત્રિ આવતી હતી, એમ માનવામાં કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રસવાય નથી જ. તુલનાત્મક ગાથાશાસ્ત્રથી પણ એ જ વાર્તા સિદ્ધ થાય છે અને એ વિશેનું વિવેચન હવે પછીના એક ‘દર્શન’ માં સ્વતંત્રતાથી આવવાનું છે.

એ ‘ગર્વાં ઘનનમ્’ સત્ર ગાયોએ જ કર્યું હતું, એમ ‘ઐતરેય બ્રાહ્મણ’ અને ‘તૈત્તિરીય સંહિતામાં કહેલું છે. પણ એ ગાયો એટલે કોણ? એ ખરેખરી ગાયો હતી કે અન્ય કોઈ? ‘ઐતરેય બ્રાહ્મણ’ માં ‘જે આદિત્યો તે જ ગાયો’ એમ સૂચવેલું* છે; અને એ ‘ઐતરેય બ્રાહ્મણ’ માંના વચનને તુલનાત્મક ગાથાશાસ્ત્રનો પણ સારો આધાર મળે છે. પુરાણકથામાં આવતી ગાયો તે સંવત્સરનાં દિવસ અને રાત્રિ હતાં, એમ કેવળ વેદોમાંથી જ નહિ, કિન્તુ ગ્રીક પુરાણોમાંથી પણ જણાઈ આવે છે. વસ્તુસ્થિતિ એ પ્રમાણેની હોવાથી રૂંચો (શિંગડા) મેળવવાની ઇચ્છાથી ગાયોએ આરંભેલા સત્રનો અર્થ વધારે સારી રીતે આપણા સમજવામાં આવી શકે એમ છે. એકસમૂહરે પોતાના ગાથાશાસ્ત્ર વિષયક ગ્રંથમાં આર્ય પુરાણમાંની ગાય વિશેનું વિવેચન કરેલું છે. તેમાં તે કહે છે કે; “વેદોમાં ત્રણ પ્રકારની ગાયો મળી આવે છે; ખરી ગાયો, જળરૂપ ગાયો અને માતાકાલિક પ્રકાશરૂપી ગાયો. એ ત્રણને એકબીજાથી ભિન્ન કરીને જાળખવાનું કાર્ય કઠિન થઈ પડે છે, એટલું બધું તેમનું વર્ણન સંભિધ હોય છે. ‘નિરુદ્ધા ધ્રાપઃ પળિનેભ ગાવઃ’ એમાં પાણીને ગાયની ઉપમા આપેલી છે; પણ ત્યાર કેડે એ ઉપમાનું રૂપક થઈને કેટલેક સ્થળે તો મૂળ પાણીનો લોપ થયો અને ‘ગાય’ શબ્દથી જ પ્રધાનતાવડે તેનું વર્ણન થવા લાગ્યું. ઉપાને પણ અનેક સ્થળે ગાય કહેલી છે. ૧,૯૨,૧ “એ ઉપાઓએ પૂર્વ તરફ પોતાનો ફેટુ ફરકાવ્યો. તે તેજસ્વિની ગાય માતાઓ આવે છે અને ૧,૯૩,૪ “હે અશ્વિષોમ” પાણીની ગાયોને હરીને તમે અનેકાને પ્રકાશ આપ્યો.” એ વર્ણનમાંની ગાયો એટલે ઉપાઓ કિંવા તેમનો પ્રકાશ જ છે, એમ સહજ સમજી શકાય છે. ૧,૬૨,૩ માં “બૃહસ્પતિએ અદ્રિને બેઠીને ગાયોને શોધી કાઢી” એમ કહેલું છે. ૨,૧૯,૩ માં “ઈન્દ્રે સૂર્યને ઉત્પન્ન કરીને ગાયોને શોધી કાઢી,” ૨,૨૪,૩ માં “બૃહસ્પતિએ ગાયોને હાંકી કાઢી, બ્રહ્માએ (શસ્ત્રોવડે) અદ્રિને બેઠી નાંખ્યો, તમનો (અંધકારનો) લોપ કર્યો અને સ્વલોકમાં

* “ગાવો વા આદિત્યા આદિયાનામેષ તદયનેન ચંતિ” ॥ ‘ઐતરેય બ્રાહ્મણ’ ૪,૧૭.

પ્રકાશ કર્યો” ઇત્યાદિ જે વર્ણનો છે, તે વર્ણનોથી ગાયત્રી સ્વરૂપ સહજ દટિગોચર થાય એવું છે. પરંતુ એથી પણ વિશેષ મહત્ત્વની વાર્તા ઉપાની ગાયોનું ઇતર રાષ્ટ્રોના પુરાણોમા જે વર્ણન આવેલું છે તે છે તે સ્થળે ગાયો એટલે દિવસ એ ૨૫૮ છે હેસિઓસ (એક ગ્રીક દેવતા—સરકૃત સૂર્ય) ની ૩૫૦ ગાયો અને ૩૫૦ મેંદીઓ ગ્રીક પુરાણમા આવેલી છે, અને તે વર્ષનો ૩૫૦ દિવસ અને ૩૫૦ રાત્રિઓ જ છે એથી આર્ય લોકોના એકબીજાથી વિભક્ત થવા પૂર્વે તેમનું વર્ષ ૩૫૦ દિવસનું હતું, એમ સિદ્ધ થાય છે અસ્તુ ત્યારે પૃથ્વીએ નિરુધ્ધ કરેલી (અટકાવેલી) ગાયો તે શિંગડાવાળી ખરેખરી ગાયો નહિ, પણ દિવસ રાત્ર જ હતા કિંવા છે. ‘ગવા જય-જમ્’ સત્ર કરનારી ગાયો એટલે દિવસ—અર્થાત્ એ ગાયોનો દિવસના અર્થમા સ્વીકાર કરવાથી એ અત્કારિક વાર્તા (ધટના) નું ગૂણ ઉત્તરધ્રુવ પાસેના દશ માસાત્મક વર્ષવાળા પ્રદેશમા જ છે, એમ તરત દેખાઈ આવે છે પૃથ્વીના પન્નમાથી છટકી ગયેલી ગાયો એટલે દીર્ઘ રાત્રિ પછી આવતો પ્રકાશ એ પ્રકાશ દશ માસ પર્યન્ત ચાલતો રહેવા પછી પુનઃ દીર્ઘ રાત્રિ આવતી હતી એટલે કે, પૃથ્વી પુનઃ ગાયોને નહસાડી જતો હતો. રામન લોકોનું વર્ષ પ્રથમારબે દશમાસાત્મક હતું, એ તો આગળ કહેલું જ છે અવેસ્તામા પણ ‘એર્યન વધજે’ મા દશ માસ પર્યન્ત ઉન્દાળાનું વર્ણન છે. એટલે કે, દશ માસનું વર્ષ અને તેની પછી આવતી એ માસની દીર્ઘ રાત્રિને આર્ય લોકો એકબીજાથી વિભક્ત થવા પૂર્વે જાણતા હતા, એમ માનવામા હવે કોઈ પણ પ્રકારની અડચણ નથી એ વિશેના વેદમા કેવળ કાલ્પનિક અને એક બે ઉત્પત્તિઓ જ નથી, કિન્તુ અપક્ષ અને વિપુલ ઉત્પત્તિઓ છે એ ઉત્પત્તિઓના અર્થઅવરથાનો ખરો માર્ગ મળ્યો ન હોતો, તેથી જ એ ઉત્પત્તિઓ આજ સુધી અજ્ઞાત અવરથામા ખડી રહ્યા હતા.

એ તો પૂર્વે કહેલું જ છે કે, ધ્રુવ પાસેના પ્રદેશમા અક્ષાંશમાનથી વર્ષના સાતથી અગિયાર મહિના હોય છે એથી જો કે દશ માસના વર્ષના જ વેદમા ૨૫૮ ઉત્પત્તિઓ છે, તોપણ તેથી બીજા પ્રકારનો તેમા સર્વથા અભાવ જ છે, એમ માત્ર કહી શકાય તેમ નથી કારણ કે, અસ્તિત્વની કયામા સાત મહિનાનો ■ નેષ આવેલો જ છે. હવે એમા ભિન્નતા માત્ર એટલી જ કે, દશ માસનું વર્ષ વિશેષ મહત્ત્વનું હતું અંગિ-રસોના અનેક પ્રકાર હોઈને નેમાનાં દશગ્વે શ્રેષ્ઠ હતા, એમ જે ઋગ્વેદમા કહેલું છે, તેથી પણ એ જ સ્થિતિ દેખાઈ આવે છે પરંતુ ગમે તેમ હોય, તોપણ એ વર્ણન ધ્રુવવૃત્તના આંતરિક પ્રદેશનું છે, એમા તો કશી પણ શકા નથી. હેસિઓસનું વર્ષ ૩૫૦ દિવસનું હતું એ વર્ષ સાદા બ્યાવકારિક વર્ષ કરતા ૧૦ દિવસ જેટલું ન્યૂન

હતું. એ દશ દિવસ એટલે અંધકારના દશ દિવસ જ હોવા જોઈએ. જ્યાં દશ માસનું વર્ષ હોય, ત્યાં ૬૦ દિવસની દીર્ઘ રાત્રિ હોવી જ જોઈએ. હવે એવા પ્રકારની દીર્ઘ રાત્રિનો વધારેમાં વધારે અવધિ કેટલો હતો, એ તત્ત્વને જાણી શકાય તેવાં કાંઈ પ્રમાણો મળી શકે છે કે નહિ, તે હવે આપણે જોઈએ.

હોમર કવિએ હેલિઅોસની ગાયો વિશે જે કાંઈ વર્ણન કરેલું છે; તેના કશો પણ નિર્ણય કરી શકાતો નથી. એવો મૅક્સમૂલરે પોતાનો એક સ્થળે અભિપ્રાય દર્શાવેલો છે. પરંતુ ધ્રુવોપપત્તિનું સાહાય્ય લેવાથી એનો ત્વરિત નિર્ણય થઈ જાય એમ છે. ઓડિસીસના સાથીઓ (ગોટીઆઓ) એ હેલિઅોસ (સૂર્ય) ની ગાયોને ખાઈ જઈને તેમને પાછી આપવા દીધી નહિ, અથવા હર્મિસે અપોલોની ગાયોને ચોરીને તેમની બે ગાયોને ઠાર કરી નાંખી, એમ જે હોમરે કહેલું છે, તેમાં અમુક ગાયો એટલે દિવસોને ખાધા-અર્થાત્ તેટલા દિવસો દીર્ઘ અંધકારમયી રાત્રિમાં ગડપ થઈ ગયા, એમ જ સમજવું જોઈએ. એમાં દિવસોની જે ન્યૂનાધિક સંખ્યા છે, તે અક્ષાંશપરવે છે. આજ સુધી પ્રકાશ અને અંધકારના નિત્યના ઝગડાના આધારે જ સર્વ વાર્તાઓના અર્થની વ્યવસ્થાના પ્રયત્નો થયેલા હોવાથી ઉપર્યુક્ત વાર્તા જેવી કેટલીક વાર્તાઓ અઘાપિ સર્વથા ગૂઢ જ રહી ગઈ છે. પરંતુ ધ્રુવોપપત્તિનો સ્વીકાર કરવાથી એ સર્વ વાર્તાઓ સુગમ અને સ્પષ્ટ થઈ પડે છે. વેદોમાં પણ વલ કિવા વૃત્રે ઈંદ્રની ગાયને નહસાડી લઈ જવાનું કહેલું છે, પણ તેમની સંખ્યા કયાંય નિશ્ચિત આપેલી નથી. ઋગ્વેદે ૧૦૦ (૧,૧૧૬,૧૬) કિવા ૧૦૧ (૧,૧૧૭,૧૮) મેશોને મારીને વૃક સમક્ષ નાંખ્યા, એલું વર્ણન ઋગ્વેદમાં આવેલું છે, તેના કેવળ સો દિવસના અવધિની રાત્રિ સાથે જ સંબંધ હોવો જોઈએ. યજુર્વેદમાં એ દીર્ઘ રાત્રિ-વિશે એક મહત્ત્વની વાર્તા આવેલી છે. પણ તે વાર્તાપર ત્યારે પછીની ટીકા અને ભાષ્યો ઇત્યાદિનું એટલું બધું આચ્છાદન (ભાર) પડી ગયું છે કે, સોમયાગના ઇતિ-હાસનો સવિસ્તર વિચાર કયાં વિના તે વાર્તાને સ્પષ્ટતાથી રજૂ કરી શકાય તેમ નથી જ. સોમયાગ સર્વથા પુરાતન હોઈને સર્વ યાગોના આદર્શરૂપ છે. ઋગ્વેદમાંના કર્મકાંડમાં એમનું જ પ્રાધાન્ય હોઈને ૧૧૪ સુકતોનું સમસ્ત ૯ મું મંડળ સોમ સુકતોનું જ બનેલું છે. એ સોમયાગોનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરવાથી તેમના આધારે આર્યોની અતિ પુરાતન કાળની યત્ન પદ્ધતિનું સ્વરૂપ થોડે ઘણે અંશે પણ સ્પષ્ટ થઈ શકે એમ છે. એટલા માટે એનો હવે આપણે કાંઈક સૂક્ષ્મતાથી વિચાર કરીએ.

‘સોમયાગ’ નામથી તેમાં સોમરસ કાઢીને તેના હવિ આપવાની ઘટના વિશેષ છે, એ તો સ્પષ્ટ જ છે. એ સોમરસના હવિ નિલ સહવારમાં, મધ્યાહ્ને અને સાયંકાળે એવી રીતે ત્રણવાર આપવાના હોય છે. સોમયાગોના અવધિથી તેમના ત્રણ વર્ગો થાય છે અને તે

આ પ્રમાણે:—૧ એકાદુ એટલે એક જ દિવસમાં સમાપ્ત થનાર; ૨ અહીન એટલે એ દિવસથી તેર દિવસના અવધિમાં સમાપ્ત થનાર; અને ૩ સત્રો એટલે તેર દિવસથી તે એક હજાર વર્ષ પર્વન્ત પણ ટકી રહેનાર. અગ્નિષ્ટોમ પ્રથમ વર્ગમાં* આવે છે, પરંતુ એની સાથે અત્યારે આપણને કશુંય કર્તવ્ય નથી. દ્વાદશાદુ દ્વિતીય વર્ગસ્થ હોઇને તે અહીન કિંવા સત્ર એમાંના કોઇપણ રૂપે કરી શકાય છે. એનું મહત્ત્વ વિશેષ છે. ત્રણ ત્ર્યહુ, દશમો દિવસ અને એ અતિરાત્ર મળીને એ થયેલોઈ હોય છે. ત્રણ ત્ર્યહુ મળીને થયેલા નવ દિવસને નવરાત્ર કહે છે; અને એની સાથે દ્વિરાત્ર, ત્રિરાત્ર આદિ સોમયાગો પણ કહેલા છે. સંવત્સરસત્રો તૃતીય વર્ગમાં આવતા હોઇને ‘ગવાં અયનમ્’ તેમના આદર્શરૂપ છે. એમાંનાં વિશેષ મહત્ત્વના સત્રો કહીએ તો તે સંવત્સરસત્રો છે. તેમના સ્વરૂપને યોગ્યરીતિથી જાણવા માટે પળાદુ એટલે શું, તે જોતું જોઇએ. એનો ‘છ દિવસનો યજ્ઞ’ એવો અર્થ હોઇને એવા પાંચ પળાદુ મળીને એક મહિના થાય છે. જ્યોતિઃ, જો, આયુસ્ અને પુનઃ આયુસ્, જો, જ્યોતિસ્ એમ છ એકાદુ મળીને એક પળાદુ થાય છે. એટલે કે, પ્રત્યેક પળાદુના આવદન્તમાં જ્યોતિષ્ટોમ હોય છે. અભિષ્લવ અને પૃથ્થ એવા બીજા પણ પળાદુના ભેદો છે. કેટલાક પળાદુ અને બીજા કેટલાક આદિમધ્ય અને અન્તમાં આવતા વિધિઓ મળીને સંવત્સરસત્ર થાય છે. એ સત્રના મધ્ય દિવસને વિપુવાન્ કહે છે; અને એ વિપુવાન્ના યોગે સત્રના બરાબર એ સરખા ભાગો થતા હોઇને, પ્રથમ ભાગમાં થતા વિધિઓ દ્વિતીય ભાગમાં વિરુદ્ધ ક્રમથી થાય છે. એ ‘ગવાં અયનમ્’ની અનુક્રમણિકા નીચે પ્રમાણે છે:—

ભાગ.

દિવસ.

૧ આરંભ કાલીન અતિરાત્ર...	૧
૨ અત્યવિંશ દિન (એને જ આરંભણીય કિંવા પ્રાયણીય કહે છે).	૧
૩ ચાર અભિષ્લવ પળાદુ અને એક પૃથ્થ પળાદુ મળીને એક મહિનો એવા પાંચ મહિના.	૧૫૦
૪ ત્રણ અભિષ્લવ પળાદુ અને એક પૃથ્થ પળાદુ...	૨૪

* “ઐતરેય બ્રાહ્મણ” (૩,૩૪-૪૯) માં અગ્નિષ્ટોમનું સાત વર્ણન આપેલું હોઇને તે એ પ્રથમ વર્ગમાંના સર્વ યાગોની પ્રકૃતિ છે. અત્યગ્નિષ્ટોમ, ઉકૃત્ય, પોઠશી, વાજપેય, અતિરાત્ર અને અપ્તોર્ધામ એ પ્રમાણે તેની છ વિકૃતિઓ હોઇને એ છ અને અગ્નિષ્ટોમ એવી રીતે સાત મળીને જ્યોતિષ્ટોમના સાત ભાગો થાય છે.” આશ્વલાયન શ્રૌત સૂત્ર. ૬,૧૧,૧.

† “ત્રયમ્ વા એતે ત્ર્યહ્ન વાદસમમહાદ્વાવતિરાત્રૌ યદ્ દ્વાદશાહઃ.” “ઐતરેય બ્રાહ્મણ” ૪,૨૪.

૫ અભિજિત દિન.	૧
૬ ત્રણ સ્વરસામ દિન.	૩
૭ વિધુવાન (એની એકંદર સત્ર દિનમાં ગણના કરવામાં આવતી નથી)						
૮ ત્રણ સ્વરસામ દિન.	૩
૯ વિશ્વજિત દિન.	૧
૧૦ એક પૃથ્વ અને ત્રણ અભિષ્લવ પળહ...	૨૪
૧૧ એક પૃથ્વ અને ચાર અભિષ્લવ, એવા ચાર માસ પર્યન્ત.	૧૨૦
૧૨ ત્રણ અભિષ્લવ પળહ, એક ગોષ્ઠોમ, એક આયુષ્ઠોમ અને એક...						
દશરાત્ર મળીને એક મહિનો.	૩૦
૧૩ મહાપાત.	૧
૧૪ અંતિમ અતિરાત્ર...	૧

એકંદર દિવસ ૩૬૦

સંવત્સરસત્રોમાંના એ ભાગોમાંના જેમનામાં કરો ફરફાર ન જ કરી શકાય, એવા ભાગો બહુ જ થોડા છે. પ્રથમ અને અંતિમ એ બે અતિરાત્ર ચતુર્વિશ, મહાપાત, અભિ-જિત, વિશ્વજિત, વિધુવાન અને તેની પૂર્વે તથા પછીથી આવનારા ત્રણ સ્વરસામ તેમ જ દ્વાદશાહમાંના દશરાત્ર એટલા જ તેમનામાંના વિશિષ્ટ ભાગો છે. બાકીના દિવસો અભિષ્લવ અને પૃથ્વ પળહવડે ભરી કાઢેલા હોય છે. આમ હોવાથી ‘ગર્ગ અયનમ્’ સત્ર જે દશ માસનું કરવું હોય, તો ઉપર આપેલી ૩૭ અને ૧૧ મી કલમમાંના પાંચ પાંચ પળહોને ન્યૂન કર્યા એટલે થયું. ઉપર આપેલી રચનામાં થોડોક ફરફાર કરવાથી ‘આદિત્યાનાં અયનમ્’ નામક સત્ર* થાય છે. એમાં મુખ્ય વિશેષતા એટલી જ છે કે, એમાંના સર્વ પળહો અભિષ્લવ જ હોય છે, કેટલાક પૃથ્વ અને કેટલાક અભિષ્લવ હોતા નથી. તેમ જ સર્વ પળહોને અભિષ્લવ કરીને બીજા કેટલાક થોડા ધણા ફરફાર કરવાથી એનું જ ‘અંગિરસામયનમ્’ નામક સત્ર† થાય છે. એ ફરફારો થવા છતાં તેથી ૩૬૦ દિવસની સંખ્યામાં કરો પણ બાધ આવતો નથી, પરંતુ કેટલાકે યાત્રિક ચાંદ્ર પર્યંતુ અવલંબન કરીને ૩૫૪ દિવસનો જ સ્વીકાર કરતા.

* “યથા વાપ્રાચળીયોતિરાત્રચતુર્વિશ ઉચ્યઃ સર્વેભિઃપ્રવાઃ પલ્લદ્વા આશ્યંત્યન્યાન્યદ્વાનિ તદાદિત્યાનામયનમ્” ॥ ‘ઐતરેય બ્રાહ્મણ’ ૪,૧૭.

† “પ્રાચળીયોતિરાત્રચતુર્વિશ ઉચ્યઃ સર્વે પૃષ્ઠાઃ પલ્લદ્વા આશ્યંત્યન્યાન્યદ્વાનિ તદં-ગિરસામયનમ્” ॥ ‘ઐતરેય બ્રાહ્મણ’ ૪,૧૭.

હતા અને તેથી તેઓ ઉપરના કાષ્ઠકર્માથી છ દિવસ કાઢી નાંખતા હતા. તેમના એ સત્રને ‘હત્સર્ગિનાં ધ્યનમ્’ કહેવામાં આવે છે. એ સર્વ સત્રોમાં તાત્પર્ય એટલું જ છે કે, આંદ્ર કિંવા સૌર એ બેમાંનું જે પ્રકારનું વર્ષ લેવામાં આવ્યું હોય, તે વર્ષને અનુરૂપ જ તે સત્રનો કાર્યક્રમ કરવાનો હોય છે. પરંતુ એની સાથે અત્યારે આપણને કાંઈ પણ કર્તવ્ય ન હોવાથી આના કરતાં એમાં વધારે ઊંડા ઉતરવાનું કાંઈપણ પ્રયોજન નથી. ‘બ્રાહ્મણ’માં અને ‘ઔતસૂત્ર’માં વિપુવાન, અભિજિત્ અથવા સ્વરસામ, એ દિવસે કરવાના વિધિ સવિસ્તર કહેલા છે. ‘ઐતરેય આરણ્યક’ માં મહાવ્રતનું વર્ણન આપેલું હોઈને ‘ઐતરેય બ્રાહ્મણ’ ની ચતુર્થ પંચિકામાં અતિરાત્ર અને ચતુર્વિંશતું વર્ણન કરેલું છે. સત્રનો ખરો આરંભ ચતુર્વિંશથી જ થતો હોઈને તેનો અંત મહાવ્રતથી થાય છે. ‘ઐતરેય બ્રાહ્મણ’ ની ચતુર્થ પંચિકામાં એમ કહેલું* કે:—“બૃહદિવ સ્કતવડે હોતા રેતનું સિંચન કરે છે; એવા પ્રકારે તે એ રેતદ્વારા મહાવ્રત દિનનું પ્રજનન કરાવે છે. કારણ કે, પ્રતિ સંવત્સરે સિંચેલું રેત પ્રજનન કરનારું થાય છે.” આ ખુલાસાથી એમ દેખાય છે કે, પ્રવર્ગ્ય વિધિ પ્રમાણે જ યજ્ઞના બીજને તેનું યથા-કાળે પ્રજનન થવામાટે રાખી મૂકવાનો જ મહાવ્રતનો પણ ઉદ્દેશ છે. મહાવ્રત એટલે જૂતા અને નવા વર્ષને એકત્ર જોડનારી કડી હોઈને તેવડે જ સત્રની પરિસમાપ્તિ થતી હતી એ યોગ્ય જ છે. અપેક્ષ સંવત્સર સત્રના આશન્તમાં એક એક અતિ રાત્રયાગ હતા અને સત્રના અંતિમ ભાગમાં દ્વાદશાહનું વિશેષ મહત્ત્વ હતું.

એ પ્રમાણે યજ્ઞ ગ્રંથોમાં કહેલાં સંવત્સરસત્રોની રચનાનું સર્વથા સ્પૂષ્ટ માનયુક્ત સ્વરૂપ છે. એ સત્રો સાધારણતઃ ૩૬૦ દિવસોના વર્ષ અનુસાર નિશ્ચિત કરેલાં હોઈને તેમાં વિપુવાન દિવસ મહત્ત્વનો હતો. કારણ કે, એની પછી કરાતા વિધિઓ પૂર્વના વિધિથી વિરુદ્ધ ક્રમે કરવામાં આવતા હતા. વિપુવાનની સ્થિતિ અનુસાર એ યજ્ઞપદ્ધતિની જે સ્થાપના થઈ તે કાળના સંબંધમાં કાંઈ મહત્ત્વનાં અનુમાનો કાઢી શકાય છે કે કેમ, એ તો ‘મૃગશીર્ષ અથવા વેદોની પ્રાચીનતાના વિચાર’ માં કહેલું જ છે. (પૃષ્ઠ ૬ અને ૧૦). પણ હવે અત્યારે આપણે એના કરતાં પણ વિશેષ પ્રાચીન કાળનો વિચાર કરવાનો હોવાથી સત્રના સામાન્ય વર્ગમાં સમાતા દ્વિતીય પ્રકારના સોમયાગોનું કિંચિત્ વર્ણન કરવું જોઈએ. દ્વાદશાહ સાથેની બે રાત્રિથી બાર રાત્રિ પર્યંતના અહીંન યાગ વિશે પૂર્વે કહેલું જ છે. પણ એ રાત્રિસત્રો બાર રાત્રિ પર્યંત આવીને જ અટકતાં નથી; કિંતુ તેમની ગતિ ત્રયોદશ રાત્રિથી તે શતરાત્રિ પર્યંત ગયેલી છે. પરંતુ

* બૃહદિવેનાત્ર હોતારત્તે: સિંચતિ । તદ્વો મહાવ્રતી યેનાદ્વા પ્રજનયતિ । સંવત્સરે સંવત્સરે વં રેત: સિંચં જાયતે” ॥ ‘ઐતરેય બ્રાહ્મણ’ ૪,૧૪.

અહીંની વ્યાખ્યા ‘આર અથવા તેથી આછા દિવસનો યાગ’ એવી હોવાથી ત્રયોદશ રાત્રાદિ યજ્ઞસત્રને એ વર્ગમાં નાંખવામાં આવે છે. પણ એ કૃત્રિમ ભેદને સાગી દેવાથી એમ જણાઈ આવે છે કે, એકાદ, દ્વાદશાદ અને સત્રોની સાથે જ ‘રાત્રિસત્રો’ નામની બેથી એકસો રાત્રિ પર્યન્ત (પણ તેથી અધિક નહિ) યનારાં સત્રોની પણ માલિકા છે. ‘તૈત્તિરીય સંહિતા,’ ‘બ્રાહ્મણ’ અને ‘શ્રૌત સત્રો’ માં એ સત્રો સ્પષ્ટતાથી વર્ણવેલાં હોવાથી તેમનું સ્વરૂપ, તેમની સંખ્યા કિંવા તેમના અવધિ વિશે કાંઈ પણ પ્રકારની શંકા અવશિષ્ટ રહેતી નથી.

હવે એ વિશે એક મહત્વનો પ્રશ્ન એ છે કે, રાત્રિ ક્રતુ કિંવા રાત્રિ સત્રોનું નામ એ સત્રોને જ શા કારણથી આપવામાં આવ્યું છે અને એમનો અવધિ સો રાત્રિ કરતાં વિશેષ શા માટે ન હોવો જોઈએ? રાત્રિ એટલે વસ્તુતઃ દિવસ એમ જ એ સત્રોના સંખ્યામાં માનવું જોઈએ. એ પ્રમાણે એમાંના પ્રથમ પ્રશ્નનું મીમાંસકોએ ઉત્તર આપેલું છે; અને એ અર્થ અનુસાર જોતાં દ્વિરાત્ર એટલે બે દિવસનો યાગ અને શતરાત્ર એટલે સો દિવસનો યાગ એમ જ નિષ્પન્ન થાય છે. આ અર્થને સર્વ યજ્ઞગ્રંથોમાં માન્ય રાખવામાં આવ્યો છે; એટલું જ નહિ પણ પ્રાચીનકાળમાં ચંદ્ર કાળમાપક હોવાથી તે કાળમાં દિવસ કરતાં રાત્રિ પ્રતિ વિશેષ ધ્યાન દોરાય એ સ્વાભાવિક હતું અને તેથી દિવસના અર્થમાં વ્યાવહારિકતાથી રાત્રિ શબ્દનો જ તેઓ પ્રયોગ—ઉપયોગ કરતા હશે, એ અનુમાન બહુધા યથાર્થ છે. પણ એ પછી પાછો એક એવો પ્રશ્ન આવીને ઊભો રહે છે કે, એ રાત્રિસત્રોનો અવધિ સો રાત્રિ (એટલે કે સો દિવસ) કરતાં અધિક શા માટે ન હોવો જોઈએ? સો દિવસ પરથી એકદમ ૩૬૦ દિવસોનાં સંવત્સરસત્રપર કેમ ફેદકો મારવામાં આવ્યો વાર? ૧૦૧ થી ૩૫૯ દિવસ પર્યન્તના યજ્ઞો કેમ નથી કહેલા વાર? એ પ્રશ્નોનાં સમાધાનકારક ઉત્તરો કોઈએ પણ આપેલાં નથી. માત્ર ‘બ્રાહ્મણ’ ગ્રંથોમાંના તર્કોનું અવલંબન કરવાથી એટલું જ કહી શકાય એમ છે કે, મનુષ્યનું આયુષ્ય સો વર્ષ કરતાં અધિક ન હોવાથી સો રાત્રિ કરતાં અધિક અવધિના સોમયાગ પણ નથી (‘તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ’ ૩, ૮, ૧૬). પરંતુ એ તર્ક કેટલા અમાણ્યમાં માન્ય રાખી શકાય એવો છે, એ વિશે વધારે કહેવાની કશીયે અગત્ય નથી. તાત્પર્ય કે, મીમાંસકોથી ઉક્ત પ્રશ્નનો નિર્ણય કરી શકાયો નથી, એ તો નિર્વિવાદ છે. અસ્તુ. સંક્ષેપમાં કહેવાનું એટલું જ કે, યજ્ઞિય ગ્રંથોમાં કહેલાં જે બેથી સો રાત્રિ પર્યન્તનાં રાત્રિસત્રો છે, તે ‘ગવાં જયનમ્’ જેવા કોઈ પણ સંવત્સરસત્રના ભાગરૂપ ન હોઈને તેમનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ શામાટે અને તેમનો અવધિ સો રાત્રિ કરતાં અધિક કેમ નથી, એનું કારણ પણ અદ્યપિ કોઈએ દર્શાવ્યું નથી. રાત્રિ શબ્દનો દિવસના અર્થમાં સ્વીકાર કરવા

છતાં પણ સંવત્સર સત્રમાં તેમનો અન્તર્ભાવ કરી શકાતો નથી. પરંતુ ધ્રુવોપપત્તિના સાહાય્યથી એ પ્રશ્નનો કેટલોક સમાધાનકારક નિર્ણય કરી શકાય છે. એ નિર્ણય કેવી રીતે કરી શકાય છે, તે હવે આપણે જોઈએ.

પ્રથમ વિચારણીય પ્રશ્ન એવો છે કે, ‘અતિરાત્ર’ શબ્દમાંની રાત્રિનો બ્યારે સ્વાસ્તીથી તે સૂર્યોદય પર્યન્તનો કાળ, એવો અર્થ ॥ અને અતિરાત્ર યદ્દ પણ યદ્દપિ રાત્રિના સમયમાં જ કરવાનો હોય છે, ત્યારે દિરાત્ર ત્રિરાત્રથી તે શતરાત્ર પર્યન્તનાં યત્રમાં પણ રાત્રિ એટલે અધિકારનો કાળ, એમ સમજીને તે યત્રો ખરેખર રાત્રિના કાળમાં જ કરવાના હતા, એમ માનવામાં શી અડચણ છે વારુ? સોમરસ રાત્રે કાઢવામાં આવતો નથી; અને તેથી એ રાત્રિસત્રો ખરેખર રાત્રિનાં ન હોઈને દિવસે કરવાનાં જ હતાં, એવો એક આક્ષેપ મારા કથનપર કરી શકાય એમ છે, પરંતુ તેમાં કંઈ પણ તાત્પર્ય જોવું નથી. ‘ઐતરેય બ્રાહ્મણ’, (૪,૫) માં અતિરાત્રનું મૂળ દર્શાવતાં એમ કહેલું છે કે, “દેવોએ દિવસનો આશ્રય કર્યો, અને અસુરોએ રાત્રિનો (આશ્રય) કર્યો. એટલે અસુરોને ત્યાંથી કાઢી મૂકવાના કાર્યમાં ઈન્દ્રને બીજા કોઈ સહાયક મળી શક્યો નહિ. માત્ર છંદો તેની પાછળ પાછળ ગયા અને તેમણે અસુરોને રાત્રિના પૂર્વ ભાગમાંથી પ્રથમ પર્વાયવડે, મધ્ય ભાગમાંથી મધ્ય પર્વાયવડે અને અંતિમ ભાગમાંથી અંતિમ પર્વાયવડે હાંકી કાઢ્યા!” સોમના એ ત્રણે પર્વાયો રાત્રિના જ છે. વળી ઈન્દ્ર અને છંદ એ વિના બીજા કોઈને તે આપવા નહિ, એમ તે બ્રાહ્મણમાં સ્પષ્ટ કહેલું છે. આગળ એની પછીના પ્રકરણમાં* પવમાન સ્તોત્રનો સંબંધ દિવસ સાથે હોવાથી તે સ્તોત્રોને રાત્રિનાં કેમ કહ્યાં વારુ? એવો પ્રશ્ન પૂછીને તેના ઉત્તરમાં જણાવેલું છે કે, તે સ્તોત્રો રાત્રિ અને દિવસ ઉભયનાં છે. એથી એમ જણાય છે કે, અતિરાત્રે સોમરસ રાત્રિના સમયમાં જ કાઢવામાં આવતો હતો અને તે કેવળ ઈન્દ્રને જ અપાતો હતો. અતિરાત્ર પ્રયોગ સર્વથા પ્રાચીન છે. પારસી ગ્રંથમાં પણ એનાજેવો એક પ્રયોગ આવેલો છે. તેમાં રાત્રિના ત્રણ ભાગ કહીને પ્રથમ ભાગમાં અદુરમજ્દનો પુત્ર અગ્નિ જીડીને યજ્ઞ-માનને કસ્ટી બાંધી સારાં ઈન્દ્રનો લાવવાનું કહે છે અને કહે છે કે, “દધેવો (વૈદિક અસુરો) એ નિર્માણ કરેલો અહીં હમણા જ આતીને મારી જોડે યુદ્ધ કરી મને મારવાનો છે; એટલે મને સારી રીતે સજગવા દો!” બીજા અને ત્રીજા ભાગ વિશે પણ એમ જ કહેલું છે. અતિરાત્રમાંના ત્રણ પર્વાયો અને આ રાત્રિના ત્રણ ભાગોમાંના સામ્યનો વિચાર કરવાથી એમ દેખાઈ આવે છે કે, અતિરાત્ર યાગ અત્યંત પ્રાચીન હોઈને તે પૂત્ર સાથે લડતા ઈન્દ્રને સાહાય્ય કરવાના ઉદ્દેશથી રાત્રિના સમયમાં જ કરાતો હતો:

* “પવમાનવદ્દરિત્યાહુર્ન રાત્રિ: પવમાનવતી કથમુમે પવમાનવતી મયત:.....તેન રાત્રિ: પવમાનવતી તેનોમે પવનમાનવતી મવત:” ॥ ‘ઐતરેય બ્રાહ્મણ’ ૪,૬.

હવે જે નિયમ એક રાત્રિના યાગને લાગુ છે, તે જ નિયમ અનેક રાત્રિના યાગને પણ લાગુ હોવો જ જોઈએ, એ તો ખુસ્તું જ છે. પ્રાચીન યજ્ઞિયો પોતાનાં સંવત્સરસત્રોને દશ માસના અવધિમાં સમાપ્ત કરતા હતા, એ તો પૂર્વે કહેલું જ છે. એ દશ મહિના પછી અંધકારમયી દીર્ઘ રાત્રિ આવતી હતી. એ એટલી ઘોરી રાત્રિમાં યજ્ઞિયો શો ઉલોગ કરે વારુ ? એટલા દીર્ઘકાળપર્યન્ત એક સરખી રીતે નિદ્રાવશ થતું તો શક્ય નથી જ. યુરોપના ઉત્તર ભાગમાં જે સ્થળે દીર્ઘરાત્રિ હોય છે, તે સ્થળે અઘાપિ આખો વખત લોકો સૂઈ રહેતા નથી. તારાઓની સ્થિતિથી તેમને કાળનું જ્ઞાન પણ થાય છે. એ જ વાર્તા પ્રાચીન ઋત્વિજ્ઞેને પણ લાગૂ પડનારી છે. પરંતુ જો તેઓ નિદ્રાવશ થતા નહોતા, તો શું કરતા હતા, એવો પ્રશ્ન સાહજિક આવીને ઉભો રહે છે. તેઓ હાથજોડીને નવરા ખેંચી રહેતા હતા, એમ પણ કહી શકાય તેમ નથી. કારણકે, તે વેળાએ ઇન્દ્ર અને વૃત્રનું યુદ્ધ આરંભાતું હોવાથી ઇન્દ્રને સાહાય્ય આપવાની આવશ્યકતા હતી. વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવાથી જો ધ્રુવોપપત્તિ સત્ય હોય, એટલે કે, વૈદિક ઋષિઓના પૂર્વજો કાંઈ કાળમાં ખરેખર જ ધ્રુવનિવાસી હતા એમ હોય, તો ત્યાંની પ્રવર્તમાન દીર્ઘ અંધકારમયી રાત્રિના સમયમાં ઇન્દ્ર અને વૃત્રના યુદ્ધ સમયે ઇન્દ્રને સાહાય્ય આપવા માટે તેઓ રાત્રે કાંઈ પણ (ઉલોગ) કરતા હોવા જ જોઈએ. એટલેકે, રાત્રિના સમયે કરવાના સોમયાગો વૈદિક યજ્ઞગ્રંથોમાં મળવા જ જોઈએ. તે જ એ રાત્રિકૃત છે. એમાં અતિરાત્રને ગણવાથી એમનો એક રાત્રિથી તે સો રાત્રિ પર્યન્તનો અવધિ થાય છે. ધ્રુવ પાસેના વસતિસ્થાન વિશેની 'આદ્યશુ'કાર કિંવા મીર્માસકોને કાંઈ પણ માહિતી ન હોવાથી તેમણે એ રાત્રિ સત્રોને દિવસ સત્રોનું સ્વરૂપ આપી દીધું. પરંતુ એ અર્થ વિષયોસ રાત્રિસત્રોનું ખરું સ્વરૂપ સ્મરણમાંથી નીકળી ગયા પછી જ થયેલા હોવો જોઈએ. મીર્માસકોના અર્થને માન્ય કરવાથી એ રાત્રિસત્રોની મર્યાદા સો રાત્રિપર્યન્ત આવીને શામાટે અટકી જવી જોઈએ, એ વિશે કાંઈ કહી શકાતું નથી, એ ઉપર કહેલું જ છે; પરંતુ ધ્રુવોપપત્તિના યોગે એનું કારણ દર્શાવી શકાય છે. ધ્રુવવૃત્તસ્થ પ્રદેશમાં રાત્રિનો અવધિ અક્ષાંશના પ્રમાણ પરત્વે એકથી સો દિવસ પર્યન્તનો હોય છે; અને તે પ્રમાણથી રાત્રિસત્રોનો અવધિ પણ એકથી સો રાત્રિપર્યન્તનો જ હતો. જે સ્થળે રાત્રિ દશ દિવસની થતી હતી, તે સ્થળે લોકો દશરાત્ર કરતા હતા. અને જે સ્થળે સો દિવસની રાત્રિ થતી હતી ત્યાં શતરાત્ર કરતા હતા. રાત્રિનો અવધિ સો દિવસ કરતાં અધિક ન હોવાથી રાત્રિ સત્રોનો અવધિ પણ સોથી આગળ વધ્યો નથી. પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે જે સ્થળે પ્રકાશનો કાળ સાત મહિનાનો હોય છે, તે સ્થળે દીર્ઘ રાત્રિ પાંચ મહિનાની હોય છે. એ અવધિમાંથી ઉભયકાળના સંખ્યા પ્રકાશના એક એક માસને કાઢી નાંખવાથી લગભગ સો રાત્રિનો જ અવધિ આવી રહે છે. ઉપકાળમાં સ્વતંત્રપણે કહેલા હોવાથી તે કાળનો રાત્રિમાં અંતર્ભાવ કરી શકાય તેમ

નથી. અસ્તુ. ત્યારે શતરાત્રયાગ એવીરીતે દીર્ઘ રાત્રિના મહત્તમ માનનો દર્શક છે. એ રાત્રિ ક્રતુઓનો ખીલ કાઢ પશુ ઉપપત્તિથી નિર્ણય થતો ન હોવાથી અને વિશેષતઃ તેમની સો રાત્રિઓનો નિર્ણય કરી શકતો ન હોવાથી તે, સાત મહિનાના પ્રકાશનો કાળ, એક એક મહિનાનો સંધિપ્રકાશકાળ અને ત્રણ માસનો દીર્ઘરાત્રિકાળ એવી રીતે સ્થૂલમાનથી ત્રણ વિભાગાત્મક કાળાવધિ પ્રાચીન સંવત્સરના ઘોતક છે, એમ માનવામાં કાઢ પશુ પ્રકારનો પ્રત્યવાય નથી.

ખીલ કૃતલીક ઘટનાઓથી પણ એ જ અનુમાન નીકળે છે. શતક્રતુ નામ કૃવળ ઈન્દ્રુ જ હોવાથી જો તે નામને ધારણ કરવાનો અન્ય કાર્ષ પ્રયત્ન કરે, તો તેની સાથે ઈન્દ્રુ યુદ્ધ યત્ન હતું, એવી અનેક કથાઓ વેદોત્તર કાલીન ગ્રંથોમાં આપેલી છે. સાપણાચાર્યે કૃતલીક સ્થળે વૈદિક શતક્રતુ શબ્દનો 'સો યજ્ઞોનો સ્વામી' એવો અર્થ ન લેતાં 'સો શક્તિઓનો સ્વામી' એવો જ તેનો અર્થ કરેલો છે; અને એને અનુસરીને યૂરોપીયન પંડિતોએ પૌરાણિક કથાઓને સર્વથા બહિષ્કૃત કરીને વેદોમાં 'ક્રતુ' નો 'શક્તિ' કિંવા 'યુક્તિ' વિના ખીલે અર્થ કરવો જ નહિ, એવો નિશ્ચય કરેલો હોય એમ જ દેખાય છે. રાત્રિક્રતુઓ વિષયક ઉપર કરેલું વિવેચન જો યથાર્થ હોય, તો પૌરાણિક કથાઓ વ્યર્થ છે, એમ ન સમજતાં શતક્રતુ શબ્દ જો અર્થવડે ઈન્દ્રને લગાડવામાં આવ્યો છે, તે જ અર્થવડે પૌરાણિક કથાની પણ રચના થયેલી છે, એમ માનવું જ પડે છે. પુરાણોમાંની અનેક કથાઓને વૈદિક કથાઓનો વિશેષ આધાર હોતો નથી, એ વાતોનો જો સ્વીકાર કરીએ, તો પણ પ્રસ્તુત વિષયમાં એનો અસ્વીકાર કરવા માટેનો આપણી પાસે નિશ્ચયકારક પૂરાવો છે. સો રાત્રિક્રતુઓની એ સંસ્થા ઇતર સત્રોથી ભિન્ન હોઈને તે ભિન્ન કેમ છે, એનો જ્યાં સૂધી નિર્ણય કરી ન શકાય, ત્યાં સૂધી વૈદિક શતક્રતુ શબ્દનો પૌરાણિક કથા સાથે સંબંધ જોડવો જ જોઈએ. પુરાણોમાં સો યજ્ઞ ઈન્દ્રવના લક્ષણરૂપ છે અને તે યજ્ઞો અશ્વમેધ છે, પણ શતરાત્ર કાર્ષ અશ્વમેધ નથી, એવી એ વિશેષ કદાચિત્ કાર્ષ શંકા કરશે; પરંતુ વૈદિક કથાઓથી તે પૌરાણિક કથાઓ પર્યન્ત થનારા સ્થિત્યંતરમાં આ ભેદ મહત્ત્વનો નથી. વળી અશ્વમેધ પણ સોમયાગ જ છે અને શતરાત્ર સાથે તેનું પણ વર્ણન કરેલું છે. અશ્વમેધ યજ્ઞમાં આપવાના સો હવિર્ભાગ 'તૈત્તિરીય સંહિતા' (૭,૨,૧૧)માં કહેલા હોઈને તે પ્રભુપતિને રાત્રે પ્રાપ્ત થયા, એટલામાટે તેમને રાત્રિહોમ કહેવામાં આવે છે, એમ 'તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ' (૩,૮,૧૫,૧) માં કહેલું છે. ઋગ્વેદ (૧,૧૬૩,૧) માં યજ્ઞિય અશ્વ એટલે સમુદ્રમાંથી જતો સૂર્ય, એમ કહેલું છે. અર્થાત્ અશ્વમેધમાંના અશ્વનું પાછું આવવું એટલે કે, દીર્ઘરાત્રિના અધિકારમાંથી સૂર્યનું પુનઃ આગમન થવું, એમ સમજવામાં કશી પણ અડચણ નથી. તાત્પર્ય એટલું જ કે, જો શતરાત્ર નામક સોમયાગ

પુરાણોમાં સૌ અશ્વમેધાના રૂપે દેખાય, તો તેમાં આશ્વર્થ માનવા જેવું કંઈ પણ નથી. ધ્રુવોપપત્તિથી એ બંને વાર્તાઓનો સારો નિર્ણય થતો હોવાથી તેમને અસત્ય ઠરાવીને પુરાણોમાંની ઇન્દ્રની વાર્તા વેદોમાંના ‘શતકેતુ’ શબ્દના જૂલભરેલા અર્થના આધારે જ રચવામાં આવી છે, એમ માની લેવાનું કંઈ પણ કારણ નથી.

પાશ્ચાત્ય પંડિતો શતકેતુ શબ્દનો ‘સૌ શક્તિઓનો સ્વામી’ એ વિના બીજે કોઈપણ અર્થ કરવાને તૈયાર નથી, એ તો ઉપર કહેલું જ છે. પરંતુ ઇન્દ્રની સૌ શક્તિઓ કંઈ, એ બતાવવાનું કાર્ય કઠિન હોવાથી ‘શત’ શબ્દનો ‘સૌ’ એવો નિશ્ચિત અર્થ ન લેતાં ‘પુષ્કળ’ એવા તેના મોઢમ અર્થનો જ સ્વીકાર કરવો જોઈએ. એવા અર્થનો સહજ સ્વીકાર કરી શકાય છે. ઋગ્વેદમાં શતનીથ કિંવા શતભૂત પ્રમાણે જ ઇન્દ્રને સહસ્રનીથ કિંવા સહસ્રભૂતિ આદિ વિશેષણો પણ લગાડેલાં છે. અર્થાત્ શતનો ત્યાં ‘સૌ’ જ નિશ્ચિત અર્થ નથી, એ સ્પષ્ટ જ છે. શતયામનૂ અને સહસ્રયામનૂ આદિ શબ્દોથી શત કિંવા સહસ્ર આદિ શબ્દો વેદોમાં અનેકવના અર્થમાં યોજેલા હોય છે, એમ તરત દેખાઈ આવે છે. પરંતુ શતકેતુ શબ્દમાંના શતની એવી વ્યવસ્થા દેખાતી નથી. ઉપરના પ્રત્યેક શબ્દમાં ‘શત’ની જોડીમાં ગમે ત્યાં પણ સહસ્ર શબ્દ તો આવેલો જ છે. પરંતુ શતકેતુ શબ્દ ઋગ્વેદમાં લગભગ સાઠવાર આવેલો છતાં સહસ્રકેતુ શબ્દ એકવાર પણ આવ્યો નથી; અને એથી શતકેતુ શબ્દમાં શતનો અર્થ સૌ લેવાનો જ વૈદિક ઋષિઓનો આશય સ્પષ્ટ દેખાય છે. વળી જો ઋગ્વેદમાં કેતુ શબ્દનો અર્થ યજ્ઞ ન જ હોત, તો પાશ્ચાત્ય પંડિતો પ્રમાણેના જ શતકેતુના અર્થનો સ્વીકાર કરવો યોગ્ય હતો. પરંતુ ઋગ્વેદમાં કેતુ શબ્દનો અર્થ યજ્ઞ છે, એ ૭,૩૨,૨૬ એઋચાથી* સ્પષ્ટ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. એ ઋચા અતિ રાત્રિયાગ વિષયક છે, એમ ‘ઐતરેય બ્રાહ્મણ’ (૪.૧૦) માં કહેલું છે. વારતવિક્રતા આવી હોવાથી પુરાણોને અનુસરીને શતકેતુનો ‘સૌ યજ્ઞોનો સ્વામી’ એવો અર્થ સ્વીકારવામાં પણ કશી અડચણ નથી. બીજી પણ એક વાર્તા એ અર્થને અનુકૂલ છે. ઇન્દ્રે શત્રુઓનાં ૯૦,૯૯ અથવા ૧૦૦ પુરો (નગરો) ને ભગ્ન કર્યાં, એમ ઋગ્વેદમાં કહેલું છે.

* “ इन्द्रं क्रतुं न आ मर पिता पुत्रेभ्यो यया । शिक्षाणो अस्मिन् पुत्रदूत यामनि जीवा-
ज्योतिरशीमहि ” ॥ ઋગ્વેદ, ૭,૩૨,૨૬. ભાવાર્થ:—“ હે ઇન્દ્ર, જે પ્રમાણે પિતા પુત્રને, તે પ્રમાણે તું અમને યજ્ઞના અંતમાં લઈ જા, હે પુત્રદૂત (અનેકોવડે અહૂત), અમે આ રાત્રિના મંદરમાં જીવતા રહીને મંદરાને પદોથીએ એમ કર.” આ ઋચા અતિરાત્રિ વિષયક હોવી જોઈએ, એવો ડૉક્ટર હૈનો અભિપ્રાય છે.

દેવપુરા, એટલે દેવોનાં પુરો, એનો 'તૈત્તીર્ય સંહિતા' (૭,૨,૧૩,૪) માંના* દશ રાત્રના વર્ણનમાં દિવસ અર્થ આપેલો છે. હવે દેવોનાં પુરો એટલે જો દિવસ તો પછી શંખરોનાં એટલે કે, ઈન્દ્રનાં ચતુષ્પાનાં પુરો તે રાત્રિ, એ સ્પષ્ટ જ છે. અસુરોએ રાત્રિનો આશ્રય કર્યો, એ, 'ઐતરેય બ્રાહ્મણ' માંના પૂર્વે કહેલા વાક્યથી પણ એ જ અર્થ પ્રકટ હજોતર થાય છે. શંખરોનાં એકસો પુરોને ભમ કરવા, સો રાત્રિક્રતુષ્પાના સ્વામી હોવું, ૧,૩૨,૧૪ માં કહ્યા પ્રમાણે અહીં સાથે યુદ્ધ કરતાં ૯૯ નદીઓ (સ્રવન્તી) ને ઝાળંગી જવી, એ સર્વ વાર્તાઓ એક જ વાર્તાનાં રૂપાન્તરો છે. એ સર્વ ઘટનાઓથી આયોના આદિનિવાસસ્થાનમાંની ૧૦૦ દિવસના અવધિની અખંડ રાત્રિ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે. "જ્યારે ઈન્દ્ર પોતાના વજ્રવડે વૃત્ર-પર પ્રહાર કરે છે, ત્યારે તેના શુભમાં શરનારા, સો દિવસોનું સંવર્તન અને વિવર્તન કરે છે, એમ ઋગ્વેદ (૫,૪૮,૩) માં કહેલું છે. દીર્ઘ રાત્રિની આગળ અને પાછળ સાદા દિવસ હોવાથી સો એટલે સો દિવસના અવધિની દીર્ઘ રાત્રિના સમયમાં ઈન્દ્ર માટે કરેલા સો યજ્ઞો જ છે. સૂર્યપ્રકાશના કાળની આગળ અને પાછળ એ દીર્ઘ રાત્રિ હોવાથી દિવસોના ક્રમને તોડીને પુનઃ તેઓ એ સો યજ્ઞો ચાલુ કરે છે, એમ કહેવું સ્વાભાવિક જ છે. અર્થાત્ એ ઋચામાં ધ્રુવપ્રદેશમાંની રાત્રિનાવધિ દીર્ઘ રાત્રિને જ સંબંધ દેખાઈ આવે છે.

પારસી લેણીની અવેસ્તામાંનાં કેટલાંક સ્થળોથી આ મતનું સારું દલીલરૂપ થાય છે. તે સ્થળોમાં અપઓશ નામક દેવ અને તિથ્ય વચ્ચેના યુદ્ધનું વર્ણન છે. ઋગ્વેદમાંનું ઈન્દ્ર અને વૃત્રનું યુદ્ધ (૧૩ ત્ર્ય) અપૂર્વ (જળ માટે), ગવિષ્ટિ (ગાયો માટેનું યુદ્ધ) અને દિવિષ્ટિ (દિવસોમાટે યુદ્ધ) એ ત્રણ રૂપે થયેલું છે. એ યુદ્ધમાં ઈન્દ્ર વૃત્રને મારીને પાણી, ગાય અને સૂર્યને માર્ગ કરી આપે છે (ઋગ્વેદ, ૧,૫૧,૪; અને ૨,૧૯,૩). વેદામણિ વૃત્રહનૂ (ઈન્દ્ર) અવેસ્તામાં વેરેઁઁઁ ના રૂપે આવેલો છે. પરંતુ જળ-માટે થયેલું યુદ્ધ અવેસ્તામાં વેરેઁઁઁ કરેલું ન હોયને પર્જન્ય દેવતા તિથ્ર્યે કરેલું છે. એ બન્ને પ્રકારની વાર્તાઓમાંના જલાર્યથએલા યુદ્ધનો અર્થ પર્જન્ય દેવતા વાદ્યોને ભેદીને વૃષ્ટિ કરે છે, એવો કેવળ આજ સુધી કરતા આવ્યા છે; પરંતુ એ અર્થથી

* ભદ્ર ભારતર નામક રીકાકાર સ્વકૃતીકામાં એ વિશે કહે છે કે:-“દેવપુરા:’ દેવાનાં પુરસ્થાનીયાને પુરવિવક્ષ્યા इतराण्यहानि ‘पर्यहन्ते’ सर्वतो नयति आत्मनोरक्षार्यम्. ... । ‘ते देवा:’ देवपुराख्यानं दशरात्रसंबंधीन्यहानि ” ॥

† “आ प्रावमिरहन्त्ये मिरवतुर्भिवरिष्ठं वज्रमाजिघातं मायिनि । शतं वा यस्य प्रचरन्त्स्वे दमे संवर्तयन्तो विच वर्तयन्नाह ” ॥ ઋગ્વેદ, ૫,૪૮,૩.

સૂર્યને માર્ગ કેવી રીતે મળે છે, એ કહી શકાતુ નથી. ખરેખર એ યુદ્ધનો સત્ય પર્યાય સાથે કરોપણ સંબધ નથી, એ આગળ જતા એક સ્વતંત્ર ‘દર્શન’ (પ્રકરણ) માં દર્શાવવાનું છે. જલાર્થે યુદ્ધ અને પ્રકાશાર્થે યુદ્ધ એ વસ્તુતઃ એક જ ઘટનાનાં રૂપાન્તરો છે. પ્રકાશ અને તમ (અધકાર) ની દેવતાઓ વચ્ચેનું યુદ્ધ તે એ કથાઓનું મૂળ છે. ઋગ્વેદમાં ઇન્દ્રના શત્રુને શુબ્ધ (શોષક) નામ આપેલું છે (ઋગ્વેદ, ૧, ૫૧, ૧૧) અવેસ્તિક અપઓશ અને વૈદિક શુબ્ધ એક જ છે અહુરમજ્દે આપેલા હ્યોમાની આહુતિના સાહાય્યથી તિષ્ઠ્યે અપઓશનો પરિપાત કર્યો, એમ કહેલું છે. એ યુદ્ધ વૈરુકશ સમુદ્રમાં થયું અને અપઓશને માર્યા પછી તિષ્ઠ્ય તેમાંથી જ વિજયી યજ્ઞને બહાર આવે છે. એ સર્વ વર્ણનમાં, એ યુદ્ધમાં તિષ્ઠ્યને જય મળતાં નિયમિત સમયે તે ભક્ત સમક્ષ ઉપસ્થિત થાય, એ માટે શુ કરવું જોઈએ એ વિશે બાલતાં અહુરમજ્દ અને તિષ્ઠ્ય વચ્ચે જે સંવાદ થયો છે, તે વાદ અત્યંત મહત્વનો ભાગ છે. અહુરમજ્દને તિષ્ઠ્ય કહે છે કે,—“મારા નામથી મારું આવાહન કરીને જો મનુષ્યો આહુતિ આપીને મારી પૂજા કરશે, તો હું નિયત સમયે ભક્તને બેઠીશ તે નિયત સમય એક રાત્રિનો હોય, એ રાત્રિનો હોય, પચાસ રાત્રિનો હોય કે પછી સો રાત્રિનો હોય.” હવે એમાં જો નિયત સમય તે કયો? અપઓશને મારવા પછી તિષ્ઠ્ય ભક્ત પામે આવવાનો છે, એટલે એ નિયત સમય તે યુદ્ધનો કાળ જ હોવો જોઈએ. એ કાળ એકથી સો રાત્રિ સૂનીનો હતો અને તેમાં તિષ્ઠ્યને હ્યોમાની આહુતિ આપીને અને તેના નામવડે તેનું આવાહન કરીને પુષ્ટ કરવો પડતો હતો. સો રાત્રિના સોમયાગો ઇન્દ્ર અને વૃત્રના યુદ્ધમાં ઇન્દ્રને સાહાય્ય આપવા તરીકે કરવામાં આવતા હતા અને તે ઇન્દ્રવિના બીજા કોઈ માટે પણ નહોતા, એ બિપર કહેલું જ છે. એથી પારસી ધર્મ ગ્રંથમાંના તિષ્ઠ્ય અને અપઓશ વચ્ચેનું યુદ્ધ એટલે ઋગ્વેદમાંના ઇન્દ્ર અને વૃત્રના યુદ્ધની પ્રતિકૃતિ જ છે, એમ કોઈ પણ તત્કાળ જાણી શકે એમ છે. એ ઉભયમાંનું સામ્ય આટલું બધું સ્પષ્ટ હોવાથી શતરાત્રયાગની ઉપપત્તિ વિશેનું બિપર કરેલું અનુમાન સર્વથા સત્ય છે, એમ માનવામાં કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રત્યવાય નથી જ. આ સામ્ય કાકતાલીય છે, એમ કહી શકાય તેમ નથી. એ યુદ્ધમાંના નાપકને—પછી તે ઇન્દ્ર હોય કે તિષ્ઠ્ય હોય—યજ્ઞના યોગે મળનારા સાહાય્યની અપેક્ષા રહેતી હતી, એ તો આ વાતથી સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે, અને ખરેખર એવા પ્રકારના યજ્ઞો તેના માટે કરવામાં પણ આવતા હતા. શતકલ્પ સંદ અવેસ્તા ગ્રંથમાં નથી. તો પણ એક સ્થળે મૈશહો સતોકરહે (સો શક્તિઓવાળો મેષ) તેમાં આવેલો છે. એવા પ્રકારનો મેષ વેરેગ્રંથ (વૈદિક વૃત્રહન) નો અવતાર છે, એમ પણ એક સ્થળે કહેલું

છે. ઋગ્વેદ (૮,૨,૪૦)* માં એપરૂપધારી ઇન્દ્રનું વર્ણન છે. એ સર્વ ઘટનાઓનો વિચાર કરવાથી ‘સતોકરહે મૈંશહે’ એટલી વેરેશ્વર જ હોઇને શતકતુ પ્રમાણે ‘સતોકરહે’નો અર્થ પણ ‘સો ચક્રિત યુક્ત’ નહિ કિન્તુ ‘સો યજ્ઞોનો સ્વામી’ એ પ્રમાણેનો જ હોયો જોઇએ, એમ સત્તર જાણી શકશે. એ વિષયના સંબંધમાં વૈદિક અને અવેસ્તિક ગ્રંથોમાં આટલું નિકટ સામ્ય હોવાથી વૈદિક ગ્રંથોમાં આવેલાં રાત્રિ-સૂત્રો આર્યોના આદિનિવાસસ્થાનમાંની ન્યૂનાધિક પ્રમાણની દીર્ઘરાત્રિના યોગે જ ઉત્પન્ન થયાં હતાં, એવા અનુમાનપર આવવાનું આપણને સખ્ય કારણ મળે છે. અપ-ઓશને મારી નાંખ્યા પછી તિષ્ઠ્ય અનુબ્યના વર્ષનો પર્વાય શરૂ કરે છે, એમ જ કહેલું છે તેના હવે નિર્ણય કરી શકાય એમ છે. વૈદિક ઉપાગ્યો માત્રુપા યુગોનો આરંભ કરે છે, એમ જ કહેવામાં આવ્યું છે, તેનું ઉપરની અવેસ્તિક કથા રૂપાન્તર છે. ઉભયનું તાત્પર્ય એટલું જ કે, ઇન્દ્ર ધૃતના કિંવા તિષ્ઠ્ય અપઓશના મુદ્દની સમાપ્તિ પછી દીર્ઘ ઉપા આરંભાતાં નવીન વર્ષનો આરંભ થતો હતો.

એ સર્વ વિવેચનથી અતિરાત્ર યતનું મૂળ સ્વરૂપ હવે સારી રીતે ધ્યાનમાં આવી શકશે. તે રાત્રિયાગ હોઇને અઘાપિ તે રાત્રિના સમયમાં જ કરવામાં આવે છે. મીમાંસકોતેને દિનસત્રબ્ધનાવી શક્યા નથી. પરંતુ હવે અહોએક એવા પ્રશ્ન આવીને ઉપસ્થિત થાય છે કે, એને રાત્રિનું નામ કેમ મળ્યું વાર ? ‘અતિ’ ઉપસર્ગનો ‘પેલી તરફનો’ કે ‘બીજા છેડાનો’ એવો અર્થ હોઇને તેમાં વ્યાપકતાનો સંબંધ નથી. ‘રાત્રિ અતીત્ય વર્તેતે હતિ અતિરાત્રઃ’ એવી એની વ્યાખ્યા સામણ્યાચાર્યે પણ કરેલી છે (સાયણ ભાષ્ય, ઋગ્વેદ, ૭,૧૦૩,૭). અર્થાત્ અતિરાત્ર યાગ રાત્રિના અન્તમાં કરવાનો હતો, આખી રાત કરવાનો ન હોતો, એમ સ્પષ્ટ થયું. અસુરોને રાત્રિમાંથી કાઢી મૂકવા માટે એ યાગ કરવો, એમ ‘અતિરેમ બ્રાહ્મણ’ (૪,૫,) માં અતિરાત્રના મૂળનું પ્રતિપાદન કરતાં કહેલું છે. ‘તાંબ બ્રાહ્મણ’ (૪,૧,૪-૫) માં ‘અતિરાત્રમાંથી પ્રજ્વલિત એ અહોરાત્ર નિર્માણ કર્યા’ એમ કહેલું છે. એથી પણ અતિરાત્રયાગ રાત્રિના અંતમાં કરવાનો હોઇને તે થયા પછી અહોરાત્રની પરંપરાનો આરંભ થતો હતો, એમ દેખાઈ આવે છે. પરંતુ એમ થવા માટે એ રાત્રિ જહુ જ મોટી હોવી જોઇએ. આપણા અહોના પ્રદેશમાં અહોરાત્રના પર્વાય સમસ્ત વર્ષ પર્યન્ત એકસરખા ચાલ્યા જ કરે છે, અને તેથી અમુક એક રાત્ર પછી અહોરાત્રનો આરંભ થાય છે, એમ આપણા પ્રદેશના સંબંધમાં માનવું

“इत्या चीवन्तमदिवः कण्वं मेघ्यातिथिम् । मेघो भूतो मियं नवः” ઋગ્વેદ, ૮,૨,૪૦

† અનેક વાર્તાઓ અને ઘટનાઓથી તિષ્ઠ્ય નામક વારા વર્ષનો આરંભ કરનારી છે, એમ સિદ્ધ થઇ શકે છે.

સર્વથા નિરર્થક છે. વળી સાદિ રાત્રિઓમાંથી જ જો અસુરોને કાઢી મૂકવા હોય, તો એ અતિરાત્ર યાગ નિત્ય પ્રભાત થવા પૂર્વે જ કરવા જોઈએ. પરંતુ તે સત્રના આરંભ અને અંતમાં એટલે કે કેવળ બેવાર જ કરવાના હોય છે. આમ હોવા છતાં ચતુર્વિંશતી ખરા સત્રનો આરંભ થાય છે અને તેની મહાવ્રત દિવસે સમાપ્તિ થાય છે. એથી રાત્રિનો ઉદ્દેશ કેવળ વર્ષની ૩૬૦ રાત્રિઓમાંની પ્રથમ રાત્રિમાંથી જ અસુરોને હાંકી કાઢવાનો ન હોતો, એમ દેખાય છે. કારણ કે, જો તેમ હોત, તો બીજી રાત્રિઓમાં પણ એ યાગ કરવો પડ્યો હોત. પરંતુ એમ ન હોવાથી અતિરાત્રનો સંબંધ સત્રમાં પોતામાં ન આવનારી કાંઈ એક વિશેષ રાત્ર સાથે હોયો જોઈએ, એમ જ માનવું પડે છે. સત્રના આરંભમાં અને અંતમાં એ યાગ કરવાના હોવાથી એક રીતે એમને અતિસત્ર પણ કહી શકાય તેમ છે. પણ એથી કાંઈ ‘અતિરાત્ર’ નામનો નિર્ણય થતો નથી; કારણ કે, સત્ર કાંઈ રાત્રે થતું નથી. એટલા માટે એ બે અતિરાત્ર યાગો મૂળ સત્રના આદિ અને અંતમાં જ કેવળ કરવા માટેના હતા, એમ જ માનવું જોઈએ. પ્રથમ અતિરાત્રની સાથે દીર્ઘરાત્રિની સમાપ્તિ થતાં સત્રનો આરંભ થતો હતો અને પ્રકાશના કાળની સમાપ્તિ થઇને પુનઃ દીર્ઘરાત્રિ આવી, એટલે સત્રની સમાપ્તિ થતાં પુનઃ અસુરોને હાંકી કાઢવા માટે અતિસત્ર(યાગ) કરવો પડતો હતો; વચ્ચે-મધ્યન્તરે તે કરવાની અગત્ય જ નહોતી. ‘તૈત્તિરીય સંહિતા’ ના પ્રમાણથી પૂર્વે એકવાર સંવત્સર સત્રની ૬ શ માસમાં સમાપ્તિ થતી હતી, એ નિશ્ચિત દેખાય છે, અને એ વિશેનું પૂર્વે વિવેચન કરાયેલું જ છે. એવા સત્રનો અતિરાત્ર કયાં પછી જ આરંભ કરાતો હતો અને તેની સમાપ્તિ પછી પુનઃ અતિરાત્ર કરવામાં આવતો હતો, એમ માનવાથી સર્વ ઘટનાઓનો યથા-સ્થિત નિર્ણય થઈ જાય છે. પૂર્વે કહેલાં રાત્રિસત્રો એ બે અતિરાત્રો વચ્ચેની દીર્ઘ રાત્રિના સમયમાં કરીને તેમાં કેવળ ધન્વને જ હવિર્ભાગ આપવામાં આવતો હતો. ત્યારે એવી રીતે દશમાસ કિંવા તેથી કાંઈક ઓછા કાળનું ‘ગર્વાં જયનમ્’, તેની સમાપ્તિ પછી અતિરાત્ર, ત્યારકે બેથી સો રાત્રિપર્યન્ત રહેનાર રાત્રિક્ત અને રાત્રિસત્રો તથા પુનઃ અતિરાત્ર, એટલાં મળીને વૈદિક ઋષિયોના આદિ પૂર્વજોના સંવત્સરાવધિ યદ્ય પર્યાય થતા હતા. એમના પ્રત્યેક ભિન્ન ભિન્ન યજ્ઞોનો ઉદ્દેશ અને તેમનાં સ્થાનો, તેમનાં નામો *પરથી જોવાં દેખાય છે, તેવાં જ મૂળ હતાં. જ્યારે દશમાસનું વર્ષ પસટાઇને જાર

* આ વિવેચનમાં નિશ્ચિત કરેલો અતિરાત્રનો કાળ ઔત્સરગ્રસ્તને જ્ઞાન હતો, એમ દેખાય છે. લાટચાયન ઔત્સરગ્ર. (૮,૨,૬) માં “સમાપ્તે સંવત્સરે રાત્રિસત્રેષુ રાજાનં ક્રીણીપુ:”, (ભાષાર્થ:-“સંવત્સરસત્ર સમાપ્ત થતાં રાત્રિસત્રમાં સોમ (રામ) વેચાતો લેવો”) એમ કહેવું છે. એથી સંવત્સરસત્રની સમાપ્તિ થવા પછી રાત્રિસત્રો થતાં હતાં, એ સ્પષ્ટ દેખાઇ આવે છે.

માસનું થયું, તે વેળાએ ‘ગવાં અયનમ્’ પણ ૩૬૦ દિવસોનું થયું. એ બદલાયલી પરિસ્થિતિમાં પૂર્વની દીર્ઘરાત્રિમાંના રાત્રિકૃત્યોના પ્રયોગનનો જો કે લોપ થયો, તો પણ રાત્રિસત્રને કેવળ પ્રાસ્તાવિક માગ કરીને તેનો તે સત્રોમાં જ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો. એવી રીતે મૂળ દીર્ઘરાત્રિના આદિ અને અંતમાં કરાતા અતિરાત્રયાગ સત્રના પોતાના જ આદિ અને અંતના ભાગો બની ગયા. જો અતિરાત્ર શબ્દનું આજે અસ્તિત્વ ન રહ્યું હોત, તો આ પ્રકાર—રહસ્ય—કદાપિ આપણા જાણવામાં આવી શક્યો નહોત. રાત્રિસત્રોના ઉપયોગનો લોપ થવાથી, તેમનું ખરું સ્વરૂપ ધીમેધીમે સ્મરણમાંથી ચાલ્યું ગયું અને અંતે ‘રાત્રિ’ નો આપકતાથી ‘દિવસ’ અર્થ સમજાને એ સત્રોને મીમાંસકોએ સોમયાગોમાં ધકેલી દીધાં. એ ફરક કેમ થયો, એ જોવાનું કાર્ય આપણા વિષયથી બહારનું છે. તો પણ એટલું તો ખરું કે, યજ્ઞપદ્ધતિને નવીન પરિસ્થિતિને અનુરૂપ કરી લેવાનું વિકટ કાર્ય બ્રહ્મવાદી અને ‘બ્રાહ્મણ’કારોએ કર્યું. યજ્ઞ વૈદિક ધર્મનું મુખ્ય અંગ હોવાથી નવીન પરિસ્થિતિ પ્રમાણે તેમાં ભેદ (ફરક) કરતી વેળાએ પણ પોતાથી બનતા પ્રયત્ન કરીને જૂનાતે કાયમ રાખવાનો વૈદિક ઋષિઓએ પરિશ્રમ કર્યો હોય, એ સ્વાભાવિક છે. એવો ભેદ (ફરક) કરવો, એ કાંઈ સાધારણ ક્રિયા સરળ કાર્ય નહોતું. સહ સ્થિતિનું વિસ્મરણ થઈ જવા પછી યજ્ઞપદ્ધતિમાં દેખાઈ આવતી વાતોઓનું સમર્થન કરીને બ્રાહ્મણોએ જૂના અને નવા પ્રકારોનો મેળાપ કરવાનો હતો. ‘બ્રાહ્મણ’ ગ્રંથોમાં જેવા જોડાએ તેવા મનસ્વી તર્કો મળી આવે છે, એવા તેમનાપર દોષારોપ કરનારાઓએ એ તત્કાલીન પરિસ્થિતિને અવશ્ય જ્ઞાનમાં રાખવી જોઈએ. યજ્ઞપદ્ધતિ જો પ્રથમ તેમના કાળમાં જ વ્યવસ્થિત થઈ હોત, તો તો તેમનાથી યથેચ્છ તર્કો કરી શકાયા ન હોત. એ ધટના ઓનું મૂળ ન્યાં સૂધી જાત હતું, ત્યાં સૂધી તો વિશેષ જોડાપોહની આવશ્યકતા નહોતી. પરંતુ ન્યારે તેમનું વિસ્મરણ-થઈ ગયું, તે વેળાએ તત્કાલીન સ્થિતિને અનુસરીને તે ધટનાઓનું કાંઈ પણ સચુકિતક કારણ દર્શાવવું આવશ્યકીય હતું. એ દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાથી એક નવીન સાધન ઉત્પન્ન થાય એમ છે, પરંતુ તે વિષય પ્રકૃત ન હોવાથી તેનું અહીં વિશેષ વિવેચન કરી શકાય તેમ નથી.

એ પ્રમાણે વૈદિક ગ્રંથોમાં મળી આવતી સોમયાગોમાંની મુખ્ય મુખ્ય ધટનાઓનું આપણે આવશ્યકતાના પ્રમાણમાં અવલોકન કર્યું; અને તેમાંની આજ પર્વેન્ત સર્વથા અગમ્ય મનાયલી કેટલીક વાતોઓનો ધ્રુવોપપતિના સાહાય્યથી સહજ અને સરળ નિર્ણય કરી શકાય છે, એમ આપણે જાણી શક્યા. સર્વ વૈદિક યજ્ઞપદ્ધતિનું એ દૃષ્ટિથી વિવેચન કરવા માટેનું આ સ્થળ નથી. પરંતુ ઉપર કરેલા વિવેચનથી અને વિશેષતઃ રાત્રિસત્રોના વિવેચનથી એ સોમયાગ મૂળ ઘટનાથી યુદ્ધ કરતી વેળાએ ઈન્દ્રને સાહાય્ય મળે એવા

હેતુથી જ લેણી કરતા હતા, એમ માનવામાં કશી પણ બાધા નથી. પ્રાચીન રોમન વર્ષ પ્રમાણે 'ગર્વાં અવનમ્' સત્ર પણ મૂળ દશ માસનું હતું, એ પ્રસ્તુત 'દર્શન' ના પૂર્વ ભાગમાં વર્ણવેલું જ છે. રાત્રિસત્રો એવા એ સત્રનાં સ્વાભાવિક પરિશિષ્ટ જ હતાં. ત્રીસ દિવસની ઉંચા અને દીર્ઘ દિવસ તથા દીર્ઘ રાત્રિને તેમની જોડીમાં લેવાથી તેના આધારે વૈદિક ઋષિઓના પૂર્વજોનો આદિનિવાસ ક્યાંક પણ ઉત્તર ધ્રુવપ્રદેશમાં હતો, એ નિઃસંશય સિદ્ધ થાય છે. નવગ્વો અને દશગ્વોનાં સત્રો, દશમ માસમાં વૃદ્ધ થનારા દીર્ઘતમાની કથા અને વર્ષના પાંચ ઋતુ કિંવા સૂર્યના સાત અથવા દશ અશ્વો ઇલાદિથી એ જ તત્ત્વ સિદ્ધ થાય છે. અવેસ્તામાંના તિથ્રય અને અપઓશના યુદ્ધ કાળનું વર્ણન, ઇન્દ્ર સો યજ્ઞોનો સ્વામી હોવાની પૌરાણિક કથા તથા ખ્રીષ્ટ ન્હાની સૂતી અનેક ધટનાઓથી આયોના ધ્રુવપ્રદેશમાંના આદિનિવાસની ઉપપત્તિને વિશેષ પુષ્ટિ મળે છે. પછીથી થયેલા વૈદિક ગ્રંથોમાંથી મળી આવતી યજ્ઞવિષ્ણક સૂક્તમ વાર્તાઓ—ધટનાઓ—પણ આદિકાળમાં પ્રચલિત હતી, એમ અમારું કહેવું નથી. કિન્તુ એથી વિરુદ્ધ, આદિકાળના યજ્ઞો સર્વથા સાદા અને સરળ હતા, એ જ વિશેષ સંભવનીય દેખાય છે. યજ્ઞ જ તત્કાલીન ધર્મનાં પ્રધાન અંગ હોવાથી પ્રાચીન વૈદિક ઋષિયો પ્રતિદિવસ અને પ્રતિરાત્ર યજ્ઞ કરતા હતા. આપણી યજ્ઞપદ્ધતિનું સૂક્તમ નિયમોવડે બૃહ્દ થયેલાં સંવત્સર સત્રોમાં પર્યવસાન થશે, એવી કદપના પણ કદાચિત્ તેમના મસ્તિષ્કમાં આવી નહિ હોય. 'મૃગશીર્ષ અથવા વેદોની પ્રાચીનતાના વિચાર' માં કદાં પ્રમાણે વાર્ષિક યજ્ઞપથોના સૂર્યની વાર્ષિક ગતિના અનુરોધે નિયત કરેલા હોવાથી તે યજ્ઞો કાલમાપનનાં સાધન થયેલા હતા. ઇતિહાસમાં પ્રાચીન યજ્ઞ પદ્ધતિનું જે મહત્ત્વ છે, તે એ જ દૃષ્ટિથી છે અને એ જ દૃષ્ટિથી તેનું અહીં પરીક્ષણ કરવામાં આવ્યું છે. આ પરીક્ષણમાં, જેમના યોગે ધ્રુવોપપત્તિનું અનુમાન કરી શકાય છે અને તે ઉપપત્તિના યોગે જેમના સંતોષકારક નિર્ણય કરી શકાય છે, એવી ધણીક વાર્તાઓ—ધટનાઓ આપણને મળી આવી છે. એવી રીતે ઋગ્વેદ અને પ્રાચીન યજ્ઞપદ્ધતિ એ ઉભયનો આપણાં અનુમાનોને સમ્પળ આધાર હોવાથી, તેમની સત્યતાવિશે શંકા ધારણ કરવાનું કોઈ પણ પ્રયોજન નથી.

‘અષ્ટમ દર્શન’નું પરિશિષ્ટ.

—૩૩૩૬૬૭—

‘ગવાં અયન’ના કાળ વિશેનાં ‘ઐતરેય બ્રાહ્મણ’ અને ‘તૈત્તિરીય સંહિતા’માંનાં વચનો.

ગાવો વૈ સત્રમાસત । શફાઞ્ઞૃંગાણિ સિપાસત્યસ્તાસાં દશમે માસિ શફાઃ શૃંગાણ્યજાયન્ત । તા અન્નુવન્ યસ્મૈ કામાયાદીક્ષામ-
હ્યાપામ તમુત્તિષ્ઠામેતિ । તા યા ઉદતિષ્ઠન્તા ઇવાઃ શૃંગિણ્યોડ્ય
યાઃ સમાપયિષ્યામઃ સંવત્સરમિત્યાસત તાસામઅદ્વયાશૃંગાણિ પ્રાવ-
ર્તેત । તા ઇતાસ્તૂપરા ઋર્જે ત્વસુન્વન્તસ્માદુ તાઃ સર્વાનૃતૃન્પ્રાપ્ત્વોત્તર-
મુત્તિષ્ઠત્યૂર્જે હ્યસુન્વન્ સર્વસ્ય વૈ ગાવઃ પ્રેમાણં સર્વસ્ય ચારુતાં ગતાઃ ।
સર્વસ્ય પ્રેમાણં સર્વસ્ય ચારુતાં ગચ્છતિ ય एवं વેદ ।

ऐतरेय ब्राह्मण ४—१७.

ભાષાર્થ:—“ખરી અને શિંગડાને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા ધરાવનારી ગાયો સત્ર-
નુષાન માટે બેઠી. તેમને દશમે મહિને ખરી અને શિંગડા ઉત્પન્ન થયાં. તેઓ કહેવા
લાગી;—‘જે ઇચ્છાથી આપણે સત્ર માટે દીક્ષા લીધી હતી, તે (ઇચ્છા) પૂર્ણ થઈ. (હવે)
આપણે ઉઠવું જોઈએ.’ જે ઉઠી ગઈ તે એ શિંગડાવાળી (ગાયો); પરંતુ સંવત્સર સત્રને
સંપૂર્ણ કરીએ, એમ કહીને જેઓ બેસી રહી, તેમનાં શિંગડાંના અથ્રદાના યોગે લોપ
થઈ ગયો—તે આ શિંગડાં વગરની (ગાયો). (સત્ર ચાલૂ રાખીને) તેમણે બીજાં (બગ)
ઉત્પન્ન કર્યું. ત્યાર પછી (ત્યાર માસ સત્ર ચલાવ્યા પછી) તે સર્વ ઋતુ પ્રાપ્ત કરીને
અંતે બેઠી; કારણ કે, તેમણે (ખરી અને શિંગડાંને ઉત્પન્ન કરનાર) બળને ઉત્પન્ન કરી
લીધું. એ પ્રમાણે ગાયો સર્વના પ્રેમ અને સર્વના ચારુત્વનું સંપાદન કરતી થઈ. જે
એ જાણે છે, તે સર્વના પ્રેમ અને સર્વના ચારુત્વનું સંપાદન કરે છે.”

આમાં પ્રથમ ગાયોનો હેતુ દશ માસમાં જ સિદ્ધ થયો અને તેથી તેમાંની
કુટલીક ગાયો સત્રની સમાપ્તિ કરીને બેઠી, એમ સ્પષ્ટ કહેવું છે. જેમણે દશ માસ
પછી બે મહિના સૂધી સત્ર ચલાવ્યું, તેમને ‘અથ્રદાણુ’ કહેવી હોયને તેમની અથ્ર-
દાના યોગે તેમને બળેલાં શિંગડાંના લોપ થવાનું કહેવું છે. એથી એટલું સ્પષ્ટ થાય
છે કે, ‘સંહિતા’ અને ‘બ્રાહ્મણ’ માં વર્ણવેલ સર્પની વાર્ષિક મતિના અનુરોધથી નિયત

દેવુથી જ લોકો કરતા હતા, એમ માનવામાં કશી પણ બાધા નથી. પ્રાચીન રોમન વર્ષ પ્રમાણે 'ગવોં અયનમ્' સત્ર પણ મૂળ દશ માસનું હતું, એ પ્રસ્તુત 'દર્શન' ના પૂર્વ ભાગમાં વર્ણવેલું જ છે. રાત્રિસત્રો એવા એ સત્રનાં સ્વાભાવિક પરિશિષ્ટ જ હતાં. ત્રીસ દિવસની ઊંચા અને દીર્ઘ દિવસ તથા દીર્ઘ રાત્રિને તેમની જોડીમાં લેવાથી તેના આધારે વૈદિક ઋષિઓના પૂર્વજોના આદિનિવાસ ક્યાંક પણ ઉત્તર ધ્રુવપ્રદેશમાં હતો, એ નિઃસંશય સિદ્ધ થાય છે. નવગ્વો અને દશગ્વોનાં સત્રો, દશમ માસમાં વૃદ્ધ થનારા દીર્ઘતમાની કથા અને વર્ષના પાંચ ઋતુ કિંવા સૂર્યના સાત અથવા દશ અથો ઇલાદિથી એ જ તત્ત્વ સિદ્ધ થાય છે. અવેસ્તામાંના તિષ્ઠ અને અપચોશના યુદ્ધ કાળનું વર્ણન, ઇન્દ્ર સો યજોનો સ્વામી હોવાની પૌરાણિક કથા તથા બીજી ન્હાની સૂત્રી અનેક ધટનાઓથી આયોના ધ્રુવપ્રદેશમાંના આદિનિવાસની ઉપપત્તિને વિશેષ પ્રુષ્ટિ મળે છે. પંજીથી થયેલા વૈદિક ગ્રંથોમાંથી મળી આવતી યજુર્નિષયક સૂક્ષ્મ વાર્તાઓ— ધટનાઓ—પણ આદિકાળમાં પ્રચલિત હતી, એમ અમારું કહેવું નથી. કિન્તુ એથી વિરુદ્ધ, આદિકાળના યજો સર્વથા સાદા અને સરળ હતા, એ જ વિશેષ સંભવનીય દેખાય છે. યજુ જ તત્કાલીન ધર્મનાં પ્રધાન અંગ હોવાથી પ્રાચીન વૈદિક ઋષિયો પ્રતિદિવસ અને પ્રતિરાત્ર યજુ કરતા હતા. આપણી યજુપદ્ધતિનું સૂક્ષ્મ નિયમોવડે બદ્ધ થયેલાં સંવત્સર સત્રોમાં પર્યવસાન થશે, એવી કલ્પના પણ કદાચિત્ તેમના મસ્તિષ્કમાં આવી નહિ હોય. 'મૃગશીર્ષ અથવા વેદોની પ્રાચીનતાના વિચાર' માં કહ્યા પ્રમાણે વાર્ષિક યજુપર્વાયો સૂર્યની વાર્ષિક ગતિના અનુરોધે નિયત કરેલા હોવાથી તે યજો કાલમાપનનાં સાધન થયેલા હતા. ઇતિહાસમાં પ્રાચીન યજુ પદ્ધતિનું જે મહત્ત્વ છે, તે એ જ દૃષ્ટિથી છે અને એ જ દૃષ્ટિથી તેનું અહીં પરીક્ષણ કરવામાં આંધું છે. આ પરીક્ષણમાં, જેમના યોગે ધ્રુવોપપત્તિનું અનુમાન કરી શકાય છે અને તે ઉપપત્તિના યોગે જેમનો સંતોષકારક નિર્ણય કરી શકાય છે, એવી ધણીક વાર્તાઓ—ધટનાઓ આપણને મળી આવી છે. એવી રીતે ઋગ્વેદ અને પ્રાચીન યજુપદ્ધતિ એ ઉભયનો આપણાં અનુમાનને સખળ આધાર હોવાથી, તેમની સખતાવિશે શંકા ધારણ કરવાનું કાંઈ પણ અયોગ્ય નથી.

‘અષ્ટમ દર્શન’નું પરિશિષ્ટ.

—૩૩૩૮૮૮—

‘ગવાં અયન’ના કાળ વિશેનાં ‘ઐતરેય બ્રાહ્મણ’ અને ‘તૈત્તિરીય સંહિતા’માંના વચનો.

ગાવો વૈ સત્રમાસત । શફાન્ઢુંગાણિ સિપાસત્યસ્તાસાં દશમે માસિ શફાઃ ડુંગાણ્યજાયન્ત । તા અન્નુવન્ યસ્મે કામાયાદીશ્રામ-હ્યાપામ ત્ત્વમુત્તિષ્ઠામેતિ । તા યા હદતિષ્ઠન્તા એતાઃ ડુંગિણ્યોડય યાઃ સમાપયિષ્યામઃ સંવત્સરમિત્યાસત તાસામશ્રદ્ધયાડુંગાણિ પ્રાવર્તેત । તા એતાસ્તૂષરા ઋર્જે ત્વસુન્વન્સ્તસ્માદુ તાઃ સર્વાન્નૃત્વન્પ્રાપ્ત્વોત્તર-મુત્તિષ્ઠંત્યૂર્જે હ્યસુન્વન્ સર્વસ્ય વૈ ગાવઃ પ્રેમાણં સર્વસ્ય ચારુતાં ગતાઃ । સર્વસ્ય પ્રેમાણં સર્વસ્ય ચારુતાં ગચ્છતિ ય એવં વેદ ।

ऐतरेय ब्राह्मण ४—१७.

ભાવાર્થ:—“ખરી અને શિગડાને ખાત કરવાની ઇચ્છા ધરાવનારી ગાયો સત્રા-નુશાન માટે બેઠી. તેમને દશમે મહિને ખરી અને શિગડાં ઉત્પન્ન થયાં. તેઓ કહેવા માગી,—‘જે ઇચ્છાથી આપણે સત્ર માટે દીક્ષા લીધી હતી, તે (ઇચ્છા) પૂર્ણ થઈ. (હવે) આપણે ઉઠવું જોઈએ.’ જે ઉઠી ગઈ તે એ શિગડાંરાણી (ગાયો.); પરંતુ સંવત્સર સત્રને સંપૂર્ણ કરીએ, એમ કહીને જેઓ બેસી રહી, તેમનાં શિગડાંનો અશ્રદ્ધાના યોગે લોપ થઈ ગયો—તે આ શિગડાં વગરની (ગાયો). (સત્ર આવૂ રાખીને) તેમણે બિર્જ (બગ) ઉત્પન્ન કર્યું. ત્યાર પછી (ખાર માસ સત્ર ચલાવ્યા પછી) તે સર્વ ઝનુ ખાત કરીને અંતે બિડી; કારણ કે, તેમણે (ખરી અને શિગડાંને ઉત્પન્ન કરનાર) બગને ઉત્પન્ન કરી લીધું. એ પ્રમાણે ગાયો સર્વના પ્રેમ અને સર્વના આસ્તવ્યું સંપાદન કરતી થઈ. જે એ જાણે છે, તે સર્વના પ્રેમ અને સર્વના આસ્તવ્યું સંપાદન કરે છે.”

આમાં પ્રથમ ગાયોનો હેતુ દશ માસમાં જ સિદ્ધ થયો અને તેથી તેમાંની કેટલીક ગાયો સત્રની સમાપ્તિ કરીને બિડી, એમ સ્પષ્ટ કહેલું છે. જેમણે દસ માસ પછી બે મહિના સુધી સત્ર ચલાવ્યું, તેમને ‘અશ્રદ્ધાશુ’ કહેવી હોયને તેમની અશ્રદ્ધાના યોગે તેમને મળેલાં શિગડાંનો લોપ થવાનું કહેલું છે. એથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે, ‘સંહિતા’ અને ‘બ્રાહ્મણો’ માં વર્ણવેલું સૂર્યની વાર્ષિક ગતિના અનુરોધથી નિયત

જે એ સંવત્સરસત્ર, તે એક સમયે દશ માસમાં સમાપ્ત થતું હતું. એમ શા માટે હોતું નેહંએ? જે સત્ર સ્વાભાવિકતાથી બાર માસના અવધિનું દેખાય છે, તે પૂર્વે દશ માસમાં જ કેમ સમાપ્ત થતું હતું વારુ? બાર મહિનાપછી મળનારું સર્વ ફળ એ સત્ર કરનારી ગાયોને દશ માસમાં જ કેમ મળી ગયું વારુ? એ સર્વ પ્રશ્નો અત્યંત મહત્વના હોવા છતાં પણ ‘ઐતરેય બ્રાહ્મણ’માં એમનો ઉલ્લેખ કરેલો નથી, પરંતુ સર્વ યજ્ઞગ્રંથોમાં અત્યંત પ્રાચીન અને પ્રમાણભૂત ગણાયેલી ‘તૈત્તિરીય સંહિતા’ માં એ પ્રશ્નો સ્પષ્ટતાથી પૂછેલા છે. ‘ગર્વાં અયનમ્’ સત્ર યજ્ઞમાનની ઇચ્છા અનુસાર દશ કિંવા બાર માસે સમાપ્ત કરી શકાય છે, એમ એ ‘સંહિતા’ માં સ્પષ્ટ કહેલું હોઇને એ વાસ્તવિક બાર માસનું સત્ર દશ માસમાં કેમ સમાપ્ત થતું હતું, એનું ‘પૂર્વ પરિપાઠ’ વિના બીજું કોઈ પણ કારણ એ ‘સંહિતા’ માં દર્શાવેલું નથી. ‘તૈત્તિરીય સંહિતા’ માં ‘ગર્વાં અયનમ્’ વિશે એ વાર ઉલ્લેખ આવેલો છે, તેમાંનો પ્રથમ ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે છે;—

ગાવો વા દત્તસત્રમાસતાશૃંગાઃ સતીઃ શૃંગાણિ નો જાયન્તા-
મિતિ કામેન । તાસાં દશ માસા નિર્પંળા આસન્નય શૃંગાણ્યજાયન્ત-
તા હવતિષ્ઠન્નરાત્સ્મેત્યથ યાસાં નાજાયન્ત તાઃ સંવત્સરમાપ્ત્વોદતિષ્ઠન્ન-
રાત્સ્મેતિ । યાસાં વાજાયન્ત યાસાં ચ ન તા હમયીરુદતિષ્ઠન્નરાત્સ્મે-
તિ । ગોસત્રં ચૈ સંવત્સરો ચ એવં વિદ્વૈંસઃ સંવત્સરમુપર્યાયૃષ્ટુર્વ-
ત્યેવ તસ્માત્તપરા વાર્ષિકૌ માસૌ પર્ત્વા વરતિ સત્રાભિજિતં હાસ્યૈ
તસ્માત્સંવત્સરસદૌ વર્ત્કિચ ગૃહે ક્રિયતે તદાત્મમવિરુદ્ધમભિજિતં
ક્રિયતે । તૈત્તિરીયસંહિતા ૭,૫,૧,૧-૨

ભાવાર્થ:—“શિંગડાં ન હોવાથી પોતાને શિંગડાં ઉત્પન્ન થાય, એવી ઇચ્છાથી ગાયો એ સત્રાનુક્રમ માટે બેઠી. તેમને બેસવાને દશમાસ થયા, તે વેળાએ શિંગડાં આવ્યાં. ‘અમે મેળવતી થઇએ’ એમ કહીને તેઓ બેઠી. પણ જેમને (શિંગડાં) ન આવ્યાં, તેઓ સંવત્સરની સમાપ્તિ કરીને ‘અમે મેળવતી થઇએ’, એમ કહીને બેઠી. જેમને (શિંગડાં) ઉત્પન્ન થયાં અને જેમને ન થયાં, તે બન્ને (પ્રકારની ગાયો) ‘અમે મેળવતી થઇએ’ એમ કહીને બેઠી. ગોસત્ર એટલે સંવત્સર (સંવત્સર સત્ર). જેઓ એમ જાણે છે, તેઓ સંવત્સરપ્રતિ પ્રાપ્ત થઈને અવરય ઉત્કર્ષને પામે છે. એટલામાટે શૃંગહીન (ગાય) વર્ષાકાળના બે મહિના સંગ્રહિત થઈને સંચાર કરે છે (ચરે છે). એ તેને (એ) સત્રે પ્રાપ્ત

કરાવી આપ્યું, અર્થાત્ સંવત્સરસત્ર કરનારના ગૃહમાં જે કાર્ધ થાય છે, તે યશસ્વી, યથાકાળ અને વિરોધરહિત થાય છે.”

આ વર્ણન ‘ઐતરેય બ્રાહ્મણ’ માંના વર્ણન કરતાં કાંઇક ભિન્ન છે. ‘તૈત્તિરીય સંહિતા’ માં બારમાસ પર્યન્ત સત્ર ચલાવનારી ગાયો શિંગડા વગરની જ રહી, પરંતુ ઊર્જા મળવાને બદલે તેમને વર્ષાકાળમાં ચરવાનો વર મળ્યો, એમ કહેલું છે. તો પણ સત્રના અવધિ-વિધે કહેતાં ‘ઐતરેય બ્રાહ્મણ’ પ્રમાણે જ એ ‘સંહિતા’માં પણ તે દશ કિંવા બાર માસે સમાપ્ત થાય છે, એમ કહેલું છે. એ અનુવાદની પછીના અનુવાદમાં પુનઃ ‘ગર્વા અયનમ્’ તું વર્ણન કરેલું છે અને તે આ પ્રમાણે:—

ગાવો વા એતન્ સત્રમાસતાશૃંગાઃ સત્રીઃ શૃંગાણિ સિપાસંતીસ્તા-
સાં દશ માસા નિષ્ણા આસન્નય શૃંગાણ્યજાયન્ત તા અન્નુવન્નરાત્સ્મો-
ત્તિષ્ઠામાવ તં કામમરુત્સ્મહિ યેન કામેન ન્યપદામેતિ તાસામુ ત્વા
અન્નુવન્નર્થા વા યાવતીર્વાઽઽઆસામહા એવેમૌ દ્વાદશૌ માસૌ સંવત્સરં
સંપાદ્યોત્તિષ્ઠામેતિ તાસાં દ્વાદશે માસિ શૃંગાણિ પ્રાવર્તત અદ્વયા વાઽ-
શ્રદ્ધયા વા તા ઇમા યાસ્તૂપરા ડમગ્યો વાવ તા બાર્ધ્નુવન્ યાશ્ચ શૃંગા-
ણ્યમુન્વન્ યાશ્ચોર્જમવારંધતધ્નોતિ દશમુ માસ્તુત્તિષ્ઠન્ ધ્નોતિ દ્વાદ-
શસુ ય એવં વેદ પદેન સ્વલુ વા એતે યંતિ ત્રિન્વૈત સ્વલુ વૈ પદેન યન્તદ્વા
એતદ્દ્વમયનં તસ્માદેતદ્ગોસાનિ ॥તૈત્તિરીયસંહિતા ૭,૫,૨,૧-૨

સાવાર્થ:—“શિંગડાં ન હોવાથી શિંગડાં મેળવવાની ઇચ્છાથી ગાયો એ સત્રાનુ-
ધાન માટે બેઠી. તેમને બેસવાને દશ મહિના થયા તે વેળાએ તેમને શિંગડાં ઉત્પન્ન
થયાં. તેમણે કહ્યું, ‘અમે મેળવતી થઇએ, આવો ઉઠીએ, જે ઇચ્છાથી (સત્રાનુધાન
માટે) બેઠી હતી તે ઇચ્છા પૂર્ણ થઇ.’ તેમનામાંની અડધી (ગાયો)—અથવા જેટલી હોય,
તેટલી—બાકી કે, ‘બાર મહિના સુધી બેસીએ અને સંવત્સરની સમાપ્તિ કરીને જ ઉઠીએ
તેમનાં શિંગડાં બારએ મહિને પાછાં આપ્યાં ગયાં. અથવાના યોગે જેઓ શિંગડાં વગરની
રહી ગઇ, તે એ જ. જેમને શિંગડાં ઉત્પન્ન થયાં અને જેમને ઊર્જા (બલ) ઉત્પન્ન
થયું, તે ઉભવનો એ પ્રમાણે ઉત્કર્ષ થયો. જે એ (રહસ્ય) ને જાણે છે, તે દશ મહિને
ઊઠે કે બાર મહિને ઊઠે પણ તેના ઉત્કર્ષ તો અવશ્ય થાય છે. તે માર્ગથી જ (પૂર્વા-
પર પરિપાઠ પ્રમાણે જ) જાય છે. માર્ગથી જનાર સિદ્ધિ પામે છે. એ તે યશસ્વી
અયન (સત્ર). તેટલા માટે તે ગોસની (ગાયોને હિતાવહ) છે.”

એ અનુવાકના પ્રથમ ભાગમાં પૂર્વના અનુવાકમાંની વાર્તા જ થોડાક ફેરફાર સાથે આવેલી છે. પણ પાછળથી માત્ર એમાં જ મહત્વની વાર્તાઓ આવેલી છે. પ્રથમ વાર્તા એ કે, એ સત્રની દશ કિવા બાર મહિને ગમે ત્યારે સમાપ્તિ કરવામાં આવે, તો પણ ૫૭ સરખું જ મળે છે; કારણ કે, ઉભય પ્રકારના સત્ર કરનારનો ઉત્કર્ષ થાય છે, એમ એમાં કહેલું છે. બીજી વાર્તા એ કે, એ વૈકલ્પિક સનાવધિનું કારણ ૫૬ (પૂર્વા-પર પરિપાઠ-સાપથાચાર્ય) છે; એટલે એનું તાત્પર્ય એવું કે, વસ્તુતઃ એ વૈકલ્પિક ભેદ-વિશે એ ‘સંહિતા’માં મુગ્ધતાનો જ સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. એ ‘સંહિતા’માં યાજ્ઞિક વિધિના મૂળનો ઉલ્લેખ કરતી વેળાએ કેટલીક વાર જે યથેચ્છ તર્કો કરેલા હોય છે, તેમનો વિચાર કરતાં એ મુગ્ધતા ધ્યાનમાં રાખવાયોગ્ય છે. એકંદરે સર્વ સંવત્સર સત્રોની પ્રતિમા જે ‘ગર્વા બચનમ્’ તે પૂર્વે એક સમયમાં દશ માસે જ સમાપ્ત થતું હતું, અને એ વાસ્તવિક બાર માસનું સત્ર દશ માસમાં કેમ સમાપ્ત થતું હતું, એ કારણ ‘તૈત્તિરીય સંહિતા’ કાળમાં જ્ઞાત નહોતું—એ જ અનુમાનો, કિમ્બહુના સિદ્ધાંતો ઉપર્યુક્ત સંહિતા-વચનથી સંપૂર્ણ સિદ્ધ થાય છે.

નવમ દર્શન.

વૈદિક કથા—‘નિરુદ્ધા આપઃ’

ત્રીય દર્શન (પ્રકરણ) માં કહેલી ધ્રુવ અને ધ્રુવપ્રદેશમાંની વિશિષ્ટ ઘટનાઓ પરંપ-
રાગત વૈદિક ઋષિઓના જાણવામાં હતી, એમ પ્રત્યક્ષ બતાવી આપનારાં વેદવા-
ક્યોનું અભાર સૂધી પરીક્ષણ થયું. દેવોની રાત્રિ, એ ઘટનાના મૂળને પારસી અને ભારતીય આર્યલોકો એકત્ર વસતા હતા, તે કાળ પર્યન્તે તો લઘુ જઘ શકાય છે, એમ પ્રથમ બતાવેલું છે. ત્યાર પછી ઋગ્વેદમાંનાં ઉપાવિષયક સૂક્તોનું સૂક્ષ્મ નિરી-
ક્ષણ કરવાથી તેમાંની ઉપાઓ અનેક છે, એવા અર્થના વિધાનનો, તે ઉપાઓ એક પછી એક અનુક્રમે એક સરખી રીતે આવનારી હતી એજ કલ્પનાથી, નિર્ણય થાય છે, એમ બતાવ્યું છે. ઉપાઓ ત્રીસ છે, ઉપાઓ દૃષ્ટિગોચર થવા માટે ત્યારથી સુપ્રોલ્લેખ યતાં સૂધીમાં વચ્ચે કેટલાક દિવસ વીતી જતા હતા, ઉપા ચક્રાકાર ભ્રમણ કરે છે ક્ષત્ર્યાદિ ઘટનાઓને સિદ્ધ કરનારાં સ્પષ્ટ વચનોને જોતાં કેવળ ઉત્તર ધ્રુવમાં જ દૃષ્ટિગોચર થતા એ સૃષ્ટિમત્કારો વૈદિક ઋષિઓના જાણવામાં હતા, એ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. એના

કરતાં પણ વિશેષ નિશ્ચયકારક પૂરાવા તરીકે ગત ત્રણ દર્શનોમાં ઉત્તર ધ્રુવપ્રદેશમાં દેખાતી દીર્ઘરાત્રિ તેમ જ દીર્ઘ દિવસ અને દશ માસનું વર્ષ ઇત્યાદિ ધટનાઓને પણ વૈદિક ઋષિઓ જાણતા હતા, એ મતને સિદ્ધ કરનારાં વચનો આપીને તેમનું વિવરણ કરેલું છે. ગ્રામીન યજ્ઞપદ્ધતિ અને વિશેષતઃ તેમાંનાં વાર્ષિક સત્રો અને રાત્રિસત્રોનું પરીક્ષણ કરવાથી ગ્રામીન વાર્ષિક સત્રો નવ કિંવા દશ માસે સમાપ્ત થતાં હતાં અને રાત્રિસત્રો ખરેખર પોતાના નામ પ્રમાણે શત દિનાવધિ દીર્ઘરાત્રિના સમયમાં જ ઇન્દ્ર માટે કરવામાં આવતાં હતાં, એમ આપણને દેખાઇ આવ્યું છે. દીર્ઘતમાની કથા, અદિતિના સાત પુત્રોની કથા તથા નવમ્ય અને દશમ્વનાં સત્રો આદિથી પણ એ જ અનુમાનની દૃઢતા થાય છે. તૃતીય દર્શનમાં કહેલાં ધ્રુવપ્રદેશનાં વિશિષ્ટ લક્ષણોમાંના પ્રત્યેક લક્ષણવિશે વૈદિક ઋષિઓ માહિતી ધરાવતા હતા અને એ ઋષિઓ વસતા હતા. ૩૬૦ દિવસના વર્ષવાળા પ્રદેશમાં, એ ખરેખર વિરોધને જોતાં એ ધટનાઓનું જ્ઞાન વૈદિક ઋષિઓને પરંપરાગત જ્ઞાનનાં પરિણામે જ પ્રાપ્ત થયું હતું, એમ આપણે અવશ્ય માનવું જ પડે છે. એમાંની કોઇ એકાદ ધટના વિશેના પૂરાવો કદાચિત્ નિર્ણય નહિ હોય, પરંતુ તે સર્વ ધટનાઓ ન્યોતિઃ શાસ્ત્રીની દૃષ્ટિએ એકમેકસાથે કાર્યકારણ સમાન સંબંધ હોવાથી તે સર્વ ધટનાઓના આધારે નીકળતાં અનુમાનો નિર્ણાયક કિંવા નિશ્ચયકારક જણાયા વિના રહે તેમ નથી. અહીં સૂધી આપેલાં પ્રમાણોમાં કેટલાંક વચનોનો જે અર્થ કરેલો છે, તે સર્વથા નવીન જ છે, એ ખરું છે; પરંતુ પૂર્વનો ભૂલભરેલો અર્થ થવાનું ખાસ કારણ એ હતું કે, ત્રીસ આળીસ વર્ષ પૂર્વે ધ્રુવપ્રદેશ પૂર્વેએક સમયમાં વસતિથોગ્ય હતો, એ વાત જ કોઈના જાણવામાં નહોતી. એ વાતો ચારક અને સાયણાચાર્યના જાણવામાં પણ નહોતી, અને તેથી જ તેમણે કેટલેક સ્થળે કેવળ શબ્દના સ્થાનમાં શબ્દની યોગ્યતા કરવા કરતાં બીજું વિશેષ કાંઈપણ કર્યું નથી. પાશ્ચાત્ય પંડિતોને આળીસ વર્ષ પૂર્વે ધ્રૌવિક વસતિસ્થાનની કલ્પના જ માન્ય ન હોવાથી તેમણે પણ તે વચનો પ્રતિ દુર્લક્ષ કરીને ગમેતેમ પ્રસંગને વીતાડી દીધો છે. અત્યાદ સૂધીમાં આપેલાં વચનોમાંનાં ધણાંક વચનો એવા પ્રકારનાં જ છે. તેમનો પૂર્વ વિવેચનમાં કરેલો અર્થ સરળ અને સ્વાભાવિક છે, એમ નિબંધપાત શુદ્ધિથી વિચાર કરનારને અવશ્ય દેખાઇ આવશે. એવો અર્થ કરવાનાં કારણો કેટલેક સ્થળે સવિસ્તર આપેલાં હોવાથી તે સ્થળોમાં કેટલોક વિષયાન્તર થયેલો ભાસશે; પરંતુ એકંદર રીતે સર્વ વિવેચન શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી જ કરેલું છે. તેમાં ધ્રુવમાંની વસતિસ્થાન વિષયક કલ્પનાનો સ્વીકાર કરેલો નથી, કિંમહુના આરંભે તે અસંભવનીય છે, એમ જ ભાસતું હતું. પરંતુ તે વિશેના પૂરાવો એટલો બધો બળવાન દેખાયો કે, તેના થોડે ધ્રૌવિક વસતિની વિપત્તિનો અવશ્ય સ્વીકાર કરવો જ

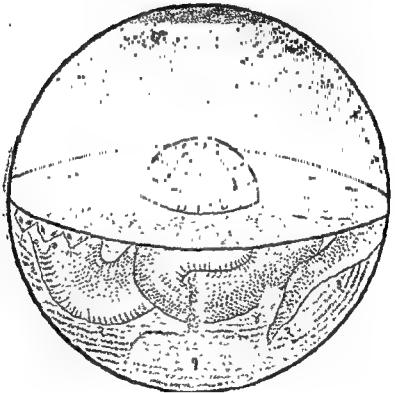
પશ્ચો; અને અહીં સૂધીનાં દર્શનમાં આપેનો પૂરાવો વાયકોને પણ તેટલો જ નિર્ણાયક જણાશે, એમ માનવામાં કરીશ પણ પ્રત્યવાય નથી.

ધ્રુવમાંના વસતિ સ્થાન વિશેનો જે પૂરાવો હવે આપવાનો છે, તે અત્યાર સૂધીમાં આપેલા પૂરાવા કરતાં કાંઈક ભિન્ન સ્વરૂપનો છે. વૈદિક ઋષિઓના પૂર્વજો યદિ કાંઈ કાંઈમાં ઉત્તર ધ્રુવપાસે વસેલા હોય તો તેમની પુરાણ કથાઓમાં ત્યાંના સૃષ્ટ ચમત્કારોનું અવશ્ય કાંઈપણ વર્ણન હોવું જ જોઈએ. એટલે કે, જે આપણી કલ્પના ખરી હોય, તો વૈદિક ઋષિમાંની પુરાણ કથાઓનું નિરીક્ષણ કરવાથી તેના આધારે આપણી કલ્પનાને પોષક થઈ પડનારી, પણ બીજી કાંઈ પણ કલ્પના સાથે યોગ્યતાપૂર્વક ન મળનારી કેટલીક વાતો આપણી આંખોમાંથી અવશ્ય મળી આવવી જ જોઈએ. એ કથાઓના ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના પંડિતો ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના અર્થ કરતા હોવાથી એવી જાતિનો પૂરાવો આપણી યોગ્યતાવાળો હોવાનો, એ તો સ્પષ્ટ જ છે. યાસ્કાચાર્યે નિરુક્તમાં અર્થ કરવાની ત્રણ ચાર પ્રકારની પદ્ધતિઓ કહેલી છે. તેમાં ઐતિહાસિક અર્થ કરનારાઓ એમ માને છે કે, વૈદિક દેવતાઓ તે મૂળ ઐતિહાસિક પુરુષો હોઈને ત્યારપછી તેમના અંગમાંના દિવ્ય શુણોના પ્રતાપે તેમને દેવપદવી મળી છે. બીજા બ્રહ્મવાદિજનો દેવતાઓના કર્મ દેવતા (જેમણે પોતાના સ્વકર્મના યોગે દેવપદવી પ્રાપ્ત કરી લીધી છે તે) અને આત્મદેવતા (જન્મથી જ દેવપદવીને પામેલા) એવા બે ભેદો કરે છે. ત્રીજા નૈરુક્તની માન્યતા એવી છે કે, વૈદિક દેવતાઓ કાંઈ પણ સૃષ્ટચમત્કારોના દર્શક છે. અને ચોથા આધ્યાત્મિકો વૈદિક કથાઓના અર્થને બ્રહ્મજ્ઞાનમાં ખેંચી જાય છે. એ ઉપરાંત એમના અન્ય-પ્રકારના અર્થ કરનાર પંડિતોના પણ કેટલાક વર્ગો છે. પણ તેમાંથી કેવળ નૈરુક્ત વિના અન્ય કાંઈ પણ વૈદિક દેવતા વિષયક કથાઓના સૃષ્ટ ચમત્કારમય કથાયત્ત્વ અર્થને બહુધા માન્ય કરે તેમ નથી જ. એટલામાટે આવા પ્રકારનો પૂરાવો તે ગૌણ અથવા અપ્રત્યક્ષ જ કહી શકાય. છતાં સની રાત્રિ આદિ કથાઓમાં અર્થ સમાડવાની એ ભિન્ન ભિન્ન પદ્ધતિઓમાં લેણમાત્ર પણ પરિવર્તન થતું ન હોવાથી તદ્વિષયક જે પૂરાવો તે પ્રત્યક્ષ કહી શકાય, પણ પુરાણ કથા વિષયક પ્રમાણે દેવળ નૈરુક્ત મતને માનનારાઓ જ માન્ય કરવાના. નૈરુક્ત પદ્ધતિ પણ કાંઈ આજ કાલની તો નથી જ—તે પણ સર્વથા પ્રાચીન હોઈને અનેક વિષયોમાં આધુનિક પંડિતોએ તેનો આદર કરેલો છે. છતાં આપણી કલ્પના સર્વથા નવીન હોવાથી ઉચ્ચ પ્રકારના પૂરાવા જૂદા જૂદા આપવા, એ જ વધારે ઇચ્છુ છે.

નિરુક્તકાર બહુધા અંધકાર અને પ્રકાશના પરસ્પર યુદ્ધની કલ્પનાના આધારે કિંવા જળ અને સૂર્યને અટકાવી રાખનાર કૃષ્ણમેષ અને વાયુ દેવતાના યુદ્ધની કલ્પ-

વિજયી વૃત્ર

દિવ્ય જ્ઞાનાના પ્રવાહને વૃત્રે અટકાવી રાખવાથી
સૂર્ય ઉગ્યા આવી શકતો નથી.

નાપર આધાર રાખીને જ વૈદિક કથાઓના અર્થની યોજના કરે છે. અધિનોએ વૃકની દાદમાંથી વર્તિકાની મુક્તતા કરવી, તે તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે રાત્રીના અંધકારમાંથી પ્રકાશ લાવવો, એનું રૂપક છે. વૃત્તના સંબંધમાં ભિન્ન ભિન્ન મતો દર્શાવતાં નિરુક્તમાં કહેલું છે કે, * ત્યારે વૃત કોણુ? નૈરુક્ત કહે છે કે, ‘વૃત એટલે મેઘ’ અને ઐતિહાસિકો કહે છે કે, ‘અસુર ત્વષ્ટાનો પુત્ર.’ જલ અને પ્રકાશના મિથલાવથી વૃષ્ટિ થાય છે; અને તેને જ આલંકારિક ભાષામાં મુદ્ધ કહેવામાં આવે છે. મંત્ર અને બ્રાહ્મણમાં વૃત એટલે સૂર્ય એમ કહેલું છે. તેણે પોતાના શરીરનો વિસ્તાર કરીને નદીઓને અટકાવી ડીધી. તેના સંહાર થયા પછી જલ પુનઃ વહન કરવા માડે છે.” નૈરુક્ત મતમાં પર્જન્ય અને ઉષાની કલ્પના તે આ અર્થ પદ્ધતિના આધાર સ્તંભ સમાન છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ જો કે એ પદ્ધતિમાં સુધારણા કરેલી છે, તો પણ વૈદિક દેવતાઓના ખરેખરા સ્વરૂપનો સૂક્ષ્મ વિચાર કરીને વૈદિક સૂક્તોનો અર્થ કરવાની એ પદ્ધતિને સૂચવવાનું માન આપણા પ્રાચીન નૈરુક્તોને જ ધટે છે. પોતાની કન્વાનો અભિલાષ કરનારા પ્રગ્નપતિની કથા ‘ઐતરેય બ્રાહ્મણ’ માં ઉપાપછી આવતા સૂર્યની કલ્પના અનુસાર યોગ્ય બતાવેલી છે. અમહત્યા અને ઈન્દ્રની કથાનો પણ એવો જ અર્થ કરેલો છે. પણ નિરુક્ત કાળમાંનું સૃષ્ટિતાન સાધારણ પ્રકારનું હોવાથી તેઓ સર્વ વાર્તાઓના અર્થને સૃષ્ટ અમરકારોની કલ્પના પ્રમાણે સિદ્ધ કરી શક્યા નહોતા. ઉદાહરણાર્થ, અધિનોની અને કે કથાઓ- માંની કેવળ વૃકના મુખમાંથી છૂટેલી વર્તિકાની કથાને જ યાસ્કાચાર્યે ઉષાની કલ્પનાને અનુસરીને સાર્યક કરેલી છે. એ નૈરુક્ત પદ્ધતિમાં પાશ્ચાત્ય પંડિતોએ થોડીક સુધારણા કરેલી છે; કારણકે, તેઓ વિશેષ ઉત્તર અક્ષાંશમાં વસતા હોવાથી શિયાળામાંના સૂર્યની નિર્બળતા, ત્યાર પછી આવતા વસન્તનું મહત્ત્વ અને તે વેળાએ પુનઃ સૂર્યનું તેજસ્વી થવું ઇત્યાદિ ઘટનાઓને તેઓ વિશેષ રપષ્ટતાથી નિહાળી શકે છે. એટલે એ ઘટનાઓના આધારે તેમણે કેટલીક વૈદિક કથાઓના રહસ્યનો રફાટ કરવા માટેનો પ્રયત્ન કરેલો છે. એવી રીતે અત્યાર લગી પર્જન્ય, ઉષા અને વસન્તારંભ એ ત્રણ કલ્પનાઓ નૈરુક્ત મતમાં પ્રસિદ્ધ છે અને તેમનું અર્હો કિંચિદ્ વર્ણન કરવું આવશ્યકીય છે.

ઉષાની કલ્પનાના પુરસ્કર્તાઓએ તેને સર્વ કથાઓના મૂળ તરીકે માનેલી છે. દેવ, સૂર્ય, આતઃકાલ, દિવસ અને વસન્ત એ સર્વની જનની અને સ્વતઃ અમરત્વની

* “તત્કો વૃતઃ । મેઘ इति नैरुक्ताः । त्वाष्ट्रोऽसुर इत्यैतिहासिकाः । अपां च ज्योतिषश्च मिथोभावकर्मणा वर्चकर्म जायते । तत्रोपमायेंन युद्धवर्णा भवन्ति । अद्वित्तु खलु मंत्रवर्गाः ब्राह्मणवादाश्च । विवृद्धया सरीरस्य खोवासि निवारयांचकार तस्मिन्हते प्रत्यंदिरे आपः” ॥નિરુક્ત ૨, ૧૬

મૂર્તિ જ એવી તે તેજસ્વિની ઉપા પ્રાચીન લોકો સમક્ષ એક કરતાં એક વિશેષ ગહન પ્રત્નો લાવીને ઊભા કરતી હતી પોતાના સુવર્ણ દ્વારોને ઊઘાડી વિજયી સૂર્યને માર્ગ કરી આપનારી ઉપાનો ઉદ્ય થતાં તે લોકોને સાન્ત પાસેથી અનન્તપ્રતિ કૃદકા મારવાનો સારો અવસર મળતો હતો. અનન્ત, અમર્ય અને દિવ્ય ઇત્યાદિ કલ્પનાઓને મનમા જગૃત કરનારી ઉપાના જે વિવિધ નામો, તે જ પછીથી ઇશશક્તિના દર્શક થઈ પડ્યા સરયૂએ અશ્વીનું રૂપ લીધા પછી વિવસ્વતના સમાગમથી તેને બે જોડિયા બાળક થયા, તે સૂર્યોદય થવા પછી ઉપાનો લોપ થયો અને દિવસ રાત્રિની જોડી ઉત્પન્ન થવી, એનું જ રૂપક છે સૂર્યોનો સોમસાથે વિવાહ સખધ, વૃષાકપાચીના બળદોને ઈન્દ્રે ખાઈ જવા કિંવા અદિતિને આદિત્યરૂપી પુત્રની પ્રાપ્તિ થરી ઇલાદિ સર્વ કથાઓ ઉપાની જ છે પણુએ ચોરેલી ગાયને શોધવા માટે ગરેલી સરમા અને પુરુરવા પાસેથી દૂર પ્રયાણ કરનારી ઊર્વશી આદિ પણુ ઉપાના જ સ્વરૂપો છે સારાસ એટલો જ કે, એ ઉપાની કલ્પનાના આધારે બની શકે તેટલી ઘટનાઓને સખદ કરવાનો એ લોકો પ્રયત્ન કર્યો કરે છે પરંતુ તે ઉપા તેવી ન હોઈ ને ધ્રુવપ્રદેશમાંની જ દીર્ઘ ઉપા છે, એ તત્વ જાણવામા આવી ગયા પછી તો એ સર્વ ઘટનાઓનું ભિન્ન રીતિથી જ સ્પષ્ટી કરણુ કરવું પડશે પરંતુ તે સ્પષ્ટીકરણુ કરવાનું આ સ્થળ નથી

હવે ખીણ પર્જન્ય વિષયક કલ્પના આપણા નિરુક્તકારોએ ઉપા વિષયક કલ્પનાના પરિશિષ્ટ તરીકે એ કલ્પના આપેની છે. ઈન્દ્ર અને વૃત્રના યુદ્ધની જે કથા તે એ કલ્પનાના આધારે સાર્થ કરાયેલી મુખ્ય કથા છે ઈન્દ્ર શબ્દનો ધાત્વર્થ 'પર્જન્ય બિન્દુ' હોઇને તે અને ઈન્દુ એ બન્ને શબ્દો એક જ ધાતુમાથી નીકળેલા છે વૃત્ર શબ્દનો ધાત્વર્થ (વૃ-આગ્રહાદન કરનાર) 'આગ્રહક' છે એ ઉભય શબ્દોના અર્થને આવી રીતે નિશ્ચિત કર્યા પછી બાકીની ઇતર બાનતોને થોડી ધણી ખેંચતાણુ કરીને મૂળ કલ્પના સાથે મેળવવામા આનતી હતી એ કલ્પના પ્રમાણે ઈન્દ્રે પર્વતને ફાડીને પાણીને માર્ગ કરી આપવાનું જે કહેણુ છે, તે વાદળાને ભેદીને વર્ષાદ પાડવાનું જ રૂપક છે ઈન્દ્ર પર્જન્ય દેવતા હોવાથી તેનું વજ્ર એટલે વિદ્યુત્ એમ જ સમજવાનું છે પરંતુ એ કથામાનો જે એક વિશેષ વિકટ ભાગ છે તે એ કે, 'વૃત્ર' એટલે કે અહીં જહાને નિરુદ્ધ કરી રાખે છે, એમ કહેણુ છે વાદળામાંના પાણીને વૃત્ર કેવી રીતે અટકાવી રાખે છે, એના રહસ્યને જાણવું કાંઈ વિશેષ કઠિન નથી પરંતુ ઋગ્વેદમાં અનેક સ્થળે વૃત્રનો વધ થવાપછી 'સિન્ધવ' એટલે કે નદીઓ મુક્ત થઈ, એવું વર્ણન છે એ પર્જન્ય વિષયક કલ્પનાના પુરસ્કર્તાઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે એ નદીઓ જો પગલ દેશમાંની નદીઓ હોય, તો તેમને વૃત્રે અટકાવી રાખી એટલે શું, એ સમજવું બહુ જ કઠિન છે ઉન્દાળામા નદીઓ સુકાય છે, તેને અનુલક્ષીને જ આમ કહેવામાં આવ્યું છે, એવું

એ શકાનું નૈરુક્તોએ ઉત્તર આપેલું છે આપણા નિરુક્તકારો એનાથી આગળ વધેલા કે ગેરેલા નથી પરંતુ જર્મન પડિતોએ બીજી પણ કેટલીક ઘટનાઓને કિંવા કથાઓને પર્જન્ય વિષયક કલ્પનાના આધારે સિદ્ધ કરવાનો યત્ન કરેલો છે, અને તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે હિન્દી-યુગેષીય લોકોની સર્વ કથાઓને વાતાવરણમાના ચમત્કારોનો જ મૂળ આધાર છે

ત્રીજી જે વસન્ત વિષયક કલ્પના તે પણ પ્રથમ એટલે કે ઉપાવિષયક કલ્પના પ્રમાણે જ સૂર્યમૂલક છે તે અનુસાર જોતાં કેટલીક વૈદિક કથાઓમા શિયાળાનો અતથવા પછી આનંદદાયક વસન્તના આગમનનું વર્ણન છે આપણા ધારકાચાર્ય આર્પિ નિરુક્તકારો જે પ્રદેશમા વસતા હતા ત્યાં શિયાળામાના અને વસત કાળમાના સૂર્યમધ્યે ખાસ જાણવાજેવો વધારે અતરાયત્વ હોવાથીજ બહુધા તેમણે વૈદિક કથાઓના રપટીકરણ માટે એ વસત વિષયક કલ્પનાનો ઉપયોગ કરેલો નથી પરંતુ ઇંગ્લેન્ડ જેવા ઉત્તર અક્ષારામા એ ભેદ સર્વથા રપટ્ટ દેખાતો હોવાથી પાશ્ચાત્ય પડિતોએ એ વસતની કલ્પનાના આધારે જ ધણીક વૈદિક કથાઓના નિર્ણયનો પ્રયત્ન કર્યો છે અશ્વિનોએ અ્યવનને પુન તરુણ કર્યો, અત્રિનું તમ-અધકાર-થી રક્ષણ કર્યું, કૂવામાં ડૂબેલા વદનને બહાર કાઢ્યો અને ઝંડાનશ્વને દષ્ટિ આપી ઇત્યાદિ અશ્વિનોના પરાક્રમોના પાશ્ચાત્ય પડિતોએ વસતના આગમન સાથે જ અર્થ મેળવેલો છે અર્થાત્ એ સર્વ પરાક્રમો વાર્ષિક જ છે

એ ત્રણ કલ્પનાઓ ઉપરાંત નાક્ષત્ર કલ્પનાના આધારે પણ કેટલાકોએ વૈદિક કથાઓનો નિર્ણય કરવાનો પ્રયત્ન આદરેલો છે જૉગેર નિવાસી નક્ષત્રચત્ર આપણા કેટલીક વાર્તાઓના યુગશીર્ષ અને રાહિણી નક્ષત્રની સ્થિતિને અનુસરીને અર્થ લગાડેલા છે એ સર્વ કલ્પનાઓ એટલે કે ઉપપત્તિઓનું સવિગ્તર વર્ણન કરવાનું આ સ્થગ નથી એમના અહીં ઉલ્લેખ કરવાનો હેતુ એટલોજ કે, જોકે એવિશેની આટલી બધી ભિન્ન ભિન્ન ઉપપત્તિઓ કાઢનામા આવી છે, તોપણ અઘણિ બહુ જ મહત્ત્વવાળી ધણીક વૈદિક કથાઓના અર્થનો સમાધાનકારક નિર્ણય થયો નથી એવી કથાઓના ધ્રુવોપપત્તિ સાથે સારો મેળ મળતો હોનાથી એ ઉપપત્તિના દલીલરણ માટે તે ઉપપત્તિ ઓના ઉલ્લેખ અહીં અસ્થાનીય થવાનો નથી જ આ યાનતા અને યાની પડીના એ પ્રમાણે બે દર્શનો (પ્રકરણો) માં એ જ હેતુથી મહત્ત્વની કેટલીક વૈદિક કથાઓનો બિહાપોદ્ધ કરેલો છે

ઈન્દ્ર અને વૃત્રના યુદ્ધની કથા પર્જન્યની ક પનાના આધારે સારી રીતે સમજી શકાય છે, એવો એક સાધારણ અભિપ્રાય છે, અને તેથી પ્રથમ આપણે એ કલ્પનાને જ લક્ષ્ય વેદોમાં ઈન્દ્ર અને વૃત્રનું યુદ્ધ ચાર પ્રખે વર્ણવેલું છે તેમાનો પ્રથમ

પ્રકાર, વૃત્તતુર્ય એટલે નમુચિ, શુષ્ણ, શંખર, વદ્ર, પિત્રુ અને કુત્ય ઇત્યાદિ ભિન્ન ભિન્ન નામધારી વૃત્ત સાથે થયેલું ઇન્દ્રનું યુદ્ધ, એ છે. અપતુર્ય અથવા પાણી માટે કરેલું યુદ્ધ; એમાં વૃત્તને માર્યા પછી 'ચિન્ચવઃ' અથવા 'આપઃ' (પાણી) મુક્ત થાય છે; ઋગ્વેદમાં ઇન્દ્રને 'અપ્સુજિત્' (પાણીમાં જિતનારો) કહેલો હોઇને વૃત્તના તે પાણીને ઘેરા ધાકીને બેસવાનું (અપઃ પરિસ્રવાનમ્) વર્ણન કરેલું છે. એ બીજો પ્રકાર. ૩ મર્ગિષ્ઠિ એટલે ગાયનાં શોષ માટે થયેલું યુદ્ધ. એ ત્રીજો પ્રકાર. અને ૪ દિવિષ્ઠિ એટલે પ્રકાશ માટે થયેલું યુદ્ધ. વૃત્તને માર્યા પછી સૂર્ય તથા ઉપાને ઇન્દ્ર ઉપર લાવે છે, એમ ઋગ્વેદમાં અનેક સ્થળે કહેલું છે; એ ચોથો પ્રકાર. ઇન્દ્ર અને વૃત્તના એ યુદ્ધમાંના એ ચારે પ્રકારોનું સ્વરૂપ સારી રીતે ધ્યાનમાં આવે, એટલા માટે તેમનું વર્ણન કરનારી ઋચાઓનો સારાંશ અહીં આપવામાં આવે છે.

ઇન્દ્ર પોતાના વજ્રવડે જ્યારે વૃત્તપર પ્રહાર કરે છે, તે વેળાએ ઘાવાપૃથિવી (આકાશ અને અવની) બચથી કંપે છે. પાણીને આન્ધ્રાદી (ઢાંકી) નાંખનાર (અપો વ મિવાસમ્) અથવા પાણીની આસપાસ પ્રસરેલા (પરિસ્રવાનમર્ગઃ) વૃત્તને ઇન્દ્રે ઠાર કરી નાખ્યો. ઇન્દ્રે પાણીને મુક્ત કર્યો પછી તે (પાણી) વૃત્તના ગુપ્ત થાણામાંથી બહાર નીકળીને તેને ઘેરી લે છે. વૃત્તના ૯૯ દુર્ગો (પુરઃ) ને ફેડીને ઇન્દ્રે તેને ઠાર કર્યો. તમ મધ્યે સુદની ઇન્ધ્રા કરનારા શુષ્ણને તેણે અસૂર્ય તમ-અંધકાર-માં ઠાર કર્યો. ઇન્દ્રના સાહાય્યથી બહુરૂપિતએ સમુદ્રને દૂર કરીને ગાયોના ગોઠાને (મર્ગો ગોશમ્) મુક્ત કર્યો. વૃત્તને (ઇન્દ્રે) મારી નાંખ્યા પછી તેનું શરીર દીર્ઘ તમ-અંધકાર-મધ્યે પડી રહ્યું. (દીર્ઘ તમ આશયર્દિદશત્રુઃ) વૃત્તે ઘેરી લીધેલો સમુદ્ર (જર્ણઃ) અંધકારવડે વેણેલો હોઇને (તમસા પરિવૃત્તમ્) સૂર્ય જેનું અધિરોહણ કરે છે, તે સમુદ્ર તેજસ્વી (શુક્રમર્ગઃ) છે. માયાવી નમુચિને ઇન્દ્રે દૂરના પ્રદેશમાં (પરાવતિ) માર્યો. ઇન્દ્રે અર્ધુદનેદિમવડે માયા. ગાયને પાછી મેળવવા માટે ઇન્દ્રને સાહાય્ય કરતાં અંગિરસોએ વલને વર્ષના અંતમાં (પરિવૃત્તો) ઠાર કર્યો. વૃત્તનાં પુરો પાપાણુ કિંવા લોહનાં (અમન્મયી આવસીપુરઃ) હોઇને તે શારદીય (પુરોચદિન્દ્ર શારદીરવાતિરઃ) છે.

વૃત્તને માર્યા પછી ગાય, સૂર્ય અને ઉપાને માર્ગ મળે છે, એવા પ્રકારનું વર્ણન પણ ઋગ્વેદમાં અનેક સ્થળે આવેલું છે. ૨,૧૯,૩ માં 'ઇન્દ્રે સમુદ્રના જળને મુક્ત કરીને સૂર્યને ઉત્પન્ન કર્યો, અને ગાયોને (પાછી) મેળવી' એમ કહેલું છે. બીજાં પણ કેટલાંક સ્થળોમાં એનું જ વર્ણન છે. ઇન્દ્રે અદિને માર્યા પછી ચત્ર કરેલી નદીઓ ઉપર વહેવા લાગી. (સોદચં ચિન્ધુમરિજાન્) એમ ૨,૧૫,૬ માં કહેલું છે.

હવે, એ સર્વ વર્ણનમાં પર્વત, ગિરિ, અદ્રિ, ઊષસ, ઉત્સ, (ઝરે) કબંધ, અને કાશ આદિ જે શબ્દો આવેલા છે, તે સર્વનો નિરુક્તકારોએ મેધના અર્થમાં સ્વીકાર કરેલો છે; અને નિરુક્તકારોના કરેલા એ અર્થને પાશ્વાલ પંડિતોએ પણ માન્ય રાખેલો છે. તેમજ ગો શબ્દ સાધારણતઃ ગાયનો વાચક હોવાછતાં પણ તેમણે તેનો પાણી અર્થ કરેલો છે; વૃત સાથે થનારા યુદ્ધમાં બહુધા મરતુ ઈન્દ્રના સહાયકો હોય છે; તે પણ કેટલેક પ્રસંગે વિષ્ણુ, અગ્નિ અને બૃહસ્પતિએ પણ વધના સપાટામાંથી ગાયને છોડવવાના કાર્યમાં ઈન્દ્રને સાહાય્ય કરેલું છે. એ કથાનાં બીજાં પણ કેટલાંક સ્વરૂપો ઋગ્વેદમાં મળી આવે છે; પરંતુ પ્રસ્તુત વિષયમાટે અત્યારસુધી થયેલું વિવેચન સંપૂર્ણ છે.

એ ઈન્દ્ર અને વૃતના યુદ્ધનું વર્ણન વાંચનારને સદૃશમાં એમ દેખાઈ આવશે કે, વૃતનો વધ થવાની સાથે જ એકદમ ચાર ઘટનાઓ બની આવે છે; અને તે આ પ્રમાણે,—૧ ગાયોનું મુક્ત થવું, ૨ પાણીનું વહેવા માંડવું, ૩ ઉપાનું ઉત્પત્ત થવું અને ૪ સૂર્યનું ઉપર (આકાશમાં) આવવું. એક સમયવાચ્છેદે બની આવતી એ ચાર ઘટનાઓનો પર્જન્ય કલ્પનાના આધારે કાંઈ નિર્ણય થાય છે કે કેમ, એ હવે આપણે જોવાનું છે. વૃત એટલે મેધ એમ જાણવામાં આવી ગયા પછી તે મેધને વળવડે બેઠીને તેમાં રહેલા પાણીને ઈન્દ્ર બહાર કાઢે છે, એમ કહેવું તે યથાર્થ છે. પરંતુ એ પાણીની સાથે જ મુક્ત થતી ગાયો ક્યાંની વાર? ગાય એટલે પાણી એમ નિરુક્તકારો પ્રમાણે માનવાથી તે બન્ને વસ્તુઓ ભિન્ન નથી, એમ સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ પાણીની સાથે જ્યાં અને સૂર્ય કેવી રીતે ઉપર આવે છે, એ સમજવું બહુ જ કઠિન છે. વાદળાં કેટલીક વાર ક્ષિતિજપાસે દેખાતાં હોય છે; પરંતુ માત્ર એટલાથી જ તેમને ફાડી નાખીને ઈન્દ્રે સૂર્યને બહાર કિંવા ઉપર કાઢ્યો, એવું વિધાન કરવું તે એક પ્રકારનો પ્રમાદ જ કહી શકાય. એ ચાર પ્રકારોમાંના પાણીની મુક્તિ થવાના પ્રકારને પ્રધાન સમજીને નિરુક્તકારોએ કદાચિત્ત અન્ય વાર્તાપ્રતિ દુર્લક્ષ કર્યું હશે. કેટલાક પાશ્વાલ પંડિતોએ તો એ એકદમ બની આવતી ચાર ઘટનાઓનો પોતાથી નિર્ણય ન કરી શકાવાને ક્ષીણ પોતાના અજ્ઞાનને આચ્છાદિત કરવામાટે વૈદિક ઋષિઓએ કલ્પનાઓનો ગોટાળો કરેલો છે, એમ કહીને બધો દોષ વૈદિક ઋષિઓના શિરપર જ નાંખી દીધો છે.

ઈન્દ્ર અને વૃતના યુદ્ધમાંની કેવળ એટલી જ બાબતો પર્જન્ય વિષયક કલ્પનાથી મળતી નથી, એમ નથી. પૂર્વે એકસથળે કલા પ્રમાણે વૃતના વધનું સ્થાન દૂરના પ્રદેશમાં (પરાવતિ) હોઈને ત્યાં ભયંકર અંધકાર (અસુર્યે તમસિ) પ્રસરેલો છે. તેમ જ ઈન્દ્રે નમુચિને મારીને દેવયાનમાર્ગ મુક્ત કર્યો, એમ ઋગ્વેદ ૧૦, ૭૩, ૭ માં કહેલું છે. અવેસ્તા નામક પારસી ગ્રંથમાં પણ અપૌસને ચાર્યા પછી તિષ્ઠ્ય મજ્જના માર્ગમાં

સંચાર કરે છે, એવું વર્ણન આવેલું છે. વૃત્તનું આશ્રયસ્થાન ગુપ્ત (નિગ્ધ) અને જલાવૃત હોઇને રજસ્વતા તથા પ્રદેશમાં છે, એમ ઋગ્વેદ ૧,૫૨,૬ માં કહેલું છે. વૃત એટલે મેઘ એમ જ કેવળ સમજવાથી એમાંની કોઇ પણ વાર્તાનો સારો નિર્ણય થઇ શકતો નથી. ઋગ્વેદમાં પરાવત્ અને અરાવત્ (પાસેનો) તથા દેવયાન અને પિતૃયાણ એવા પરસ્પર વિરોધી શબ્દોની જોડીઓ આવેલી છે. દેવયાન એટલે ઉત્તર ખગોલાર્ધ. હવે વૃતના વધનું સ્થાન વાદળામાં હતું, એમ જો માનીએ, તો તે પરાવતિ કિંવા દેવયાનના દ્વારમાં જ હતું એમ કેમ કહી શકાય વારુ? ઉપર્યુક્ત વચનમાંના વર્ણન પ્રમાણે જોતાં તમવડે પરિવૃત થએલા પેલીતરફના સમુદ્રમાં એટલે કે જેમાંથી પ્રભાતમાં સૂર્ય ઉપર નીકળી આવે છે, તેમાં વૃતને મારેલો છે. આ વર્ણન દક્ષિણ ગોલાર્ધ રૂપી નીચેના લોકોને જ લાગુ પડનારું હોઇને વાદળાને લેશ માત્ર પણ લાગુ પડનારું નથી; ધંદ્રનો પર્જન્ય સાથે કરો. પણ સંબંધ નથી, એમ અમારું કથન નથી; પરંતુ વૃત્તહન જે ધંદ્ર તે ઉપર આપેલાં વૈદિક વચનોને ધ્યાનમાં લેતાં કેવળ પર્જન્ય દેવતા હોય, એ સંભવનીય દેખાતું નથી.

વૃતની કથાના પ્રચલિત અર્થપર એક તૃતીય આક્ષેપ એવો છે કે, તેના કાળને દર્શાવનારા વચનનો અર્થ તેના આધારે સમાધાનકારક લાગી શકતો નથી. પર્જન્ય વિષયક કલ્પનાને અતુસરીને જોતાં એ યુદ્ધ વર્ષાકાળમાં થયેલું હોતું જોઇએ. પરંતુ વૃતના જે દુર્ગો (પુરઃ) ઇંદ્રે ફેંડાયા, તે તો ચારદીપ હતા. એનું કદચિત્ એવું ઉત્તર આવશે કે, પૂર્વે વર્ષા અને શરદ્ એ બન્ને ઋતુઓને મેળવી એક ઋતુ સમજીને તે સર્વને શરદ્ નામ આપેલું હશે. એમ માની લેવા છતાં એક બીજી અડચણ આવીને જોતી રહે છે. કારણ કે, એ યુદ્ધ સંવત્સરના અંતમાં થયેલું છે (ઋગ્વેદ, ૧૦,૬૨,૨,) ઇંદ્રનું અણુર્દને મારવામાટેનું શસ્ત્ર પણ હિમ (બરફ) હતું. વળી એ યુદ્ધ પછી ઉષાની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય છે અને એ યુદ્ધ અંધકારમાં થા કારણથી થયું, એ જો તેના કાળ વર્ષાઋતુનો માનીએ તો એક પ્રહેલિકા જ થઈ રહે છે. તાત્પર્ય કે, પર્જન્યની કલ્પનાથી એમાંની કોઇ પણ વાર્તાનો નિર્ણય થઇ શકતો નથી.

પર્જન્યની કલ્પનાપર વળી એક અતુર્થ આક્ષેપ એવો છે કે, પર્વત, ગિરિ અને અદ્રિ એ શબ્દોના મુખ્ય કિંવા ગૌણ મેઘ અર્થ ન હોવા છતાં કેવળ રૂપકથી જ તેમના તેવા અર્થનો સ્વીકાર કરવો પડે છે. પરંતુ એ અર્થ કેટલેક સ્થળે બહુ જ અપ-યોજક દેખાય છે. તોપણ આજ પહેલત બીજી કોઇ સારી કલ્પનાના અભાવે એ અર્થ એવી જ રીતે લેવાતો આવ્યો છે.

પર્જન્ય કલ્પનાપરના આક્ષેપો એ પ્રમાણે છે. એમનો સારી રીતે વિચાર કરવાથી પર્જન્ય વિષયક કલ્પનાની નિર્ગતતા સ્પષ્ટ દેખાઈ આવશે. અર્થાત્ એ કલ્પનાથી ઈંદ્ર

વૃત્તના યુદ્ધ પછી એક સમયાનન્ધેદે બની આવતી ચાર ઘટનાઓનો તેમ જ તે યુદ્ધના કાળ અને સ્થાનનો લેશમાત્ર પણ નિર્ણય થઈ શકતો નથી તોપણ આપણા પ્રાચીન નિરુક્તકારોથી તે આજ સુધી એ કથાનુ મૂળ પર્જન્ય જ છે, એમ સર્વ માનતા આપ્યા છે. ઈન્દ્ર વૃત્તના યુદ્ધમાં દેખાઈ આવતી ચાર ઘટનાઓમાની કૃત્રણ પાણીની મુક્તિ વાળી ઘટનાનો પર્જન્યની કાપનાથી નિર્ણય થાય છે, અને આપ એટલે પાણી એમ નિરુક્તકારો પ્રમાણે માનવાથી બે ઘટનાઓનો નિર્ણય થાય છે, પણ બાબીની બે ઘટનાઓનો તો ઉપાની કલ્પના સાથે જ મેળ મળે છે. પરંતુ કોઈ પણ એક જ કલ્પનાથી ચારે ઘટનાઓનો કોઈ નિર્ણય થઈ શકતો નથી એટલામાટે એમાની પ્રથમ ઘટનાને પ્રાધાન્ય આપીને આપણા નિરુક્તકારોએ ‘સર્વનાશો સમુત્પન્ને અર્ધે ત્યજતિ પઠિત’ અર્થાત્ જ્યાં સર્વનાશ થવાનો સભવ હોય ત્યાં વિચારશીલ પુરુષ અર્ધને પોતાની મેળે જ ત્યાગી દે છે, એ ન્યાયને અનુસરીને, ઈન્દ્ર પર્જન્ય દેવતા છે એ કલ્પના સાથે મળી શકે તેટલી ઘટનાને મેળવીને બાકીની ઘટનાઓનો વિચાર જ ક્યાં નથી. ઈન્દ્ર વૃત્તના યુદ્ધનો નિર્ણય કરનારી એ વિના બીજી કલ્પના અત્યાર સુધી તો પ્રચલિત નથી અને એ કાપના સર્વથા અપૂર્ણ હોવાથી બીજી કોઈ એક કાપનાથી જો એ સર્વ ઘટનાઓના નિર્ણયનો સભવ હોય, તો એ પર્જન્યની કાપનાને ત્યાગી દેવામાં ઝાઝાને કશોપણ પ્રસન્નતા થવાનો નથી.

ઈન્દ્ર અને વૃત્તનું યુદ્ધ એટલે મૂળ પર્જન્ય દેવતા અને મેધના યુદ્ધનું રૂપક છે, એમ માનવું જ પ્રથમ તો અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે જૂન લેરેલું છે. એ યુદ્ધ તે મૂળ પ્રકાશ અને અધકારનું જ પરસ્પર યુદ્ધ છે, એમ ‘ઐતરેય બ્રાહ્મણ’ (૧-૫) પરથી સિદ્ધ થાય છે. ઈન્દ્ર પ્રકાશ દેવતા છે, એ તત્ત્વને તો ઋગ્વેદમાંના અનેક વચનોથી સિદ્ધ કરી શકાય એમ છે. ‘ઈન્દ્ર જ્યોતિ (પ્રકાશ) મેઘવતો યથો’* (૩,૩૪,૪), ‘અધતમમા પ્રકાશ મેઘવતો યથો’ (૧,૧૦૦,૮), ‘જેણે સૂર્યને અને ઉપાને ઉત્પન્ન કર્યો તે જ ઈન્દ્ર’ (૨,૧૨,૭), ‘સૂર્યને માગ કરી આપનાર’ (શ્વેતકૂસૂર્વાય ૧૦,૧૧૧,૩), ઇત્યાદિ ઈન્દ્રનું વર્ણન ઋગ્વેદમાં આવેલું છે. એ વચનોમાં વૃત્ત યુદ્ધનો સમ્બંધ માત્ર પણ આવેલો નથી. આમ હોવા છતાં તે જ ઈન્દ્રનું વૃત્ત સાથે યુદ્ધ થવાથી પાણી મુક્ત થાય છે અને ઉપાને પણ માર્ગ મળે છે તે કેવી રીતે, એનું ઉત્તર આપવું એ જ એક મુખ્ય અને મોટામાં મોટી અડચણ છે. એ અડચણનો આજ સુધીની પ્રચલિત કોઈ પણ કલ્પનાથી સોપ થઈ શકતો નથી. એટલા માટે એ કાપનાઓને અસલ

* ‘અવિદ્યન્જ્યોતિ (૩,૩૪,૪) ‘જ્યોતિર્ધિ વિવેદિય’ (૮,૧૫,૫), ‘વિદ્યન્જ્યોતિ ૧૦,૪૩,૪) † ‘ય સૂર્ય ય ઉપસ જ્ઞાન યો બપા નેતા સ જ્ઞાસ ઇન્દ્ર’ (૪,૨૨,૭)

કહેવા પૂર્વે વેદોમાં, વર્ણવેલા પાણીનું સ્વરૂપ શું અને કેવું છે, એનો આપણે કાંઈક વિચાર કરીએ.

વૃત્તના વધ પછી પાણી વહેવા માંડ્યું, એમ જ્ઞતાવનારાં વચનોમાં કદાપિ પ્રેધાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરાયેલો નથી. પાણીના અવરોધ સ્થાનને દર્શાવવા માટે પર્વત અને ગિરિ ઇત્યાદિ શબ્દોનો અને પાણીને દર્શાવવા માટે ‘આપઃ’ કિંવા ‘સિન્ધવઃ’ શબ્દોનો તેમાં ઉલ્લેખ કરેલો છે. ‘આપઃ’ શબ્દ ઋગ્વેદમાં અનેક સ્થળે આવેલો હોઇને તેમાં ધણેક સ્થળે દિવ્ય કિંવા આકાશમાંનાં જળો, એવો તેનો અર્થ છે. “જેઓ સૂર્ય પાસે છે અને સૂર્ય જમની પાસે છે.” એમ તેમના વિષે ઋગ્વેદ, ૧, ૨૩, ૧૭ માં કહેલું છે. ૭, ૪૯, ૨ માં ‘દિવ્યાઃ આપઃ’ અને ‘સનિત્રિમાઃ આપઃ’ એટલે કે, આકાશમાંનાં જળો અને નદીઓમાં વહેતાં જળો, એવો સ્પષ્ટ ભેદ કરેલો હોઇને તેમનું ઉદ્દિષ્ટ સ્થાન (અર્થ) સમુદ્ર છે, (સમુદ્રાર્ધ) એમ કહેલું છે. ઋગ્વેદ ૮, ૬૯, ૧૩ માં ‘સપ્ત સિન્ધુ વરુણના મુખમાં પડે છે’ એમ કહેલું છે. ઇન્દ્ર પ્રમાણે વરુણ પશુ નદીઓને વહેવડાવે છે. (૨, ૨૮, ૪) એવું વર્ણન છે. પૌતાના અર્થ (સ્થાન) પ્રતિ જનારા ‘આપઃ’ નો દીર્ઘ-તમા સારથિ થયો હતો, એ તો પૂર્વે કહેલું જ છે. પરંતુ એ ‘દિવ્યાઃ આપઃ’ નું સત્ય સ્વરૂપ શું છે, એ આજ સૂધી સારી રીતે સમજવામાં ન આવેલું હોવાથી ઉપાના ઉદય સાથે એ જળોના મુક્ત થવાનો સંબંધ કેવી રીતે અને કેમ પહોંચે છે, એ તત્ત્વને પંડિતજનો સમજી શક્યા નથી. ‘દિવ્યાઃ આપઃ’ એટલે વર્ષાંદનું પાણી એટલા અર્થને જ બહુધા તેઓ સમજે છે; પણ એ ભૂલ છે. કારણ કે, ઋગ્વેદ ૧૦, ૮૨, ૬; અને ૧૦, ૧૨૯, ૪ માં જગતની ઉત્પત્તિ વિશે વિવેચન કરતાં ‘પૂર્વે સર્વત્ર તમ-અંધકાર-અને તમવડે આઘાતેલું અગાત (અપ્રકૃત) જળ હતું, એમ કહેલું* છે. ‘શતપથ બ્રાહ્મણ’ ‘ઐતરેય ઉપનિષદ’ અને ‘મનુસ્મૃતિ’ આદિ ગ્રંથોમાં ‘આ જગત પાણીની બાકમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું છે’ એમ પ્રતિપાદન કરેલું છે. અર્થાત્ દિવ્ય જળોનું સ્વરૂપ વૈદિક ઋષિઓના પૂર્વજોના સારી રીતે જાણવામાં હતું, એમ એથી સ્પષ્ટ દેખાઇ આવે છે. એ દિવ્ય જળોમાંથી સમસ્ત સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ છે, એવી તેમની માન્યતા હોવાથી અર્વાચીન શાસ્ત્રોના વિશ્વમાંની સર્વ જગ્યાને બ્યાસ કરનારા ‘ઈશ્વર’ નામક અતિ વિરલ પદાર્થ પ્રમાણે જ વૈદિક ઋષિઓના એ ‘દિવ્યા આપઃ’ હતા, એમ પણ કહી શકાય એમ છે. પરંતુ આપણને એટલા બધા ઊંડા ઊતરવાનું કાંઈએ પ્રયોજન નથી. ‘દિવ્ય જળો’ અથવા પુરીપ (પાણીની બાક) નું વર્ણન ઋગ્વેદમાં છે; અને અંતરિક્ષ, નીચેનો લોક અને આસપાસની સર્વ દિશાઓ તે ‘આપ’ વડે ભરેલી હતી, એવો વૈદિક

કયા.

પૃથ્વીનો વધ.

છેકે પૃથ્વીનો વધ કરીને જાણીને મુકા કરવાથી
તેમનો પ્રભાવ આરંભાના તેમની સાથે સૂર્ય પણ ઉઠેલા આવે છે.

3 અદિત્યની પૃથ્વી. 4 સૂર્ય.

ઋષિઓનો અભિપ્રાય હતો; એટલું આપણા જાણવામાં આવી ગયું, એટલે આપણું કામ અર્થ ગયેલું સમજી લેવાનું છે.

પરંતુ વૈદિક ઋષિઓને 'નીચેના લોક' ની જરાપણ કલ્પના નહોતી, એવો કેટલાક પાશ્વર્ય પંડિતોનો અભિપ્રાય છે. તેઓ એમ કહે છે કે, સત્તિ દિવસ સૂર્યનું ભ્રમણ આદિ સર્વ ધટનાઓ મસ્તકપરના આકાશમાંની જ છે. પરંતુ તેમનું એ નિરૂપણ સાધાર દેખાતું નથી. ઋગ્વેદ ૬,૬,૧ માં 'કૃષ્ણ અને તેજસ્વી દિવસ બન્ને રજેનું (લોકોનું) પ્રસિદ્ધ માર્ગવેદે વિવર્તન કરે છે, એમ કહેલું છે. એમાં જો જો રજો કહેવામાં છે, તેમાં એક ઉપરના લોક અને બીજો નીચેના લોક સ્પષ્ટ જ છે. ૫,૮૧,૪ માં 'હે સવિતા! તું બન્ને બાળુથી રજનીની આસપાસ ફરે છે' ('રજનીમુમયતઃ પરીવસે') એમ કહેલું છે, ઋગ્વેદમાં એવિશેની બીજી કેટલાંક એનાકરતાં ત્રિશેવસ્પષ્ટ વચનો પણ છે. ૭,૧૭૪,૧૧ માં "રિપુ ત્રણ પૃથિવીઓની નીચે જાઓ" એવી પ્રાર્થના કરેલી છે. તેમાં તિષ્ઠઃ પૃથિવી રથઃ એવા શબ્દો યોજાયા છે. શત્રુ'લાં જઈ પડો, એનો લાવાર્થ તે પ્રદેશ દુઃખમય હોવો જ્ઞેય, એવો સ્પષ્ટ દેખાય છે. પુનઃ ૧૦,૧૫૨,૪ માં 'જો અમને ત્રાસ આપે, તે નીચેના તમોમય પ્રદેશમાં જાઓ! ('અઘરં ગમવા તપઃ') એ પ્રમાણે ઇન્દ્રની પ્રાર્થના કરેલી છે. 'અમારો જો દુષ્કરતો હોય, તે નીચે જઈને પડો!, ('યો નો દૃષ્ટપઘરઃ સસ્પદીષ્ટ,' ૩,૫૩,૨૧), 'જો દાસના વર્ણને નીચેના ગૂઢ પ્રદેશમાં નાખતો થયો, ('યોદાસં વર્ણમધરં ગુહાકઃ' ૨,૧૨,૧૪) ઇત્યાદિ વચનોથી પણ અંધકારમય પૃથ્વીના નીચેના પ્રદેશની વૈદિક ઋષિઓની કલ્પના સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. પૃથ્વીની નીચે એટલે કેવળ પૃથ્વીના પૃથ્થલાગની અંદર, એવો અર્થ લઈ શકાય તેમ નથી. કારણ કે, જો વસ્તુ સ્થિતિ તેવી હોત, તો 'ત્રણે પૃથ્વીની નીચે' એમ કહેવાનું કાંઈ પણ કારણ નહોતું. એ તરવ બીજા એક પ્રમાણથી પણ જાણવામાં આવી શકે એમ છે. તિષ્ઠઃ પૃથિવી રથઃ એથી વિરુદ્ધ તિષ્ઠઃ પૃથિવીરુપરિ (ત્રણ પૃથ્વીઓની ઊપર) એ પદો આવશે. અને અરેખર જ એવા પદો ઋગ્વેદમાં આવેલાં છે. ૧,૩૪,૮ માં* 'હે અધિનો, તમો ત્રણે પૃથ્વીઓના ઉપરના પ્રદેશોમાંથી રાતદિવસ સ્વર્ગલોકનું સંરક્ષણ કરાઓ,' એમ કહેલું છે. પૃથ્વીનો ત્રિપ્રકાર ભેદ ઋગ્વેદમાં અન્ય અનેક સ્થળે આવેલો હોઈને (૧,૧૦૨,૮; ૪,૫૩,૫; અને ૭,૮૭,૫), અવસ્તામાં પણ તે ભેદ કહેલો છે. ઋગ્વેદ, ૪,૫૩,૫ માં તો એ ત્રિપ્રકાર ભેદ અંતરિક્ષ, રજસ, રોચન અને ઘૌને પણ લગાડવામાં આવ્યો છે. અને એથી ત્રણ પૃથ્વીઓ એટલે શું એ તરત સમજવામાં આવી જાય એમ છે. એક જ પૃથ્વીને ત્રણ પ્રકારની માનેલી છે. ત્રણે પૃથ્વીઓની ઊપર રહીને અધિનો સ્વર્ગના દ્વારનું રક્ષણ કરે છે, એથી તે પ્રદેશથી

* "તિષ્ઠઃ પૃથિવી રુપરિ પ્રવા દિવો નાર્ક રક્ષેયે ઘૌમિરવતુમિદિતમ્"। ઋ.૧,૩૪,૮.

વિરદ નીચેના પ્રદેશ સી વસુ છે, એની સારી કલ્પના આવી શકે એમ છે એ નીચેના પ્રદેશ એટલે તે પૃથ્વીના ગર્ભમાંના ન હોઈને સર્વ પૃથ્વીની નીચેના છે 'ત્રણ પૃથ્વીની નીચે' અને 'ત્રણ પૃથ્વીની ઊપર' એવા સ્પષ્ટ શબ્દો ઋગ્વેદમાં હોવા છતાં પૃથ્વીના નીચેના પ્રદેશની વૈદિક ઋષિઓને કલ્પના માત્ર પણ નહોતી, એ પાશ્ચાત્ય ધર્મિજનો વિધાન ક્ષણ માત્ર પણ ટકી શકે એમ નથી

રજસૂતા પાર્થિવ રજ, 'દિવોરજ' અને 'પરમ રજ' એવા ત્રણ ભેદો હોઈને તેમાં નું પ્રથમ રજ પૃથ્વીનું તથા બીજું આકાશનું છે અને ત્રીજામાં—સર્વથી ઉચ્ચ રજમાં—જળનું સ્થાન છે, એમ કહેલું હોવાથી પૃથ્વીના નીચેના પ્રદેશમાં એ ત્રિપ્રકાર રજ-વિભાગમાં સ્થાન જ નથી, એવો કટલાકોનો આક્ષેપ છે પરંતુ એ આક્ષેપમાં કશો પણ અર્થ નથી કારણકે, ત્રણ રજો પ્રમાણે જ રજો પણ ૧,૬૪,૬ માં કહેલા છે (પશ્ચિમ રજાસિ) 'સવિતા કૃષ્ણ રજમાંથી (કૃષ્ણ રજાસિ) ઊપર આવે છે' (૧,૩૫૨) 'સવિતા પરાવતમાંથી (હરના સ્થાનેથી) ઊપર આવે છે, (આ દેવો યાતિ સવિતા પરાવત ૧,૩૫,૩), એ વાક્યોથી 'કૃષ્ણ રજાસિ' અને 'પરાવત' એ શબ્દો સમાનાર્થક હોના જોઈએ એમ જણાય છે સૂર્ય સમુદ્રમાંથી ઊપર આવે છે (૭,૫૫,૭) અને અસ્તગત થતા સમુદ્રમાં જાય છે (૧૦,૧૧૪,૪) એવું જો વર્ણન છે, એ પરથી તે સમુદ્ર પૃથ્વીની નીચેના જ હોવો જોઈએ, એમ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે નિર્ઋતિના અકમા સૂતેલો (સુપુષ્પાસનિર્જ્ઞેતે રુપથે, ૧૧૧૭,૪) અને અધઠારમાં રહેલો (તમસિ ક્ષિયતમ્) એવું સૂર્યનું વર્ણન ઋગ્વેદમાં આવેલું છે 'ઘૌં અને પૃથ્વીમાં ભ્રમણ કરી રહ્યા પછી સૂર્ય નિર્ઋતિમાં પ્રવેશ કરતો થયો' એમ ઋગ્વેદ ૧,૧૬૪,૩૨ માં કહીને ૧૦,૧૧૪,૨ માં ત્રણ નિર્ઋતી (તિલો નિર્જ્ઞેતી) કહેલી છે એ ત્રણ નિર્ઋતી એટલે ઊપરના ત્રણ લોક પ્રમાણે પૃથ્વીની નીચેના ત્રણ લોક જ ૧૦,૧૬૧,૨ માં 'નિર્ઋતીનું ઉપરથ' એમ જો કહેલું છે તેનો અર્થ મૃત્યુ પ્રદેશ છે "પુરસ્વા હરના પ્રદેશમાં જઈને ત્યાં, નિર્ઋતીના ઉપરથપર શયન કરતો થયો" એમ ૧૦,૬૫,૧૪ માં કહેલું છે મરતો અવશ નિર્ઋતી આમાંથી આકાશમાં ચડે છે, એમ ૭,૫૮,૧ માં કહેલું છે એ સર્વ વચનોથી નિર્ઋતિ એટલે કે મૃત્યુ પ્રદેશનો પશ્ચિમમાં પ્રારભ થાય છે અને તેના અકમા સૂનારો સૂર્ય પુનઃ પૂર્વ દિશામાં ઉત્તિ થાય છે, એ સ્પષ્ટ સિદ્ધ થઈ શકે છે અર્થાત્ એ નિર્ઋતિ તે પૃથ્વીના ઊપરના ભાગ નહિ, કિન્તુ પશ્ચિમથી તે પૂર્વ પર્યન્ત પ્રસરેલો પૃથ્વીનો જ નીચેના પ્રદેશ તે જ છે ઋગ્વેદમાં એ વિશે ઉપર્યુક્ત સ્પષ્ટ વચનો હોવાથી વૈદિક ઋષિઓને નીચેના લોકની કલ્પના જ નહોતી, એમ કદાપિ કહી શકાય તેમ નથી

ઋગ્વેદમાંના બીજાપણ કેટલાક વચનોથી એ વાત્તા સિદ્ધ થાય ■ રજસી એ દિવસની શબ્દ પ્રમાણે ઝમૌ ઝમૌ એવો બીજો પણ એક દિવસની શબ્દ ઋગ્વેદમાં

આવેલો છે. ૨,૨૭,૧૫ માં એ બે અર્ધોની કચ્છાણુપ્રદ (સાધુ) થવા માટે પ્રાર્થના કરેલી છે. એ બે અર્ધો એટલે પૃથ્વી અને આકાશ એમ કેટલાક જનો સમજે છે; પણ એ તેમનો પ્રમાદ છે. કારણ કે, આકાશના જ પર અને ઉપર એવા ભેદ ૧,૧૬૪,૧૨ માં કરેલા છે. તેપછી ૧૭ મી ઋચ્યામા ‘વત્સને લઇને ગાય પરની નીચે અને અવરની ઉપર દેખાતા લાગી’ એમ કહીને પાછાથી ‘તે કયા અર્ધમાં કાશ્વિદર્શમ્ ગઈ?’ એવો પ્રશ્ન પૂછેલો છે. એથી એ અર્ધ એટલે પૃથ્વી કિંના આકાશ નથી, એ તો સ્પષ્ટ જ છે. અથર્વવેદમાં (૧૦,૮,૭) એ બે અર્ધોનો ઉદ્ભવ કરીને કહેલું છે કે, ‘પ્રજાપતિએ એક અર્ધ વડે જગત્ નિર્માણ કર્યું; પણ દ્વિતીય અર્ધના શોધનું કાંઈ ચિન્હ છે ખરું કે?’ એમાં દ્વિતીય અર્ધ એટલે પૃથ્વી તો નહિ જ, એ સદજ દેખાઈ આવે એમ છે. નીચેના અને ઉપરના લોકને દર્શાવનારો સમુદ્રો એવો ખીન્ને પણ એક શબ્દ ઋગ્વેદ ૧૦,૧૩૬,૫ માં છે. એમાનો એક સમુદ્ર આ બાજુએ હોઇને ખીન્ને પૈલી બાજુએ છે (૭,૬,૭). શુકલ અને કૃષ્ણ અણો વિશે પૂર્વે ઉલ્લેખ કરેલો જ છે. એ બે સમુદ્રો વિશે અવસ્તાત્ અને પરસ્તાત્ એવા શબ્દો પણ આવેલા છે. ૮,૮,૧૪ માં ‘પરાવત્’ પ્રદેશનો ‘અવર’ (આકાશ) સાથે વિરોધ ખતાવીને, ૩,૫૫,૬ માં સૂર્ય ‘પરસ્તાત્’ પ્રદેશમા રાચન કરે છે, એમ કહેલું છે. તો હવે આ પ્રમાણે જોતાં પરાવત્ અને અર્વાવત્ ની ભેડી, રજસો અર્ધો અને સમુદ્રો શબ્દોવડે દર્શાવેલી હોઇને બ્યારે ખગોલાર્ધો ઉદિષ્ટ હોય, તે વેળા એ ‘ઉમયત્.’ શબ્દ નાખવામાં આવ્યો છે. ૩,૫૩,૫ માં “હે મધવન, હે બધો ઈન્દ્ર! પૈલીતરફ વાત જા અને પુનઃ અર્ધો આવ; કારણ કે, તારુ ખન્ને તરફ કામ ઉમયત્ તે અર્થ છે” એમ કહેલું છે.

આવા પ્રકારના આટલાંમર્ધો વચ્ચેના આપણા સમજા ઉપસ્થિત હોવા છતાં વૈદિક ઋષિઓને નીચેના ખગોલાર્ધનું જ્ઞાન નહોતુ, એ કથન કદાપિ સમુક્તિય થવાનું નથી; એટલું જ નહિ પણ એ કથન પ્રથમ દર્શને જ સહજનીય દેખાતું નથી. વૈદિક ઋષિઓને પોતાના વ્યવહાર પૂરતું ચંદ્રસૂર્યની ગતિનું ગણિત કરતા આવડતું હતું, એ વાત તો હવે સર્વ વિદિત થએલી છે. જમને એટલું જ્ઞાન હતું, તેમને ‘આકાશ ક્ષિતિ’ પામે પૃથ્વીને ઓટેલું છે અને સૂર્ય સાયકાળે નીચે જતા ઉપર જ કયાંક ગડપ થઈ જાય છે’ એમ લાસતું કદાપિ શક્ય નથી. ‘ઐતરેય બ્રાહ્મણ’ માંના એક વાક્યથી (૩,૪૪) કેટલાક જનોએ એવું અનુમાન કાઢેલું છે. પરંતુ તે વાક્ય અસ્પષ્ટ હોવાથી તેના આધારે એવું સ્પષ્ટ અનુમાન નીકળી શકતું નથી. પાશ્ચાત્ય ખડિતોએ પોતાની સ્વતંત્રી કંપનાઓને વૈદિક ઋષિઓના શિરપર લાવવાનો પ્રયત્ન કરવાથી જ આ ગોટાળો થયેલો છે. વર્તમાન સમય જેટલું સૂક્ષ્મ જ્યોતિષજ્ઞાન કદાચિત્ વૈદિક ઋષિઓમાં નહિ હોય, અને એટલા માટે તેમણે ‘સૂર્ય અત્યારે (અસ્તમૃત થવા પગી) ક્યાં છે અને તેના કિરણો કયા

વિરદ નીચેના પ્રદેશ શી વસ્તુ છે, એની સારી કલ્પના આવી શકે એમ છે. એ નીચેના પ્રદેશ એટલે તે પૃથ્વીના ગર્ભમાંનો ન હોઈને સર્વ પૃથ્વીની નીચેનો છે. ‘ત્રણ પૃથ્વીની નીચે’ અને ‘ત્રણ પૃથ્વીની ઊપર’ એવા સ્પષ્ટ શબ્દો ઋગ્વેદમાં હોવા છતાં પૃથ્વીના નીચેના પ્રદેશની વૈદિક ઋષિઓને કલ્પના માત્ર પણ નહોતી, એ પાશ્ચાત્ય પંડિતોનું વિધાન ક્ષણ માત્ર પણ ટકી શકે એમ નથી.

રઘુસૂતા પાર્શ્વે રજઃ, ‘દિવોરજઃ’ અને ‘પરમં રજઃ’ એવા ત્રણ ભેદો હોઈને તેમાં નું પ્રથમ રજ પૃથ્વીનું તથા બીજું આકાશનું છે અને ત્રીજામાં—સર્વથી ઉચ્ચ રજમાં—જળનું સ્થાન છે; એમ કહેલું હોવાથી પૃથ્વીના નીચેના પ્રદેશમાટે એ ત્રિપ્રકાર રજ-વિભાગમાં સ્થાન જ નથી, એવો કેટલાકોનો આક્ષેપ છે. પરંતુ એ આક્ષેપમાં કશો પણ અર્થ નથી. કારણકે, ત્રણ રજો પ્રમાણે જ રજો પણ ૧,૬૪,૬ માં કહેલાં છે (પશ્ચિમ રજાસિ) ‘સવિતા કૃષ્ણ રજમાથી (કૃષ્ણ રજસા) ઊપર આવે છે’ (૧,૩૫૨) ‘સવિતા પરાવત્માંથી (દૂરના સ્થાનેથી) ઊપર આવે છે, (આ વેવો યાતિ સવિતા પરાવતઃ ૧,૩૫,૭), એ વાક્યોથી ‘કૃષ્ણ રજસ’ અને ‘પરાવત્’ એ શબ્દો સમાનાર્થક હોવા ભેદથી એમ જણાય છે. સૂર્ય સમુદ્રમાંથી ઊપર આવે છે (૭,૫૫,૭) અને અસ્તંગત થતાં સમુદ્રમાં જાય છે (૧૦,૧૧૪,૪) એવું જે વર્ણન છે, એ પરથી તે સમુદ્ર પૃથ્વીની નીચેના જ હોવા ભેદથી, એમ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. નિર્ઋતિના અંકમાં સૂતેલો (સુપૃથ્વાસનિર્ઋતે રુપચે, ૧૧૧૭,૪) અને અંધકારમાં રહેલો (તમાસિ સિવેતમ્) એવું સૂર્યનું વર્ણન ઋગ્વેદમાં આવેલું છે. ‘ઘૌં અને પૃથ્વીમાં બ્રમણ કરી રહ્યા પછી સૂર્ય નિર્ઋતિમાં પ્રવેશ કરતો થયો’ એમ ઋગ્વેદ ૧,૧૬૪,૩૨ માં કહીને ૧૦,૧૧૪,૨ માં ત્રણ નિર્ઋતી (તિષ્ઠો નિર્ઋતીઃ) કહેલી છે. એ ત્રણ નિર્ઋતી એટલે ઊપરના ત્રણ લોક પ્રમાણે પૃથ્વીની નીચેના ત્રણ લોક જ. ૧૦,૧૬૧,૨ માં ‘નિર્ઋતીનું ઉપરથ’ એમ જે કહેલું છે તેનો અર્થ મૃત્યુ પ્રદેશ છે. “પુરરવા દૂરના પ્રદેશમાં જઈને ત્યાં, નિર્ઋતીના ઉપરથપર શયન કરતો થયો” એમ ૧૦,૬૫,૧૪ માં કહેલું છે. મરતો અવંશ નિર્ઋતી-ઓમાંથી આકાશમાં ચડે છે, એમ ૭,૫૮,૧ માં કહેલું છે. એ સર્વ વચનોથી નિર્ઋતિ એટલે જ મૃત્યુ પ્રદેશનો પશ્ચિમમાં પ્રારંભ થાય છે અને તેના અંકમાં સૂતારો સૂર્ય પુનઃ પૂર્વ દિશામાં ઉદિત થાય છે, એ સ્પષ્ટ સિદ્ધ થઈ શકે છે. અર્થાત્ એ નિર્ઋતિ તે પૃથ્વીનો ઊપરનો ભાગ નહિ, કિન્તુ પશ્ચિમથી તે પૂર્વ પર્યન્ત પ્રસરેલો પૃથ્વીનો જે નીચેના પ્રદેશ તે જ છે. ઋગ્વેદમાં એ વિશે ઉપર્યુક્ત સ્પષ્ટ વચનો હોવાથી વૈદિક ઋષિઓને નીચેના લોકની કલ્પના જ નહોતી, એમ કદાપિ કહી શકાય તેમ નથી.

ઋગ્વેદમાંનાં બીજાંપણ કેટલાંક વચનોથી એ વાત્તા સિદ્ધ થાય છે. રજસી એ દિવચનીય શબ્દ પ્રમાણે ઉર્ગાં અર્ઘાં એવા બીજો પણ એક દિવચનીય શબ્દ ઋગ્વેદમાં

આવેલો છે. ૨,૨૭,૧૫ માં એ બે અર્ધોની કથાણુપ્રદ (સાવૃ) થવા માટે પ્રાર્થના કરેલી છે. એ બે અર્ધો એટલે પૃથ્વી અને આકાશ એમ કેટલાક જનો સમજે છે, પણ એ તેમનો પ્રમાદ છે કારણ કે, આકાશના જ પર અને ઉપર એવા બેદ ૧,૧૬૪,૧૨ માં કરેલા છે તેપછી ૧૭મી ઋચામાં ‘વસને લધને ગાય પરની નીચે અને અવરની ઉપર દેખાવા લાગી’ એમ કહીને પાછાથી ‘તે કયા અર્ધમાં કન્વિર્ધમ્ ગર્ધ?’ એવો પ્રશ્ન પૂછેલો છે એથી એ અર્ધ એટલે પૃથ્વી કિંવા આકાશ નથી, એ તો સ્પષ્ટ જ છે. અથર્વવેદમાં (૧૦,૮,૭) એ બે અર્ધોનો ઉલ્લેખ કરીને કહેલું છે કે, ‘પ્રજાપતિએ એક અર્ધ વડે જગત્ નિર્માણ કર્યું, પણ દ્વિતીય અર્ધના શોધતું કાઈ ચિન્હ છે ખરું કે?’ એમાં દ્વિતીય અર્ધ એટલે પૃથ્વી તો નહિ જ, એ સહજ દેખાઈ આવે એમ છે નીચેના અને ઉપરના લોકને દર્શાવનારો સમુદ્રો એવો ખીન્ને પણ એક શબ્દ ઋગ્વેદ ૧૦,૧૩૬,૫ માં છે એમાંનો એક સમુદ્ર આ બાળુએ હોધને ખીન્ને પેની બાળુએ છે (૭,૬,૭.) શુક્લ અને કૃષ્ણ અણા વિશે પૂર્વે ઉલ્લેખ કરેલો જ છે એ બે સમુદ્રો વિશે અવસ્તાત્ અને પરસ્તાત્ એવા શબ્દો પણ આવેલા છે. ૮,૮,૧૪ માં ‘પરાવત્’ પ્રદેશનો ‘અગર’ (આકાશ) સાથે વિરોધ બતાવીને, ૩,૫૫,૬ માં સૂર્ય ‘પરસ્તાત્’ પ્રદેશમાં થયન કરે છે, એમ કહેલું છે તો હવે આ પ્રમાણે જોતા પરાવત્ અને અર્વાવત્ ની જોડી, રજસઃ અર્ધો અને સમુદ્રો શબ્દોવડે દર્શાવેલી હોધને જ્યારે ખગોલાર્ધો ઉદિષ્ટ હોય, તે વેળાં એ ‘અવત’ શબ્દ નાખવામાં આવ્યો છે ૩,૫૩,૫ માં “હે મધવન, હે બધો ધર્મ પેલીતરફ પણ જા અને પુનઃ અહીં આવ, કારણ કે, તારા જાને તરફ કામ અગમ્ય તે જર્થ છે” એમ કહેલું છે.

આવા પ્રકારના આટલાબધા વચનો આપણા સમક્ષ ઉપસ્થિત હોવા છતાં વૈદિક ઋષિઓને નીચેના ખગોલાર્ધનું જ્ઞાન નહોતું, એ કથન કદાપિ સંયુક્તિક થવાનું નથી, એટલું જ નહિ પણ એ કથન પ્રથમ દર્શને જ સંભવનીય દેખાતું નથી વૈદિક ઋષિઓને પોતાના વ્યવહાર પુરતું ચંદ્રસૂર્યની ગતિનું ગણિત કરતા આવડતું હતું, એ વાતો તો હવે સર્વ વિદિત થયેલી છે. જેમને એટલું જ્ઞાન હતું, તેમને ‘આકાશ કિતિજપાસે પૃથ્વીને ચોટેલું છે અને સૂર્ય સાયકાળે નીચે જતા ઉપર જ કયાક અડધ ચર્ચિત થયે છે’ એમ લાસતું કદાપિ રાક્ય નથી ‘જૈતરેય બ્રહ્મણ’ માંના એક વાક્યથી (૩,૪૪) કેટલાક જનોએ એવું અનુમાન કાઢ્યું છે. પરંતુ તે વાક્ય અસ્પષ્ટ હોવાથી તેના આધારે એવું સ્પષ્ટ અનુમાન નીકળી રાકતું નથી. પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિએ પોતાની સ્વતંત્રી કલ્પનાઓને વૈદિક ઋષિઓના શિરપર લાવવાનો પ્રયત્ન કરવાથી જ આ ચોટાળો થયેલો છે. વત્ત માન સમય જેટલું સૂક્ષ્મ જ્યોતિષજ્ઞાન કલ્પિત વૈદિક ઋષિઓમાં નહિ હોય, અને એટલા માટે તેમણે ‘સૂર્ય આત્મારે (અસ્તગત થવા પછી) ક્યાં છે અને તેના કિરણો ક્યાં

હોને પ્રકાશિત કરે છે? એવા પ્રશ્ન પૂછેલો છે (૧, ૩૫, ૭). પરંતુ એથી અત્યાર સૂધી આપણે કરેલા વિવેચનને કરી પછુ બાધ થવાનો સંભવ નથી.

વૈદિક ઋષિઓને નીચેના લોક એટલે કે અધઃ ખગોલાધર્મનું જ્ઞાન હતું, એ વાતોને ધ્યાનમાં લેવાની સાથે જ ‘દિવ્યાઃ જાપઃ’ નું સ્વરૂપ અને ગતિનો તત્કાળ નિર્ણય થઈ જાય એમ છે. સર્વ વિશ્વને વ્યાપી નાખનાર સૂક્ષ્મ તત્ત્વ એટલે પાણીની બાફ અને એ બાફ એક સરખી રીતે પૃથ્વીની આસપાસ ભ્રમણ કરતી હોવાથી સૂર્ય, ચંદ્ર અને તારક આ પૃથ્વીની આસપાસ ફર્યા કરે છે, એવી પ્રાચીન આયોની કલ્પના હતી. એ કલ્પનાને આધારે ધ્રુવીક વૈદિક કથાઓનો નિર્ણય થવાનો છે. એ પાણીના પ્રવાહને ‘આકાશમાં વહન કરતી હોઈને અન્તે વરસુના મુખમાં પડનારી નદીઓ’ ના નામથી ઓળખાવેલો છે (૮, ૬૬, ૧૨). અધઃ ખગોલાધર્મ પાણીનું વાસ્તવ્ય સ્થાન હોઈને વરસુનું રાજ્ય, યમનું રાજ્ય અને વૃત્તનું ગુપ્ત (નિષ્પ) ગૃહ આદિ સર્વ તેમાં જ છે. એ પાણીની ગતિનું વર્ણન પારસી ધર્મ ગ્રંથમાં બહુજ રપટ રીતિથી કરેલું છે. તેમાં કહેલું છે કે, “વૌરુકશ સમુદ્ર પાણીનું નિધાન છે, એટલે ઊઠા અને વાયુ માર્ગથી ઊપર જઈને પાછા પૃથ્વીપર આવે; ને પાછા વાયુમાર્ગે ઊપર જાયો. ઊઠા અને વહન કરવા માંડે. જેના ઉદયથી અહુર્મજદે વાયુમાર્ગનો આરંભ કર્યો, એવા (સૂર્ય) ઊઠ અને ભ્રમવા માંડ. હે જવાન્થ-સૂર્ય, તારે ‘ગેરાન્માનેમ’ માં રહેવાનું છે અને મજદે તથા દેવાએ શરુ કરેલા જળમાર્ગે જવાનું છે, તો પૃથ્વીપર ઊગીને તેના પર પ્રકાશ કર.” એ વર્ણનમાં ‘વૌરુકશ’ સમુદ્રમાંથી નીકળીને એ દિવ્ય સલિલો (પાણી) આકાશમાં જાય છે અને પુનઃ નીચે આવીને ખીજી પ્રદક્ષિણાનો આરંભ કરે છે એમ કહેલું છે. એ સલિલો અને પ્રકાશ એક જ સ્થળમાંથી નીકળે છે. ઋગ્વેદમાં પણ એ સલિલો દેવાએ કરેલા માર્ગમાં થઈને જાય છે (૭, ૪૭, ૩ ‘દેવાનામપિ યન્તિ પથઃ’). એમ કહેલું છે. અવેસ્તામાંનાં સલિલો પ્રમાણે ઋગ્વેદમાંના ‘જાપઃ’ પણ સમુદ્ર પ્રતિ ભ્રમન કરનાર હોઈને વાયુમાર્ગે જઈને અન્તે વરસુના મુખમાં પ્રવેશ કરે છે. પરંતુ અવેસ્તામાં જે એક વિશેષતા છે તે એ કે, તેમાં જવાન્થ સૂર્યને એ આકાશમાંનાં સલિલોના માર્ગે જવાનું કહેલું છે. અવેસ્તામાં એક સ્થળે ‘અર્દિસૂર અનાહિત’ નામક નદી હુકેઈ પર્વતના શિખરપરથી વૌરુકશ સમુદ્રમાં વેગપૂર્વક વહન કરતી જાય છે, એવું વર્ણન છે. ઋગ્વેદમાંની સરસ્વતી નદી વિશેનું પણ એવું જ વર્ણન છે. (૫, ૪૩, ૧૧). એ જન્ને નદીઓ આકાશમાંની હોઈને નીચે આવ્યા પછી સર્વ પદાર્થોને એ દિવ્ય સલિલોવંધી જ પર્જન્યદારા રસરૂપ પોષણ પ્રાપ્ત થાય છે. પારસી ધર્મ ગ્રંથમાં વળી એમ પણ કહેલું છે કે, “પૃથ્વી અને પ્રકાશમય આકાશના મધ્યમાં તારકલોક (જેમાં જળ અને વનસ્પતિનાં બીજ રહેલાં હોય છે), ચન્દ્રલોક અને સર્વથી હિમ્ય સૂર્યલોક એ પ્રમાણે ત્રણ લોક છે.” જળનું નિવાસસ્થાન

જે ઉચ્ચતમ રજસ્ ઋગ્વેદમાં કહેલું છે, તેથી પૃથ્વીની નીચેનું તેનું નિવાસસ્થાન જ નહિ, એમ જે કેટલાકોને લાગે છે; તેમ ભાસવાનું કંઈ પણ કારણ નથી. કારણ કે, એ ઉચ્ચ પ્રદેશમાંનાં સસિલો પણ આવે છે તો નીચેનાં સ્થાનમાંથી જ. અર્દ્ધિસૂર અનાહિત નામક અવસ્તામાંની નદી તારક લોકમાંથી વહન કરતા માંડે છે અને તેનાં સર્વ સસિલો કદાચિત્ સૂર્યલોકમાં ચાલ્યાં જતાં પૃથ્વીપર અવર્ષણ ન થાય, એટલામાટે યજ્ઞ કરીને તેની પૂજા કરવી પડે છે. ઋગ્વેદમાંની સરસ્વતી નદી પણ પાર્થિવ પ્રદેશ અને વિસ્તૃત રજસ્ને આપી નાંખનારી છે (આપ ધ્રુવી પાર્થિવાન્યુરુ રજો અંતરિક્ષ । સરસ્વતી નિદસ્પાત્, ૬,૬૧,૧૧) પરંતુ એ બે નદીઓનું વિશેષ સામ્ય એ છે કે, સરસ્વતીને ઋગ્વેદ (૬,૬૧,૭) માં ‘વૃત્ત્રી’ કહેલી હોઇને અર્દ્ધિસૂર અનાહિત નદીએ ડ્રાએ-તૌનને (ઋગ્વેદમાં નો ત્રિત આપ્ય) અજૃહહક નામક ત્રિશીર્ષ રાક્ષસ તારા હાથે મરશે એવા આશીર્વાદ આપેલો છે. આ વાર્તા તે ઋગ્વેદમાંની ‘ત્રિત આપ્ય’ ની વાર્તાના રૂપાંતર સમાન જ છે. ત્રિત આપ્યને પોતાના પિતાનાં આયુધો મળતાં અને ઇન્દ્રની પ્રેરણા થતાં તેણે ત્વષ્ટાના પુત્ર ત્રિશીર્ષ પર આક્રમણ કરીને તેને માર ક્યો હતો અને ગાયોને મુક્ત કરી હતી. આ કથાનકથી સરસ્વતીરૂપ દિવ્ય સસિલો અને વૃત્રવધનો પરસ્પર સંબંધ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. સરસ્વતી આકાશમાંની નદી નથી, કિન્તુ તે પંચાખમાંની વર્તમાન સરસ્વતી નદી જ છે, એમ કેટલાકો માને છે. પરંતુ ઊપર કહ્યા પ્રમાણે અવસ્તિક અર્દ્ધિસૂર અનાહિત અને ઋગ્વેદમાંની સરસ્વતીના સામ્યથી તે દિવ્ય નદી જ છે, એમ તત્કાળ પ્રકટતાથી દેખાઈ આવે છે. યજ્ઞના યોગે તેમાંનું કેટલુંક જળ પૃથ્વીપર આવતાં તેની સાથે વનસ્પતિનાં ખીજ પણ આવે છે. એ ખીજોનું વૃક્ષ વૌરુકશ સમુદ્રના મધ્ય ભાગમાં હોઇને તે ખીજ એ દિવ્ય સસિલોની સાથે આકાશમાં જઈને પર્જન્યની સાથે પૃથ્વીપર આવે છે, એમ અવસ્તામાં કહેલું છે. ઋગ્વેદમાં પણ (૧,૨૩,૨૦) એવા પ્રકારની કલ્પના છે. દિવ્ય સસિલોનું પરિભ્રમણ એવા પ્રકારનું છે. નીચેના લોક તેમનું નિવાસસ્થાન હોઇને તે સર્વ દિશાએ પર્વતોના યોગે મર્મોદિત થએલો છે, એમ સ્પષ્ટ કહેલું છે. એ પર્વતોમાંથી એ દિવ્ય જળો બહાર આવ્યાં, એટલે પછી તેઓ ઉચ્ચ ખગોલાર્ધમાં ભ્રમણ કરીને અને જતાં જતાં પૃથ્વીપર વૃષ્ટિ વર્ષાવીને પુનઃ વૌરુકશ સમુદ્રમાં ચાલ્યાં જાય છે. પણ કોઈ એક વેળાએ એ સસિલો પર્જન્યરૂપે નીચે ન આવતાં ઊપરને ઊપર સૂર્ય લોકમાં ચાલ્યાં જતાં હોવાથી અવર્ષણની બીતિ રહેતી હતી અને એટલામાટે યજ્ઞાદિકપડે તેમની પૂજા કરીને તેમનો આશીર્વાદ લેવા પડતો હતો.

વૃત્રની કથાના સત્ત્વ અર્થને જાણવામાટે એ દિવ્ય સસિલોના સ્વરૂપને અને તેમની ગતિવિશે પ્રાચીન આયોની કલ્પના શી હતી, એ બે વસ્તુને સારીરીતે સમજ લેવી

જોઈએ. એ દિવ્ય સલિલો અને પ્રકાશ એક જ સ્થાનમાંથી નીકળીને સમાન્તર માર્ગનું આક્રમણ કરે છે, એવી તેમની કલ્પના હતી. નદીમાં જેવીરીતે નીકા આદિ વહન કરે છે, તે જ પ્રમાણે સૂર્ય આદિ સ્વસ્થ ગોલ એ દિવ્ય સલિલોના પ્રવાહ સાથે આકાશમાં વહન કરે છે. અર્થાત્ એ સલિલોને જે કોઈ અટકાવી રાખે, તો તેનું ભયંકર પરિણામ થાય, એ સ્વાભાવિક જ છે. કારણ કે, તેમનો પ્રવાહ બધ ધવાથી સૂર્ય, ચંદ્ર અને તારાઓનું ભ્રમણ પણ બંધ થતાં સર્વ જગત્ અંધકારમય થઈ જવાનું અને સર્વ બ્યવહારો બંધ થવાના. વૃત્તની દુષ્ટતાનું એટલું મોટું વિધાતક પરિણામ થતું હતું. ૨૪-સૂના તક્ષમાં (પૃથ્વીના નીચેના લોકમાં) પોતાના ગુપ્ત ગૃહમાં રહીને વૃત્ત એ સલિલોને અટકાવીને જીપર આપવા દેતો નહોતો, અને તે વેળાએ તેના વધ કરીને ઈન્દ્રે તે સલિલોને બંધનમુક્ત કરવાં પડતાં હતાં; એટલે કે, એ સલિલોની સાથે ઉધા, સૂર્ય અને ગાય (પ્રાતઃકાળ) પણ આવતાં હતાં. એટલામાટે એ યુદ્ધ ચાર પ્રકારનું હોતું જોઈએ, એ સાહજિક છે. એ યુદ્ધમાં પર્વતોનું અંગ કયું અને કેતું હતું, એ પણ હવે સમજવામાં આવી શકે તેમ છે. નીચેના સમુદ્રની સીમાપર અદ્યુજ્ઞ કિવા હુર્યેવેઝૈતિ નામક જે પર્વત અવેસ્તામાં કહેલો છે, તેનાં દારોને વૃત્ત પોતાના શરીરને ફલાવીને બંધ કરી તાંબોતોહતો અને તેથી વૃત્તને માર્યા પછી ઈન્દ્રને એ દારોપણ જીધાડવાં પડતાં હતાં. અદ્યુજ્ઞ પર્વતને પૂર્વ દિશામાં ૧૮૦ અને પશ્ચિમ દિશામાં ૧૮૦ દારો હોવાનું અવેસ્તામાં કહેલું છે. સૂર્ય, ચંદ્ર અને તારાઓ નિત્ય એમાંથી જ જીપર આવે છે. અર્વાચીન સંસ્કૃત વાડમયમાં પ્રસિદ્ધ ઉદયગિરિ અને અસ્તગિરિ એ જ પર્વતના અવતાર છે. ઈન્દ્રને શંખર જે પર્વતપર મળી આવ્યો (૨, ૧૨, ૧૧), જે પર્વતને અંગિરસોએ ફેલાવો (૧, ૭૧, ૧૨) અને જેમાં બલે ગાયોને ધૂપાવી રાખી હતી, તે પર્વત પણ એ જ. વૃત્તની કથાને એ અર્થ ફેટલાક પંડિતોને કદાચિત્ત અમલકારિક બાસશે, પરંતુ એ અર્થમાં અસ્વાભાવિક જેવું કશું પણ નથી. જલપ્રવાહ અને સૂર્યઆદિના ઉદયનો ઉપર બતાવેલો સંબંધ કાંઈ કાલ્પનિક નથી. વેદોમાં જોકે તે જ સર્વથા સ્પષ્ટ શબ્દોમાં વ્યક્ત કરેલો નથી, તોપણ એ ન્યૂનતાને પારસી ધર્મ ગ્રંથે ભરીનાં છી. વેદોમાંનાં પિતૃઓના અવેસ્તામાંનાં જોડીદાર જે 'કુવશી' તેમના પરાક્રમોનું વર્ણન કરતાં "તેમણે જોને સુંદર માર્ગ બતાવી આપ્યા; કારણ કે, તેઓ ધણીક વેળા પર્યન્ત વહન ન કરતાં એક જ સ્થળમાં થોભી રહ્યાં હતાં; એ સલિલો મળ્યે તેમનામાટે તૈયાર કરી નિયત કરી આપેલા માર્ગમાં વહન કરવા લાગ્યાં" એમ કહીને પછી તરત જ "તેમણે તારક સૂર્ય, ચંદ્ર અને અનંત પ્રકાશને માર્ગ દેખાડ્યા. કારણકે, તે દુષ્ટવના (વેદિક રાક્ષસ) ત્રાસને શીધે હાલચાલ ન કરતાં ધણીક વાર સૂધી એક જ સ્થળમાં થોભી રહ્યાં હતાં," એમ કહેલું છે. એ સ્થળે પ્રકાશ અને પાણીનો પરસ્પર સંબંધ સર્વથા સ્પષ્ટ કહેલો છે. વૃત્તની કથાને યથાસ્થિત કરવામાં જે મુખ્ય અડચણ હતી, તે આ સંબંધને સ્પષ્ટતાથી સિદ્ધ

કરી બતાવવાની જ હતી. પરંતુ અવેસ્તામાંનાં બપર આપેલાં વાક્યોથી તે અડચણ દૂર થઈ ગઈ છે.

અવેસ્તામાં બે સ્થળે એ સવિયો ક્યારે વહેતાં થોભી જાય છે તે કહેયું છે. એ બન્ને સ્થળો મહત્વનાં હોવાથી તેમનું આપણે સચિત્તર વર્ણન કરવું જોઈએ. હિમ-કાળ (શિયાળા) માં મૃત થયેલા (મરી ગયેલા) મનુષ્યની વ્યવસ્થા ટેરીરીતે કરી, એવો મજ્જને પ્રશ્ન પૂછવામાં આવતા તે ઉત્તર આપે છે કે, “પ્રત્યેક ગૃહમાં મૃતમાટે ત્રણ વટ બોલા કરીને તેમાં તે પ્રેતને બે રાત્રિ, ત્રણ રાત્રિ અથવા તો એક માસપર્યન્ત એટલે કે, પક્ષીઓ બોલા માડે, વનસ્પતિ જીવિગત થવા માડે, પ્રવાહ વહેવા માડે અને વાયુ પૃથ્વીપરના પાણીને શુષ્ક કરવા માડે લા સૂધી રાખી મૂકવું. અને સાર પછી જ્યારે પક્ષીઓના બોલાનો આરંભ થાય અને પ્રવાહના વહનનો પણ આરંભ થઈ જાય, એટલે પછી મજ્જના બકતે તે પ્રેતને તેનાં નેત્રો સૂર્ય પ્રતિ રહે એવી રીતે દખ્ખમામા પધરાવવું.” એ વર્ણનમાં જે પ્રવાહ વહેવા માડવાનું કહેલું છે તે શું છે, એ સારી રીતે સમજી લેવું જોઈએ. સૂર્યના ઉદય સાથે એ પ્રવાહનો સંબંધ રહેલો છે. એ પ્રવાહ અને સૂર્ય તથા ચંદ્ર આદિ ગ્રાહ શિયાળામાં ચાલતા અટકી જતા હતા, અને તેથી મજ્જના બકતે મૃતશરીરની વ્યવસ્થા પ્રવાહનો આરંભ થઈને સૂર્ય બિગતા સૂચી—પછી તે કાળ બે રાત્રિનો હોય, ત્રણ રાત્રિનો હોય અથવા તો મહિનાનો હોય—કરવી નહિ, એમ કહેયું છે. એ કાળ શિયાળાનો હોઈને તે બે રાત્રિથી તે એક માસ સૂધીનો અખંડ અધકારમય હોવો જોઈએ કારણ કે, સૂર્યના કિરણોનો પ્રેતપર પાત થવા વિના તે પ્રેત શુદ્ધ થતો નથી, એવો મજ્જના પૂજકોનો અભિપ્રાય હતો. એ કાળ અખંડ અધકારમય હોવાવિના પ્રેતનું શું કરવું, એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયું જ સંભવતું નથી. સમશીતોષ્ણ કિંવા ઉષ્ણકટિબંધમાં વસતા મજ્જના બકતોને એ અડચણ નડે તેમ નથી. કારણકે, લા રાત્રિનું મહત્તમ પ્રમાણ ૨૪ કલાક કરતાં ઓછું હોય છે. અધકારમાં પ્રેતની વ્યવસ્થા ન જ કરવી, એવો દૃઢ નિર્ણય હોવાવિના એક મહિના પર્યન્ત પ્રેત જેવા દુર્ગંધમય પદાર્થને કોઈ પણ ગૃહમાં રાખવી રાખવાનું કહે જ નહિ. અર્થાત્ જોકે ઉપર્યુક્ત વર્ણનમાં અંધકારનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ આવેલો નથી, તો પણ તે જ ઉદ્દિષ્ટ છે એ તો સ્પષ્ટ જ છે. પરંતુ અન્ય સ્થળે એ અંધકારનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. એ સ્થળે મજ્જને એવો પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો છે કે, “જો ભક્તના ગૃહમાં કોઈ એક જ્ઞાન કિંવા મનુષ્ય મરી જાય અને જો તે વેળાએ વર્ષા કિંવા હિમનો પાત થતો હોય કિંવા મનુષ્ય અને પશુઓ માર્ગ ભૂટી જાય એવો અંધકાર આવતો હોય, તો તેવા સમયે બકતે શું કરવું વારું?” એ વિશેનું મજ્જનું જો ઉત્તર છે, તે પૂર્વ પ્રમાણે જ છે. એ વર્ણનમાં વર્ષા કિંવા હિમની સાથે જ અંધકાર પણ કહેલો છે. એથી શિયાળા તે પ્રવાહના બંધ થવાનો કિંવા સૂર્યની ગતિના અવરોધનો કાળ હતો, એ સ્પષ્ટ થાય છે.

એ કાળમાં સૂર્ય એકસરખીરીતે ક્ષિતિજની નીચે હોવાથી અખંડ અંધકાર છવાયલો રહેતો હતો. એટલામાટે તે સમયે જો કાંઈ એક મનુષ્ય મરી જાય, તો તેના શબને જળ પ્રવાહ વહેતો થઇને સૂર્યનો ઉદય થાય ત્યાં સુધી ગૃહમાં રાખવું પડતું હતું. દક્ષિણાયનમાં મરણ થયું તે સારું નહિ, એવી જ આપણામાં કલ્પના છે, તેનું મૂળ પણ એ ઉત્તર ધ્રુવપ્રદેશની દીર્ઘ રાત્રિમાં જ રહેલું છે, એ પૂર્વે દર્શાવેલું જ છે. ઋગ્વેદ (૧,૧૦૬,૬) ના 'કાટમાં પડેલો કુત્સ વૃત્તહન ઇન્દ્રને રક્ષણ કરવામાટે બોલાવતો થયો, એમ કહેલું છે. એમાં આવેલો કાટ શબ્દ તે અવેસ્તિક કટ શબ્દ જ છે. એ વચનથી ઋગ્વેદમાં પણ વૃત્તનો વધ થઇને જળપ્રવાહ વહેવા માંડે અને સૂર્યનો ઉદય થવા માંડે ત્યાં સુધી મૃત શરીરને ધરમાં જ કાટમાં ગખવાના રિવાજનો ઉલ્લેખ હોવો જોઈએ, એમ જણાય છે. પણ તે પ્રશ્ન ગૌણ હોઇને આપણને અત્યારે તો દિવ્ય સલિલોના પરિભ્રમણનો વિચાર માત્ર જ કર્તવ્ય છે. ઊપર આપેલાં અવેસ્તામાંનાં વચનોથી શિયાળામાં એ દિવ્ય સલિલો વહેતા અંધ પડીને તેમની સાથે સૂર્યપણ ચાલતો અટકી જતો હતો અને શિયાળાની સમાપ્તિ થતાં ક્રવશી એટલે કે પિતૃઓના સાહાય્યથી દેવ તે સલિલોને મુક્ત કરીને સૂર્યને ઊપર આવવા માટેનો માર્ગ કરી આપતા હતા, એ વાતો સ્પષ્ટ થાય છે. આ વાત સમજવામાં આવી જતાં ઇન્દ્રે નહીને ઊપર કેવીરીતે વહેવડાવી (૨,૧૫,૬), વૃત્તને મારીને તેણે સપ્ત સન્ધુને કેવીરીતે મુક્ત કર્યાં (૧,૩૨,૧૨) કિંવા પ્રકાશને અભ્યાહત પ્રકાશવાના યોગ કેવીરીતે પ્રાપ્ત કરી આપ્યો, એ પણ અવશ્ય સમજવામાં આવી શકે એમ છે. ધ્રુવો-પપત્તિના સાહાય્યથી એ દિવ્ય સલિલોના ભ્રમણનો આજપર્યન્ત કાંઈએ વિચાર ન કરવાથી ઇન્દ્ર અને વૃત્તના યુદ્ધમાંની એક સમવાવચ્છેદે બની આવતી ચાર ધટનાઓનો નિર્ણય થવાનું કાર્ય, એમનું એમ જ રહી ગયું છે.

દિવ્ય સલિલોનું આકાશમાંનું ભ્રમણ કેવળ ભારતીય અને ધિરાની આયોની પુરાણ કથાઓમાં જ છે એમ નથી. ગ્રીક કવિ હોમરના ગ્રંથમાં પણ એ ભ્રમણ આવેલું છે. હેલિયોસ એટલે સૂર્ય સુવર્ણની નૌકામાં બેસીને પશ્ચિમમાંથી પૂર્વ પ્રતિ આવે છે, એમ હોમરે વર્ણવેલું છે. હોમરના અભિપ્રાય પ્રમાણે પૃથ્વી તે એક સરખું સપાટ મેદાન છે, એમ તેના ટીકાકારોએ માની લેવાથી તેઓ એ વર્ણનના રહસ્યને જાણી શક્યા નથી. ખરીરીતે પૃથ્વી ગોળ છે અને તેની નીચેનો લોક વાયુરૂપ જળવડે પૂરિત છે, એવો જ અભિપ્રાય હોમરનાં કાવ્યોમાં રહેલો છે. એકવાર સ્વીકારેલી કલ્પનાને ધાપ્ય રાખ્યાના હજારો વર્ષો પછી પૃથ્વી ગોળ છે એ સ્પષ્ટ થયેલો. પોતાના મત પ્રમાણે અર્થ કરી લેવાને તે વચનોની ગમે તેવી છિન્નભિન્નતા કરી નાંખી છે. પરંતુ એના સવિસ્તર વિચારમાટેનું આ સ્થળ નથી. યુરિપિડિસ અને એરિસ્ટોટલના ગ્રંથોમાં પણ વાયુરૂપ વારિઓના પ્રવાહોના ઉલ્લેખો હોવાનું ડૉ. વૉરને લખેલું છે. પ્રાચીન

જર્મન લોકોની કથાઓમાં પણ એવી જ એક વિશ્વવ્યાપિની નદી આવેલી હોઇને ફિનિશ પુરાણમાં પણ એક ચડતી અને એક ઊતરતી એવી બે નદીઓનું વર્ણન છે. લેડીશ લોકોની કથામાં અધિનોનાં કૃત્યો જેવાં કૃત્યો વર્ણવેલાં હોઇને તેમાં સમુદ્રમાં ડૂબનારી સૂર્યકન્થાને નૌકામાં બેસાડીને દેવોએ તારવાનું કહેલું છે. દેવોના પરાક્રમેને વર્ણવતાં નૌકા અને રથ એ ઉભયના ઉદ્દેશો કરેલા હોય છે (ઋગ્વેદ, ૧,૧૧૬,૩૮; ૫,૨૯ અને ૧,૪૬,૭). એમાંની નૌકાને નીચેના સમુદ્રમાંથી આવતાં ઉપયોગ કરેલો હોઇને રથને ઉપયોગ આકાશમાં કરતા હતા. પરંતુ કાંઈ કાંઈ વાર એથી સર્વથા નિરુદ્ધ પ્રકાર દેખાઈ આવે છે. ઉદાહરણાર્થ, દીર્ઘતમા દશમાસ પર્યન્ત પાણીની ઊપર જતો હોઇને દશમાસ પછી ઊર્ણ થઈને સક્તિલોના રથાન પ્રતિ એટલે કે પૃથ્વીની નીચેના સમુદ્ર પ્રતિ જાય છે, એવું વર્ણન છે. અસ્તુ. વાયુરૂપ સક્તિલોના પ્રવાહની કલ્પના કેવળ આર્ય પુરાણોમાં જ છે, એટલું જ નહિ પણ તે ઈજિપ્શિયન અને યાદ્રદી લોકોના પુરાણમાં પણ છે. તાત્પર્ય એટલું જ કે, એ કલ્પના સર્વ દેશોનાં પુરાણોમાં મળી આવતી હોવાથી ઊપર લખ્યા પ્રમાણે વૃત્તની કથામાંનાં પાણી અને પ્રકાશની થનારી અધ્યાનક મુક્તતાનો નિર્ણય કરવાનાં કાર્યમાં તેનો ઉપયોગ કરી લેવામાં, અસત્ય પૂર્વ ગ્રહ વિના ખીજે કરેલો પણ પ્રત્યવાય દષ્ટિગોચર થતો નથી.

હવે પ્રકાશ અને પાણીની એકાએક મુક્તતા કેવીરીતે થાય છે, એ જાણી લેવા માટે દિવ્ય જગોના બ્રમણની કલ્પનાનો ઉપયોગ કરવાનું સ્વીકાર્યા પછી એક એવો પ્રશ્ન આવીને ઊભો રહે છે કે, વૃત્તની કથાનો નિર્ણય કરવામાં ઉત્તર દ્રુવપ્રદેશમાંની વસતિની કલ્પનાનો ઉપયોગ કેવીરીતે થઈ શકવાનો હતો વારુ? વૃત્તે એટલાવી રાખેલાં સક્તિલો એટલે ત્રણ પૃથ્વીની નીચેનાં દિવ્ય સક્તિલો એમ કદાચિત્ માન્ય કરીએ, તોપણ તેટલાથી ધ્રૌવિક વસતિરથાનની કલ્પના તેમાં કેમ અને કેવીરીતે ઉપયોગી થઈ શકે વારુ? ઈન્દ્ર અને વૃત્તનું યુદ્ધ નિત્યનું છે, એમ માનવામાટે તેમાં કરો પ્રત્યવાય નથી; એમ પણ કદાચિત્ કાંઈ પ્રતિપાદન કરશે. પરંતુ કિંચિદ્ વિચાર કરતાં નિત્યના યુદ્ધની કલ્પનાથી તે યુદ્ધમાંની સર્વ ઘટનાઓનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી, એમ અવશ્ય દેખાઈ આવશે. વૃત્તને મારવાનો કાળ વર્ષના અંતનો છે (૧૦,૬૨,૨). એ ઘટનાથી એ યુદ્ધ દૈનિક નહિ, કિન્તુ વાર્ષિક છે, એમ સ્પષ્ટ દષ્ટિગોચર થાય છે. વળી ઈન્દ્રે અર્ધુદને વચ્ચે બદલે હિમવટે મારેલો છે (૮,૩૨,૨૬). એટલે એ યુદ્ધ કેવળ વાર્ષિક જ નહિ, કિન્તુ શિયાળામાં જ થનારું છે. વૃત્તના દુર્ગો પણ શારદીય જ છે. એ સર્વ ઘટનાઓનો ઉદ્દેશ્ય દૈનિક યુદ્ધની કલ્પનાના આધારે નહિ, કિન્તુ દ્રુવસ્થાનવિષયક કલ્પનાના આધારે જ થવો શક્ય છે.

ઈન્દ્રનું વૃત્રસાથે થનારું યુદ્ધ શરદ્ઋતુમાં આરંભાઈને શિશિરઋતુના અંતમાં સમાપ્ત થતું હતું, એવું જો અનુમાન ઉપર્યુક્ત વિવેચનમાં કાઢેલું છે તે ઋગ્વેદમાંના એક મહત્વના વચનથી બહુ જ દૃઢ થાય છે. એ વચનમાં ઈન્દ્ર અને વૃત્રના યુદ્ધની તિથિ જ આપેલી છે. ઋગ્વેદ ૨,૧૨,૧૧ માં* “પર્વતપર વસનારો શંખર ચાળીસમે દિવસે ઈન્દ્રને મળી આવ્યો” એમ કહેલું છે. એમાં મૂળ ‘ચત્વારિંશ્યાં શરદિ’ એવા શબ્દો છે. ચત્વારિંશ્યાં તે સ્ત્રી લિંગીય ક્રમવાચક સંખ્યા વિશેષણ ‘ચત્વારિંશી’ નું સપ્તમ્યંત એક વચન હોઈને તેનો ‘ચાળીસમીએ’ એવો અર્થ થાય છે. ‘શરદિ’ પણ સ્ત્રી લિંગીય ‘શરદ્’ નામનું સપ્તમીનું એકવચન છે. સંસ્કૃતમાં વિશેષણનાં લિંગ, વચન ને, વિલક્ષિત નામનાં લિંગ-વચનને વિલક્ષિત પ્રમાણે જ હોવાં જોઈએ, એવો નિયમ છે. એ સાધારણ નિયમ પ્રમાણે ‘ચત્વારિંશ્યાં શરદિ’ નો ‘ચાળીસમા શિયાળામાં’ એટલે કે ‘ચાળીસમે વર્ષે’ એવો અર્થ થાય છે; કારણ કે, સંસ્કૃતમાં વસંત આદિ ઋતુવાચક શબ્દો સંવત્સરવાચક પણ છે. એ જ અર્થનો સાચણ સહિત સર્વ ટીકાકારોએ સ્વીકાર કરેલો છે. પરંતુ “ઈન્દ્રને શંખર ચાળીસમે વર્ષે હાથમાં આવ્યો” એમ કહેવાનો ભાવાર્થ શો? ઈન્દ્ર તેને ચાળીસ વર્ષ પર્વન્ત શોધ્યા કરતો હતો કે શું? એમ માનવાથી એ યુદ્ધ વાર્ષિક નહિ, પણ ચાળીસ વર્ષે એક વાર થનારું છે, એમ જ સિદ્ધ થશે. પણ ‘અભિન્દવપરિવત્સરે ચલં’ (૧૦,૬૨,૨) એ વચનથી તે સર્વથા વિરુદ્ધ છે. આર્થ અને અનાર્થ વચ્ચે ચાળીસ વર્ષ પર્વન્ત ચાલેલા યુદ્ધનું એ રૂપક છે, એવો કેટલાક પંડિતોનો અભિપ્રાય છે. પરંતુ ઈન્દ્રના શત્રુ અનેક નામે પ્રસિદ્ધ હોવાથી એ કલ્પના અલ્પાંશે પણ ગ્રાહ્ય નથી જ. શંખરસાથે થએલું યુદ્ધ ગવિષ્ઠિ માટે છે, એમ નિવિદ્માં સ્પષ્ટ કહેલું છે. તાત્પર્ય કે, ‘ચાળીસમે વર્ષે’ શંખર ઈન્દ્રને મળ્યો, એ કથનમાં કરી પણ અર્થ દેખાતો નથી. પણ ‘ચત્વારિંશ્યાં શરદિ’ એ શબ્દના ‘ચાળીસમા શિયાળામાં’ એવા જ અર્થને લેવાનું કોઈ પણ કારણ નથી. કોઈ પણ ધટનાના માસ કે દિવસ આદિનો ઉલ્લેખ કરતાં તે શબ્દની સપ્તમી વિલક્ષિત લખવાનો

* “યં શંખરં પર્વતેષુ ક્ષિયન્તં ચત્વારિંશ્યાં શરદમ્ચવિદત્ ॥ ઓજાયમાન ચો અહિં જપાન દાનુંં કયાનં સ જનાસ દ્વેઃ” ॥ ઋ. ૨,૧૨,૧૧.

† નિવિદ્ નામક લઘુ સૂત્રમય પાત્ર્યમાં ઈન્દ્રના પરાક્રમે સંશ્લેષમાં પણ સુન્દરતાથી વર્ણવેલા છે. એ નિવિદ્ને દેવાને હવિ આપતી વેળાએ ઉચ્ચાર કરવાનો દોષ છે. ઈન્દ્રના પરાક્રમે વર્ણવનારી નિવિદોમાંની કેટલીક ઋષ્યા આ પ્રમાણે છે,— “દ્વેદો મહત્વાનુ સોમત્વ પિવતુ । મન્વૃત્રાદ્યજદપઃ । મરતા મોજસા સહ ।.....અત્યેયશ્વપ્રત્યે ॥ શંખરહત્યે ગવિષ્ઠી ।.....પરમસ્યાં પરાવતિ । વજ્રસ્ય મર્તા । પુરં મેત્તા..... અપાં શૃષ્ટા । અપાં નેતા ।” એ નિવિદ્માં ‘શંખરહત્યા’ એટલે શંખર સાથે થએલું યુદ્ધ અને ‘અવિષ્ઠિ’ એટલે ગાયો માટે થએલું યુદ્ધ, એ બન્નેને એક જ કહેતું છે.

સંસ્કૃતમાં ધણો જ સારો સાધારણ પ્રવાહ છે. ‘ઋત્તિકે છુદ્ધે ત્રયોદશ્યાં’ એમ સંસ્કૃતમાં કહે છે. એનો ‘ઋત્તિક શુક્લ ત્રયોદશ્યાં’ એવો અર્થ થાય છે. વિશેષતઃ તિથિના નિર્દેશ કરતી વેળાએ ક્રમવાચક સંખ્યા વિશેષણની સમગ્રી નાંખીને તિથિ શબ્દને બહુધા છોડી દેવામાં આવે છે. ‘તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ’ ૧,૧,૯,૧૦) માં ‘યદિ સંવત્સરે ન આદધ્યાત્ દ્વાદશ્યાંપુરસ્તાત્ આદધ્યાત્’ એટલે કે, ‘જો સંવત્સરના અંતમાં અગ્ન્યાધાન ન કર્યું હોય, તો તે પછી તે બાર દિવસે કરવું.’ એમ કહેલું છે. એમાં ‘દ્વાદશ્યાં’ ની પછી ‘તિથી’ શબ્દ ન નાખતાં તેને અધ્યાહ્ન રાખેલો છે. એ રીતિને અનુસરીને ‘ચત્વારિંશ્યાં વાદિ’ શબ્દનો અર્થ કરવાથી ‘શરદ્ઋતુમાં ચાળીસમે દિવસે’ એવો એનો સરળ અર્થ થાય છે. એટલે એ અર્થ પ્રમાણે ઇન્દ્રને શંખર શરદ્ઋતુના ચાળીસમે દિવસે મળ્યો, એમ સિદ્ધ થયું.

હવે શરદ્ઋતુ તે અતુર્યઋતુ હોવાથી તેનો ચાળીસમો દિવસ એટલે વસંતથી આરંભાતા વૈદિક સંવત્સરનો ૨૨૦ મો દિવસ. અર્થાત્ પ્રાચીન રોમન વર્ષ પ્રમાણે ઇન્દ્રને શંખર મળી આવ્યો, તે ઑક્ટોબર માસની ૧૦ મી તારીખે મળેલો હોવો જોઈએ. પ્રાચીન રોમન લોકોના વર્ષનો માર્ચ માસથી આરંભ થતો હતો, એ તો પૂર્વે કહેલું જ છે. તે સમયથી ૨૨૦ મો દિવસ એટલે ૭ મહિના પૂરા થયા પછીનો આઠમો કે દશમો દિવસ સમજવાનો છે. ઋગ્વેદ ૧,૧૫૫,૬ માં વિષ્ણુએ ચાર સાથે નેવૂને અઘ્રકાર ફેરવવાનું કહેલું છે. એનો સંબંધ ૯૦ દિવસના ચાર ઋતુઓ સાથે હોવો જોઈએ. એ વર્ષવિભાગને સત્ય માનવાથી શરદ્ઋતુ તે તૃતીય ઋતુ થાય છે અને તેના ચાળીસમો દિવસ એટલે પુનઃ આઠમા મહિનાનો દશમો દિવસ જ થાય છે. અદિતિના સાત પુત્રોની કથા વર્ણવતાં તેણે ત્યાગી દીધેલો જ આઠમો પુત્ર તે અંધકારમય આઠમો મહિનો જ છે, એ તો પૂર્વે જણાવેલું જ છે. એ અષ્ટમ પુત્ર અપરિણત સ્થિતિમાં હોવાથી એનો તેણે ત્યાગ કર્યો, એટલે કે સાત મહિના પૂરા થઈ આઠમો મહિનો પૂરો થયા પૂર્વે જ સૂર્ય ક્ષિતિજમાં ગયો, એવો એનો અર્થ સ્પષ્ટ જ છે. એ કાળ અને શરદ્ઋતુનો ચાળીસમો દિવસ એ બન્ને સર્વથા મળતા આવે છે; અને એ બન્ને સ્થળોનો યોગ્ય અર્થ ટાઈ પછુ ચાલુ કલ્પનાના આધારે થતો ન હોવાથી ઉપર કહેલા અર્થને સ્વીકાર્યા વિના આપણો છૂટકો જ નથી.

એ પ્રમાણે શરદ્ઋતુ તે વર્ષનો અંતિમ પ્રકાશયુક્ત ઋતુ થાય છે. સરદ્ શબ્દ શૂ-જર્ણ થયું, એ ધાતુમાંથી નીકળેલો છે. એટલે કે, ‘જર્ણ થવાનો ઋતુ’ એવો એનો ધાત્વર્થ થાય છે. એમાં ‘જર્ણ થનાર’ સૂર્ય હોઈને સાયણન્યાર્ચના કથન પ્રમાણે ‘તૃણ’

ધત્યાદિ નથી. ‘તૈત્તિરીય સંહિતા’* માં ‘આદિત્યાનાં ત્રણ તેજ છે, તેમાંથી વસંતરૂપ પ્રાતઃકાલમાંનું પ્રથમ તેજ, ગ્રીષ્મરૂપ મધ્યાહનું બીજું અને અપરાહ્ણરૂપ શરદનું ત્રીજું’ એમ કહેલું છે. આમાં પ્રાતઃ, મધ્યંદિન અને અપરાહ્ણનો નિત્યનો અર્થ હોય એમ દેખાતું નથી. એ ત્રણ સ્થિતિઓ સૂર્યની વાર્ષિક ગતિની હોઈને તેમાં શરદને સાયંકાળ એટલે કે ઇર્ષ્ય યવાનો કાળ કહેલો છે. એટલે કે, શરદ પછી પ્રકાશનો કાળ નથી, એમ એથી પ્રકટ દેખાઈ આવે છે. શંખરે જૈમિનિ સૂત્રપરના પોતાના ભાષ્યમાં એક વેદવચન આપેલું છે, અને તેમાં ‘આદિત્ય જ સર્વ ઋતુ છે. તે જગે છે સારે વસંત, ગાદોહનકાળે ગ્રીષ્મ, મધ્યંદિને વર્ષા, અપરાહ્ણે શરદ અને તેના અસ્તસમયે હેમંતશિશિર’ એમ કહેલું છે. એનો જો કાંઈ પણ અર્થ થયો હોય, તો તે એટલો જ કે, સૂર્યનું તેજ શરદઋતુમાં બહુ જ ન્યૂન થઈ જાય છે અને એની પછીના એ ઋતુઓ અંધકારમય હોય છે એટલે કે, તે ઋતુમાં સૂર્ય ક્ષિતિજમાં જાય છે. રાત્રિવાચક ‘હિમ્મા’ શબ્દ ઋગ્વેદ (૧,૩૪,૧)માં આવેલો હોઈને તેના યોગે પણ રાત્રિનો હિમ તથા શિશિરઋતુ-સાથેનો સંબંધ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે.

પરંતુ પ્રાચીન કાળમાં કેવળ ઋતુ અને દિવસના આધારે જ કાલગણના કરવામાં આવતી હતી, એમ માનવા માટેનું પ્રમાણ શું છે? એવો પ્રશ્ન આ વિવેચન વિશે ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે. એ પ્રમાણના અભાવે ‘ચરવાર્દિયાં શરદિ’ નો ‘શરદઋતુના આગીશમાં દિવસે’ એવો અર્થ કરી શકાય તેમ નથી. પરંતુ એ આસેપ નિશ્ચાર છે. મુંબઈ સરકારે ઈ. સ. ૧૮૮૧ માં છપાવી પ્રકટ કરેલા પશ્ચિમ દિ-નુસ્તાનમાંના શિલા-લેખવિષયક પુસ્તકમાંના ચૌદમાં લેખનો જો કાળ આપવામાં આવ્યો છે તે આ પ્રમાણે:—
 “રજો વાસિદેવુત્તણ સ્થામિશિરિ પુત્રમાયિગ સવરે સતમે ૭ વિગ્ગવંતે પંચમે ૫ દિવસે પયમે ૧;”
 એનું શુદ્ધ સંસ્કૃત સ્વરૂપ આ પ્રમાણે થાય છે:—“રાજો વાસિદેવ પુત્રસ્ય સ્વામિશ્રી પુત્રમાયિગ સવરે સતમે ૭ વ્રીગ્ગવરો પચમે ૫ દિવસે પ્રયમે” “વાસિદેવપુત્ર સ્વામિશ્રી પુત્રમાયિ રાગ્નના સપ્તમ વર્ષે ગ્રીષ્મના પંચમ પક્ષમાં ૫ પ્રથમ દિવસે” એવો એનો અર્થ છે. એમાં ગ્રીષ્મનો પંચમ પક્ષ કહેલો છે. તેથી એમાં વર્ષના ૭ ઋતુઓ ન માનતાં ગ્રીષ્મ, વર્ષા અને હેમંત એ ત્રણ ઋતુઓ જ માનેલા હોવા જોઈએ, એમ જણાય છે. પરંતુ

* “તૈત્તિરીય સા આદિત્યસ્ય તેજઃત્રિય યગ્ના પ્રાતર્મધ્યે મધ્યદને શરદેઅપરાહ્ણે । વાયવ્યેય તેજઃત્રિય તાન્દેવાવરણે” ૩૧૦. સં. ૨,૧,૨,૫. † “આદિત્યો વા સર્વે જનનઃ ય યદેવો દિવસઃ યગ્નો યદા યગ્નેત્ય વર્ષા યદાન્તરાહ્ણેત્ય શરદ યદાન્તમેયસ્ય હેમંતશિશિર” ૩૧૦. એમાં સૂર્યના ત્રણ ક્રોધાંશો દેવેન્ અને શિશિર ઋતુ રાત્રિ સમાન છે, એમ સ્પષ્ટ કરેલું છે.
 ‡ એ લેખ કાગીરી ગ્રંથભાંડે છે.

એ ગમેતેમ હોય, તોપણ એમાં મહિનાનો ઉલ્લેખ ન કરતાં ઋતુ, પક્ષ અને દિવસથી જ કાળનો નિર્દેશ કરેલો છે, એ વાર્તા ખાસ મહત્વની છે. એની પછીના વીશમાં* લેખમાં “વાસિષ્ઠી પુત્ર પુત્રુમાયિ રામના ૨૪ મા વર્ષે હૈમંતના પંચમ પક્ષમાં બીજે દિવસે” એ પ્રમાણેનો લેખ-કાળ આપવામાં આવ્યો છે. ડૉ. સમઠૃષ્ટ ગોપાળ ભાંડારકરે પોતાના ‘દક્ષિણના ઇતિહાસ’ માં માહરીપુત્રાનો કાળ ઈ. સ. ૧૯૦-૯૭ અને પુલીમયીનો તેનાથી ૬૦ વર્ષ પૂર્વેનો એટલે કે ઈ. સ. ૧૩૦-૧૫૪ નો કાળ કરાવેલો છે. એટલે કે, એ ત્રણ લેખો બીજા શતકમાંના એટલે કે, આર્યભટ્ટ અને વરાહમિહિરથી પૂર્વના છે. ઋતુ, માસ, પક્ષ અને તિથિથી કાલગણના કરવાની પદ્ધતિ આર્યભટ્ટ અને વરાહમિહિરના ગ્રંથોથી રૂઢ થયેલી છે. અર્થાત્ તેમના પૂર્વે મહિનાનો ઉલ્લેખ ન કરતાં ઋતુ, પક્ષ, અને દિવસવડે જ કાલગણના કરવાનો પરિપાઠ હોવાથી પ્રાચીન કાળમાં તો એના કરતાં પણ સરળ એટલે કે કેવળ ઋતુ અને દિવસવડે જ કાળને વ્યક્ત કરવાની રૂઢિ કિંવા રીતિ હતી, એમ માનવામાં કરોપણ પ્રત્યવાય આવે તેમ નથી જ. અવેસ્તામાં પણ એ જ રીતિ મળી આવે છે. પરંતુ ધ્રુવસ્થાનવિષયક કલ્પના જ કોષના મસ્તિષ્કમાં ન આવવાથી ‘ચત્વારિંશ્યાં શરાદે’ એ શબ્દનો ખરો અર્થ આજસુધી કોઈના પશુ ગણવામાં આવી શક્યો નહિ અને ‘ચત્વારિંશ્યાં’ એ ઓસિંગીય શબ્દનો ‘શરાદે’ શબ્દ સાથે બ્યાકરણની રીતિથી સહજ મેળ મળી જતો હોવાથી એ પ્રમાદ વળલેપ સમાન થઈ ગયો. અમે સૂચવેલા અર્થ સર્વથા સાદો અને સરળ છે. ‘ચત્વારિંશ્યાં’ ને ‘શરાદે’ ના વિશેષણ તરીકે ન સ્વીકારતાં બન્ને શબ્દોને સ્વતંત્ર સમગ્ર્યંત માન્યા એટલે થયું. પણ એથી અર્થમાં જે ભેદ થાય છે, તે માત્ર મહાન છે. ધૌવિક વસતિસ્થાનની કલ્પના જે વેળાએ અચાત હતી, તે વેળાએ એ અર્થપ્રતિ ધ્યાન ન બળ એ સ્વાભાવિક હતું. પરંતુ અત્યારે તે જ્ઞાત થવાથી ઈન્દ્રને શંખર શરદના આળીસમા દિવસે હાથમાં આવ્યો, વસના દુર્ગો શારદીય છે, કિંવા અર્જુનને ઈન્દ્રે હિમવડે માયોં ઇત્યાદિ ઘટનાઓનો ખરો અર્થ ગણવામાં કરી અડચણ પણ પડવાની નથી. ધ્રુવપ્રદેશમાં આઠમા મહિનામાં સૂર્ય ક્ષિતિજમાં ગયા પછી દીર્ઘ સંધ્યા અને તેની પછી આવનારી આસરે સો દિવસના અવધિની અખંડ રાત્રિ અને ત્રીશ દિવસની ઉપા, એ ઘટનાઓમાં જ પૃથ્વી કથાનું સૂળ હોઇને એ કલ્પનાના યોગે જ તે યુદ્ધમાંની પ્રત્યેક ઘટનાનો સમાધાનકારક નિર્ણય કરી શકાય છે.

* “સિંધં રજો વાસિષ્ઠીપુતસ સિરિપુલ્કિમાવિસ સવચ્ચરે ચતુર્વિસે ૨૪ હૈમવાન પંચે તતિયે ૩ દિવસે ચિતિયે ૨” એનું સંસ્કૃત આ પ્રમાણે: “સિંદ્ધં । રાજો વાસિષ્ઠીપુત્રસ્ય શ્રી પુલ્કિમાવેઃ સંવત્સરે ચતુર્વિસો ૨૪, હૈમંતાનાં પચ્ચે તૃતીયે દિવસે દ્વિતીયે ૨” ॥ ‡ આ લેખ કાન્હેરીની ગ્રંથમાનો છે.—“સિંધં રજો માટસ્પિતસ સ્વામિ સિરિ સનેસ સવચ્ચરે ૮ ગિપ ૫ દિવ ૧૦” એનું સંસ્કૃત:—“સિંદ્ધં । રાજો માહરિ પુત્રસ્ય સ્વામિ ધૌસેનસ્ય સંવત્સરે ૮ ગ્રી. વ. ૫ દિવ ૧૦” ॥

વૃત્રની કથામાની એક બીજી બાબત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જોગ છે, એટલે તેનો આ પરીક્ષણની સમાપ્તિ કરવા પૂર્વે થોડાક વિચાર કરવો જોઈએ. વૃત્રના વધ પછી સલિલો અને પ્રકાશ એ ઉભય મુક્ત થાય છે, એ તો ઊપર કહેલું જ છે એ જગોને કાઈ કાઈ વાર ‘સિન્ધવ’ કહીને તેઓ ઊપર વહન કરે છે (ઉદવ), અને તે સાત છે, એમ કહેલું છે દિવ્ય જલોના આકાશબ્રમણની કલ્પનાથી તે નદીઓ-સિન્ધવ - ઊપર કેવી રીતે વહન કરે છે, એ સમજી શકાય છે પણ તે નદીઓ સાત જ ગામાટે હોવી જોઈએ, એ વિશે કાઈ કહી શકાતું નથી. પર્જન્ય કલ્પનાના પુસ્તકમાં આના અભિપ્રાય પ્રમાણે એ સાત નદીઓ પળખમાની હોઈને ઇન્દ્ર મેઘોને બેઠીને જલોને મુક્ત કર્યા પછી તેઓ બળપૂર્વક વહેવા માડે છે ઋગ્વેદ ૧૦,૭૫,૫ સૂક્તમાં* જે નદીઓ વર્ણવેલી છે તેમની સાથે એ સપ્તસિન્ધુઓનો સમઘ સાધી દધને અવેસ્તામાના ‘હમહિદુ’ શબ્દપ્રતિ અનુથી નિર્દેશ કરીને તેઓ તનો અર્થ ‘પગન’ સ્વીકારે છે. પ્રથમ દશને તો એ કલ્પના સુદર દેખાય છે, પણ એથી સપ્તસિન્ધુનો સત્ય અર્થ લાગતો નથી દિવ્ય જલોના બ્રમણની કલ્પનાવિના પ્રકાશ અને સલિનોની અત્યાનંદ મુક્તતા કેવી રીતે થાય છે, એ કાઈ સમજવામાં આવી શકતું નથી, એ વાતોને માન્ય કરી એટલે ઇન્દ્રે ઊપર વહેવડાવેલી નદીઓ પૃથ્વીપરની નથી, એ સર્વાંશે સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. વળી ‘પગન’ શબ્દનો ‘સાત નદીઓનો પ્રદેશ’ એવો અર્થ નથી, કિન્તુ ‘પાંચ નદીઓનો દેશ’ એજ તેનો અર્થ છે, અને ‘વાજસનેયી સહિતા’ (૩૪,૧૧) માં તેનું તેનું જ વર્ણન કરેલું છે ઋગ્વેદમાની (૧૦,૭૫,૫) નદીઓના સૂક્તમાં એકદર પદર નદીઓના નામે આવેલા છે પણ તેમાંથી સપ્તસિન્ધુમાં કેટલી નદીઓ લેવાની, એનો ક્યાય પણ ઉલ્લેખ કરેલો નથી આ કારણથી બિન્ન બિન્ન પડેલો સપ્તસિન્ધુમાં બિન્ન બિન્ન નદીઓનો સમાવેશ કરે છે એથી અર્થાત્ જે દેશ ‘પાંચ નદીઓના દેશ’ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, તે પૂર્વે સાત નદીઓનો પ્રદેશ હતો, એમ માનવામાં પુષ્કળ પ્રત્યયો આવીને બિલા રહે છે. સપ્તસિન્ધવઃ શબ્દ ઋગ્વેદમાં દશ બાર વાર આવેલો હોઈને તેમાંના પાંચ સ્થળે તો સાત નદીઓ એટલે તે પ્રકાશની સાથે વહેવા માડનારી નદીઓ, એમ સ્પષ્ટ કહેલું છે (૧,૩૨,૧૨, ૨,૧૨,૩ ઇત્યાદિ) અર્થાત્ તે નદીઓ પૃથ્વીપરની નથી, એ તો નિર્વિવાદ છે. સપ્ત

* इम मे गगे यमुने सरस्वती शुतुद्रि स्ताम सचता परव्या ॥ असिक्न्या मरुदृध वितस्तयार्जोक्षये ॥ १०, ७५, ५

† “पचनय सरस्वतीमपि यति सखातस ॥ सरस्वती तु पचया सो (साउ) ददेऽमवन् सति” ॥ ‘वाजसनेयीसहिता’ ३४, ११ आभा सो सा અને ઉ બર બર ॥

સિન્ધવઃ શબ્દ પૃથ્વીપરની નદીઓના યોધક તરીકે કયાંય પણ યોજાયલો નથી, એવું અમારું કથન નથી. ઋગ્વેદમાં સપ્તસિન્ધુના ત્રણ કલાપો આપેલા છે અને તેમાંના પ્રથમમાં દિવ્ય નદીઓનો, દ્વિતીયમાં પૃથ્વીપરની નદીઓનો અને તૃતીયમાં પાતાળમાંની નદીઓનો સમાવેશ થાય છે. એટલે કે, પુરાણમાં વલુવેલી ગંગાપ્રભાણે એ નદીઓ આકાશ, પૃથ્વી અને પાતાળ એ ત્રણે સ્થળોમાં હતી, એમ વૈદિક ઋષિઓ માનતા હતા, એમ જણાય છે. અર્થાત્ એથી ખાસ પૃથ્વીપરની સાત નદીઓને વૈદિક ઋષિઓ જણતા નહોતા, એમ તો કહી શકાય તેમ નથી જ. પણ એ સપ્તાંક મૂલક વિભાગની પંજળમાંની સાત નદીઓપરથી જ સૂચના થએલી હોવી જોઈએ, એમ માનવા મારેનો માત્ર કશો પણ આધાર નથી. અન્ય એમ કે, ઋગ્વેદમાં સપ્તાંક મૂલક વિભાગ કેવળ નદીઓનો જ ન હોઈને તે બીજી પણ અનેક વસ્તુઓને લાગૂ કરેલો છે. પૃથ્વીપરનાં સાત ધામો (ગૃહો) (૧,૨૨,૧૬), સપ્તસાતુ (૮,૯૬,૨), સૂર્યનાં સાત કિરણો કેવા અશ્વ (૧,૧૬૪,૩), સાત દિશાઓ અને સાત આદિત્ય ઈલાદિકમાં પણ એ જ વિભાગ છે. પુરાણોમાં પણ સપ્તસ્વર્ગ, સપ્તપર્વત, સપ્તસમુદ્ર અને સપ્તપાતાળ આદિ પ્રસિદ્ધ જ છે. અવેસ્તા અને ગ્રીક કથામાં પણ એ સપ્તમૂલક વિભાગ આવેલો છે. એટલે સાત નદીઓ તે એ સપ્તમૂલક વિભાગનું એક ઉદાહરણ હોવાથી એની સૂચના પંજળમાંની નદીઓના યોગે થએલી હોવી જોઈએ, એમ કદાપિ કહી શકાય તેમ નથી. કારણ કે, જો એમ માનવામાં આવે તો આર્ય લોકો વિભક્ત થવા પૂર્વે પંજળમાં જ વસતા હતા—અર્થાત્ તેમનો આદિનિવાસ પંજળમાં જ હતો, એમ જ કહેવું જોઈએ. ત્યારે હવે એ સાત નદીઓના પ્રપચનો નિર્ણય કરવો કેવીરીતે? સલિલો અને પ્રકાશની મુક્તતા એકાએક કેમ અને કેવીરીતે થાય છે, એનું અવલોકન કરવાથી આ પ્રશ્નનું પોતાની મેળે જ ઉત્તર મળી જશે. ઋગ્વેદ ૨,૧૨,૧૨ માં સપ્તસિન્ધુને મુક્ત કરનાર ઈન્દ્રને ‘સપ્તરશ્મિ’ કહેલો છે; એથી સાત કિરણ અને સાત નદીઓનો પરસ્પર સંબંધ ધ્યાનમાં આવી શકે એમ છે. સલિલો અને સૂર્ય એક સાથે ગમન કરતા હોવાનું અવેસ્તામાં કહેલું છે જ. એ બંને વાર્તાઓનો વિચાર કરવાથી સાત સૂર્યોને ચલાવી ઘર્ષજવાને સાત ઘોડા અથવા સાત નદીઓની અગત્ય પડે છે, એવું સ્વાભાવિક જ અનુમાન થાય છે. અદિતિના સાત પુત્રો સાત દિશાઓમાં સ્થપાયલા હોઈને તેઓ સાત મહિનાને દિવસ કરે છે, એ અદિતિની કથાના આધારે પૂર્વે જતાવેલું જ છે. હવે એ સાત ભિન્નભિન્ન સૂર્યો સાત ભિન્નભિન્ન નદીઓવિના ભિન્નભિન્ન દિશાઓમાં કેવીરીતે પ્રમણ કરી શકે વારુ? તાત્પર્ય કે, પ્રકાશ અને નદીઓનો નિકટ સંબંધ જણવામાં આવી ગયા પછી, એ જાને સાત પ્રકારનાં કેવીરીતે છે, એને સમજ લેવામાં કશી પણ કઠિનતા રહેતી નથી. ૯,૫૪,૨ માં આકાશ

માંની સાત નદીઓ કહેલી છે. પર્જ-પની કલ્પના અને પંજાબમાંની વસ્તુ સ્થિતિના આધારે સાત નદીઓ મુક્ત થતાંની સાથે જ ઉષા ક્ષિતિજપર કેવીરીતે આવે છે, એ કહેવું શક્ય ન હોવાથી અને દિવ્ય જલોનું ભ્રમણ તથા ધ્રુવપ્રદેશમાંના વસતિસ્થાનની કલ્પનાના આધારે જ તે પ્રશ્નોનો નિર્ણય કરી શકતો હોવાથી પાશ્ચાત્ય પંડિતોની કલ્પના યાદ્યપાંડિત્યવડે ગમે તેવી અને ગમે તેટલી ખીલવેલી હોય, તો પણ તે સર્વથા ત્યાજ્ય જ છે. હવે સમસિન્ધુ વાયક ‘હફત હિન્દુ’ શબ્દ અવેસ્તામાં કેવીરીતે આપ્યો, એ શોધી કાઢવા માટે દૂર જવાની કશી પણ આવશ્યકતા નથી. ‘હફત હિન્દુ’ પ્રમાણે વારેણ (વરુણ), હેતુમંત (સેતુમત), રંધ (રસા) અને હરહુવૈતિ (સસ્સ્વતિ) ધૃત્યાદિ શબ્દો પણ અવેસ્તામાં આવેલા છે. એ શબ્દો જો આર્યોના વિભક્ત થવા પૂર્વેના હોય, તો પછી ‘હફતહિન્દુ’ શબ્દ પણ તેવો જ હોવો જોઈએ. એ સર્વ નામોને આર્ય લોકો પોતાના આદિ નિવાસમાંથી નવીન નિવાસસ્થાનમાં લઈ ગયા હતા અને ત્યાંના નવીન સ્થળોને તે જ નામો આપ્યાં હતાં, એમ માનવું સમુક્તિક અને સર્વથા સ્વાભાવિક દેખાય છે. હિન્દુસ્તાન પ્રમાણે ભ્રમણદેશમાં પણ અયોધ્યા અને મિથિલા આદિ નગરોનાં નામો છે. હિન્દુસ્તાનમાંથી ત્યાં નિવાસ કરવા ગયેલા લોકોએ એ નામો ત્યાંના સ્થળોને આપેલાં છે, એમ ત્યાં કહેવામાં આવે છે. એ જ સ્થિતિ સમસિન્ધુવાયક ‘હફત હિન્દુ’ ની પણ હોવી જોઈએ. એટલે કે, ‘હફત હિન્દુ’ નામ પારસી લોકોના પૂર્વજોએ પંજાબને વસ્તુ સ્થિતિપરથી આપેલું ન હોઈને તેઓ તે નામને પોતાના આદિનિવાસમાંથી જ લાવેલા હોવા જોઈએ.

અહીં સૂધી કરેલા વિવેચનથી એટલું તો દેખાઈ જ આવશે કે, વૃત્તના ખંદિવાસ-માંથી ધંદના સાહાય્યવડે મુક્ત થનારાં સમિલોનું સ્વલ સ્વરૂપ અને ગતિ, એ ઉલ્લખના જ્ઞાનનો સર્વથા પ્રાકાશકાળથી જ લોપ થયેલો છે. પૂખ્ત દેવતા નૌકામાં બેસીને અંતરિ-ક્ષનું આક્રમણ કરતી હોવા વિશેનાં ઋગ્વેદમાં કેટલાંક વચનો છે. પરંતુ અશ્વિન કિંવા સૂર્યે તો બહુધા રથમાં બેસીને જ ગમન કરતા હોવાનું વર્ણન છે. એથી અંતરિક્ષ દિવ્ય જલોનું નિવાસસ્થાન ન હોઈને ધંદના સાહાય્યથી મુક્ત થનારાં જલો એટલે વાદળોમાં સંપ્રદાયપૂર્ણ જલો જ, એમ નિરુકતકાર આદિકોને ભાસ્તું હતું. વૃત્તના વધપછી વહન કરવા માંડતી સાત નદીઓ એટલે ગંગા યમુના આદિ નદીઓ પ્રમાણેની જ ભારતીય નદીઓ હોવી જોઈએ. એવી તેમણે પોતાની માન્યતા કરી લીધી હતી. પરંતુ એવી માન્યતા કરતાં તેમને પર્વત અને ગિરિ ધૃત્યાદિ શબ્દોની ખેંચતાણ કરીને તેમના માંથી બળાકારે ‘મેધ’ અર્થે ખેંચી કાઢવો પડ્યો હતો. ત્યારપછી એ પ્રશ્ન પાશ્ચાત્ય પંડિતોના હાથમાં ગયા પછી ‘હફત હિન્દુ’ નામથી પ્રમાદવશ ચર્ચિત તેમણે તે નદીઓ, - - - મમાંની નદીઓ એવા અર્થ ઠાકી બેસાડ્યો. પણ પંજાબ તો પાંચ નદીઓનો

પ્રદેશ છે, કાંઈ સાત નદીઓનો દેશ નથી. નદીઓના વહનનો આગળ થતાંની સાથે જ ઉપા દેખાવા માડે છે. એટલી એક જ ઘટનાથી તે નદીઓ પગ્નમમાંની નથી, એમ નિર્વિનાદ સિદ્ધ થાય છે. એમ કહેવાથી પગ્નમમાં ઋગ્વેદકાગમાં આર્ય લોકોનો નિવાસ ન હોતો, એમ દર્શાવવાનો અમારો મનોભાવ નથી, કારણ કે, ઋગ્વેદમાં પગ્નમમાંની નદીઓના નામો જ સ્પષ્ટ આવેલા છે. અગ્નિ, ત્યારે હવે વેદમાં કહેવા સમ્પન્નિધુ તે જ પગ્નમમાંની નદીઓ ન હોય તો પછી વૃત્તની કથાના નિર્ણયની બીજી કાંઈ પણ કંપના શોધી કાઢનાની બહુ જ આવશ્યકતા છે. વાયુરૂપ સવિતો કિંવા દિવ્ય નદીઓ નીચેના લોકમાંથી ઊપર આકાશમાં અને ત્યાંથી પુનઃ નીચેના લોકમાં સૂર્ય અને તારકાસહિત વહન કરતી હોય છે. એ કંપનાના યોગે વૃત્તની કથામાંના સર્વ વિષયોનો ધણી જ સારી રીતે નિર્ણય થઈ જાય છે. વૃત્ત પોતાના શરીરને કૂલાવીને ક્ષિતિજ પામેના પર્વતના દ્વારો પૈવી રીતે બંધ કરતો હતો અને એના લીધે દિવ્ય જગો ઊપર ન આવતા. સૂર્ય અને ઉપા પણ આપોના ઉત્તરધ્રુવનિવાસમાં ઊગતા ધણાક કાળપર્યન્ત કૂવી રીતે અટકી જતા હતા, એ વિષયનું પણ હવે યોગ્ય નિરાકરણ થઈ જાય છે. દિવ્ય જગો આકાશમાંથી વહે છે, એ કંપના સર્વ રાષ્ટ્રોની પુરાણ કથાઓમાં મળી આવે છે, અને તેના આધારે ધન્વં વૃત્તના યુદ્ધનું અત્યુવિધ સ્વરૂપ સારી રીતે સમજમાં આવી જાય છે. ‘અપાં નૈતા’ કિંવા ‘અપાંસ્ટ્રા’ ધન્વં વાદળાંમાંના પાણીને મુક્ત કરનાર નહિ, કિન્તુ જે જલમાધ્મે સમસ્ત વિશ્વને બ્યાપી નાખ્યું છે, અને જેમાંથી ધન્વં આ જગત નિર્માણ કર્યું છે, તે જળના બેનો જ નેતા કિંવા સ્ટ્રા છે. અર્થાત્ ધન્વં અને વૃત્તનું યુદ્ધ તે વર્ષાઋતુમાં દદિગોચર થનારી સરળ ઘટના નહિ, કિન્તુ તે એ વિરોધ આશ્વર્યકારિણી અને સમસ્ત વિશ્વસાગર સબધ ધરાવનારી ઘટના છે. એટલામાટે જ વૃત્તનો વધ તે ધન્વંના સર્વ પરાક્રમે કરતા મહાન્ પરાક્રમ છે. શત (મો) સોમોના હવિર્ભાગ મળવાથી પુષ્ટ થઈને ધન્વં અધિકારમાંના (તમમાંના) પોતાના શત્રુને મારીને સાત નદીઓને મુક્ત કરતો અને પછી તે નદીઓ સૂર્ય, ચંદ્ર તથા ઉપાને સાથે લઈને ઊપર વહેવા માડતી હતી, એ યુદ્ધ સરદશ્નુના આળીશમે દિવસે આરભાઈને વસતના આરભ પર્વન્ત આઠ ગ્રેડ હનું ધન્વં પર્વન્ત દેવતા નથી જ, એમ કહી રાકાય તેમ નથી, કારણ કે, ઋગ્વેદમાં કેટલેક સ્થલે ‘તે વૃષ્ટિ વર્ષાવે છે’ એમ કહેલું છે. પરંતુ વૃત્તને મારીને નદીઓ તથા ઉપાને મુક્ત કરનાર ધન્વં કાંઈ પર્વન્ત દેવતા નથી. વૃત્તે અગ્નિના રાખેના જગોની વાતાં અત્યત પ્રાચીન છે. વૃત્ત આદ્યસિ રૂપે ગ્રીક પુરાણમાં અને વૃત્તહન વરેધન્વંના રૂપે પારસીધર્મ મથમાં આવેલો છે. કદાચિત્ ધન્વં અને વૃત્તહન મૂળના એકે નહિ પણ હોય. કારણ કે, ધન્વં*

* સરદશ્નુ ‘ધન્વં’ શબ્દનું કૈલાસવાસી મ મો. કુટે એ જર્મન ‘આદિન’ શબ્દ સાથે સામ્ય બતાવેલું છે. ‘પ્રાચીન ભારતમાં આર્ય મુધારણના સ્થિત્યવરો, વૈદિક કથા પ્રમાણુ જુઓ.

શબ્દ યૂરોપમાંની આર્યભાષાઓમાં મળી આવતો નથી. ઈન્દ્રને વૈદિક દેવતાઓમાં પ્રધાન પદ મળ્યા પછી કદાચિત્ મૂળના વૃત્તહરના પરાક્રમોનો સંબંધ ઈન્દ્ર સાથે જોડી દેવામાં આવ્યો હશે. ગમે તેમ હોય, તોપણ વૃત્તની કથા વિશે ઉપર કાઢેલા અનુમાનોને એથી લેશ માત્ર પણ બાધા થઈ શકતી નથી. એ કથાનું મૂળ મેઘ અને વૃષ્ટિમાં નથી, કિન્તુ અખંડ અંધકારમયી દીર્ઘરાત્રિ પછી આવતા પ્રકાશમાં જ રહેલું છે, એ તો હસ્તામલકવત્ સ્પષ્ટ જ છે. ઈન્દ્રને પર્જન્યદેવતાત્વ પછીથી મળ્યું હોય અથવા કાઈ અન્ય દેવતાના વૃત્તવધ આદિ પરાક્રમોનો સંબંધ પછીથી પર્જન્ય દેવતા સાથે જોડી દેવામાં આવ્યો હોય; પરંતુ વૃત્તે અટકાવી રાખેલાં જળો તે પૃથ્વીની નીચેના સમુદ્રમાં નિવાસ કરનારાં વાયુરૂપ જળો હોઈને, તેમનો ગંદિવાસ અને મુક્તિ ધ્રુવપ્રદેશમાંના આર્યોના આદિનિવાસમાં પ્રતિવર્ષ થતા પ્રકાશ અને દીર્ઘ અંધકારનાં રૂપકો છે, એમાં લેશમાત્ર પણ સંશય નથી. આ સત્ય પ્રકાર જે આજ સુધી અજ્ઞાત રહ્યો, તેનું કારણ પ્રાચીન મનુષ્યવિષયક આપણું જ્ઞાન જ અત્યાર સુધી અત્યંત અલ્પ હતું, એ જ છે.

દશમ દર્શન.

વૈદિક કથા-પ્રાતઃકાલિક દેવતા.

 ત દર્શનમાં ઈન્દ્ર વૃત્તના યુદ્ધની કથાનું સત્ય સ્વરૂપ બતાવી આપવાના કાર્યમાં પર્જન્યની કલ્પના કેટલી બધી અપૂર્ણ છે, એ સવિસ્તર બતાવ્યું. ધૌવિક વસતિ સિદ્ધાન્ત અને નીચેના તથા ઊપરના લેક્ષિમાં વહન કરતાં વાયુરૂપ જળોની કલ્પનાના સંયોગથી તે કથામાંની આજ પર્યન્ત ગૂઢ રહી ગયેલી વાર્તાઓનું કેવું સુંદર નિરાકરણ કરી શકાય છે, એ પણ તેમાં દર્શાવ્યું. હવે વસન્તોપપત્તિના આધારપર બંધ બેસાડેલી કથાઓને લઈને તેમનું પણ તે ઉપપત્તિના યોગે સત્ય નિરાકરણ થઈ શકતું નથી, એમ હવે પ્રલક્ષ બતાવી આપવાનું છે. એ કથાઓ તે દેવાના વલ જે અશ્વિન તેમના પરાક્રમે વિશેની છે. ઋગ્વેદના પ્રથમ મંડળનાં ૧૧૨, ૧૧૬, ૧૧૭ અને ૧૧૮ આદિ સૂક્તોમાં તેમના ધણા ખરા પરાક્રમોનું વર્ણન આવેલું છે. વૃત્તના સ્વરૂપ પ્રમાણે જ અશ્વિનોનું સ્વરૂપ પણ ભિન્ન ભિન્ન પેડિતોએ સ્થિત ભિન્ન માનેલું છે. યારકેના કથન પ્રમાણે અશ્વિન એટલે ઘાવાપૃથિવી એમ કેટલાકો માને છે, કેટલાકો તેમને દિવસ રાત્ર સમજે છે અને કેટલાકોના અભિપ્રાય અનુસાર તેઓ ચંદ્ર સૂર્ય છે. ઐતિહાસિકો કહે છે કે, અશ્વિનો પુણ્ય કર્મ કરનારા પ્રાચીન રાજાઓ હતા. પરંતુ આપણે તો એ વિશેનો જે વિચાર કરવાનો છે, તે કેવળ નિરુક્તકારોના ધોરણને અનુસરીને જ કરવાનો છે. અશ્વિનો વિશેનાં નૈરુક્ત મતો પણ અનેક છે. કેટલાકોના અભિપ્રાય પ્રમાણે ઉષા, સૂર્ય

અને અગ્નિના ઉદય પૂર્વે જ પોતાના તેજને પ્રસારનાર જે શુક્ર તે જ અગ્નિ છે, અને બીજા કેટલાક લોકો અગ્નિનો પુનર્વસૂતી જે તારાઓ છે, એમ પણ માને છે. તથાપિ અગ્નિ-નોના પરાક્રમોનો સંબંધ શિષ્યાનામાં ન્યૂન થએલા સૂર્યના તેજને પાછું આણી આપવાના કાર્યસાથે જોડી દેવાના વિષયમાં સર્વનો એક જ અભિપ્રાય છે. એ પરાક્રમો અનેક હોવાથી તે સર્વનો અહીં વિચાર ન કરતાં તેમાંના જેટલા વિષયોનું વસંત કિંવા ઉત્પત્તિ કલ્પનાથી નિરાકરણ ન થતાં કેવળ ધ્રોવિકવસતિની કલ્પનાથી જ નિરાકરણ થતું સંભ-વનીય અને શક્ય છે, તેટલા વિષયોનું જ અહીં આપણે વિવેચન કરવાનું છે.

પ્રથમ વાર્તા એ કે, ચત દર્શનમાં કહેલા પ્રકાર અને પાણીમાટે થનારા ઝગડામાં અગ્નિનો પણ થોડુંક અંગ છે. અગ્નિનો ઉપાની સાથે આવનાર દેવતાઓમાંની દેવતાઓ છે, એમ યજ્ઞબ્રંથમાં કહેલું છે (ઐતરેય બ્રાહ્મણ* ૨,૧૫). સૂર્યોદય પૂર્વે હોતાઓ ઉચ્ચારવાનું અગ્નિનશસ્ત્રનામક એક સ્વતંત્ર શસ્ત્ર જ છે. સૂર્યની કન્યાનું તેના રથમાં ચઢવાનું ઋગ્વેદ ૧,૧૧૬,૧૭; ૧૧૬,૫ માં કહેલું છે. ‘ઐતરેય બ્રાહ્મણ’ (૪,૭,૮) માં અગ્નિનશસ્ત્ર મેળવવામાટે દેવોમાં થએલી શરત-હોડ—નું વર્ણન આપીને તે હોડમાં અગ્નિનો જિજ્ઞાસુ અને તેમને અગ્નિ, ઉપા અને ઈન્દ્રે તેમની પાસેથી અગ્નિનશસ્ત્રના લાગને મેળવવાનું વચન લાઇને માર્ગ કરી આપ્યો, એમ કહેલું છે. યજ્ઞાગ્નિનું પ્રજ્વલન અને ઉપા કિંવા સૂર્યનો ઉદય આદિ ઘટનાઓ અગ્નિનો સાથે જ થતી હોય છે, એમ ૧,૧૫૭,૧ અને ૭,૭૨,૪ માં કહેલું છે. અગ્નિનોના ઉદયનો કાળ ‘૨કતવર્ણ ગાયોમાં કૃષ્ણતમ છે તે’ એ પ્રમાણે ૧૦,૬૧,૪ માં આપેલો છે (‘કૃષ્ણા વદ્ ગૌણ બલ્લાણુ સીદત્’). એ વાર્તાથી અગ્નિનોના ઉપા અને સૂર્ય સાથેનો સંબંધસ્પષ્ટ દેખાઈ આવતો હોવાથી તેઓ પ્રાતઃકાલિક દેવતાઓમાંના છે, એ તરફને તેમની કથાનું પરીક્ષણ કરતી વેળાએ અવસ્થાધ્યાનમાં રાખતું જોઈએ. વૃત્તહત અને શતકૃત એ જે ઈન્દ્રનાં વિશેષણો તે ઋગ્વેદમાં અગ્નિનોને લગાડેલાં છે (૮,૮,૨૨ ‘જગદ્દત્તા’ ૧,૧૧૨,૨૭ ‘શતકૃત’). ૧,૧૮૨,૨ માં તેમને ઈન્દ્રતમા અને મરુતતમા એટલે કે, જેમનામાં વિશેષ કરીને ઈન્દ્રના અને મરુતના ગુણો રહેલા છે એવા કહેલા છે, તેમણે નમુચિ સાથેના યુદ્ધમાં ઈન્દ્રનું રક્ષણ કર્યાનું પણ ૧૦,૧૩૧,૪ માં કહેલું છે. ૧,૪૬,૨ માં તેમને સિન્ધુમાતરા એટલે સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થએલા જણાવેલા છે. ૪,૪૩,૫ માં તેમનો રથ સમુદ્રમાંથી આવે છે એમ કહીને ૧,૧૧૨,૧૨ માં ‘પોતાના અધોચિતાના રથમાં બેસીને તેમણે રસા નામક આકાશમાંની નદીમાં પૂર લાવવાનું’ કહેલું છે. અર્થાત્ તેમનો પાણી સાથેનો સંબંધ પણ દેખાઈ આવે છે. એ સવિત્રે પ્રૃથ્વીપરનાં નદિ, કિન્તુ દિવ્ય છે; કારણ કે ૮,૨૬,૧૭ માં તેઓ આકાશમાંના સમુદ્રમાં રહે છે, એમ કહેલું છે.

* “એતે વાવ દેવ પ્રાતર્યાવાણો યદમિત્યા અગ્નિર્નૌ” ॥ એ. બ્રા. ૨,૧૫.

(‘દિવોઽર્ણવ’) તેમણે અતિથિય્ય અને દિવોદાસને શબ્દરના હાથમાંથી છોડ્યા છે અને ઈન્દ્રના પ્રિય ભક્ત કુત્સને પણ સાહાય્ય કર્યું છે એ સર્વ વિષયોનો વિચાર કરવાથી પ્રકાશ અને જળોને સુકત કરવા માટે ઈન્દ્રે કરેલા યુદ્ધમાં એ તેના સહાયકો હતા, એ તો નિઃશય સ્પષ્ટ થાય છે તેઓ દેવાના વૈધ હોઈને તેમણે અનેકોને દુઃખમુક્ત કરેલા છે અશ્વિનોની કથામાંની એ ઘટનાનું વસંતોપપત્તિથી નિરાકરણ થતું નથી અને તે જ પ્રમાણે પ્રકાશ અને અધકારના દૈનિક યુદ્ધથી પણ એનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી એ સર્વ વિષયોનું કેવળ ઔવિક વસંતિની ઉપપત્તિથી જ નિરાકરણ થવાનું છે અને તેમ જો તે કરવામાં આવે તો અશ્વિનોએ કેટલાક લગડા, લૂના અને આધિગાઓને કેવી રીતે દુઃખમુક્ત કર્યા હતા, એ પણ તત્કાળ જાણવામાં આવી શકે તેમ છે

અશ્વિનોએ કરેલા પરાક્રમોનો સારાશ આ પ્રમાણે છે—૧૬ અને નિરાશ્રિત વ્યવનને તેમણે સુદૃઢ શરીર આપ્યું અને તેના આયુષ્યને વધારીને પુનરપિ તેને તરણુ બનાવી દીધો પતિત પશુ સમાન થયેલા વિષ્ણુપૂને તેમણે પૂળ કરનારા (જ્ઞયતે) વિશ્વકોને પાછો સ્વાધીન કરી દીધો સમુદ્રમાં સપડાયેલા જુલ્મ્યને તેમણે હલેસાવાળી (શત્તારિન્દ્રામ્) નૌકાના સાહાય્યથી બહાર કાઢ્યો દસ દિવસ અને નવ રાત્રિ પર્યંત પાણીમાં અટવાઈ રહેલા, મૃત મનાઈને ત્યજવાના અને જન્મી થયેલા રેભને તેમણે સાંભળે કરીને બહાર કાઢ્યો. બળતી ખાઈમાં પડેલા અગ્નિને તેમણે સાહાય્ય આપ્યું અને તેને અધકારમાંથી બહાર કાઢ્યો તેમણે એક વર્તિકોને જકની દાઢમાંથી છોડવી સાંઘેલા જકોને આપી દેવાના અપરાધ માટે ઋજુજન્યને બ્યારે તેના પિતાએ અધ બનાવી દીધો, તે વેળાએ તેમણે તે જકની પ્રાર્થનાથી તેને પુનઃ દૃષ્ટિ આપી યુદ્ધમાં વિસ્પ લાની ટગડી દૂરી મઈ હતી તે વેળાએ તેમણે તેને લોહાની એક ટગડી લગાડી દીધી એક વશ્વિમતી (નપુસક પતિની ઓ)ને તેમણે હિરણ્યહસ્ત નામક પુત્ર આપ્યો ગર્ભધારણ માટે અસમર્થ થયેલી શયૂની ગાયને તેમણે પુનઃ દૂઝતી કરી અને યદુને અતિ વેગવાન તથા રાક્ષસોને મારનારા એક અશ્વ તેમણે આપ્યો (નગવેદ ૧,૧૧૬)

અશ્વિનોના અન્ય પણ અનેક પરાક્રમો છે પણ તે સર્વનું તાત્પર્ય એમણે જ કે લગડા, લૂના અને આધિગાઓને તેમણે દુઃખમુક્ત કર્યા એમાં કેટલેક સ્થળે શિવાળામાં ન્યૂનબળ થયેલા સૂર્યનો સબધ સ્પષ્ટ દેખાતો હોવાથી એકસમૂહર આદિ પાશ્વર્ય પડિતોએ તે સર્વ કથાઓ શિવાળામાં બજાવીને ચનાર અને વસંતમાં પુનઃ સબળ (તેજસ્વી) ચનાર સૂર્ય વિશેની જ છે, એમ સિદ્ધ કર્યું છે અધકારમય ખાઈમાં પડેલા વ્યવન તે તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે નિસ્તેજ થયેલો સૂર્ય જ છે, અને તેને અશ્વિનોએ બહાર કાઢ્યો, એટલે વસંતના આરંભમાં સૂર્ય પુનઃ સતેજ થયો, એવી તેમની માન્યતા છે તેમણે (અશ્વિનોએ) સુધારી આપેલો વિસ્પલાનો પગ એમણે કૃષ્ણ

પક્ષમાંનાં ચંદ્રનો ચતુર્થ (પાદ). ઋગ્વેદની અધતા એટલે રાત્રિનો અંધકાર અને અધ તથા લંગડો પરાવૃજ તે દક્ષિણાયનાન્ત મિન્દુ પાસેનો સૂર્ય, એમ એ વસંત કલ્પનાવાદીઓની ધારણા અને માન્યતા છે. તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે નૌકામાથી સમુદ્રમાં પડેલા ભુજ્યુની કિંવા રેભની વાર્તા તે અસ્ત થતા સૂર્યનું રૂપક જ છે વધિ (નપુ-સક) ની સ્ત્રી વધિમતીને અધિનોએ દિરવ્યદસ્ત નામક પુત્ર આપ્યો, એનો અર્થ એ કે, ઉપાની પછી સૂર્યને તેમણે ઉદિત ક્યોં તાત્પર્ય કે, એ પ્રત્યેક ધટનામાં સંકટ-મા સપડાયવા અંદ્ર કિંવા સૂર્યનું જ વર્ણન છે, એમ તેઓ માને છે. અધિનો પ્રાત-કાળના પ્રકાશને છોડવી લાવનારા કિંવા દક્ષિણાયનાન્ત મિન્દુ પાસે જવાથી નિસ્તેજ થયેલા સૂર્યનો ઉદ્ધાર કરનારા છે. અર્થાત્ એથી નિત્ય પ્રાતઃકાળમાં સૂર્યનું આકાશમાં આવીને તેજ પુજ થવું કિંવા વસન્તના આરભમાં તેની નિસ્તેજતાનો લોપ થકને તેનું પુન તેજસ્વી થવું, એ ધટનાઓ દેવોના વૈષ્ણ અધિનોએ જ કરી, એમ કહેવામાં આવે તો તે સાહજિક છે, એવો ઉપાની કિંવા વસન્તની કલ્પનાના પુરસ્કર્તાઓનો અભિપ્રાય છે.

એ વસન્તકલ્પનાવાદીઓએ યારકાચાર્યની પદ્ધતિપર પણ થોડી ધણી સરસાર્થ કરી છે. એટલે કે, યારકાચાર્યની પદ્ધતિ કરતા પણ ચાર ડગલા આગળ વધ્યા છે, કારણ કે, યારકાચાર્યે તો કેવળ એક વર્તિકાની કથાને જ ઉપાની કલ્પનાને અનુસરીને ધટાવેલી છે. તો પણ પ્રસ્તુત રૂઢ વસન્ત કલ્પનાના સાદાપ્પથી કરેલા અધિન કથાના અર્થવડે ધણીક ધટનાઓનું નિરાકરણ થતું નથી. સૂર્યનું પ્રત્યેક પ્રકારનું સંકટ એટલે દક્ષિણાયનાન્તમાં તેનું નિસ્તેજ થવું, એમ માની લેવાથી અધિનોએ તેને અંધકારમાંથી બહાર કાઢ્યો કે કેમ, એ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાતું નથી. વંદનની કથામાં અંધકારનો ઉચ્ચેષ્ઠ મોટો હોષ્ટને ભુજ્યુ સમુદ્રમાં પડેલો અને અગાધ તથા (ભનારમણે તમચિ) ડૂબેલો હતો, તે વેળાએ અધિનોએ તેને બહાર કાઢીને મુક્ત કરેલો છે. અત્રિને પણ તેમણે જ અંધકારમાંથી બચાવેલો છે. દક્ષિણાયનાન્તમાં સૂર્યનું તેજ ન્યૂન થતું હોવાથી તે વેળાએ તેને લગડો, પાંગળો વગેરે વિશેષણો શોભી શકે છે, પરંતુ બીપર કલ્પા પ્રમાણે તેનો અંધકારસાથે સંબધ હોવાથી અને કેટલેક સ્થળે તેને અધ કહેવો હોવાથી અધને દૃષ્ટિ આપવી ઇલાદિ અધિનોના પરાક્રમેનો સંબધ શિયાળામાંના સૂર્યની નિસ્તેજતા કિંવા નિર્ભળતા સાથે જોડવો, એ કાર્ષ સચુકિતક નથી, કારણ કે, અધતાનો સંબધ અંધકાર સાથે છે. એ અંધકાર જો રાત્રિનો જ ખગેખરો અંધકાર છે, એ પ્રકટ જ છે. અર્થાત્ અંધકાર અને પ્રકાશ વચ્ચેના નિત્યના ઝગડા સાથે આ વાર્તાનો સંબધ લગાડી દેવાથી અધિનોના પરાક્રમે દૈનિક હતા, એમ જ કહેવું પડશે. પણ વસ્તુતઃ તેમના તે પરાક્રમે દૈનિક નાહ, કિન્તુ સાંવત્સરિક હોવાથી વૈદિક પડિનોએ તેમનો સંબધ સૂર્યની શિયાળામાંની

નિરતેજતા સાથે લગાડેલો છે. પરંતુ એ કલ્પનાના થોડે અંધકારનો યથાર્થ નિર્ણય થતો નથી. એ અંધકાર પણ કેટલાક દિવસોના અવધિનો છે. એટલામાટે એ અશ્વિનકથાનો સંબંધ ધ્રુવપ્રદેશમાંની વર્ષમાં એકવાર આવનારી અખંડ દીર્ઘ રાત્રિ સાથે જ હોવો જોઈએ, એમ ગમે તે રીતે પણ માનવું જ પડે છે.

વસંતની કલ્પનાવડે બીજી પણ એક વાર્તાનો નિર્ણય થતો નથી. અશ્વિનોએ જેમને દુઃખમુક્ત કર્યા, તેમનાં દુઃખોનો કાળ ચોવીસ કલાક કરતાં વિશેષ અવધિનો કહેલો છે. રેલ (૧,૧૧૬,૨૪) દશ દિવસ અને નવ રાત્રિ પર્યંત પાણીવડે ઘેરાયેલો હતો. તેમજ શુન્ય પણ અગાધ તમ (અંધકાર) માં ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાત્રિ પર્યંત પડ્યો હતો. અશ્વિનો પરાવત્ એટલે દૂરના પ્રદેશમાં ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાત્રિ પર્યંત હતાં (૮,૫,૮). દક્ષિણાયનાન્ત બિન્દુમાં કેટલાક સમયપર્યંત સ્થિરતા થવા સમાન દેખાય છે; તે સમય કિંવા કાળસાથે એટલે કે તેની તે સ્થિરતાના કાળસાથે એ દશ કિંવા ત્રણ દિવસનો સંબંધ હોવો જોઈએ, એવો મેંક્સમૂલરે તર્ક કરેલો છે. પણ ત્યાં ખરેખર સૂર્ય દશ દિવસ પર્યંત સ્થિર થયેલો હોતો નથી; અને હોય છે, એમ કદાચિત માની લઈએ, તો પણ અંતે દીર્ઘતમાની કથામાં એ તર્ક કુંકિત થઈ જાય છે. કારણ કે દીર્ઘતમા દશમ યુગમાં વૃદ્ધ થવાથી શત્રુની પીડામાંથી અશ્વિનોએ તેને મુક્ત કરેલો છે. દીર્ઘતમાની કથામાં યુગ શબ્દનો માસ-મહિનો અર્થ લેવો જોઈએ, એ પૂર્વના એક દર્શનમાં બતાવેલું જ છે. આ અર્થ જો યથાર્થ હોય, તો દીર્ઘતમારૂં સૂર્ય દક્ષિણાયનાન્ત બિન્દુપાસે બે માસ પર્યંત સ્થિર રહેતો હતો, એમ મેંક્સમૂલરના અભિપ્રાય પ્રમાણે માનવું પડશે. પરંતુ ધૌવિક વસંતની ઉપપત્તિનો આશ્રય કરવાથી એ બધી અડચણો તરત નીકળી જાય છે. કારણ કે, ધ્રુવપ્રદેશમાં સૂર્યનો ક્ષિતિજની નીચે હોવાનો કાળ એક રાત્રિથી તે એક સો રાત્રિ પર્યંતનો કિંબહુના છ માસ પર્યંતનો પણ હોય છે.

અશ્વિનોએ જેમને દુઃખમુક્ત કર્યા, તેમનાં દુઃખોનું સ્થાન કયું, એ એક ત્રીજી એવી વાર્તા છે કે જેનું વસંતોપર્પાતથી કાંઈ પણ નિરાકરણ થઈ શકતું નથી. શુન્યનું સંરક્ષણ પૃથ્વીપર થયેલું નથી, કિન્તુ જે સ્થળે અગાધ તમ છે (અનારંભણે તમાસિ) એવા સમુદ્રમાં (અપ્સુ) થયેલું છે. વૃત્રે ઘેરી લીધેલો કિંવા બૃહસ્પતિએ નીચે ફેંકી દીધેલો સંમુદ્ર (૨,૨૩,૧૮) તે સૂર્ય એક જ છે, એ તેમના વર્ણનની તુલના કરવાથી સદૃશ જણાઈ આવે તેમ છે. એ બન્ને સમુદ્ર એટલે ગત દર્શનમાં વર્ણવેલા જલબાબનું સ્થાન જ. સૂર્ય શિયાળામાં જ્યાં જાય છે, તે સ્થાન કાંઈ આ સમુદ્ર નથી. અર્થાત્ અશ્વિનોએ પોતાના આગ્રિતોને અંધકારમય સમુદ્રમાંથી કેવીરીતે બચાવ્યા, એનું ધૌવિક વસંત વિષયક ઉપપત્તિના સાહાય્યવિના કદાપિ નિરાકરણ થઈ શકવાનું નથી. ઋગ્વેદ ૮,૪૦,૫ માં એકતરફ છિદ્રવાળા (જિહ્વાગમ્) સાત તળના સમુદ્રને ધન્દ્રે ઊઘાડો કરવાનું

કહેલું છે. અધોમુખ દૂપને અશ્વિનોએ ઊપર ઊપાડી લેવાવિશે કહેતાં ૧,૧૧૬,૯ માં જિહ્વામાર શબ્દનો જ ઉપયોગ કરેલો છે. ૧,૮૫,૧૧ માં પણ ગોતમની તૃપાને તૃપ કરવા માટે આઝ મુખના દૂપને અશ્વિનોએ ઊપર ધકેલી દેવાનું કહેલું છે. એ સમુદ્ર કિંવા દૂપ તે મેધ છે, એમ ટીકાકારોએ કહેલું છે. પણ અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે એ સર્વ વર્ણન પાતાળલોકને જ યથાર્થ લાગૂ પડનારું છે; કારણ કે, ત્યાંની વસ્તુઓ આપણા કરતાં વિરુદ્ધ દિશાએ લટકેલી હોય છે, એવી માન્યતા છે. ગ્રીક અને ઇજિપ્શિયન લોકોના હેડિસ્ એટલે કે પાતાળલોક એવા જ પ્રકારનો છે. ઇતર રાષ્ટ્રોની પ્રાચીન કથાઓમાં પણ પાતાળનું વર્ણન એવા જ પ્રકારનું આપેલું છે. પાતાળ એટલે અંધકારમય અને પાણીથી ભરેલી ઊંધી કડાઇ જેવા હોવાથી ગોતમની તૃપાને મટાડવામાટે અશ્વિનોને તેની એક બાજુએ છિદ્ર પાડીને તેમાંના પાણીને ઊપર લાવવું પડે, એ સર્વથા સાહજિક અને સ્વાભાવિક જ છે. મરુતોએ પણ એવા જ પરાક્રમ કર્યાનું ૧,૮૫,૧૦ માં કહેલું છે, જેનું તળિયું ઊપર છે (ઝવાગુમ) અને મુખ નીચે છે. (જિહ્વામાર) એવાં જ વિશેષણો દૂપ (અવત) ને આપેલાં છે (ઋ. ૧,૧૧૬,૯) તેથી નિલના કરતાં તેમાં કાંઈક પણ ભિન્નપ્રકારનું વર્ણન છે, એ સ્પષ્ટ જ છે. અર્થાત્ એ વિશેષણો મેધને લગાડી શકાય તેવાં નથી. એ દૂપને ઊપર ધકેલવાનું કહેલું છે (ઋગ્વેદ જુલે) નિસ્તલ (અવુમ) પ્રદેશમાં વચ્ચે પોતાના શ્ક્ષેત્રને ઊંચું કરે છે, અને તેનાં આપણને ન દેખાનારાં કિરણો ઊપરથી નીચે જાય છે (ત્રીચીના:), એવું જ ૧,૨૪,૭ માં વર્ણન છે, તે ત્યાં સર્વ વસ્તુઓ આધારહીન અને હિલટી જ છે તે પાતાળના વર્ણન સાથે બહુ જ ઉત્તમતાથી મળતું આવે છે. તેમાંના અંધકારમય અને નિસ્તલ સમુદ્રમાં જ જુલુડુ હોયેલો હોઇને અશ્વિનોએ આપેલી નૌકાદ્વારા તરી ગયો. અથર્વવેદમાં “તિર્યક્ મુખવાળા અને ઉપરતક્ષવાળા ચમસમાં (ખાલામાં) સર્વ તેજ ભરેલું હોઇને, તે મહાપુરુષોનું ગોપન કરનારા સપ્તર્ષિઓ તેમાં જ રહેલા છે” એમ કહેલું છે (૧૦,૮,૯)*. “બૃહદ રણ્યકાપનિવદ્” માં પણ એ મંત્ર આવેલો હોઇને તેમાં તિર્યગ્બિહને બદલે અર્વાગિબિહ શબ્દ નાખેલો છે. ચારક્રત્યાર્થે (નિસ્ક્રત ૧૨,૩૮) એ ચમસ એટલે આપણા મસ્તકપરનો ખગોલાર્ધ અને સપ્તર્ષિ એટલે સૂર્યનાં સાત કિરણો, અથવા તો ચમસ એટલે મનુષ્યનું અંતર્ગોલ કપાલ એવા એના બે પ્રકારના અર્થો આપેલા છે. પરંતુ એ વર્ણન મસ્તકપરના ખગોલાર્ધ કિંવા મનુષ્ય કપાલ કરતાં પાતાળને જ વધારે લાગૂ પડે છે. પારસી ગ્રંથમાં પણ એવા જ પ્રકારનું વર્ણન હોઇને સાત અમેશ સ્પૈતોનું તેજ

* “તિર્યગ્બિહચમસઃ સર્વવૃદ્ધસ્તસ્મિન્યચો નિહિતં વિજ્ઞરૂપમ્ । તદાસત કપયઃ સપ્ત સાકં યે અસ્ય ગોપા મહતો વમુવઃ” ॥

યિમમાંથી નણુવાર નીકળી ગયું અને તેને અઝિદહાક (અઝદહાક) સાથે યુદ્ધ કરીને પાછું લાવવું પડ્યું, એમ કહેલું છે એ યુદ્ધ વૌરુકશ સમુદ્રમાં થયેલું છે અર્થાત્ એ બન્ને વર્ણુનોની ધુનના કરતા અધિમુખ ચમસ કિંવા પ્યાલો એટલે પાતાળમાના અધકાર અને જલનાબ્ધનું સ્થાન જે ત્યાનો ઉનટો ખજોવાર્ધ, તે જ એ છે, એમ કહેવા માટેના આપણને સમગ્ર આધાર મળે છે જુગ્મ્ય જેમા દૂળેવો હોઇને અશ્વિનોએ તેનું રક્ષણ કર્યું હતું, તે પ્રદેશ એ જ છે

જુગ્મ્ય ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાત્રિ પર્યન્ત નિરાધાર અને અધકારમય સમુદ્રમા હતો તથા રેલ દશ રાત્રિ અને નવ દિવસ પર્યન્ત હતો એમ કહેલું છે અર્થાત્ એ અવધિ અખડ અધકારનો હોવો જોઇએ ઋજુજાશ્વની (રક્ત વર્ણુ અશ્વની) કથામા એ ધ્રુવપ્રદેશમાના અખડ અધકારનો જ સબ્ધ હોવો જોઇએ એમ દેખાય છે ઋજુજાશ્વે ૧૦૦ કિંવા ૧૦૧ મેદાએને મારીને વૃકીને આપવાથી તેના પિતાએ ક્રોધવશ થઇને તેને અધ કર્યો, અને ત્યારપછી વૃકીની પ્રાર્થનાથી અશ્વિનોએ તેને તેની દૃષ્ટિ પાછી આપી એ મેદા એટલે તારાઓ હોઇને સૂર્યના ઉદયની સાથે જ તેઓ અદૃશ થાય છે અને એટલામાટે જ તેમને ઋજુજાશ્વે માર્યાનું કહેલું હોવું જોઇએ, એવો મેંકસમૂનરે તર્ક કરેલો છે પરંતુ એમ માનનાથી તેમની ૧૦૦ કિંવા ૧૦૧ ની સખ્યા જ શામાટે હોવી જોઇએ, એનો કશો પણ નિર્ણય થઈ શકતો નથી વળી ગ્રીક કથામાના હેલિઓસ એટલે સૂર્યનાં ૩૫૦ મેદા એટલે ૩૫૦ રાત્રિ અને ૩૫૦ બળદ એટલે ૩૫૦ દિવસ છે, એમ મેંકસમૂનરે જ કહેલું છે ૫૦ દિવસના એ વર્ષની વાર્તા રેલની કથા સાથે સારીરીતે મળતી આવે છે તે જ હેલિઓસની કથાથી ઋજુજાશ્વની કથાનો નિર્ણય થઈ શકે છે કે કેમ, એ હવે આપણે જોવું જોઇએ તેવો વિચાર કરતાં ગ્રીક ઓડીસીસના મિત્રે હેલિઓસનાં બળદોને ખાઈ જના અને ઋજુજાશ્વે મેદાને મારીને વૃકીને આપવા, એ વાર્તાઓનું સામ્ય ત્વરિત ધ્યાનમા આવી જાય એમ છે વૈદિક ગ્રંથોમા વૃકને તમની (અધકારની) મૂર્તિ માનેની હોવાનું દેખાય છે અર્થાત્ ૧૦૦ મેદાના વધનો સબ્ધ સૂર્યના તેજ સાથે ન જોડતા અધકારસાથે જ જોડવો જોઇએ, એટલે કે, ઋજુજાશ્વે સો દિવસ અધકારને સ્વાધીન કર્યો, એમજ માનવું જોઇએ એ સો દિવસ અખડ અધકારના હોવાથી ઋજુજાશ્વે તેટલા કાળપર્યન્ત અધ હતો અને ત્યાર પછી પ્રકાશના અગ્રહૂત અશ્વિનોએ તેને પુનઃ દૃષ્ટિ આપી, એમ કહેવું સર્વથા સ્વાભાવિક જ છે એ પ્રમાણે ૧૦૦ મેદાના વધની વાર્તા ૧૦૦ દિવસના અવધિની અખડ ગતિની કલ્પનાથી સારી બધે જોસ્તી થઈ પડે છે એટલે કે, એકદરરીતે અશ્વિનોની કથાના આધારે ત્રણથી તે સો દિવસ સુધીની અખડ રાત્રિવિશેનું અનુમાન કરવા માટેનો સારો આધાર મળી શકે છે

અશ્વિનોની કથામાંની જે અત્રિ સપ્તવધીની કથા છે, તે આપણી ઉપપત્તિમાટે અત્યંત મહત્વનો ભાગ છે. તેને બળતી ખાઇમાં નાંખી દેવામાં આવ્યો હતો, ત્યાં તે ભયંકર સ્થિતિમાંથી અને અંધકારમાંથી (તમસઃ) અશ્વિનોએ તેને મુક્ત કર્યો (૬,૫૦૧૦). વધી (નપુંસક) ની સ્ત્રીને અશ્વિનોએ હિરણ્યહસ્ત નામક પુત્ર આપવાનું (૧,૧૧૭,૨૪) તેા પૂર્વે કહેલું જ છે. પાંચમા મંડળમાંનું ૭૮ મું સૂક્ત સપ્તવધિ (ઋષિ) નું હોઇને તેમાં સપ્તવધિ પેટીમાં સપડાયો હતો, તે વેળાએ અશ્વિનોએ તેને મુક્ત કર્યાનું કહેલું છે. એ કાકની પેટી કિંવા વૃક્ષને રાત્રિ માનવાથી સપ્તવધિ પોતાની સ્ત્રીથી રાત્રે વિલગ્ન થવાથી તેને (સ્ત્રીને) તે વધિ પ્રમાણે જ થયો અને પ્રાતઃકાળમાં અશ્વિનોએ તેને મુક્ત કર્યા પછી પુનઃ તે પોતાની સ્ત્રીનો યથાર્થ પતિ થયો, એવા પ્રકારનો એ વાર્તાનો નિર્ણય મૈક્સમૂલરે કરેલો છે. પરંતુ એમ માનતાં તેને કેવળ વધિ કહેવાને બદલે સપ્તવધિ શા માટે કહ્યો, એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ થતું નથી. વધિ શબ્દનો 'આમડાનો પટો' એવો પણ એક અર્થ છે અને એથી સપ્તવધિ એટલે આમડાના સાત પટાવડે જકડેલો, એવો પણ એનો અર્થ થઇ શકે એમ છે. પરંતુ એ વાર્તામાંના અન્ય વિષયોનો વિચાર કરતાં સપ્તવધિ એટલે સાત નપુંસક, એ અર્થથી જ એ વિશેષણ અત્રિને લગાડેલું હોતું નેમ્ષ્યે, એમ જ દેખાય છે.

ઉપર્યુક્ત પંચમ મંડળમાંનું ૭૮ મું સૂક્ત અશ્વિનોનું હોઇને તેનો ઋષિ અત્રિ-સપ્તવધિ છે. તેમાં અત્રિએ અશ્વિનોની પોતાને સંકટમાંથી મુક્ત કરવા માટે પ્રાર્થના કરેલી છે. તેમાં પ્રથમના ત્રણ મંત્રોમાં અશ્વિનોને યજ્ઞમાટે આવાહન કરેલું હોઇને ચોથા મંત્રમાં પડેલા અત્રિએ વેદનાવાળી સ્ત્રી પ્રમાણે અશ્વિનોને પોતાને સાદાચ્ચ આપવા માટે યોલાવેલા છે. પાંચમા અને છઠ્ઠા મંત્રમાં વૃક્ષમાં બદ્ધ થયેલા અત્રિને મુક્ત કરવા માટે પ્રસૂતા યનારી સ્ત્રીના અંજ પ્રમાણે વૃક્ષની એક બાજુનું વિદારણ કરવા માટેની પ્રાર્થના કરેલી છે. એ પછીના અંતિમ ત્રણ મંત્રોમાં દશ માસ પર્યન્ત ગર્ભમાં રહેલા કુમારના પ્રસવનું વર્ણન છે. એ મંત્રનો પ્રથમના ૭ મંત્રો સાથે શો સંબંધ હોવો નેમ્ષ્યે, એ વિશે કોઇપણ વૈદિક પંડિતથી આજ સુધીમાં કશોપણ નિર્ણય કરી શકાયો નથી. સાયણાચાર્યે એ ત્રણ મંત્રોને ગર્ભસ્થાવિણ્ણી ઉપનિષદનું નામ આપેલું છે; અને લડવિગ્ નામક પાશ્ચાત્ય પંડિતના અભિપ્રાય પ્રમાણે ચોથા મંત્રમાંની ઉપમાન ભૂત પ્રસૂતિવેદના યનારી સ્ત્રીપરથી સૂચિત થયેલા કુમાર પ્રસવનું સાત વર્ણન એ ત્રણ મંત્રમાં આપેલું છે. પરંતુ કેવળ ઉપમાથી જ સૂચિત થયેલા એવા અપ્રત્યુત વિષયનું આટલું બધું સાગ્રવર્ણન સૂક્તના અંતમાં આપવું, એ બહુ જ વિક્ષિપ્ત દેખાય છે. અર્થાત્ કોં તો એ મંત્ર સંબંધની વિલક્ષણતાને માન્ય કરવી નેમ્ષ્યે, કિંવા તેનો અન્ય કોઈ પણ પ્રકારે નિર્ણય કરવાનો પ્રયત્ન કરવો નેમ્ષ્યે, તે મંત્ર આ પ્રમાણે છે;—

“યથા વાત વૃષ્કરિણીં સર્મિગયતિ સર્વતઃ ।

एवा ते गर्भ एजतु निरैतु दशमास्यः ॥ ૭ ॥

યથા વાતો યથા વનં યથા સમુદ્ર એજતિ ।

एवात्वं दशमास्य सहावेहि जरायुणा ॥ ૮ ॥

દશમાસાઞ્છશયાનઃ કુમારો અધિ માતરિ ।

चिरैतु जीवो अक्षतो जीवो जीवन्त्या अधि” ॥ ૯ ॥

આ મંત્રો સર્વથા સરળ હોઈને એમનો અર્થ આ પ્રમાણે છે;—

“જેવીરીતે વાયુ વૃષ્કરિણી (કમળતડાગ) ને ચારે તરફથી હીલવે છે, તેજ પ્રમાણે તારો ગર્ભ આન્દોલિત થાઓ અને દશ મહિના પછી બહાર આવો. ॥ ૭ ॥

“જે પ્રમાણે વાયુ, વન કિંવા સમુદ્ર હીલે છે, તે પ્રમાણે હે દશ માસના ગર્ભ ! તું જરાયુ (ગર્ભાઞ્છાદન) સહિત બહાર આવ. ॥ ૮ ॥

“માતાના ગર્ભમાં દશ માસ પર્યંત રહેલો કુમાર સજીવ અને સુખરૂપ બહાર આવીને પોતાની જીવતી માતાને જીવતો દેખાઓ.” ॥ ૯ ॥

છઠ્ઠા મંત્રમાં વૃક્ષની એક બાજુનું સમવધિમાટે વિદ્યારણ કરવા માટે અશ્વિનોની પ્રાર્થના કર્યા પછી તારાળ એ ત્રણ મંત્રો આવેલા હોવાથી તેમનો પ્રથમની વાર્તા સાથે સંબંધ હોવો સર્વથા સ્વાભાવિક જ છે. પરંતુ વસંતની કિંવા ઉષાની કલ્પનાના આધારે એ સંબંધ મેળવી શકાતો નથી. એ મંત્રમાંના શબ્દોમાં કાઠિન્ય તો લેશ માત્ર પણ નથી, એમાં દશમાસના પૂર્ણ ગર્ભની સુખરૂપ સુક્તિ થવા માટે પ્રાર્થના કરેલી છે, એ સ્પષ્ટ જ છે. પણ એ ગર્ભમાંનો પુત્ર કોણ હોવો જોઈએ વારુ ? વધિમતીને હિરણ્યકલ્પ નામક પુત્ર અશ્વિનોએ આપ્યા વિશે પૂર્વે કહેલું જ છે. એટલે તેણે સુખરૂપ પ્રસૂતિ-માટેની પ્રાર્થના કરેલી હોય, એ સંભવતું નથી. સમવધિએ પોતાની જાતની સુખરૂપ પ્રસૂતિ માટે પ્રાર્થના કરી હોય, એમ પણ કહી શકાતું નથી; કારણ કે, તેના સંયોગથી તેની જાતે કદાપિ પુત્ર પ્રાપ્તિ થએલી નથી. તાત્પર્ય કે, એ ત્રણ મંત્રનો સૂક્તના પૂર્વ ભાગ સાથેનો સંબંધ આજ પર્યંત લેશ માત્ર પણ સમજી શકાયો નથી.

પરંતુ દ્યુવોપપતિના સાદાપ્યથી એ વિશ્વયનો પણ યોગ્ય નિર્ણય થઈ નય છે. ઋગ્વેદમાં કેટલેક સ્થળે ઉષા સૂર્યને ઉત્પન્ન કરે છે, એમ કહેલું છે (૧,૧૧૩,૧; ૭,૭૮,૪. ઇત્યાદિ). પરંતુ ઉષાના ગર્ભમાં સૂર્ય દશમાસ પર્યંત હોય છે, એમ કહી શકાય તેમ નથી. તેમ જ દશમાસ્યઃ કિંવા દશમાસાન્ એ જે શબ્દો સૂક્તમાં આવેલા

છે, તે નિર્ધર્ય છે, એવું વિધાન પણ કરી શકાય તેમ નથી. અર્થાત્ એ વાર્તાનો બીજો કાંઈ પણ નિર્ણય હોવો જ નહીં. ઋગ્વેદના સૂર્યને ઘાવા પૃથિવીનો કિંવા એકલા ઘૂનો પુત્ર કહેલો છે, અને એથી એ નિર્ણયનો માર્ગ આપણને મળી શકે એમ છે. ઋગ્વેદ ૧૮,૬૭,૧ માં સૂર્યને દિવસ્પુત્ર કહેલો છે. તેમ જ ૧,૧૬૪, ૩૩* માં " દૂએ અમને ઉત્પન્ન કર્યા, તે અમારા પિતા છે અને તેમાં જ અમારું મૂળ છે. આ વિદ્યાસ પૃથ્વી અમારી માતા છે. એ બે ઉતાન ચમૂના ઉદરમા પિતાએ પોતાની કન્યાના ગર્ભનું આધાન કર્યું." એમ કહેલું છે. એથી પૂર્વની ઋચામાં " પોતાની માતાના ગર્ભમાં અપૂર્ણાવસ્થામાં રહેલો તે અનેકવિધ સંપત્તિમાન થતો નિર્ઋતિમા અદ્યો ગયો. જેણે તેને ઉત્પન્ન કર્યો તે તેને જાણતો નથી અને જેણે તેને જાણ્યો તેનાથી હવે તે શ્રમ થયેલો છે " એમ કહીને ૧,૧૬૦,૧ માં આ ઘાવાપૃથિવી સર્વ કલ્યાણકારક, રજોને ધારણ કરનાર, વ્યાપક સ્વરૂપ, શોભનજન્મવાનું અને જ્ઞાતા છે. આ તેજસ્વી સૂર્ય નિવમાનુસાર એ બે દેવિઓના મધ્યમાંથી ગમન કરતો હોય છે," એમ કહેલું છે. એ મંત્રથી ત્રણ બાબતો સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે, ૧ પ્રથમ તો સૂર્યને ઘાવા પૃથિવીરૂપ બે ચમસાનો પુત્ર માનેલો છે, ૨ દ્વિતીય, એ ઉભયના મધ્યમાં સૂર્ય ઉદરમાંના ગર્ભ પ્રમાણે ભ્રમણ કરે છે; ૩ અને તૃતીય, તે કેટલાક કાળ પર્યન્ત પોતાની માતાના ગર્ભમાં ભ્રમણ કર્યા પછી તમોમય પ્રદેશ (નિર્ઋતિ) માં જઈને પૂર્વે જેમને દેખાતો હતો, તેમને દેખાતો બંધ થાય છે. સૂર્યની સંવત્સર ગતિનું એ પ્રમાણે રૂપક કરવાથી તે નિર્ઋતિમાં જાય છે, એટલે કે પોતાની માતાના ગર્ભમાંથી બહાર નીકળે છે, એમ કહેવામાં કલ્પનાની કાંઈ વધારો બેચતણ કરવાની અમત્ય રહેતી નથી. પણ તે ગર્ભમાં તે દશમાસ પર્યન્ત હતો, એમ કહેવાનો બાવાર્થ શો? એ પ્રશ્નનું ઔદિક ઉપપત્તિના યોગે બહુ જ સારું ઉત્તર મળી શકે એમ છે. દીર્ઘતમા દશમે મહિને વૃહ-જરઠ-ચાપ ■ અને દશગોનું વાર્ષિક સત્ર પણ તેટલા જ કાળમાં સમાપ્ત થતું હતું, એ તો પૂર્વે કહેલું જ છે, એટલે ક્ષિતિજમાં દશમાસ પર્યન્ત દષ્ટિગેત્રર થતો સૂર્ય દશમાસ પર્યન્ત ઘાવા પૃથિવીના ગર્ભમાં ભ્રમણ કરે છે, એમ કહેવું સર્વથા સાહજિક અને સ્વાભાવિક જ છે. એ કાળ પછી તે

* યામૈ પિતા જનિતા નાભિરત્ર વંધુમે માતા શૃષેત્રી મહીય । ઉત્તાનયો ચમ્વોયો નિરતરત્રાપિતા હુદિતુર્ગર્ભમાધાત્ " ॥ ઋ ૧,૧૬૪,૩૩

† " ય ઈ.ષ્વર ન સો અસ્ય વેદ ય ઈ દર્શ્ય દિશગિન્તુ તસ્માત્ । સ માનુયાંના પરિવૈતો અતર્વહુ પ્રજા નિર્ઋતિમા વિવેશ " ॥ ઋ, ૧,૧૬૪,૩૨,

‡ " તે હિ ઘાવાપૃથિવી વિશ્વશમુવ ઋતાવરી રજસો ધારયત્કવો । મુજન્મની ધિપળે અતરીયતે દેવો દેવી ધર્મણ સૂર્ય શુચિ " ॥ ઋ ૧,૧૬૦,૧.

નિર્ઋતિમાં જઈને જે મહિના સુધી ત્યાંના વૃક્ષમાં અટકી પડે છે; એટલે તે વેળાએ તેની મુકિત માટે અગ્નિએ અશ્વિનોની આર્થના કરી, એ યોગ્ય જ છે. અર્ધવેદમાં (૧૧,૫,૧) સૂર્યને બ્રહ્મચારી કહીને તે પૃથિવી અને ઘૌના મધ્યમાં બ્રમણ કરે છે અને ઉચ્ચ સ્વરે આકન્દન કરતો તે રક્તવર્ણુ (સૂર્ય) પૃથ્વીપરથી બૃહસ્પતિ (મોટા શિશુ) ને ખેંચી લઈ જાય છે, એમ કહેલું છે. હવે ઘાવા પૃથિવીના મધ્યમાં બ્રમણ કરતી વેળાએ જો તેને બૃહસ્પતિ હોય, તો નિર્ઋતિમાં જઈ પશ્ચા પછી તેને વશ્મિ (નપુંસક) કહેવો, એ સાહજિક જ છે, હવે તેને સમવશ્મિ શા કારણથી કહ્યો છે, એટલો પ્રશ્ન અવશિષ્ટ રહે છે. પરંતુ એનું ઉત્તર અર્થત સરળ છે. ઋગ્વેદમાં ઘૌ, પૃથિવી, પાતાળ, સમુદ્ર અને જલો એ સર્વ સાત સાત છે, એવી માન્યતા મળી આવે છે; તેમ જ દાતુ (રાક્ષસો) પણ સાત હોઈને (૧૯,૧૨૦,૬) તેમને મારનાર ઇન્દ્રને સમહૃન્ કહેલા છે (૧૦,૪૯,૮). વૃત્તના દુર્ગ પણ સાત હોઈને અશ્વિનોએ બેઠેલા ગાયોનો વજ સમાસ્ય (૧૦,૪૮,૮) એટલે સાત મુખનો છે. એ વિષય કિંવા ધટનાનો વિચાર કરતાં ક્ષિતિજમાં બ્રમણ કરનાર સૂર્ય જો બૃહસ્પતિ અને સમાસ્ય કિંવા સમસકર હોય, તો પછી તમોમય નિર્ઋતિમાં ઉતરી ગયા પછી તેને સમવશ્મિ તરીકે કહેવો કિંવા ઓળખવો, એ કાંઈ નિરર્થક નથી. આના અર્થને સ્વીકારવાથી ઉપર કહેલા ત્રણ મંત્રોનો સમસ્ત સૂક્ત સાથે યોગ્ય સંબંધ બતાવી શકાય છે. માતાના ઉદરમાં રહેવાનો દશ મહિનાનો કાળ એટલે સૂર્ય ક્ષિતિજમાં હોય છે ત્યાં સુધીનો કાળ જ જાણવાનો છે. એ પછી જે માસ પર્યંત પાતાળમાંના સમુદ્રના વૃક્ષમાં અટકી પડ્યા કેડે અશ્વિનો તેને બહાર કાઢતા હતા. આ ધટનાનો આજ પર્યંત નિર્ણય થયેલો નથી, પણ હવે તે નિર્ણય ધ્રુવોપપત્તિના ધોરે જ થવાનો છે.

એ કથામાં દૃષ્ટિગોચર થતા એક રહસ્યનો આ સ્થળે કિંચિદ્ વિચાર કરવો આવશ્યકીય છે. અહીં એવી કલ્પના કરેલી છે કે, સૂર્ય દશ માસ પર્યંત પોતાની માતાના ગર્ભમાં બ્રમ્યા પછી નીચે પાતાળમાં પડે છે; એટલે કે તે ગર્ભમાંથી બહાર આવતાં જ અદૃશ્ય થાય છે. આ પ્રકાર સામાન્ય પ્રકારથી વિરુદ્ધ છે. સામાન્યતઃ બાળક માતાના ઉદરમાંથી બહાર આવે એટલે દૃશ્ય થાય છે. આ પ્રકારને ધ્યાનમાં લઈને વૈદિક ઋષિઓએ તેની એક અદ્ભુત સમસ્યા કિંવા પ્રહેલિકા બનાવી દીધી. એ સમસ્યાનું ઋગ્વેદમાં અનેક સ્થળે વર્ણન આવેલું છે. ૧,૧૬૪,૩૨ માં “જેણે તેને (સૂર્યને) ઉપજાવ્યું, તેને જ તે કેળવ્યો બંધ થાય છે” એમ કહેલું હોવાનું ઉપર જણાવેલું જ છે. ૫,૨,૧* માં “યુવતી માતા કુમારને ગુપ્તતાથી લઈ જાય છે, અને પિતાને આપતી

* “કુમાર માતા યુવતિઃ સમુન્ધ ગુહા વિભર્તિ ન દદાતિ પિત્રે ॥ બનીકમસ્યન મિનઞ્જનાસ; પુરઃ પસ્યંતિ નિહિતમરતૌ” ॥ ઋ. ૫,૨,૧.

નથી, અરાતિમાં તેનું સ્થાન થનારું સુખ લોકાને દેખાતું નથી” એમ કહેલું છે. વળી: ૧,૭૨,૨ માં* “વત્સ અમારી આસપાસ ફરતો હોવા છતાં તે ચતુર અમર્થ દેવાને પણ દેખાતો નથી; તેની પાછળ પાછળ ચાલનારા દેવો થાકીને અગ્નિના ચાર ઉચ્ચ પદે ઉભા રહ્યા” અને ૧,૬૫,૪૧ માં તે “તમારામાંથી કોણ એ રહસ્યને સમજી શક્યું છે? વરસે પોતાની માતાને જ જન્મ આપ્યો. સર્વના બીજરૂપ તે મહાન દ્રષ્ટા સ્વસામર્થ્યવડે આપોના અંકપરથી આગળ આવે છે” એમ કહેલું છે. દીર્ઘ તમ-અંધ-કારમાં લાંબા કાળપર્યન્ત (જ્યોત્) રહેલા (૧૦,૧૨૪,૧) અને ત્યાર પછી જળોના પુત્ર (અપાં નપાત્) થઈ પુનઃ બહાર આવનારા (૧,૧૪૩,૧) અગ્નિનું એ વર્ણન છે. જળોના પુત્ર એટલે મેઘોમાં ઉત્પન્ન થનારો વિદ્યુદ્ભૂત અગ્નિ, એમ સાધારણતઃ માનવામાં આવે છે. પણ એમ માનવાથી તેના અંધકારમાંના નિવાસ વિશેનો નિર્ણય થતો નથી. પરંતુ દિવ્યજળ ભ્રમણ અને ધ્રુવોપપત્તિના સહાયથી એ સમસ્યાનું સમાધાનકારક રીતિથી નિરાકરણ થઈ જાય છે. ઘાવા પૃથિવીના મધ્યમાં દશ માસ પર્યન્ત ભ્રમણ કરતા સૂર્યની સ્થિતિને દશ માસની ગર્ભાવસ્થા કહેવી, એ સર્વથા સ્વાભાવિક જ છે. પણ એમાં આશ્ચર્ય એટલું જ કે, ગર્ભમાં હોય ત્યાં સુધી તે દસ્ય હોઈને ગર્ભમાંથી બહાર પડતાંની સાથે જ તે અદસ્ય થાય છે. એટલે એથી તે જાય છે ક્યાં? નીચે પડવાથી વૃક્ષમાં અટવાઈ રહે છે કે શું? તેની પ્રસૂતિ થવા પછી માતા તેને પિતા પાસે કેમ નથી લઈ જતી? તેની મુક્તિ સુખરૂપ થાય છે કે નહિ? એવા પ્રશ્નો સહજ ઉત્પન્ન થાય છે અને વૈદિક ઋષિએજી પુનઃ પુનઃ એ પ્રશ્નોનો વિચાર કરીને એમના નિરાકરણનો પ્રયત્ન પણ કરેલો છે. આ સૂર્યની વાર્તા અગ્નિને પણ લાગુ પડે છે; કારણ કે, ઋગ્વેદમાં સૂર્ય અને અગ્નિના એકત્વનું અનેકવાર પ્રતિપાદન કરેલું છે. ૩,૨,૧૪ માં અગ્નિને ઉપઃ કાળમાં જાગૃત થનાર (ઉપર્વધં) આકાશમાંના પ્રકાશયુક્ત દિવ્ય તેજ તરીકે ઓળખાવેલો છે, ‘ઐતરેય બ્રાહ્મણ’ માં (૮,૨૮) “સૂર્ય અસ્તંગત થતી વેળાએ અગ્નિમાં પ્રવેશ કરે છે અને પ્રાતઃકાળમાં પુનઃ તેમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે” એમ કહેલું છે. દશ માસની ગર્ભાવસ્થા પછી ગ્રહ થવાની વાર્તા સૂર્ય વિશેની હોય કિંવા અગ્નિ વિશેની હોય, પણ દશ માસ પર્યન્ત પ્રકાશ પછી ક્ષિતિજ તળે જનારા સૂર્ય સાથે તેના ગાઢ સંબંધ છે, એમાં તો લેશ માત્ર પણ સંશય નથી જ.

* “અસ્મે વત્સ પરિવંત ન વિદનિચ્છન્તો વિશ્વે અમૃતા અમૂરાઃ ॥ શ્રમયુવઃપદવ્યા ધિયંધાસ્તસ્થુઃ પદે પરમે ચાર્ધમ્ને” ॥ ઋ. ૧,૭૨,૨. † ક દમં વો નિગ્ધમા ચિદ્દેત વત્સો માતર્જનયત સ્વધામિઃ ॥ વહ્નીનાં ગર્ભો અપસામુપસ્થાન્મહાન્કર્વિનિંધરાતે સ્વધાવાન્ ઋ. ૧,૬૫,૪.

હવે એ લુપ્તપ્રાય થનારો કુમાર જાય છે ક્યાં અને તેનું થાય છે શું? તે પોતાનાં માતા પિતાને પાછો મળે છે કે નહિ, અને મળતો હોય તો ક્યારે અને કેવી રીતે મળે છે, આ પ્રશ્નો અવશિષ્ટ રહે છે. તેને પાછો મેળવી દેવાનું કાચ ઋગ્વેદમાં ઋણુ કિંવા અશ્વિનોએ કરેલું છે. ૧,૧૧૦,૮ માં ઋણુઓએ માતાને વસયુક્ત ક્યારું કહેલું છે. અશ્વિનોના પરાક્રમોનો ઉલ્લેખ તો પૂર્વે કરાયેલો જ છે. હવે એ દશભાસ પછી અમૃત થનાર અગ્નિ કિંવા સૂર્યની ક્યાના આધારે પુરાણમાંના રક્ષક કિંવા કુમારની કથા કેવી રીતે રચાયેલી હોવી જોઈએ, એ સહજમાં કહી શકાય એમ છે. નીચે પછા પછી (રક્ષક) ગુપ્ત થનાર (ગુહ), પ્રાતઃકાળમાં સાત નદીઓ એટલે કે, માતા સાથે હિંગનાર અને વિજયી થતો પ્રકાશ કિરણો સહિત એટલે કે દેવોના સૈન્ય સહવર્તમાન દેવધાન માગતું આક્રમણ કરનાર જે સૂર્ય, તે જ કુમાર કાર્તિકેય છે. વૃત્ર સાથે થના યુદ્ધમાં મરતો ઇન્દ્રના સહાયકો હોવાથી એ મરતોના પૌરાણિક પ્રતિનિધિ જે રૂઢ, તેના એ કુમાર પુત્ર હોય, તો તે કાંઈ અશક્ય નથી. સૂર્યને ઉપર આવતી વેળાએ વૃત્રે ઠાંકી દીધલા ઉદયગિરિ (અવેસ્તિક અસ્થુર્જ) નાં દ્વારો ફેડવા પડતાં હોવાથી એ કુમારને અપાયેલું કૌંચદારણ (કૌંચ પર્વતને બેઠનાર) અભિધાન પશુ સર્વથા યથાર્થ અને યોગ્ય જ છે. એ નિષ્પન્ના સંપૂર્ણ પરીક્ષણ મારેતું આ સ્થળ ન હોવાથી એને અસારે આપણે અહીં જ છોડી દેવો જોઈએ. ધૌવિક ઉપપત્તિને પૌષક ઘર્ષ પડે એવી કાંઈ ઘટનાઓ અશ્વિનોની કથામાં છે કે નહિ, એ જ જોવાનો આપણે ઉદ્દેશ હોતો, અને તે ઉદ્દેશ સફળ પણ થયેલો છે. સમવશિની કથામાંનો દશ-માસ્ય શબ્દ અને દીર્ઘતમાની કથામાંના દશમે યુગે એ જે શબ્દો, દશમાસાવધિ સૂર્ય પ્રકાશના સ્પષ્ટસૂચક હોઈને ત્રણ, દશ કિંવા સો દિવસની અખંડ રાત્રિના પશુ સ્પષ્ટ કિંવા અપ્રસક્ષ ઉલ્લેખો એ કથામાં આવેલા છે. ‘નિર્ઋતિના ઉપસ્થમાં’ કિંવા ‘તમમાં’ શયન કરનાર સૂર્ય, એવા જે શબ્દો આવેલા છે, તેપરથી એ તમ સ્થય હોઈને લાક્ષણિક અર્થાત્મક નથી, એ ખુલ્લું છે. તાત્પર્ય કે, આ સર્વ કથાઓનો બાર દશભાસ કેડે ક્ષિતિજ તળે જનારા સૂર્યપર હોઈને શિયાળામાં થોડા ઘણા નિસ્તેજ થનારા સૂર્યપર નથી, એમ હવે સંકાતું રચાન છે જ નહિ. અશ્વિનોના સર્વ પરાક્રમોનું ધારણ એ અગાધ તમોમાં નિરાલંબ સમુદ્રમાંથી સૂર્યને બહાર કાઢવા તરફ જ રહેલું દેખાય છે. વસંતોપપત્તિ અને ધૌવિકોપપત્તિ એ બન્ને ઉપપત્તિઓ બેકે સૂર્યવિષયક જ છે; તેપણ ધૌવિક ઉપપત્તિ વિશેષ બ્યાપક હોવાથી વસંતોપપત્તિથી જે ઘટનાઓનો નિકાલ નથી ઘર્ષ શકતો, તેવી

* “આદિત્યો વા અસ્ત યગ્રમિમનુ પ્રવિશતિ।.....। અમેર્વા આદિત્યો જાયતે” ॥
‘અંતરેય બ્રાહ્મણ’ ૮,૨૮.

અનેક ઘટનાઓના કૌવિક ઉપપત્તિના આધારે તત્કાળ સારો અને સમાધાનકારક નિર્ણય થઈ જાય છે, અને એ વાર્તા વિરુદ્ધ પક્ષે ધ્રુવોપપત્તિને યોગ્ય થઈને તેને જ સ્થાપિત કરે છે. સૂર્યનું ચક્ર.

સમ આદિત્ય અને અષ્ટમ માર્તાડની વાર્તાથી સાત માસનો સૂર્યપ્રકાશ અને ત્યાર પછી આવતી મોટી વિશાળ અખંડ અંધકારમયી રાત્રિ, એ પ્રમાણેની ધ્રુવપ્રદેશમાંની એક સ્થિતિ દેખાઈ આવે છે, એ પૂર્વે કહેલું જ છે. અક્ષાંશના પ્રમાણથી ધ્રુવજ્વલના આંતરિક પ્રદેશમાં સૂર્ય પ્રકાશનો ૬ થી ૧૧ માસ જેટલો કાળ હોય છે. નવગ્વ અને દશગ્વનાં વાર્ષિક સત્રો અને અશ્વિનોની કથાઓમાંની સમવધિની કથાના આધારે નવ અને દશ મહિનાના સૂર્યપ્રકાશના કાળનું અનુમાન કરી શકાય છે; એ પણ અત્યારે સ્વર્ણના વિવેચનથી આપણને તદ્દસ્ય દેખાઈ આવ્યું છે. હવે ઋગ્વેદમાંની પ્રત્યક્ષ સૂર્યની જ કથાના યોગે એવો કાંઈ પણ પ્રકાર અનુમિત થાય છે કે નહિ, એ આપણે જોવાનું છે. સૂર્યના રથને દશ કિંવા સાત ધોડા છે, એવા અર્થને દર્શાવનારા વચનથી દશ કિંવા સાત માસના પ્રકાશનું આપણે પૂર્વે અનુમાન કરેલું જ છે. પરંતુ ઈન્દ્રે સૂર્યના ચક્રને ચોરી લઈ જવાની વાર્તા ઓના કરતાં પણ ૨૫૪ છે. એ વાર્તાના રહસ્યને સારી રીતે જાણી લેવામાટે ઈન્દ્રનો સૂર્ય સાથે શો સંબંધ છે, એ આપણે જોવું જોઈએ. ઈન્દ્ર ઉપાસહિત સૂર્યને ઉદ્ધિત કરે છે અને આકાશમાં તેની સ્થાપના કરે છે. (૮, ૩, ૬ ઇત્યાદિ). અંધકારમાં પડેલા સૂર્યને દશગ્વના સાહાય્યથી ઈન્દ્રે મનુષ્યો માટે ઊપર કાઢ્યો (૩, ૩૯, ૫). તેણે સૂર્યને માર્ગ કરી આપ્યો (૧૦, ૧૧૧, ૩) અને અસુરો સાથે યુદ્ધ કરીને પ્રકાશને પાછો મેળવ્યો. તાત્પર્ય કે ઈન્દ્ર સર્વ સ્થળે સૂર્યનો મિત્ર અને સહાયક જ છે. એમ હોવા છતાં ઋગ્વેદમાં* (૧, ૧૭૫, ૪; ૪, ૩૦, ૪; ૫, ૩૧, ૧, અને ૧૦, ૪૩, ૫ ઇત્યાદિમાં) સૂર્યના ચક્રને ચોરીને ઈન્દ્રે તેનો પરાભવ કર્યાનું કહેલું છે. મેધના યોગે સૂર્યનું આન્ગહિત થવું કિંવા તેનું નિત્યનું અસ્તંગત થવું, એ ઘટનાની સાથે ઉપર્યુક્ત કથાનો સંબંધ હોવો જોઈએ, એવું કેટલાકાએ અનુમાન કરેલું છે. પરંતુ ઈન્દ્ર મેધને ઉત્પન્ન કરે અને તે સૂર્યને આન્ગહિત કરે, એ ઘટના સર્વથા અનિશ્ચિત હોવાથી કોઈ પણ એક કથાને માટે તેને આધારભૂત માનેલી હોય, એમ સંભવતું નથી. સૂર્યના નિત્યના અસ્તંગત થવા સાથે એ કથાનો સંબંધ જોડી દેવા માટેનો આપણી પાસે કરો પણ આધાર નથી, અને તેથી એ ઘટનાના નિરાકરણનો બીજો જ કોઈ માર્ગ અથવા ઉપાય શોધી કાઢવો જોઈએ. સૂર્યના રથને એક ચક્ર (ચાક) છે, એ વાર્તા ઋગ્વેદમાં (૧, ૧૬૬, ૨) તેમ જ

* “મુપાય સૂર્ય ક્વે ચક્રમ્, મધવા સૂર્ય જયત્,” इत्यादि.

પુરાણ*માં પણ પ્રસિદ્ધ છે. એ ચક્રનું ધન્દ્રે હરણ કરતાંની સાથે જ અર્થાત્ સર્વ વ્યવહારો બંધ જ પડી જવાના. એ કથામાંનું એ ચક્ર તે પ્રત્યક્ષ સૂર્યબિંબ જ છે. સૂર્ય ચક્રમ્ (સૂર્ય એ જ ચક્ર) એવા જે શબ્દો ઋગ્વેદમાં (૧.૧૭૫,૪; ૪,૩૦,૪) આવેલા છે, તેમના આધારે એમ માનવામાં કરોપણ પ્રત્યવાય નથી. ધન્દ્ર ચક્ર ચોરી ગયો, એટલે પ્રત્યક્ષ સૂર્યનો જ લોપ થયો; કેવળ રથનું એક ચક્ર જ ચાલ્યું ગયું, એમ માની લેવાનું નથી. પણ ધન્દ્રે એ ચાકનું કર્યું શું? અસુરોને બાળી નાંખવા માટે ધન્દ્રે સૂર્ય કિરણોનો ઉપયોગ કરેલો છે (૮,૧૨,૯).† સૂર્યના ચક્ર એટલે કે સૂર્ય બિંબને ચોરી લઈ જવામાં પણ ધન્દ્રનો એ જ હેતુ હોવો જોઈએ. પરંતુ ધન્દ્રનું અસુરો સાથેનું યુદ્ધ મુખ્યતઃ પ્રકાશ માટે થએલું હોવાથી સૂર્યના બિંબને લઈ જઈને તેણે પુનઃ સૂર્યને જ બહાર કાઢ્યો, એમ કેમ કરીને કહી શકાય વારુ? એવો પ્રશ્ન અહીં ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે. પરંતુ એ વિધન કાંઈ એટલું બધું ભારી નથી. સૂર્ય અને પ્રકાશ સંબંધિની ગ્રાહીત અને અર્વાચીન કલ્પનાઓ ભિન્ન છે. એ બન્ને સમવેત હોય છે, એમ આપણે માનીએ છીએ. પણ ‘તમાસિ સ્થિયન્તમ્’ (અંધકારમાં રહેલો) એ વિશેષણ ઋગ્વેદમાં સૂર્યના સંબંધમાં નિદાન બે વાર તો અવશ્ય આવેલું જ છે (૩,૩૯,૫, અને ૧,૧૧૭,૫). અર્થાત્ ક્ષિતિજ તળે જવા પછી સૂર્યના તેજનો લોપ થાય છે, એ પ્રમાણેની વૈદિક ઋષિઓની કલ્પના સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. એ વાર્તાને માન્ય કરી લઈએ, તો અસુરોનો પરા-ભવ કરીને પ્રકાશને લાવવાના કાર્યમાં ધન્દ્રને સૂર્યબિંબનો શો ઉપયોગ થતો, એ રહસ્યને સમજવામાં બધારે પરિશ્રમ થવાનો નથી. સૂર્યના તેજનો લોપ કરનારા અસુરોનો નાશ કરીને તેને પુનઃ તેજસ્વી કરવામાં ધન્દ્ર તેને સાહાય્ય કરે છે; અને એટલામાટે જ “ધન્દ્રે સૂર્યના રથને થોભાવ્યો અને ગરગર ફેરવીને રજના તળિયે આઘાતક અંધકારમાં તેને ફેંકી દીધો.” એમ કહેલું છે (૪,૧૭,૧૪). પરંતુ આપણામાટે આ વિષયમાં જે વિશેષ મહત્ત્વનો મંત્ર છે, તે ૬,૩૧,૩ એ છે. તે આ પ્રમાણે:—

“ત્વં કૃત્સેનામિ શુષ્ણામિન્દ્રા શુપં શુધ્યકૃચવં ગવિષ્ટૌ ।

દશપ્રપિત્વે અથ સૂર્યસ્ય મુપાયશ્ચક્રમાવિવેરપાંસિ” ॥

એની પ્રથમની બે પંક્તિઓમાં તો લેશ માત્ર પણ કાઠિન્ય નથી. એનો અર્થ આ પ્રમાણે:—“હે ધન્દ્ર, આજેને એજવણ માટે તું કૃત્સેનાદિત અશુષ્પ અને કુષ્પ શુષ્ણો

* “રયસ્થંક ચંક મુજગયમિતઃ સપ્તવરુણઃ નિરાલંબો માર્યદ્રાણરાદિતઃ સારાધિરપિ” આ સુબાધિતમાં સૂર્યના પૌરાણિક સ્વરૂપનો સાર આવેલો છે. † “ઇન્દ્રઃ સૂર્યસ્ય રશ્મામિન્યં-ચર્સાનમોપાતિ” ॥ ઋ. ૮,૧૨,૯.

સાથે યુદ્ધ કરે.” એ અંતનો દ્વિતીયાર્થ માત્ર સ્પષ્ટ નથી. ‘પદ પાઠમાં ‘અવિવેરપાસિ’ એ શબ્દોને ‘અવિવે: રપાસિ’ એવી રીતે તોડેલા છે, અને તેમનો ‘સંકટોનો હોય ક્યો’ એ પ્રમાણનો અર્થ થાય છે. હવે બીજી બે પંક્તિઓમાંના દશ અને પ્રપિત્વે એ બે શબ્દોને બાદ કરી નાખતાં બાકીના શબ્દોનો અર્થ આ પ્રમાણે છે:—“તે સૂર્યના ચક્રને યોરીને સંકટોનો સંહાર ક્યો.” હવે દશ અને પ્રપિત્વે શબ્દોનો અર્થ શું છે તે આપણે જોઈએ. સાયણાચાર્યે દશ એટલે અદશ: એમ ધારીને અને પ્રપિત્વે એટલે ‘યુદ્ધમાં’ એવો અર્થ સ્વીકારીને એકંદર પદનો “તું યુદ્ધ (તેને) દંશ કરે છે.” એવો અર્થ કરેલો છે. પરંતુ એ કેવળ શબ્દોની ખેંચતાણુ જ છે; કારણ કે, તે જ અર્થનાં એ જ ધટનાનું વર્ણન કરનારાં બીજાં સ્થળો સાથે એની કશી પણ સંગતિ લાગતી નથી. ઉદાહરણ્યાર્થ, ઋગ્વેદ ૪,૧૬,૧૨ “શુબ્ધુને અહ પ્રપિત્વે માયો” એમ કહીને ૫,૩૧,૭ માં ‘પ્રપિત્વ’ ને પદોંમ્યા પછી શુબ્ધુનો પરાખવ થયો, એમ કહેલું છે. એ બંને સ્થળે યુદ્ધનો કાળ જ કહેલો છે, એમાં કશી પણ શંકા નથી. એ ત્રણે સ્થળે પ્રપિત્વ શબ્દ આવેલો હોયને ત્રણે સ્થળે શુબ્ધુ સાથે થયેલા યુદ્ધનું વર્ણન હોવાથી દશ પ્રપિત્વે, અહ પ્રપિત્વે અને પ્રપિત્વં યન્ એ સર્વ પદોને સમાનાર્થક જ સમજવા જોઈએ. અર્થાત્ પ્રપિત્વનો જે અર્થ હોય તે ત્રણે સ્થળે એક જ હોવો જોઈએ. પ્રપિત્વ શબ્દ ઋગ્વેદમાં ધૃતર સ્થળે પણ આવેલો છે; પણ તેના ‘અર્થ વિશે પંડિતોના એક અભિપ્રાય નથી. કેટલાકે તેના ‘અગ્રભાગ’ અર્થ સમજીને ‘અન્હ પ્રપિત્વે’ એટલે ‘દિવસના આરંભે’ અથવા તો ‘પ્રાતઃકાળમાં’ એવો એનો અર્થ કરે છે. સાયણાચાર્યે ૮,૪,૩૫૨ ના બાખ્યામાં ‘પ્રપિત્વે’ ના ‘પ્રાત્તેસાતિ’— ‘પ્રાત્ત થયેલું છતાં,’ એ પ્રમાણનો અર્થ કરેલો છે. આવી સ્થિતિમાં બંન્ને ‘પ્રપિત્વ’ અને તેના વિરોધી એ પ્રમાણનો શબ્દો બંન્ને આવેલા હોય, તેવા સ્થળોના આધારે જ એના અર્થનો નિશ્ચય કરવો જોઈએ. ઋગ્વેદ ૭,૪૧,૪ માં* અને ૮,૧,૨૬ માં ‘પ્રપિત્વ’ શબ્દોને ‘મધ્યે ઉદિતા’ શબ્દો સાથે સ્પષ્ટ વિરોધ દર્શાવેલો છે. અર્થાત્ તેના ‘ઉત્પટે’ કિંવા ‘અંતે’ એવો જ અર્થ હોવો જોઈએ. ‘વાજસનેયીસંહિતા’ (૨૪,૩૭) ૫૨ના બાખ્યાનમાં મહીધરે ‘પ્રપિત્વે’ એટલે ‘પ્રવત્તને’ એમ ધારીને

‡ અયં ચક્ર મિષણત્સૂર્યસ્ય ન્યેતર્શં રીરમત્સસુમાર્ણં । વાઠ્ઠુષ્ણ ઈજુ હુરાણો જિવર્તિં ત્વચો
યુષ્ને રજસો ભસ્ય યોનો ॥ ઋ. ૪,૧૭,૧૪ આ ટિપ્પણુ અ. (૨૫૬) ૫૪નું છે.

* “ઉદેતાનો ભગવંતઃ સ્યામોત પ્રપિત્વ ઉત મધ્યે અહમ્ । ઉતોદિતા મધવન્ત્સૂર્ય-
સ્ય વયં દેવાનાં સુમતીં સ્યામ” ॥ ૭,૪૧,૪. “મમત્વા સુર ઉદિતે મમ મયં દિને દિવઃ ।
મમ પ્રપિત્વે અપિ ઈર્ષવે વ સવા સ્તોમાસો અવૃત્તત ॥” ૮,૧,૨૬.

તેનો 'દિવસના અંતમાં' એ પ્રમાણેનો અર્થ કહેલો છે. આ અર્થને સ્વીકારવાથી ૪,૧૬,૧૨ માંના 'અન્હ પ્રપિત્વે નિ વર્હોઃ' એ વાક્યનો 'ધન્દ્રે શુષ્ણુને દિવસના અંતમાં માયો' એવો અર્થ થાય છે. 'દશ પ્રપિત્વે' પદનો અર્થ પણ ઉક્ત અર્થને અનુસરીને જ કરવો જોઈએ. પરંતુ પદ પાઠમાં ક્યાં પ્રમાણે 'દશ પ્રપિત્વે' એ શબ્દોને બિન સ્વીકારવાથી તેવો અર્થ લઈ શકાતો નથી એટલા માટે 'દશ પ્રપિત્વે' અને એક જ પદ તરીકે ગણવું એટલે પછી તેનો 'દશ (મહિના) ના અંતમાં' એવો અર્થ સરળતાથી થઈ શકશે એ રીતિથી એકદર ઝગ્યાનો જે અર્થ થાય છે તે આ પ્રમાણે, 'હે ધન્દ્ર, ગાયને પાછી મેળવવા માટે તું સર્વલક્ષક (બહુવ) અને ધાન્યોના શત્રુ (કુચવ) શુષ્ણુ સાથે યુદ્ધ કર. દશ (માસ) ની સમાપ્તિ પછી તે સૂર્યના ચક્રને ચોરીને સકડોનો સહાર કર્યો.' આ અર્થ સર્વથા સરળ હોઈને તેમાં 'દશ' શબ્દનો અમુક એક નવીન જ અર્થ ઉપજાવીને ધન્દ્રને પોતાના શત્રુને દંધ દેરડાવવાની કશી પણ અગત્ય પડતી નથી. 'અન્હ પ્રપિત્વે' (૪,૧૬,૧૨) અને 'દશ પ્રપિત્વે' એ ઉભય પદ યુગ્મ ધન્દ્ર શુષ્ણુના યુદ્ધ વર્ણનમાં આવેલા હોવાથી 'અન્હ પ્રપિત્વે' પ્રમાણે જ 'દશ પ્રપિત્વે' પદ પણ કાલવાચક જ હોવો જોઈએ, એમ સહજ દેખાઈ આવે છે. અર્થાત્ તેનો 'દશમાં પ્રપિત્વે' (દશના અંતમાં) એ પ્રમાણેનો અર્થ લેવા માટે દશ અને પ્રપિત્વે એ બંને પદોને એક જ લેવા જોઈએ એવી રીતે વ્યાકરણવિષયક સબધને મેળવ્યા પછી દશ એટલે દશ દિવસ કે દશ મહિના, એજ માત્ર સિદ્ધ કરવાનું અવશિષ્ટ રહે છે. 'અન્હ પ્રપિત્વે' શબ્દથી તે દશ દિવસ હોવા જોઈએ એમ ભાસવાનો સંભવ છે. પરંતુ ધન્દ્રશુષ્ણુનું યુદ્ધ નિશ્ચયપૂર્વક દાશાન્દિક નહિ, કિન્તુ વાર્ષિક કિંવા દૈનિક હોવાથી દશ એટલે દશ મહિના એવો જ અર્થ લેવા જોઈએ. ૭,૧૦૩,૬ માં 'દ્વાદશસ્ય' એ સખ્યા વિશેષણનો 'દ્વાદશસ્ય માસસ્ય' એવો જ અર્થ સ્વીકારેલો છે. ત્યારે હવે એ પ્રમાણે એ મતમાં તમારૂં અમુરને મારવા માટે ધન્દ્રે સૂર્યનું ચક્ર ક્યારે ચોર્યું, એ નિશ્ચયપૂર્વક કહેલું છે. દશગોના દશમાસિક સત્રાની સમાપ્તિ થવા પછી એટલે કે ગ્રામીન રામન વર્મના અંતમાં એ ઘટના બનેલી છે ઉપર સૂચવેલી એ મતમાંના પદોની રચના સરળ હોઈને તે પ્રમાણે થનારો અર્થ અન્ય ઘટનાઓ સાથે બધમેસ્ટો છે, એટલું જ નહિ પણ ચાતુ-સ્કન્ધ-અર્થ કરતાં તે અધિક સુયુક્તિક પણ છે. ચાતુ અર્થની બધી જગ્યાબદારી પદપાઠપર રહેલી છે. કારણ કે, તેમાં જો 'દશ પ્રપિત્વે' એ પદો તોડેલાં ન હોત, તો તેમના અર્થ આટલી સીમાપર્યંત ગૂઢ રહ્યો ન હોત. વળી એ પદપાઠ પણ સર્વથા અરુણધનશીલ જ છે, એમ પણ નથી. યારક અને માયજાયાયે પણ કેટલીકવાર તેમાં ફેરફાર સૂચવેલા છે. (ઉદાહર-

આર્ય, ૧,૧૦૫,૧૮;૧૦,૨૯,૧ અને નિરુક્ત, ૫,૨૧; અને ૬,૨૮ ભુઓ.) અર્થાત્
કોથી ઉક્ત મંત્રનો સમાધાનકારક અર્થ થવા માટે પદપાઠને છોડીને 'દશ પ્રપિત્વે'
ને એક પદ તરીકે સ્વીકારવામાં અને પણ કોઈ બીજા જ મર્ગનું અવલંબન કરીએ
છીએ, એમ નથી. એ પ્રમાણના અર્થને સ્વીકારવાથી એ મંત્રના યોગે આપણને
સૂર્યની વાર્ષિક ગતિનું સવિસ્તર વર્ણન મળે છે. સૂર્યને ઉદિત કર્યા પછી તે દશ માસ
પર્યન્ત પ્રકાશવા પથાર પુનઃ તેના ચક્રને ચોરીને તત્સહિત તમારૂં અસુરો સાથે
સડવા માટે ઇન્દ્ર ક્ષિતિજતલે જાય છે, એ જ એ. અમસ્ત કથાનો તાત્પર્યાર્થ
છે, એ અર્થ ધ્રુવોપપત્તિના યોગે સુંદરતાથી સમગ્રતો હોવાથી તેની સત્યતા વિશેનું આ
કથા તે એક પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ જ છે.

વિષ્ણુનાં ત્રણ પદો.

ધ્રુવપ્રદેશમાંની પરિસ્થિતિને દર્શાવનારી જે બીજી કેટલીક ઘટનાઓ છે, તેમનો
પણ પ્રસ્તુત દર્શનમાં જ આપણે વિચાર કરીશું. વિષ્ણુનાં ત્રણ પદો અગ્વેદમાં અનેક
સ્થળે સ્પષ્ટતાથી કહેલા છે, (૧,૨૨,૧૭,૧૮;૧,૧૫૪,૨). એ વિશે એ પૂર્વાચાર્યોના
અભિપ્રાય યાસ્કે (૧,૨૧૯) આપેલા છે. તેમાંના શાકપૂણિના મત પ્રમાણે એ પદો
(પગલાં) પૃથ્વીપર, અંતરિક્ષમાં અને આકાશમાં મૂકેલાં હોવાં જોઈએ. દ્વિતીય ઔર્ણ-
વાહના અભિપ્રાય પ્રમાણે એક પદ 'ઉદયગિરિપર (સનાતોહજ), દ્વિતીય ખ-સ્વસ્તિકમાં
(વિષ્ણુપદ), અને તૃતીય અસ્તગિરિપર (ગયગિત્) એવી રીતે ત્રણ પદો મૂકેલાં હોવાં
જોઈએ. રામાયણમાં (૪,૪૦,૬૪) એક સ્થળે ઉદય પર્વતના સૌમનસ નામક શિખરપર
વિષ્ણુનું પ્રથમ પદ પડેલું છે, એમ કહેલું છે. ત્યાર પછી બીજું પદ મેરુપર છે એમ
કહીને "સૂર્ય ભ્યારે ઉત્તર તરફ જંબુદ્વીપને પ્રદક્ષિણા કરે છે, ત્યારે તે બહુધા મેરુના
શિખરપરથી દેખાતો હોય છે" એમ વર્ણવેલું છે. એથી વિષ્ણુનું તૃતીયપદ સુપાર્શ્વ
પછી જંબુદ્વીપમાં મૂકેલું હોય છે, એવો રામાયણનો ભાવાર્થ દષ્ટિગોચર થાય છે. એ
વિષ્ણુનાં પદો પુરાણમાં વિષ્ણુના પંચમ અવતાર વામનનાં ત્રણ પદનાં રૂપે આવેલાં
છે. બલિની કથા તો વિશ્વવિખ્યાત જ છે. બલિએ ત્રણ પદ ભૂમિ આપવાનું
કહેતાં વામને પ્રથમ પદથી સર્વ ભૂમિ ભરી નાખીને બીજા પદથી આકાશ ભરી
નાખ્યું અને તૃતીય પદ મૂકવા માટેનું સંપૂર્ણ વિશ્વમાં કયાંય સ્થાન ન રહેતાથી બલિએ
પોતાનાં વચનને સત્ય કરવા માટે પોતાનું મસ્તક આગળ ધર્યું અને તેનાપર તૃતીય
પદ રાખવાની વામનને પ્રાર્થના કરી. એટલે વામને બલિને તેના મસ્તકપર પદ
મૂકીને પાતાળમાં ઘણી દીધો અને ઇન્દ્રને પુનઃ સમસ્ત વિશ્વનું રાજ્ય મેળવી આપ્યું.
એ સર્વ કથામાં વિષ્ણુ એટલે સૂર્ય છે, એ સિદ્ધાન્ત સર્વમાન્ય છે. પણ વિષ્ણુનાં
એ ત્રણ પદો દૈનિક છે કેવા સાંપત્તરિક છે, એ વિશે વૈદિક પંડિતોમાં એક મત.

નથી. એટલા માટે પ્રસક્ત વેદમાંના વિષ્ણુના વર્ણનના આધારે જ આના નિર્ણયનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ઋગ્વેદ ૧,૧૫૫,૬ માં વિષ્ણુએ પોતાના ચાર નામક ૯૦ અશ્વોને ચક્ર પ્રમાણે ફેરવવાનું કહેલું છે, એનો સંબંધ ૯૦ દિવસના ચાર ઋતુઓ સાથે સ્પષ્ટ દેખાય છે; અને તેથી વિષ્ણુના પરાક્રમે એટલે સૂર્યની વાર્ષિક ગતિનું રૂપક એમ માનવા માટેનો પણ બળવાન આધાર આપણને મળી આવે છે. તેમ જ વિષ્ણુ તે ધન્દ્રનો મહા સખા ('इन्द्रस्य युज्यः सखा,' ૧,૨૨,૧૯) હોઈને જન સાથેના યુદ્ધમાં ધન્દ્રને તેની ઘણી જ સહાયતા મળેલી છે. જનને મારતી વેળાએ ધન્દ્રે 'સત્વર આવ' એમ વિષ્ણુને કહેલું હોઈને (૪,૧૮,૧૧) વિષ્ણુએ તેના સહાયથી ગાયોના ગોઠાને પણ બેઠેલો છે (૧,૧૫૬,૪), અને બન્નેએ મળીને રાંચરનો પરાભવ કરી સૂર્ય, ઉષા અને અગ્નિને ઉત્પત્ત કર્યાનું ૭,૯૯,૪-૫ માં કહેલું છે. એ કથામાં કહ્યા પ્રમાણે વિષ્ણુ જ્ઞે ધન્દ્રનો મિત્ર અને જન સાથેના યુદ્ધમાં તેનો સહાયક હોય, તો તેનું ત્રીજું પગલું (૫૬) એ યુદ્ધ ભૂમિમાં એટલે કે પાતાળમાં પડેલું હેલું જોઈએ. વિષ્ણુનાં બે પદો જ માત્ર મનુષ્યોને દૃશ્ય હોઈને તૃતીય પદ અદૃશ્ય છે, એમ જો ૧,૧૫૫,૫ માં કહેલું છે તેનો અર્થ હવે સારી રીતે જાણવામાં આવી શકશે. પાતાળમાંનું તૃતીયપદ અદૃશ્ય છે, એમ કહેલું સર્વથા યોગ્ય જ છે. જનનું વસતિસ્થાન સુપ્ત (નિષ્વ) હોઈને અંધકારમય છે, એ તો પૂર્વે કહેલું જ છે. વિષ્ણુનાં ત્રણ પદો એટલે સૂર્યનું વાર્ષિક ભ્રમણ. પ્રથમનાં બે પદો તે જ્યારે ક્ષિતિજમાં હોય છે ત્યારનાં છે, અને તૃતીયપદ અખંડ અંધકારમયી દીર્ઘરાત્રિમાંનું એટલે કે એ જનના સ્થાનમાંનું છે. એ જ સ્થળે વિષ્ણુ ધન્દ્રને જનનો પરાભવ કરવાના કાર્યમાં અને ઉષા, સૂર્ય તથા યજ્ઞને પાછા મેળવવાની કૃતિમાં સાદાપ્ય કરે છે. ગત દર્શનમાં ધન્દ્રનું જન એટલે કે રાંચર સાથેનું યુદ્ધ વસંતારંભને ગણીને આઠમા મહિનામાં થાય છે, એમ દર્શાવેલું છે. એ સૂર્યપ્રકાશના આઠ મહિના અને ત્યાર પછીના અંધકારના ચાર મહિના મળીને વિષ્ણુનાં ત્રણ પદો થાય છે. વિષ્ણુ ચાર માસ પર્યન્ત સુપ્ત (સૂતેલો) હોય છે, એમ જો પુગલોમાં કહેલું છે તેથી પણ એ જ અનુમાન નિષ્પત્ત થાય છે. વિષ્ણુ ક્ષીરસમુદ્રમાં અદિ-રોષ-રથામાં નિદ્રા લે છે, એનું જો પુરાણમાં વર્ણન છે, તેમાંના અદિ અને સમુદ્ર તે પૃથ્વીની નીચેના પાતાળમાંના સમુદ્ર અને જનરૂપ અદિ, એમ જ સમજવાનું છે. વિષ્ણુની ચાર માસની નિદ્રાનો સંબંધ દેવલોકોએ ચાર માસના પર્જન્યકાળ (એકમાસ) સાથે જોડેલો છે; પરંતુ એ પાછળની કલ્પના છે. વિષ્ણુનું તૃતીયપદ અને તેની નિદ્રા, એ ઉચ્ચ મૂળ તો એકરૂપ જ છે. વળી એ તૃતીયપદ અદૃશ્ય હોવાથી તેનો સંબંધ વર્ષાકાળ સાથે જોડી શકાય તેમ નથી; કારણ કે, વર્ષાકાળમાં સૂર્ય ઠાંઠી સર્વસ્વે અદૃશ્ય દોનો નથી.

ધ્રુવવૃત્તાંતર્ગત દીર્ઘ અંધકારમયી રાત્રિવિના વિષ્ણુના અદસ્ય તૃતીયપદનો અને તેની નિદ્રાનો નિર્ણય થઈ શકતો જ નથી.

પરંતુ એ પૌરાણિક કથાઓ ઉપરાંત વેદમાં પોતામાં પણ એવા જ ધોરણની વિષ્ણુવિષયક એક કથા છે. વિષ્ણુને ૭,૧૦૦,૬ માં ‘શિપિવિષ્ટ’નું કુદ્રિસતાર્થક નામ આપેલું છે. એમાં ઋષિ કહે છે કે;—“હે વિષ્ણો, તે પોતાને શિપિવિષ્ટ કહેવડાવ્યો, તો એવો તારો શો દોષ હતો વારુ?” શિપિવિષ્ટ શબ્દ કિંવા પદવિશે એક જૂની દંતકથા આપીને એ પદ ‘કુદ્રિસતાર્થક’ છે એમ કહી (૫,૭-૯) યારકે તેના બે અર્થો આપેલા છે. ‘શોષ, દ્વ નિર્વૈષ્ટિતઃ’ એટલે ‘ગુહ્યેન્દ્રિય પ્રમાણે વેષ્ટિત’ કિંવા ‘અપ્રતિપા-પ્રારમિ’ એટલે કે, ‘જેનાં કિરણો પ્રચ્છન્ન થએલાં છે તે’ એવો પ્રથમ અર્થ હોઇને ખીજો ‘જેનાં કિરણ (શિપયઃ) આવિષ્કૃત (આવિષ્ટઃ) થએલાં છે તે’ એ પ્રમાણેનો અર્થ છે. એથી યારકાચાર્યના સમયમાં ‘શિપિવિષ્ટ’ શબ્દનો અર્થ અનિશ્ચિત થઈ ગયેલો હતો, એવો કેટલાક પંડિતોએ તર્ક કરેલો છે, પરંતુ એમ માનવાનું કશું પણ પ્રયોજન નથી. અર્વાચીન સંસ્કૃત વાક્યમયમાં પણ ‘શિપિવિષ્ટ’ શબ્દનો ‘સડેલા વાળ’ નો કિંવા ‘ગળતી ટાઢવાળો’ એ પ્રમાણેનો અધમ અર્થ સ્પષ્ટ જ છે. ‘શિપિવિષ્ટ’ શબ્દનું મૂળ સ્મરણમાંથી નીકળી જવાને લીધે અને તે શબ્દ વિષ્ણુ જેવા દેવને લગાડેલો હોવાથી તેના અધમ અર્થને ભૂંસી નાખવા માટે બ્રહ્મવાદીઓ અને પંડિતોએ એના બિન બિન અર્થો સૂચવ્યા છે. તેમાં ‘શિપિ’ શબ્દનો ‘કિરણ’ અર્થ કરીને યારકાચાર્યે જ સર્વથી પ્રથમ તેમાંથી સારા અર્થને નિષ્ક્રમવાનો યત્ન કર્યો હતો. એટલામાટે જ બહુધા મહાભારતમાં (શાં. પ. અ, ૪૩૨, ૨૩૦૬, ૬૬, ૭૧) “યારકે જ ‘શિપિવિષ્ટ’ વિશેષણ પ્રથમ વિષ્ણુને લગાડ્યું” એવું કથન મળી આવે છે. પણ એથી મહાભારતનો કર્તા વેદાનભિદ્ધ હતો, એમ માનવું માત્ર સચુક્તિત થાય તેમ નથી. ‘તૈત્તિરીય સંહિતા’ માં વિષ્ણુની ‘શિપિવિષ્ટ’ તરીકે પૂજા કરેલી કહેલી છે (૨,૨,૧૨,૪-૫) અને ‘શિપિ’ શબ્દનો ‘પશવ’ અર્થ આપેલો છે. પરંતુ એ પ્રમાણે ‘શિપિ’ શબ્દને યજ્ઞ, પશુ કિંવા કિરણનો યોધક કિંવા વાયક ગણીને વ્યુત્પત્તિના બળથી ‘શિપિવિષ્ટ’ શબ્દને સુંદર અર્થવાન બતાવવાના બહુધા સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ જ થયેલા છે. એથી ‘શિપિવિષ્ટ’ શબ્દનો મૂળ અર્થ અધમ હોઇને તે કાંઈપણ સારીરિક વ્યાધિનો દર્શક હતો, એજ સિદ્ધ થાય છે. બ્રહ્મવાદીઓએ તેમાં કાંઈ ગુણ અર્થ હોવાનું કહેલું છે; પરંતુ એનું કારણ એના ખરો અર્થ તેમના બલુવામાં નહોતો એ નહિ, કિન્તુ પોતાના દેવનું એવું અધમ નામ ન હોવું બ્રહ્મ, એ તેમની ઇચ્છા જ તેનું મૂળ કારણ હતું. ૭,૧૦૦,૫-૬ માં આવેલા ‘શિપિવિષ્ટ’ શબ્દનો ઉપર્યુક્ત કનિષ્ઠ અર્થ જ છે, એમાં લેશમાત્ર પણ

સશય નથી. તે ઋચાનો* ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે, “હે વિષ્ણો, જ્ઞાતવ્ય વાર્તાને જાણનાર હું તારો ભક્ત તારા શિપિવિષ્ટ નામની સ્તુતિ કરું છું. હું શક્તિહીન, સામર્થ્યવાન અને આ લોકથી પેલી તરફ રહેનાર જે તુ તે તારું સ્તવન કરું છું. ‘શિપિવિષ્ટ’ છું એમ તું કહે છે તો તે તારું નામ વર્ણ્ય શા માટે હોતું જોઇએ? અન્ય રૂપ ધારણ કરીને તું સમામમા ગએલો હોવાથી આ તારા રૂપને તું અમારાથી છુપાવ નહિ.” ‘રજસ-પરાક’ (આલોકની પેલી તરફ) એવા જે શબ્દો આમા આવેલા છે, તેથી એ ઋચાના સત્ય અર્થનું ધારણ સમજવામા આવી શકે એમ છે. આ લોકથી પેલી તરફના લોકમાં જ વિષ્ણુને એ અધમ ઉપપદ મળેલું છે એ અધમ ઉપપદ છે શું? ‘શિપિવિષ્ટ’ શબ્દનો અર્થ ઉપર કલા પ્રમાણે ‘શિષ પ્રમાણે વેદિત’ છે, એટલે કે, વિષ્ણુ તેજ એ નીચિના લોકમા રહેતા સુધી ગુપ્ત રહેલું હતું એટલા માટે જ ‘આ ઉપપદ માટે વિવાદ માનીશ નહિ’ એમ ઋષિએ વિષ્ણુને ઉદ્દેશીને કહેલું છે એ નામવડે સૂચિત થતા સ્વરૂપને વિષ્ણુએ તે સમયપૂરતું જ સ્વીકારેલું હોવાથી અસુરના વધ પછી તેની આવશ્યકતા પૂરી થાય છે, અને તેથી જ પોતાના સત્ય સ્વરૂપને પ્રકટ કરવા માટે ઋષિએ વિષ્ણુની પ્રાર્થના કરેલી છે. એજ એ ઉપર્યુક્ત ઋચાનો સત્ય અર્થ છે. ક્ષિતિજમાં હોય છે તે વેળાએ સૂર્યને ધ્રુવદેશ પહોંચે તો તેને અધમરમય પાતાગમા શિપિવિષ્ટ એટલે કે, શિપિ પ્રમાણે (શિષ પ્રમાણે) વેદિત, કહેવો તે સર્વથા યોગ્ય જ છે. આમા વિષ્ણુના ભક્તને વિવાદ માનવા જેવું કાંઈ પણ નથી તાર્પર્ય કે, આ વાર્તાનો સળધ રાગયુક્ત થતા વિષ્ણુએ પાતાગમા જન્મને અસુરોના મરતકપર પોતાનું પદ ચૂકવું ક્રિયા જલો, પ્રકાર, સૂર્ય અને ઉપા ઇલાદિને બહાર લાવવા માટે ઇન્દ્ર સુદ્ધ કરતો હતો તે વેળાએ કુબ્જકવય ધારીને સાદામ્ય કર્યું અને અખડ અધમરમયી દીર્ઘરાત્રિ પછી સૂર્યને તેજોયુક્ત કરીને ઉપર આવવો, એ વાર્તાસાથે જ રહેતો છે, એ નિર્વિવાદ છે.

વિષ્ણુ પ્રમાણે જ સપૂર્ણ વિધનું આક્રમણ કરનાર જે અન્ય વેદિક દેવતાઓ છે તેમના વસતિસ્થાનનો વિચાર કરવાથી પણ એ જ અનુમાન દૃઢ થાય છે. મનિતા, અમિ અને અમિન, એ દેવતાઓ એવા પ્રકારની છે. ભિન ભિન લોકોનું આક્રમણ કરનાર સવિતાનાં (૫,૮૧,૩) ત્રણ આમરો (વાળ) હોઇને તેમાંનાં બે આમરો પાસે પામે છે અને ત્રીજું યમના પ્રદેશમાં છે (૧,૩૫૬) એનો અર્થ એટલો જ કે,

* “વ્રતત ધવ શિપિવિષ્ટ નામાર્યં ઘંઘામિ ઘુગુતામિ વિદ્વાદ્. ત ત્વા ઘુગ્મિ તવગ્-
સ્તઘ્વા-સવન્તમસ્ય રજમ વાતકે ॥ ૫ ॥ વિમિલે વિન્નો પરિચર્યે મૂળયદ્વનો શિપિવિન્નો
મિત્ત ॥ નામો ભામદપગૃદ્દાતપદ્યરૂપ ઇમિથ વમૂદ” ॥ ૬ ॥ ખન્ધે ૭,૧૦૦

સવિતાના બે સ્થળો ઉપરના આકાશમા હોઇને તેનું તૃતીય સ્થળ પાતાળમા છે અગ્નિનાં પણ ત્રણ સ્થળો હોઇને એક સમુદ્રમા, બીજુ આકાશમા, (દિવિ) અને ત્રીજુ જગમા છે (અષ્ટુ ૧,૬૫,૩) અગ્નિનું કેવળ વિષ્ણુને જ યાત તૃતીય સ્થળ (૧૯,૧,૩) અને વિષ્ણુનું તૃતીયપદ એ બન્ને એક જ સ્થળ હોવાં જોઇએ અગ્નિ તે સૂર્યનું જ એક રૂપ હોવાથી તેનું પાણીમાં ગુપ્ત થયું અને અપાંનપાત્ (પાણીના પુત્ર) થઇને તેમાંથી બહાર આપવું એટલે સૂર્યના ક્ષિતિજતળે જવા કેડે ધણીક દિનસોના અધકાર પછી તેનું પુત્ર ઉદિત થયું અશ્વિનોનાં પણ ત્રણ સ્થાનો (૮,૮,૨૩) હોઇને તેમના સ્થાના ત્રણ અકોમાનું એક ચક્ર વિષ્ણુના તૃતીય પદ પ્રમાણે એક ગુપ્ત ગ્રંથ છે એ ત્રણે દેવતાઓના સ્થાનોમાના સામ્યને કાકતાલીય તેા માની શકાય તેમ નથી જ, અને એટલા માટે ઉપર આપેલા સર્વ વચનોથી એવા ગ્રાહ્ય શ્રી નીકળે છે કે, એ દેવતાઓના તૃતીય એટલે કે, ગુપ્ત સ્થાનો જલમય અને તમોમય પાતાળમાના પિતૃલોક એટલે કે ધમલોકમાં જ ક્યાંક હોવા જોઇએ

ત્રિત આપ્ત્ય.

વિષ્ણુના ત્રણ પદો એટલે વર્ષના ચતુર્માસાત્મક ત્રણ વિભાગ હોઇને તેમાના પ્રથમ બે દૃશ્ય છે અને તૃતીયમા સૂર્ય ક્ષિતિજતળે જવાથી તે અદૃશ્ય હોય છે, એ ઉપર્યુક્ત વિવેચનમા બતાવેલું છે હવે રૂપકવડે એ ત્રણ વિભાગોને બધું કંપવાથી તેમાના પ્રથમ બે તૃતીયને અધકારમય આધમા લોગી દે છે, એવી કથા તૈયાર થાય એમ છે, અને ખરેખર ઋગ્વેદમાના ત્રિત આપ્ત્ય અને અવેસ્તામાના ધ્રાએતૌનની કથા સર્વથા એ પ્રમાણેની જ છે ‘તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ’ મા (૩,૨,૮,૧૦-૧૧) એકત, દ્વિત અને ત્રિત એટલે કે, પ્રથમ, દ્વિતીય અને તૃતીય એ પ્રમાણે ત્રણ બધુઓની કથા આવેલી હોઇને તેમાના ત્રિતને પ્રથમના બે બધુઓએ રૂપમા ધકેલી દીધાં અને તેમાંથી તેને બૃહસ્પતિએ બહાર કાઢ્યો, એમ કહેલું છે એકત ઋગ્વેદમા ક્યાંય આવેલો ન હોઇને દ્વિત બે સ્થળે આવેલો છે (૫,૧૮,૨,૮,૪૭,૧૬) ત્રિત શબ્દ સખ્યા વિશેષણ તરીકે ૬,૪૪,૨૩, મા આવેલો હોઇને ત્રિતેષુ રોચનેષુ (તૃતીય લોકમા) એ પ્રમાણેના ત્રણ પ્રયોગ કરેલો છે ત્રિત નામક વૈદિક દેવતાને આપ્ત્ય એટલે જળમાંથી ઉત્પન્ન કિંવા ‘જલનિવાસી’ નું ઉપપદ લગાડેલું છે વૃત્રનો વધ કરવામા મરત અને ઇન્દ્રના સહાયક તરીકે પણ તે અનેકવાર આવેલો છે ૧૦,૮,૮ મા ‘ઇન્દ્રના ગ્રેહસાહનથી ત્રિતે ત્વષ્ટાના પુત્ર ત્રિશિરસને મારીને ગાયોને મુર્ત કરાવું કહેયું છે ૧૦,૯૯,૬ મા તેણે પોતાના લોહવજ્રવડે વરાહને માર્યાનું કહેલું છે. પરંતુ તેની કથામાની આપણને જે મહત્વની ચર્ચા પડે તે વાતો ૧,૧૦૫ મા વર્ણવેલી છે એ સૂક્તમા ત્રિત જે

વેળાએ વન કિંવા કૂપમાં પડેલો હતો તે વેળાએ તેણે પોતાની મુક્તિ માટે દેવાની પ્રાર્થના કરી; અને ઐથી બૃહસ્પતિએ તેને દુ.ખમુક્ત કર્યો, (૧૭) એમ કહેલું છે. એ સૂક્તમાંના દૃઢલાક મંત્રો ધણેક અશે સૂચક છે. ઉદાહરણાર્થ, ૯ મા મંત્રમાં તેણે આકાશમાંની રશ્મિઓ સાથેના પોતાના સંબંધને વર્ણવીને તેનાથી પોતે જ્ઞાત હોવાનું પણ તેણે કહેલું છે. ૧૮ મા મંત્રમાં તે જતો હતો તેવામાં રક્તવૃકને દેખાયો, એમ જ જણાવેલું છે. એ વાર્તાઓને જોઈથી ત્રિતનો પ્રકાશ દેવતાઓ સાથે સંબંધમાં હોઈને કાલપરત્વે તે અંધકારમય કૂપમાં પડ્યો હતો, એમ દેખાય છે. ૯, ૧૦૨, ૨ માં ત્રિતનું સ્થાન, વિષ્ણુના તૃતીય પદ પ્રમાણે, ગુપ્ત હોવાનું કહેલું છે. અવસ્તામાં પણ એવી જ કથા આવેલી છે. આશ્વ (સંસ્કૃત-આપ્ત) પૈતૃકનામધારી ધ્રાએતૌને અગ્નિદેહક નામના ત્રણ શિર અને છ નેત્રોવાળા અસુરને મારી નાખ્યો. એ અસુરપર ચાર્ધ લઈ જતી વેળાએ ધ્રાએતૌનાના બે બાધવો તેની સાથે હોઈને તેમણે માર્ગમાં તેના વધ કરી નાખવા વિશેનો વિચાર ચવાવવા માંડ્યો હતો. એ પ્રમાણે એ વૈદિક અને અવસ્થિતક કથામાં પરસ્પર ઉત્કટ સામ્ય રહેલું હોવાથી ઉપર આપેલી 'આલણ' માંની કથા ઋગ્વેદમાંના આમતેમનાં પ્રકીર્ણ અને છૂટાછવાયાં વચનોપરથી જ જોડી કાઢવામાં આવી હતી, એમ તો કદાપિ કહી શકાય તેમ નથી જ. પરંતુ ધ્રુવોપપત્તિના અભાવે ચાર માસના અખંડ અંધકાર વિશેની કલ્પના આગળ આવેલી ન હોવાથી ત્રિતનું નામ ત્રિત કિંવા તૃતીય કેમ અને કેવી રીતે પડ્યું, એ પાશ્ચાત્ય ધંડિતોના જાણવામાં આવ્યું નથી અને તેથી તેમણે તેની કથાનું નિરાકરણ કરવા માટે બહુ વિલક્ષણ અને હાસ્યોત્પાદક કલ્પનાઓ લઢાવેલી છે. મૈક્સમૂલરના અભિપ્રાય પ્રમાણે ત્રિતનું મૂળનું રૂપ તૃત હોઈને તેનો અર્વાચીન 'તરણિ' પ્રમાણે 'તરી જનાર' અર્થ હોવો જોઈએ અને તેનો 'સૂર્ય નિત્ય અસ્તંગત થવા પછી નીચેના સમુદ્રમાંથી તરીને પાછો આવે છે, એ કલ્પના સાથે સંબંધ હોવો જોઈએ. પરંતુ જૂની આપરિશ્ ભાષામાંના સમુદ્રનામક ત્રિઅથ શબ્દ સ્વરશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી ગ્રીક ત્રિતોન સંસ્કૃત ત્રિત અને જૈન્દ ત્રિત શબ્દ સાથે સંબંધ હોવાથી, તેમ જ જૂની નૉર્સલાપામાં આદિન્ (ઇન્દ્ર) વાયક શબ્દ શ્રિદિ હોવાથી તૃત શબ્દનું ત્રિત એ પ્રમાણે ભ્રમને લીધે રૂપાન્તર થયેલું હોય, તો તે એ મિત્ર મિત્ર આર્યશાખાઓની વિભક્તતા થવા પૂર્વે જ થયેલું હોતું જોઈએ, એમ જ માનવું પડે છે અને મૈક્સમૂલરે એમ માનેલું પણ છે. ત્રિત એટલે તૃતીય કેવી રીતે એનો નિર્ણય ન કરી શકાયથી મૈક્સમૂલરને આટલોજાધો આડંબર કરીને ખીજ કાઢપણ આપાર વિના કેવળ પોતાની કલ્પનાના આધારે જ વિનાકારણ પ્રાચીન આર્યોના શિરપર બમનો આરોપ કરવો પડ્યો છે. પરંતુ ધ્રુવોપપત્તિના સાદાપથથી ત્રિન એટલે તૃતીય કેવી

રીતે, એ સહજ સમજવામાં આવી જાય છે. ત્રિતનો અધિકાર, સમુદ્ર અને પ્રકાશ સાથેનો સબધ, વૃત્તના વધના કાર્યમાં તેણે બળવેળી સેના, જૂની આયરિશ ભાષામાંનો સમુદ્રવાચક ત્રિઅથ શબ્દ, એ સર્વ વિષયોનું નિરાકરણ થવામાં પણ હવે અડચણ પડવાની નથી. પાતાળ લોક તે જનભાષ્યનું વસતિસ્થાન હોવાથી તેમાંથી બૃહસ્પતિએ તેને બહાર કાઢ્યો એ ઠીક જ છે. ત્રિતના સ્થાન વિશે મૈકસમૂત્રે લખ્યું છે કે, “ત્રિતનું ગ્રામ સ્થાન એટલે કે વન તે, જે અનારભ અધિકાર (તમ)માંથી સૂર્ય અને તેના જ અન્ય રૂપ સમાન અત્રિ તથા વંદન આદિ પ્રતિદિન બહાર આવે છે તે અનત અધિકારમય પ્રદેશ જ છે” એમાંના પ્રતિદિન શબ્દને જો બાદ કરી નાખીએ, તોપણ ત્રિતની કથાનું ખરું સ્વરૂપ એ વાક્યમાં યથાર્થ કહેયું છે, એમ તરત દેખાઈ આવશે ત્રિતનું સ્થાન અધિકારમય છે, એટલું જાણવામાં આવી જતા ધ્રુવોપપત્તિ પાસે પહોંચી જના માટે વધારે પ્રયાસની આવશ્યકતા રહેતી નથી તેની કથામાંના ઇતર વિષયોનો મૈકસ મૂત્રે યોગ્ય સમઘ લગાડેલો છતાં પ્રતિદિન શબ્દવડે તે સવળા પ્રયત્નની ધૂળધાણી થઈ ગઈ છે અર્થાત્ એટલા માટે એ એકવા શબ્દને જ ગાળી નાખવામાં આવે, તો એ વિદ્વાન્ પડિતના શબ્દોમાંજ ત્રિતનું ખરું સ્વરૂપ વ્યક્ત થયેલું દેખાઈ આવે છે.

આપ

દિવ્યનું સવિસ્તર વર્ણન ગત દર્શનમાં આવેલું જ છે પાતાળ લોકને ઊંચી કઠાઈ સમાન માનેલો હોવાથી ત્યાં જનારી પ્રત્યેક દેવતા ‘અનાત્મણે તમાસે’ કિંવા ‘અપ્યુજન સમુદ્ર’માં જાય છે, એમ કહેલું છે એ સમુદ્રના તીરપર નીચેના અને ઉપરના લોકમાં મર્યાદા નાખનાર પર્વતની પણ કલ્પના કરેલી છે પાતાળમાંથી ‘આપ’ (જલો) નું બહાર કિંવા ઉપર આવવાનું એટલે કે, વૃત્તે બધ કરેલા એ પર્વતપરના નિવરો કિંવા દારોને ખુલા કરવા પડતા હતા બૃહસ્પતિએ ખુલા કરેલા અવત (૬૫)નું મુખ પાષાણ વડે બધ થયેલું (અમાત્સ્વમ્) હતું (૨,૨૪,૪), અને પશ્ચિ એટલે કે વૃત્તે જે કિશ્કામાં ગાયોને અટકાવી રાખી હતી, તે દિશ્વાના દરવાજા પણ પાષાણના જ હતા (૧૦,૬૭,૩), વૃત્તના ઉદરમાં એક પર્વત હોઈને* (૧,૫૪,૧૦) રાજરતો નિવાસ પણ પર્વતપર જ હતો. નિરુક્તાકાળે વેદોના અર્થોના નિર્ણયનું મહત્કાર્ય કરેલું છે, એ વાત જો કે ખરી છે, તો પણ કેટલેક સ્થળે તેમણે બૃહસ્પતિને ઘણી જ વહેવડાવી દીધી છે, અને તદ્દનવચે ઉપર્યુક્તા પર્વતના અર્થની પણ બહુ જ ખેંચતાણ કરીને ભમને લીધે તેમણે તેનો ‘મે.૧’ અર્થ કરેલો છે તોપણ અહીં સૂધી કરેલા વિવેચનથી જતમય પાતાળનો પર્વત અને અધિકાર સાથે સ્પષ્ટ સબધ દેખાઈ

* “અતટ્નસ્ય જઞ્ઞેષુ પર્વત” ॥ ૪ ૧,૫૪૧૦

આવે છે. યજ્ઞ, જુજ્યુ, સપ્તવિંશિ અને ત્રિત ઇસાદિકની કથાવડે એ પાતાળમાંના જલો કેવળ દુષ્ટ અસુરોનાં જ નિવાસસ્થાન નહોતાં, કિન્તુ સૂર્ય, અગ્નિ, વિષ્ણુ, અશ્વિન અને ત્રિતને પણ વર્ષમાંના કેટલાક કાળ પર્યન્ત તેમાં જઈને રહેવું પડતું હતું, એમ દેખાય છે. વિષ્ણુનું નિદ્રા લેવાનું કિંવા રોગયુક્ત થતાં પ્રચ્છન્ન રહેવાનું સ્થાન તે એ જ. તેમાં જ યજ્ઞિય અશ્વને ત્રિતે સન્ન કર્યા પછી તેનાપર ઇન્દ્રે પ્રથમ આરોહણ* કર્યું, (૧,૧૬૩,૨). આર્યોના આદિ નિવાસમાંની સાત માસ પર્યન્ત પ્રકાશનારા સાત સૂર્યોને લઈને વહેનારી અંતરિક્ષમાંની સાત નદીઓનું ઉદ્ભવ સ્થાન પણ એ પાતાળમાંનાં 'આપ' (જલો) જ છે. અંતરિક્ષમાં વહીને પર્જન્યરૂપે પૃથ્વીપર જલની સમૃદ્ધિ કરનાર જે આપ: (જલો) તે એજ. ત્રણ પૃથ્વીની નીચેથી પશ્ચિમથી પૂર્વ તરફ તે પ્રસરી હોઈને તેમાં જ પ્રલયસ્થાન અને સૂર્ય આદિ પ્રાતઃકાલિક દેવતાઓનું જન્મસ્થાન હતું. વરણ અને યમનું સામ્રાજ્ય એમાં જ હોઈને પિતૃઓ પણ એમાં જ સુખસમાધાનથી વસતા હતા. પૃથ્વી કિંવા ઘૌં પ્રમાણે જ એ આપોમય પાતાળનો પણ ત્રણ, સાત, કિંવા દશ પ્રકારનો વિભાગ વૈદિક ઋષિઓએ કર્યો હતો. તારપર્ય કે, ધણીક વૈદિક અને પૌરાણિક કથાઓનો જો યોગ્ય નિર્ણય થએલો જોવાની ઇચ્છા હોય, તો એ દિવ્ય 'આપ:'ના સ્વરૂપને સારી રીતે ધ્યાનમાં લાવવું જોઈએ. એમ ન કરવાથી તે કથાઓમાં કેવળ ગોટાળો જ રહેલો છે, એમ ભાસવાનો વિશેષ સંભવ છે. આ સ્થળે સંકલિત કરેલાં એ 'આપ:' નાં ધણીક લક્ષણો અર્વાચીન વાડમયમાં પૃથ્વીપરના ક્ષાર સમુદ્રને જ લગાડેલાં છે.† ઉદાહરણાર્થ, ભર્તૃહરિએ 'इतः स्वपिति केशवः' ઇત્યાદિ શ્લોકમાં સમુદ્રવિષયક પૌરાણિક આખ્યાયિકાઓનું સંકલન કરેલું છે. એ સર્વ આખ્યાયિકાઓ વૈદિક આપો-દેવતાની કલ્પનાના આધારે જ રચાયેલી છે. સર્વ જગતી (પૃથ્વી) ના ઉદ્ભવસ્થાનરૂપ

* “यमेन दत्तं त्रित एनमायुर्गिद एणं प्रथमो’ अव्यतिष्ठत्” ॥ ઋ. ૧,૧૬૩,૨.

† “इतः स्वपिति केशवः कुलमितस्तदीयद्विषाम्,

इतोऽपि शरणार्थिनः शिखरिणां गणाः चोरते ।

इतोऽपि वडवानलः सह समस्तसर्वतकैः,

अहो विततमूर्जितं भरसहं च सिधोर्वपुः” ॥ ભર્તૃહરિ: (નીતિશતકમ્.)

ભાવાર્થ:—“અહો આ સાગરનું શરીર કેટલું વિસ્તૃત, ભવ્ય અને સહનશીલ છે! તેના એક ખૂણામાં કેશવ (વિષ્ણુ) નિદ્રા લીધા કરે છે, તોય ખીબ (ખૂણા) માં તેના શત્રુ (શક્તિસો) નાં સમૂહો રહેવા છે, એક બાજુએ પર્વતોના ગજ આશ્રય માટે ઘેઠિલા છે, તો ખીબ બાજુએ પ્રલય-કાલીન મેઘ સહિત વડવાનવ પડેલા છે.”

ભર્તૃહરિ. (નીતિશતક)

આપોદેવતાનું વેદોમાં એટલું બધું મહત્ત્વ શા માટે છે, એ વિશે હવે ભિન્ન વિવેચન કરવાની કશી પણ આવશ્યકતા નથી.

સપ્તમૂલ અને દશમૂલ વિભાગ.

વેદોમાં સપ્તમૂલ અને દશમૂલ વિભાગ અનેક પ્રકારે આવેલો છે. પાતાળ, પૃથ્વી અને ઘૌના ત્રણ, સાત કિંવા દશ વિભાગ તેમજ સાત, નવ કિંવા દશ માસે સમાપ્ત થતાં વાર્ષિક સત્રો, નવમ્ અને દશમ્ ઇસાદિ વિશે પૂર્વે ઉલ્લેખ આવેલો જ છે, ઇતર રાષ્ટ્રોનાં પુરાણોમાં પણ એવો જ પ્રકારનો ભેદ મળી આવે છે એ વિશે પણ પૂર્વે ઉલ્લેખ કરેલો જ છે. એ વિભાગોમાંના સપ્તમૂલ વિભાગ વિશે ચારક અને સાયણાચાર્ય માત્ર એટલું જ કહે છે કે, સૂર્યનાં કિરણો સાત પ્રકારના હોવાથી તેના અશ્વો કિંવા અગ્નિની જિહ્વાઓની સાતની સંખ્યા કલ્પવામાં આવી છે. શં. પાં. પંડિતે તો વેદાર્થચત્રમાં લોકમાં દેખાતા સાત પ્રકારના રંગો સાથે એ સપ્તમૂલ વિભાગનો સંબંધ લગાડેલો છે. સફેદરંગે તો એ સર્વ યથાયોગ્ય દેખાય છે; પણ એ સપ્તમૂલ વિભાગની સાથે જ ન્યાં ત્યાં દશમૂલ વિભાગ પણ કહેલો હોવાથી કિમિદ્ વિચાર કરવાથી એ નિર્ણયવિશે મનમાં શંકાનો સંચાર થવા માંડે છે. સાયણાચાર્ય અને ચારકે એ બીજા દશમૂલ વિભાગ તરફ દુર્લક્ષ કરીને જ જેમતેમ પોતાના અવસરને નિભાવી લીધો છે. પણ આ વિભાગ એટલે બધે સ્થળે આવેલો છે કે, એના તરફ દુર્લક્ષ કરી શકાય, એ સર્વથા અશક્ય છે. અને એટલા માટે અવશ્ય એ જ પ્રકારના વિભાગોના કારણને શોધી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરવો જ જોઈએ. અર્થાત્ હવે એ જ વિભાગો કેટકેટલા પ્રકારથી આવેલા છે તે આપણે જોઈએ.

પ્રથમ સૂર્યને જ લઈએ. તેને ૫,૪૫,૯ માં સપ્તમૂલ (સાત અશ્વોવાળો) કહીને ૧,૧૬૪,૩ માં તેના રથનાં સાત ચક્ષુ હોઈને તેને સાત અશ્વો કિંવા સપ્ત નામક એક અશ્વ જોડેલો હોય છે, એમ કહેલું છે. પણ ૯,૬૩,૯ માં સૂર્ય પોતાના રથને દશ અશ્વ જોડવાનું કહીને ૧,૧૬૪,૧૪ માં સંવત્સર દેવતાના ચક્ષુને દશ અશ્વો ખેંચતા હોવાનું કહેલું છે. અયર્વેદ (૯,૪,૨૨) માં સૂર્યના રથને અષ્ટાચક્ર કહેલો છે.

સપ્તરશ્મિ એ વિશેષણ ઇન્દ્રને (૨,૧૨,૧૨) તેમ જ તેના રથને (૬,૪૪,૨૪) લગાડેલું છે. પણ ૫,૩૩,૯ માં દશ અશ્વો તેને ખેંચી જાય છે, એમ કહેલું છે. ૯,૨૪,૨૩ માં તેના સંબંધમાં 'દશમં નવમ્' એ પ્રમાણેના શબ્દો આવેલા છે. તૈત્તિરીય આરણ્યક, (૩,૧૧,૧) માં ઇન્દ્રનો આત્મા દશ પ્રકારે મગન કરે છે, એમ કહેલું છે (इन्द्रस्यात्मान दशाया चरन्तम्). તેજ પ્રમાણે અવેસ્તામાં વેરેથ્રદા (વૈ. વૃતહન) ના દશ અવતાર કહેલા છે. દશધુ (દશ પ્રકારે પ્રકાશનાર) નામક એક ઇન્દ્રનો આશ્રિત

હોધને (૧,૩૩,૧૪;૬,૨૬,૪) દશોણ્ણી અને દશમાય નામક બે અસુરોને તેણે ઘોતના દ્વારા પાદાક્ષાન્ત કરાવેલા છે. (૬,૨૦,૮).

સોમ અને પૂષ્પનો રથ પંચરશ્મિ અને સપ્તયજ્ઞ (૨,૪૦,૩) હોધને સોમના રશ્મિ ૯,૮૭,૨૩ માં દશ કહેલા છે.

અગ્નિના રશ્મિ સાત (૧,૧૪૬,૧;૨,૫,૨) હોધને તેના અન્ધ સપ્તગ્નિહ (સાત જ્વલ વાળા) છે (૩,૬,૨). પણ ૧,૧૪૧,૨ માં તેને દશપ્રમતિ કહીને ૧૦,૫૧,૩ માં તેનાં દશ ગ્રામ સ્થાનો કહેલાં છે.

૯,૮,૪ માં ધિતિ (પ્રાર્થના) સાત કહેલી છે અને ૧,૧૪૪,૫ માં તેની સંખ્યા દશની કહેલી છે.

અગ્નિ સાત હોધને (૩,૪,૭), ૧,૧૨૨,૧૩ માં તે અગ્નો દશપ્રકારનાં કહેલાં છે. 'શતપથ બ્રાહ્મણ' (૧,૮,૧,૩૪) માં દશ પ્રકારે તૈયાર કરેલા હવિત્ વર્ણન આવેલું છે.

સાત વિષ્ણુ (૩,૭,૭) કિંવા સાત હોતાઓ (૩,૧૦,૪,૪,૨,૧૫; અને ૧૦,૬૩,૭) કેટલેક સ્થળે કહેલા છે. પણ 'તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ' માં (૨,૨,૧૧;૨,૨,૪,૧) દશ હોતાઓ સ્પષ્ટ કહેલા હોધને દશ દશાન્વ તો પ્રસિદ્ધ જ છે (૩,૩૬,૫).

પ્રથમજ હોતા જે બૃહસ્પતિ તે સમાસ્ય હોધને (૪,૫૦,૪) અથર્વવેદમાં એક સ્થળે (૪,૬,૧) તેને દશાસ્ય અને દશશીર્ષ કહેવો છે.

પૃથ્વીના વિભાગ પણ સાત (૧,૨૨,૧૬) કિંવા દશ (દશાવની) છે (૧૦,૬૪,૭). અશ્વિનોએ ફોડેલો માવવાડો સમાસ્ય હોધને (૧૦,૪૦,૮) ૮,૮,૨૦;૪૬,૧૦ અને ૫૦,૬ માં તેને દશાન્વ પણ કહેલો છે.

૧૦,૬૩,૪ માં અર્ધમા, મિત્ર, વરુણ, રુદ્ર, મરુત, પૂષ્પ અને ભગ એવી રીતે સાત રાગ્નઓ આવેલા છે. પણ ૮,૫,૩૮ માં દશ દ્વિરપ્ત સદશ રાગ્નઓ કહીને, ૭,૮૩,૭ માં દશ અપન્વ (યજ્ઞ ન કરનારા) રાગ્નઓ વર્ણવેલા છે.

એ પ્રમાણે દેવતા કિંવા તદ્વિષયક વસ્તુઓના વિભાગ છે. એ વિભાગો સર્વ સ્થળે એક સરખા સ્પષ્ટ જ દર્શો, એમ નથી. તોપણ એકંદર રીતે તેમના સપ્તમૂલ અને દશમૂલ વિભાગ વિશે શંકા આવવાનું કશું પણ કારણ નથી. એ ઉપરાંત પૃથ્વી, આકાશ અને યાતાળ એ ત્રયેકના ત્રણ વિભાગ અને દેવોના ત્રયેક લોકમાંના ૧૧ પ્રકાર છે તે તો જૂદાજ. અથર્વવેદ (૧૧,૭,૧૪) માં વળી બીજાનવ પૃથ્વીઓ, નવ સમુદ્ર અને નવ આકાશો વર્ણવેલાં છે. યાસ્કની પદ્ધતિથી એ સર્વ પ્રકારના વિભાગોનું નિરાકરણ થઈ શકતું નથી. કારણ કે, સપ્તમૂલ વિભાગ સૂર્યનાં સાત કિરણોના આધારે થયેલો

છે કિંવા ત્રિમૂલ વિભાગ પૃથ્વી, આકાશ અને પાતાળના યોગે સૂચિત થયેલો છે, એમ કદાપિ માની પણ લઇએ, તોપણ એથી ઈતર પ્રકારના વિભાગોનું કારણ જાણવામાં આવી શકતું નથી. પણ સાત વિગ્ર, નવગ્વ અને દશગ્વના સામ્યવડે એ વિભાગોનું સ્પષ્ટીકરણ થઈ-શકે એમ છે. સૂર્યના સાત કિંવા દશ અગ્નિના સંબંધ સૂર્ય પ્રકાશના સાત કિંવા દશ મહિના સાથે હોવો જોઈએ, એ સાહજિક દેખાઈ આવે છે. ધ્રુવ વૃતાન્તર્ગત આર્યોના આદિનિવાસમાં જિન જિન સ્થળે અક્ષાંશમાનથી પ્રકાશયુક્ત મહિનાઓની સંખ્યા સાતથી અગિયાર પર્યન્તની હતી; પણ તેમાં સાત, નવ અને દશ માસ પ્રમુખ હતા, એમ સપ્ત, વિગ્ર, નવગ્વ અને દશગ્વથી સ્પષ્ટ દેખાય છે. અંગિરસ વિસ્તૃપ (નાનાવિધ) હોવાનું પૂર્વ કહેલું જ છે. તેજ પ્રમાણે અર્ચમા પણ પોતાના અનેક વિધ રૂપોમાંના (વિષરૂપેણ) સપ્ત હોતુ રૂપથી વિશેષ પ્રસિદ્ધ હતો, એમ દેખાય છે (૧૦,૬૪,૫). અંગિરસોને અસુરોના વીર, કહેલા છે (૩,૫૩,૭). ૧૦ ૨૭,૧૫ માં સાત, આઠ, નવ અને દશ વીર સર્વત્ર ઉદ્ભૂત થતા હોવાનું કહેલું છે અર્થાત્ એ સંખ્યાનો સંબંધ હોતાઓની સંખ્યા સાથે જ હોવો જોઈએ. એ વીર નીચે ઊપર, પાછળ અને આગળ એવી રીતે સર્વત્ર ઉદ્ભૂત થતા હોવાનું કહેલું છે; તે જ પ્રમાણે ૮,૪,૧ માં પણ ('અદિન્ન પ્રાગપાનુદહન્યમ્વાદ્યસે શ્મિઃ ઋ. ૮,૪,૧) ઈન્દ્રનું પૂજન આગળ, પાછળ, નીચે અને ઊપર એવી રીતે સર્વત્ર થાય છે, એમ કહેલું છે. એનો અર્થ એટલો જ કે, ધ્રુવ પામેની ભૂમિમાં જિન જિન સ્થળે પ્રકાશયુક્ત મહિનાના પ્રમાણથી જિન જિન પ્રકારના હોતાઓ (હોતારઃ) હતા. ધ્રુવોપપત્તિ વિના બીજી કોઈ પણ ઉપપત્તિવડે એ સર્વ વિધોનો નિર્ણય થતો ન હોવાથી અત્યારે તો એનો જ સ્વીકાર કરવો સર્વથા ઉચિત અને યોગ્ય છે.

દશ રાજા અને રાવણ.

દશ હિરણ્યસદશ રાજા (૮,૫,૩૮) અને દશ યજ્ઞ ન કરનારા રાજાઓ ('અયજ્યવઃ દશ રાજાનઃ ૭,૮૩,૭) ઋગ્વેદમાં આવેલા હોષને તેમના સંબંધી એક વિશેષ મહત્ત્વની વાર્તા છે. દિવોદાસ અતિથિઓનો પુત્ર સુદાસ એ દશ રાજાઓ સાથે લડતો હતો તે વેળાએ તેના પુરોહિત વસિષ્ઠે તેને ઇન્દ્રાવરણનું સાહાય્ય મેળવી આપ્યું હતું (૭,૩૩,૨-૫;—(૩,૬-૮). એ યુદ્ધને દશરાજા યુદ્ધ કહેલું છે. એ યુદ્ધ આર્ય અને અનાર્ય વચ્ચે થયું હતું, એવો કેટલાક પંડિતોએ નિશ્ચય કરેલો છે. પરંતુ અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે ઇન્દ્ર અને સપ્તઘનુના યુદ્ધનું જ એ એક જિન સ્વરૂપ હોતું જોઈએ. સપ્ત-મૂલ ભેદાન્વયે ઇન્દ્રને સપ્તઘનુ (૧૦,૪૯,૮) કહેવાથી દશમૂલ ભેદાન્વયે તે દશઘનુ પણ થશે. દશઘનુ રાજા ઋગ્વેદમાં પ્રસક્ષ આવેલો નથી, તો પણ એ દશ રાજાઓ સાથે થયેલા તેના યુદ્ધથી તે પ્રમાણ સદૃશ આવીને પ્રાપ્ત થાય છે. દશમા અને

દશોણ્ણી ઇન્દ્રના શત્રુઓ હોઇને, દશઘુ તેનો એક આગ્રિત છે; એ વાર્તાનો વિચાર કરવાથી સમઘાતુ પ્રમાણે ઇન્દ્રના તમોરૂપ શત્રુ દશવિધ પણ માનેલા હોઇને સુદાસ તથા 'અન્ન જ્યવઃ દશ રાજાનઃ' વચ્ચેનું યુદ્ધ એટલે દશગ્વની ભૂમિમાંનું પ્રકાશ અને અંધ-કાર વચ્ચેનું યુદ્ધ, એમ તત્કાળ દેખાઇ આવશે. પણ એ યુદ્ધનું મહત્ત્વ એના કરતાં મધ્ય અધિક છે. રાજાનું સખ્ત ઋગ્વેદમાં કેવળ ક્ષત્રિયવચ્ચક નથી, કિન્તુ એકદાર તે તે અંગિરસોને પણ લગાડવામાં આવ્યો છે (૧,૧૩૬,૭). એટલે કે, 'દશ હિરણ્યસદશ રાજાઓ' 'દશ હોતાઓ', 'દશ અંગિરસો' કિંવા 'દશ માસાત્મક સત્ર કરનારા દશગ્વ, એ સર્વનો અર્થ એક જ છે. અંગિરસોનો મુખ્ય જ બૃહસ્પતિ તેને ઋગ્વેદમાં સમાસ્ય કિંવા દશાસ્ય એવી રીતે બન્ને પ્રકારનો કહેલો છે. સરમ અને પણીની કથા સાથે એ બૃહસ્પતિનો સંબંધ હોઇને તેણે ઇન્દ્રને સાહાય્ય આપીને કિંવા કેટલીક વાર તો પોતે જ ગાયોને પાછી લાવવાનું કાર્ય કરેલું છે (૧,૮૩,૪; ૧૦,૧૦૮,૬-૧૧). બૃહસ્પતિની અદૃશ્ય થયેલી સ્ત્રીને દેવાએ પાછી મેળવી આપ્યાની કથા ૧૦,૧૦૬ માં કહેલી છે. 'તૈત્તિરીય આરણ્યક' માં ઇન્દ્રને અદૃશ્ય નો ન્નર ('અદૃશ્યૈ જારઃ') કહેલો હોઇને એ બન્ને વાર્તાઓનો સંબંધ પંડિતોએ ઉપાસાથે જોડી દીધો છે.

એ સર્વ વાર્તાઓ બહુજ સૂચક હોઇને તેમના આધારે રામાયણમાંની કેટલીક વાર્તાઓ સહજ ધ્યાનમાં આવી જાય છે. રામાયણને ઐતિહાસિક આધાર છે કિંવા નહિ, એ વિશેના વિચારનું આ સ્થળ નથી. તોપણ તેમાંની મૂલ્યભૂત કથા અને વૈદિક કથામાંનું પરસ્પર સામ્ય બહુ જ આકર્ષક હોવાથી તેનો જો અહીં થોડોક ઉલ્લેખ કરીશું તો તે અસ્થાનીય તો નહિ જ થાય. રામાયણમાંની મુખ્ય વાર્તા એટલી બધી સવિસ્તર કહેલી છે કે, તત્કાળ તે ઐતિહાસિક છે, એવો અવશ્ય ભાસ થાય છે તો પણ તેમાં રામનો શત્રુ દશમુખધારી એક વિદિષ્ઠ ગ્રાણી હતો, એ કેવી રીતે વારુ? દશમુખધારી રાક્ષસને કાંઈ સાધારણતઃ ઐતિહાસિક કહી શકાય નહિ. અર્થાત્ એથી રામાયણની મૂળ ઐતિહાસિક કથામાં વૈદિક કથાને મહા ચાતુર્યથી જોડી દેવામાં આવેલી હોવી જોઈએ, એમ ભાસે છે, સુદાસના શત્રુ દશ રાજાઓને જ દશમુખધારી એક રાજા કરવો, એ કવિ કલ્પના માટે કાંઈ કઠિન કાર્ય નથી. દશ અંગિરસોનો મુખ્ય જ બૃહસ્પતિ તેને એવી જ રીતે દશચર્યાધારી કહેલો છે. એ દશાનનનો જાતા છ માસ પર્યન્ત નિદ્રા લેનારો હોઇને તે ધ્રુવપ્રદેશમાંનો હોવો જોઈએ એમ સહજ દેખાઈ આવે છે. શિવાળામાં સર્વ દેવો કારાગૃહમાં પૂરાપલા હોઇને તેઓ બન્દાળામાં પાછા મુક્ત થાય છે, એવી પદ્મલોનિયન્ લોકોમાં કલ્પના હોવા વિશેનું પદ્મટારક લખેલું છે અને પાશ્ચાત્ય પંડિત પ્રોફેસર રીસે એ વાર્તાનો ધ્રુવપ્રદેશમાંના અખેડ અંધકાર અને પ્રકાશ વચ્ચેના યુદ્ધ સાથે સંબંધ સાધેલો છે. રાવજે સર્વ દેવાને

કારાગૃહમાં નાખેલા હોષને રામે તેમને મુક્ત કર્યાની કથાને એવી જ રીતે મેળવની-
 વાળવી-જેવ્યે. રામાયણમાંના હનુમાનનો પણ વૈદિક વૃષાકપિ સાથે સખ મેળવી
 શકાય એમ છે. વૃષાકપિ એટલે દક્ષિણાવન જિન્દુ પાસેનો સૂર્ય કિંવા ધ્રુવોપપત્તિ
 પ્રમાણે દીર્ઘ અધકારના આરભમાં ક્ષિતિજત્વે ઊતરનારો સૂર્ય. સૂર્ય જે વેળાએ
 તમોગ્રસ્ત થયો હતો તે વેળાએ હનુમાનનો જન્મ થયેલો છે, એ વાર્તાથી એ કથનને
 થોડોક આધાર મળી શકે છે. તાત્પર્ય કે, રામાયણમાંના દત્તકયાત્મક ભાગ ઉપાના પ્રસા-
 વર્તનની વૈદિક કથામાથી લીધેલો હોવો જોઈએ, એમ માનવું કિંવા કહેવું કાંઈ અપયર્થ
 થવાનું નથી. ‘ઈક્ષીયદ્’ નામક ગ્રીક કાવ્યમાંના ધણીક નામોને મેંકસગૂનરે વૈદિક
 નામો સાથે મેળવેલા છે ‘હેલન એટલે સરમા’ પેરિસ એટલે પશુ, પ્રાએસિસ
 એટલે ભૂખ્ય એ પ્રમાણેનો તેણે નિશ્ચય કરેલો છે એવી રીતે જોકે સર્વ નામોનો
 નિર્ણય કરી શકાયો નથી, તોપણ એટલું તો ખરું કે, ચોરાવલી ઉત્તારૂપ સ્ત્રીને પાછી
 લાવવાની કથા ભારતીય અને ગ્રીક આયોને મૂળ એક જ સ્થાનમાથી મળેલી છે. અર્થાત્
 રામાયણ અને ઇલિયડ એ બે કાવ્યોમાં જો એક બીજાસાથે મળતી વાર્તાઓ મળી
 આવે, તો તે એકમેકે એકબીજાપાસેથી ચોરેલી જ હોવી જોઈએ, એમ કહેવાનું
 કાંઈ પણ પ્રયોજન નથી એ સમાન કથાઓના આધારે વિરુદ્ધપક્ષે બંને લોકોનું
 એકત્વ જ સિદ્ધ થાય છે. આ વિષય જોકે બહુ જ મનોરમ છે, તોપણ તે બહુ જ
 વિશાળ અને અપ્રસ્તુત હોવાથી તેમાં ઊંડા ઊત્તરવાના મોહને આપણે અહીં જ છોડી
 દેવા જોઈએ. વિષ્ણુના દશ અવતારોનો સખ પણ હિસ્તયસદશ દશ રાગઓ સાથે
 સાધી શકાય એમ છે. અવેરતામાં તો વાયુ, વૃષભ, અશ્વ, ઉટ્ટ, વરાહ, યુવા, કાક,
 મેય, બાક અને નર એ પ્રમાણે વેરેઝઘના દશ અવતારો સ્પષ્ટ કહેલા છે. તેમાંના
 અશ્વ, વરાહ, યુવા અને નર એ તો આપણા કર્કિ, વરાહ, વામન અને રામ સાથે
 મળતા છે. તાત્પર્ય કે, દશાવતારની કલ્પના આપણે અને પારસીઓ જે વેળાએ એક જ
 હતા તે કાળની છે. મત્સ્ય, કૂર્મ, વરાહ, નારસિંહ, વામન અને રામ—એ અવતારનો
 સખ થોડા ધણા પ્રમાણમાં ઋગ્વેદ સાથે લઈ જઈને મેળવી શકાય એમ છે. પરંતુ
 એ વિશે કાંઈ પણ એક નિશ્ચિત વિધાન કરવા પૂર્વે સારો શોધ અને વિચાર કરવો
 જોઈએ. જો ધ્રુવોપપત્તિની સ્થાપના થઈ જાય, તો વૈદિક અને પૌરાણિક બંને પ્રકારની
 કથાઓના અર્થ ધણીક પ્રમાણમાં બદલાઈ જશે, એટલું જ નહિ પણ કેટલેક સ્થળે
 તો તેમના સર્વથા નવીન અર્થો જ કરવા પડશે. પરંતુ એ ઉપપત્તિને આધારભૂત થઈ
 પડે એવા પૂરાવા આપવાનો જ આ પુસ્તકનો ઉદ્દેશ હોવાથી આ સ્થળે એ નવીન
 અર્થ આદિની કાર્યપરપરાનો ઉદ્દેશ આદરી શકાય તેમ નથી.

એવી રીતે આપણી ઉપપત્તિને થોડો ધણો આધાર આપનારી ધણી ખરી વૈદિક કથાઓનું અહીં સૂધી વિવેચન થયું. ધ્રુવોપપત્તિથી જેમનું નિરાકરણ થતું શક્ય છે, એવી બીજી પણ કેટલીક ઘટનાઓ છે. ઉદાહરણાર્થ, મિત્ર અને વરુણ એ બે મૂળ જોડિયા દેવો છે અને તે કેવી રીતે એ હવે આપણે કહી શકીશું. ધ્રુવોપપત્તિ પ્રમાણે જોતાં તે વાવમાસાવધિ દીર્ઘ દિવસ અને દીર્ઘ રાત્રિની દેવતાઓ છે. અને તેથી જ વરુણને ક્ષપાઓનો પરિસ્વજ (રાત્રિને આશિગન) આપનાર કહેલો છે (૮,૪૧,૩). એવી સર્વ વાર્તાઓને અહીં વર્ણવવાનું કંઈ પ્રયોજન નથી. અત્યાર સૂધી કરેલા વિવેચનથી વૈદિક કથાઓમાંના ધણાક વિષયોનો, પ્રકાર અને અંધકારના નિલ્પના ઝગડા (ઉપાની-કલ્પના), કિંવા શિયાળાપરના વસંતના વાર્ષિક વિજય (વસંત કલ્પના), કિંવા મેઘપર મેળવેલા પર્જન્ય દેવતાના વિજય (પર્જન્ય વિપયક કલ્પના) આદિ કલ્પનાઓના યોગે, નિર્ણય થવો શક્ય નથી એવો કોઈનો પણ નિર્વિવાદ નિશ્ચય થઈ શકે એમ છે. વૃત્તનો પ્રતિવર્ષ વધ થવો, તે વધ ચર્તાની સાથે જલો અને પ્રકાશનું ઊપર આવવું, શરદઋતુના ૪૦ માં દિવસે ઇન્દ્રના હાથમાં શંખરતું આવવું, તેમનું પરાવત પ્રદેશમાં યુદ્ધ થવું, દીર્ઘતમાનું દશમા મહિનામાં વૃદ્ધ થવું, અદિતિએ પોતાના આઠમા પુત્ર (માર્તાન્દ્ય)ને નાખી દેવો, ત્રિતનું અધકારમય ખાંધમાં પડવું કિંવા વિષ્ણુના તૃતીય પદનું અદસ્ય હોવું ઇલાદિ વિષયોનો પ્રચલિત કલ્પનાઓના આધારે નિર્ણય થઈ શકતો નથી. પરંતુ એ વિષયોનું ધ્રુવોપપત્તિના યોગે યોગ્ય નિરાકરણ થઈ શકતું હોવાથી એ ઉપપત્તિ એ કારણથી અપ્રસક્ત રીતે સ્થાપિત થાય છે. ઇન્દ્ર વૃત્તનું યુદ્ધ, સમ્પ્રદિ, અદિતિના સાત તેજસ્વી પુત્ર અને અષ્ટમ માર્તાન્દ, સૂર્યનું ચક્ર અને દીર્ઘતમા ઇલાદિકની કથાઓમાં તેમની જન્મશૃંગિમાંના સાત કિંવા દશ માસના સૂર્ય પ્રકાશ કાળને :શાંવનારાં વચનો સ્પષ્ટ જ છે. અર્થાત્ એટલાં બધાં એ, સર્વ વચનો કેવળ કાકતાલીય જ છે, એમ સિદ્ધ કરવાનાં આપણી પાસે જ્યાં સૂધી પૂરું પ્રમાણ ન હોય, ત્યાં સૂધી આપણાથી ધ્રુવોપપત્તિને અમાન્ય કરી શકાય તેમ નથી જ, કારણ કે, તેના આધારે આજ સૂધી સમજવામાં ન આવેલી અને નિરર્થક ગણીને લાગી દીધેલી પુષ્કળ ઘટનાઓનો સરળ અને સમાધાનકારક અર્થ આપણા જાણુવામાં આવી શકે છે. એ ધ્રુવોપપત્તિ એટલે આજ પર્યન્તની પ્રચલિત વસંત આદિની કલ્પનાઓને દૂર કાઢીને તેમના સ્થાનને રોડી બેસશે, એમ નથી. એની વિશેષતા એટલી જ છે કે, આજ સૂધી જેમનો બરોબર અર્થ ન લાગવાથી જે વાર્તાઓને વ્યર્થ ગણીને છોડી દેવામાં આવી હતી એવી ધણીક વૈદિક કથાઓનું એ ઉપપત્તિ સારું નિરાકરણ કરતી હોવાથી અર્થાત્ વસંત આદિ ઉપપત્તિઓ કરતાં એ આધિક વ્યાપક છે; અને એજ કારણથી વૈદિક કથાઓના અર્થની વ્યવસ્થા કરતી વેળાએ બીજી ઉપપત્તિઓ કરતાં એ ધ્રુવોપપત્તિનો વિશેષ ઉપયોગ

યવાનો સંભવ છે. એ દૃષ્ટિથી જોતાં ખીછ ઉપપત્તિઓ પ્રમાણે જ એ ઉપપત્તિ પણ સર્વથા આપણા આદર (સ્વીકાર) ને પાત્ર હોવી જોઈએ, એટલું જ નહિ, પણ કેટલાક પ્રસંગે તો અન્ય ઉપપત્તિઓનું સ્થાન પણ જોને જ આપણું પડશે. પુરાણ કથા વિના ધ્રુવપ્રદેશમાંના સ્થૂત અમલકરોને વર્ણવનારાં ઋગ્વેદમાંનાં સ્પષ્ટ વચનોથી તે સ્થાપિત થાય છે, એ ગત દર્શનમાં દેખાડેલું હોઈને અવેસ્તિક અને રોમન કથાઓનું પણ એ અનુમાનને પૂર્ણ પૂરવળ છે. એ ઉપપત્તિ આધુનિક ભૂગર્ભવિષયક અને પુરાણવસ્તુ વિષયક શોધથી લેશ માત્ર પણ વિરુદ્ધ નથી, એ પણ પૂર્વે સિદ્ધ કરેલું જ છે. એવી એ આટલી બધી ઘટનાઓનો સરળ નિર્ણય કરનારી એક જ ઉપપત્તિ હોવાછતાં જોને એ કેવળ નવીન હોવાથી જ અમાન્ય કરવી કે શું? જો એમ કરવામાં આવે તો તે તર્કશાસ્ત્ર અને શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી સર્વથા વિરુદ્ધ જ યવાનું. અમે તો અમારી ઉપપત્તિના યશ અપયશનો ભાર તર્કશાસ્ત્રના નિયમ અને શાસ્ત્રીયપદ્ધતિના વિવેચનપર જ નાખી દીધો છે.

એકાદશ દર્શન.

અવેસ્તિક પ્રમાણો.

ધ્રુવપ્રદેશમાંના આર્યોના આદિનિવાસની સિદ્ધિ માટે વેદાન્તર્ગત પ્રસક્ષ ક્ષિવા અપ્રસક્ષ પ્રમાણો આપવા પૂર્વે સ્થળે સ્થળે અવેસ્તામાંની કથાઓના પણ પ્રાપ્તિમાટે પ્રસંગવશાત્ ઉલ્લેખો કરેલા છે. પરંતુ અવેસ્તામાં તેના કરતાં પણ વિશેષ મહત્વનાં કેટલાંક સ્થળો હોઈને તેમાં આર્યોના ઉત્તર દિશામાંના આદિનિવાસ અને ત્યાંથી ઉક્ષસ્ (ઓક્સસ્), યક્ષાવર્ત (જગ્ગર્દિસ) અને સિંધુ ઈલાદિ નદીઓના તીરપ્રાંતરથ પ્રદેશોપર્યન્ત થયેલાં તેમનાં સ્થિત્યંતરોનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ આવેલો છે. એ અવેસ્તામાંનાં પ્રમાણો વૈદિક પ્રમાણોને પુષ્ટિ આપે છે, એટલું જ નહિ, પણ ધ્રુવોપપત્તિની સિદ્ધિ માટેના સ્વતંત્ર પૂરાવા જ તેઓ ઉપસ્થિત કરતાં હોવાથી અસ્તુત દર્શનમાં તેમનો સવિસ્તર વિચાર કરવો આવશ્યકીય છે. વેદો પ્રમાણે જ અવેસ્તાની પ્રાચીનતા પણ હવે સર્વમાન્ય મંચેલી હોવાથી તે વિશે વિશેષ પ્રમાણો આપવાની કાંઈ અગત્ય નથી. બન્ને ગ્રંથો એક જ મૂળ વૃક્ષની શાખાઓ હોવાથી, અવેસ્તા ગ્રંથ જોડે વેદો પ્રમાણે અવિચ્છિન્ન રહેલો નથી, તો પણ એક ખીજની ન્યૂનતા જો એક ખીજના સાહાય્યદ્વારા નીકળી જઈ શકતી હોય તો તેવી ન્યૂનતાઓને શક્ય હોય તેટલાં સ્થળોમાંથી કાઢી નાખવી અને પૂર્ણતા કરી લેવી, એ કાંઈ અવોચ્ય પ્રયત્ન તો નથી જ. દીર્ઘ ઉપા, અખંડ

અંધકાર અને દશ માસાવધિ સંવત્સરસત્રો ધૃત્વાદિ વિશેના વેદોમાં ઉલ્લેખ છે, તોપણ આર્યોના સર્વથા ઉત્તરમાંના આદિ નિવાસ સ્થાન અને તેને છોડીને નીચે દક્ષિણ તરફ તેમના પ્રયાણ કરી જવાનાં કારણોનો ઉલ્લેખ તેમાં મળી શકતો નથી. પરંતુ સદ્મા-અયોગે વેદોમાંની એ ન્યૂનતાની અવેસ્તાએ બહુ જ સુંદરતાથી પૂર્ણતા કરી નાખી છે. શત દર્શનમાં આપેલી અવેસ્તામાંની કથાઓથી છ માસનો દિવસ અને છ માસની રાત્રિ હિંવા એક દિવસથી તે સૌ દિવસના અવધિની અખંડ રાત્રિ ધૃત્વાદિનું મજદ ભકતોના પૂર્વજ્ઞને સારું જ્ઞાન હતું, એ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થઈ શકે છે. એ સર્વ કથાઓનાં પ્રતિરૂપો વેદોમાં પણ છે. પરંતુ ઉત્તરમાંના આર્યોનો આદિનિવાસ અને તેના બંદના યોગે થયેલા વિનાશ વિશેનું અવેસ્તામાંનું વર્ણન સ્વતંત્ર અને એક જ હોઇને, વૈદિક પ્રમાણો વિશેના પૂર્વ પ્રકરણોમાં કરેલા વિવેચનથી, તે પ્રાચીન કાળમાં ખરેખર બની આવેલી ઐતિહાસિક ઘટનાઓની સાક્ષિ પૂરે છે, એમ નિઃસંશય દેખાઈ આવે છે. એ વર્ણન અવેસ્તામાંના વંદીદાદ નામક પુસ્તકના પ્રથમના બે અધ્યાયોમાં આવેલું છે. એ વિશે પાશ્ચાત્ય પંડિતોમાં બે મતો હોઇને કેટલાકો એને ઐતિહાસિક માને છે અને કેટલાકો કેવળ દંતકથાત્મક સમજે છે. એમાંના દ્વિતીય મતને આજકાલ વધારે માન આપવામાં આવે છે. પરંતુ જે વેળાએ એ મતનો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો, તે વેળાએ ધ્રુવ-પ્રદેશમાંની વસતિ વિશેનાં વેદોમાં પ્રમાણ છે અને તે સમજા છે, એનું કોઇને જ્ઞાન હતું નહિ. કેવળ એટલું જ નહિ, પણ ભૂસ્તરશાસ્ત્રના યોગે તો એ વાત્તા અશક્ય જ લાગતી હતી. એ ઘટનાને પ્લાનમાં લેતાં, હવે ભૂસ્તરશાસ્ત્રે તેની શક્યતાને સિદ્ધ કરેલી હોવાથી અને વેદોમાં તે વિશેનાં પ્રમાણો પણ મળી આવતાં હોવાથી અવેસ્તામાંના એ વર્ણનનું નવીન દૃષ્ટિથી પુનર્નિરીક્ષણ કરવું આવશ્યકીય છે.

વંદીદાદના પ્રથમ અધ્યાયમાં અહુર્મજ્દે ઉત્પન્ન કરેલી સોળ ભૂમિની સૂચિ (યાદી) આપેલી છે. એમાંની પ્રયેક ભૂમિ તેવાર થયા પછી અહુર્મજ્દના પ્રતિસ્પર્ધી અર્ધ-મૈન્યુએ તે ભૂમિને નિવાસમાટે અયોગ્ય કરી નાખવાના ઉદ્દેશથી તેમાં કાંઈ ને કાંઈ અરિષ્ટ ઉત્પન્ન કરેલું છે. એ અધ્યાયનો સારાંશ આ પ્રમાણે છે;—

“પવિત્ર જરથુષ્ટ્રને અહુરમજ્દ કહે છે કે, ‘જે ભૂમિ પૂર્વે વસતિમાટે સર્વથા અયોગ્ય હતી, તેને મેં સુખકારક કરેલી છે; મેં આમ કર્યું ન હોત, તો સર્વ પ્રાણીઓ ઐર્ષ્ય વધજે તરફ દોડી ગયા હોત.’ ૧-૨.

“મેં અહુરમજ્દે ઐર્ષ્ય વધજે નામક પ્રથમ ઉત્તમ ભૂમિ નિર્માણ કરી; તે વેળાએ અર્ધ-મૈન્યુએ પ્રતિકારાર્થે તેમાં મદાન બહિ અને હિમની આસુરી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી. એટલા માટે લાં શિયાળાના દશ મહિના હોઇને જિન્દાગાના કેવળ બે જ મહિના છે. ૩-૪

“ મેં અહુરમજ્દે ગઉનામક સુબંધુકતા બીજી ઉત્તમ ભૂમિ ઉત્પન્ન કરી. એટલે તેના પ્રતિકાર માટે અંઝમૈન્યુએ પશુ અને દેવોનો નાશ કરનારી દુષ્ટ મહિકાને ત્યાં નિર્માણ કરી. ૫.”

એ પ્રમાણે અનુક્રમે એક પાછી એક સોળ પ્રદેશો અહુરમજ્દે ઉત્પન્ન કર્યાં. એમના ચૌદમો વરેન (સં. વરુણ), પંદરમો હુમરેદુ (સં. સપ્તસિન્ધુ) અને સોળમો રંધ (સં. રસા) નદીના તીર પ્રાંતમાં હતા.

એ સોળમાંના દશ પ્રદેશોનો તે નિશ્ચયપૂર્વક શોધ કરીને જેંદ પંડિતોએ વર્તમાન કાળના પ્રસિદ્ધ પ્રદેશો સાથે મેળ મેળવી આપ્યો છે. અર્થાત્ વંદીદાદમાંના આ વિષય કેવળ દંતકથામક નહિ, કિંતુ ઐતિહાસિક જ છે, એમ એથી માનવું જ પડે છે. પરંતુ એમાંની એર્ધન વધજને નામક પ્રથમ ભૂમિના સંબંધમાં પંડિતોમાં પરસ્પર મતભેદ છે. એર્ધન વધજને તે અહુરમજ્દે ઉત્પન્ન કરેલી પ્રથમ આનંદભૂમિ હોઈને તેના ‘આયોની જન્મભૂમિ’ (વધજને-સં. બીજ) એવા અર્થ થાય છે. હવે એ વિષે એવા એક પ્રશ્ન છે કે, એ ભૂમિ કેવળ કાદવનિક છે કેવા સસ છે? અને જો સસ હોય, તો તે ક્યાં હતી વારુ? બીજને પ્રશ્ન એવા છે કે, એ લિજ લિજ સોળ ભૂમિઓ દક્ષિણ દિશામાં આવતી વેળાએ આયોના માર્ગમાં આવી હતી કે શું? એ પ્રશ્નો વિશે વંદીદાદમાં કાંઈપણ કહેલું ન હોવાથી એ સોળ ભૂમિ વિશેનો વૃત્તાંત તે તત્કાલીન ઇરાનીઓના પરિચિત પ્રદેશોનું વર્ણન હોઈને તે પ્રદેશોના પ્રાચીન આયોના પ્રયાણ માર્ગ સાથે કરી પશુ સંબંધ નથી, એ પ્રમાણેનું પાશ્ચાત્ય પંડિતોએ અનુમાન કરેલું છે. તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે એર્ધન વધજને નામક પ્રદેશ ઉક્ષત્ અને યક્ષાવર્ત નામક નદીઓના ઉદ્ગમ પાસેનો પ્રાંત છે. પરંતુ ડૉક્ટર હાઉ આદિ બીજા પંડિતો એમ જણાવે છે કે, એર્ધન વધજને નામક પ્રાંત સર્વથા ઉત્તરમાંનો હોઈને બાકીના બીજા પ્રાંતો આયોના પ્રયાણ માર્ગમાંના છે.

એમાંના પ્રથમ મતના અભિમાનીઓએ કેટલીક ઘટનાઓને ગૃહીત માનીને તેમના આધારે પોતાના મતની રચના કરેલી છે. પરંતુ વંદીદાદમાં એર્ધન વધજનેનું જે વર્ણન આવેલું છે, તેને જોતાં તો તે પ્રદેશ સર્વથા ઉત્તરમાંનો જ હોવો જોઈએ, એમ ખુલ્લું દેખાઈ આવે છે. એર્ધન વધજને તે અહુરમજ્દે ઉત્પન્ન કરેલો પ્રથમ સુખમય પ્રદેશ હોઈને અંઝમૈન્યુએ પોતાની દુષ્ટતાથી તેમાં દશ મહિનાનો શિયાળો અને જે મહિનાનો ઉન્હાળો એવી રીતે વિષમ કાળની ઉત્પત્તિ કરી હતી. આ વર્ણન યક્ષાવર્ત નદીના બહુ ઉત્તરમાંના પ્રદેશને જ કેવળ લાગૂ પડી શકે એવું છે. અંઝમૈન્યુએ અહિં અને હિમની ઉત્પત્તિ કરવા પૂર્વે એર્ધન વધજનેમાં સુખકારક હવા પાણી હતાં અને તેથી જ અંઝમૈન્યુએ દુષ્ટતાથી ગૂળ સ્થિતિથી વિરુદ્ધ સ્થિતિ ત્યાં નિર્માણ

કરી. અર્થાત્ એ અસદ્ય અવસ્થા એટલે જો દશ માસનો શિયાળો અને બે માસનો ઊન્હાળો, એવા પ્રકારની જ યજ્ઞ હોય, તો પૂર્વની સ્થિતિ આસન એથી વિરુદ્ધ એટલે કે દશ માસનો ઊન્હાળો અને બે માસનો શિયાળો, એ પ્રમાણેની જ હોવી જોઈએ એવું સહજ અનુમાન કરી શકાય છે. તાત્પર્ય કે, ઐર્યન વધજ્ઞેમાંનાં હવાપાણી પ્રથમ સારાં હોઈને કેટલાંક આકસ્મિક કારણોથી તેમાં એકાએક પરિવર્તન થઈ ગયું, એમ એ વંદીદાદના પ્રથમ અધ્યાયના અધ્યયનથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. ઉત્તરધ્રુવની નિકટના પ્રદેશમાં સૂર્યનાં કિરણો તિર્યક્ પડતાં હોવાથી ત્યાંના ઊન્હાળો સુખકર જ હોવાનો અને તેના પ્રમાણમાં શિયાળો બહુજ થોડો એટલે કે કેવળ બે મહિનાનો હોવાથી તે પશુ વધારે અસદ્ય ન હોય, એ સ્વાભાવિક જ છે. અર્થાત્ એકંદર રીતે જોતાં અંમ્ર-મૈન્યુનો કાપ થવા પહેલાંની ઐર્યન વધજ્ઞેની હવાપાણી સંબંધી સ્થિતિ બહુ જ આનંદદાયક હતી, એ તો નિશ્ચિત છે. પરંતુ તેમાં એકાએક લયંકર હિમપાત થવાથી તેની એ સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ અને તેથી શિયાળો લાંબો એટલે કે દશ મહિનાનો અને ઊન્હાળો બહુ જ અસ્પાવધિ એટલે કે કેવળ બે મહિનાનો થઈ ગયો. એ અવસ્થા અત્યંત અસદ્ય હોવાથી એવા વાતાવરણમાં મનુષ્યનો નિવાસ થઈ શકતો નથી. અર્થાત્ એ કારણથી હિમપાત થવા પછી લાંબા નિવાસીઆને અવસ્ય ક્યાંક પશુ દૂરના પ્રદેશમાં ચાલ્યા જવાની ફરજ પડેલી હોવી જ જોઈએ.

આજથી ત્રીસ આબીસ વર્ષ પૂર્વે આવા પ્રકારના અનુમાન કરવાનું કાર્ય સર્વથા અશક્ય હતું. ધ્રુવપ્રદેશમાંની હવા નિરંતર એવી જ લયંકર હોવાની અને તેથી ત્યાં વસતિની કદાપિ શક્યતા નહોતી, એવો તે વેળાએ સર્વનો નિશ્ચિત અભિપ્રાય હતો. પરંતુ હવે છેલ્લામાં છેલ્લા થએલા બૂરતર વિષયક શોધોના પ્રતાપે એ અડચણ સર્વથા દૂર થઈ ગઈ છે. હિમકાળ પૂર્વે ધ્રુવપ્રદેશમાંની હવા સુખકર, સૌમ્ય અને માનવનિવાસને યોગ્ય હતી, એ વિશે હવે કોઈ પણ પ્રકારનો વાદ અવશિષ્ટ રહ્યો જ નથી. અંમ્ર-મૈન્યુએ કરેલી દુષ્ટતામય કૃતિ અને બૂરતરશાસ્ત્રમાંના હિમપાત એ બન્ને એક જ છે, એમ તેમના વર્ણનની તુલના કરવાથી સહજ જણવામાં આવી શકે તેમ છે. એવી રીતે નવીન શાસ્ત્રીય શોધ અવે-સ્તામાંના વર્ણન સાથે આટલો બધો એકમત હોવાથી કેટલાક જે-ઠે પંડિતોએ કેવળ કલ્પનાના આધારે કાઢેલા અનુમાનને લાભ્ય ગણીને, આ જે દશમાસના શિયાળાવાળો ઐર્યન વધજ્ઞેનામક પ્રદેશ છે તે અવસ્ય ક્યાંક ઉત્તરધ્રુવ પાસેજ હોવો જોઈએ, એમ આપણે માનવું જ જોઈએ. જો એમ ન જ માનવું હોય, તો અવેસ્તામાંના ઉપર્યુક્ત વર્ણનનો ધરાની સોદાની પ્રાચીન બ્રૂમિવિશેના વૃત્તાંત સાથે કશોપણ સંબંધ નથી, એમ જ કહેવું જોઈએ. પરંતુ પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે વેદોમાંના આટલો બધો સજળ પૂરાવો ઉપલબ્ધ થવા છતાં અવેસ્તામાંનું વર્ણન કાલ્પનિક જ હોવું જોઈએ, એમ કહેવું સચુક્તિક તો થવાનું નથી જ;

હિન્દી યુરોપીયન લોકોનું ગ્રામીણ વર્ષ દશ મહિનાના સૂર્યપ્રકાશ અને તેની પછી આવનારી બે મહિનાની અખંડ રાત્રિ મળીને થતું હતું, એ તો આ પૂર્વે આપણે સપ્રમાણ સિદ્ધ કરી જ ચૂક્યા છીએ. એર્ધન વષજ્ઞેમાંનું વર્ષ પણ એવા જ પ્રકારનું હતું. હુમ (સં. સમા) એ ઉષ્ણુકાળ વાયક જેન્દ શબ્દ વેદમાં વર્ણનો વાયક છે. અર્થાત્ અવેસ્તામાં કહેલા બિન્હાળાના દશ મહિના એટલે દશ માસનો સૂર્યપ્રકાશમયકાળ અથવા ખીજી રીતે કહીએ તો માનુષા યુગ અને તેની પછી આવનારી દ્વિમાસાવધિ અખંડ રાત્રિ મળીને થએલું વર્ષ જ છે. વંદીદાદમાંના વર્ણનમાં શિયાળાના બે મહિનાના કાળમાં સતત અંધકાર રહેતો હતો, એમ કાંઈ સ્પષ્ટ કહેલું નથી એ ખરું છે; પરંતુ દશ મહિનાના બિન્હાળાથી એર્ધન વષજ્ઞે નામક પ્રદેશ ધ્રુવ પાસેનો જ હતો, એમ એકવાર માનીએ, એટલે પછી બે મહિનાનો શિયાળો અખંડ અંધકારમય જ હતો, એમ પોતાની મેળે જ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. હાલમાં એ અખંડ રાત્રિ દશમાસના શિયાળાના મધ્યમાં હોય છે, પણ દિવસકાળ પૂર્વે જે વેળાએ તે પ્રદેશમાં દશ મહિનાનો બિન્હાળો હતો, તે વેળાએ શિયાળાના બે મહિના અને અખંડ દીર્ઘરાત્રિ એ બન્ને એકકાલાવસ્થિજન જ હોવાં જોઈએ. આર્યોની જન્મ ભૂમિમાંની દિવસકાળ પૂર્વની અને ત્યારપછીની હવાપાણીની સ્થિતિમાં એટલો મોટો ભેદ (ફરક) રહેલો છે. બન્ને વેળાએ અખંડ દીર્ઘરાત્રિ તો એકસરખી જ હોવાની; પરંતુ જે સમયે લાંબો શિયાળો અસ્થાવાધિ હતો, તે વેળાએ તે એ અખંડ રાત્રિ પૂરતો જ હતો. એ સ્થિતિ બદલાઈને જ્યારે હવે ત્યાં દશ મહિનાનો શિયાળો થવા લાગ્યો, ત્યારે એ અખંડ દીર્ઘરાત્રિ તેના મધ્ય ભાગમાં આવી પડી અને એમ થતું સર્વથા સ્વાભાવિક જ હતું. તાત્પર્ય કે, વંદીદાદમાંના એર્ધન વષજ્ઞેના વર્ણનથી લાંબા પૂર્વે પ્રવર્તમાન દશમાસના બિન્હાળાનું અને તે પછી આવનારી બે મહિનાની અખંડ રાત્રિનું અનુમાન કરીને અંગ્ર-મૈન્યુના આક્રમણ પછી દિવસપાતના થોડે એ સ્થિતિનું પરિવર્તન થઈ ગયું, એમ માનવું પડે છે. વિદ્યુતના અપૌશ સાથે થયેલા યુદ્ધનો મહત્તમકાળ એકસો રાત્રિનો હોવાનું અને શિયાળામાં બે રાત્રિ, કિંવા ત્રણ રાત્રિ, કિંવા એક માસ પર્યંત પણ ગૃહમાં પ્રેતને રાખી મૂકવાના રિવાજથી એ કાળ અખંડ અંધકારમય હોવાનું પૂર્વે કહેલું જ છે. એની સાથે ઉપ-સૂક્ત એર્ધન વષજ્ઞેના વર્ણનને જોડી દેવાથી એ પ્રદેશ એટલે ગ્રામીણ ધરાની લોકોનું નંદનવન ક્યાંક પ્રણુ ઉત્તરધ્રુવ ફિકટ હોઈને તેનાપર અંગ્રમૈન્યનું આક્રમણ થવા પૂર્વે લાંબા સૌમ્ય તથા દીર્ઘ બિન્હાળા અને અસ્થાવાધિ તથા ઉષ્ણ પરંતુ અખંડ અંધકારાવૃત્ત શિયાળો હતો; અને એ આક્રમણ પછી એટલે કે દિવસપાત પછી એ સ્થિતિ બદલાઈ જઈને તેનાપર સેકડો હાથની બાઈબેનો બર્ફનો ચર જામી જવાથી તે પ્રદેશ મનુષ્ય વસતિ માટે સર્વથા અયોગ્ય થઈ પડ્યો, એ વાર્તા સ્પષ્ટ સિદ્ધ થઈ શકે છે.

એ વર્ણનમાંની બીજી પણ એક વાર્તા ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે. ઐર્યન વધજ્ઞેનું વર્ણન કરતાં પ્રાચીન જેન્દ ટીકાકારોએ ‘તેમાં સાત મહિનાનો ઉન્હાળો અને પાંચ મહિનાનો શિયાળો’ હોવાનું કહેલું છે. પરંતુ એ વિષય પ્રક્ષિપ્ત હોવો જોઈએ, એવો કેટલાક વિદ્વાનોનો અભિપ્રાય છે. પણ અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે આ વાર્તા ઠાંધિ અયુક્તિક નથી. પ્રથમ દર્શને એક જ અધ્યાય કિંવા પ્રકરણમાં દશ મહિનાનો અને સાત મહિનાનો ઉન્હાળો અને બે મહિના તથા પાંચ મહિનાનો શિયાળો, એવી બે જોડીઓ વિસંગત તો દેખાય છે જ. પરંતુ સપ્તમાસાવધિ ઉન્હાળાની ઘટના પણ દશ માસાવધિ ઉન્હાળા જેટલી જ પ્રાચીન છે, એમ ખુંદહિશ નામક પારસી ગ્રંથપરથી જાણાય છે; કારણ કે, તેમાં ‘આવાનું મહિનાના અહુરમજ્દ (પ્રથમ) દિવસે શિયાળાનો આરંભ થાય છે, દીન (દશમ) મહિનાના અતારો (નવમ) દિવસે તે ઐરાન બીજામાં બહુ જ કડક થઈ, સ્પેન્દરમદ્ મહિનામાં સમાપ્ત થાય છે; એટલા માટે દીન મહિનાના અતારો દિવસે સર્વત્ર શિયાળાના આગમનને સૂચવવા માટે અગ્નિ પ્રજ્વલિત કરવામાં આવે છે’ એમ કહીને આવાન, અતારો, દીન, વોહુમન અને સ્પેન્દરમદ્ એવી રીતે શિયાળાના પાંચ મહિના તેમાં સ્પષ્ટ કહેલા છે. વળી એ કાળમાં રપિત્વિનુ ગાહુ નામનો વિધિ પણ કરવામાં આવતો નથી, કારણ કે, ‘શિયાળામાં રપિત્વિન પૃથ્વી તળે જાય છે અને ઉન્હાળામાં ઉપર આવે છે’ એમ પણ તેમાં કહેલું છે. જેવી રીતે એ પાંચ મહિના શિયાળાના, તેવી જ રીતે પૂર્વર-દીનથી તે મિત્રો પર્યન્તના સાત મહિના તેમાં ઉન્હાળાના કહેલા છે. એપરથી એ સાત મહિનાનો ઉન્હાળો અને પાંચ મહિનાનો શિયાળો, એવી ઐર્યન વધજ્ઞેમાંની પ્રાચીન સ્થિતિ જ ખુંદહિશમાં આપેલી હોવી જોઈએ; કારણ કે, તેમાં જ આગળ જતાં બાર મહિનાનાં અને ચાર ઋતુઓનાં નામે વર્ણવીને શિયાળાના દીન, વોહુમન અને સ્પેન્દરમદ્ એ પ્રમાણે કેવળ ત્રણ મહિના જ આપેલા છે. અર્થાત્ પાંચ માસના શિયાળાની ઘટના પ્રાચીન અને ત્રણ મહિનાની સ્થિતિ ‘ખુંદહિશ’ ગ્રંથ લખાયો તે વેળાની હોવી જોઈએ. એટલા માટે જ વંદીદાદના પ્રાચીન ટીકાકારોએ પ્રાચીન કથાને જાળવી રાખવાના ઉદ્દેશથી દશ મહિનાના ઉન્હાળા અને બે મહિનાના શિયાળા સાથે સાત મહિનાના ઉન્હાળા અને પાંચ મહિનાના શિયાળાનો પણ ઉલ્લેખ કરેલો હોવો જોઈએ. હવે આ ઘટનાઓ પરસ્પર વિરુદ્ધ દેખાય છે; અને જ્યાં સુધી એનું ખરું કારણ જાણવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી એ પ્રમાણે એ પરસ્પર વિરુદ્ધ રહેવાની જ. હવે ઐર્યન વધજ્ઞેને જે પ્રાચીન ધરાનનો પૂર્વ તરફનો એક ભાગ જ માનવામાં આવે, તો તો ઉપર આપેલા એ વર્ણવિભાગ વિસંગત છે, એમાં તો ઠાંધિ પણ પ્રકારનો સંશય નથી જ; પરંતુ એ પ્રાચીન ધરાની લોકોનું મૂળ જન્મસ્થાન ક્યાંક પણ મુવત્તના અંતર્ભાગમાં હતું, એમ માન-

વાથી એ સર્વ વિસંગતતાનો ક્ષણ માત્રમાં જ લોપ થઈ જાય છે; કારણ કે, તેમાં દર અને સાત મહિનાનો ઉન્હાળો એક જ કાળમાં પણ જરા ભિન્ન ભિન્ન સ્થાનમાં હોય છે, એ તો આપણે જાણીએ જ છીએ. ધ્રુવબિન્દુ અને ધ્રુવવૃત્તના મધ્ય ભાગમાં અક્ષાંશના પરિમાણથી વર્ષમાં સાતથી તે અગિયાર મહિના સૂધી સૂર્ય ક્ષિતિજમાં (જિપર) હોય છે. અર્થાત્ એથી અવેસ્તામાંનાં ઉન્હાળાના અવધિવિશેનાં બે ભિન્ન ભિન્ન વિધાનો વિદ્યક્ષણ કિંવા વિસંગત છે, એમ કહેવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી. મૂળ વાક્યનો યોગ્ય અર્થ કરવાથી બન્ને પ્રકારનાં વર્ણનો એક જ પ્રદેશમાંના બે ભિન્ન ભાગોને લાગૂ પડનારાં છે, એમ તત્કાળ દેખાઈ આવે છે. વૈદિક પ્રમાણોનો વિચાર કરતાં સાત અને દશ માસાવધિ એવી રીતે ઉભય પ્રકારના સૂર્ય પ્રકાશ યુક્ત કાળનાં ચિન્હો ઋગ્વેદમાં મળી આવે છે, એ તો કહેલું જ છે. એવો પ્રકાર ધ્રુવવૃત્તાન્તર્ગત પ્રદેશવિના અન્યત્ર કયાંય પણ શક્ય ન હોવાથી ઉપર્યુક્ત વિવેચનમાં નિશ્ચિત ક્યાં પ્રમાણે ઐર્વન પદ્ધતિ ધ્રુવ પાસેના જ પ્રદેશ હોવો જોઈએ, એમ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે. યુદ્ધિશમાં “દીન મહિનાના નવમ દિવસે શિયાળો આવેલો છે, એમ સૂચવવા માટે અમિ પ્રજ્વલિત કરવાનો” જે રિવાજ કહેલો છે, તે શિયાળાના આગમનને સૂચવવા માટે નહિ, કિંતુ તેનો આરંભ થાય છે, એવી સૂચના આપવામાટેનો જ હોવો જોઈએ. કારણ કે, શિયાળાના આગમનમાટે અમિ પ્રદીપ્ત કરવો, તે ટાઢના બે ત્રણ મહિના વીતી ગયા પછી કરવા કરતાં આરંભે કરવામાં જ ઔચિત્ય સમાયલું છે. એ રિવાજનો એવો અર્થ સ્વીકારવાથી નવ માસ અને દશ દિવસનું વર્ષ પણ તે સમયે આર્યોના આદિનિવાસના કોઈ પણ ભાગમાં પ્રચલિત હતું, એમ દેખાઈ આવશે. આ અનુમાન પણ દશ મહિનાના પ્રાચીન રોમન વર્ષ સાથે સર્વથા મળતું આવે છે. પરંતુ આ સૂક્ષ્મ વિષયને છોડી દઈએ, તો પણ એ ઘટનાઓના સંબંધમાં વૈદિક તથા અવેસ્તિક કથાઓમાં બહુ જ સામ્ય રહેલું છે. યુદ્ધિશમાં ત્રણ માસના એક ઋતુના હિસાબે વર્ષના ચાર ઋતુઓ કહેલા છે. ફર્વદીન, અર્દહિત અને હોર્વદાદ મળીને વસંત; તીર, અમરદાદ અને શત્વેરો મળીને ગ્રીષ્મ; મિત્રો, આવાન અને અતારો મળીને શરદ; તથા દીન, વોદ્દમન અને રેષ્દરમદ્ મળીને શિશિર. એ હિસાબ પ્રમાણે શરદ ઋતુનો ૪૦ મો દિવસ આવાન મહિનાનો ૧૦ મો દિવસ થાય છે; અને પછી, ઇન્દ્રના શંખર સાથે થયેલા યુદ્ધનો શરદના ૪૦ મા દિવસે આરંભ થયો, એ વૈદિક વચનનો, ઐર્વન પદ્ધતિમાં આવાન મહિનાથી શિશિરનો આરંભ થાય છે, એ યુદ્ધિશમાંના વચનસાથે ધણોખરો (કિંવળ દશ દિવસના તફાવતથી) મેળ મળી જાય છે. એ પ્રમાણે વૈદિક, અવેસ્તિક અને રોમન ઇત્યાદિકથાઓમાં ઉન્હાળાની સમાપ્તિ થવાના કાળવિશેની સર્વથા એકવાક્યતા છે. સારાંશકે, સાત કિંવા દશમાસાવધિ સૂર્યપ્રકાશયુક્ત વર્ષ હિંદી યુરોપીયકલીન એટલેકે, ભારતવર્ષીય અને યુરોપીયન આર્ય એકત્ર હતાં તે સમયનું હોમને એ લોકોનો આદિનિવાસ ધ્રુવપ્રદેશમાં.

હતો એમ માન્યાવિના એનો નિર્ણય ન થતો હોવાથી એવેનું વધત્તે નામક પ્રદેશ પણ ધ્રુવપાસે જ હતો, એમ માન્યા વિના કાંઈ પણ રીતે આપણો ધૃટકો થઈ શકતો જ નથી. વાસ્તવિકરીત્યા અવેસ્તામાંનું ઉપર્યુકત વર્ણન સરળ છે; અને એ જોઈ પડિતોએ વિનાકારણ પ્રાચીન ઇરાનની પૂર્વ સરહદ પર એવેન વધત્તેની સ્થાપના ન કરી હોત, તો એમાં પ્રથમ દૃષ્ટિને દેખાતા વિરોધનું પણ ક્યારનુંય નિરાકરણ કરી શકાયું હોત. આવી સ્થિતિ હોવાથી એવેન વધત્તેવિશેનાં એ મતોમાંથી ખરું મત કયું છે, એવશે કાંઈ વિશેષ કહેવાની આવશ્યકતા નથી. વધારે અને વધારે ગોટાળાને ઉત્પન્ન કરનારી કલ્પના કરતાં સર્વ વિષયોનો સમાધાનકારક નિર્ણય કરનારી કલ્પના જ વધારે આજ છે, એ તત્ત્વનો તો કાંઈ પણ સ્વીકાર કરશે જ.

એવેન વધત્તેમાંનાં હવાપાણીનું વર્ણન કરનારાં વંદીદાદમાંનાં વચનોનો આપણે અર્ધલક્ષી વિચાર કર્યો. ધ્રુવોપપત્તિના યોગે એ વચનોનો ધણો જ સારો નિર્ણય કરી શકાય છે. એવેન વધત્તેમાંનાં હવાપાણીની મૂળ સ્થિતિનો નિશ્ચય કરતાં તે સ્થિતિ અંગ્રમૈન્યુએ ઉત્પન્ન કરેલી સ્થિતિથી સર્વથા વિરુદ્ધ હોવી જોઈએ, એવી કલ્પના કરેલી છે. પરંતુ વંદીદાદના દ્વિતીય અધ્યાયમાં જે વૃત્તાંત આવેલો છે, તેના અવલોકનથી આવી રીતે કલ્પના કલ્પનાથી જ અણગમી લેવાનું કાંઈ કારણ અવશિષ્ટ રહેતું નથી. એ અધ્યાય પ્રથમ અધ્યાયના પરિશિષ્ટરૂપ હોઈને તેમાં એવેન વધત્તેનો સવિસ્તાર વૃત્તાંત અને અંગ્રમૈન્યુએ તેમાં શરદી અને બર્દ ઉત્પન્ન કર્યાં પહેલાંની ત્યાંનાં હવાપાણીની અત્યંત સુખાવહ સ્થિતિનું વર્ણન આવેલું છે. તેના બે ભાગ હોઈને પ્રથમ ભાગમાં એવેન વધત્તેના રાજા યિમને અહુરમઝદે મજદ પાસેથી ધર્મનિયમ લેવાનો ઉપદેશ કરેલો છે. યિમે એ ઉપદેશને અમાન્ય કરવાથી અહુરમઝદે તેને પોતાની પ્રજાને સુખી રાખીને તેની વૃદ્ધિ કરવા માટેની આજ્ઞા કરી. તે પ્રમાણે યિમે રાજા અને શત્રુને પોતાના લોકોથી દૂર હાંકી કાઢીને પ્રજાજનોને સુખી કર્યાં અને પોતાના રાજ્યની સીમાને વધારવા માટેના ત્રણવાર પ્રયત્ન કર્યો. કદાચિત્ત ઉત્તરધ્રુવપાસેની આર્યવસતિને વધારવાના પ્રયત્ન સાથે આ વાર્તાનો સંબંધ હશે, પરંતુ અહીં એ વિશે વિશેષ વિચાર કરવાનું આપણને કાંઈપણ પ્રયોજન નથી. બીજા ભાગમાં અહુરમઝદે બરેલી સર્વ દેવોની સભાનું વર્ણન છે. એ સભામાં યિમ રાજા પોતાના સર્વ મોટા મોટા અધિકારીઓ સહિત હાજર હતા. એ સભામાં અહુરમઝદે યિમને એવી સૂચના આપી કે, “એવેન વધત્તે પર બંધકર શરદી અને બર્દની ચદાઈ થવાની છે અને તેનાયોગે તેમાંની સર્વ વસ્તુઓનો નાશ થઈ જશે; તો એ સંકટ રહામા ઊભા રહેવાને તું એક વર (ધર) તૈયાર કર અને તેમાં સર્વ પ્રાણી તથા વનસ્પતિયોનાં બીજને યતનથી સંભાળી રાખ.” એ પ્રમાણે યિમે વર (ધર) તૈયાર કર્યું. એ વર (ધર) માંના લોકોને સૂર્ય, મંદ્ર અને તારક આદિ વર્ષમાં કેવળ એકવાર જ ઉદિત

અગ્નેલાં દેખાતાં હતાં, એમ કહીને આગળ જતાં એ અધ્યાયમાં એ વર(ધર) માં લોકો કેવા આનંદથી રહ્યા હતા, તેનું વર્ણન કરેલું છે.

એ યિમનું વર (ધર) બાળબલમાંની નોહાની નૌકા સમાન જ છે; એક માત્ર એટલે જ કે, બાળબલમાંનું પૂર પાણીનું હોષને અવેસ્તામાંનું પૂર ખર્દ (દિમ) નું છે. અવેસ્તામાંનું ખર્દનું પૂર જૂસ્તરશાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ નહિ, કિન્તુ જૂસ્તરશાસ્ત્ર વિષયક છેલ્લામાં છેલ્લા શોધોના આધારે તે સત્ય ઐતિહાસિક છે, એમ સર્વથા સ્પષ્ટ સિદ્ધ થઈ શકે છે. બીજું યિમના વર (ધર) માંના લોકોને ‘સમસ્ત વર્ષ એક દિવસ જેવું ભાસ્યું’ અને ‘સૂર્ય તથા તારક વર્ષમાં કેવળ એકવાર જ ઊગેલા દેખાતા’ એવું જે વર્ણન છે તેથી પણ એ વર (ધર) ઉત્તરધ્રુવપાસે હતું, એ વિશે તિલમાત્ર પણ સંદેહ રહેતો નથી. એવી રીતે યિમના વરનું સ્થાન નિશ્ચિત થતાં એર્થન વધજોનું સ્થાન પોતાની મેળે જ નિશ્ચિત થઈ જાય છે; કારણ કે, યિમનું એ વર એર્થન વધજોમાં જ હતું. એર્થન વધજો પ્રદેશ ઉત્તર ધ્રુવપાસે હતો, એ વિધાનને પુષ્ટિદાયક એ વળી બીજું એક ઉત્તમ પ્રમાણ છે. કદાચિત્ એમ પણ કહેવામાં આવે કે, યિમના વરની એ કથા સત્ય નહિ, પણ કેવળ કાલ્પનિક જ છે; તોપણ એક વર્ષ જેટલો દિવસ અને વર્ષમાં એકવાર સૂર્યનો ઉદય, એ ઘટનાઓ પણ કેવળ કલ્પનાથી જ જાણવામાં આવી હશે તથા ઉત્તરધ્રુવપાસેની સ્થિતિ સાથે તેમનો જે મેળ મળે છે તે કેવળ કાલ્પનાત્મક જ નથી, એમ તેમના કદાચિત્ કહાય જ નહિ. વંદીદાદકાલીન લોકોએ એ ઘટનાઓ કદાચિત્ પ્રસક્ત નિહાળેલી નહિ હોય, તોપણ એ ઘટનાઓનું તેમને પરંપરાગત જ્ઞાન થયેલું હોવું જોઈએ; એટલે કે, તેમના પૂર્વજોએ પોતાના ઉત્તરધ્રુવ પાસેના નિવાસ સમયે એ ઘટનાઓનું પ્રસક્ત નિરીક્ષણ કરેલું હોવું જોઈએ. એર્થન વધજો પ્રદેશ પ્રાચીન ઇરાનની પૂર્વ દિશા તરફ હતો, એવું વિધાન કરનારા પંડિતો, ઉક્ષસ્ અને યજ્ઞાવર્ત એ બે નદીઓના ઉદ્ભવ પાસેના એ પર્વત સપાટીના પ્રદેશ અત્યારે છે તેના કરતાં બહુ જ ઉચ્ચ હતો અને તેથી ત્યાં શરદી વિશેષ હતી એમ અતિપાલન કરીને એર્થન વધજોમાંના દશ માસાવધિ શિયાળાના નિર્ણયનો પ્રયત્ન કરવા ધન્ય છે. પરંતુ એમ માનવામાં શી રીત અડચણો સમાવડી છે, એનો તેમણે વિચાર કરેલો દેખાતો નથી. એર્થન વધજોમાંના દશ મહિનાનો શિયાળો અંત્રમૈન્યુના આક્રમણ પછીનો હોષને તે પૂર્વે તો ત્યાંનાં હવાપાણી બારે જ્યમય તથા સુખકર જ હતાં. પરંતુ એમ હોવાને, પૂર્વે તે પ્રદેશ ઉચ્ચ ન હોતો, કિન્તુ અંત્રમૈન્યુએ તેને ઉચ્ચ કરવાથી ત્યાંની હવા શીતળ થઈ ગઈ, એમ જ માનવું પડે છે. આજે તો ઉક્ષસ્ નદીના ઉદ્ભવ પાસે દશ માસનો શિયાળો હોવાની સ્થિતિ નથી એટલે કે, અંત્રમૈન્યુના આક્રમણ પછી કાલાન્તરે તે પ્રદેશ પાછો સપાટ થઈ ગયો, એમ જ માનવું અને કહેવું જોઈએ. પરંતુ દુર્ભાગ્યોએ એ પ્રદેશના ઉચ્ચ અને સપાટ થવા વિશેનો જૂસ્તરશાસ્ત્રવિષયક જરા પણ

પૂરાવો નથી અને તેવો પૂરાવો કદાચિત્ હોત, તોપણ ૧૪મના વરમાંના લોકોને સમસ્ત વર્ષ એક દિવસ જેવું લાગ્યું. એ એક જ વાર્તાથી એ વર્ષનું દ્રુવસંબંધી છે, એ વિશે જરાય સંશય રહેવાનો સંભવ નહોતો. તાત્પર્ય એટલું જ કે, અર્ધનું વધજો ધ્રુવ કરતાં ખીજ કોઇ સ્થાનમાં હતો, એમ માનવું કિંવા પ્રતિપાદન કરવું સર્વથા વ્યર્થ અને પોકળ છે. પુરાણસ્ય નદીઓ તથા પ્રદેશોનાં નામો ખાછળથી ખરી નદીઓને કિંવા પ્રાન્તોને આપવામાં આવ્યાં હશે, પરંતુ આપણે કેવળ એ નામોના સાદૃશ્યથી જ તે મૂળ નદીઓ કિંવા દેશોનાં સ્થાનોને સિદ્ધ કરવા જઇએ, તો તો અર્ધનું વધજો દ્વિમા-લય તથા વિંધ્ય પર્વતના મધ્યમાંના પ્રદેશ છે, એમ જ કહેવું પડશે; કારણ કે, એ પ્રાંતનું આર્યાવર્ત્ત નામ પણ અર્ધનું વધજોના અર્થને જ દર્શાવનારું છે. જેન્દ પંડિતોએ આવો જ પ્રકાર કરેલો છે. દશ માસાવધિ સિવાળાના ઉલ્લેખના સાદાચ્છથી અર્ધનું વધજોના સ્થાનને નિશ્ચિત કરવાનું છોડી દઇને ધરાનમાંની નદીઓનાં નામોપરથી તેને સિદ્ધ કરવાનો જેન્દ પંડિતોએ પ્રયત્ન કરેલો છે. વસ્તુતઃ એ નામો પ્રાચીન હોઇને જ્યારે પ્રાચીન ધરાની લોકો ત્યાં રહેવા માટે આવ્યા, ત્યારે ત્યાંનાં સ્થળોને તેમણે તે નામો આપેલાં હોવાં જોઇએ. જેન્દ પંડિતોની એ કદપનાના યોગે અર્ધનું વધજોના સ્થાનનો નિર્ણય થવાને બદલે તે વિશેનો વધારે જોડાળો જ થઇ ગયો છે. પરંતુ આધુનિક રાષ્ટ્રીય શોધોના યોગે અવેસ્તામાંનું વર્ણન સર્વથા સસ સિદ્ધ થયેલું હોવાથી અર્ધનું વધજો પ્રદેશ પ્રાચીન ધરાનની પૂર્વ સરહદપર આવેલો હતો, એ જેન્દ પંડિતોના અભિપ્રાયને સર્વથા ત્યાગી દીધા વિના ખીજે કોઇ માર્ગ જ નથી.

જેમાં અહુરમજ્દે યિમને તેના રાજ્યપર આવનારા શરદી અને હિમપાતરૂપ સંકટની સૂચના આપી છે, તે દ્વિતીય અધ્યાયમાંના એક મહત્વનો ભાગ છે. એ સૂચના ભવિષ્યના કથનરૂપે અપાયેલી છે અને તે પ્રાચીન ધરાની લોકોના પૂર્વજોએ પ્રત્યક્ષ નિહાળેલા કાળનું જ વર્ણન હોવું જોઇએ, એમ વાચકોને સહજ દેખાઇ આવે તેમ છે. તે સૂચના આ પ્રમાણે:—

અહુરમજ્દે યિમને કહે છે કે:—“હે વિવંગ્ધુત્ર યિમ, આ પૃથ્વીપર ભયંકર શીતલતાનો કાળ આવતાં અતિથય અંધકાર છવાશે અને અત્યુચ્ચ પર્વતના શિખરપર પણ અરેદિ જેવડો બદ્ધનો થર અંધારો. એથી વનવાસી, પર્વતવાસી અને દરી નિવાસી એવી રીતે ત્રણે પ્રકારનાં પશુ નાચ પામશે. એ હિમકાળના આગમનપૂર્વે પશુઓ માટે હોત્રોમાં વિપુલ વૃણ જાગશે; વહન કરતા જળના પ્રવાહ અને ઓગળનારા બર્ફના યોગે આ ભૂમિ પૃથ્વીમાં સર્વથી સુખકર છે, અને તેમાં અદાપિ પશુઓનાં પગલાં છપાયલાં દેખાય છે. એટલા માટે તું એક દીર્ઘ અતુષ્કાણુ પર (ધર) તૈયાર કર અને તેમાં ગાયો, મેંદાં, મનુષ્ય, આન, પક્ષી અને રક્તવર્ણુ અગ્નિનાં ખીજ લાવી રાખ.”

જ્યાં સમસ્ત વર્ષ કેવળ એક દિવસ સમાન ભાસતું હતું, તે યિમના રાજ્યપર ધાડ પાડનારા હિમકાળનું આના કરતાં ખીજું વધારે સ્પષ્ટ વર્ણન તે શું હોય શકે વારુ? એમાં અંગ્રમૈન્યુનો ઉલ્લેખ ન હોયને જોવીરીતે કોઈ આધુનિક ભૂસ્તરશાસ્ત્રવેતા હિમકાળમાંના હિમાવરણનું વર્ણન કરે, તેવીરીતે આ વર્ણન પણ સરળતાથી કરાયેલું છે. પર્વતના ઉચ્ચતમ શિખરે પડનારા હિમ (બર્ફ) ને લીધે પર્વતમાં અને દરીઓમાં વસતાં સર્વ પ્રકારનાં પશુઓનો વિનાશ થશે, એમ અદુરમજદે યિમને જણાવ્યું; તેમાં તે બર્ફ અરેદિ જ્યેર્ડુ જાડુ કિંવા ઉચ્ચ હશે, એમ જો કહેલું છે, તેનો 'અતિશય' કિંવા 'ઔદ આગળ' (એક વેત અને બે આગળ) એવો ભાષાંતરકારે અર્થ કરેલો છે. એક હાથ જાડાઈને બર્ફનો ધર પર્વત અને દરીઓપર પડે, તો સર્વ હવગ્મતિ તત્કાળ મરી જાય, એ નવીનતાથી કહેવાની અગત્ય નથી. તાત્પર્ય કે, હિમપાતના આગમનનું એના કરતાં વિશેષ આખેદ્ય વર્ણન કરવું સર્વથા કઠિન અને અશક્ય છે. આયોના આદિનિવાસની મૂળ સુખકર ભૂમિનો બર્ફ અને શરદીના યોગે કવીરીતે વિનાશ થઈ ગયો, એ વિશેષો આપણી પાસે આવો સ્પષ્ટ પૂરાવો હોવા છતાં પ્રથમ ફર્ગદમાં (અધ્યાયમાં) વર્ણવેલું અંગ્રમૈન્યુનું આક્રમણ કેવા પ્રકારનું હતું, તે કહેવામાં હવે કોઈ પણ પ્રકારની કઠિનતા આવે તેમ નથી. એર્થન વધજ્ઞેમાંની હવા પૂવ સુખકર હતી અને પછી બર્ફ તથા શરદીના યોગે તે ધણી જ ખગડી ગઈ, એ કેવળ તર્ક નથી, કિન્તુ વંદીદાદમાંના વર્ણનમાં તેમ સ્પષ્ટ વર્ણવેલું છે. એ વર્ણન એવું તો આખેદ્ય છે કે, તે કેવળ દંતકથાત્મક કિંવા કાલ્પનિક હશે, એમ કદાપિ કહી શકાય તેમ નથી જ. ભૂસ્તરશાસ્ત્રવિષયક આધુનિક શોધોના આધારે, આજ સૂધીમાં નિદાન બે હિમકાળ તો થઈ જ ગયા છે, એમ સિદ્ધ થયેલું છે અને અમેરિકન ભૂસ્તરશાસ્ત્રવેતાઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે અંતિમ હિમકાળ ઇ. સ. પૂ. ૮૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે સમાપ્ત થઈને હિમોત્તર કાળનો આરંભ થયેલો છે. અવેસ્તામાંનું હિમપાતવિષયક વર્ણન ભૂસ્તરશાસ્ત્ર વિષયક શોધ સાથે આટલું બધું મળતું હોવા છતાં તે વર્ણન સત્ય ઐતિહાસિક નથી, એમ જો કોઈ માને, તો તે તેના કેવળ દુરગ્રહ જ છે. જત ત્રીસ ચાળીસ વર્ષના અવધિમાં ઉપજાયેલ થયેલાં ભૂસ્તરશાસ્ત્રીય પ્રમાણોના યોગે યાત થયેલા આ અમ-લકારનું વર્ણન વંદીદાદના કર્તાએ કેવળ કલ્પનાથી જ કરેલું હોય, એમ સંભવતું નથી. આજથી ત્રીસ ચાળીસ વર્ષ પૂર્વે એને કેવળ કલ્પનાસૃષ્ટિના નામથી ઓળખવું યોગ્ય મનાતું હશે, પણ હવે હિમપાતની કલ્પના સ્પષ્ટ યાત થયેલી હોવાથી અવેસ્તામાંના ઉપર્યુક્ત વર્ણન વિશે એવા નિરાધાર તર્કોનો લેશમાન પણ આદર કરી શકાય તેમ નથી. ખરી શુરુકિલ્લીના અભાવે પોતાની ભૂમિ વિશે લખી રાખેલા ગ્રામીન લેખોનો કેવો પ્રમાદપૂર્ણ અર્થ કરવામાં આવે છે, એનું માત્ર એ તર્ક તે એક સજ્જન ઉદાદરણ છે. જન્દ પંડિતો વિનાકારણુ શ્રાંતિમાં પડી ન ગયા હોત, તો એર્થન વધજ્ઞે કિંવા આયોનો

આદિનિવાસ ઉત્તરધ્રુવ પાસે જ હોઈને ત્યાંથી તેઓ કેવળ લોકસંખ્યાની વૃદ્ધિના કારણથી કિંવા અન્ય કોઈ અપ્રતિકાર્ય મનોવૃત્તિના યોગે નીકળ્યા નહોતા, કિન્તુ હિમપાતવડે તે ભૂમિ નિવાસમાટે અયોગ્ય થવાથી જ તેમને તે ભૂમિનો ત્યાગ કરવો પડ્યો હતો, આ તત્ત્વ સહજ તેમના જાણવામાં આવી શક્યું હોત. તાત્પર્ય કે, ગત ત્રીસ ચાળીસ વર્ષના અવધિમાં ઉપલબ્ધ થએલાં શાસ્ત્રીય પ્રમાણોના યોગે જ્ઞાત થએલી વાતાવરણમાંની આ અત્યંત પ્રાચીન ક્રાંતિ વિશેનો લેખિત પૂરાવો જ વંદીદાદમાં પ્રકટ કરી શકેલો છે, એમાં કોઈ પણ શકા નથી.

અહીં સૂધી કરેલા વિવેચનથી વંદીદાદના પ્રથમ બે ફર્જદોં (અધ્યાયો)માંની કથા આપણા માટે કેટલી બધી મહત્ત્વની છે, એ આપણા જાણવામાં આવી ગયું. ઋગ્વેદમાંના ઉપાનાં સૂક્તોથી ત્રીસ દિવસના અવધિની દીર્ઘ ઉપાનું આપણા આદિનિવાસમાંનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે; તેમ જ ઇતર વચનોના આધારે ત્યાંની ધરમાસાવધિ કિંવા તેથી કોઈક ન્યૂન રાત્રિ અને સાત કિંવા દશ મહિનાનું વર્ષ ઇત્યાદિ ઘટનાઓ પણ જાણવામાં આવી જાય છે. વૈદિક કથાઓપરથી કેટલીક વૈદિક દેવતાઓ પણ મૂળ ધ્રુવ દેશમાંની જ દેખાય છે, એ પણ ગત બે દર્શનોમાં ખતાવેલું જ છે. પરંતુ આટલું છતાં પણ ધ્રુવમાં કયા સમયમાં વસતિ હતી અને તેનું પ્રણાલ્ય કયારે થયું, એના જેના યોગે નિર્ણય કરી શકાય એવું એક પણ વચન ઋગ્વેદમાં નથી; અને એટલા માટે જ ભૂસ્તરશાસ્ત્રનું સાહાય્ય લેવું પડ્યું છે. એ શાસ્ત્રવિષયક સર્વથા અભારના શોધોના યોગે ધ્રુવપ્રદેશમાંની અત્યારની જે હવા અત્યંત ઠંડક અને શીતલ છે, તે જ ગત હિમકાળ પૂર્વે સૌમ્ય અને સુખકર હતી એમ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે. હવે વૈદિક વચનોના આધારે જે ધ્રુવપ્રદેશમાંની આર્યવસતિનું અનુમાન થઈ શકતું હોય, તે અર્થાત્ ત્યાંની આર્યવસતિ હિમકાળથી પૂર્વની જ હોવી જોઈએ, હિમકાળ પછીની નહિ, એ પોતાની મેળે જ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. પણ અવેસ્તામાંની પૂર્વોક્ત કથાના યોગે હવે ભૂસ્તરશાસ્ત્રીય શોધોના આધારે કેવળ એવું અનુમાન કરીને જ બેસી રહેવાની કશીયે આવશ્યકતા રહી નથી. એ કથાથી સ્પષ્ટ એમ દેખાય છે કે, (૧) ઐર્યન વધજેમાંની હવા મૂળ સારી હતી, પણ પછીથી અંગ્રમૈન્યુએ તેને બગાડી નાખી; (૨) ઐર્યન વધજેનું સ્થાન એવું હતું કે, ત્યાં બાંધેલાં ઘરો (ઘરો) માંથી સમસ્ત વર્ષમાં સૂર્ય કેવળ એકવાર જ જગેશે દેખાતો હતો; અને (૩) એ સુખકારક ભૂમિ હિમપાતના યોગે ત્યાંનાં સર્વ પ્રાણીઓના નાશ થવાથી નિવાસમાટે અયોગ્ય થઈ પડી. ભૂસ્તરશાસ્ત્રવિષયક વર્તમાન શોધોના અભાવે એ વચનો સ્પષ્ટ હોવા છતાં પણ એમનું રહસ્ય કદાચિત્ જાણવામાં ન આવી શકત અને કદાચિત્ એમાંની ઘટનાઓ અસંભવનીય પણ લાગત. કેટલાક જેન્ડ પંડિતોની આવી અવસ્થા થવાથી જ એમાંથી પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણેના અર્થને ખેંચી કાઢવા માટે તેમણે એ વચનોની ગમેતેવી ખેંચતણ

કરી નાખી છે. અર્થાત્ એ ભ્રમણાને દૂર કરી અવેસ્તામાંનાં વચનોના સહ અર્થને બતાવી દેવાના કાર્યમાં બૂસ્તરશાસ્ત્રીય શોધોનું જે અમૂલ્ય સાહાય્ય આપણને મળ્યું છે, તેના કદાપિ અસ્વીકાર કરી શકાય તેમ નથીજ. તોપણ એથી એ કથાના મહત્ત્વમાં કશી ન્યૂનતા થતી નથી. પ્રાચીન કાળમાં યુરેશિયાના સર્વથા ઉત્તર ભાગમાં થયેલા જે ભયંકર હિમપાતના યોગે સ્નાના આર્યોને દક્ષિણ તરફ આવવું પશું હતું, તેના ઇતિહાસ સહસ્રાવધિ વર્ષોથી કેવળ કથાઓના રૂપે જ સ્મરણમાં રહેલો છે; ને એ કથાઓ જોકે આજપર્યન્ત ગૃહ રહી હતી, તથાપિ વર્તમાન કાળના શાસ્ત્રીય શોધોના યોગે તેમનો સત્ય અર્થ જાણવામાં આવવાથી તેમની સત્યતા વિશે સંશયનો લેશ માત્ર પણ સંભવ રહ્યો નથી. આવીરીતે આધુનિક શાસ્ત્રોએ ધાર્મિક વાર્ત્તમાની કથાઓની ઐતિહાસિક સત્યતાને સિદ્ધ કરી આખાનાં આવાં થોડાંજ ઉદાહરણો મળી શકશે. એ પ્રમાણે પ્રાચીન કથા અને આધુનિક શાસ્ત્રોના આધારે એર્ધન વધજ્ઞેના ધ્રુવપાસેના સ્થાન અને તેના હિમના યોગે થયેલા નાશ વિશેનો નિશ્ચય થઈ ગયા પછી, પ્રથમ ફર્ગદમાંના વર્ણનમાં આવેલી સોળ બૂમિઓના આર્યોના ધીમે ધીમે થયેલા પ્રયાણસાથે જ સંબંધ હોવો જોઈએ, એ સદ્જન બ્યક્ત થાય છે. તે ફર્ગદમાં જોકે સ્થાનભાગનો કરોણ ઉલ્લેખ કરેલો નથી, તોપણ એર્ધન વધજ્ઞે સર્વથા ઉત્તરતર્ફેના પ્રદેશ હોઈને તેના હિમના યોગે નાશ થયો હતો, એટલું જાણવામાં આવી ગયું, એટલે પછી સ્થાનભાગના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખનું કાંઈ પણ પ્રયોજન રહેતું નથી. એક વિશિષ્ટ ક્રમથી જે સોળ જિલ્લો જિલ્લો પ્રદેશો કહેલા છે, એટલી ધટના જ તે પ્રદેશો અનુક્રમે આર્યોના પ્રયાણમાર્ગમાં આવ્યા હતા, એમ માનવામાટે પૂરું છે. વંદીદાદમાંના ઉલ્લેખનો પ્રત્યેક અક્ષર ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી સત્ય છે, એમ કહેવાનો અમારો ઉદ્દેશ નથી; કારણકે, આપણા અહીંના મેરુ પ્રમાણે જ એર્ધન વધજ્ઞે પણ પુરાણોના જગમાં ગુંથાઈ ગયેલો છે. તોપણ ઇરાની આર્યોના ધ્રુવપાસેના આદિનિવાસની ઐતિહાસિક માહિતી જ વંદીદાદમાં આપેલી હોઈને, તેના પ્રથમ ફર્ગદમાં, તેઓ પોતાના આદિનિવાસ સ્થાનમાંથી નીકળીને હિમોત્તર કાળના આરંભમાં રસા (રંધ) નદીના તીરે કિંવા સમ સિંધુના પ્રાંતમાં આવીને વસતિ કરી રહ્યા ત્યાં સુધી, માર્ગમાં આવેલા દેશોનું જ વર્ણન છે. એ વાર્તાને કાઠથી પણ અસ્વીકાર કરી શકાય તેમ નથી જ.

એ ઇરાની આર્યોના નેદનવનપર આવેલી જર્દના પૂરરૂપ આપતિનું આપણા પ્રાચીન વાર્ત્તમાની પ્રલપકથા સાથે જોડુ જ સામ્ય છે. એ પ્રલવનું અત્યંત પ્રાચીન વર્ણન શતપથ બ્રાહ્મણ (૧,૮,૧,૧-૧૦) માં છે અને મહાભારત, મત્સ્ય પુરાણ તથા ભાગવત ઇત્યાદિ ગ્રંથોમાં પણ એ કથા આવેલી છે. એ સર્વ કથાઓનો અહીં વિચાર ન કરતાં કેવળ શતપથ બ્રાહ્મણમાંની કથાનું જ થોડુંક પરીક્ષણ કરીશું તો તેટલું જ પૂરું છે. તે કથા આ પ્રમાણે:—“એક દિવસે પ્રાતઃકાળમાં મનુને સ્નાનમટે પાણી આપતાં

તેમાંના એક મત્સ્ય મનુના હાથમાં આબ્યો. તે મત્સ્યે પોતાના પ્રાણુ રક્ષવામાટે મનુની પ્રાર્થના કરી અને એ ઉપકારના બદલા તરીકે સર્વ પ્રાણીને તાણી જનાર જળના અખંડ પ્રવાહમાંથી તેનું રક્ષણ કરવામાટેનું પોતે પોતા તરફથી વચન આપ્યું.” એ કથામાં એ સંભાષણ ક્યારે અને કયે સ્થળે થયું, એ કહેલું નથી અને તે જળપ્રવાહના સ્વરૂપનું અધિક વિસ્તારથી વિવેચન કરેલું નથી. અસ્તુ. મત્સ્યની ઇચ્છા પ્રમાણે મનુએ પ્રથમ તેને એક પાત્રમાં, ત્યારપછી એક નાના તળાવમાં અને અંતે સમુદ્રમાં છોડી દીધે તેનું સંરક્ષણ કર્યું. એ વેળાએ તેણે મનુને કહ્યું કે, “અમુક એક વર્ષમાં ભયંકર જલપ્રલય થવાનો છે, એટલામાટે એક નૌકા બાંધી (બનાવી) ને તેમાં તું બેસી રહેજે.” મનુએ એ પ્રમાણે નૌકા બનાવી અને જ્યારે પૂર ચઢવા લાગ્યું, ત્યારે તેમાં બેસીને તેણે તે નૌકાને દોરડા તે મત્સ્યના શૃંગમાં બાંધી દીધા અને એ પ્રમાણે તે ઉત્તરગિરિ (હિમાલય) પાસે, આવી લાગ્યો. ત્યાં આવી પહોંચ્યા પછી મત્સ્યે મનુને કહ્યું કે, “તુ તારી નૌકાને કાંઈ એક વૃક્ષ સાથે બાંધી દે, એટલે જેમ જેમ પાણી ઉતરતું જશે, તેમ તેમ નૌકા નીચે આવતી જશે.” મનુએ એ પ્રમાણે કરવાથી જ એ ઉત્તરગિરિને ‘મનુના અવસર્યણ’ નું નામ પ્રાપ્ત થયું, જેમ પણ તે બ્રાહ્મણમાં કહેલું છે. એ પ્રલયમાંથી કેવળ એક મનુ જ બચી શક્યો હતો. પછીથી તેના મનમાં સંતતિની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થતાં તેણે પાકવટ કર્યો, એટલે એક વર્ષ પછી ઈડા નામક સ્ત્રી ઉત્પન્ન થઈ અને તેની સાથેના સંયોગથી તે સંતતિવાળો થયો.

આ કથાનો અચર્વવેદમાં પણ ઉલ્લેખ કરેલો દેખાય છે; કારણ કે, તેમાં (૧૯:૩૯,૭-૮) કુષ્ટ નામક વનરખતિ ‘નાવપ્રવ્રંશનમ્’ નામક હિમવાનના શિખરપર ઉત્પન્ન થવાનું કહેલું છે. મહાભારતમાં એ હિમાલયના શિખરને ‘નૌલેખનમ્’ કહેલું છે. પરંતુ એ ઘટના ક્યારે અને ક્યાં બની, એ વિશેના તેમાં કશોય ઉલ્લેખ કરેલો નથી. મત્સ્ય-પુરાણમાં મનુની તપશ્વર્ણાનું સ્થાન મલય એટલે કે મવખાર આપેલું હોઈને, ભાગવતમાં દ્રવીક દેશના રાજા સાત્યવ્રતને જ એ પ્રલયકથાનો નાવક કહેલો છે. પરંતુ શતપથ બ્રાહ્મણમાંના એ સર્વથી વિશેષ પ્રાચીન વૃત્તાંતમાં મનુ કયે સ્થળે નૌકામાં બેઠો, એ વિશે કંઈ પણ કહેલું નથી. વળી એ પૂર જલનું હતું, અવેસ્તામાંના પૂર પ્રમાણે બર્ફનું નહોતું. છતાં મનુની કથા તે કાંઈ એક ન્હાનકડા પૂરની કથા નથી, કિન્તુ તે અવેસ્તામાં વર્ણવેલા સાર્વત્રિક પ્રલયની જ કથા છે, જેમાં લેશ માત્ર પણ શંકા નથી શતપથ બ્રાહ્મણમાં એ પૂરને ‘ઐઘઃ’ નામ આપેલું છે; તથાપિ સંસ્કૃતમાં બર્ફનો વાચક જે પ્રાલેય શબ્દ છે, તે પાણિનિના અભિપ્રાય પ્રમાણે (૭,૩,૨) પ્રલય શબ્દમાંથી જ થયેલો છે. એથી પ્રવચ અને બર્ફના મૂળ સંબંધને ભારતીયો પ્રથમ જાણતા હતા પણ પછીથી એ તરફ તેમનું દુર્લભ યથ ગચ્છેલું હોતું જોઈએ, જેમ જણાય છે. શુલ્ક-

રશાસ્ત્રના આધારે એમ જાણવામાં આવી શકે છે કે, પ્રત્યેક દિવસકાળના પ્રસંગે બદ્ધ-
વાળા પ્રાન્તોમાંથી વહન કરતી નદીઓ પોતાની સાથે પુષ્કળ ગાળ અને માટી લઇને
ફર ફરતી જીમિને તેના પૂરથી ભરી નાંખે છે. આજાણુમાંના ઝૌઘઃ સમુદ્રનો પણ એવાજ
કાઈ એક જંગી પૂર સાથે સંબંધ હોઇને મનુ તેમાં પોતાની નૌકા સહિત તણુતો તણુતો
દિમાલય પાસે આવી પહોંચ્યો હશે. એટલે કે, આજાણુમાંની એ કથા કેવળ પાણીના
પૂરવિશેની જ હતી, એમ માનવાનું વિશેષ કારણ નથી. એ કથા તે અવેસ્તામાંના બર્ધના
પ્રલયની કથાનું જ રૂપાન્તર છે. ભારતીયોએ બાલપ્રલયમાંથી જલપ્રલયની કથાને ચોરીને
પોતાના ગ્રંથોમાં નાખી દીધી હશે, એવી એક કલ્પના કેટલાંક વર્ષ પૂર્વે કેટલાંક વિદ્વાનોએ
ઉપજાવી હતી; પરંતુ શતપથ આજાણુમાં “કૃતિકા માત્ર પૂર્વ દિશામાંથી ચળતી નથી”
એમ જે કહેલું છે, તેથી એ આજાણુ ઇ. સ. થી ૨૫૦૦ વર્ષ પૂર્વ કરતાં અર્વાચીન નથી
એમ સિદ્ધ થઈ જવાથી એ કલ્પનાનો તેમને પરિત્યાગ કરવો પડ્યો હતો. તાત્પર્ય કે,
એ પ્રલય કથા મૂળ આર્યોની જ હોઇને અવેસ્તિક તથા વૈદિક વૃત્તાંતનું મૂળ એક જ
હોવું જોઈએ. અવેસ્તામાંના યિમ તે વિવંધત્વનો પુત્ર છે તેમ જ વૈદિક મનુ
પણ વૈવસ્વત એટલે કે વિવસ્વત્ત્વના પુત્રના નામથી પ્રખ્યાત છે (રા. ધા.
૧૭, ૪, ૭, ૭; મઃ. ૮, ૫૨, ૧). યમને પણ ઋગ્વેદમાં વૈવસ્વત કહેલો છે (૧૦
૧૪, ૧). અર્થાત્ અવેસ્તામાંની કથાનો નાયક યિમ (સં. યમ) અને વેદમાંની
કથાનો નાયક મનુ તેમજ એક પૂર બર્ધનું અને બીજું પૂર પાણીનું, એવી જો કે વિષમ
અવસ્થા છે, તોપણ એ બન્ને કથાઓ એક જ ભૂસ્તરવિષયક *ઉત્પાત સાથે સંબંધ ધરાવે છે,
એમાં શંકા નથી. શતપથ આજાણુમાંના વૃત્તાંત કરતાં વંદીદાદમાંના વૃત્તાંત વિશેષ સ્પષ્ટ
હોઇને તેમાંની ધણીખરી બાજતોના દિવસપાત વિષયક શાસ્ત્રીય શોધોસાથે સારે મેળ
મળતો હોવાથી શતપથ આજાણુ કરતાં તે વૃત્તાંત વધારે પ્રાચીન છે, એવું અનુમાન
થઈ શકે છે.

* જળપ્રલયની કથા ગ્રીકપુરાણમાં પણ આવેલી છે અને ધર્મીક બાજતોમાં મનુની વૈદિક
કથા સાથે તેનું બહુ જ સામ્ય છે. તે કથા ત્રા પ્રમાણે—પૃથ્વી પર અતિરાય અન્યાય થવાથી ઝુલ્સે
(હૌઃ પિતર) અતિરાય રૂઢિ વર્ષોથીને અલુચ્ચ પર્વત યિજત્તવિના બાણીના સર્વ ગ્રીસ દેશને
પાણીમાં ડુબાવીને ગર્ક કરી નાખ્યો. તેમાંથી ઘુકેલીયત્ પોતાના પિતાના ઉપદેશથી એક નૌકા બાં-
ધીને તેમાં રહેલો હોવાથી સહીસલામત બચી ગયો. પછીથી તેની આર્યનાથી ઘસે તેની સાથે રહેવા
મોટી સ્ત્રી તથા પુરુષની હતપત્તિ કરી. નૌકાના ચોરો સુખરૂપ પૃથ્વી પર ઉતર્યા પછી ઘુકેલિયને યજ્ઞ
કરીને બુદ્ધિને સંતુષ્ટ કર્યો. એસ્તિરેટલ નામક ગ્રીકતત્ત્વવેદાએ પણ પોતાના ગ્રંથમાં એ કથાને ખરી
ઐતિહાસિક માનીને તેવી રીતે જ તેની ચર્ચા કરેલી છે.

ઉત્તરતરફના માનવ વસતિસ્થાનનું જોમના યોગે અલ્પસ્વરૂપ અનુમાન કરી શકાય, એવાં બીજાં પણ કેટલાંક વચનો આપણા પ્રાચીન વાઙ્મયમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. ઋગ્વેદમાં અનેક સ્થળે આવેલા 'શતં હિમાઃ' (૧,૬૪,૧૪,૨,૩૩,૨; અને ૫,૫૪,૧૫ ઇત્યાદિ) શબ્દો, અને ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં* (૮,૧૪) ઉત્તર કુરુ ઉત્તર મદ્રના ઉલ્લેખો આદિ ઉત્તરતરફના વસતિસ્થાનનાજ અવશેષ હોવા જોઈએ. ઉત્તરકુરુ તે દેવોની ભૂમિ હોઈને તેને કોઈ પણ મર્ત્ય જિતી શકનાર નથી, એમ, ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં, કહેલું છે (૮,૨૩). રામાયણમાં (૪,૪૩,૩૮) તેને પુષ્પ કરનારાઓની નિવાસ (વાસ્તવ્ય) ભૂમિ કહેલી છે. મહાભારતમાંના સભાપર્વમાં (અધ્યાય ૨૮ મો) 'એ ઉત્તર કુરુઓને જિતવાનું કોઈ પણ સાહસ કરી શકતું નથી' એમ અર્જુનને ઉદ્દેશીને કહેલું છે. ટોલેમી નામક પ્રાચીન ગ્રીકશાસ્ત્રવેત્તાએ પણ 'ઓત્તારોકેશ' નામક પર્વત, લોક અને નગરનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. 'ઉત્તર કુરુનો પ્રદેશ હિમાલયથી પેશ્વીતરફનો હોઈને ત્યાંના લોકો વૈરાગ્ય ભોગવે છે' એમ 'ઐતરેય બ્રાહ્મણ, માં કહેલું છે (૮,૧૪) 'વાગ્દેવતા (વ્યાસસ્તિ) ઉત્તર દિશા (ઉદીર્શી દિશમ્) ને જાણે છે' એમ 'કૌષીત્થી બ્રાહ્મણ' માં કહેલું છે. એ સર્વ વાર્તાઓથી પ્રાચીન કાળમાં આર્યોના ઉત્તર સાથેના જે સંબંધ હતો, તે તત્કાળ દેખાઈ આવે તેમ છે, એવો મૂર નામક એક પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસકારે કહ્યો છે. પરંતુ એમાંની એક પણ વાર્તા નિષ્ક્રીય ન હોવાથી ધ્રુવનિવાસની સિદ્ધિના કાર્યમાં તેમનો પ્રત્યક્ષ ફાળો પણ ઉપયોગ થઈ શકે તેમ નથી. વૈદિક અને અવેસ્તિક વચનોના આધારે નીકળતા અનુમાનોને એથી અપ્રત્યક્ષ પુષ્ટિ મળે છે અને તે જ દૃષ્ટિથી તેમનો આ સ્થળે ઉલ્લેખ કરેલો છે. અમારો ખરેખરો આધાર તો પૂર્વ આપેલાં વૈદિક વચનો અને પ્રસ્તુત દર્શનમાં આપેલી અવેસ્તિક કથાપર જ છે. એ ઉભયના સાહાય્યથી ઉત્તરધ્રુવમાંના આર્યોના આદિનિવાસ વિશેનો પ્રત્યક્ષ પૂરાવો મળતો હોઈને તે આદિનિવાસ હિમકાળમાં નષ્ટ થવાથી આર્યોને પોતાની જન્મભૂમિને ત્યાગીને દક્ષિણ દિશા પ્રતિ પ્રવાસ કરી મધ્ય એશિયામાંના કેટલાક દેશોને ઉલ્લંઘી ઉક્સુ કુલા અને રસા ઇત્યાદિ નદીઓના તીરપ્રાંતમાં નિવાસ કરવો પડ્યો અને ત્યાંથી ત્યારપછી કેટલાક કાળે તેમની એક શાખા પૂર્વ દિશામાં વળી અને બીજી પશ્ચિમ દિશાતરફ ઈરાનમાં જઈને નિવાસ કરી રહી ઇત્યાદિ ઘટનાઓનું પણ તેમના યોગે સારું અનુમાન થઈ શકે છે.

* તદ્માવેતત્સ્યામુદીચ્યાં વિથિ ચે કે ચ પોણ હિમવત જનપદા ઉત્તરકુરવ ઉત્તર-મદ્રા इति वैराग्यायैव तेजमिषिष्यन्ते ॥ 'ઐતરેય બ્રાહ્મણ' ૮,૧૪.

દ્વાદશ દર્શન.

—૫૫૫—

તુલનાત્મક ગાથાશાસ્ત્રમાંનાં પ્રમાણો.

૧૬ અને અવેસ્તામાંની કથાઓથી નીકળતાં અનુમાનોને બીજાં આર્યરાષ્ટ્રોની પુરાણ કથાઓનું કેટલું અને કેટું પૃથક્કરણ મળે છે, એ આપણે અસ્તુત દર્શનમાં જોવાનું છે. ગત દર્શનોમાં જે વૈદિક અને અવૈસ્ટિક પ્રમાણો આપેલાં છે, તેમનું સ્વરૂપ સર્વસામાન્ય છે. તે પ્રમાણો કેવળ એશિયાખંડને જ લાગુ પડનારાં છે, એમ નથી. એટલા માટે કદાચિત્ ઇતર રાષ્ટ્રોની કથાઓના તેમનાથી વિરોધ થતો હોય, તોપણ તેમના આધારે નીકળતાં અનુમાનો કદાપિ લાભ્ય થવાનાં નથી. વસ્તુ સ્થિતિ આવી હોવા છતાં ઇતર રાષ્ટ્રોએ પોતાના ઉત્તર તરફના આદિનિવાસનું પુરાણ કથાઓના રૂપે કિંવા કાલ-ગણુનાની પદ્ધતિમાં કંઈ સ્મરણ જાળવી રાખ્યું છે કે નહિ, એનું અવલોકન કરવા માટે તેમની કથાઓના નિરીક્ષણનું કાર્ય આવશ્યકીય અને ઉપયોગી જ થઈ પડવાનું. એ કથાઓનું પ્રામાણ્ય કદાચિત્ વૈદિક કથાઓ પ્રમાણે તો નહિ જ માની શકાય; તોપણ વૈદિક કથાઓને એથી પુષ્ટિ મળે છે, એટલા પૂરતું તો તેમનું મહત્ત્વ અવશ્ય છે જ. તુલનાત્મક ગાથાશાસ્ત્ર અને તુલનાત્મક બ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રના ઇતિહાસથી એમ દેખાય છે કે, અપારથી યૂરોપીયન પંડિતોને સંસ્કૃતભાષા અને તે દ્વારા વૈદિક વાક્યમયનું જ્ઞાન થયું, તે સમયથી ગ્રીક અને રોમન પુરાણો વિશેની એક નવીન દૃષ્ટિ ઉપજીત થઈ હતી છે. તેમ જ હવે ધ્રુવપ્રદેશમાંના માનવજાતિના આદિનિવાસને સિદ્ધ કરનારાં વેદ અને અવેસ્તામાંનાં પ્રમાણો ઉપજીત થઈ હોવાથી યૂરોપીય આર્યોની પુરાણ કથાઓમાંના ધણાક વિષયોનો તેમના યોગે નિર્ણય થવાનો છે.

વૈદિક પ્રમાણોનો ઊઠાપોઠ કરવામાં જે ક્રમનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હતો, તે જ ક્રમનો અહીં પણ સ્વીકાર કરીને, પ્રથમ કાલગણુનાનો વિચાર કરી તેના આધારે દીર્ઘ ઉષા, દીર્ઘ દિવસ અને રાત્રિ, કિંવા બાર મહિના કરતાં ન્યૂન અર્વાધનું સૂર્યપ્રકાશયુક્ત વર્ષ ઇત્યાદિ ધ્રુવવિશિષ્ટ ઘટનાઓનો પાશ્ચાત્ય આર્યોની કથાઓમાં કંઈ પત્તો મળે છે કે કેમ, એ હવે આપણે જોઈએ. વેદમાં, ઉષાઓ અનેક છે, એવા આશયનાં જે વચનો આવેલાં છે, તે જ પ્રમાણે લેટ્ લોડોના પુરાણમાં દિવ્યેવોદુકતેનો અનેક વચનાત્મક ઉલ્લેખ કરીને એવી ‘દિવ્યેવો દુકુઝેલિસ્’ એટલે કે, અનેક સુંદર દેવકન્યકાઓ છે, એમ કહેલું છે. ઉષા વાયક દિવાદુકતે ચળ્દનો ‘ઘોની કન્યા’ એવો અર્થ હોઈને ઋગ્વેદમાંની ‘દિવો દુહિતા’ ચળ્દનું જ તે રૂપાન્તર છે. ગ્રીક કથાઓમાં પણ

હેરાકલિસની અનેક સ્ત્રીઓ હોઇને તેમનાં પીત, સોનેરી અને તેજસ્વી આદિ અર્થોને સૂચવનારાં નામો છે અને ઇંદ્રોસૂ એટલે કે, ઉષસૂ સાથેના તેમનો સંબંધ એથી સ્પષ્ટ દેખાઇ આવે છે. એ જ વાર્તા સેલ્ટિક પુરાણમાં આવેલી હોઇને તેમાં કુચુલૈનની એટલે કે સૂર્યદેવની સ્ત્રીનાં અનેક નામો આપેલાં છે. વેદોમાંની ઉપાના વર્ણન પ્રમાણે આ વર્ણનથી ધ્રુવપ્રદેશનો જો કે અશક્ત બોધ થવાનો સંભવ નથી; પરંતુ એમાંથી ઉપાને લેટિશૂ પુરાણમાં ઘૌની કન્યા કહીને ઋગ્વેદ પ્રમાણે જ તેનો અનેક વચનાત્મક ઉલ્લેખ કરેલો હોવાથી ઋગ્વેદમાંના સવિસ્તર વર્ણનના આધારે જ અનુમાન આપણે કાઢ્યું છે, તે જ લેટિશૂ કથાઓને પણ લાગૂ કરવામાં કાંઇ પણ પ્રકારનો અત્યવાય આવે તેમ નથી. શ્રીક તથા સેલ્ટિક પુરાણોને પણ એ જ નિયમ લાગૂ પડી શકે છે.

‘ગર્વાં વયનમ્’ અને તેની સાથે નવમ્ તથા દશમ્ની કથાને વર્ણવતાં શ્રીક પુરાણમાંના હેલિઓસૂ (સૂર્ય) ના ૩૫૦ બળદ અને તેટલાં જ મેંદાં હોવાનું કહીને તે પરથી ૩૫૦ દિવસોના વર્ષનું અનુમાન કરેલું છે. તેમ જ રોમન વર્ષના અંતિમ મહિનો જે ડિસેમ્બર (સં. દશમવાર) તે, તેના નામના અર્થને જોતાં દશમે મહિનો હોવો જોઇએ, એમ માનીને ગ્રામીન રોમન વર્ષ દશમાસાત્મક જ હતું, એમ કહેલું છે. પ્લુટાર્કે પ્રસિદ્ધ રોમન લોકોનાં ચરિત્રો લખેલાં છે, તેમાં ન્યુમા નામક એક રાજાના ચરિત્રમાં એમ કહેલું છે કે, “ન્યુમાએ મહિનાના ક્રમને બદલી નાખીને જે માર્ચ મહિનો પ્રથમ હતો તેને ત્રોજે કયો અને જાનેવારી તથા ફેબ્રુઆરી અનુક્રમે એકાદશ તથા દ્વાદશ માસ હતા તેમને પ્રથમ તથા દ્વિતીય કરી નાખ્યા.” આ વિધાનથી કેટલાકાએ રોમન લોકોનું ગ્રામીન વર્ષ દશમાસાત્મક નહિ, કિન્તુ દ્વાદશમાસાત્મક જ હતું, એમ સિદ્ધ કરેલું છે. પરંતુ પ્લુટાર્કે પોતે જ આગળ જતાં કહેલું છે કે, “ન્યુમાએ જાનેવારી અને ફેબ્રુઆરી બે મહિના નવા જ ઉમેર્યાં; એ પૂર્વે રોમન લોકો વર્ષના દશ મહિના જ ગણતા હતા, એવો અનેકાને નિશ્ચિત અભિપ્રાય છે.” એ ઉપરાંત પ્લુટાર્કે પોતાનો સ્વતંત્ર અભિપ્રાય આપતાં જણાવેલું છે કે, “રોમન વર્ષના પ્રથમ કેવળ દશ મહિના જ હતા, બાર નહોતા, એમ માનવા માટે તેમના વર્ષના અંતિમ માસના નામનો એક મોટામાં મોટો આધાર છે; કારણ કે, અઘાપિ ‘દશમ માસ’ એવા અર્થને સૂચવનારું તેનું નામ ડિસેમ્બર જ છે. વળી માર્ચ માસથી પંચમ અને પછ ઇત્યાદિ મહિનાઓનાં પણ તેવા જ અર્થનાં કિવન્ટિવિસ (પંચમે) અને સેક્સ્ટિલિસ (છઠ્ઠો) ઇત્યાદિ નામો હોવાથી માર્ચ માસ તે વર્ષનો પ્રથમ મહિનો હતો, એ નિવિવાદ સિદ્ધ થાય છે.” પ્લુટાર્કના આ કથનને ત્યાજ્ય ગણી શકાય તેમ નથી. કારણ કે, મહિનાઓને પંચમ, પછે આદિ ક્રમવાચક નામો આપવાની પદ્ધતિનો ડિસેમ્બર પછી ત્યાગ કરવામાં આવ્યો હતો, એમ કહેવું સંબુક્તિક નથી. જાનેવારી અને ફેબ્રુ.

આરી એ બે મહિના ન્યુમાએ ખરેખર પાછળથી ઉમેરેલા હોઇને તેણે તે શામાટે ઉમેર્યા હતા, એનું કારણ જ્યારે જુલાતું થયું ત્યારે તે મહિનાઓને આગળથી પાછળ લાવવામાં આવ્યા એવી માન્યતા પ્રચલિત થયેલી હોવી જોઇએ. કારણ કે, ય્દુદાર્ક ઉપરાંત મેકોનિયસ નામક ગ્રંથકારે 'પણુ આદિ રામન રામ રોમ્યુલસનું વર્ષ દશમાસનું હતું, એમ જ કહેલું છે. અર્થાત્ એ વિશે લેશમાત્ર પણ શંકા ન હોઇને વેદોમાંના દશગેાનાં દશમાસિક સત્રોની કથા સાથે પણ એનો સારો મેળ મળે છે.

સેલ્ટિક, ટ્યુટન અને ગ્રીક લોકોના પ્રાચીન વર્ષ વિશેનાં પ્રમાણો એટલાં નિશ્ચિત નથી તોપણ તે પ્રત્યેકમાં વર્ષનો થોડો ભાગ પણ ચરદી અને અંધકારથી વ્યાપ્ત હોવાનું સ્પષ્ટ દેખાતું હોવાથી તે વર્ષ પણ મૂળ ક્રુવપ્રદેશમાંનું જ હોતું જોઇએ, એમ કહેવામાં કરો. પણ પ્રત્યવાય નથી. સેલ્ટિક પુરાણ કથાઓપરથી એમ જણાય છે કે, તેમના પ્રાચીન વર્ષનો ઑક્ટોબરના અંત સાથે અંત થતો હતો અને તે સમયથી ચરદી તથા અંધકારનો આરંભ થતો હતો; કારણ કે, શિયાળાના આગમનાર્થ કરવાનો સમારંભ તેઓ ઑક્ટોબર માસના છેલ્લા દિવસે કરતા હતા. ઉદાહરણને એટલે કે, સેલ્ટિક પુરાણ પ્રમાણે જોતાં વર્ષના મધ્ય ભાગમાં કરવાનો 'લગ્નસદ' નો ઉત્સવ ઑગસ્ટ મહિનાના પ્રથમ દિવસે જ થતો હતો, અને એ માસના પ્રથમ દિવસથી જિન્દાજાનો આરંભ થતો હતો. કેટલીક બાબતોથી પ્રાચીન સેલ્ટિક વર્ષના કેવળ બે ભાગ હોવાનું જ દેખાઈ આવે છે. ડિ-મેટર એટલે ભૂમાતા (સં. જ્યામાતા) પોતાની કન્યા પ્રાજુર્પિઈનના સહવાસમાં છ માસનો કાળ સુખેથી વીતાડીને ત્યાર પછીના છ માસના કાળમાં તે પૃથ્વીની નીચે તમામ ગૃહમાં જવાથી તેના (કન્યાના) વિયોગને લીધે દુઃખ કરતી હોય છે. તેમ જ ગ્રીક પુરાણમાં બીજી એક કથા છે ને તે આ પ્રમાણે, હૃસની (સં. ઘૌસની) કન્યા પર્જિ-ફ્રાનને પાતાળનો રાજા ફૂલૂટો ભગાવી ભય છે; પરંતુ વર્ષમાંથી કેવળ ૩ માસ પર્યન્ત જ તેને તે પોતાની પાસે રાખી શકે છે. ઋગ્વેદમાં ધન્વ-ચંચરના યુદ્ધના આરંભનો જવી રીતે નિશ્ચિત દિવસ આપેલો છે, તેવી જ રીતે સેલ્ટિક પુરાણમાં પણ મોઇટૂર્થના યુદ્ધનો નવેમ્બરની પહેલી તારીખનો નક્કી દિવસ આપેલો છે. નોર્વેના લોકોનું અને ગ્રીક લોકોનું પ્રાચીન વર્ષ પણ એવા જ પ્રકારનું હતું, એમ ગ્રો. રીસ નામક વિદ્વાન પંડિતે સપ્રમાણ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે.

એ સર્વ વાર્તાઓથી યુરોપમાંનાં આયોને પણ છ માસના દિવસ અને છ માસની રાત્રિનું જ્ઞાન હતું અને એ ભેદભવ અનુસાર જ તેમની કાલગણના પદ્ધતિ નિયત થયેલી હતી, એમ સ્પષ્ટ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તુલનાત્મક વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રથી પણ એ અનુમાનને પુષ્ટિ મળે છે. આયોની ઘણી ખરી શાખાઓના વર્ષના ઉદ્દાગે અને શિયાળો એવા બે જ ભાગ હતા, એમ માનવાનો વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રથી સળગ આધાર મળે છે, એમ ડૉક્ટર

એડર નામક પંડિતે પોતાના ગ્રંથમાં વિધાન કરેલું છે. ડૉ. એડર જણાવે છે કે, ભિન્ન ભિન્ન આર્યભાષાઓમાં એવો એક પણ વર્ષ વાયક શબ્દ નથી કે જે સર્વત્ર સર્વ સાધારણ હોય. ધ્રુવવૃત્તમાં વર્ષમાં છ થી તે બાર માસ પર્યન્તનો સૂર્યપ્રકાશનો કાળ હોવાથી વર્ષનો યોધ કરી લેવામાટે બાર માસાત્મક વર્ષની કલ્પના કરતાં, અમુક મહિનાઓનો ભિન્નહોયો, અને અમુક માસનો શિયાળો એમ ગણના કરવાની કલ્પના જ ત્યાંના લોકોને વધારે સરળ લાગેલી હોવી જોઈએ. સમસ્ત વર્ષનો યોધ કરવા માટે માનુષા યુગા અને દ્વપઃ આદિ જે રાખેલા આવેલા છે, તેમનો એથી નિર્ણય થઈ જાય એમ છે.

નવગ્વ અને દશગ્વનાં નામોમાં જે સંખ્યાત્મક ભાગો છે, તે પરથી તેમના સત્રોના અવધિના કાળની કલ્પના કરી શકાય છે, એમ આગળ બતાવેલું જ છે. એ નવગ્વ અને દશગ્વ જેવાં મંડળો ઇતર આર્ય પુરાણોમાં પણ છે કે કેમ, એ હવે આપણે જોઈએ. રામન પુરાણમાંના નોબહુમ્ સામ્રાજ્ય અને નવગ્વ એ બન્નેમાં શાબ્દિક સામ્ય રહેલું છે; પરંતુ તેમના સ્વરૂપમાં તેનું સામ્ય દષ્ટિગોચર થતું નથી. પરંતુ સેલ્ડિક પુરાણમાંની નવરૂપા કન્યાસાથે માત્ર તેનું ખરેખરું સામ્ય દેખાય છે; કારણ કે, કુચુલેન એટલે કે સૂર્ય દેવસાથે તેનો સરળ સંબંધ છે. કાંચોબરની ફ્રેડેમ નામક એક સુંદર કન્યા હતી. પશ્ચિમ દિશામાંથી પોતાના શત્રુઓના ઉપર આવ્યાની વાર્તા સાંભળતાં જ કુચુલેન પોતાના પિતા સહિત ત્યાં ગયો અને સાયંકાળે ત્યાંથી એકાએક નીકળીને તે પોતાના સંકેતસ્થાનમાં આવ્યો; તે સ્થળે ફ્રેડેમે તેને ખીજા દિવસના યુદ્ધમાટે તૈયાર કરવાને તેના સ્નાન માટેની બ્યવસ્થાની તૈયારી કરી રાખી હતી. આ કથા નવગ્વ-દશગ્વોએ સોમની આહુતિઓ આપીને વૃત્રયુદ્ધ માટે ઇન્દ્રને પ્રુષ્ટ કરવાની કથા જેવી જ છે; તાત્પર્ય કે, એ નવરૂપા કન્યા તે વેદિક નવગ્વોનું સેલ્ડિક રૂપાન્તર જ છે. નોર્સ પુરાણમાં પૃથ્વીનો પુત્ર થોરે રાક્ષસોના વધ કરવા પછી નવ પગલાં આશીને સર્પવિપના યોગે મૃત્યુ પામે છે, એમ કહેલું છે. થોર એટલે કે સૂર્યદેવનાં એ નવ પગલાં તે, તે ક્ષિતિજમાં આવે ત્યાંથી તે પુનઃ દીર્ઘ અંધકારના આરંભમાં ક્ષિતિજ તળે જાય ત્યાં સૂંધીનો નવ મહિનાનો કાળ હોવો જોઈએ. અવેસ્તામાંની ‘વિક્રનવાજ’ ની કથા પણ એવા જ પ્રકારની દેખાય છે. આએતૌને તેને હવામાં ઝાંઝી દેવાથી તે ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાત્રિ પર્યન્ત એક સરખો હવામાં ઊડતો રહ્યો, પણ તેનાથી નીચે પૃથ્વીપર આવી શકાતું નહોતું. ત્રીજી રાતના અંતમાં જ્યારે ઉપાનો ઉદય થયો, ત્યારે તેણે અર્દ્રિસર અનાહિતની પ્રાર્થના કરીને તેને હજોમાની આહુતિ આપવાનું કપૂલ કર્યું. પ્રાર્થના સાંભળીને અર્દ્રિસર અનાહિતે તેને સુખરૂપ નીચે જતાવો. એ વિક્રનવાજ તે વેદિક વિષ્ણુ નવગ્વ જ છે. ઋગ્વેદ (૬,૩૨,૨) માં સાત વિષ્ણુ અને નવગ્વ એકત્ર કહેલા હોઈને ૫,૭૪,૭ માં અશ્વિનોને વિષ્ણુદ્વય ના નામથી ઓળખાવી તેઓ ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાત દરના

પ્રદેશમાં રહ્યા હેતા, એમ કહેલું છે. નવમાસ પછી પોતાના સત્રની સમાપ્તિ કરીને પાતાળમાં ધન્વને સાહાય્ય આપવા માટે જનારા નવગ્વોની કથાને અધિનોની કથા સાથે જોડી દર્ધને વિક્કનવાજની કથાના રૂપે તે અવેસ્તામાં કહેલી હોવી જોઈએ.

એવી રીતે સેલ્લેટ્, ઓક અને નૉર્સ વાહ્મયમાંની કથાઓથી શિવાજામાંના દીર્ઘ અંધકાર કિંવા છ અથવા દસ માસના પ્રકાશયુક્ત વર્ષ આદિનું યૂરોપીય આયોના પૂર્વજ્ઞેને જ્ઞાન હતું, એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. નૉર્સ પુરાણમાંના સૂર્યદેવ વ્યાલ્ડર આકાશમાં લાંબા વખત સૂંધી રહે છે, એમ કહેલું છે. સૂર્ય પોતાના રથને છોડીને વચ્ચે જ આકાશમાં થામે છે, એમ જ ઋગ્વેદમાં કહેલું છે, તેના જેવા જ આ પ્રકાર પણ છે. આ કથાસાથે ઉત્તરધ્રુવપ્રદેશમાંના દીર્ઘ દિવસનો સંબંધ હોવા જોઈએ. સ્વૈવેનિક પુરાણમાં વૈદિક ત્રિતની કથાનું અતિરૂપ આવેલું છે, અને તે આ પ્રમાણે—એક વૃદ્ધ દંપતીને ત્રણ પુત્ર હતા; તેમાંના બે શુદ્ધિમાન્ હોઈને ત્રીજો ઇવાન્ કાંઈક ભોળો હતો. ઇવાન્ જ રથાનમાં રહેતો હતો, ત્યાં નિરંતર રાત્રિ જ પ્રવર્તમાન હતી. એ કૃત્ય અહિનું હોવાથી ઇવાન્ તે અહિને મારવાને તૈયાર થયો. એટલે બાર માથાંનો એક સર્પ ત્યાં આવી લાગ્યો અને ઇવાને તેનો વધ કરવાની સાથે જ સર્વત્ર પ્રકાશનો પ્રસાર થઈ ગયો. ત્રિતનું સ્થાન દૂરના પ્રદેશમાં એટલે કે પાતાળમાંના અંધકારમય પ્રદેશમાં હતું, એમ જ વેદોમાં કહેલું છે, તેની સાથે આ ઇવાનની કથાનો ધણો જ સારો મેળ મળી આવે છે.

આ સર્વ કથાઓથી સેલ્, ટ્યૂટન, લેટ, સ્લેવ, ઓક અને રોમન્ એ યૂરોપીયન્ આર્ય લોકોનાં પુરાણોમાં ધ્રુવપ્રદેશસ્થ કાળપરિમાણનાં ચિન્હો આજે પણ અવશિષ્ટ રહેલાં છે, એમ જણાઈ આવે છે. દીર્ઘ ઉપા, દીર્ઘ દિવસ તથા દીર્ઘ નિશા અને અંધકારમય શિવાજા આદિના ન્યૂનાધિક ઉલ્લેખો તેમાં છે, પરંતુ તેમનામાંના એકના આધારે પણ ધ્રુવપ્રદેશમાંના આયોના નિવાસ કિંવા તેના નારાના કારણુનો અત્યક્ષ પ્રાધ થઈ શકતો નથી. પરંતુ વેદ અને અવેસ્તાએ એ ન્યૂનતાને પૂર્ણતાથી ભરી કાઢેલી હોવાથી તેમના સાહાય્યવડે જો યૂરોપીયન્ આયોનાં પુરાણોનો વિચાર કરવામાં આવે, તો તેમાંની કથાઓના યોગે ધ્રુવપ્રદેશમાંના આયોના આદિનિવાસ વિશેનું સ્પષ્ટ અનુમાન કરી શકાય તેમ છે. ઉપર્યુક્ત કથાઓ ઉપરાંત બીજી પણ કેટલીક કથાઓમાં સૂર્યે અંધકારપર મેળવેલા વિજયનું વર્ણન એ પુરાણોમાં કરેલું છે. પરંતુ તે સર્વના ઉલ્લેખનું અહીં અધિક પ્રયોજન નથી. વેદમાંના વિષ્ણુની અલ્પકાલીન અસ્વસ્થતા પ્રમાણે આપરિશ્ અને નૉર્સ પુરાણોમાંના દેવો પણ વર્ષમાંના કેટલાક સમયપર્યંત રાગગ્રસ્ત થઈને પડી રહેતા હતા. એ રાગગ્રસ્તતા તે શિવાજામાંના અંધકાર જ સમજાવે. એ સર્વ કથાઓ કિંવા ઘટનાઓનો સંબંધ હવે ધ્રુવનિવાસ સાથે જોડી શકાય છે; પણ

કેટલાંક વર્ષ પૂર્વે જે આવેા પ્રપ્ત કરવામાં આવત, તેા જે મતના પ્રતિપાદકના શિર-
પર ઉન્માદનો જ આરોપ મૂકાયો હોત. અસ્તુ; અભારે લાપાશાસ્ત્ર અને માનવવંશ
શાસ્ત્રમાંના શોધોના યોગે પૂર્વે નિવત યએલા સિદ્ધાંતોમાં બહુ જ પરિવર્તન થઈ ગયું છે.
આયોનો આદિનિવાસ મધ્ય એશિયામાં હતો, જે મતને શૂસ્તરશાસ્ત્ર, પુરાણવસ્તુ-
શાસ્ત્ર અને મસ્તક વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર આદિ વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર વિષયક શોધોએ બદલાવી નાખવાથી
હવે તે આદિનિવાસ ઉત્તર જર્મની કિંવા સ્વીડનના દક્ષિણ ભાગમાં હતો, એમ
ન્યુત્પત્તિ શાસ્ત્રવેત્તાઓ પણ કહેવા લાગ્યા છે. તુર્કસ્તાનને બાદ કરીને યૂરોપમાંનાં ધણાં
ખરાં મોટાં રાષ્ટ્રો પોતાની પૂર્વપરંપરાને નોર્સલોકોના દિગ્વિજય પર્યન્ત લઈ ગય છે.
પરંતુ ઉદ્ધતિતત્વને અનુસરીને જે પરંપરાને હજી પણ વિશેષ ઉત્તર પ્રતિ લઈ જઈ
રાકાય તેમ છે. ઉપર્યુક્ત પુરાણોમાંની કથાઓમાં દેખાઈ આવ્યા પ્રમાણે તે કથાઓની
ગતિ ધ્રુવવૃત્તમાંના કોઈ પણ અંતસ્થ સ્થળપ્રતિ છે, એમાં તો કોઈ પણ શંકા નથી.
આ તો થઈ ગયે કેવળ આયોના આદિનિવાસની વાર્તા; પણ સમસ્ત માનવવંશના
આદિનિવાસનો એમાં કશોપણ સંબંધ નથી. છતાં સમસ્ત માનવ જાતિનો આદિનિવાસ
ધ્રુવપ્રદેશમાં હોઈ ન જ શકે, એમ માત્ર એથી સમજવાનું નથી. કેટલાંક વર્ષ પૂર્વે એમ. ડી.
સપોર્ટા નામક એક ફ્રેંચ ખંડિતે સમસ્ત માનવ જાતિનું ઉત્પત્તિસ્થાન કેવળ ઉત્તરધ્રુવ-
પ્રદેશ જ છે, એવા પોતાના અભિપ્રાયનું બળપૂર્વક પ્રતિપાદન કર્યું હતું.

પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન પ્રો. રીસે યૂરોપીય આયોની પુરાણકથાઓનું ઘુલનાત્મક પરીક્ષણ
કરીને જે સિદ્ધાંત કાઢ્યો છે, તેનો સાર (અમે) અહીં સૂધી આપેલો છે. પ્રો. મેંકસ-
મૂલ્લર અને પ્રો. રીસે જે ઉભયની શોધ કરવાની દિશા એક જ છે. પરંતુ જે કથા-
ઓનો વિચાર કરવાનો હોય, તેમાંના પ્રત્યેક વિષયનો કોઈપણ કલ્પનાના યોગે સમાધાન
કારક નિર્ણય થયાવિના આગળ વધવું નહિ, એવો પોતે નિર્ધાર કરેલા હોવાથી પ્રો.
રીસનાં અનુમાનો વિશેષ વ્યાપક થયાં અને એથી અંતે સર્વ વિષયોનું નિરાકરણ કરનારી
ધ્રુવોપપત્તિનો આશ્રય લેવાની તેને ફરજ પડી. આ વિષયમાં પ્રો. રીસનો પરિશ્રમ આપણી
ઉપપત્તિ માટે બહુ જ મહત્ત્વનો થઈ પડ્યો છે. અસ્તુત અંધમાં આપેલા ધ્રુવપ્રદેશમાંની
વસતિ વિશેના વૈદિક પૂરાવાઓની જે તેને માહિતી હોત, તો તેણે પોતાના સિદ્ધાંતનું
એના કરતાં પણ અધિક બળપૂર્વક પ્રતિપાદન કર્યું હોત. સેલ્ટિક અને ટ્યૂટોનિક કથાઓનું
સૂક્ષ્મ સમીક્ષણ કરીને અને તેમની ગ્રીક કથાઓ સાથે ઘુલના કરીને તેણે જે અનુ-
માનો કાઢેલાં છે; તથા વૈદિક અને અવૈસ્તિક કથાઓનો સ્વતંત્ર રીતિથી વિચાર કરીને
અમે કાઢેલાં અનુમાનો સાથે તે અનુમાનો સંપૂર્ણ મળતાં હોવાથી અમારાં અનુમાનોને
બમણું બળ પ્રાપ્ત થયું છે. અસ્તુત અનુમાનો ઘુલનાત્મક ન્યુત્પત્તિશાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ નથી,

એ તો પૂર્વે કહેલું જ છે. ગ્રાથાશાસ્ત્ર અને વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર વિષયક શોધોના ધારણથી ઐશિયામાંના આર્યોના આદિનિવાસની કલ્પનાના હવે વિદ્વાનોએ ધ્રુવ ત્યાગ જ કરી દીધો છે, એમ કહેવામાં કરો. પણ વાંધો નથી; અને યૂરોપમાં વસનારા નવપાપાણ્ય યુગમાંના આર્યલોકો મૂળ ત્યાંના જ હતા, એમ પણ અઘાપિ સપ્રમાણ્ય સિદ્ધ થયું નથી. એટલે કે, આર્યોના આદિનિવાસનો અઘાપિ નિર્ણય થયો નથી. એટલા માટે તેમના સંબંધની પરંપરાગત કથાઓના પુરાવાઓનો યોગ્ય વિચાર કરીને તેમના આધારે જે અનુમાનો નીકળે, તે કાઢવાની આપણને પૂર્ણ સ્વતંત્રતા છે. ઉત્ક્રાંતિ નિયમને અનુસરીને આપણા આદિનિવાસને શોધવા માટે આપણે ઉત્તર પ્રતિ ધ્રુવપ્રદેશમાં જ જવું જોઈએ, એમ જે પ્રો. રીસે કહેલું છે, તે અક્ષરે અક્ષર સત્ય અને સર્વથા યોગ્ય જ છે. એ પ્રમાણે જોતાં ખરેખર વર્ષમાં સાત મહિનાનો સૂર્ય પ્રકાશ, ત્રી દિવસના અવધિનો અખંડ અંધકાર કિંવા ત્રીસ દિવસના અવધિની અખંડ ઉપા, એ પ્રમાણેની ઘટનાઓ જે અક્ષાંશમાં છે, ત્યાં જ આપણે આદિનિવાસ હોવો જોઈએ. આર્યલોકો ઉપરાંત ઇતર માનવ વંશોના પણ આદિનિવાસ ધ્રુવપ્રદેશમાં હશે કે નહિ, એ પ્રશ્નવિશેનો ડો. વોરને પોતાના નંદનવનોપલબ્ધિ, કિંવા માનવજાતિનું ઉત્તરધ્રુવમાંનું ઉત્પત્તિસ્થાન, નામક અર્થમાં સાંગોપાંગ વિચાર કરેલો છે. એકંદર માનવજાતની દૃષ્ટિથી આ પ્રશ્ન અત્યંત મહત્વનો છે. પરંતુ તે અત્યંત વ્યાપક હોવાથી તેનો અહીં વિચાર કરી શકાય તેમ નથી. તોપણ આપણી ઉપપત્તિ ડો. વોરનની ઉપપત્તિથી વિરુદ્ધ નહિ, કિન્તુ સહાથી તેને સહાયક થઈ પડનારી જ છે. એમાં ભેદ એટલો જ છે કે, આપણે ઉદ્દેશ ડો. વોરનના ઉદ્દેશ કરતાં કાંઈક સંકુચિત છે. સર્વ માનવ જાતિનો વિચાર ન કરતાં તેમાંની કેવળ આર્યશાખામાંના લોકો ગત દ્વિમકાળ પૂર્વે ઉત્તરધ્રુવપ્રદેશમાં વસતા હતા અને દ્વિમકાળ પછી તે સ્થાનનો નાશ થવાથી તેમને ત્યાંથી નીકળી જવું પડ્યું, એટલું જ માત્ર આપણે સિદ્ધ કરવાનું હતું. પૂર્વે આપેલાં વૈદિક અને અવૈસ્તિક વચનોથી એ વસતિનો પ્રત્યક્ષ બોધ થાય છે અને પ્રો. રીસ જેવા પંડિતોએ પણ સેલ્ટિક તથા ટ્યુટેલિક ઇત્યાદિ યૂરોપીય આર્યોનાં પુરાણોનો સ્વતંત્ર વિચાર કરીને એ જ અનુમાન કાઢેલું છે. આધુનિક શાસ્ત્રીય શોધોનું પણ એ અનુમાનને પૃષ્ઠળ છે, એ તો પ્રથમ જણાવેલું જ છે. અર્થાત્ આર્ય લોકોનો આદિનિવાસ ક્યાંક પણ ઉત્તરધ્રુવપ્રદેશમાં હતો, એ વાતો હવે નિર્વિવાદ સિદ્ધ થઈ ચૂકી, એમ માનવામાં કાંઈ પણ પ્રકારની બાધાનો સંભવ નથી જ.

ત્રયોદશ દર્શન.

—1882—

પ્રાચીન આર્યોની સુધારણા અને ધર્મસાથે પ્રસ્તુત
અનુમાનોનો સંબંધ.

૧૧ દિક આર્યોના આદિનિવાસસ્થાન વિષયક પ્રશ્નના અનેક દૃષ્ટિથી કરેલા વિચારની
અહીં સમાપ્તિ થાય છે. પ્રસ્તુત અંથના વાચનથી તત્કાળ એમ જણાઈ આવશે
કે, અમારો કૌટુંબિક દેવળ પ્રાચીન સુધારણાના ઇતિહાસ કિંવા ભાષાશાસ્ત્રના
યોગે નીકળતાં અનુમાનોપરથી જ જીમ્મો કરેલો નથી, કિન્તુ વેદ તથા અવેસ્તામાંનાં
સ્પષ્ટ વચનોના આધારથી જ જીમ્મો કરેલો છે. એ વચનોથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે,
દેવળ દ્રુવપ્રદેશમાં જ દેખાઈ આવતા જે સ્પષ્ટચમત્કારો છે, તે ચમત્કારોનું વૈદિક
ઋષિઓ જ્ઞાન ધરાવતા હતા; તેમ જ ચક્રાકાર ભ્રમણ કરનારી ઊષા, વૃત્રોનાં અટકાવેલાં
જલો, સૂર્ય આદિ દેવોને દુઃખમુક્ત કરનારા અશ્વિનો, ત્રણ પદવડે આક્રમણ કરનાર
વિષ્ણુ, રાત્રિ અને સમુદ્રનો રાજ વરુણ, સાત મહિનાના સાત આદિત્ય અને ત્રિત ઇત્યાદિ
મુખ્ય મુખ્ય વૈદિક દેવતાઓનાં લક્ષણો મૂળ દ્રુવપ્રદેશ સાથે સંબંધ ધરાવનારાં છે. તાત્પર્ય
એ જ કે, તૃતીય દર્શનમાં કહેલાં દ્રુવવિશિષ્ટ લક્ષણો અને દ્રુવમંડળવિશિષ્ટ લક્ષણો
વેદોમાં એટલાં બધાં સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં મળી આવે છે કે, તેમના આધારે નીકળતાં અનુમાન
વિશે લેશમાત્ર પણ શંકા રહેતી નથી. છ મહિનાનો દિવસ અને તેટલી જ રાત્રિ, કેટલાક
દિવસોના અવધિની વર્તુલાકાર ભ્રમનારી તેજસ્વી ઊષા કિંવા બાર માસ કરતાં ન્યૂન
સૂર્યપ્રકાશયુક્ત વર્ષ ઇત્યાદિ ઘટનાઓને વૈદિક ઋષિઓ જાણતા હતા; અને તેમનું તેમણે
સરળ શબ્દોમાં વર્ણન કરેલું હોવા છતાં આજપર્યન્ત તેમનો યોગ્ય અર્થ સમજાયો નહોતો.
પરંતુ હવે નવીન શાસ્ત્રીય શોધોના સાહાય્યથી તેમનો સારી રીતે નિર્ણય કરી શકાય એમ છે.
એ લક્ષણોના ઉલ્લેખવાળાં વચનોના અર્થ કરવાની ખરી રીતે જાણવામાં ન આવેલી હોવાથી
એતદેશીય અને પરદેશીય તેમ જ પ્રાચીન અને અર્વાચીન સર્વ વૈદિક પંડિતોએ તેમની
ગમે તેમ ખંચતાણુ કરી મૂકી છે કિંવા તેમના પ્રતિ સર્વથા દુર્લભ જ કહ્યું છે. જો કે
અમે આમ કહીએ છીએ, તોપણ એથી નિરુકતકાર ચાસ્કે કિંવા ભાષ્યકાર સાવણા
ચાર્યના પરિશ્રમેના મહત્ત્વને ન્યૂન કરવાનો અમારો લેશ માત્ર પણ ભાવ નથી. જો તેમનું
સાહાય્ય ન હોત, તો વૈદિક ગ્રંથોના અર્થ નિર્ણયના સંબંધમાં આધુનિક પંડિતોથી કાંઈ
પણ કરી શકાયું નહોત, એ સત્યનો કાંઈથી પણ અસ્વીકાર કરી શકાય તેમ નથી જ.
આપણા ધર્મગ્રંથોના સ્પષ્ટીકરણાર્થે એમણે અત્યંત શ્રમ કરેલો છે, એ વિશે કાંઈનો
પણ મતભેદ હોવાનો કે થવાનો સંભવ નથી; અને એમના એ અત્યંત મહત્ત્વના કાર્ય

માટે ભાવી પ્રજામાંના વૈદિક પંડિતો એમના સદૈવ ઋણી જ રહેવાના. પરંતુ વેદો જ્યારે આપણા અત્યંત પ્રાચીન ગ્રંથો છે, તે જૂના પંડિતોની દૃષ્ટિથી દૂર રહી ગયેલી તેમાંની કેટલીક વાર્તાઓ પ્રાચીન મનુષ્ય જાતિ વિશેના આપણા વધતા જતા જ્ઞાનની સાથે આજે આપણને દૃષ્ટિગોચર ન થાય, એમ કેમ જાની શકે વારુ? એવી કેટલીક બાબતો તેમની દૃષ્ટિથી દૂર રહી ગઈ, એમાં તેમનો દોષ નથી, કિન્તુ જે શાસ્ત્રોને આધારે આપણા અત્યંત પ્રાચીન પૂર્વજોની સ્થિતિ આપણા જાણવામાં આવવાનો સંભવ છે, તે શાસ્ત્રો જ કેટલાક કાળ પૂર્વે અસ્તિત્વમાં આવેલાં ન હોતાં, કિંવા અસ્તિત્વમાં આવેલાં હોય, તોય બાહ્યાવસ્થામાં હતાં. એટલા માટે ભાષ્યકરોને ન સુઝેલી કેટલીક કલ્પનાઓ વૈદિક કિંવા અવૈસ્તિક વચનોના યોગે અમને સૂઝી હોય, તો તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કંઈ પણ નથી. આ તત્ત્વને ધ્યાનમાં રાખીને જ અમારા વાચકોએ પૂર્વ દર્શનોમાં અમે આપેલા વૈદિક અર્થોના આજ પર્વન્તકરાયલા અર્થો સાથે તુલના કરવાની છે.

એ વચનોનો યોગ્ય અર્થ કરવાથી તેના આધારે કેવળ ધ્રુવવિશિષ્ટ લક્ષણો દેખાઈ આવે છે, અને એટલી એક જ વાત જોકે અમારી ઉપપત્તિને સિદ્ધ કરવા માટે પૂર્ણ છે, તોપણ અમારો મુખ્ય આધાર કંઈ અમે કરેલા એ વચનોના અર્થપર જ નથી. વૈદિક આયોના યજુર્ગ્રંથોમાં અને પુરાણ કથાઓમાં અમારી ઉપપત્તિને સિદ્ધ કરનારી અનેક બાબતો છે; અને તેમને પારસી તથા યુરોપીય આયોનાં પુરાણોમાંની કથાઓનું પણ પૂર્ણ પૃષ્ઠબળ છે. દશગ્વોનાં દશમાસાવધિ સત્ર અને તેટલા જ અગ્નિનું સંવત્સર સત્ર, એ એમનાં મુખ્ય ઉદાહરણો હોઈને ડિસેમ્બરમાં સમાપ્ત થનારું દશમાસાવધિ પ્રાચીન રોમન વર્ષ તેમનું મંડળ કરનાર છે, છ છ માસના દિવસ રાત્રિની કથા કેવળ પૌરસ્ત્ય આર્યકથાઓમાં જ છે, એમ નથી; કિન્તુ પાશ્ચાત્ય આયોનાં પુરાણોમાં પણ છે. સમસ્ત વર્ષ જેમાં એક દિવસ પ્રમાણે દેખાતું હતું, તે ધરાની નંદનવન અને બર્ફનો જાડો થર પડવાથી થયેલો તેનો નાશ, એમનો વંદીછદ્ધમાંની કથાપરથી અમારી ઉપપત્તિને ધણો જ ઉત્તમ આધાર મળે છે. એટલા માટે ઓ. રીસના અભિપ્રાય પ્રમાણે પાશ્ચાત્ય આયોની કથાઓનું વલણ જો તેમનો આદિનિવાસ ફ્રિન્લેન્ડમાં હતો, એમ બતાવવાનું હોય, તો વૈદિક અને અવૈસ્તિક કથાઓનું એવું વલણ છે કે, તે હજી પણ વધારે ઉત્તર તરફ ધ્રુવ પાસે હતો. કારણ કે, ધ્રુવપ્રદેશ વિના ધૈર્ય રથાને ત્રીસ દિવસોની અખંડ ઉષા શક્ય નથી. એ પ્રમાણે આપણા આદિનિવાસના અક્ષાંશમાનનો જો કે સાધારણ નિશ્ચય કરી શકાયો છે, તો પણ તેના રેખાંશમાનનો નિશ્ચય કરી શકાય, એટલે કે તે આદિનિવાસ યુરોપની ઉત્તરે હતો કે એશિયાની ઉત્તરે હતો, એનો નિશ્ચય કરી શકાય, એવો પૂરાવો આજ દિન સુધી તો નિદાન વેદોમાં દેખાતો નથી. પરંતુ ધ્રુવનિવાસ વિષયક કથાઓ બ્રાહ્મણ અને પારસીઓના ગ્રંથમાં વિશેષ સ્પષ્ટ રીતિથી જળવાઈ રહેલી

છે, એનો વિચાર કરતાં તે આદિનિવાસસ્થાન રશિયા કિંવા સ્વીડન નાંવેની ઉત્તરે નહિ કિંતુ સાધબિરીયાની ઉત્તરે જ હોવું જોઈએ, એમ માનવું અધિક સંભવનીય દેખાય છે. પરંતુ એના કરતાં વિશેષ સ્પષ્ટ પૂરાવાનો અભાવ હોવાથી વિના કારણે ગમે તે તર્ક કરવામાં કરો પણ સાર નથી.

પ્રસ્તુત પુસ્તકના પ્રારંભમાં ભૂસ્તરશાસ્ત્ર અને પુરાણ વસ્તુશાસ્ત્રમાંના સર્વથા હાલમાં જ થએલા શોધોનો સારાંશ આપીને તેના આધારે આદિ મનુષ્ય પ્રાણી અને ચતુર્થ યુગમાં યુરેશિયાના ઉત્તર ભાગમાં પુનઃ પુનઃ થએલાં હિમકાલનાં આક્રમણો વિશેની શી શી માહિતી મળી શકે છે એનું દિગ્દર્શન કરેલું છે. એમ કરવામાં, ભૂસ્તરશાસ્ત્રવિષયક જૂના ગ્રંથોમાં પૃથ્વીના કવચનો ઇતિહાસ આપતાં મનુષ્ય પ્રાણીની હિમોત્તરકાળમાં ઉત્પત્તિ થઈ હતી, એવો જે સિદ્ધાંત કાઢેલો હતો, તેના યોગે ચનારો ભ્રમ દૂર થઈ જાય, એ જ અમારો ઉદ્દેશ હતો. તૃતીય યુગમાં મનુષ્ય પ્રાણીનું અસ્તિત્વ હતું અને ગત હિમકાળ પૂર્વે ધ્રુવપ્રદેશમાંની હવા સૌમ્ય હોઈને હિમકાળમાં પડેલા બર્ફના યોગે તે હવા બહુ જ ઠંડક થઈ ગઈ હતી, એ બાબતોને જો હાલમાં ભૂસ્તરશાસ્ત્રે સિદ્ધ ન કરી હોત તો આજે પણ ઉત્તરધ્રુવપ્રદેશ પાસેના આદિનિવાસસ્થાનની વાતો સર્વથા અશક્ય અને અસંભવનીય જ લાસી હોત. અતિશય કઠિન શિયાળોનો ઉલ્લેખ કરનારાં વચનોને ઋગ્વેદમાંથી શોધી કાઢી તેમના આધારે ધ્રુવનિવાસને સિદ્ધ કરવા માટેના આગળ કરાયેલા પ્રયત્નો વ્યર્થ કેમ થઈ ગયા હતા, એ હવે સારી રીતે આપણા જાણવામાં આવી શકે એમ છે. કારણ કે, તે સ્થાનમાં જ્યારે આપણા પૂર્વજોનો નિવાસ હતો, તે વેળાએ ત્યાંના શિયાળા જરા પણ કઠિન નહોતા અને હિમકાળ પછી તે શિયાળા કઠિન થતાં તે સ્થાન મનુષ્યોના નિવાસ માટે સર્વથા અયોગ્ય થઈ પડ્યું. અવેસ્તામાં એ ઘટનાનો ઉત્તમતાથી ઉલ્લેખ કરેલો છે. અવેસ્તામાંનું વર્ણન અને ભૂસ્તરશાસ્ત્રમાંના નવીન શોધોનો પરસ્પર આટલો બધો મેળ મળતો હોવાથી ધ્રુવનિવાસ કાળને નિશ્ચિત કરવામાં વિશેષ કઠિનતા પ્રાપ્ત થાય તેમ નથી જ. કારણ કે, ધ્રુવપ્રદેશમાં મનુષ્યના નિવાસ યોગ્ય સૌમ્ય હવા હિમોત્તરકાળમાં નહિ, કિન્તુ હિમાંતરકાળમાં જ હતી, એવો ભૂસ્તરશાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે.

હવે કેટલાક ભૂસ્તરશાસ્ત્રજ્ઞોના અભિપ્રાય પ્રમાણે, ગત હિમકાળની સમાપ્તિને ૨૦૦૦૦ ક્રિષ્ટાબ્દના ૮૦૦૦૦ વર્ષો થયેલાં હોવાં જોઈએ; અને વેદોનો પ્રાચીનતમ કાળ તો ઈ. સ. પૂર્વે ૪૫૦૦ વર્ષથી આગળ જતો નથી. આથી કદાચિત્ કોઈ એમ કહેશે કે, હિમકાળના સમાપ્તિ સમય અને વૈદિક સૂક્તોના રચનાકાળની વચ્ચે જે હજારો વર્ષોનો ખંડ (ગાળો) પડી ગયો છે, તેને બેદીને હિમાન્તરકાલીન ધ્રુવનિવાસનો સત્ય વૃત્તાંત વંશપરંપરા ગત

જેવાના તેવા જ સ્વરૂપમાં રહી વૈદિક ઋષિઓને મળી શક્યો હશે, એમ સંભવતું નથી. આ વિચારને દૂર કરવા માટે અહિં ચોક્કસ વિવેચન કરવું આવશ્યક છે. ‘મૃગશીર્ષ’ માં એમ ખતાવેલું છે કે, ‘તૈત્તિરીય સંહિતા’ અને ‘આલ્લો’ માં નક્ષત્રોના કૃતિકાથી આરંભ કરેલો હોધને તેનો અર્થ ‘તે વેળાએ વસંતસંપાત તે નક્ષત્રમાં હતો, એવો યાચ છે, અને તદ્દનવે એ અંથનો કાળ શક્યથી ૨૫૦૦ વર્ષ પૂર્વની લગભગનો સિદ્ધ યાચ છે; તે જ પ્રમાણે તેના કરતાં પ્રાચીન ઋગ્વેદમાંનાં કેટલાંક વચનોથી ઋક્સૂકતો જે વેળાએ વસંતસંપાત મૃગનક્ષત્રમાં હતો તે વેળાએ એટલે કે લગભગ ૪૦ સં થી ૪૫૦૦ વર્ષ પૂર્વે રચાયેલાં હોવાં જોઈએ. વળી તેમાં એમ પણ દર્શાવેલું છે કે, વસંતસંપાત પુનર્વસુમાં (શક્યથી ૬૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે) હોવા વિષેનાં પણ કેટલાંક મંદમંદ ચિન્હો તેમાં છે. (સિ. મા. તિલક કહે છે કે,) એ અંતિમ મર્મોદ્ધાને એના કરતાં પણ વિશેષ પાછળ ધકેલી શકાય તેમ છે કે નહિ, એ જોવા માટે સંપાતના કાલિષ્ટમાંના એના કરતાં પ્રાચીનતર સ્થાનના શોધના અમે પ્રયત્ન કર્યો હતો, પરંતુ તેવું સ્થાન અમને મળી શક્યું નહિ. તથાપિ ધ્રુવનિવાસનો ઉલ્લેખ કરનારાં વાક્યો પ્રતિ એ પછી અમારું અધિકારિક ધ્યાન જતાં તેથી એવો ભાસ થવા લાગ્યો કે, શકે પૂર્વે ૫૦૦૦ થી ૬૦૦૦ વર્ષની લગભગમાં વૈદિક આર્યો મધ્યએશિયાના ઉચ્ચ મેદાનમાં સ્થિર રચાવર થયેલા હોવા જોઈએ અને તે વેળાએ તેમને પોતાના ધ્રુવપ્રદેશમાંના આદિનિવાસનું સારું સ્મરણ પણ હોવું જોઈએ. તાત્પર્ય કે, વૈદિક કાળગણના વિશેના કરેલા શોધના આધારે ગત દ્વિમકાળ મૃગશીર્ષકાળથી કેટલાંક હજાર વર્ષ પૂર્વે થઈ ગયેલો હોવો જોઈએ, એમ નિશ્ચયપૂર્વક કહેવા માટેનો કશો આધાર મળી શકતો નથી. અમેરિકન ભૂસ્તરશાસ્ત્રજ્ઞોએ એ દ્વિમકાળ ૪૦ સં થી ૮૦૦૦ વર્ષ પૂર્વની લગભગમાં થયેલો હોવો જોઈએ, એવું જે અનેક પ્રમાણોપરે અનુમાન કરેલું છે, તે અનુમાન સાથે અમારી આ અનુમાનક્રમક ગણના ઠીકઠીક મળતી થઈ જાય છે. એટલે કે, અમેરિકન શાસ્ત્રજ્ઞોના અનુમાનને અમારા આ સ્વતંત્ર રીતિથી કાઢેલા અનુમાનના થોડે સારી પુષ્ટિ મળતી દેવાયી, એ કોણ જોવા શાસ્ત્રજ્ઞોએ પોતાના સ્વચ્છંદ તકોને ત્યાગીને અમેરિકન શાસ્ત્રજ્ઞોના વિનિત મતનો સ્વીકાર કરવો, એ જ જ્ઞાનની વર્તમાન સ્થિતિને જોતાં અધિક યોગ્ય છે. ગત દ્વિમકાળની સમાપ્તિ થઈ ગયા પછી જે દ્વિમોત્તરકાળનો આરંભ થયો, તે શક્યથી લગભગ ૮૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે થયો, એવો અમેરિકન શાસ્ત્રજ્ઞોના અભિપ્રાય છે. એ કાળ અને મૃગશીર્ષકાળ વચ્ચે ૩૦૦૦ વર્ષનો અંતરાય છે; અને એટલા કાળમાં પોતાના આદિનિવાસનું સ્મરણને જાળવી રાખી તેને સૂકતોમાં અથિત કરવાનું ધર્મ કાંઈ અસંભવનું નથી. તાત્પર્ય કે, વૈદિક કથાઓ શાસ્ત્રીય શોધોથી લેઈ માત્ર પણ વિરુદ્ધ ન હોય.

તેમના યોગે દ્વિમધુગના કાળ વિશેના અપાર તર્કોની ગતિનો અવરોધ થઈ જવાનો જ સંભવ છે. અમેરિકન્ બૂસ્તરશાસ્ત્રજ્ઞોના વિનીત અભિપ્રાયને સ્વીકારવાથી વૈદિકકથા અને બૂસ્તરશાસ્ત્ર એ ઉભયના યોગે દ્વિમોત્તરકાળને આરંભ અને ઉત્તરધ્રુવપ્રદેશમાંથી આર્યોની થયેલી વિભિન્નતા એ ધટનાઓ શક પૂર્વે ૮૦૦૦ વર્ષ કરતાં વિશેષ આગ્રીન નથી, એમ ત્વરિત દેખાઈ આવશે.

આ અનુમાન કેવળ વૈદિક કાલગણનાથી જ નીકળી શકે છે, એમ નથી; કિન્તુ પૌરાણિક કાલગણના પદ્ધતિનો યોગ્ય અર્થ કરવાથી તેના યોગે પણ નિર્વિવાદ એ જ અનુમાન નીકળે છે. અમુક નિયત કાળ પછી પૃથ્વીપર પ્રસવ થઈને નેન: નાશ થાય છે, તે જ પ્રમાણે તેના કરતાં બહુ મહાન્ કાલાન્તરે સંપૂર્ણ વિશ્વનો પણ નાશ થાય છે, એમ આપણા પુરાણોમાં કહેલું છે. સૃષ્ટિકર્તા બ્રહ્મા પોતાના દિવસના સમયમાં જાગૃત હોય છે અને તે વેળાએ પૃથ્વીની સ્થિતિ પણ યોગ્યતાથી ચાલતી હોય છે, પરંતુ રાત્રિના સમયે તે નિદ્રાવશ થતાં તેનો પ્રસવમાં નાશ થઈને બીજો દિવસે બ્રહ્મદેવ પુનઃ જાગૃત થતાં સૃષ્ટિ પણ પુનઃ પૂર્વવત્ થઈ જાય છે, એવી આપણી માન્યતા છે. બ્રહ્માનાં દિવસ અને રાત્રિ પ્રત્યેક એક એક કલ્પ સમાન છે; એટલે કે એવાં ૭૨૦ કલ્પ મળીને બ્રહ્માનું એક વર્ષ થાય છે. એવાં ૧૦૦ વર્ષનો અવધિ તે બ્રહ્માનું આયુષ્ય પ્રમાણે હોઈને તે કાળના અન્તે મહાપ્રસવ થઈ બ્રહ્માસહિત સંપૂર્ણ વિશ્વનો તેમાં લય થાય છે. મનુસ્મૃતિ અને મહાભારતમાંના કથન પ્રમાણે કૃત, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલ્પિ એ ચાર યુગો મળીને દેવોનો યુગ થાય છે અને એવા ૧૦૦૦ યુગો કિંવા ૧,૨ ૦૦૦,૦૦૦ વર્ષના સરવાળાથી બ્રહ્મદેવનો એક દિવસ એટલે કે, કલ્પ થાય છે. પરંતુ પુરાણોમાંની પદ્ધતિ એના કરતાં ભિન્ન છે.* પુરાણોમાંના વર્ણન પ્રમાણે કૃત, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલ્પિયુગ, એ ચાર યુગો મળીને એક મહાયુગ થાય છે. એવા ૭૧ મહાયુગ એટલે એક મન્વંતર અને ૧૪ મન્વંતરોનો એક કલ્પ થાય છે. એ પદ્ધતિ પ્રમાણે એક કલ્પમાં ૪૩૨૦,૦૦૦,૦૦૦ વર્ષ હોય છે. હવે કલ્પના એ પ્રકારના અવધિઓમાં જે આ ભેદ છે તેનું કારણ એ છે કે, મનુસ્મૃતિ અને મહાભારતમાંનાં વર્ષો આપણાં વર્ષો જેવાં સાદાં છે અને પુરાણોમાં તેમને દેવોનાં વર્ષ તરીકે માનેલાં છે. એ વિશે કે. શંકર બ્રાહ્મકૃષ્ણ દ્વીક્ષિને પોતાના ‘ભારતીય જ્યોતિષશાસ્ત્ર’ નામક ગ્રંથમાં વિશેષ વિચાર કરેલો છે, તે જો આવશ્યકતા હોય તો જોવો.* ભારતીય જ્યોતિષગ્રંથકોશમાં એ પૌરાણિક પદ્ધતિનો જ સ્વીકાર કરેલો છે. એ કાળગણના પ્રમાણે અત્યારે આપણે ચાલુ કલ્પના ૭ મા (વૈવસ્વત) મન્વંતરમાંના ૨૭ મહાયુગોને ઉલ્લંઘીને ૨૮ મા કલ્પિયુગમાંના ૫૦૧૧ મા વર્ષમાં છીએ,

* ‘ભારતીય જ્યોતિષશાસ્ત્ર’ પૃષ્ઠ ૧૦, ૧૦૨, ૧૦૩, ૧૪૧-૧૪૩. (મરાઠી.)

એટલે કે, અત્યારે ચાલતા સ્વેતવાસાદ કલ્પના આરંભમાં થઈ ગએલા પ્રત્યક્ષી અત્યાર મુધીમાં ૧૯૭,૨૯,૪૯,૦૧૧ વર્ષો વીતી ગયાં છે. પરંતુ આ અંદાજ બૃહસ્પતિની મર્યાદાથી બહારનો છે. આપણા જ્યોતિષશાસ્ત્રીઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે કલ્પના આરંભમાં સૂર્ય, ચંદ્ર અને બીજા સર્વ ગ્રહો યુતિમાં હતા; એ માન્યતા પ્રમાણે વિપરીત ગણિત કરીને તેમણે એ સર્વ ગ્રહોનો જુદીની આસપાસ પૂર્ણ પ્રદક્ષિણા કરીને એક સ્થાનમાં આવવાનો એટલે કે તેમની યુતિનો કાળ નિશ્ચિત કર્યો હોય, એવો પણ સંભવ છે. ગમે તેમ હોય, તે પણ કૃત, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિ એ ચાર યુગોનો પર્વાય એ સર્વ કાલગણનાઓના મૂળમાં રહેલો હોવાથી તે યુગો મળીને યતા મહાયુગનો ખરો અર્થ શો અને આજે તેમનો જે કાળ નિશ્ચિત કરેલો છે, તે જ મૂળનો હતો કે કેમ, એ પ્રશ્નનો સારી રીતે આપણે વિચાર કરવો જોઈએ.

સપ્તમ દર્શનમાં, 'યુગ' શબ્દનો ઋગ્વેદમાં 'કાલપર્વાય' અર્થ હોઈને 'માનુષ્ય યુગ' એ પ્રયોગમાં તેનો 'મહિના'ના અર્થમાં જ સ્વીકાર કરવો જોઈએ, એમ દર્શાવેલું છે. પણ 'દેવાનાં પ્રથમે યુગે' ઇત્યાદિ વચનમાં 'યુગ' શબ્દ ધણા જ લાંબા કાળનો વાચક છે, એ તો પ્રકટ જ છે. અર્થર્થવેદમાં* (૮,૨,૨૧) "અમે તને સૌ કિંવા દશ હજાર વર્ષો કિંવા બે ત્રણ અથવા ચાર યુગો આપીએ છીએ" એમ કહેલું હોઈને તેમના 'યુગ' શબ્દ દશ હજાર વર્ષ કરતાં ન્યૂન કાળનો બોધક નથી, એમાં સેશ માત્ર પણ શંકા નથી. કારણ કે, દશ હજાર (અયુત) વર્ષો થઈ ગયા પછી 'એક યુગ' આપીએ છીએ એમ ન કહેતાં એકદમ બે કિંવા તેથી વધારે યુગો આપવાનું કહેલું છે. એ ધટનાનો વિચાર કરવાથી 'યુગ' શબ્દનો અર્થર્થવેદના કાળમાં ૧૦૦૦૦ વર્ષનો અવધિ એવો અર્થ થતો હતો, એમ કહેવામાં કરો પણ પ્રસન્ન નથી. હવે મનુસ્મૃતિ અને મહાભારત ઉત્તરમાં કલિ, દ્વાપર, ત્રેતા અને કૃત આદિ યુગોને અનુક્રમે ૧૦૦૦, ૨૦૦૦, ૩૦૦૦ અને ૪૦૦૦ વર્ષો આપવામાં આવેલાં છે; એટલે કે, દ્વાપર, ત્રેતા અને કૃત એ યુગો અનુક્રમે કલિયુગ કરતાં ત્રણગણા અને ચોગણા છે. કૃત શબ્દનો સંસ્કૃતમાં 'ચાર' અર્થ થાય છે, એ વાતને ધ્યાનમાં લેવાથી એ યુગોનાં નામો આદિતિ વાચક સંખ્યાવિશેષણાત્મક હોવાં જોઈએ, એમ દેખાય છે. એ ચાર યુગોની સંકલિત સંખ્યા (એટલે 'મહાયુગ,') ૧૦૦૦૦ વર્ષની થાય છે. મનુ અને મહાભારતનાર વ્યાસ એ ઉભયે પ્રત્યેક યુગના આદિ અને અંતમાં સ્વીકારવાની સંખ્યાના કિંવા સંખ્યાંચના કાળને એકત્ર કરીને ઉપર્યુક્ત ૧૦૦૦૦ ની સંખ્યામાં બીજાં ૨૦૦૦ વર્ષનો હિમેશ કર્યો છે. ત્રીસ ધટિકાના દિવસના આદિ અને અંતમાં જેનીરીતે લગભગ ૩ ધટિકાની એટલે

* " શતં તેડ્યુતં હાયનાન્ને ગ્રીણિ ચત્વારિ કૃમ્મઃ " અર્થર્થવેદ, ૮,૨,૨.

કે દશાશ સધ્યા હોય છે, તેવી જ રીતે એ યુગોના પણ આદિ અને અંતમા દશાશ સધ્યા કલ્પેલી છે એ હિસાબ પ્રમાણે સધ્યા અને સધ્યાંશને ગણીને કૃતના ૪૮૦૦, ત્રેતાના ૩૬૦૦, દ્વાપરના ૨૪૦૦ અને કલિના ૧૨૦૦ વર્ષ થાય છે હવે, મહાભારત અને મનુસ્મૃતિના કાળમાં કનિયુગનો આરભ થયેલો હતો, અને જો તેના ૧૦૦૦ વર્ષ કિંવા સધ્યા સહિત ૧૨૦૦ વર્ષ પૂરાં થતા તેની સમાપ્તિ થવાની હોત, તો તો થકના આરભ પૂર્વે જ તેની સમાપ્તિ થઈ ગઈ, એમ જ કહેવું જોઈએ પરંતુ લગભગ તે જ સમયમાં લખાયેલા પુરાણોના કર્તાઓને કનિયુગની સમાપ્તિ અને પુનઃ કૃતયુગના આરભના કાષ્ઠ ચિન્હો દેખાયા નહિ કારણ કે, કૃત ઐટલે કે, અત્યંત પુણ્યમય યુગ અને તે વેળાએ તો આમ તેમ સર્વજ્ઞ અધિગતિના ચિન્હો જ દેખાતા હતા ઐટલા માટે પુરાણોના કર્તાઓએ કલિયુગની મર્યાદાને વધારવાનો પ્રયત્ન કર્યો, ઐટલે કે, કલિ યુગનાં ૧૨૦૦ વર્ષ માનવી નહિ મનુ દેવાના વર્ષ છે, એમ તેમણે માની લીધું ૩૬૦ માનવી વર્ષ ઐટલે દેવાનું એક વર્ષ આમ કરવાને માટે તેમને શ્રુતિનો આધાર પણ મળી આવ્યો. ‘તૈત્તિરીય સહિતા’ માનું “एक वा एतद्देवानामह वसवस्वर” એ વચન તેમને બહુ જ ઉપયોગી થઈ પડ્યું વ્યાસ અને મનુ બન્નેએ કનિનો કાળ ૧૦૦૦ વર્ષનો કહેલો છે પરંતુ મનુસ્મૃતિમાં યુગો અને તેમની સધ્યાઓના અવધિ કહ્યા પછી “એ ૧૨૦૦૦ વર્ષના ચતુર્ધુગાત્મક કાળને દેવાનો યુગ કહેવામાં આવે છે,” એ પ્રમાણેનું ટિપ્પણ આપેલું છે, ઐટલે પુરાણના કર્તાઓને એ યુગોના અવધિના વર્ષો દેવાના છે, એમ માનવામાં જરાપણ સંકેત થયો નહિ વળી તે સમયના લોકોને કનિયુગની સમાપ્તિના કશા લક્ષણો ન દેખાયાથી પુરાણકારોની એ યુક્તિ સર્વને પસંદ આવી ગઈ અને કનિયુગના ૧૨૦૦ સાદા વર્ષને દેવાનાં વર્ષ કલ્પીને તેમને ૧૨૦૦ ૩૬૦=૪૩૨૦૦૦ સાદા વર્ષોનું સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું, એ જ યુક્તિથી મહાયુગનાં ૧૨૦૦૦ વર્ષોના ૪૩૨૦૦૦૦ વર્ષો થઈને, મન્વંતર તથા કલ્પ ક્રયાદિના અવધિમાં પણ એ જ પ્રમાણે વધારો થઈ ગયો.

આ વિવેચનથી એમ દેખાઈ આવશે કે, મનુસ્મૃતિ અને મહાભારતમાં કૃત, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિયુગ મળીને ચતારો ૧૦૦૦૦ વર્ષનો યુગચર્ચા જ આપેલો હોઈને, તેમાંનો ૧૦૦૦ વર્ષનો જે કલિયુગ તેનો તે વેળાએ આરભ થયેલો હતો એ જ વાર્તા જો અન્ય શબ્દોમાં કહીએ, તો મનુ અને વ્યાસના અભિપ્રાય પ્રમાણે કૃતયુગના આરભથી કલિયુગના અન્તર્પર્ચન્તનો કાળ ૧૦૦૦૦ વર્ષનો કિંવા સધ્યાઓને ગણતા ૧૨૦૦૦ વર્ષનો જ હતો પ્રત્યક્ષ પછી કૃતયુગનો આરભ થયો એમ જે કહેલું છે તેનો

* એ યુગ પદ્ધતિ મહાભારતમાં શાન્તિપર્વ અને વનપર્વ એવી રીતે બે સ્થળે આપેલી છે વનપર્વ (અ. ૧૮૮, ૨૧-૨૮) માં એનો આવી રીતે ઉલ્લેખ કરેલો છે—

વિચાર કરવાથી મનુ અને વ્યાસને પોતાથી લગભગ ૧૦૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે (૧૨૦૦ વર્ષના અવધિના કલિયુગના આરંભમાં એજો યર્ષ થયા છે, એમ માનીને) કૃતયુગનો આરંભ થઈને નવીન સૃષ્ટિની રચના થઈ હતી, એમ ભાસતું હોતું જોઈએ, એમ જ દેખાય છે; એટલે કે, તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે જૂની સૃષ્ટિને વિનાશ કરનાર પ્રથમ તેમનાથી લગભગ ૧૦૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે થયેલો હતો. એ મૂળ કથાને બિન બિન કાળની પરિસ્થિતિ સાથે મેળવી સેવાના પ્રયત્નોમાં તેની ઘણી જ ખંચતાણ થયેલી છે. તોપણ તેના સત્ સ્વરૂપને જોળખી કાઢવાનું કામ કંઈ વધારે કઠિન નથી. તેને જોળખી સેવા પછી તરત એમ દેખાઈ આવશે કે, નવીન સૃષ્ટિનો આરંભ કિંવા આધુનિક સામ્રાજ્ય પરિભાષામાં કહીએ તો આલુ હિમોત્તરકાળનો આરંભ શક્ય પૂર્વે ૧૦૦૦૦ વર્ષ કરતાં વધારે આગળ જતો નથી. અમેરીકન ભૂસ્તરશાસ્ત્રજ્ઞોએ સ્વતંત્ર સામ્રાજ્ય પ્રમાણેના આધારે એ જ કાલાવધિ નિશ્ચિત કરેલી છે; અને વૈદિક તથા પૌરાણિક કાલગણના પદ્ધતિથી પણ એ જ કાળ નિષ્પન્ન થતો હોવાથી ગત હિમકાળ વિશેના ૨૦૦૦૦ કિંવા ૮૦૦૦૦ વર્ષ જેવાં અપાર અનુમાનોને ત્યાગી દઈને તે હિમકાળની સમપિંડને અને હિમોત્તર કાળના આરંભને આગે ૧૦૦૦૦ કિંવા બહુ તો ૧૨૦૦૦ વર્ષ થયેલાં હોવાં જોઈએ, એમ માનવામાં કાંઈ પણ પ્રકારનો પ્રત્યવાય નથી જ.

“આદિતો મનુજવ્યાગ્ર કૃત્ત્નસ્ય જગતઃ સ્થય ।
 ચત્વાર્વાહુઃ સહસ્રાણિ વર્ષાણા તત્કૃતં યુગમ્ ॥
 તસ્ય તાવચ્છતી સંઘ્યા સંઘ્યાંશચ તથાવિષઃ ।
 ત્રિણિવર્ષ સહસ્રાણિ ત્રેતાયુગમિહોપ્યતે ॥
 તસ્ય તાવચ્છતી સંઘ્યા સંઘ્યાંશચ તતઃ પર્મ્ ।
 તથા વર્ષસહસ્રે દ્વે દ્વાપરં પરિમાણતઃ ॥
 તસ્યાપિ દ્વિશતી સંઘ્યા સંઘ્યાંશચ તથાવિષઃ ।
 સહસ્રમેક વર્ષાણા તથા કલિયુગ સ્મૃતમ્ ॥
 તસ્ય વર્ષસતં સધિઃ સંઘ્યાંશચ તતઃ પર્મ્ ।
 સપ્તિસંઘ્યાસયોસ્તુલ્યં પ્રમાણમુપધારય ।
 સ્ત્રીણં કલિયુગે ચૈવ પ્રવર્તતિ કૃત યુગમ્ ॥
 એષા દ્વાદશ સાહસ્રી યુગાસ્યા પરિકીર્તિતા ।
 એત્સહસ્રપર્યન્તમહર્વાદ્મુદાહતમ્ ” ॥

એમાંની પ્રથમ પંક્તિમાં પ્રથમ થયા પછી ત્વરિત જ કૃતયુગ (સત્યયુગ) નો આરંભ થવા વિશેનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. (વિશેષ માટે જુઓ ગુરુતી, પ્રૈક્ષું મહાભારતનું ગુજરાતી વાચાન્તર.)

એ પ્રમાણે ધ્રુવપ્રદેશમાંના આદિનિવાસના કાળને નિશ્ચિત કર્યા પછી તે આદિનિવાસરચાન, તેનો હિમકાલમાંના બર્ફથી થએલો નાશ અને તે વિશેની બીજી કેટલીક કથાઓ મજદ્દયસ્ની લોકોના ધર્મગ્રંથોમાં અને વૈદિક ઋષિઓનાં સૂક્તોમાં અથિત થવા પામી, ત્યાં સૂધી તે જોવાને તેવા જ સ્વરૂપે સ્મૃતિ (સ્મરણ) માં કેમ અને કેવી રીતે રહી શકી, એ વિશેનો આપણે હવે વિચાર કરવાનો છે. આપણા બ્રાહ્મણ-વર્ગે આપણા ધર્મગ્રંથોનું કેવી રીતે સંરક્ષણ કર્યું છે, એ જોયો જાણે છે, તેમને તો ઉપર્યુક્ત કથાઓ વેદકાળ કિંવા અવેસ્તા કાળ પર્યન્ત કેવા પ્રકારે અબાધિત રહી શકી, એનું લેણ માત્ર પણ આશ્ચર્ય યાચ તેમ નથી. હાલમાં લેખનકળા અને મુદ્રણ-કળાને પ્રસાર થએલો હોવાથી આપણને કેવળ સ્મરણશક્તિપર જ વધારે આધાર રાખવો પડતો નથી; અને એથી જ સ્મરણશક્તિને જો ખાસ ખીલવવામાં આવે તો તેનું સામર્થ્ય કેટલું અને કેવું પ્રચંડ હોય છે, એની યથાયોગ્ય કલ્પના માત્ર પણ આપણે કરી શકતા નથી. અંગે સહિત વેદોને અક્ષરશઃ અને સ્વરશઃ આજે નિદાન ૩૦૦૦ કિંવા ૪૦૦૦ વર્ષથી તો આપણા બ્રાહ્મણોએ સંભાળી રાખ્યા છે; અને જેમણે એ કાર્ય કર્યું તેમના જ પૂર્વજોએ આપણા ધ્રુવનિવાસનો જ્ઞાતાં સૂક્તોમાં અથિત થયે, ત્યાં સૂધી તેને તેના ખરા સ્વરૂપમાં જળવી રાખ્યો હતો. સુનિયંત્રિત સ્મરણશક્તિનો એ કાર્ય પ્રભાવ આજે કદાચિત્ આપણને આશ્ચર્યકારક જણાતો હશે, પરંતુ તે વેળાએ બધા આધાર એ સ્મરણશક્તિપર જ હતો. તે વેળાએ તો એ એક સાધારણ ઘટના જ હતી. તે સમયમાં ભાવી પ્રજા માટે સંભાળી રાખવા યોગ્ય સર્વ વાર્તાઓને ભાવી સંતતિને અખંડ પહોંચાડવાનું મુખ્ય સાધન તે એ સ્મરણશક્તિ જ હતી. સ્મરણશક્તિને સારી રીતે ખીલવીને તથા સતેજ રાખીને તે દ્વારા આપણા ધર્મ ગ્રંથોને ભાવી સંતતિના હાથમાં પહોંડવા એ જ જેમનું એક માત્ર મત હતું, તે આપણા વૈદિક બ્રાહ્મણોને વિના કારણ ગાળો ભાડવાનો પ્રધાત કેટલાક પ્રાચીન કાળથી જ ચાલતો આવ્યો છે. ચારક જેવા પંડિતોએ પણ તેમને ભારવાહક કહેલા છે; અને બીજા કેટલાકોએ તેમને અર્થ સમન્યા વિના કેવળ શબ્દ પાઠ કરનારા પોપટની ઉપમા આપેલી છે. પણ આપણી સર્વથા પ્રાચીન કથાઓ દ્વારા આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસ અને ધર્મને જળવી રાખવાના કાર્યમાં તેમણે જે સેવા જળવી છે, તે સર્વથા અમૂલ્ય હોઈને આવાં કાર્યોમાં ખાસ કરીને ખીલવેલી સ્મરણશક્તિની જ ખરી આવશ્યકતા હોવાથી આપણી પ્રાચીન કથાઓને આજે હજારો વર્ષ પર્યન્ત જોવાને તેવા જ રૂપમાં સંભાળી રાખવાનું પવિત્ર અને ધાર્મિક કાર્ય જેમણે વંશપરંપરા કર્યું છે, તે આપણા વૈદિકો માટે જો આપણા મનમાં અત્યંત કૃતજ્ઞુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય, તો તેમ થવું સર્વથા સ્વાભાવિક અને નૈસર્ગિક જ છે. વૈદિક સૂક્તોનો અર્થ કરવામાં પંડિતો પોતાના સર્વ ચાતુર્યનો વ્યય કરી નાખશે; પરંતુ

વૈદિક બ્રાહ્મણોએ જો કેવળ સ્મરણુચકિતની ખીલવણીને જ પોતાનો જન્મનો વ્યવસાય ન બનાવી દીધો હોત, તો એ પંડિતોની ઇમારતને ચણવા માટેના મૂળ પાયાનો જ આજથી ધણાક કાળ પૂર્વે સમૂળ વિનાશ થઈ ગયો હોત, એ કોઈએ પણ કદાપિ બૂલવાનું નથી એવા વ્યવસાયની આવશ્યકતાનો આજે અભાવ થયો હોય,—હવે એ આવશ્યકતાનો ખરેખર અભાવ થયો છે કે કેમ, એ અઘાપિ એક પ્રશ્ન જ છે! કારણ કે, ગમે તેમ થાય, તોપણ ખીલવેલી સ્મરણુચકિતપર રાખી શકાય, તેટલો આધાર લેખન-કલા કિંવા મુદ્રણકલાપર હજી પણ રાખી શકાય તેમ નથી.—તોપણ એનું તો આપણે સ્મરણુ રાખવું જ જોઈએ કે, કોઈ પણ દેશમાંની ધાર્મિક સંસ્થાઓનો સર્વથા વિનાશ થયો તો સર્વથા અશક્ય જ છે.

ત્યારે હવે ખીલવેલી સ્મરણુચકિતના સાહાય્યથી અખાધ્ય રીતે સંભાળી રાખેલી વૈદિક તથા અપૈસ્તિક કથાઓથી હિમાન્તરકાળમાં આર્યલોકો ઉત્તરધ્રુવપ્રદેશમાં વસતા હતા, એ વાર્તા નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે. ગત હિમકાળમાં તે સ્થાનનો નાશ થઈ જવાથી તેમને દક્ષિણ દિશા તરફ આવવું પડ્યું, અને હિમાન્તરકાળના આરંભમાં એટલે કે લગભગ ૧૦૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે યુરોપખંડના ઉત્તર ભાગ અથવા મધ્ય એશિયામાંનાં જોયા મેદાનોમાં પ્રથમ તેમણે કાયમનો નિવાસ કર્યો. એવી રીતે આયોની પ્રાચીનતાને હિમાન્તરકાળ પર્યન્ત પહોંચાડી શકાય છે અને તે સમયે તેઓ ત્રીસ દિવસની અખંડ ઉંઘવાળા ઉત્તરધ્રુવ પાસેના પ્રદેશમાં વસતા હતા, એમ સિદ્ધ થાય છે. આયો વિના ઇતર માનવવંશો મૂળ ઇવ પ્રદેશના જ નિવાસી હતા કે કેમ, એ પ્રશ્ન અસ્તુત ગ્રંથની અર્થદાથી બહારનો છે. ડૉ. વોરને પોતાના ‘નૅટનવનોપલબ્ધિ’ નામક ગ્રંથમાં ઇન્ડિયન, એમેરિયન, આસીરિયન, બાબીલોનિયન, આર્ધનીન અને જાપાનીન પુરાણ કથાઓનો વિચાર કરીને એ સર્વ લોકોનું એટલે કે, પર્માપથી સમસ્ત માનવ જાતિનું જન્મ-સ્થાન ઉત્તરધ્રુવ પાસે જ હતું, એવું અનુમાન નિષ્પન્ન કરેલું છે. એ અનુમાન અમારી ઉપપતિથી લેશ માત્ર પણ વિરુદ્ધ નથી. કારણ કે, આયો વિના ખીજ કોઈ જાતિના લોકો ઉત્તરધ્રુવપ્રદેશમાં વસતા નહોતા, એમ દર્શાવવાનો અમારો ઉદ્દેશ છે જ નહિ. એથી ઉલટું, ઋગ્વેદમાં અનેકવાર આવેલા પાંચ માનવવંશ (પંચ જનાઃ) તે આયોની સાથે તેમના આદિનિવાસસ્થાનમાં વસનારા લોકો જ હોવા જોઈએ, એમ માનવા માટેના આધારો પણ છે. કારણ કે, આદિનિવાસસ્થાનમાંથી નીકળ્યા પછી આયોને પાંચ પ્રકારના લોકો જ મળ્યા હતા, કિંવા તેમની પોતાની પાંચ ટોળીઓ જ હતી, એમ માનવા માટેનો આપણી પાસે કશો પણ આધાર નથી. પરંતુ એ પ્રશ્નનો અહીં અધિક ઊદ્ઘાપોદ કરવાની આવશ્યકતા નથી, ઉત્તરધ્રુવ અખિલ માનવ જાતિનો આદિનિવાસ હતો, એમ જો લલિખ્યમાં નિર્વિવાદ સિદ્ધ થશે; તો પણ તેથી અમારા

લેશ માત્ર પણ બાધા થવાનો સંભવ નથી; પરંતુ એથી વિરુદ્ધ જે સ્વતંત્ર પ્રમાણોના આધારે કહેલું અમારું અનુમાન સત્ય ઠર્યું; તો એ વૉરનનાં અનુમાનોને જ તેથી અધિક પુષ્ટિ મળશે. બીજા કોઈ પણ લોકોની પ્રાચીન કથાઓ કરતાં આયોનો વેદ અને અવેસ્તામાંની કથાઓ જ બહુ અંશે અબાધિત રહેલી હોવાથી એ વૉરન જેવા પંડિતોએ સ્વીકારેલા વ્યાપક પ્રશ્ને છોડી દઈને સ્વતંત્ર રીતિથી એકલા આયોનો જ આદિનિવાસ સ્થાન વિશેના સંકુચિત પ્રશ્નો પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં અર્થ માટે સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. વેદ અને અવેસ્તા આયોનો અત્યંત પ્રાચીન ગ્રંથ છે, એ વિશે તો હવે કાંઈના પણ કોઈ મતભેદ રહેલો નથી, એટલા માટે નવીન શોધોના સાહાય્યથી તેમની કથાઓના આધારે આયોનો ‘નંદનવન’ ના સ્થાનને નિશ્ચિત કરવાનું કાર્ય ઠંઠિન નથી.

પરંતુ આયોનો આદિનિવાસ ઉત્તરધ્રુવપ્રદેશમાં જ હતો, એ સિદ્ધાંત જે સિદ્ધ થયો તો પછી તેમના પ્રાચીન ઇતિહાસ અને ધર્મ વિશે જે મતો અત્યારે પ્રચલિત છે; તેમાં યજુ અવશ્ય કાન્તિ થવાની જ. સર્વજ્ઞ જંગલી સ્થિતિથી આરંભીને ઋગ્વેદના આધારે દેખાઈ આવતી સુધરેલી સ્થિતિ પર્યન્ત થયેલી આયોનો ધાર્મિક, માનસિક, નૈતિક અથવા સામાજિક ઉન્નતિ મધ્ય એશિયાના મેદાનોમાં જ થઈ હતી, એમ મધ્ય એશિયાવાદિઓનું કથન છે. તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે, સૂર્ય આદિ સૃષ્ટિ વસ્તુઓના અવલોકનથી આશ્ચર્ય અને ભયવડે પ્રેરિત થઈને આર્ય લોકો સંહિતની શક્તિના ઉપાસક થયા, તે મધ્ય એશિયામાં જ. વસ્ત્રો કણવાની કળા, રથ આદિ બનાવવાની વિદ્યા, અશ્વ આદિ પશુઓને કેળવવાની કળા કિંવા સુવર્ણ આદિ ધાતુઓનો ઉપયોગ તેઓ તે મેદાનમાં જ શીખ્યા હતા. તાકપર્ચ કે, લિંગ લિંગ આર્ય શાખાઓમાં સામાન્ય ભાવથી દેખાતી જે પ્રાચીન આયોનો સુધારણા તુલનાત્મક વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રના યોગે દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તે સર્વ હિમોત્તરકાળમાં મધ્ય એશિયાના મેદાનોમાં જ થયેલી છે, એ પ્રમાણે એ પંડિતો માને છે. પરંતુ તુલનાત્મક વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રનાં અનુમાનો ભાષા કિંવા ઇતિહાસની દૃષ્ટિથી ગમે તેટલાં અને ગમે તેવાં મહત્વનાં હોય, તો પણ તેમના આધારે એ આદિનિવાસસ્થાન કયાં હતું, તેમાં વસતિ ક્યારે હતી કિંવા તેનો ક્યારે અને શામાટે ત્યાગ કરવો પડ્યો, ઇત્યાદિ વિષયો ભાગ્યે જ જાણવામાં આવી શકે છે. જો શબ્દ કિંવા વે (વણતું) એ ધાતુ બહુધા સર્વ આર્ય ભાષાઓમાં મળી આવે છે, એથી અવિલકત આયોને ગાય તથા વસ્ત્ર વણવાની કળાનું જ્ઞાન હતું એટલું જ કહી શકાશે. પરંતુ એ શબ્દસામ્યના યોગે આર્ય લોકો જે વેળાએ અવિલકત હતા તે વેળાએ કયાં વસતા હતા અને તેઓ વિલકત ક્યારે થયા ઇત્યાદિ કોઈ પણ કહી શકાય તેમ નથી. હાલમાં પુરાણવસ્તુશાસ્ત્ર અને માનુષ્યકેશાસ્ત્રના આધારે આર્ય લોકો મળી મધ્ય એશિયામાં જ વસતા હતા અને ત્યાંથી જ તેઓ યુરેપમાં ગયા હતા, એ

કલ્પના સંભવનીય નથી, એમ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે; એટલે કે, મધ્ય એશિયા-વાદીઓનો અભિપ્રાય હવે બહુધા લુપ્તપ્રાય જ થયેલો છે; અને પંડિતજનો હવે એમ કહેવા લાગ્યા છે કે, અત્યારે જે લોકો યુરોપમાં વસે છે, તેમના પૂર્વજો પણ નવપાપાણુ યુગમાં ત્યાં જ વસતા હતા. પરંતુ એ યુરોપીય લોકોના પૂર્વજો મૂળ ત્યાંના જ હતા કે બીજા કોઈ સ્થાનમાંથી તેઓ યુરોપમાં આવી વસ્યા હતા, એ પ્રશ્નનો અણપિ તે પંડિતોએ કશોય નિર્ણય કર્યો નથી. સારાંશ કે, મધ્ય એશિયાવાદીઓ અને ઉત્તર યુરોપવાદીઓ બન્ને આર્થ સુધારણાને હિમોત્તરકાલીન માનતા હોઈને આયોના ધર્મ અને કથાની પરંપરાને તેઓ એ કાળથી પાછળ ધકેલવાને કોઈપણ રીતે તૈયાર નથી.

પરંતુ આર્યલોકોના આદિનિવાસસ્થાન અને તેમની સુધારણાવિષયક તકોને હિમાન્તરકાળમાંના ક્રુવનિવાસ વિષયક શોધોના યોગે હવે ઘણે ભાગે બદલવા પડશે જ. મૂળના આયો કેવળ હિમોત્તરકાલીન જ હતા અને સર્વથા જંગલી અવસ્થામાંથી તેમની જે સુધારણા થઈ તે મધ્ય એશિયામાં કિંવા ઉત્તર યુરોપમાં જ થઈ હતી, એમ હવે કહી શકાય તેમ નથી. ભિન્નભિન્ન આર્યશાખાઓનાં પુરાણોમાં એક સરખી દેવતાઓ ન મળી-આવતી હોવાથી એ પુરાણો આયોની વિભક્તતા થવા પછી જ તૈયાર થયેલાં હોવાં જોઈએ; ઉદાહરણાર્થે, ડયસ્ શબ્દ જો કે ધણી ખરી આર્યભાષાઓમાં મળી આવે છે તોપણ ઉપાને દેવતાપદ કેવળ ઋગ્વેદમાં જ આપેલું હોવાથી વૈદિક કથાઓનો જન્મ અને તેમની વૃદ્ધિ આદિ કેવળ ભરતખંડમાં જ થયેલાં હોવાં જોઈએ; ધ્રુવાદિ પ્રકારને કાટિક ક્રમ પણ ક્રુવોપપત્તિના યોગે સર્વથા અશક્ય થઈ જવાને. વૈદિક દેવતાઓનાં લક્ષણો જ્યારે ખાસ કરીને ક્રુવવિશિષ્ટ જ છે, તો પછી તદ્વિષયક કથાઓને અન્ય સ્થાને જન્મ થયો હોતો, એમ કેમ કરીને કહી શકાય વારુ? ભરતખંડમાં દેખાતી ઉપા સર્વથા અદ્યપ-કલિક હોઈને ક્રુવમાંની ઉપા સાથે તેનું લેશ માત્ર પણ સામ્ય નથી; અને તેથી જ ઋગ્વેદમાં જે તેનું આડઅસ્તુતક વર્ણન છે, તે વર્ણન આર્ષાવર્ત નિવાસી ઋષિઓએ કર્યું હશે, એમ જરા પણ સંભવતું નથી. ઈન્દ્ર, વિષ્ણુ અને અશ્વિન ધ્રુવાદિ દેવતાઓને પણ એજ નિયમ લાગૂ પડે છે. એ દેવતાઓનાં નામો રોહિત્ કિંવા દ્યુર્યોનિ કિંવા લાપામાં ન મળતાં હોય તોપણ વૈદિક દેવતાઓનાં જે ક્રુવવિશિષ્ટ લક્ષણો મળી આવે છે, તે લક્ષણો એ લાપા-ઓનાં પુરાણોમાં પણ મળી આવતાં હોવાથી, એ મૂળ સામ્ય તેમજમાં જ્યાં સૂંધી દૃષ્ટિ-ગોચર થાય છે, ત્યાં સૂંધી કેવળ શબ્દોમાં સામ્ય નથી, એટલાથી જ એ કથાઓનું મૂળ એક નથી, એમ કહેવું સચુકિતક નથી. આયોના આદિનિવાસસ્થાનનો હિમપાતના યોગે નાશ થયો હોતો, એ વાર્તા જાણવામાં આખ્યાયી તેમના સુધારણાના ઇતિહાસની એક નવીન દિશા બિઘડવાની છે; અને એટલામાટે એશિયામાંની આર્ય શાખાઓમાં જે સુધારણા

જેવામાં આવે છે, તેવી 'સુધારણા' નવપાપાણ્યુગમાં યૂરોપના ઉત્તર ભાગમાં વસતા આર્યોમાં દેખાતી નથી તેનું કારણ એ છે કે, તે લોકો તે પ્રથમ પછી પોતાની પ્રાચીન સુધારણાને ઝાઝા નાખીને પુનરપિ જંગલી અવસ્થામાં આત્મા ગયા હતા. સાધારણતઃ સુધારણામાં જેમની બહુ જ સારી પ્રગતિ થએલી છે એવા લોકો પુનઃ એકાએક જંગલી અવસ્થામાં આવી પડતા નથી, એ ખરું છે; પરંતુ પ્રથમપૂર્વકાલીન સુધારણાના પ્રત્યેક તરકાળમાં આવવાની વેળાએ એ નિયમ લાગૂ પડશે જ, એવો નિયમ નથી. એવા ભયંકર પ્રથમમાંથી બચી જનારા લોકો પ્રથમ તો થોડા જ હોવાના એટલે જેઓ બચી ગયા હોય તેઓ પોતાની સર્વ મૂળ સુધારણાને, નવીન સ્થાનમાં અને નવીન પરિસ્થિતિમાં, ત્યાં નિવાસના સ્થાન માટે પણ રાત દિવસ આર્યેતર જાતિઓ સાથે વિગ્રહ આલતા હોય ત્યાં, અવિચલ કાયમ રાખી શક્યા હશે, એમ ધારી શકાતું નથી. વળી પ્રથમ પછી કેટલાક ઠાળ પર્યંત એશિયા અને યૂરોપના ઉત્તર વિભાગોમાંની હવા હાલના કરતાં ઘણી સખ્ત હોવી જોઈએ, એ ઘટનાને ધ્યાનમાં લેતાં ધ્રુવપ્રદેશમાંથી એ પ્રદેશોમાં આવેલા આર્યો અને તેમનાં સંતાનો એવી ભયંકર અને અસ્થિર સ્થિતિમાં, ધ્રુવમાંના નંદનવનમાં વસતા પોતાના પૂર્વજોની પ્રથમપૂર્વકાલીન સુધારણાને જો જાળવી શક્યા હોય, તો ને જાળવાયેલી સુધારણા સર્વથા છિન્ન વિચ્છિન્ન સ્વરૂપની જ હોવી જોઈએ. અર્થાત્ નવ નવપાપાણ્યુ યુગમાં યૂરોપીય આર્યોની સુધારણા સર્વથા કનિષ્ઠ પ્રકારની જ હતી, એમ જો જણાઈ આવે તો તેમાં કશી નવીનતા નથી. વિરુદ્ધપક્ષે એ પ્રથમપૂર્વકાલીન ધર્મ અને સુધારણાના એટલા ભાગને ભારતીય અને ધરાની આર્યો કાયમ રાખી શક્યા, એ જ એક મહા આશ્ચર્યકારક ઘટના છે. પોતાના પૂર્વજો પાસેથી સુધારણાને જે કાંઈ અવશેષ પોતાને પ્રાપ્ત થયો હતો, તેને સાદી રીતે જાળવી રાખવો ને પોતા પછીની પ્રજાને સ્વાધીન કરવો, એ આપણું કર્તવ્ય છે, એવો તેમના મનનો નિર્ધાર થવાથી આટલું અને આવું કદિન કાર્ય તેઓ નિર્વિઘ્ન કરી શક્યા છે.

ધ્રુવપ્રદેશમાંનું પાતાવરણ હિમાન્તરકાળમાં બહુ જ સૌમ્ય હોઇને ત્યાં બહુધા અક્ષય વસન્ત રહેતો હતો અને તે સમયે ધ્રુવની આસપાસ એક વિસ્તીર્ણ ભૂમિપ્રદેશ હોઇને તેના ત્યાર પછી હિમકાળમાં નાશ થયો હતો, એ તો પૂર્વે કહેલું જ છે. એવા પ્રદેશમાં વસતા આપણા પૂર્વજોને ત્યાં ખરેખર મહા સુખસમાધાન લાસતું હોતું જ જોઈએ. ત્યાં અગવડ ભરેલી માત્ર એક જ બાબત હતી અને તે દીર્ઘ અંધકારમયી રાત્રિ જ હતી. એ અંધકાર અને તેના મન્દ્ર આદિ ચતુષ્ચોના યુદ્ધનું વર્ણન નાના પ્રકારે કથાઓના સ્વરૂપમાં વૈદિક ઋષિઓએ કેવી રીતે કરેલું છે, એનો તો પૂર્વે ઉલ્લેખ કરાયેલો જ છે. ધ્રુવપ્રદેશમાંની કેટલાકભરેલી દીર્ઘરાત્રિ અને કેટલાક માસ પર્યન્ત માર્ગપ્રતિક્ષા કરાવીને પછી ક્ષિતિજનાં દૃષ્ટિગોચર થનારી હિમા, એ ઘટનાઓ આપણા

પૂર્વજોના ધ્યાનને વિશેષ આકર્ષનારી હતી, અને ધાર્મિક તથા સામાજિક આદિ ઉત્સવોના વાર્ષિક ચક્રને આગ્રહનાગી ઉપાને પાતાળસ્થ સમુદ્રમાંથી ઊપર કાઢી લાવવી, એને તેઓ દેવોનું એક મહાન પરાક્રમ માનતા હતા. તમોરૂપ ધૃતનો વધ કરીને પ્રકાશ દેવતાના વિજયી થનાનો કાળ એટલે કે ઉપાનો ઉદયકાળ તે દેવધાનનો આરભ હોઈને ઉપાનો પુત્ર અને દેવોનો ઝેનાપતિ કુમાર મહા વિજયો સવરડે એ દેવધાન માર્ગનું આક્રમણ કરતો ઋગ્વેદમાં કહ્યા પ્રમાણે ‘માનુષા યુગ’ ના ચક્રને ચાલુ કરતો હતો. એથી વિરુદ્ધ પિતૃધાન એટલે કે બેથી તે છ મહિનાના અધિકારની રાત્રિ હતી એ કાળ વિશ્રાંતિનો હોઈને સૂર્યપ્રકાશના અભાવે તે કાળમાં લોકો મૃત શરીરોની વ્યવસ્થા લગાડવાનું કાર્ય કરતા નહોતા. એ કાળમાં સર્વ ધાર્મિક અને સામાજિક વિધિઓ પશુ મધ રહેતા હતા. તાત્પર્ય એ કે, આયાની પ્રાચીન કાળગણના પદ્ધતિમાં સાત કિંવા દશ માસનો ઉન્હાળો અને તે પ્રમાણથી પાંચ કિંવા બે મહિનાનો શિયાળો, એ પ્રમાણે વર્ષના બે ભાગ જ હતા. પશુ એ બંને ભાગોને એકત્ર કરીને તેના આધારે વર્ષને ગણવાની પદ્ધતિ કરતા એકલા ઉન્હાળા કિંવા શિયાળાના અવધિથી જ વર્ષને ગણવાની પદ્ધતિ તે કાળમાં વધારે પ્રચલિત હતી, એમ જ દેખાય છે. સાત અથવા દશ મહિનાનું વર્ષ અને તેટલા જ અવધિના સત્રો જે વેદોમાં મળી આવે છે, તેનું કારણ પશુ એ જ છે. પરંતુ એ પદ્ધતિ ધ્રુવવૃત્તથી દક્ષિણ તરફના પ્રદેશમાં ચાલવી અશક્ય હોવાથી ત્યાં જ્યાં પડી આપણા પૂર્વજોને ન્યૂમાં રાત્રિએ ગેમન વર્ષમાં કરેલા ફેરફાર પ્રમાણે એ પદ્ધતિમાં ફેરફાર કરેલા પડ્યા હતા. તોપણ દેવધાનમાં જ યત્ન આદિ ધર્મવિધિઓ કરાના પરિપાકને તેમણે તેમનો તેમજ ચાતુ રાખ્યો હતો. અને અદ્યાપિ તે પરિપાક ચાલુ જ છે, આપણા ‘ગૃહ્યસૂત્રો’ માં ધાર્મિક દૃષ્ટિથી ઉત્તરાયણનું વિશેષ મહત્તર હોઈને દક્ષિણાધનમાં મરણ થાય તે અશુભ છે, એમ જ માનેલું છે, એનું કારણ હવે સમજવામાં આવી શકે તેમ છે.

હિમાન્તરકાળમાંનું સાત અથવા દશ મહિનાનું વર્ષ હિમોત્તરકાળમાંનાર માસનું કેવી રીતે ચર્ચ ગયું, વર્ષના દેવધાન પિતૃધાનરૂપ સાપાતિક વિભાગનો લોપ થઈને તેને બદલે આધુનિક વિભાગ કેવી રીતે પ્રચારમાં આવ્યો અને તદ્વચ્ચે ઉત્તરાયણનો મૂળ અર્થ કેવી રીતે બદલાઈ ગયો. ધર્યાદિ પ્રગ્ન વૈદિક કાળગણના વિષયક વિચારમાં બહુ જ મદદરતના છે. પરંતુ તેમનો પ્રસ્તુત નિષ્પ સાથે સંબંધ ન હોવાથી તેમનો અહીં ઉદાહરણ કરવો ખર્ચ કે. કેટલાક પડિતોનો એવો અભિપ્રાય છે કે, સૃષ્ટિમાંની શક્તિઓની ઉપાસના જોઈ ધણા પ્રાચીન આર્ય ધર્મમાં મળી આવતી હોય, તોપણ તે ઉપાસના જે વેળાએ સર્વ આર્યો એકત્ર અને અવિભક્ત હતા તે સમયે તો ઉત્પન્ન થયેલી નથી જ. પરંતુ એ મતનું ડોક્ટર એડે સર્વથા ખડન કરી નાખ્યું છે. ઉપા, આદિત્ય, અશ્વિન અને વૃત્તદન્ ધર્યાદિ

જોવામાં આવે છે, તેવી સુધારણા નવપાપાણ્યયુગમાં યુરોપના ઉત્તર ભાગમાં વસતા આર્યોમાં દેખાતી નથી તેનું કારણ એ છે કે, તે લોકો તે પ્રલય પડી પોતાની પ્રાચીન સુધારણાને ખોઈ નાખીને પુનરપિ જંગલી અવસ્થામાં આત્મા ગયા હતા. સાધારણત સુધારણામાં જોમતી બહુ જ સારી પ્રગતિ થએલી છે એવા લોકો પુન એકાએક જંગલી અવસ્થામાં આવી પડતા નથી, એ ખરું છે, પરંતુ પ્રલયપૂર્વકાલીન સુધારણાના પ્રત્યેક તરફાળમાં આવવાની વેળાએ એ નિયમ લાગૂ પડશે જ, એવો નિયમ નથી એવા ભયકર પ્રલયમાર્ગી બની જનારા લોકો પ્રથમ તો થોડા જ હોવાના એટલે જોયા બની ગયા હોય તેઓ પોતાની સર્વ મૂળ સુધારણાને, નવીન સ્થાનમાં અને નવીન પરિસ્થિતિમાં, ન્યા નિવાસના સ્થાન માટે પણ રાત દિવસ આર્યેતર જાતિઓ સાથે વિગ્રહ આવતા હોય ત્યાં, અવિચન કાયમ રાખી રક્યા હશે, એમ ધારી રકાતુ નથી વળી પ્રલય પડી કેટલાક દાળ પર્યંત એશિયા અને યુરોપના ઉત્તર વિભાગોમાંની હવા હાવના કરતા ઘણી સખ્ત હોવી જોઈએ, એ ઘટનાને ધ્યાનમાં લેતા ધ્રુવપ્રદેશમાંથી એ પ્રદેશોમાં આવેલા આર્યો અને તેમનાં સત્તાનો એવી ભયકર અને અસ્થિર સ્થિતિમાં, ધ્રુવમાના નદનવનમાં વસતા પોતાના પૂર્વજોની પ્રલયપૂર્વકાલીન સુધારણાને જો જળવી રક્યા હોય, તો તે જળવાયેલી સુધારણા સર્વથા છિન્ન વિમ્મિછન સ્વરૂપની જ હોવી જોઈએ. અર્થાત્ નવ નવપાપાણ્ય યુગમાં યુરોપીય આર્યોની સુધારણા સર્વથા કનિષ્ઠ પ્રકારની જ હતી, એમ જો જણાઈ આવે તો તેમાં કશી નવીનતા નથી વિરુદ્ધપક્ષે એ પ્રતનપૂર્વકાલીન ધર્મ અને સુધારણાના એટલા ભાગને ભારતીય અને ઇરાની આર્યો કાયમ રાખી રક્યા, એ જ એક મહા આશ્ચર્યકારક ઘટના છે પોતાના પૂર્વજો પામેથી સુધારણાનો જે કાંઈ અવશેષ પોતાને પ્રાપ્ત થયો હતો, તેને સાદી રીતે જળવી રાખવો ને પોતા પછીની પ્રગતને સ્વાધીન કરવો, એ આપણું કર્તવ્ય છે, એવો તેમના મનનો નિર્ધાર થવાથી આટલું અને આવું કદિન કાર્ય તેઓ નિર્વિઘ્ન કરી રક્યા છે.

ધ્રુવપ્રદેશમાંનું વાતાવરણ હિમાન્તરવાળા બહુ જ સૌમ્ય હોઇને ત્યાં બહુધા અક્ષય વસન્ત રહેતો હતો અને તે સમયે દ્રુવની આસપાસ એક નિસ્તીર્ણ ભૂમિપ્રદેશ હોઇને તેના ત્યાર પછી હિમકાળમાં નાશ થયો હતો, એ તો પૂર્વે કહેલું જ છે. એવા પ્રદેશમાં વસતા આપણા પૂર્વજોને ત્યાં ખરેખર મહા સુખસમાધાન ભાસતું હોતું જ જોઈએ ત્યાં અગવડ ભરેલી માત્ર એક જ ખામત હતી અને તે દીર્ઘ અધકારમયી રાત્રિ જ હતી એ અધકાર અને તેના પ્રન્દ્ર આદિ રાત્રિઓના સુદૃઢ વર્ણન નાના પ્રકારે કથાઓના સ્વરૂપમાં વૈદિક ઋષિઓએ કેવી રીતે કરેલું છે, એનો તો પૂર્વે ઉલ્લેખ કરાવ્યો જ છે. ધ્રુવપ્રદેશમાંની કટાંગભરેલી દીર્ઘરાત્રિ અને કેટલાક માસ પર્યન્ત માર્ગપ્રતિષ્ઠા કરાવીને પડી ક્ષિતિજના દરિયોચર ચનારી ઉપા, એ ઘટનાઓ આપણા

પૂર્વજોના ધ્યાનને વિશેષ આકર્ષનારી હતી, અને ધાર્મિક તથા સામાજિક આદિ ઉત્સવોના વાર્ષિક ચક્રને આરંભનારી ઉપાને પાતાળસ્થ સમુદ્રમાંથી બિપર કાઢી લાવવી, અને તેઓ દેવોનું એક મહાન પરાક્રમ માનતા હતા. તમોરૂપ પુત્રનો વધ કરીને પ્રકાશ દેવતાના વિજ્યથી થવાનો કાળ એટલે કે ઉપાનો ઉદ્ધવકાળ તે દેવધાનનો આરંભ હોઇને ઉપાનો પુત્ર અને દેવોનો મેનાપતિ કુમાર મહા વિજયોત્સવરૂપે એ દેવધાન માર્ગનું આક્રમણ કરતો ઋગ્વેદમાં કહ્યા પ્રમાણે 'માનુષ્યા યુગા' ના ચક્રને ચાલુ કરતો હતો. એથી વિરુદ્ધ પિતૃધાન એટલે કે બેથી તે છ મહિનાના અંધકારની રાત્રિ હતી. એ કાળ વિશ્રાંતિનો હોઇને સૂર્યપ્રકાશના અભાવે તે કાળમાં લોકો મૃત શરીરોની વ્યવસ્થા લગાડવાનું કાર્ય કરતા નહોતા. એ કાળમાં સર્વ ધાર્મિક અને સામાજિક વિધિઓ પશુ અંધ રહેતા હતા. તાત્પર્ય એ કે, આર્યોની પ્રાચીન કાળગણના પદ્ધતિમાં સાત કિંવા દશ માસનો ઉન્હાળો અને તે પ્રમાણથી પાંચ કિંવા બે મહિનાનો શિયાળો, એ પ્રમાણે વર્ષના બે ભાગ જ હતા. પશુ એ બંને ભાગોને એકત્ર કરીને તેના આધારે વર્ષને ગણવાની પદ્ધતિ કરતાં એકલા ઉન્હાળા કિંવા શિયાળાના અવધિથી જ વર્ષને ગણવાની પદ્ધતિ તે કાળમાં વધારે પ્રચલિત હતી, એમ જ દેખાય છે. સાત અથવા દશ મહિનાનું વર્ષ અને તેટલા જ અવધિનાં સત્રો જે વેદોમાં મળી આવે છે, તેનું કારણ પશુ એ જ છે. પરંતુ એ પદ્ધતિ દ્યુવૃત્તથી દક્ષિણ તરફના પ્રદેશમાં ચાલવી અશક્ય હોવાથી ત્યાં જ્યાં પછી આપણા પૂર્વજોને ન્યૂમા રાગએ રોમન વર્ષમાં કરેલા ફેરફાર પ્રમાણે એ પદ્ધતિમાં ફેરફાર કરવા પડ્યા હતા. તોપણ દેવધાનમાં જ યજ્ઞ આદિ ધર્મવિધિઓ કરવાના પરિપાકને તેમણે તેમનો તેમજ ચાલુ રાખ્યો હતો અને અલ્પાપિ તે પરિપાક ચાલુ જ છે. આપણાં 'ગુણસૂત્રો' માં ધાર્મિક દૃષ્ટિથી ઉત્તરાયણનું વિશેષ મહત્ત્વ હોઇને દક્ષિણાયનમાં મરણ થાય તે અશુભ છે, એમ જે માનેલું છે, એનું કારણ હવે સમજવામાં આવી શકે તેમ છે.

હિમાન્તરકાળમાંનું સાત અથવા દશ મહિનાનું વર્ષ હિમોત્તરકાળમાંનાર માસનું કેવી રીતે યર્ધ ગયું, વર્ષના દેવધાન પિતૃધાનરૂપ સાંપાતિક વિભાગનો ભાગ થઇને તેને ખરેખર આયનિક વિભાગ કેવી રીતે પ્રચારમાં આવ્યો અને તદ્-વચે ઉત્તરાયણનો મૂળ અર્થ કેવી રીતે ખટકાર્ષ ગયો ક્ષયાદિ પ્રત્ય વૈદિક કાળગણના વિષયક વિચારમાં બહુ જ મહત્ત્વના છે. પરંતુ તેમનો પ્રસ્તુત વિષય સાથે સંબંધ ન હોવાથી તેમનો અહીં ઉદ્ઘાપોદ્ધ કરવો વ્યર્થ છે. કેટલાક પંડિતોનો એવો અભિપ્રાય છે કે, સૃષ્ટિમાંની શક્તિઓની ઉપાસના જોડે ધણા પ્રાચીન આર્ય ધર્મમાં મળી આવતી હોય, તોપણ તે ઉપાસના જે વેળાએ સર્વ આર્યો એકત્ર અને અવિભક્ત હતા તે સમયે તો ઉત્પન્ન થયેલી નથી જ. પરંતુ એ મતનું હોંકર એડરે સર્વથા ખંડન કરી નાખ્યું છે. ઉપા, આદિત્ય, અશ્વિન અને વૃત્તદ્વય ક્ષયાદિ

દેવતાઓનાં લક્ષણો ધ્રુવવિશિષ્ટ હોવાથી આકાશ (ઘાં:), ઉપાંચને અગ્નિ ઇત્યાદિ સૃષ્ટિમાંની શક્તિઓના લિંગ લિંગ આર્ય ભાષાઓમાંના નામસાદૃશ્યના યોગે નીકળતાં અનુમાનને એમનો સારો આધાર મળે છે. સારાંશ કે, ઠાઈ પણ દૃષ્ટિથી જ્ઞેતાં ઘાં:પિતા, સૂર્ય, અગ્નિ, ઉષસ્ અને તન્યતુ (મેધગર્જના) આદિને સર્વથા આદિકાળમાં જ દેવતા-પદવી મળેલી હોઈને પૂજાર્થક જે સંસ્કૃત યજ્ઞ ધાતુ તે જેન્દ યજ્ઞ અને ગ્રીક અગ્નેમૈ રૂપે ઇતર આર્ય ભાષાઓમાં દેખાતો હોવાથી, એ દેવતાઓની તે કાળમાં યજ્ઞરૂપે પૂજા પણ થતી હતી, એમ પણ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે. એ ઉપાસનાનો હિમાન્ત-રકાળમાં જ આરંભ થયો કે તેથી પણ પૂર્વકાળથી તે ચાલતી આવેલી હતી, એના નિશ્ચય માટેનું અત્યારે આપણી પાસે કશું સાધન નથી. છતાં એટલું તો નિર્વિવાદ છે કે, દેવી શક્તિનાં વ્યક્ત રૂપો તરીકે સૃષ્ટિમાંનાં મહાજૂતોની યનારી ઉપાસના, જે વેળાએ સર્વ આર્યો ધ્રુવપ્રદેશમાં એકત્ર વસતા હતા તે વેળાએ ચાલુ હતી અને તેમાંથી જ ત્યાર પછી પ્રલયોત્તર કાળમાંના લિંગ લિંગ આર્યધર્મો ઉપજત થયા હતા. સાત, નવ કિવા દશ માસના અર્વાધમાં પોતાનાં સત્રોને સમાપ્ત કરનારા મનુ, અંગિરસ અને ભૃગુ ઇત્યાદિ ઋગ્વેદમાં કહેલા પ્રાચીન યજ્ઞવર્ત્તકો અવિભક્ત આર્યોના જ ઋષિજ્ઞ હોઈને તેઓ, જ્યાં સુધી સૂર્ય પ્રકાશ રહેતો હતો ત્યાં લગી એટલે કે સાત કિવા દશ માસ પર્યન્ત યજ્ઞયાજ મલાવતા હતા અને સૂર્ય ક્ષિતિજ તળે જવાથી ત્યાંની દીર્ઘ રાત્રિનો આરંભ થતાંની સાથે જ ઇતર યજ્ઞોને અંધ કરીને તમ (અંધકાર) નો પરાજય કરી પ્રકાશને પુનઃ પ્રાપ્ત કરાવી આપનાર ઘૃતહનને જ સોમની આહુતિ આપતા હતા. હિમાન્તરકાળમાં યજ્ઞપદ્ધતિને કદાચિત્ સર્વથા સુવ્યવસ્થિત સ્વરૂપ પ્રાપ્ત ન પણ થયું હોય, તોપણ તે વેળાએ યજ્ઞ જ ઉપાસનાવિધિનું મુખ્ય અંગ હતું, એમાં તો કશી પણ શંકા નથી જ.

ઈશ શક્તિનાં વ્યક્ત રૂપો જે મહાજૂતો તે મહાજૂતોની ઉપાસના કરનારા, પોતાની ભાષાને સ્વતંત્ર રીતિથી સુસંસ્કૃત કરનારા અને ધ્રુવ પાસેના પોતાના સુખકર આદિનિવાસ સ્થાનમાંના સદૃશ ચમત્કારોપર રૂપકો કરીને તેમના આધારે નાનાપ્રકારની કથાઓ રચનારા જે આપણા આર્યપૂર્વજો, તે આપણા આર્યપૂર્વજોની સુધારણામાં ધણી જ સારી પ્રગતિ થયેલી હોવી જોઈએ, એમાં સંશયનો સંભવ નથી. એ પ્રગતિ નિશ્ચિત કેટલી હતી, એ વિશે કદાચિત્ કંઈ ન કહી શકાય, તોપણ તુલનાત્મક વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રના આધારે એટલું તો દેખાઈ આવે છે, જે વેળાએ આર્યો અવિભક્ત હતા તે વેળાએ સુતર કાંતવું, વસ્ત્ર વણવું, ધાતુના ઘાટ ધડવા, નૌકાઓ બનાવવી તેમ જ રથ તથા ગાડીઓ બનાવવી ઇત્યાદિ કળાઓ; નગરો બાંધીને તેમાં વસવાની રીતિ, ક્ય વિઠ્ઠમના વ્યવહારો તથા કૃષિકર્મ વિદ્યા આદિ વિષયોનું તેઓ સારું જ્ઞાન ધરાવતા હતા. તેમનામાં વિવાહ આદિ ધાર્મિક તથા સામાજિક

સંસ્થાઓ હોઈને માલમતાવિરોધના નિયમો પણ તેમણે નિશ્ચિત કરી નાખ્યા હતા. પ્રાચીન ભાષાશાસ્ત્રના આધારે જેમનું એ આદિ આર્યો જ્ઞાન ધરાવતા હતા તેનાં ધર્મિક પ્રાણીઓ અને વનસ્પતિ આદિની આપણને માહિતી મળી શકે છે. આવા પ્રકારની વાર્તાઓ ભાષા-શાસ્ત્રના યોગે જણાતી હોવાથી પ્રાચીન આર્યોની સુધારણા નવપાપણ યુગમાંના જંગલી લોકો કરતાં ધણી જ વધારે હતી, એટલું તો નિઃસંશય સિદ્ધ થઈ શકે છે. પણ હવે ધ્રુવોપપત્તિનું જ્ઞાન થવાથી તુલનાત્મક વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રના યોગે જેટલી દેખાઈ આવે છે તેટલી જ પ્રાચીન આર્યોની સુધારણા હતી કે તેથી કંઈક વિશેષ હતી, એ વિશે કિંચિદ્ વિસ્તારથી વિચાર કરવાની આવશ્યકતા છે. હિમ (૫૬) ના પ્રલયના યોગે પોતાના આદિનિવાસસ્થાનને ત્યાગીને અન્યત્ર ગમે ત્યાં નીકળી જવાનો અનિવાર્ય પ્રસંગ આવી પડવાથી તે સંકટ-માંથી બચેલા આર્યો અને તેમનાં સંતાનોએ પોતાની બચી રહેલી છિન્નવિચ્છિન્ન સુધારણાના બળવડે પણ સર્વથા પ્રતિકૂલ પરિસ્થિતિમાં નવીન દેશમાં જઈને ત્યાંના લોકોને છતી તેમને પોતાના બનાવી તેમનાપર પોતાનું વર્ચસ્વ સ્થાપ્યું અને તેમને ભાષા, આચાર અને વિચાર આદિ વિષયોમાં સર્વથા પોતાના જેવા આર્ય બનાવી દીધા, એટલી એક જ ઘટનાને જોતાં આર્યોની મૂળ સુધારણા કયા અને કેવા પ્રકારની હતી એનું અનુમાન અવશ્ય કરી શકાય એમ છે. નવપાપણ યુગમાં યુરોપના ઉત્તર ભાગમાં વસતા આર્ય લોકો મૂળ ત્યાંના જ હતા, એવી માન્યતા બધાં સૂધી કાયમ હતી, ત્યાંસૂધી તુલનાત્મક વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રનાં અનુમાનોની સીમાથી બહાર જવાની આવશ્યકતા નહોતી. પરંતુ એ નવપાપણ યુગીય આર્યોની સુધારણા તે મૂળ ધ્રુવપ્રદેશમાંની સુધારણાનો એક યાકશ્વિત્ત અવશેષ જ હતો, એમ હવે આપણા જાણવામાં આવી ગયેલું હોવાથી, અમુક એક સુધારણાને દર્શાવનારા શબ્દ સર્વ આર્ય ભાષાઓમાં મળી આવતા નથી, એટલાથી જ કેવળ તે સુધારણા મૂળ આર્યોમાં નહોતી, એવા જો કૌટુંબિક કરવામાં આવે, તો તે સર્વથા અયુક્તિક જ થવાનો. મધિતાર્થ એટલો જ કે, તુલનાત્મક વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રનાં અનુમાનોનો ઉપયોગ કેવળ વિધ્યર્થમાં જ યોગ્ય ■ અને નિષેધાર્થમાં તેના ઉપયોગ કરવો યથાર્થ નથી. પ્રલયમાં કેટલીક સુધારણાનો લોપ કિંવા નાશ થયો હતો, એ વિશે કંઈ પણ કહેવું સર્વથા અશક્ય છે. એટલે તુલનાત્મક વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રના યોગે દેખાતી મૂળ આર્યોની સુધારણા આટલી તો ઓછામાં ઓછી હતી, એટલું જ બહુ તો આપણે કહી શકીશું. તુલનાત્મક વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રનાં અનુમાનોને કેટલું મહત્ત્વ આપવું જોઈએ, એ એથી જણાઈ આવે એમ છે. આર્યોના આદિનિવાસનો પ્રશ્ન અનિશ્ચિત હોય, ત્યાં સૂધી તો બધા ભાર એ અનુમાનોપર જ હતો અને તે ઠીક પણ હતું. પરંતુ હવે આર્ય લોક અને તેમનો ધર્મ એ બંને હિમાન્તરકાલીન હોઈને તેમનું ખરું મૂળ તો તેના કરતાં પણ પ્રાચીન ભૂતરશાસ્ત્રમાંના કાળમાં યુધાર્થ ગયેલું છે, એમ જાણવામાં આવ્યાથી હિમા-

નતરકાળમાંના આર્યો જંગલી હતા, એ દ્યન સચુક્રિતક તો નથી જ. પુરાણ વસ્તુશ્ચ
 ઋજોએ નિશ્ચિત કરેલા પાપાણ્યુગ, કાંસ્મયુગ અને લોહયુગ આદિ યુગોમાંના પ્રથમ
 પાપાણ્યુગમાંથી આર્ય લોકો ક્યારેક પણ એકવાર આવેલા હોવા ભ્રમ છે એ તો ખરું
 છે. પરંતુ આર્યોનો પાપાણ્યુગ દ્વિપોત્તરકાળમાં હતો, એમ કહેવા માટે પુરાણવસ્તુ-
 શાસ્ત્રમાં કંઈ પણ પ્રમાણ નથી. વળી તુલનાત્મક વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રના યોગે અવિભક્ત
 આર્યો ધાતુઓનું જ્ઞાન ધરાવતા હતા, એમ દેખાતું હોવાથી તેમની સુધારણા પાપાણ્ય-
 યુગની સુધારણા કરતાં ઉચ્ચ પ્રકારની હતી, એ તો સદૃશ સિદ્ધ થઈ જાય છે. ધાતુનો
 ધાટ ધડવાની કળાને આર્ય લોકો જ બીજા દેશોમાંથી યુરોપમાં લઈ ગયા હતા, એવો
 કેટલાક પુરાણ વસ્તુશાસ્ત્રજ્ઞોનો અભિપ્રાય હોવા વિશે પ્રથમ દર્શનમાં કહેલું જ છે.
 તાંબાના કિવા પીતળના સિક્કા પાડીને તેમનો ક્યવિક્ષપના કાર્યમાં ઉપયોગ કરવાનું પણ
 પ્રાચીન આર્યોને જ્ઞાન હતું, એમ જણાય છે. ક્યવિક્ષ્ય સાધનના વાયક તરીકે હોમરે
 ‘ખલ્કોન્સ’ શબ્દ કહેલો છે; અને વેચાતું લેતું અથવા અદક્ષબદ્ધ કરતું એ અર્થમાં
 પણ ગ્રીક તથા સંસ્કૃતમાં સમાન શબ્દો છે. ગ્રીક ‘એ ઇ’ અને સંસ્કૃત ‘મે’ અદક્ષ
 બદ્ધ કરવું; ગ્રીક ‘મિ અ મે’ અને સંસ્કૃત ‘ક્રિ’ વેચાતું લેવું. મહાભારત (૮, ૧, ૫) માં
 ‘શુલ્ક’ પરિમાણ કહેલું હોઈને તેનો અર્વાચીન સંસ્કૃત વાસ્તવ્યમાં ‘કૃતૂરીના (જકાતની)
 નાકાપર આપવાના પૈસા’ ના અર્થમાં પ્રયોગ કરેલો છે. એટલે કે, જો ‘શુલ્ક’ મૂળ
 હોમરે કહેલા ‘ખલ્કોન્સ’ જેવું જ તાંબાનું કિવા પીતળનું નાણું હોવું અસંભવનીય
 નથી. સાધારણતઃ ગ્રીક ‘ખ’ ના સ્થાને સંસ્કૃતમાં ‘હ’ આવે છે; અને એ નિયમ
 જો ‘ખલ્કોન્સ’ શબ્દને જરાજરા કઠિનતાથી લાગૂ પાડવામાં આવે, તો ‘ખલ્કોન્સ’
 અને ‘શુલ્ક’ એ બે શબ્દો શાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી એક સિદ્ધ થાય તેમ નથી. એટલા માટે
 વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રજ્ઞોએ ‘ખલ્કોન્સ’ ને સંસ્કૃત ‘હલ્ક’ શબ્દનું રૂપ માનેલું છે. પરંતુ
 એ બંને શબ્દોનો પરસ્પર જરા પણ સંબંધ દેખાતો નથી. હવે સંસ્કૃત ‘જા’ના
 સ્થાનમાં ગ્રીક લાપામાં ‘ક’ થાય છે અને કાંઈ કાંઈવાર તે ‘ક’ હુકારયુક્ત થઈને
 તેનો ‘ખ’ પણ થઈ જાય છે. એ સામ્ય જો વાસ્તવિક હોય, તો અવિભક્ત આર્ય
 લોકો તાંબા કિવા પીતળ જેવા ધાતુઓનાં નાણાં (સિક્કા) ક્યવિક્ષ્ય માટે વાપરતા હતા,
 એ પ્રમાણેનું અનુમાન કરતું પડે છે. એવી બીજી પણ અનેક બાબતો છે. પણ તે
 સર્વનો અહીં વિસ્તારપૂર્વક વિચાર કરી શકાય તેમ નથી. તુલનાત્મક વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર
 અનુમાનોપર પ્રાચીન આર્યોની સુધારણાની મર્યાદાને નિશ્ચય કરતી વેળાએ કેટલો આધાર
 રાખવો ભ્રમ છે, એટલું જ માત્ર અમારે બતાવવાનું હતું. અસ્તુ, મૂળ આર્ય સુધારણા
 દ્વિમાનતરકાલીન હોવા છતાં, નવપાપાણ્ય યુગમાંના યુરોપીય આર્યલોકોની સુધારણા ભ્રમ
 નિષ્ઠ પ્રકારની હોય, તો તેને પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે તેમના આદિનિવાસસ્થાનપર આવે

આપત્તિની વેળાએ તેમણે ગુમાવી દીધેલી હોવાથી જ એમ થયું હશે. એશિયામાંના આયોએ મૂળ સુધારણા અને ધર્મના ઘણાક ભાગને કાયમ રાખ્યો તેનું કારણ એ કે તેમણે તે ભાગને પોતાના સૂકતોમાં ગ્રથિત કરી રાખ્યો હતો અને તેમનામાંના કેટલાક મનુષ્યોએ એ સૂકતોને યથાસ્થિત સ્વરૂપમાં પોતા પછીની ભાવિ પ્રજાને પોતાની ખાસ ખીલવેલી રમરણશક્તિ દ્વારા પહોંચાડવાના કાર્યક્રમને પોતાના જન્મનો એક વ્યવસાય જ કરી નાખ્યો હતો. છતાં પણ એ કાર્ય બહુ જ કઠિન હતું. અવેસ્તામાંના મૂળ ઘણાક ભાગનો આજે લોપ થઇ ગયો છે; અને આપણા વેદો જે કે તેના કરતાં સારી સ્થિતિમાં છે, તેપણ તેઓ મૂળ વેદોના એક ભાગરૂપ જ છે, એવી આપણી માન્યતા તો વિખ્યાત જ છે. એ ગ્રંથોમાં સદસાવધિ વર્ષ પૂર્વે અસ્તિત્વ ધરાવતા ઉત્તરદ્રુવ-નિવાસિનો વૃત્તાંત મળી આવે એ જે કે આશ્ચર્યકારક તો છે જ; પરંતુ પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં આપેલા પૂરાવાઓને જોતાં તે તેટલા જ પ્રમાણમાં સત્ય છે, એ પણ અવશ્ય રમરણમાં રાખવાનું છે.

અસ્તુ; એ પ્રમાણે હિમાન્તરકાળમાં આયોની સુધારણા સારી રીતે ઉચ્ચ પ્રકારની હતી, એટલું જે કે નિશ્ચિત થયેલું છે, તેપણ અદ્યપિ તેમના વિશેની ઘણીક વાતો અનિશ્ચિત છે. ઉદાહરણરૂપે, એકંદર માનવ જાતિથી આપણે આ આર્યવંશ ક્યારે ભિન્ન-વિભક્ત થયો અને આયોની ભાષા મૂળ ક્યારે અને કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઇ હત્યાદિ પ્રતો મનુષ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટી બહુ જ મહત્વના છે. પરંતુ તેમના નિર્ણય માટેનું સાધન અત્યારે ઉપલબ્ધ નથી. મનુષ્ય આણી તૃતીય યુગમાં પણ અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો, અને પૃથ્વીના કવચમાં હિમકાળમાં થએલી પ્રચંડ ઉષ્ણપાયલો તેણે જોએલી હતી, એ ભૂસ્તર-શાસ્ત્રના યોગે આપણને દેખાઇ આવે છે. પરંતુ વર્ણુ કિંવા ભાષાના તત્ત્વના આધારે એકંદર માનવજાતિના બેઠ ક્યારે થયા, એના નિશ્ચયમાટેનો મનુષ્યશાસ્ત્રમાં કશો પણ આધાર મળી શકતો નથી. ઉલટું, અત્યંત ગ્રામીન મનુષ્યોના જે અવશેષો મળી આવ્યા છે, તેથી પણ ભિન્ન ભિન્ન માનવવંશોનું અસ્તિત્વ જ સિદ્ધ થયેલું છે: અર્થાત માનવજાતિની ઉત્પત્તિવિશેના પ્રશ્નનો જરા પણ નિર્ણય થયેલો ન હોવાથી એકમૂલવાદી અને અનેક મૂલવાદી એ પ્રમાણેના ઉભય મતવાદીઓને યથેચ્છ તર્ક કરવાનું વિશાળ સ્થાન મળેલું હોઈને તે તર્કોનું વસ્તુસ્થિતિના યોગે ખંડન થવાની પણ ધાસ્તી નથી એમ દેખાઈ આવે છે. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં આપેલાં પ્રમાણોથી એકંદર મનુષ્ય જાતિના કિંવા એકલા આયોની પણ મૂળ ઉત્પત્તિના પ્રશ્નના લેશ માત્ર પણ નિર્ણયનો સંભવ નથી. આયોના મૂળને હિમ-પર્વકાળ પર્વન્ત પહોંચાડી શકારો કે નહિ, કિંવા માનવ જાતિનો એક દંપતીમાંથી ઉદ્ભવ થયો છે કે અનેક દંપતીમાંથી થયો છે, એ ઉપર્યુક્ત પ્રમાણોના યોગે કદાપિ કહી શકાય તેમ નથી. આર્યશોક અને તેમની સમશીતોષ્ણ કટિગંધમાંની હિમાન્તર કાલીનસુધારણાની

પરપરાને હિમાન્તરકાલીન ધ્રુવપ્રદેશ પર્યન્ત લઈ જવાનું કાર્ય જ કેવળ એ પ્રમાણેના યોગે થવા યોગ્ય છે. આર્થ લોકો અને તેમની ભાષા એકદમ સુધરેલી સ્થિતિમા જ હિમાન્તરકાળના અતમા ભૂતનપર અવતર્યા હતા, એમ જો કે કહી શકાય તેમ નથી તોપણ અર્થાત્ તેમનું મૂળ તો અતિ પ્રાચીન ભૂસ્તરીય કાળમા જ હોવું જોઈએ. તાત્પર્ય એજ કે, અસારે એ પ્રશ્નમા વધારે લેંડા ન ઉતરતા, આર્થ લોકો અને તેમની સુધારણાની પરપરાને હિમાન્તરકાળ પર્યન્ત પહોંચાડી શકાય છે અને તેમનું ખાસ મૂળ અતિ પ્રાચીન ભૂસ્તરીય કાળમા ગડપ થયેલું છે, એટલું કહીને જ આપણે સ્વસ્થ થઈ બેસી રહેવું જોઈએ.

હવે પ્રસ્તુત દર્શનની સમાપ્તિ કરવા પૂર્વેની વેદોની ઉત્પત્તિ, સ્વરૂપ અને પ્રામાણ્ય વિશેના બ્રહ્મવાદીઓના મત સાથે આ અમારા અનુમાનોના સબધ કયા સુધી અને કેટલોક સધાય છે, એનું આપણે કિંચિત્ અવલોકન કરીશું. બ્રાહ્મણકાળથી જ ન્યૂન કે અધિક બળપૂર્વક એ પ્રશ્ન વિશેની ચર્ચા થયેલી અને બ્રહ્મવાદિ પક્ષની દૃષ્ટિથી એ વિશે હવે વધારે કાંઈપણ બોલવા જેવું રહ્યું નથી. પણ શાસ્ત્રીય વિવેચન માટે બ્રહ્મવાદિપક્ષ અને પ્રાચીન વિદ્વા પડિતોના પક્ષને આપણે એક બીજાથી ભિન્ન જ રાખવા જોઈએ. શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિથી કરેના વિચારની પૂર્ણતા થવા પછી તેના યોગે નીકળતા અનુમાનો બ્રહ્મવાદિપક્ષ સાથે ક્યાં લગી મળતા આવે છે, એનું જોઈએ તો પછીથી પરીક્ષણ કરી જેવું બ્રહ્મવાદી મોના અભિપ્રાય પ્રમાણે વેદ નિલ, અનાદિ અને અપૌરુષેય છે, અને સર્વથા પ્રાચીન તત્વજ્ઞાનીઓએ પણ એ ત્રથોને એ વિશેષણ આપેલા છે. વેદોના પ્રામાણ્યવિશે ઋગ્વેદ શાખ્યની પ્રસ્તાવનામા સાયણાચાર્યે વિચાર કરેલા હોઈને કેલાસવાસી મહા મહોપાધ્યાય જગદગમ શાસ્ત્રી બ્રહ્મચર્યે પણ 'વેદપ્રામાણ્ય ચદિકા,' નામક ન્હાનકડા સંસ્કૃત પુસ્તકમા મે પ્રશ્નની ચર્ચા ચલાવેલી છે. તેમાના વાદ્યમત વિષયોનો વિચાર ન કરતા બ્રહ્મવાદિ પક્ષના ભિન્ન ભિન્ન મતોના સારાશ માત્ર અમે અહીં આપીએ છીએ. પ્રસ્તુત પ્રશ્ન મેવો છે કે, અનુક્રમણિકામા (વેદોની) સૂક્તોના જે ઋષિઓ કહેલા કિંવા આપેલા, તેમણે તે સૂક્તોની, અક્ષરથ કાનિદાસે 'શાકુન્તલ' આદિ ત્રથો રચ્યા તે પ્રમાણે, ચના કરી હતી, કે તે સૂક્તો અનાદિ કાળથી એમના એમ જ આવેના છે? એ પ્રશ્નના નિર્ણયમાટેનું જો કાંઈ ઉત્તમોત્તમ સાધન હોય, તો તે પ્રત્યક્ષ એ સૂક્તો જ છે. પરંતુ તેમા એ વિષય વિશે સર્વ ઋષિઓની એકવાક્યતા નથી. તેમાં કેટલાક ઋષિઓએ પોતાના વિચારો આપ્યા અને બીજી આદિના રૂપે નિર્દિષ્ટ કરેલા છે. કેટલાકોએ ઐહિક બુદ્ધિ પ્રાપ્તિ માટે, શત્રુઓના પરાભવના હેતુથી કિંવા છૂત આદિ વ્યસનો આવીને ન વગે બેટલા માટે (૧૦,૩૪) દેવોની પ્રાર્થના કરેલી. કેટલાકોએ દૃષ્ટિગોચર થતી વસ્તુસ્થિતિનું ચેત્ર આનેખ્યું છે, કેટલાકોએ સૂતાર જેવી રીતે રથ બનાવે છે તે પ્રમાણે પોતે કરેલા

અથવા રચેલાં (ક, જન, તથા) નવીન સૂક્તોનો (નવ્યસી, અપૂર્વ) નિર્દેશ કરેલો છે, (૧,૪૭,૨; ૬૨,૧૩; ૨,૧૬,૮; ૪,૧૬,૨૦; ૮,૬૫,૫; ૧૦,૨૩,૬; ૫૪,૬ ઇત્યાદિ) તો કેટલાકોએ સૂક્તમાં તે સૂક્તો અમુકના પુત્ર અમુકે રચ્યાં, એમ કહેલું છે (૧,૬૦,૫; ૧૦,૬૩,૧૭; ૬૭,૧ ઇત્યાદિ). હવે એ સૂક્તો સાથેનાં બીજાં અનેક સૂક્તોમાં ઋષિઓએ એમ ૨૫૪ કહેલું છે કે, ઈન્દ્ર, વરુણ, સોમ અને અદિતિ આદિ દેવતાઓની સ્મૃતિના યોગે જ એ સૂક્તો ઉત્પન્ન થયાં છે, કિંવા આ ઋષિઓ અત્યક્ષ વિરાટ પુરુષમાંથી જ ઉદ્ભવી છે, કિંવા તે દેવોની ઉત્પન્ન કરેલી હોઈને પછીથી વેમને ઋષિઓએ જોઈ હતી, (વર્યાત) (૧,૩૭,૪; ૨,૨૩,૨; ૭,૬૬,૧૧; ૮,૫,૬૬; ૧૦,૭૨,૧; ૮,૮,૮; ૬૦,૬ ઇત્યાદિ). વાક્ નિત્ય હોઈને (૮,૭૫,૬) તે દિવ્ય વાક્ તથા સૂક્તોને દેવોએ ઉત્પન્ન કર્યાં છે (૮,૧૦૦,૧૦; ૧૦૧,૧૬; ૧૦,૮૮,૮), એમ પણ કેટલેક સ્થળે કહેલું છે. અર્થાત્ એટલામાટે અત્યક્ષ સૂક્તોના યોગે આપણા પ્રશ્નનો કશો પણ નિર્ણય થઈ શકે તેમ નથી. એ સૂક્તો કેટલાકોને માનવીકૃતિરૂપ દેખાયાં તો કેટલાકોને તેઓ ઠઠ દેવતાઓ પાસેથી મળેલાં જણાયાં હતાં; એટલે એથી એટલું તો અવશ્ય જણાઈ આવે છે કે, કેટલાક ઋષિઓને, આપણે જે સૂક્તો ગાઈએ છીએ, તે અત્યક્ષ ઈન્દ્રી પ્રેરણાથી જ ઉત્પન્ન થયેલાં છે, એમ તો અવશ્ય લાસતું હતું. સ્વતઃ સૂક્તો કરવાના જે નિર્દેશ છે, તેમનો પણ સ્મૃતિ-વાદના આધારે નિર્ણય કરી શકાય એમ છે; પણ ઋક્, યજુસ્ અને સામ એ ત્રણે વિરાટ પુરુષમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા છે, એમ જે ૨૫૪ કહેલું છે, તેનો એ યુક્તિથી નિર્ણય થતો નથી. એટલે કે, વેદોના અનાદિત્વની કિંવા અપૌરુષેયત્વની કલ્પના વેદો જેટલી જ પ્રાચીન છે, એમ જ કહેવું પડે છે. ‘બ્રાહ્મણો’ અને ‘ઉપનિષદો’માં પણ એ જ મત દષ્ટિગોચર થાય છે. ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ અનુક્રમે અમિ, વાયુ અને સૂર્યમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા છે, એમ તેમાં કહેલું છે (શ. બ્રા. ૧૧,૫,૮,૧ એ. બ્રા. ૫,૭૨-૭૪; હંદોગ્ય ઉપ. ૪,૧૭,૧); વેદો પરમાત્માના નિઃશ્વસિત (નિઃશ્વાસ) છે (બૃહદારણ્યક ઉપ. ૨,૪,૧૦); અને પ્રજાપતિએ દેવીવાચ્યામાંથી વેદોને નિર્માણ કર્યાં, ઇત્યાદિ. એ જ મતનું સ્મૃતિ તથા પુરાણોમાં પણ પ્રતિપાદન કરેલું છે. કલ્પાન્તે યનારા પ્રજયમાં ઇતર વસ્તુઓ પ્રમાણે વેદો પણ નષ્ટ થઈ ગય છે, પરંતુ ત્યારપછીના અગામિ કલ્પના આરંભમાં બ્રહ્મદેવ પોતે તેમનું પુનરુત્પન્ન કરે છે અને હ્રદ પ્રજયમાંથી તો ઋષિઓ જ તેમનું રક્ષણ કરે છે, એવી માન્યતા છે. એ મતને મહાભારતમાંના એક શ્લોકનો આધાર છે, તે શ્લોક આ પ્રમાણે:—

* “ ब्रह्मार्कमृगवो न रयं ” ॥ ऋ. ૪,૧૬,૨૦ “ स्तोमं त इन्द्र विमदा अजीजनन्न पूर्वम् ” ॥ ऋ. ૧૦,૨૩,૬. “ सनायते गोतम इन्द्र न व्यवतक्षन्मदा ” ॥ ऋ. ૧,૬૨,૧૩.

“યુગાન્તેષ્વત્તદિતાન્વેદાન્સોતિદાસાન્મહર્ષય ।

સ્મિરે તપસા પૂર્વમનુજ્ઞાતા સ્વયમુવા ॥”

શાંતિ પર્વ અ ૨૧૦, ૧૦૫, ૧*

ભાવાર્થ:—ગત યુગના અતમા નષ્ટ થયેના વેદ અને ઇતિદાસને મહર્ષિઓએ સ્વયમ્ બ્રહ્માની અનુગ્રાથી તપ કરીને પૂર્વે પાછા મેળવ્યા.”*

અર્થાત્ એથી ઋષિઓ મત્રોના કર્તા નહિ, કિંતુ દષ્ટા જ હતા તૈત્તિરીય અને કાંકે ઇલાદિ વેદોની શાખાઓ જે ઋષિઓના નામથી પ્રસિદ્ધ છે, તે ઋષિઓએ જ અર્થાત્ તે શાખાઓ પોતે કરી નથી, કિંતુ તેઓ તેમના કેવળ દષ્ટા જ હતા પરંતુ વેદોના એ નિત્યત્વ વિશે યદ્દર્શનમાં બહુ જ સૂક્ષ્મ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે એ વિવેચનમાનો ક્રાટિકમ ગભીર હોઇને તેમાના ઉદાહરણો સમાધાનકારક હોવાથી તે વિવેચન બહુ જ મનોરંજક છે, એમાં તો સરાય નથી જ એ સર્વ પરિસ્થિતિથી એટલું તો અવગમ્ય જણાઈ આવે છે કે, વેદોના અનાદિત્વની ધટના વેદો જેટલી જ પ્રાચીન હોઇને, તે વેદોની રચના મનુષ્યોએ કરી હતી, એવું પ્રતિપાદન કોઇએ કોઈ પણ કાળમાં કરેલું નથી એ યદ્દર્શનના કર્તાઓ સામાન્ય મનુષ્યો નહોતા, તેમના અપાર ધૃતિવૈભવ અને તેમની ઉત્કટ ધર્મશીલતાને ધ્યાનમાં લેતા તેમણે આપેના પ્રમાણો વિશે કોઈ પણ પ્રકારની શંકા કરવી યોગ્ય નથી જ, એટલે અર્થાત્ વેદો નિત્ય છે, એ માન્યતા સર્વથા પ્રાચીનકાળથી જ આસતી આવેલી છે, એમ માનવું જ જોઈએ પરંતુ એ માન્યતા વેદોના અપોરુષેયત્વ વિશેનો પ્રત્યક્ષ પૂરાવો ન હોવાથી એથી જો કોઈ પણ સિદ્ધ થાય તો તે એટલું જ કે, વેદોનો માનવી કર્તા કોઈ પણ કાળમાં ચાત નહોતો. શબ્દ અને અર્થ એ ઉભયનો સમ્બંધ નિત્ય છે, મનુષ્યકૃત નથી અને તેથી વેદ પણ નિત્ય છે, એવો ક્રાટિકમ પૂર્વ મીમાસાના કર્તા જૈમિનિએ કરેલો છે એક વિવક્ષિત ક્રમથી આવેલો અક્ષરોનો સમૂહ તે શબ્દ. અક્ષરોના એ નિયત ક્રમને લીધે શબ્દોમાં અર્થની ઉત્પત્તિ થાય છે જૈમિનિના એ અભિપ્રાય વૈચાકરણેને માન્ય નથી તેમનો એવો અભિપ્રાય છે કે, અક્ષરો અનિત્ય હોવાથી તેમના સમૂહોથી અર્થની નિષ્પત્તિ થતી નથી, કિંતુ એ અક્ષર સમૂહનો ઉચ્ચાર થના પછી ‘રજોટ’ ના યોગે તેમાં અર્થ ઉત્પન્ન થાય છે વેદોમાં મળ અનિત્ય પરંતુ વાચક શબ્દો જ નથી, અને તેમાના શબ્દો તથા તેમના નિત્ય હોવાથી વેદો માત્ર સિદ્ધ હોઇને સૂર્ય પ્રમાણે સ્વયપ્રકાશ તથા અચળનશીન છે, વેદોમાંના કેટલાં

* ભવભૂતિએ પણ ‘ઉત્તર સમચરિત’ મા એક સ્થળે એમ જ કહેવું છે,—

‘વ્રહ્મર્ષયો વ્રહ્મહિતાય તપ્સા । પા સદસ્યા. ચરદસ્તપાસિ ॥

एतान्यपश्यन् श्रुत्वा पुत्राणा । स्वान्येव तेषांसि तपोमयाणि ॥’

ભાગે ઋષિઓનાં નામથી પ્રસિદ્ધ છે—તે તે ઋષિઓના જનાવેલા તરીકે પ્રસિદ્ધ નથી, કિન્તુ તે ઋષિઓએ તેમનું પ્રથમ અધ્યયન કરીને ખીળીઓને તેનું શિક્ષણ આપ્યું હતું એટલામાટે જ તે ઋષિઓનાં નામથી તે ભાગે ઓળખાય છે, એવો જૈમિનિનો અભિપ્રાય છે. વેદાંત સૂત્રકાર બ્રાહ્મણ બ્યાસ અને તેના ભાષ્યકાર શંકરાચાર્યને શબ્દનું નિત્યત્વ માન્ય છે; પણ તેમનું કહેવું એમ છે કે, શબ્દ પોતે નિત્ય નહિ, કિન્તુ તે જે વસ્તુ જાતિનો વાચક છે, તે જાતિ નિત્ય છે; એટલા માટે ધન્વ આદિ દેવતાનાં જે નામો આપવામાં આવ્યાં છે તે અર્થાત્ અનિત્ય છે; તોપણ તેથી વેદોના નિત્યત્વને કશો બાધ આવતો નથી; કારણ કે, તે શબ્દો જેમના વાચક છે, તે ધન્વ આદિ દેવતાઓની જાતિ તો નિત્ય જ છે. નૈપાથિકને શબ્દની નિત્યતા માન્ય નથી, તોપણ તેઓ વેદોને તો પ્રમાણ માને છે જ; કારણ કે, જેમને ધર્મનું સાક્ષાત્ જ્ઞાન થયેલું છે સાક્ષાત્કૃત ધર્માણઃ એવા વિશ્વાસપાત્ર બ્રાહ્મ પુરુષમાંથી તેમની ઉત્પત્તિ થયેલી હોયને તેમણે ઐદિક આચારો વિશે જે આચાર્યો કહેલી છે, તેમના વિશે અનુભવથી ખાતરી થઈ શકે એમ હોવાથી તે પુરુષની વિશ્વાસપાત્રતા પણ સિદ્ધ થાય છે, એવું તેમનું કથન છે. વૈશેષિક સૂત્રોમાં ધર્મશરને સ્પષ્ટતાથી વેદોનો કર્તા કહેલો છે. સાંખ્યને, નૈપાથિક પ્રમાણે જ, શબ્દ તથા અર્થનો સંબંધ નિત્ય ભાસતો નથી અને તેઓ આદિ પુરુષમાંથી વેદની ઉત્પત્તિ થયેલી માને છે; માત્ર તે વેદોને તેણે ધ્વજાપૂર્વક નિર્માણ કર્યો નથી, કિન્તુ શ્વાસ ક્રિયા પ્રમાણે તે સહજ લીલાથી ઉત્પન્ન થયેલા છે, એવો તેમનો અભિપ્રાય છે. એ મત પ્રમાણે જોતાં મીમાંસકો કહે છે તે અર્થવડે વેદનિત્ય નથી, કિન્તુ જે વેદવાક્યોમાં વેદોની નિત્યતાનો ઉલ્લેખ કરેલો છે, તેમાં “એક જ જાતિના અર્થક્રમનો પ્રવાહ કદાપિ બંધ પડતો નથી” એમ કહેવાનો જ ઉદ્દેશ સમાયલો છે (વેદનિત્યતા વાક્યાનિ ચ સજ્ઞ-તૈયાનુપૂર્વી પ્રવાહાનુચ્છેદ પરાણિ*). પતંજલિએ મહાભાષ્યમાં એ પ્રશ્નના નિરાકરણોનો પ્રયત્ન કરેલો છે. તેણે શબ્દાનુક્રમ (વર્ણાનુપૂર્વી) અને અર્થને ભિન્ન સમજીને એમ સિદ્ધ કર્યું છે કે, વેદોની નિત્યતાનો અર્થની નિલતા સાથે સંબંધ રહેલો છે, તે સંબંધ શબ્દક્રમ સાથે નથી; કારણ કે, એ ક્રમ નિલ એક સરખો હોતો નથી, અને તેથી જ અર્થ કાયમ હોવા છતાં પણ કાકડ, કાલાપક અને મૌદક ઇત્યાદિ વેદોની ભિન્ન ભિન્ન શાખાઓ મળી આવે છે.† વેદોની અનેક શાખાઓનો શબ્દક્રમની નિત્યતાના યોગે નિર્ણય થતો ન હોવાથી એ

* “વેદાંત પરિભાષા” નામક ગ્રંથમાં પણ પરમેશ્વરે સૃષ્ટિકાળે પૂર્વ યુગમાંના વેદ જેવા જ સંજ્ઞાતીય વેદ નિર્માણ કર્યાનું કહેલું છે,—“સર્ગાદિકાલે પરમેશ્વરઃ પૂર્વસર્ગોલ્લેધ વેદાનુપૂર્વી સમાનાનુપૂર્વિકં વેદં વિરંચિતવાન્ ન તુ તદ્વિજ્ઞાતીયં વેદમ્ ” ॥

† “ન તુ ચોર્કં નહિ ચ્ઞંદોષિ ક્રિયન્તે નિત્યાનિ છંદોષીતિ । વચપ્યથોં નિત્યોં યા ત્વસં વર્ણાનુપૂર્વી સાઙ્ગનિત્યા । તદ્વેદાચ્ચૈતદ્રવાતિ વાઠર્કં, કાલાપર્કં, મૌદર્કં પૈપ્પલાદિકમિતિ” ॥

મીમાંસક મતને પતંજલિએ અમાન્ય કર્યું છે. તેના અભિપ્રાય પ્રમાણે પૃથ્વીપર ચનારા પ્રલયમાં વેદો નષ્ટ થાય છે અને પુનઃ બીજા યુગના આરંભમાં તે પ્રલયમાંથી બચેલા ઋષિઓ તેમનું સ્મૃતિના બળથી પુનરુજ્જવન કરે છે. એ પ્રમાણે પ્રત્યેક મન્વંતરમાંના વેદ શબ્દથી ભિન્ન* હોવા છતાં તેમાં અર્થ માત્ર એક જ હોય છે, અને ભિન્ન ભિન્ન ઋષિઓએ પુરાકલ્પમાંના વેદોનું પુનરુજ્જવન કરવાથી તેની અનેક શાખાઓ યદને તે ઋષિઓનાં નામથી પ્રસિદ્ધ થાય છે. એ મત વ્યાસના ઉપર્યુક્ત મત સાથે બહુ અંશે મળતું આવે છે. પરદર્શનપર ગ્રંથો લખનારા એ પદ્ધતીના ગ્રંથકારોએ નાના પ્રકારે શબ્દ પ્રામાણ્યના પક્ષનું સમર્થન કરેલું છે. પણ તે સર્વનો અહીં વિચાર કરવાની કશી અગત્ય નથી; કારણ કે, તે સર્વના મૂળમાં તો પતંજલિ અને વ્યાસનો જ અભિપ્રાય રહેલો છે.

એ પ્રમાણે વેદની ઉત્પત્તિ, સ્વરૂપ અને પ્રામાણ્ય વિશેના આપણા બહુવાદિ, દર્શનકાર અને ઇતરપંડિતોના અભિપ્રાયોનો સારાંશ છે. એમાંના પતંજલિ અને વ્યાસના અભિપ્રાયને પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં પ્રતિપાદિત ઉપપત્તિનો ધણો સારો આધાર મળે છે, એમ દેખાઈ આવે છે. વૈદિક ધર્મ અને યજુર્પદ્ધતિ હિમાન્તરકાલીન છે, અને જો કે તેમના આદિ મૂળને શોધી કાઢી ન શકાય, તોપણ વૈદિક દેવતાઓનાં ધ્રુવવિશિષ્ટ લક્ષણોથી, આદિ આયોજ્ય ધ્રુવપ્રદેશમાં જ નિઃસર્જ શક્તિઓને દેવતાપદવી આપી હતી એટલે કે, પુરાણોમાંના મેરુપર્વતમાં તેઓ વસતા હતા તે વેળાએ એ પદવી આગળથી જ આપેલી હતી, એ તો પૂર્વે બતાવેલું જ છે. હિમપાતને લીધે એ ધ્રુવનિવાસનો નાશ થઈ જવા પડી તેમાંથી બચેલા આયોજ્ય બની શકે તેટલી સુધારણા તથા ધર્મને પોતાની સાથે લઈને ત્યાંથી ગચ્છતી કરી અને એ પ્રલયમાંથી બચેલા ધર્મના અવશેષપર તેમણે હિમાન્તર કાળમાંના ધર્મની રચના કરી. એ ઉપપત્તિ પ્રમાણે હિમાન્તરકાળથી તે ગૌતમ યુદ્ધ પર્યન્તના કાળના જે લાગ થાય છે, તે આ પ્રમાણે:—

૧૦૦૦૦—૮૦૦૦ (ઈ. સ. પૂર્વે)—મૂળ ધ્રુવનિવાસનો હિમકાળગતે થએલો નાશ અને હિમાન્તરકાળનો આરંભ.

૮૦૦૦—૫૦૦૦ (ઈ. સ. પૂર્વે) આદિનિવાસ સ્થાનમાંથી આયોજ્ય પ્રચાણ. પ્રલયમાંથી બચવા પામેલા આર્યલોકિકા એ કાળમાં યુરેશિયાના ઉત્તર ભાગમાં નવીન વસતિસ્થાનના શોધ માટે ભટકતા હતા. એ કાળમાં વસંતસંપાત પુનર્વસુમાં હતો; પુનર્વસુ નક્ષત્રની દેવતા અદિતિ હોવાથી “મૃગશીર્ષ” ગ્રંથમાં આપેલી સંજ્ઞા અન્વયે એ કાળને અદિતિકાળ એટલે કે મૃગશીર્ષ પૂર્વકાળનું આપણે નામ આપીશું.

* “ પ્રતિમન્વંતરં ત્રિપા યુતિરન્યાયમિષયતે ” ॥ નાગોજી ભટ્ટ દ્વારા “મહાભારત”ની રીઝ-

૫૦૦૦-૩૦૦૦ (ઈ. સ. પૂર્વે)-મૃગશીર્ષકાળ. એ કાળમાં વસંતસંપાત મૃગ નક્ષત્રમાં હતો. ધણાંક વૈદિક સૂક્તો એ કાળના આરંભમાંનાં હોઈને તે વેળાએ ધ્રુવનિવાસ વિષયક આખ્યાયિકાઓના ખરા અર્થની સ્મૃતિનો નાશ થયો નહોતો. પંચાંગની સુધારણા કરવાના વ્યવસ્થિત પ્રયત્નો એ કાળમાં થયા હતા અને યજ્ઞયાગમાંની વ્યવસ્થિતતા પણ એ જ કાળમાં ઉત્પન્ન થઈ હતી.

૩૦૦૦-૧૪૦૦ (ઈ. સ. પૂર્વે)-કૃત્તિકા કાળ. એ કાળમાં વસંતસંપાત કૃત્તિકા નક્ષત્રમાં હતો. કૃત્તિકાથી નક્ષત્ર ચક્રનો આરંભ કરનારા 'તૈત્તિરીય સંહિતા' અને 'બ્રાહ્મણ' ઇત્યાદિ ગ્રંથો એ કાળમાં જ થયા હતા. વૈદિક સૂક્તોની સંહિતાત્મક રચના એ કાળના આરંભમાં જ થઈ હતી. મૂળ ધ્રુવનિવાસ વિશેની આખ્યાયિકાઓ એ સમયે અરપટ થઈને વૈદિક સૂક્તોનો અર્થ એ પછી અધિકાધિક જૂઠું થતો ગયો. યજ્ઞપદ્ધતિને શાસ્ત્રીય સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થઈને તેની વૃદ્ધિ પણ એ જ કાળમાં થઈ. એ કાળના અંતર્ભાગમાં વેદાંગ જ્યોતિષની મૂળ રચના કરવામાં આવી—નિદાન તેમાં કહેલી સંપાતની સ્થિતિને પ્રત્યક્ષ જોઈને નિશ્ચિત કરવામાં આવી.

૧૪૦૦-૫૦૦ (ઈ. સ. પૂર્વે)-શુદ્ધપૂર્વકાળ. એ કાળમાં સૂક્તગ્રંથ અને પદ્ધર્શન આદિનો અવતાર થયો.

'મૃગશીર્ષ' ગ્રંથમાં કહેલા કાળો કરતાં ઉક્ત કાળો જરાક ભિન્ન છે, અને અદિતિકાળની પૂર્વમર્યાદા ધ્રુવોપપત્તિના યોગે ચાલુ દ્વિમોત્તરકાળના આરંભ પર્યન્ત હતી જવાથી જ આ ભેદ થયેલો છે. પુરાણોની પરિભાષા પ્રમાણે પ્રલય પછીના યુગને (ઇ. સ. થી ૮૦૦૦—૫૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે) 'કૃતયુગ' કિંવા 'ઐતરેય બ્રાહ્મણ' માં કહ્યા પ્રમાણે 'બ્રમણ યુગ' નામ આપેલું છે. પોતાના આદિનિવાસસ્થાનમાંથી દૂર થયા પછી એ કાળમાં આર્યલોકીકા પૂરેશિયાના ઉત્તર ભાગમાં નિવાસ માટે નવીન ભૂમિને શોધતા બાટકતા હતા. કૃતયુગને 'બ્રમણ યુગ' કહેવામાં 'ઐતરેય બ્રાહ્મણ' નો એ જ ઉદ્દેશ દર્શો, એમ નથી. પણ એ 'બ્રાહ્મણ'માં કહેલા ચારે યુગોનાં લક્ષણોનો આ નવીન અર્થ પણ અનોરંજક તો છે જ. તેમાં, શયન કરનારો તે કૃત્તિ, થોડી ધણી હીલચાલ કરનારો તે દ્વાપર, બીજો રહેલો તે ત્રેતા અને બ્રમણ કરનારો તે કૃત, એમ કહેલું છે. ધ્રુવોપપત્તિની દૃષ્ટિથી જોતાં એ વર્ણુનમાં દ્વિમોત્તર-કાળમાં આયોને જે સ્થિતિઓમાંથી પસાર થવું પડ્યું હતું તે સ્થિતિથીલઈને એટલે કે, નવીન ભૂમિને શોધવાની સ્થિતિથી તે તેઓ કાયમ વસવાટ કરીને રથથી થયા ત્યાં સુધીની

* " કલિઃ જ્ઞયાનો મવાતિ સંજહનસુ દ્વાપરઃ । ઇતિષ્ટ્રેન્ન મવાતિ કૃત્વં સંપન્-
તે ચત્વ્રઃ" ॥ અ. બ્રા. ૭.૧૫.

સ્થિતિઓનું દર્શન કરાવેલું હોવું જોઈએ, એવી કલ્પના પણ કરી શકાય એમ છે. એ શ્લોકને જો છોડી દેવામાં આવે, તોપણ ઉપર આપેલા કાળોમાંના પ્રથમ કાળમાં આયોને જન્મણુ તો કરવું જ પડતું હતું, અને સુખકર ભૂમિમાં નિશ્ચિત નિવાસ થાય ત્યાં સુધીમાં તો તેમણે ધણા બધાં સ્થાનોને જોઈને પાછાં છોડી દીધાં હશે, એમ સદજ્ઞ ભણી શકાય છે. આયોનો ધર્મ અને યજ્ઞપદ્ધતિ હિમાન્તરકાલીન હોઈને વૈદિક ધર્મ તથા વિધિ તે હિમકાળમાંથી બચેલા પ્રાચીન આર્ય ધર્મના અવશેષરૂપ બાબાપર ચણાયેલી ધ્રુવરેખા છે, એવો પૂર્વ કહેલું જ છે. આથી હવે એ અનુમાને અને વેદની ઉત્પત્તિ, સ્વરૂપ તથા પ્રામાણ્ય વિશેના બહાવાદિઓના અભિપ્રાયની તુલના કરવાનું કાર્ય વધારે સુલભ થઈ પડશે. ઋગ્વેદમાંનું પ્રત્યેક સૂક્ત ક્યારે થયું, એ આપણાથી કહી શકાય તેમ નથી; તોપણ પ્રત્યેક કાળની સમાપ્તિ પછી બાકી બચેલા લોકોએ અથવા તો તેમનાં સંતાનોએ પોતાના પૂર્વજો પાસેથી મળેલા પવિત્ર ધર્મગ્રાનને, કિંચિત્ સ્થિર રચાવર ચર્તાની સાથે જ તત્કાળ સૂક્તોમાં ગુંથી નાખ્યું હશે, એટલું તો અવશ્ય નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય છે. હિમાન્તરકાળમાં નવીન ઉત્પન્ન થએલો ધર્મ એ સૂક્તમાં કહેલો હશે, એવી કલ્પના તો કરી શકાતી નથી; અને વૈદિક દેવતાઓનાં ધ્રુવવિશિષ્ટ લક્ષણોને જોતાં તો એવી શંકાનું સ્થાન રહેતું જ નથી. પ્રત્યયપૂર્વકાલીન બાપા અને એ સૂક્તોની બાપામાં પરસ્પર કેટલું સામ્ય હતું એ પ્રશ્ન ભિન્ન છે અને તેની સાથે આપણે કશો પણ સંબંધ નથી; કારણ કે, પતંગલિ અને વ્યાસના મત પ્રમાણે સૂક્તોની બાપા એક જ રૂપમાં કાયમ રહેતી નથી, કિન્તુ તેનું તાત્પર્ય માત્ર કાયમ રહે છે. આપણે માત્ર તાત્પર્ય જ જોવાનું છે અને આપણા પ્રત્યયપૂર્વકાળમાંના પૂર્વજો પાસેથી પ્રાપ્ત થએલા ધર્મગ્રાનના તાત્પર્યાર્થને બાવિ સંતાતિમાટે જાળવી રાખી તે તેમને પહોંચાડવા માટેના કાર્યને બાર જન્મણે પોતાના શિરપર ઉપાડી લીધો હતો તે વૈદિક ઋષિઓની વિશ્વાસપાત્રતા કિંવા યોગ્યતા વિશે લેશ માત્ર પણ શંકા ધારણ કરવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી. વૈદિક ઋષિઓ પ્રમાણે જ આજે પણ નિદાન ત્રણ હજાર કે ચાર હજાર વર્ષ પર્વત તો આપણા વૈદિક બ્રાહ્મણોએ વેદોનું રક્ષણ કરેલું છે. સારે આજે જે ધટનાને ખરેખર આપણે જોઈએ છીએ, તે જ કાર્ય જો પ્રાચીન ઋષિઓએ કર્યું હોય, તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું શું હોઈ શકે વારુ? તેમના સમયમાં તો ધ્રુવનિવાસ અને ત્યાંના ધર્મનું સ્મરણ જાગૃત હતું. એ સૂક્તોને સાર્વજનિક રીતિથી ગાવાને પરિપાક હોવાથી અને પોતાના ધર્મવિધિ કાયમ રહે એવી સર્વની એક સરખી ઇચ્છા હોવાથી ઋષિઓના સંકૃત ગાનમાં સર્વનું સદ્ગમ ધ્યાન પરાવાયલું રહેતું હતું. એવી રીતે ટૂંકવેલી સ્મરણશક્તિના સાહાય્યથી વૈદિક ઋષિઓએ પોતાના આદિનિવાસમાંના ધર્મના સ્વરૂપને આખ્યાયિકાઓના રૂપે તે જુવું હતું તેવું ને તેવું જ કાયમ રાખ્યું, અને પછી તેમને સૂક્તોમાં

પ્રાચીન આર્યોની સુધારણા અને, ધર્મસાથે પ્રસ્તુત અનુમાનોનો સંબંધ. ૩૨૧

સ્થાન મળતાં કાલાન્તરે તેમની મંડળો અને સંહિતાના રૂપમાં રચના થઈ, એ સૂક્તોનાં તાત્પર્યાર્થ દિમાન્તરકાલીન હોઈને તેમનું આદિ મૂળ તો પ્રાચીન જૂસ્તરીય કાળમાં ગડપ થયેલું છે, એવી રીતે નિશ્ચયપૂર્વક કહેવામાં હવે કશો પણ પ્રત્યવાય રહ્યો નથી. હવે આપણે એ બન્ને પ્રકારનાં એટલે કે બ્રહ્મવાદીઓનાં અને ઐતિહાસિક મતોને સ્લામ સ્લામમાં સ્વીકૃતી કરી નેમળીએ—

બ્રહ્મવાદિ મત.

ઐતિહાસિક મત.

૧ વેદો નિત્ય, અનાદિ અને અપૌ-રુષ્ય છે.

૧ વેદાન્તર્ગત આર્યધર્મ દિમાન્તરકાલીન છે, એમ બતાવી શકાય છે; પરંતુ તેનું આદિ મૂળ માત્ર પ્રાચીન જૂસ્તરીય કાળમાં ગડપ થઈ ગયેલું છે.

૨ ગત કલ્પના અંતમાં થયેલા પ્રલયમાં વેદોનો નાશ થયો હતો.

૨ આર્યોના ધર્મ અને સુધારણાનો ધ્રુવ-પ્રદેશમાંના તેમના નિવાસસ્થાનમાં થયેલા દિમના પ્રલયમાં નાશ થઈ ગયો હતો.

૩ પ્રસ્તુત કલ્પના આરંભમાં ઋષિઓએ તપશ્ચર્યા કરીને ઈશ્વરની કૃપાથી રમરણ્યમાં રહેલા વેદોનું શ્રવણઃ નહિ, તોપણ તાત્પર્યના રૂપે પુનરુજ્જીવન કર્યું.

૩ ચાલુ હિમોત્તર કાળમાં ઋષિઓએ પોતાના પ્રલય પૂર્વકાલીન પૂર્વજો પાસેથી પરંપરામત આવેલા ધર્મ તાત્પર્યના આધારે વૈદિક સૂક્તોની રચના કરી

એ ઉભય પ્રકારના મતોની તુલના કરવાથી એમ દેખાઈ આવે છે કે, ઉપર્યુક્ત મહાભારતમાંના સ્તોત્રમાં વ્યાસે વેદોના નાશ અને તેના પુનરુજ્જીવન વિશેની જે આખ્યાયિકા આપેલી છે, તે ઐતિહાસિક ઘટનાના આધારે જ આપેલી છે. પુરાણો પ્રમાણે જોતાં, ચાલુ કલ્પનો આરંભ કેટલાં બધાં હજાર પૂર્વે થયેલો છે ખરો; પરંતુ આજે પણ બ્યારે કેટલાક જૂસ્તર શાસ્ત્રવેત્તાઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે ગત દિમકાળને ૮૦૦૦૦ વર્ષ થઈ ગયેલાં છે, તો પછી પુરાણમાંના અનુમાન વિશે આશ્ચર્ય માનવાનું કંઈ પણ પ્રયોજન છે જ નહિ. એ ઉપરાંત વળી નીચી કલ્પથી કિંવા જૂસ્તરશાસ્ત્રની ભાષામાં બોલીએ તો ચાલુ હિમોત્તરકાળથી આરંભાયેલા મહાયુગનો અવધિ ચોગ્ય રીતિથી જોતાં ૧૦૦૦૦ વર્ષનો છે, એમ તત્કાળ દેખાઈ આવે છે. એ બન્ને મનોમાં વળી બીજો એક મતમેદ છે અને તે વેદોના અનાદિત્વ વિશેનો છે. વૈદિક ધર્મકાળ અનાદિ છે, એમ ઐતિહાસિક કિંવા યાત્રીય દૃષ્ટિથી સિદ્ધ કરી શકાય તેમ નથી—જે કંઈ પણ કહી શકાય તો તે માત્ર એટલું જ કે, તેમનો આદિ કાળ પ્રાચીન જૂસ્તરીય

કાળમાં ગડપ થએલો છે, કિંવા એ ધર્મ, આર્ય ભાષા અને આર્ય જાતિ જેટલો જ પ્રાચીન છે. વેદોના અનાદિત્વને શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિથી મળતા આટલા આધારથી જો બ્રહ્મવાદિઓના મનનું સમાધાન ન થતું હોય, તો બ્રહ્મવાદિમત અને શાસ્ત્રીય મત નિરંતર એક બીજાથી ભિન્ન જ રહેવાનાં; કારણ કે મૂળ તેમના તત્ત્વનિર્ણયના માર્ગો જ એક બીજાથી ભિન્ન છે. એટલા માટે જ ઉપર એ મતોને એક સાથે મેળવી દેવાને બદલે સ્વામ સ્વામી જ રજૂ કરી બતાવ્યા છે. શબ્દમાંથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થઈ છે કે કેમ, એ પ્રશ્ન ઐતિહાસિક વિવેચનની મર્યાદાથી બહારનો છે; તોપણ બ્યાવહારિક દૃષ્ટિથી તો વેદાંતર્ગત ધર્મ અનાદિ જ છે, એમ કહેવામાં શાસ્ત્રીય આધારથી પણ કશો પ્રલવાય દેખાતો નથી.

વૈદિક સૂક્તોનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરનારને પણ, વૈદિક ઋષિઓને પોતાને પણ આપણે જે સૂક્તોનું ગાન કરીએ છીએ, તે સૂક્તોનો મથિતાર્થ પ્રલપ્ત પૂર્વકાલીન હોઈને શબ્દો જ માત્ર આપણા છે, એવો ભાસ થતો હતો, એમ દેખાઈ આવશે. સૂતાર રથ કહે છે, તે જ પ્રમાણે ઋષિઓએ સૂક્તો રચેલાં છે, એમ કહેનારાં અને તેથી વિરુદ્ધ તે સૂક્તો દેવોએ આપેલાં, ઉત્પન્ન કરેલાં કિંવા તેમની રચ્ચિંથી થએલાં છે એમ સ્પષ્ટતાથી દર્શાવનારાં એવાં બન્ને પ્રકારનાં વૈદિક વચનો પૂર્વે આપેલાં જ છે. એ વિશે ભિન્ન ભિન્ન ઋષિઓના ભિન્ન ભિન્ન અભિપ્રાયો હતા કિંવા ઋષિઓને રચ્ચિંતી સ્પષ્ટ કલ્પના જ નહોતી એમ માનીને એ ભિન્ન મતોની એકવાક્યતા કરવાનો ફટલાકાએ પ્રયત્ન કરેલો છે; પરંતુ એ એકવાક્યતા અત્યંત દુર્બળ છે. વેદોની ભાષા કિંવા શબ્દ અને તાત્પર્ય કિંવા અર્થમાં ભેદ કરીને ભાષાને કિંવા શબ્દોને મનુષ્યકૃત સમજવા અને તાત્પર્યોર્થને પ્રાચીન કિંવા અપૌરુષેય માનવો, એ તેમની એક વાક્યતા કરવાનો અધિક ઉત્તમ માર્ગ છે. ઋગ્વેદમાં ‘પ્રાચીન ઋષિ’ (પૂર્વે ક્રમ્યઃ) કિંવા પ્રાચીન સૂક્તો વિશે અનેક ઉલ્લેખો આવેલા છે (૧,૧,૨; ૬,૪૪, ૧૩; ૭,૨૯,૪; ૮,૪૦,૧૨; ૧૦,૧૪,૧૫; ૫૮,૫૬). એ પૂર્વ ઋષિઓ એટલે વૈદિક ઋષિઓના દિગ્ગતર કાલમાંના જ પૂર્વજો હતા, એવો પાશ્વત્ય પંડિતોનો અભિપ્રાય છે. પરંતુ એ અભિપ્રાયને છેદી નાખનારો સ્પષ્ટ પૂરાવો એ સૂક્તોમાં જ છે. ફટલેક સ્થળે એમ કહેલું છે કે, ‘આ સૂક્ત જો કે નવીન છે (નવ્યસી), તો પણ તેની દેવતા તો પ્રાચીન (પ્રત્ન) જ છે (૬,૨૨,૭; ૬,૨,૪; ૧૦,૮૧,૧૩ ૫૮,૫૬). સૂક્તોમાં વર્ણવેલા દેવોનાં પરાક્રમે પણ પ્રાચીન છે, એમ પણ ફટલેક સ્થળે કહેલું છે. પ્રથમ મંડળમાંના ૩૨ માં સૂક્તમાં “ઈન્દ્રે પૂર્વ કરેલાં પરાક્રમે (પ્રથમાનિ) ને વર્ણવું છું” એ વાક્ય સાથે સૂક્તનો આરંભ કરેલો છે; તેમ જ ૧,૧૧,૩ અને ૧,૬૧,૧૩ માં ઈન્દ્રનાં પરાક્રમેને ‘પૂર્વો’ અને ‘પૂર્વાણિ’ એ પ્રમાણેનાં વિશેષણો લગાડવામાં આવ્યાં છે. અશ્વિનોનાં પરાક્રમેને પણ ‘પૂર્વાણિ’

વિશેષણ ૧,૧૧૭,૨૫ માં લગાડેલું છે; એ સૂક્તમાં આપેલી અશ્વિનોનાં પરાક્રમેની લાંબી અને લાંબી સૂચિને જોતાં, એ પરાક્રમેને ઋષિઓએ પોતે જ્યાં નહોતાં, કિન્તુ તેઓ કેવળ પરંપરાથી પોતાના જાણવામાં આવેલા પરાક્રમેનો જ સારાંશ આપે છે, એમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. અંગિરસ્ કિંવા વસિષ્ઠ જેવા ઋષિઓને અતીન્દ્રિય શક્તિ હતી (૭,૩૩,૭-૧૩) કિંવા તેઓ દેવો સાથે સંભાષણ કરતા હતા (૧,૧૭૯,૨) અથવા તે દેવોના ભોગોના ભાગીદાર થતા હતા. (દેવાનાં સધમાદ; ૭,૭૬,૪) એમ જે કહેલું છે, તેથી પણ એ જ વાર્તા સિદ્ધ થાય છે. એ ઋષિઓને ભાવિસંતતિના આઘર્શદર્શક (પૂર્વજ્યઃ પશ્ચિજ્ઞઃ) પણ કહેલા છે (૧૦,૧૪,૧૫) આતું અમાનુષ સામર્થ્ય પોતાના ખડુ જ નિકટના પૂર્વજોમાં હોવાનું વૈદિક ઋષિઓએ કહેલું હોય, એવી કલ્પના સંભવતી નથી. એટલામાટે તે પૂર્વજો પ્રત્યક્ષપૂર્વકાલીન જ હતા (નઃ પૂર્વે પિતરઃ) એમ અમને તો લાગે છે. એ જ નિયમ પ્રાચીન દેવતાઓને પણ લાગૂ પડે છે. અદિતિ અને તેના સાત પુત્રોની કથા ગતયુગ (પૂર્વ યુગ) માંની છે, એમ સ્પષ્ટ કહેલું છે. તાત્પર્ય કે, ઋગ્વેદમાં કહેલાં પ્રાચીન સૂક્તો, ઋષિ અને દેવતા આદિ સર્વ હિમેત્તરકાલીન નહિ, કિન્તુ પૂર્વયુગમાંનાં જ છે, એમ માનવાથી જ એ દેવતાઓનાં દુરવિશિષ્ટ લક્ષણોનો નિર્ણય થવાનો સંભવ છે. વૈદિક ઋષિઓએ નવીન સૂક્તો રચ્યાં હશે, પરંતુ એટલાથી જ એ સૂક્તોમાંનો વિષય પણ નવીન જ હતો કે કેમ, એવું કાંઈ પણ સિદ્ધ થતું નથી. પરંતુ સૂક્તો નવીન છે અને તેમાં વર્ણવેલી દેવતાઓ પ્રાચીન છે, એમ જે કહેલું છે (૧,૧૨,૪) તેથી એ પ્રશ્નનો મધ્યર્થ નિર્ણય કરી શકાય છે; એટલે કે, એ સૂક્તોમાંના શબ્દો નવીન હોઈને તેમાંનો ભાવાર્થ માત્ર પ્રાચીન કાળથી પરંપરાગત આવેલો હતો. ૧૦,૭૨, ૧-૨* માં “સ્તુતિની પ્રિયતાને લીધે ગાએલાં સૂક્તોના રૂપે દેવોના જન્મનું વર્ણન કરીએ.—ઉત્તર યુગમાં જેને તે દેખાય, તે કાષ્ઠિય પણ (તે પ્રમાણે કરવું)” એમ કહેલું છે—એમાં દેવોના જન્મ અને તેમને ઉત્તર યુગમાં જોનાર મધ્યે જે ભેદ કરેલો છે, તે પરથી સૂક્તોમાંનો વિષય પૂર્વ યુગમાંનો હોઈને ઋષિ તેનું ઉત્તર યુગમાં વર્ણન કરે છે, એમ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. ૮,૫૯,૬૧ માં “હે ઈન્દ્રવરુણો! તમે પૂર્વકાળમાં ઋષિઓને જે જ્ઞાન, જે અર્થશક્તિ, જે વિદ્યા અને ઋષિઓએ યજ્ઞ કરીને નિર્માણ કરેલાં જે રથોનો આધાર હતો, તે સર્વ મેં તપના યોગે જ્યાં છે,” એમ કહેલું છે. આ

* “દેવાનાં તુ વય જ્ઞાના પ્રવોચામ વિપન્યયા । ઉકથેષુ શત્યમાનેષુ યઃ પસ્યાદુત્તરે યુગે” ॥ ઋ. ૧૦,૭૨,૧.

† “ઇન્દ્રાવરુણા યદાપિમ્યો મનીષાં વાત્સો મર્તિં શ્રુતમદત્તમેષા । નિ સ્થાનાન્યમુજ્જતં ધીરા યદં તન્વાનાસ્તપસામ્યપસ્યમ્.” ॥ ઋ. ૮,૫૯,૬,

ઉલ્લેખ ઉપર આપેલા વ્યાસના શ્લોકમાના વિષય જોવો જ છે આવા સ્પષ્ટ વચનો આપણા સમક્ષ હોવા છતાં, સૂક્તોની માનવી અને દૈવી ઉત્પત્તિ વિશેનાં પરસ્પર વિરોધી વચનોની એકવાક્યતા કરવાનો જે એક જ માર્ગ છે તે એ જ કે, તેમની શબ્દ રચના માનવી હોઇને વિષય અનાદિ છે, એમ પતજનિએ સચ યા પ્રમાણે અક્ષરે અક્ષર માનવ ૮,૬૫, ૪-૫ માં “ઋષિઓએ ઇન્દ્રમાટે સર્વથા નવીન ઉત્તેજન આપનાર સૂક્ત રચ્યુ, એ સૂક્ત સત્યપૂર્ણ કુશાગ્ર મનમાથી પ્રાચીન બુદ્ધિના ક્ષણ તરીકે ઉત્પન્ન થયું” એમ કહેલું* છે એમા એક જ સૂક્તને નવીન અને પ્રાચીન કહેલું છે. તથા શબ્દ (ગિત્મ) અને બુદ્ધિ (ધિયસ્) નો વિરોધ બતાવીને પ્રાચીન બુદ્ધિને (ધિય પ્રત્તામ્) શબ્દવડે સગવ્યાનું સ્પષ્ટ કહેલું છે બ્રાહ્મણુ ત્રેથોમા વિષયોના જે વર્ગ પાડેલા છે, તેમાં પુરાકંટપ એટલે ‘ગતયુગમાનો પ્રધાત’ એવો એક વર્ગ છે, અર્થાત્ એ ‘બ્રાહ્મણુ’ માં પણ પ્રલયપૂર્વકાલીન આખ્યાયિકાઓ આવેલી છે, એવો આપણા બહવાદીઓનો અભિપ્રાય હોય એમ દેખાય છે. “ઉઘાની સમાપ્તિ થઇને સુર્યોદય થશે કે નહિ, એ પ્રમાણેની બ્રાહ્મણોને પૂર્વ ભીતિ લાગતી હતી” એ ‘તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણુ’માં વચન સાચણાચાર્યે પુરાકંટપના ઉદાહરણ તરીકે આપેલું છે, અને તેના સબધ ધ્રુવપ્રદેશમાં દેખાતી દીર્ઘ ઉષા સાથે જ હોવાનું અમે પૂર્વે દર્શાવેલું જ છે ‘બ્રાહ્મણુ’માં જ્યારે પૂર્વ યુગમાંની આખ્યાયિકાઓ આપેલી છે ત્યારે વેદમાં તો તે હોવી જ જોઇએ, એ સ્પષ્ટ જ છે એની રીતે કામ પણ દૃષ્ટિથી એ પ્રશ્નનો વિચાર કરવામાં આવે, તોપણ આતર્નાંશ પ્રમાણથી એક જ અનુમાન નીકળે છે, અને તે એ કે, વેદિક સૂક્તોનો મથિતાર્થ પ્રાચીન એટલે કે હિમાન્તરકાલીન હોઇને તેને ઋષિઓએ હિમાન્તરકાળમાં સૂક્તોમાં અથિત કર્યા હતા.

વેદિક અર્થમીમાસામાની અને વેદિક તથા પૌરાણિક કથાઓમાની બીજી પણ કેટલીક બાબતોનો હિમાન્તર કાલસ્થ ધ્રુવનિવાસની કલ્પનાના યોગે સચુક્તિત્વે નિર્ણય થઈ શકે છે. ઉદાહરણાર્થ, પાશ્ચાત્ય પડિતોને જ્યારે પ્રથમ વેદોની માહિતી મળી, તે વેળાએ તેમને એવો જ ભાસ થયો કે, આપણને આર્ય સુધારણાનું રૂપ જ, કિંવા સૃષ્ટ અમલકારોના અને નિર્સર્ગ વ્યાપારોના પ્રથમ દર્શનથી ચકિત થયેલા આદિ-આયોના મનોગત પ્રથમ તરંગોનો ભારી ભડાર જ મળી ગયો, પરંતુ અત્ય કાળમાં જ એ તેમની આશા નિરાશાના રૂપમાં ફેરવાઈ ગઈ એ નિરાશા થવાનું કારણ શું હતું, એ હવે આપણે બતાવી શકીશું અમારી ઉપપત્તિના યોગે એમ તારકાળ દેખાઈ આવશે કે, વેદો જો કે આયોના અત્યત પ્રાચીન અથ છે, તોપણ તેમાં દૃષ્ટિગોચર થતી સુધારણા અને દેવતોપાસના આદિ વેદિક ઋષિઓની

* “इन्द्र यस्ते नवीयसी गित्म मद्रामजीजनत् । चिकित्स्विमनस धिय प्रत्तामृतस्य

! विष्णुवीम्” ॥ ३५, ८, ५, ५.

કૃતિ નથી, કિન્તુ તે તેમને તેમના હિમાન્તરકાલીન પૂર્વજને પાસેથી મળેલી હતી; એટલામાટે જો કોઈની આર્ય સુધારણાના મૂળને શોધી કાઢવાની ઇચ્છા હોય, તો તેણે ગત હિમ-કાળથી પણ પાછળના કાળમાં જઈને આર્યલોકિકા દ્રુવપ્રદેશમાંના પોતાના આદિ નિવાસ સ્થાનમાં કંઈ અને કેવી સ્થિતિમાં રહેતા હતા, એનું નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ. આર્યોની એ આદ્ય સુધારણા કેટલી બધી ઉચ્ચ હતી, એ સિદ્ધ કરવામાટેનું સાધન અસારે આપણી પાસે ને કે નથી, તોપણ હિમાન્તરકાલીન આર્ય સુધારણા સાધારણતા: માનવામાં આવે છે, તેના કરતાં તો બહુ જ ઉચ્ચ પદવીની હોવી જોઈએ, એમ માનવામાટેના વિપુલ આધારો છે, એ તો અમે બનાવેલું જ છે. અર્થાત્ આદિ આર્યોને સુધારણાની દૃષ્ટિથી ઇતિહાસપૂર્વકાલીન ઇજિપ્ટના લોકોની પદવીએ જઈ બેસાડવામાં કેટલેક પ્રકારનો અવવાય નથી. નવીન ભૂમિના શોધ માટે દ્રુવપ્રદેશમાંથી દક્ષિણ તરફ આવતા માર્ગમાં જે અનાર્ય લોકો સાથે તેમનો મેળાપ થયો હતો, તેમને નહિ જાણ કરીને કિંવા તેમની પોતાસાથે એકજીવતા કરીને તેમણે તેમનાપર પોતાનું જે વર્ચસ્વ સ્થાપ્યું હતું, તે કાર્ય તેમની મૂળ સુધારણા ઉચ્ચ પ્રકારની હોવા વિના બની શકે તેવું નહોતું જ. દ્રુવ-પપતિ સર્વ માન્ય થઈને તેના સાહાય્યથી વેદોનું હજી પણ જ્યારે વિશેષ આન્વેષન થશે, ને વેળાએ અમારે જે કેટલીક ઘટનાઓ અજ્ઞાત છે, તે પણ સૂચાત થશે અને અમારા મતને સારી પુષ્ટિ મળશે. અત્યારે દ્રુવપ્રદેશમાં જે શોધો ચાલી રહ્યા છે, તેમના યોગે પણ જોડે મોટે આર્ય સુધારણાના મૂળને શોધી કાઢવાના કાર્યમાં અવશ્ય સાહાય્ય મળવાનું. પરંતુ આર્યોનો આદિનિવાસ દ્રુવપ્રદેશમાં હતો, એ કલ્પના જ્યારે શાસ્ત્રીય વિધય તરીકે સર્વ માન્યતાને પામશે, તે વેળાએ આ કાર્ય બાવી શોધકોએ કરવાનું છે. હિમાન્તરકાળમાં આર્ય લોકો દ્રુવપ્રદેશમાં વસતા હતા, એમ વેદ તથા અવે-સ્તામાંનાં પ્રમાણોથી બતાવી આપવું; એટલો જ કેવળ અમારો ઉદ્દેશ હતો અને પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં આપેલાં પ્રમાણો તથા ક્રાંતિક્રમોને જો વાચકોએ સારી રીતે સમજી લીધાં હશે, તો અમારી ઉપપત્તિ વેદ તથા અવેસ્તામાંનાં સ્પષ્ટ વચનોના પાયાપર જ રચાયેલી હોઈને તેને ભૂતરશાસ્ત્ર, પુરાણવસ્તુશાસ્ત્ર, પ્રાચીન બાપાશાસ્ત્ર તુલનાત્મક ગાથા-શાસ્ત્ર અને જ્યોતિ:શાસ્ત્ર એ સર્વ શાસ્ત્રોમાંના સર્વથા નવીન શોધોની પણ સ્વતંત્રતાથી પુષ્ટિ મળે છે, એમ તેમને સ્પષ્ટ દેખાઈ આવશે. જે ખરું કહીએ તો દ્રુવનિવાસ વિશેનાં પ્રમાણોને વેદોમાંથી શોધી કાઢવાની કલ્પના જો કે મૂળ શાસ્ત્રીય શોધોના યોગે સૂઝી ન હોય, તોપણ તેને તેમના યોગે જ ઉત્તેજન મળ્યું છે અને તેને વ્યક્ત સ્વરૂપ આપવામાં જે શાસ્ત્રીય પદ્ધતિનો સ્વીકાર કરેલો છે, તે પદ્ધતિ જેટલી કઠિન રાખવી જોઈએ, તેટલી કઠિન રાખેલી છે. આપણા નિરૂક્તકારોએ વૈદિક વાક્યાર્થમીમાં-સાનો પાયો નાંખ્યો હતો, તેને આજે હજારો વર્ષોનો અવધિ યાદ ગયો છે, છતાં

એટલા બધા કાળમાં વેદોમાં ધ્રુવનિવાસનાં ચિન્હો તેમને ન દેખાયાં, એ એક પ્રકારે આશ્ચર્ય તો ખરું જ; પરંતુ આવા પ્રકારના સંશોધનના કાર્યમાં કેવળ આશ્ચર્ય માનીને જ સ્વસ્થ થઈ ન બેસી રહેતાં, વધતા જ્ઞાનની સ્થિતિમાં તર્કશાસ્ત્રના કઠિન નિયમ અને શાસ્ત્રીય વિવેચન પદ્ધતિના સાહાય્યથી જે અનુમાનો નીકળે, તેમને માન્ય કરવા માટે પ્રત્યેક કટિબદ્ધ રહેવું જોઈએ. અમારી ઉપપત્તિની સિદ્ધિ માટે અમે એ જ કઠિન નિયમપર સર્વ આધાર રાખેલો છે; અને જો એ નિયમને અનુસરીને અમારાં અનુમાનોની સત્યતાની પરીક્ષા કરવામાં આવશે, તો આજ પર્યંત નિર્રથક ગણીને છોડી દીધેલાં કિંવા સર્વથા સમજવામાં જ ન આવેલાં અનેક વૈદિક વચનો તથા કથાઓના અર્થ કરવાની ખરી આવીને શોધી કાઢવાના કાર્યમાં અમને સંપૂર્ણ યશ મળ્યો છે, એમ ટાઈ પશુ જાણી શકશે. આજના વધતા જ્ઞાનના કાળમાં આદિ મનુષ્યની સુધારણાના પ્રશ્નનો અનેક દૃષ્ટિથી વિચાર ચાલી રહ્યો છે, એટલે આવા સમયમાં એકવી વેદાર્થ મીમાંસા સર્વથી ભિન્ન રહી શકે કિંવા કેવળ જાણાશાસ્ત્ર અને વ્યાકરણપર જ બધો આધાર રાખવામાં આવે, એ શક્ય નથી; અને ચાલુ યુગના આરંભકાળથી અત્યંત આસ્થાપૂર્વક જે વેદોનું આપણા પૂર્વજોએ સંરક્ષણ કર્યું છે અને જેમને આપણે માન:પૂર્વક અત્યંત પૂજ્ય માનીએ છીએ, તે આપણા આયોના આઘ ંથોમાંની કથાઓ અને સર્વથા નવીન શાસ્ત્રીય શોધોના મેળ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં અમે પણ એ કાળના ધારણાનું જ અનુકરણ કરેલું છે.

પરિશિષ્ટ.

ઐતભૂમિ.

[ઇન્દોરમાંની હોલકર કોલેજના ગણિત વિષયના ગુરુ (પ્રોફેસર) સ્વર્ગવાસી રા. રા. આઠવલે એમ. એ. એ ' ઐતભૂમિ ' નામક લઘુ પુસ્તકમાં રા. તિલકના ગ્રંથોમાંના સિદ્ધાન્તનો અનુવાદ કરીને આશોંતું આદિનિવાસસ્થાન દુવટતની અંદર કથા અક્ષાંશ પર હોતું નેપથ્ય, એ નિશ્ચિત કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે. તેમાંના વિવેચનનો સારાંશ પ્રસ્તુત ગ્રંથના પરિશિષ્ટ તરીકે આપવો યોગ્ય લાગવાથી તે અહીં આપવામા આવ્યો છે.]

દોમાં જે દુવવિશિષ્ટ કિંવા દુવમડળ વિશિષ્ટ ઘટનાઓનો ઉલ્લેખ છે, એમ પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં પ્રતિપાદન કરેલું છે, તે સર્વ ઘટનાઓનો વિચાર ન કરતાં પ્રો. આઠવલેએ દુવપ્રદેશમાંના વર્ષના ભિન્ન ભિન્ન ભાગોના ન્યૂનાધિક થવાના કિંવા હોવાના પ્રમાણને આધારભૂત માનીને તેના આધારે તે સ્થાનનો અક્ષાંશનિર્ણય કરેલો છે. પ્રથમતઃ તેમણે દુવખિન્દુથી ૨૦ અંશ પર્યન્ત ભિન્ન ભિન્ન સ્થળે વર્ષનું અવયવ પ્રમાણ કેવું હોય છે, એ બતાવવા માટે કેટલાંક કોષ્ટકો આપેલાં છે. દુવપ્રદેશમાંના વર્ષના મુખ્ય અવયવ નીચે પ્રમાણે,—

દુવખિન્દુમાં અવયવ.

૬૦ ઘટિકાનો કાલાવધિ.

૧ અખંડ દીર્ઘ દિવસ.	૧૮૬—૧૮૮
૨ અખંડ સંધ્યા.	૪૪—૪૩
૩ અખંડ દીર્ઘ રાત્રિ.	૬૧
૪ અખંડ દીર્ઘ ઉષા.	૪૪—૪૩

દુવથી કેટલાંક અન્તરે.

- ૧ સૂર્ય પ્રકાશ અને સંધ્યાના પર્વાય.
- ૨ અખંડ દીર્ઘ દિવસ.
- ૩ સૂર્યપ્રકાશ અને સંધ્યાના પર્વાય.
- ૪ અખંડ સંધ્યા.
- ૫ સંધ્યા પ્રકાશ અને અંધકારના પર્વાય.
- ૬ અખંડ દીર્ઘ અંધકાર.
- ૭ અંધકાર અને ઉષાના પર્વાય.
- ૮ અખંડ દીર્ઘ ઉષા.

ધ્રુવમાં વર્ષના એ ભાગો કેવી રીતે થાય છે, એ પ્રસ્તુત ગ્રંથના તૃતીય દર્શનમાંના વિવેચનથી જણાઈ આવશે જ. પરંતુ ધ્રુવથી કેટલાક અંતરપરના વર્ષના ભાગોનું કિંચિત્ સ્પષ્ટીકરણ કરવું જોઈએ. ધ્રુવમાં સૂર્ય પ્રથમ દેખાવા માંડ્યો, એટલે પછી તે એક સરખી રીતે છ માસ પર્યન્ત ક્ષિતિજપર હોય છે; અને એકવાર ક્ષિતિજ તળે ગયો એટલે પછી એક સરખી રીતે છ મહીના સૂધી તે ક્ષિતિજની નીચે જ રહે છે. પરંતુ એથી જરાક નીચેના પ્રદેશમાં આવતાં વળી જુદો જ પ્રકાર જોવામાં આવે છે. ત્યાં સૂર્ય એકવાર દૃષ્ટિગોચર થતાંની સાથે જ કેટલાક કાળપર્યન્ત સૂર્યપ્રકાશ અને સંધ્યા-પ્રકાશ (આ કાળમાં સૂર્ય જે ક્ષિતિજ તળે જાય, તો પણ તે ૧૬ અંશ કરતાં વધારે નીચે જતો ન હોવાથી ત્યાં પૂર્ણ અંધકાર ન થતાં સંધ્યાપ્રકાશ વિસ્તરે છે) ના પર્વાયો થાય છે. એ પછી સૂર્યની ઉત્તરક્રાન્તિ ધ્રુવાંશ જેટલી (ધ્રુવથી તે સ્થળના અંશાત્મક અંતર જેટલી) થાય, એટલે દીર્ઘ દિવસનો આરંભ થાય છે. ત્યાર પછી જૂન માસની ૨૨ મી તારીખે સૂર્યની ઉત્તરક્રાન્તિ ૨૪° $\frac{૧}{૨}$ થઈને દીર્ઘ દિવસનો મધ્યાહ્ન કાળ થાય છે. પુનઃ કેટલાક દિવસ કેડે દીર્ઘ દિવસની સમાપ્તિ થતાં સૂર્યપ્રકાશ તથા સંધ્યાપ્રકાશના પર્વાયો થાય છે. એ પશ્ચાત્ સૂર્ય એકવાર ક્ષિતિજ તળે ગયો, એટલે કેટલાક કાળ પર્યન્ત અખંડ સંધ્યાપ્રકાશ વિસ્તરે છે. ત્યાર પછી કેટલાક દિવસ પર્યન્ત સંધ્યાપ્રકાશ અને અંધકારના પર્વાયો થાય છે. એ પછી કેટલાક દિવસ સૂધી અખંડ અંધકારનો અધિકાર રહે છે. એ અંધકારનો અંત આવતાં જ પુનઃ ઉપપ્રકાશ અને અંધકારના કેટલાક પર્વાયો થાય છે. એ થઈ રહ્યા પછી કેટલાક દિવસ સગી એકસરખો ઉપપ્રકાશ પ્રસરે છે અને ત્યાર પછી થોડા દિવસ રહીને સૂર્ય પુનઃ ક્ષિતિજમાં દૃષ્ટિગોચર થતાં પૂર્વપ્રભાતે પ્રકાશ અને સંધ્યાના પર્વાયોનો આરંભ થાય છે.

ધ્રુવથી ૭ $\frac{૧}{૨}$ અંશથી આગળના સ્થળમાં કયાંય પણ પૂર્ણ અંધકારનો અવધિ એક જ સમયે ૨૪ કલાક કરતાં અધિક હોતો નથી; અને તેથી ત્યાં અખંડ સંધ્યાપ્રકાશની સમાપ્તિ થતાંની સાથે જ સંધ્યા તથા પૂર્ણ અંધકારના પર્વાય જ થાય છે. એટલે કે, ઉપર આપેલા વર્ષના આઠ અવયવોમાંનો અખંડ દીર્ઘ અંધકારનો ભાગ એ સ્થળે ઓછો થઈ જાય છે અને કેવળ સાત ભાગો જ અવશિષ્ટ રહે છે. અસ્તુ.

હવે એ ભિન્ન ભિન્ન અવયવોના, અક્ષાંશમાંના કેટલાક અવધિઓ આપીએ;—

ઉ. અ. ૮૮° $\frac{૧}{૨}$ (ધ્રુવથી ૧° $\frac{૧}{૨}$)

અવયવ. સાઠ ઘટિકાનો એક એ પ્રમાણે કાલાવધિ.

૧ સૂર્ય અને સંધ્યાના પર્વાય.	૮
૨ દીર્ઘ દિવસ.	૧૭૮-૧૮૦

૩ સૂર્ય સંધ્યા પર્વાય...	૮
૪ અખંડ સંધ્યા.	૩૫- ૩૪
૫ સંધ્યા અને અંધકારના પર્વાય.	૧૦
૬ દીર્ઘ રાત્રિ.	૮૧
૭ અંધકાર અને ઉપાના પર્વાય...	૧૦
૮ અખંડ ઉપા.	૩૫- ૩૪

ઉ. અ. } પર એ અવધિઓ અનુક્રમે ૧૭-૧૮-૧૬-૧૭૧, ૧૮-૧૭,
૮૧° } ૨૪-૨૩, ૨૪, ૬૫, ૨૪, ૨૪-૨૩ એ પ્રમાણે હોય છે.

ઉ. અ. ૮૫° (ધ્રુવથી ૪° ૧/૨)

અવયવ.	કાલાવધિ.	અવયવ.	કાલાવધિ.
૧	૨૩	૫	૩૧
૨	૧૬૩-૧૬૫	૬	૫૬
૩	૨૩- ૨૨	૭	૩૧
૪	૧૯	૮	૧૬-૧૮

અક્ષાંશ ૭૫° (ધ્રુવથી ૧૫°)

અવયવ.	કાલાવધિ.
સાદાં અહોરાત્ર.	૩૮
સંધ્યા સૂર્ય પર્વાય.	૪૪
અખંડ દીર્ઘ દિવસ.	૧૦૩
સૂર્ય સંધ્યા પર્વાય.	૪૪
સાદાં અહોરાત્ર	૩૮
પૂર્ણ અંધકાર અને સંધ્યાના પર્વાય	૯૮

એ કાળ પરિમાણનો વિચાર કરવાથી એમ જણાઈ આવશે કે, રાત્રિ સમયનો અર્થ અનેક પ્રકારે થઈ શકે એમ છે.

- ૧ સૂર્યાસ્તથી સૂર્યોદય પર્વતનો કાળ.
- ૨ સૂર્યાસ્તથી ઉપાના વિદ્ય પર્વતનો કાળ.
- ૩ સંધ્યા પ્રકાશ પાળીના અંધકારથી તે સૂર્યોદય પર્વતનો કાળ.
- ૪ સંધ્યા તથા ઉપાને બાદ કરતાં જયેદો ખરા અંધકારનો કાળ.
- ૫ ચોવીસ કલાકનું એક અહોરાત્ર.
- ૬ અત્રાન. (રૂપકર્મા)

એ ૭ અયોમાંનો અંતિમ અર્થ આધ્યાત્મિક હોવાથી આપણા ઉપયોગનો નથી; કારણ કે, આપણે નૈરુક્ત પદ્ધતિનું અવલંબન કરેલું છે. સોમ યાગોમાંનો શતરાત્રયામ મૂળ એકસો રાત્રિના અવધિનો હતો, એ તો મૂળ ગ્રંથમાં દર્શાવેલું જ છે. ત્યારે હવે તેમાં રાત્રિ રાખ્દનો શો અર્થ છે, તે આપણે જોવું જોઈએ.

કાર્ધક ઉત્તર અક્ષાંશમાં સૂર્યપ્રકાસરહિત કાળના પાંચ ભાગો હોય છે અને તે નીચે પ્રમાણે;—

૧ અર્ધંડ સંધ્યા.

૨ સંધ્યા અને અંધકારના પર્વાય.

૩ અર્ધંડ અંધકાર.

૪ અંધકાર અને ઉપાના પર્વાય.

૫ અર્ધંડ ઉપા.

એ પાંચ ભાગોની ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે મેળવણી કરવાથી ‘રાત્રિ’ રાખ્દ નવ પ્રકારથી નિર્દિષ્ટ થઈ શકે છે, અને તે પ્રકાર આ પ્રમાણે છે;—

પ્રકાર.	એકત્ર લેવાના ભાગો.	પ્રકાર.	એકત્ર લેવાના ભાગો.
૧.....	૧ થી ૫	૬.....	૨ થી ૩
૨.....	૧ થી ૪	૭.....	૩ થી ૫
૩.....	૧ થી ૩	૮.....	૩ થી ૪
૪.....	૨ થી ૫	૯.....	૩
૫.....	૨ થી ૪		

હવે એ નવ પ્રકારની રાત્રિના અક્ષાંશપરના કેટલાક અવધિઓ અહીં આપીશું;—

રાત્રિ પ્રકાર.	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯
ધ્રુવાંશ.									
૦°	૧૭૨	૧૩૫	૧૩૫	૧૩૫	૯૬	૯૬	૧૩૫	૯૬	૯૬
૧°	૧૭૪	૧૩૬	૧૨૯	૧૩૬	૯૮	૯૬	૧૨૯	૯૬	૮૪
૧° ૩૦'	૧૭૬	૧૩૬	૧૨૬	૧૩૬	૧૦૧	૯૬	૧૨૬	૯૬	૮૬
૩° ૩૦'	૧૬૧	૧૩૭	૧૧૩	૧૩૭	૧૧૩	૮૯	૧૧૩	૮૯	૬૫
૧૫°	૯૮	૮૮	૮૮	૮૮	૮૮	૪૮	૪૮	૪૮	૦

ધ્રુવબિન્દુથી ૨૦ અંશ પર્યન્તનાં એવીરીતે ચિત્ર ચિત્ર દોષ્ટકા આપીને પ્રો. આઠ-વલેએ એમ બતાવી આપ્યું છે કે, એમાંના નવમ અર્થની એટલે કે, ૧૦૦ દિનાવધિની પૂર્ણ અંધકારમયી રાત્રિ કયાંય-ધ્રુવબિન્દુમાં પણ નથી. પૂર્ણ અંધકારમયી રાત્રિનો ધ્રુવમાંના અવધિ પણ કેવળ ૯૧ દિવસનો જ છે. ઉપકાળમાં કરવાના વગેરે સ્વતંત્ર હોવાથી ઉપાનો રાત્રિમાં એતલાવ કરી શકાતો નથી. એ જ પ્રમાણે સંખ્યા પ્રકાશના કાળને પણ તેમાંથી કાઢી નાંખવો જોઈએ. આમ હોવાથી વૃત્તનાં કિંવા શંખરનાં ૧૦૦ પુરો, ૧૦૦ રાત્રિ-કુટુ આદિથી જણાતી એકસો રાત્રિઓ રાત્રિના ઉપયુક્ત અર્થોમાંના પાંચમા અર્થવડે જ લેવી જોઈએ; અને ૧૦૦ કિંવા ૧૫૦ ધ્રુવાંશમાંની જ હોવી જોઈએ. એટલે કે, ૮૮૦ કિંવા ૭૫૦ અક્ષાંશપરના પ્રદેશમાં એ ૧૦૦ રાત્રિકુટ કરવામાં આવતા હોય જોઈએ, એમ સિદ્ધ થયું. કેવળ ગણિતની દૃષ્ટિથી જોતાં ત્રીજા અને સાતમા અર્થવડે ૧૦૦ રાત્રિઓ ૫૦૦ ધ્રુવાંશમાં પણ આવે છે. એટલા માટે એ તથ્ય સ્થળોમાંનું સત્ય સ્થળ કયું, એના નિર્ણય કેવળ ગણિતથી જ થઈ શકે એમ નથી. પરંતુ ચતુર્વિંશ શબ્દના સત્ય અર્થ કિંવા અખંડ ઉપાના અવધિના સાહાયથી તેવો નિર્ણય કરી શકાય તેમ છે. ૧૦ દિનાવધિ અખંડ રાત્રિ અને અખંડ દીર્ઘ ઉષા એ ઉભય ધટનાઓ એક જ સ્થાનમાંની છે, એમ માનવાથી ઉપરના પ્રદેશોમાંના ૭૫૦ અક્ષાંશપરના પ્રદેશોને બાદ કરી નાંખવા પડશે; કારણ કે, ત્યાં અખંડ દીર્ઘ ઉષા થતી જ નથી. ત્યારે હવે કેવળ ૧૦૦ કિંવા ૫૦૦ ધ્રુવાંશ વિશેના પ્રશ્ન અવશિષ્ટ રહ્યો. પરંતુ ઉપર કલા પ્રમાણે સંખ્યા તથા ઉપાને રાત્રિ-માંથી કાઢી નાંખવી જોઈએ, અને તેમને એવી રીતે કાઢી નાંખી, એટલે પછી ૧૦૦ ધ્રુવાંશ-પરના પ્રદેશો જ સુખ્યતઃ શતરાત્ર યાગની ઉત્પત્તિના સ્થાનરૂપ દેખાય છે. તે પણ રાત્રિ-કુટુબોની સંખ્યા એકસો કરતાં ઓછી હોવાથી ૧૦૦ ની નીચેના ધ્રુવાંશમાં પણ આર્યોની વસતિનું અનુમાન કરવું પડશે. નીચે આપેલાં કારણોને જોતાં ૮૧૦ અક્ષાંશ પણ સંભ-વનીય દેખાય છે. એ પછી ચતુર્વિંશ, દશરાત્ર, દ્વાદશાહુ, અભિષેક અને પૃથ્વી ઇલાદિ સંવત્સર સત્રોમાંના યાગોના નામોના અર્થોના આધારે એ અક્ષાંશનું અનુમાન થાય છે, એમ પ્રો. આઠવલેએ બતાવેલું છે.

ચતુર્વિંશ:—એ શબ્દનો અર્થ 'ચોવીસમો' થાય છે. એનું એક બીજું નામ 'આરંભણીય' પણ છે, પણ એ નામ શામાટે હોવું જોઈએ? એ સત્રનો પ્રથમ દિવસ હોવા છતાં એને 'પ્રથમ' કહેવાને બદલે ચતુર્વિંશ-ચોવીસમો કેમ કહ્યો વારુ? એ દિવસે ઉચ્ચારવાના સ્તોત્ર (સ્તવન) ચોવીસ પ્રકારના હોવાથી તેને એ નામ પ્રાપ્ત થયેલું છે, એમ 'જ્ઞાણ' માં કહેલું છે. પણ એ સ્તોત્ર જ ચતુર્વિંશ શામાટે હોવો જોઈએ? વાસ્તવિક રીતે સત્રારંભથી પૂર્વની દીર્ઘ અખંડ ઉષાના પ્રત્યેક દિવસે એક, એ પ્રમાણે ચોવીસ દિવસના ચોવીસ સ્તોત્ર હોઈને આર્ય લોકો જ્યારે નીચેની

ભૂમિમાં આવ્યા, ત્યારે ત્યાં ચોવીસ દિવસના અવધિની ઉપાનોજ લેાપ થવાથી તે ચોવીસ સ્તોમ એક દિવસમાંજ બોલી નાંખવાનો પ્રધાત પડ્યો; અને તે દિવસને 'ચતુર્વિંશ' નામ મળ્યું. એટલે કે, ચતુર્વિંશનું મૂળ ચોવીસ દિવસની અખંડ ઉપા ન્યાં હતી, તે મુવાંશમાંનું હતું, એમ સિદ્ધ થાય છે.

૩૦^૧ મુવાંશમાં સત્રની સમાપ્તિ થવા પછી ૧૧૩ દિવસના અવધિની રાત્રિ (પાંચમા અર્ધરાત્રે) આવતી હતી. એ રાત્રિની આગળ પાછળ અતિરાત્ર કરતા હતા. દશરાત્રનો અત્યારે દ્વાદશાહુમાં અંતર્ભાવ કરવામાં આવે છે, પરંતુ તે યાગ મૂળ ૧૦૦ રાત્રિમાંના યજ્ઞોનો જ પૂરક હોવો જોઈએ. આમ માનવાથી રાતરાત્ર, દશરાત્ર અને અતિરાત્ર મળીને લગભગ ૧૧૩ રાત્રિની સંખ્યા આવે છે. અનેક કારણોને લીધે એ રાત્રિઓના નિશ્ચિત અવધિને નક્કી કરવાનું કાર્ય પ્રેક્ષક માટે કઠિન હોવાથી એ હિસાબમાં જો એક બે દિનાવધિના તફાવત આવે, તો તેમાં કંઈ હરકત જેવું નથી.

કેટલેક રથજો ત્રીસ ઉપાઓનો ઉદ્દેશ્ય છે અને તે ૮૮^૦ અક્ષાંશમાંનાં રથજોનો દર્શક છે.

સંવતગુ શબ્દથી ૮૨^૦ અક્ષાંશનો બોધ થાય છે.

નવગ્વોનું સ્થાન ૭૪^૦ અક્ષાંશમાંનું હોવું જોઈએ; તેમ જ દશગ્વોનું લગભગ ૭૦૦ અક્ષાંશમાંનું હોવું જોઈએ.

સંવત્સરની અત્યારે ચાલતી રચનામાં ૩૬૦ યાગ હોઈને તેમાં રાત્રિકૃત્યોનો અંતર્ભાવ થતો નથી. એ રચના અર્થાત્ ૭૭^૦ અક્ષાંશથી આ તરફની જ છે. સંવત્સર સત્રોમાંના દેવગ ૨૨ યાગો જ ન બદલાતા અવધિના હોઈને બાકીના ૩૩૮ પગહોવડે ભરી કાઢેલા હોવાથી વિધારક્ષમ છે, એ ગર્ભાં બચનમ્ નામક પ્રસ્તુત પુસ્તકના અષ્ટમ દર્શનમાં પૂર્વે બતાવેલું જ છે. વર્ષના દિવસોની ચંદ્રના આધારે અને સૂર્યના આધારે ગણના કરવાથી બન્નેમાં ૧૨ દિવસનો અંતરાય પડે છે. એ અંતરાયને ભરી કાઢવા માટે આંદ્રવર્ષમાં બાર દિવસ વધારે ગણીને તે બાર દિવસના અવધિને દ્વાદશાહુ નામથી ઓળખતા હતા. અત્યારે એ દ્વાદશાહુમાં દશરાત્રનો અંતર્ભાવ કરવામાં આવે છે, પરંતુ પૂર્વે એવો અંતર્ભાવ કરાતો નહોતો અને તેથી એમ જણાય છે કે, એ દ્વાદશાહુ તે સત્રોમાંના અપરિવર્તનીય વિશિષ્ટ ભાગ હોવો જોઈએ. તે દશરાત્રની પછી આવતો હોવાથી તેના સાન્નિધ્યને લીધે પછીથી દશરાત્રનો દ્વાદશાહુમાં અંતર્ભાવ થવા લાગ્યો. એવો અંતર્ભાવ થવા લાગ્યાથી દશરાત્રને, રાત્રિકૃત્યોથી કાઢીને, સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ આપવામાં આવ્યું. ૮૩^૦ અક્ષાંશમાં રાત્રિનું પ્રમાણ ૧૧૨ દિવસનું હોઈને તેના ૧૦૦ અને બાર એવીરીતે બે વિભાગ કરી તેના આધારે રાત્રિકૃત્યોના સત્ર અને અહીંન

એ પ્રમાણેના એ વર્ગ કરવામાં આવેલા હોવા જોઈએ. આહીનનો અવાધ ૧૩ કરતાં અધિક દિવસોનો શામાટે ન હોવો જોઈએ, એનું કારણ પણ હવે જણાવવામાં આવી શકે તેમ છે.

૬૭૬ અક્ષાંશથી આ તરફના પ્રદેશમાં ૩૬૦ (૩૬૫) દિવસોનું વર્ષ હોવાથી ભા સંવત્સર સત્રમાં ૩૬૦ યાગ હોવા સર્વથા યોગ્ય જ છે. જે રાત્રિના યાગો પણ એમની સાથે ગણવામાં આવે તો તેમની વધારાની ૨૬૦ ની સંખ્યા થશે. પરંતુ એ રાત્રિના યાગ કેવળ ૧૦૦ જ છે. એ યાગો પૂર્વે અખંડ રાત્રિના સમયમાં કરવામાં આવતા હતા, એ તો પૂર્વે ખતાવેલું જ છે. એથી તે વેળાએ દિનયાગોની સંખ્યા ૨૬૦ ની હોવી જોઈએ, એમ દેખાય છે. એ પછી દિનયાગની સંખ્યામાં જે ૧૦૦ નો વધારો થયો તે વધારો અભિષેક લાગમાં સો મેળવીને કરવામાં આવ્યો હતો, એમ માનવાથી અભિષેકની પૂર્વની સંખ્યા ૧૭૦ની હતી, એમ જણાય છે; કારણ કે, અન્વારે તે સંખ્યા ૨૭૦ ની છે. ૮૬૬ અક્ષાંશમાંના દીર્ઘ દિવસનો અવધિ ૧૭૦ છે, એ ધટનાને ધ્યાનમાં લેવાથી અભિષેક અને દીર્ઘ દિવસ પરસ્પર સંપૂર્ણ હોવા જોઈએ, એમ સદજ દેખાઈ આવે છે. અભિષેકની વ્યુત્પત્તિના યોગે પણ એ જ અનુમાન દઢ થાય છે. એ શબ્દનો, વર્તુલાકાર (અભિ) ભ્રમણ કરનાર કિંવા વદન કરનાર (ષેક), એવો અર્થ થાય છે. સૂર્યબિંબ ક્ષિતિજમાં વર્તુલાકાર પ્રદક્ષિણા કરતો હતો, તે કાળ એટલે જે દીર્ઘ દિવસ તે જ અભિષેકવતો કાળ છે. અભિષેકવતો આ અર્થ માન્ય થવાથી પૃથ્વ્ય શબ્દનો મૂળ અર્થ પણ જણાવવામાં આવી જશે. પૃથ્વ્ય પળહોતી સંખ્યા ૧૧ ની હોઇને તેના ૬૬ દિવસ થાય છે. ૮૬૬ અક્ષાંશમાંના સૂર્ય અને સંધ્યાના પર્વાય તથા અખંડ દીર્ઘ સંધ્યાનો કાળ ૬૦ દિવસનો છે. એ ઉભય મધ્યે દેખાતો છ દિવસનો અંતરાય કેવળ દૃષ્ટિદોષના પરિણામરૂપ છે. એટલા માટે પૃથ્વ્ય પળહોતો અવધિ ઉપર્યુક્ત સૂર્યસંધ્યા પર્વાયોનો તેમ જ અખંડ સંધ્યાના અવધિનો દર્શક હોવો જોઈએ, એમ ભાસે છે. પૃથ્વ્ય શબ્દની વ્યુત્પત્તિથી પણ એ કથનને પુષ્ટિ મળે છે. પૃથ્વ્ય શબ્દનો, ‘પૃષ્ઠ ભાગપરનો’ કિંવા ‘પીઠપરનો’ એવો અર્થ થાય છે. ૮૬૬ અક્ષાંશમાં સૂર્યસંધ્યા પર્વાય કાળમાં સૂર્યની ક્ષિતિજથી વધારેમાં વધારે ઉચ્ચાઈ ૭ અંશ કરતાં અધિક ન હોવાથી તે પૃથ્વીના પૃષ્ઠભાગમાં જ ફાં કરે છે, એવો ભાસ થવો સ્વાભાવિક છે; કાષ્ઠવાર તે જરાક ક્ષિતિજ તળે જશે અને કાષ્ઠવાર ઊપર માર્યું કાઢશે. તાપર્ય કે, ક્ષિતિજના પૃષ્ઠ ભાગમાં સૂર્યના ભ્રમણનો જે કાળ, તે જ પૃથ્વ્ય. એવી રીતે ચતુર્વિંશ, દ્વિદશાહ, દશરાત્ર, અભિષેક, અને પૃથ્વ્ય એ શબ્દોના અર્થો એક બીજા સાથે આટલાજવા મળતા હોવાથી (૮૬૬ અક્ષાંશ સંબંધથી) તેમનું મૂળ ૮૬૬ અક્ષાંશમાં હતું, એમ કહેવામાં કાંઈપણ પ્રકારના પ્રયત્ન નથી. એ શબ્દો

લાપામાં એકવાર રૂઢ થએલા હોવાથી બદલાયથી પરિસ્થિતિમાં પણ તે તેવાને તેવા જ રહ્યા છે. પરિસ્થિતિમાં પરિવર્તન થવાની સાથે જ જૂનું તેટલું બધું જ નાંખી દઈને સઘળું નવું જ રચીકારવાનો કામનો પણ પ્રયાત નથી. એ નિઃસર્ગસિદ્ધ પુરાણુ પ્રિયતાના કારણથી જ સર્વથા નવીન પરિસ્થિતિમાં પણ પુરાતન ઇતિહાસની ઉપસન્ધિનાં સાધનો મળવા શક્ય થઈ પડ્યાં છે. જો આપણા પૂર્વ ઋષિઓ પુરાણુપ્રિય ન હોત, તો આજે આપણામોટે આ ઘટનાઓને જાણવાનો એક પણ માર્ગ હોત નહિ. इति शुभम्.

“ ગુજરાતી ” છાપખાનામાંથી પ્રકટ થયેલા ગ્રંથોનું સૂચીપત્ર.

નામ.	રૂ. આ. પૈ.
૧ પંચદશી.	૬- ૦-૦
૨ યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ (પાકા પુર્ણ-એ ભાગમાં)	૧૦- ૦-૦
૩ ચિદ્ધનર્નાદી શ્રીભગવદ્ ગીતા (રંગિન ૫ ચિત્ર)	૪- ૦-૦
૪ જ્ઞાનેશ્વરી શ્રીભગવદ્ ગીતા (રંગિન ૫ ચિત્ર)...	૪- ૦-૦
૫ ભર્તૃહરિકૃત શતક ચતુષ્થય સંગ્રહ.	૬-૧૨-૦
૬ સુક્તિ પ્રકાશ (નિશ્ચલદાસકૃત હિંદી)	૧- ૦-૦
૭ શ્રી વાલ્મીકિ રામાયણ (૩ જી આવૃત્તિ સચિત્ર)	૬- ૦-૦,
૮ વેદોક્ત ધર્મપ્રકાશ (વિષ્ણુઆવા બ્રહ્મચારી કૃત)	૧- ૪-૦
૯ મનુસ્મૃતિ (મૂળ અને ભાષાંતર)	૩- ૮-૦
૧૦ પારાશરસ્મૃતિ (મૂળ અને ભાષાંતર)	૧- ૮-૦
૧૧ શુક્રનીતિ.	૧- ૪-૦
૧૨ પંચતંત્ર (૨ જી આં)	૧- ૦-૦
૧૩ કળાવિલાસ (૨ જી આં)...	૦- ૮-૦
૧૪ ચારુચર્યા (૩ જી આં)	૦- ૨-૬
૧૫ નીતિસુધાતરંગિણી (અપુત્રમ).	૧- ૦-૦
૧૬ ધર્મવિચાર (૨ જી આં)...	૧- ૮-૦
૧૭ નર્મ કથાકોષ (૩ જી આં)	૨- ૦-૦
૧૮ વિવેકાનંદ વિચારમાળા-પ્રથમ પુષ્પ...	૨- ૪-૦
૧૯ વિવેકાનંદ વિચારમાળા-દ્વિતીય પુષ્પ...	છપાય છે.
૨૦ વિવેકાનંદ વિચારમાળા-તૃતીય પુષ્પ...	તૈયાર થાય છે.
૨૧ રાસેલાસની કથા. (ડા. જોન્સન કૃત)	૦-૧૦-૦
૨૨ બૃહત્ કાવ્યદોહન ભાગ ૧ (૫ મી આં)	૧- ૮-૦
૨૩ બૃહત્ કાવ્યદોહન ભાગ ૨ (૨ જી આં)	૨- ૮-૦
૨૪ બૃહત્ કાવ્યદોહન ભાગ ૩ (૨ જી આં)	૨- ૮-૦
૨૫ બૃહત્ કાવ્યદોહન ભાગ ૪ (૨ જી આં)	છપાય છે.
૨૬ બૃહત્ કાવ્યદોહન ભાગ ૫	૩- ૦-૦

“ગુજરાતી” છાપખાનામાંથી પ્રકટ થયેલા ગ્રંથોનું સૂચીપત્ર.

નામ.	રૂ. આ. પૈ.
૨૭ બૃહત્ કાવ્યદોહન ભાગ ૬	૩- ૦-૦
૨૮ બૃહત્ કાવ્યદોહન ભાગ ૭	૩- ૦-૦
૨૯ બૃહત્ કાવ્યદોહન ભાગ ૮	૭પાય છે.
૩૦ દયારામ કૃત કાવ્યસંગ્રહ (૪ થી આઠ)... ..	૧- ૮-૦
૩૧ શ્રીકૃષ્ણ ચરિત્ર (ગીરધર)... ..	૨- ૦-૦
” ” (કાચાં પુઠાં)	૧- ૮-૦
૩૨ નભૂવાણી (પ્રસાદિક કાવ્ય)	૨- ૦-૦
૩૩ સવિતાકૃત કવિતા	૧- ૦-૦
૩૪ અલંકાર ચન્દ્રિકા (૨ જી આઠ)	૧- ૦-૦
૩૫ પ્રવીણસાગર (દ્વિતી અને ૩. ભાષાંતર)	૩- ૦-૦
૩૬ દિલ્હીપર હલ્લો (ખીજી આઠ)	૧- ૮-૦
૩૭ અરાડમી સદીનું હિન્દુસ્તાન... ..	૧- ૮-૦
૩૮ હેસ્ટીંગ્સની સોદી... ..	૨- ૦-૦
૩૯ પાણીપતનું યુદ્ધ... ..	૨- ૮-૦
૪૦ યેગમ સાહેબ	૨- ૦-૦
૪૧ નરજહાંન	૨- ૦-૦
૪૨ બાહરાવ બક્ષાણ	૨- ૦-૦
૪૩ રૂપનગરની રાજકુંવરી.	૨- ૦-૦
૪૪ ઇન્દુકુમારી.	૧- ૦-૦
૪૫ પદ્મિની... ..	૨- ૦-૦
૪૬ આરંગઝેબનો ઉદય	૧- ૮-૦
૪૭ ચાંદબીબી	૨- ૦-૦
૪૮ ધરાવતી	૧- ૮-૦
૪૯ ગંગા (શિવાજીની સુરતની હુંદ)	૧- ૦-૮
૫૦ વિક્રમની વીરાળી સદી.	૩- ૦-૦
૫૧ કયાસરિતસાગર (બે ભાગ. ૨ જી આઠ)	૪- ૦-૦
૫૨ અદ્ભુત વિક્રમાદિત્ય (આઠ વાર્તા)... ..	૧- ૦-૦
૫૩ સરસ કાદમ્બરી... ..	૧- ૦-૦
૫૪ માલતી માધવની વાર્તા	૦- ૫-૦
૫૫ વિક્રમેર્વશીયની વાર્તા	૦- ૩-૦